

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ । .

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाध्यगमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र तृतीयकाण्डगतपञ्चमपपाठकमारभ्य चतुर्थकाण्ड-
सप्तमिपर्यन्तः षष्ठो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

राबनहादूर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराय काले

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिम्बणाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणाख्ये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८०० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४८ ।

द्वितीयेयमङ्कनामृत्तिः ।

अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकाष्टकम् (८) ।

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ॥

हरिः ॐ ।

पूर्णां पश्चाद्भुत पूर्णां पुरस्ताद्भुन्मध्यतः पौर्ण-
मासी जिगाय । तस्यां देवा अर्धं संवमन्त
उत्तमे नाकं इह मादयन्ताम् । यत्तं देवा
अर्द्धभागधेयममावास्ये संवसन्तो महित्वा ।
सा नो यज्ञं पिष्टुहि विश्ववारे रयिं नो धेहि
सुभगे सुवीरिम् । निवेशेति संगमन्ती वसूनां
विश्वां रूपाणि वसून्त्यावेक्ष्यन्ती । सहस्रपो-
पश् सुभगा रराणां सा न आं गन्वर्धसा (१)
संविदाना । अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण वसू-
न्द्रानादित्यानिह जिन्वतम् । माध्यह्नि पौर्ण-
मासं जुषेथां ब्रह्मणा कृद्भौ संकृतेन सातावथा-
स्मभ्यश्च सहवीराश्च रयिं निर्यच्छतम् । आदि-
त्याश्चाङ्गिरसश्चाग्नीनाऽर्द्धत ते दर्शपूर्णमासी
प्रेप्तन्तेषामङ्गिरसा निरुन्तश्च हविरासीदियाऽऽ-
दित्या एतौ । होमो वपश्यन्तावजुहुवस्ततो वै ते
दर्शपूर्णमासौ (२) पूर्वं आऽलमन्त दर्शपूर्ण-
मासावालभमान एतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुया-
त्साक्षादेव दर्शपूर्णमासावा लभते ब्रह्मवादिनो
षदन्ति स त्वे दर्शपूर्णमासावा लभेत य एन-
योरनुलोमं च प्रतिलोमं च विद्यादित्यमावा-
स्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रतीचीनं

(दर्शपूर्णमासेष्टचद्रभूतान्वात्मणीयेष्टिविधि.)

तत्प्रतिलोमं यत्पूर्णमासीं पूर्वमालभेत प्रति-
 लोमभेनावा लभेतामुमपक्षीर्यमाणमन्वपं (३)
 क्षीयेत सरस्वती होमीं पुरस्ताञ्जुह्यादमा-
 वास्या वै सरस्वत्यनुलोमभेवेनावा लभतेऽ-
 मुमाप्यार्थमानमन्वा प्यायत आग्नावैष्णवमे-
 कादशकपालं पुरस्ताञ्जिर्वपेत्सरस्वत्यै चरु-
 सरस्वते द्वादशकपालं यदाग्नेयो भवत्याग्निर्वं
 यज्ञमुखं यज्ञभूसमेवद्धिं पुरस्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो
 भवति यज्ञो वै विष्णुर्धृजमेवाऽऽरभ्य प्र तनुते
 सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते द्वादशकपालोऽ-
 मावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान्तावेव
 साक्षादा रभत ऋध्नोत्याभ्यां द्वादशकपालः
 सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै मिथुनी
 गावो दक्षिणा समृद्धये (४) ॥

(वचंसा वै ते दंशपूर्णमासावप तनुते सरस्वत्यै पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चम प्रपाठक.) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

पस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्वित्तं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके चतुर्थे हि काम्या नैमित्तिकाः भुताः ।

प्रपाठके पञ्चमे तु सोमेष्योः शेष उच्यते ॥

(दर्शपूर्णमासेष्टचङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

तत्र प्रथमानुवाके दर्शपूर्णमासेष्टचङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधात्वया ।

कल्पः—“ पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा अदधुरिति सारस्वतौ होमौ हुत्वाऽन्वारम्भणीयापिष्टिं निर्वपति ” इति । पाठस्तु—

पूर्णा पश्चादिति । पूर्णा पौर्णमास्यभिमानिदेवता पश्चाद्यज्ञभूमेः पश्चिमावां दिश्युज्जिगायोत्कर्षेण जयं प्राप्तवती । अपि च पूर्वस्यां दिशि तपोर्दिशोर्भ्य-देशेऽप्युज्जिगाय । तस्यां पौर्णमास्यामधिष्ठायेह यज्ञे सम्यग्वसन्तः सर्वे देवा उत्तमे नाके भोगबहुले स्वर्गे मादयन्तामस्मान्दर्पयन्तु । हेऽभावास्ये यद्यस्मात्कारणात्ते महित्वा महिम्ना सम्पद्भवन्तो देवा भागवेषमदधुर्हविर्भागं प्राप्तवन्तस्मात्कारणाद्धे विश्ववारे सर्वांनिष्टनिवारिकेऽभावास्याभिमानिदेवते सा त्वं नोऽस्मदीयं यज्ञं पिष्टहि पूर्णं कुरु । हे सुभगे सौभाग्ययुक्ते नोऽस्मभ्यं रारिं धनं सुवीरं शोमनपुत्रं च मोहि संपादय । अय तत्रैव विकल्पितावन्यौ मन्वावाह—

निवेशनीति । सा तादृशो देवता नोऽस्मान्प्रत्यागन्नागच्छतु । कीदृशी तदुच्यते, निवेशनी सभिवीनेषु गृहेषु नितरामस्मान्प्रवेशयन्ती । वसूना संगमनी धनानां प्रापयित्री । रूप्यन्ते माणिमुक्तादिभिर्बहुभिः प्रकारैर्निरूप्यन्त इति रूपाणि बहूनीत्यर्थः । तानि वसूनि धनानि विश्वा सर्वाण्यप्यावेशयन्ती, अस्मद्गृहेषु प्रवेशयन्ती । सहस्रपोषं रराणा सहस्रलक्षादिधनपुष्टिं प्रयच्छन्ती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता । वचसा संविदाना यत्नेन संयोजयन्ती । हेऽग्नीषोमौ युवां प्रथमौ देवानां मध्ये मरुधावतो वरिष्णातो(ण) भवद्दीमसामर्थ्येनेह कर्मणि वस्वादीञ्जिन्वतं मणियतम् । माध्यं पश्चात्पुरस्ताच्च पौर्णमासीदेवतया रक्षिते मध्यदेशे क्रियमाणमिदं पौर्णमासं पौर्णमासीसंबन्धि हविर्जुषेथाम् । कीदृशौ युवां, ब्रह्मणा वृद्धौ स्तुतिरूपेण संतुष्टौ सुकृतेन सातौ सम्पगनुष्ठितेनानेन कर्मणा फलस्य दातारौ हविःसेवनानन्तरमस्मभ्यं सहवीरां पुत्रसहितां रारिं नियच्छवं नितरां प्रयच्छतम् । अय होमं विधातुं प्रस्तौति—

आदित्याश्चेति । आदित्या देवा अङ्गिरस ऋषयश्चाऽऽधानादूर्ध्वं यदा दर्शपूर्णमासौ प्राप्तुमैच्छंस्तदा तेषामुभयेषां मध्ये येऽङ्गिरस ऋषयस्ते सारस्वत-होमावज्ञात्वां प्रथममेवान्वारम्भणीयेष्टचर्च्य हविर्निर्वापं कृतवन्तः । अय तदानीं-मादित्या देवा एतावन्वारम्भणीयेष्टचङ्गभूतौ सारस्वतहोमौ कर्तव्याविति निश्चित्य तावजुहवुः । ततोऽन्वारम्भणीयेष्टेः साङ्गत्यादाङ्गिरोभ्यः पूर्वभाविन एव सन्तौ दर्शपूर्णमासावुपक्रान्तवन्तः । इदानीं विद्यते—

(अर्मपूर्णान्तेष्टचद्रभतान्दारम्भगीपेष्टिविचिः)

दृशपूर्णमासाविति । दृशपूर्णमासावारव्युत्पिष्ठन्पुरुष आरम्भगीपेष्टेरुपक्रम
पूर्वा पश्चादिति मन्थाम्यां जुहुयात् । तेन होमेन विलम्बयन्वरेणैव दृशपूर्णमासा-
वारन्तुं योग्यो भवति । उक्तयोर्होमयोर्द्वैतविशेषं विवातुं प्रसौचि- —

ब्रह्मवादिन इति । अनेदं चिन्त्यने-किं पौर्णमासी प्रथममाष्टम्या
आहोस्विदमावासेति । तदर्थमददप्येवचिन्वनीयम्-काटस्य स्वरूपं कीदृशमनु-
लोमं कीदृशं च प्रविष्टोममिति । न चेयमप्रस्तुता चिन्ता । यो यजमान एतयो-
र्दृशपूर्णमाससंज्ञन्विकाटयोरनुलोमं प्रविष्टोमं च स्वरूपं वेद स एव दृशपूर्णमा-
सारम्भे मुख्योभधिकारी नान्य इति ब्रह्मवादिनः परस्परमाहृः । तत्र कश्चिद्व्यु-
त्पिमाननुलोमप्रविष्टोममागमेवं ब्रूते । अमावास्याया ऊर्ध्वं शुद्धमविन्दमारम्भा-
नुलोमं काटस्वरूपं दिने दिने चन्द्रस्य वर्धमानत्वान् । पौर्णमास्याः प्रतीचीनमु-
रिननं कृष्णप्रविन्दमारम्भं काटस्य मन्स्वरूपं तन्प्रविष्टोमं दिने दिने चन्द्रस्या-
पक्षीयमाप्तवान् । एवं सति यदि पौर्णमासी पूर्वगामिनी छत्वा यागारम्भं कुर्या-
त्तदा प्रविष्टोमस्वरूपेणैव तौ दृशपूर्णमासावारव्यवहान्भवति । तथा सति पौर्ण-
मास्यावारम्भायां सत्या समनन्दरेभेव चन्द्रोऽशक्षीयने । तं चाशक्षीयमाणमनु यज-
मानोऽभ्यवक्षीयेद । अतः प्रविष्टोमप्रदोपगृह्यारुत्वे देवताविशेषी विधने- —

सारस्वताविति । आरम्भगीपेष्टेः पुरस्तादां होमो तौ सारस्वतौ । सरस्वती
ए सरस्वाथ यपोर्होमयोर्मौ सारस्वती । एतदीपहोमेन प्रविष्टोमप्रदोपस्य परि-
हृत्वादानुलोम्येनैव तौ दृशपूर्णमासावारव्यवहान्भवति । तथा वर्धमानच-
न्द्रमनु यजमानो वधेत् ।

माध्याह्नरूपी होमो विवापाङ्गिरसापन्वारम्भगीपोर्ध्वं विहृदिष्कां विवचे-
आग्नावैष्णवमिति । पूर्वमासादास्यायाः प्रथमारम्भे सत्यानुलोम्येन
दोषामावेति तदाद्यम्पुष्टस्य प्रविष्टोमप्रदोपपरिहारप्रमत्तो विहृदिस्वद्वय-
धानुत्तरस्या पौर्णमास्येव प्रथममाष्टम्येति गम्यते । तादृशपौर्णमास्यारम्भात्तु-
स्तादिदं हविस्त्रयं विवेत्तु । तत्राभ्यवैष्णवं प्रशंसति- —

यदाग्नेय इति । अग्निन्दरेण यज्ञस्थानिभ्यचेरामिरेव यज्ञस्य मुख्यतः
अग्नेयेन हविषा यज्ञमुखदेवोद्दिश्य प्रथमतः समूर्द्धि संतादयति । यज्ञस्य सर्वा-

(दर्शपूर्णमासेष्वङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिभिः)

ङ्गव्यापित्वाद्दिष्णत्वमतो वेद्यगेन हविषा यज्ञमेरोपक्रम्य पक्षेण विस्तृतवान्भवति । उत्तरं हविर्द्वयं प्रशंसति—

सरस्वरया इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादगात्रास्वामाः सरस्वतीत्यम् । तथा पुंलिङ्गशब्दनिर्देशात्पूर्णमासः सरस्वान् । तथा सत्पनेन देवताद्वयेन तदात्मकी दर्शपूर्णमासौ मागावेव व्यवधानमन्तरेणोपक्रान्तवान्भवति । किंचाऽऽम्भां देवताम्भां यजमानः समृद्धिं प्राप्नोति ।

तृतीये हविषि सारस्वतीं परित्यज्य सरस्वत्स्वीकारं प्रशंसति—

द्वाब्दाकपाल इति । द्वितीयहविषः स्त्रीदेवताकत्वादितरस्य पुंदेवताकत्वं यजमानस्य मिथुनत्वात् संपद्यते । तच्च प्रजोतात्पर्यं भवति । तत्र दक्षिणां विद्यते—मिथुनौ गावाविति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

पूर्णेत्वारम्भणीयेष्टौ द्वौ सारस्वतहोपयोः ।

मन्त्री विकल्पितावन्माविति चत्वार ईरिताः ॥

अत्र भीमांसा ।

नवमाष्यापस्य प्रथमे पादे चिन्तितम्—

“ अन्वाधानाङ्गवारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ।

कलवस्वादादिषोऽन्त्यः पुंनोपान्न पृथक्कलम् ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोरेन्वाधानस्य प्रथमपक्षार्थत्वेनाऽऽरम्भस्त्वात्वात् । आरम्भप्रयुक्तेषामिष्टिरन्वाधानस्याङ्गम् । तथा सति मागकलेनैव कलवती स्यात् । कर्तुः संस्कारपक्षे तु पृथक्कलं कल्पेत् । तस्मात्प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गमूलेषामिष्टिरिति पाते श्रुतः—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिर्नन्वाधानपदार्थः । अतो नामन्वाधानाङ्गं कित्वात्प्रत्यमानो निर्भेदिति पुरुषयोगात्संस्कारोऽयम् । न च कलकल्पनापसङ्गः । कृतारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिशुद्धान्त्येन पृथक्कलाकाङ्क्षाया अभावात् । नन्वेवमपि अन्तर्मयोगमारप्स्यमानस्य संस्कारायाऽऽवृत्तिः स्यान्भेदम् । प्रयोगमारप्स्यमान इत्यश्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति श्रुते । तयोश्चैक एवाऽऽरम्भः । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः । तथैवान्वाचिन्तितम्—

प्रतिप्रयोग आ(मा)रम्भवाजिरस्ति न वाऽस्त्यसी ।

अङ्गत्वेन न तत्सर्ववर्गं आवाहनमद्भवेत् ॥

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्तरम्भणीयेष्टिविधेः)

“ आमावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दशपूर्णमासावारप्स्यमानः ” इति विहितमन्त्रमारम्भणीयेष्टिर्दशपूर्ण (* मासयोर्वावञ्जीवमावर्षमानयोः प्रतिमयोगमावर्तनीया । कुतः । मयाजादिवदङ्गत्वादिति चेत् । नैतद्युक्तम् । कुतः । सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यावञ्जीवं मया दर्शपूर्ण)मासां फर्त्वावित्येष्ववसाप आरम्भः । स चैक एव । तेन चाऽऽरम्भेण मयुक्तेयमिष्टिः । तस्मान्नाऽऽवर्तनीया । यथाऽऽधानं सर्वक्रतुसाधारणत्वात्सल्लदेव कर्तव्यं तद्वा । आधानस्य सरुदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे वक्ष्यते ।

दशमाभ्यासस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ।

आस्ति भैवं वचोऽशकेर्विधाने चातिदेशने ॥

येमन्त्रमारम्भणीया साऽशीष्टिवाद्दशपूर्णमासमल्लानिः । अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयोरिवाऽऽरम्भमानपुरुवरसंस्काराय साऽभुष्टया न चेति संशयः । चोदकमात्रत्वादनुष्ठेया । ननु सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्यते । न । वैषम्यात् । ऋत्विग्वरणादिनां सोममारम्भानुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासात्तस्मिन्स्वन्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संपद्यते । ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादप्य आरम्भणीयोपक्रम इति द्वारसङ्गावादारम्भणीयामारप्स्यमानस्य (नः स्व)संस्कारार्थमन्यामारम्भणीयां कुर्यात् । जनवस्था तु लोकसिद्धरीजाङ्कुरादिदृष्टान्तेन समाधेयेत्येवं प्राप्ते भूमः-आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कर्तव्यम् । कुतः । अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमशक्यत्वात् । तथा हि—प्रकृतौ सामिधेयजतीत्यादिवाक्यैः मयागाद्यङ्गानां स्वरूपमतिदिश्यते । मकरेण चाङ्गान्निमाषो बोध्यते । ततः सौर्यं चरुं निर्वपेद्दक्षवर्चसक्राम इत्यादिकायां विष्टौ निर्वाणामितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्तते । इष्टिवच्चरी मयागाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानि । एवं तदारम्भणीयामिदं वक्तव्यं किमात्रवैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दशपूर्णमासावारप्स्यमान इत्येतद्वाक्यं सामिदादिवदङ्गभूतमारम्भणीयां विदधातु, किंवा यथा सौर्यादिवाक्यमङ्गान्तिदेशमनुमापयति तथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायामारम्भणीयायामन्यस्या आरम्भणीयाया अतिदेशमनुमापयतु, उतोभयं करोत्विति । नाऽऽशोऽङ्गविधायुपशीणत्वेनातिदेशानुमाने शक्यमावात् । न द्वितीयोऽविहितत्वेनातिदे-

* धनुश्चिह्नान्तर्गत न्यायमालास्थम्-१

(सौमिकब्रह्मविधिः)

धुमयोग्यस्याङ्गस्यातिदेशो शक्यभावात् । न तृतीयो वाक्यभेदापत्तेः- । नन्वेन
 न्यायेन सौर्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः- पक्ष्येतैकस्यैव वाक्यस्य-यागविध्यङ्गान्ति-
 देशयोः प्रवृत्तत्वात् । मैत्रुम् । वाक्यद्वयमुद्गात्वात् । प्रत्यक्षं वाक्यं- यागविधाय-
 कमनुमितं वाक्यमङ्गान्तिदेशकम् । तर्ह्यत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेद्वाच्यम् ।
 अत एवाऽऽरम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्मनुष्ठीयन्ते तद्द्वारम्भणीयान्तररूपमप्यङ्ग-
 मनुष्ठीयतामिति चेन्न । इशपूर्णमासपक्षणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसामिदादिवाक्य-
 धदारम्भणीयान्तररूपङ्गाविधायिनः कस्यपिद्वाक्यस्याभावात् । नहि प्रकृता-
 वविद्यमानङ्गं विच्छेत्वातिदेशमर्हति- । तस्मात्संपतिपक्षस्यैवाऽऽरम्भणीयाविधा-
 यिनो वाक्यस्याङ्गस्वरूपविधानाय सामिदादिवाक्यस्यानीयत्वमुतिदेशाय सौर्य-
 वाक्यस्थानीयत्वं चेत्पाकारद्वयं वर्णनीयम् । तथा सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः
 केन वार्येत । तस्मादारम्भणीयायामारम्भमानपुरुषसंस्कारायाऽऽरम्भणीया न
 कर्तव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मध्ववीये वेदार्थपकाशे छण्णमजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये, तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पथमोऽनुवाकः-॥ १- ॥-

(अथ तृतीयपाठके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।-

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नार्पयन्तं वसिष्ठः ।
 प्रत्यक्षमपश्यत्सोऽत्रवीद्वाह्मणं ते वक्ष्यामि यथा
 त्वरपुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ भर्तरेभ्य
 ऋषिभ्यो मा प्र वीच-इति तस्मां एतान्स्तो-
 मभागानब्रवीत्ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रा-
 जायन्त तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते
 रश्मिरसि क्षयाय-त्वा क्षयं जिन्वेति (१)
 आह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राऽऽह
 प्रैतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनुष्या

वै धर्मो मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राहाऽऽन्विति-
 रसि दिवे त्वा दिवं जिन्वेत्याह्निभ्य एव लोके-
 भ्यो यज्ञं प्राऽऽहं विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा
 वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमैवाव (२) रुन्धे
 प्रवाऽऽस्यनुवाऽसीत्याह मिथुनत्वायोशिगसि व-
 मुभ्यस्त्वा वसुंजिन्वेत्याहाष्टौ वसव एकादश
 रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य
 एव यज्ञं प्राऽऽहार्जोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृजि-
 न्वेत्याह देवानेव पितृननु सं तनोति तन्तुरसि
 प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्व (३) इत्याह पितृ-
 नेव प्रजा अनु सं तनोति पृतनापाहसि पशु-
 भ्यस्त्वा पशूजिन्वेत्याह प्रजा एव पशूननु सं
 तनोति रेवदस्योपंधीभ्यस्त्वौपंधीजिन्वेत्याहौ-
 पंधीष्वेव पशून्प्रतिं छापयत्यभिजिदासि युक्त-
 ग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्याहाभिजित्या अधि-
 पतिरसि प्राणाय त्वा प्राणम् (४) जिन्वे-
 त्याह प्रजास्वेव प्राणान्दधाति त्रिवृदमि प्रवृद्-
 सीत्याह मिथुनत्वाय सश्रोहोऽसि नीरोहोऽ-
 सीत्याह प्रजात्यै वसुकोऽसि वेपथिरसि वस्यं-
 छिरसीत्याह प्रतिष्ठित्यै (५) ।

(जिन्वेत्यव प्रजा जिन्व प्राणं त्रिशच्चं) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 पृथ्वमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(सौमिकब्रह्मत्वविधिः)

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इष्टिरन्वारम्मणीया समन्त्रा प्रथमे श्रुता ।

अथ द्वितीयानुवाके सौमिकब्रह्मत्वविधिरुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे यो वा कश्चित्स्तो-
मभागान्विद्यात् ” इति । तदेतद्विधातुं प्रसूति—ऋषयो वा इति ।
वासिष्ठप्रमुखाः सर्वेऽप्युषयः कदाचिदिन्द्रमुखान्मन्त्रविशेषानवगन्तुमागतास्त-
दानीमिन्द्रोऽनाधिकारिभ्यो मन्त्रा न वक्तव्या इत्यभिप्रेत्यान्तर्हितोऽभूत् । अन्त-
र्धानं प्राप्त्वावास्थितं तमिन्द्रमृषपश्चक्षुषा नापश्यत् । तदानीं योगसामर्थ्ययुतो
वासिष्ठो दिव्येन चक्षुषा तमिन्द्रमपश्यत् । स इन्द्रस्तं वासिष्ठं प्रत्येवमब्रवीत् ।
सौमिकब्रह्मत्वोपयोगिमन्त्रजातं यस्मिन्प्रतिपाद्यते तादृशं ब्राह्मणमहं तुभ्यं वक्ष्यामि ।
त्वमेव पुरोहितो मन्त्रोपदेष्टा यासां प्रजानां तास्त्वपुरोहितास्तथाविधाः प्रजा यथो-
त्पत्सन्ते तथाविधमेतद्वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणस्य सामर्थ्यात् । तादृशं ब्राह्मणं श्रुत्वाऽ-
द्यानन्तरं त्वं मामितरेभ्यो मन्त्रानधिकारिभ्य ज्ञाविभ्यो मा प्रवोच इत्युक्त्वा तस्मै
वासिष्ठायैतान्प्रतिपत्तिरसीत्यादिकान्स्तोमभागनामकान्मन्त्रानब्रवीत् । स्तोमा बाह्विष्-
पमानादीनि स्तोत्राणि तान्स्तोमान्भजन्त इति स्तोमभागाः । एतान् हि मन्त्रानु-
चचार्यं ब्रह्मा स्तोत्राण्यभ्यनुजानाति । तस्मादेते स्तोमभागा इत्युच्यन्ते । तत इन्द्र-
मसादात्सर्वाः प्रजा वासिष्ठपुरोहिता उत्पन्नाः । वासिष्ठं गुरुत्वेन पुरस्कृत्य वर्तन्त
इत्यर्थः । इदानीं विधत्ते—

तस्माद्वासिष्ठ इति । यस्माद्वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वोपयुक्तं सर्वमिन्द्र उक्तवास्तस्मा-
त्स्तोमभागं चिकीर्षणा पुरुषेण यो वासिष्ठगोत्रोत्पन्नस्वदीमविधासंप्रदायेन स्तोम-
भागमिज्ञो वा भवति स एव ब्रह्मा कार्यः । तथा सत्ययं यजमानस्तथाविधाः
प्रजा जनयति । ते च स्तोमभागमन्त्राश्चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थमपाठकादौ समा-
न्नादाः । ते चैकविंशत्संख्याकाः । तेष्वेकैको मन्त्र एकैकं स्तोत्रमभ्यनुज्ञातुं
ब्रह्मणा प्रयोक्तव्यः । अत एव सूत्रकार आह—“ राभिरासि क्षपाय त्वा क्षयं
जिन्वो स्तुतेति प्रसूति सर्वस्तोत्राणामेष कल्प उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानां दधाति
द्वादशमिष्टोमे पञ्चदशोक्त्ये षोडश षोडशानि सप्तदश बाजोऽय एकोनविंश-
तमतिरात्रे त्रयस्त्रिंशत्संख्यायामे ” इति । तत्रैकविंशं स्तोमभागं त्रिरावृत्य (वार्यं)
त्रयस्त्रिंशत्संख्यायामे पूरणीया ।

वष मथपं, सोममागमनुष्य व्याचष्टे—

रश्मिरसीति । पञ्चमकाण्डोक्तप्रमाणे रश्मिरित्येवाऽऽदिरपमसृजत पतिरिति
 धर्ममिरयादिना मन्त्राणामादिरपधर्मादिसृष्टिहेतुरव्यामिष्यतादादादिरयादिरतया, मन्त्रा
 म्प्राकृषेयाः । हे आदित्य त्वं रश्मिरसि, रश्मियुक्तोऽसि । देवा यस्मिन्संज्ञे
 क्षिप्रन्त्रि निवसन्ति सोऽयं संघः क्षयस्तस्मै क्षयाप देवसंघाय तर्पीत्यर्थः हे
 आदित्य त्वां स्मरामि । अतः क्षयं देवसंघं जिन्व पीणय । अस्मिन्मन्त्रे क्षयश-
 ष्टस्य देवा एवार्थः । अतो देवेश एवैवै यज्ञं होता प्रोक्तवान्भवति ।

द्वितीयस्तोममागे धर्मानुष्ठातरवान्ममुष्या धर्मशब्देन विवक्षिता दृषेत्-
 धर्ममिति—

श्रुतिरसीति । हे धर्मानिमिमानिदेव त्वं पतिरसि, प्रकृष्टविर्गतिः पाण्युपकार-
 त्वा यस्यासौ पतिः । अतो धर्मानुष्ठातृपुरुषार्थं त्वां स्मरामि । तं धर्मानुष्ठातृ-
 पुरुषं पीणय । अनेन मन्त्रेण धर्मोपलक्षितमनुष्याधर्मिणं मन्त्रमुक्तवान्भवति ।

तृतीयस्तोममाग्यां वात्सर्षिं दर्शयति—

आश्रितिरसीति । हे घृष्टोक्तमिमिमानिदेव त्वमश्रितिविरासि । देवानामनुकूलो वि-
 र्गतिर्यस्यासाविविधिः । तादृशं त्वां घृष्टोक्तार्थं स्मरामि । मन्त्रं घृष्टोक्तं पीणय ।
 यद्यप्यत्र शिक्षमूलोक्तविश्रादकौ चतुर्थपञ्चमौ, स्तोममाग्यावस्तु नानुदितौ तथाऽपि,
 तृतीयस्तु सद्युक्तकृतवसुभिर्पैतृभ्य एव लोकेभ्य इति समुदायतात्पर्यं दर्शितम् ।

षष्ठस्तोममागं वृष्टिमामिहेतुत्वेन प्रशंसति—

सिद्धमभोऽसीति । हे वृष्टमिमिमानिदेव त्वं विष्टमभोऽसि, विष्टेभ्योऽदकस्य
 धारकोऽसि । समुदायस्तोममागयोः पतीकद्रपमनुष्ठादो रात्रेश्च पतिपादकवेत्त
 मिधुत्सवंपार्षिं दर्शयति—

प्रवाऽस्त्यनुष्ठाऽसीति । हेऽहरमिमिमानिदेव त्वं प्रवाऽसि । जगत्प्रवासकत्व-
 रूपेण, प्रकृष्टेण वाति गच्छति प्रवर्तत इति प्रवा । हे रात्रिमिमिमानिदेव त्वमनु-
 ष्ठाऽसि । त्रिदादिप्रवहारस्मानुकूलत्वेन धाति, गच्छति प्रवर्तत इत्यनुवा । तपो-
 द्वेदेन, मिधुनत्वप्राप्तिस्तानत्वम् ।

नवप्रदशमेकादशसुतोममाग्यां संज्ञेभ्यः वात्सर्षीं दर्शयति—

चशिशसीति । हे वसुगणपावकत्वमशिशसी । चशिक्राप्रप्रमानः । रुद्र-

(सौमिकब्रह्मत्वविधिः)

दित्पप्रतिपादकेयोरपि स्तोमभागयोर्वसुविषयस्तोमभागेनैवोपलक्षितत्वात्संगृह्य ता-
त्पर्यामिधानम् ।

देवप्रतिपादकेष्वस्त्रिभ्यः स्तोमभागिभ्य ऊर्ध्वं पितृमातृपादिकस्य द्विदेशस्य
स्तोमभागस्योभिधानादिधानां पितृणां च नैरन्तर्यं संपादितं भवतीत्येतद्दशयति—

ओजोऽसीति । हे पितृपालके देवं त्वमोजोऽसि बलत्सोऽसि ।

पितृप्रतिपादकस्तोमभागादूर्ध्वं प्रजाप्रतिपादकस्य त्रयोदशस्य स्तोमभागस्या-
भिधानात्पितृणां च प्रजानां च नैरन्तर्यं सिध्यतीत्येतद्दशयति—

तन्तुरसीति । हे प्रजामिमानिदेव त्वं तन्तुरासि पुत्रपौत्रादिविस्तारहेतुरासि ।

पशुप्रतिपादकेन चतुर्दशेन स्तोमभागेन प्रजानां च पशूनां च नैरन्तर्यं सि-
ध्यतीत्येतद्दशयति—

पृतनापांडसीति । हे पशुपालक देव त्वं पृतनापाडासि । पृतनां परकीप-
त्तेनाभस्मत्पशूनांमपहन्त्रीं सहते विनाशयतीति पृतनापाट् ।

ओषधिप्रतिपादकेन पञ्चदशेन स्तोमभागेन पशुस्तोमभागानन्तरभाविनां पशू-
नामोषधीषु प्रतिष्ठापनं भवतीत्येतद्दशयति—

रेवदस्योषधीभ्य ईति । हे ओषधिपालके देवं त्वं रेवदसि घनवांसि ।
पञ्चमकाण्डे रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजतैतारभ्य रेवदित्योषधीरित्यन्तैषु पञ्च-

दशेषु (शसु) मन्त्रेष्वसृजतीति ब्राह्मणेन व्यतिष्ठापितत्वात्तदभिधानिदेवपरत्वेन
मन्त्राणां दिवैक्योन्मस्यांभिव्योत्थातानि । अथ 'योऽहं स्तोमभागस्योऽऽदिवाक्यं

वज्रपरत्वेन तत्रैव व्याख्यातमतोऽपि वज्रसाम्योमजयोर्ध्वं दशयति—

अभिजिदसीति । हे वज्र त्वमभिजिद्युक्प्रवाजसि । अभितो जयती-
त्यभिजिद् । युकाः संपुका प्राजाणो यस्यासौ युक्प्रवा । यथा पाषाणा

इवा एवमस्यापि दृढत्वात्पाषाणगुणेन दाढयेन संयोग एव प्रावसंयोग इत्युच्यते ।
सप्तदशेन स्तोमभागेन प्राणानां स्थापनं दशयति—

अधिपतिरसीति । हे प्राणाभिमानिदेवं त्वमधिपतिरसि प्राणानामाधिक्येन
पालपिवाजसि । अंपानचक्षुःश्रीं प्रमतिपादकेनामष्टौदशैकानविंशतिशानां त्रयाणां

स्तोमभागानां प्राणप्रतिपादकस्तोमभागेनैवोपलक्षितत्वमभिपत्य समहेण वात्यर्थं
दशयितुं प्राणानिति बहुवचनं निर्दिष्टम् ।

एकाविंशद्वाविंशयोर्विंशचतुर्विंशानां स्तोमभागस्थां चतुर्णां मिथुनत्वसंपा-
दकत्वं दशयति—

(विष्णवतिक्रमोक्तिः)

त्रिवृदसीति । हे मिथुनीभाव त्वं त्रिगुणोऽसि प्रवर्तकश्चासि । पुमान्योषि-
त्संपोगश्चेत्येवं त्रैगुण्यम् । संयोगानन्तरमावी मन्थनव्यापारः प्रवृत्तिः । एताभ्यां
त्रैगुण्यप्रवृत्तिप्रतिपादकाम्नां मन्थनसमाप्तिविशेषत्वात्मिथुनीमावावपदद्वयमति-
पादकावुचरावपि स्तोमभागावुपलक्ष्येते । संवृन्मन्थनव्यापारसमाप्तिः । विबुद्धंत्पो-
र्विशेषः । अनेन स्तोमभागचतुष्टयेन मिथुनत्वं साकल्येन संपादितम् ।

पश्चाद्विंशत्पङ्क्तिंशसप्तविंशत्पङ्क्तिंशानां स्तोमभागानां चतुर्णां प्रजोत्पादनपरत्वं
दर्शयति—

संश्रोहोऽसीति । हे प्रजननव्यापार त्वं संश्रोहोऽसि शीरोहश्चासि । शुक्र-
शोणिसंसंश्लेषेण गर्भाभिव्यक्तिः संश्रोहः । निःशेषाणामवयवानामभिव्यक्तिर्नि-
रोहः । एताभ्यामुभाभ्यां स्तोमभागाम्नां परोहप्रतिपादकावन्वावपि स्तोमभागावु-
पलक्ष्येते । प्रथमस्यापरत्यस्योत्पत्तिः परोहः । पश्चाद्भाविनामपत्यानामुत्पत्तिरनु-
रोहः । एतेन स्तोमभागचतुष्टयेन प्रजोत्पत्तिः संपद्यते ॥

एकोनविंशत्रिंशैकविंशस्तोमभागैस्त्रिभिरुत्पन्नानां प्रजानां प्रतिष्ठां दर्शयति—
वसुकोऽसीति । हे उत्पन्नप्रजाभिमानिदेव त्वं वसुको वासतिवाऽसि । वेषा-
पानुकूटा श्रीपरंस्प सः । व्याप्तिसमर्थश्चासि वंसेर्निवासस्याष्टिव्याप्तिसंस्वासी
प्रत्यष्टिः । अनेन स्तोमभागत्रयेण प्रजानां प्रतिष्ठा संपद्यते ।

इति श्रीमत्सायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यपजुर्वे-

दीपतैत्तिरिपिसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण
उन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रयंतरेण साम्ना वप-
दकारेण वज्रेण पूर्वजान्भ्रातृव्यानधरान्पादया-
भ्यर्वेनान्बाधे प्रत्येनाच्छुदेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमि-
लोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः

(विष्णवतिक्रमोक्तिः)

क्रमेणार्त्येनाङ्कामाभिर्द्विंशं देवेन पृतना
जयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन
बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण (१) सह-
जान्विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि जागतेन
छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना
वषट्कारेण वज्रेणापरजानिन्द्रेण सयुजो वयं
सांसह्यामं पृतन्यतः । घन्तो वृत्राण्यप्रति । यत्ते
अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं यत्ते अग्ने
वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं यत्ते अग्ने हरस्ते-
नाहं हरस्वी भूयासम् (२) ।

(बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण षट्पत्वारिंशच्च) ।

इति छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

पद्मसत्त्वं स्तोमभागोर्द्वितीये तदुदीरिष्यम् ।

अथ तदपिानुवाके विष्णवतिक्रमा उच्यन्ते । कल्पः—“आग्निना देवेन
पृतना णामाभि विष्णवतिक्रमान् ” इति । पथममन्त्रपाठस्तु—

अग्निना देवेनेति । देवश्छन्दः स्तोमः साम वज्रश्चेत्येतानि परकीयां पृतनामाभि-
भावितुं साधनानि । पृतना जित्वा भ्रातृव्यानधरान्पादयामि । त्रिविधा हि भ्रातृव्याः
पूर्वजाः सहजा अपरजाश्चेति । पितृपितामहादिष्वप्यनुवर्तमानाः पूर्वजाः ।
सप्तनमातृजाः सहजाः । इदानीमेव स्वकार्यघातिनोऽपरजाः । तेषु त्रिविधेषु
मध्ये ये पूर्वजास्ताञ्जन्मचो नीचा यथा भवन्ति तथा संपादयामि । संपाद्य
धैतानवदाधे येनावमता यथा भवन्ति तेन तथा शङ्खत्वादिना बाधं

करोमि । कृत्वा चैनान्प्रतिनुदे मत्पेकं विनाशमापि । किंचास्मिन्क्षये मदीये
निवासगृहे । अथवा किमनेन तेकोपेनास्मिन्भूमिलोके सर्वस्मिन्सो भ्रातृव्योऽ-
स्मानुदासीनानपि द्वेषि । यं च भ्रातृव्यमुदासीनमपि वयं द्विष्मः । एतान्सर्वा-
न्विद्वेषिणो विष्णुरूपस्य दलमानस्य मम क्रमेण पादाविन्द्यासेनातिक्रमामि
उद्घयामि । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

इन्द्रेण देवेनेति । अत्र भ्रातृव्यानघरान्पादायामीत्यादिकमनुपज्य पूर्व-
व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

विश्वेभिर्देवेभिरिति । अथापि भ्रातृव्यानघरानित्यादिकमनुपज्य व्याख्ये-
यम् । शिवुदादिस्तोमानां रथंतरादिघातां च स्वस्वत्वं समिधमातिष्ठेत्यनुवाके
दर्शितम् ।

कल्पः—“ इन्द्रेण सयुजो वयमित्याहवनीयमुपातिष्ठते ” इति । पाठस्तु—

इन्द्रेणेति । एतनामस्मद्विरोधिनीं सेनामात्मन इच्छन्तीति पृथग्व्यवस्ता-
ऽऽश्रुत्वयं सासहामातिशयेन सोदुःशकाः स्मः । कीदृशा वयम् । इन्द्रेण
सयुजः परमेश्वरयोगादाहवनीय इन्द्रस्तेन सह युज्यन्ते युक्ता भवन्तीति सयुजः ।
वृत्राणि शत्रूनमप्यस्मान्प्रति पतिकूलत्वं यथा ज्ञास्ति तथा प्रन्तो वधं कुर्वन्तः ।
हेऽग्ने ते त्वदीयं यत्तेजः कान्तिरूपं तेनाहमपि कान्तिमान्भूयासम् । वर्चो
बलम् । हरो रश्मिरूपं तेजः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

यजमानोऽग्निनेन्द्रेण विश्वेभिर्विष्णवतिक्रमान् ।

क्रामत्युत्तरयोर्भ्रातृव्यानित्याद्यनुपज्यते ॥

इन्द्रे पूर्वाग्न्युपस्थानं मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ।

एते मन्त्रा उरुः हि राजेत्यनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अतिमीक्षमन्त्राः)

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ये देवा यज्ञहनों यज्ञमुपः पृथिव्यामध्या-
 भते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो
 वयम् । आऽगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां
 भागो युवयोयो अस्ति । नाकं गृह्णानाः
 मूकृतस्य लोके तृतीयं पृष्ठे अधिं गोचने
 दिवः । ये देवा यज्ञहनों यज्ञमुपोऽन्तरि-
 क्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम
 सुकृतो वयम् । यास्ते रात्रीः सवितः (१)
 देवयानीरन्तरा धावापृथिवी वियन्ति । गृहेश्वं
 सर्वं प्रजया च्ये सुवो रुहाणास्तरता
 रजांसि । ये देवा यज्ञहनों यज्ञमुपो दिव्य-
 ध्यासते । सूर्या मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो
 वयम् । येनेन्द्राय समभरः पर्याऽस्युत्तिमेन
 हविषा जातवेदः । तेनाग्निं त्वमृत वधयम
 संजातानां श्रेष्ठ्य आ धेहेनम् । यज्ञहनो
 वै देवा यज्ञमुपः (२) मन्ति । त एषु लोके-
 ष्वासत आददाना विमथ्णाना यो ददाति यो
 यजते तस्य । ये देवा यज्ञहर्नः पृथिव्यामध्या-
 सते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहिमानेव लोका-
 ऽस्तीत्वां सगृहः सर्पशुः सुवर्ग लोकमेत्यप
 वे सोमनेजानाद्देवताश्च यज्ञश्च कामन्याग्नेयं
 पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा

(अतिमोक्षमन्त्रः)

देवताः (३) पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं
 चाव रून्धे गायत्रो वा अग्निगयित्रछन्दास्तं
 छन्दसां व्यर्धयति । यत्पञ्चकपालं करोत्यष्टाक-
 पालः कार्योऽष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निगयि-
 त्रछन्दाः स्वेनेवेनं छन्दमा समर्धयति पङ्क्तयो
 याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनेय
 यज्ञाच्चेति (४) ॥

(सवितर्देवा यज्ञमुपः सर्वां देवतास्त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

विष्णवतिक्रमणे मन्त्रास्तृतीये समुद्गीरिताः ।

अथ चतुर्थेऽतिमोक्षमन्त्रा ऋचन्ते ।

कल्पः—“ वेदमुपस्थ आघायान्तर्वेद्यासीनोऽतिमोक्षाञ्जपति ” इति ।

अतिमोक्षमन्त्रेन ये देवा यज्ञहन इत्यादयो मन्त्रा विवाक्षिताः । सूत्रकारेणा-
 न्यत्र ये देवा यज्ञहन इत्यतिमोक्षा इत्युक्तत्वात् । पाठस्तु—

ये देवा इति । अत्र यज्ञमुप इति पदं पृथक्कृत्य मन्त्रभेदः कर्तव्यः । तत्र
 प्रथममन्त्रे पृथिव्यामध्यासत इत्याद्यन्तभागोऽनुपञ्जनीयः । द्वितीयमन्त्रे तु ये देवा
 इत्ययं पूर्वभागोऽनुपञ्जनीयः । देवानां मध्ये म्हेच्छजातयः केचिद्देवा यज्ञमा-
 गाहोः सन्तो द्रष्टुमसहमानाः केचिद्यज्ञं विनाशयन्ति । अपरे तु यज्ञसाधनान्य-
 पहत्यामत्र गच्छन्ति । तत्र यज्ञविधातिनो ये देवाः पृथिव्यां यं केचिद्देशमधि-
 ष्ठापावतिष्ठन्ते तेभ्यो यज्ञविधातिभ्योऽग्निर्मा रक्षतु । वयं स्रुतः सुष्ठु यज्ञं निष्पा-
 दितवन्तो गच्छेम यज्ञफलं प्राप्नुयाम । एवं यज्ञमुपा मन्त्रोऽपि न्याख्येयः ।
 तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(अतिमोक्षमन्त्राः)

आऽगन्मेति । हे वरेण्या मित्रावरुणा श्रेष्ठौ मित्रावरुणौ यज्ञसंबन्धिनीनां रात्रीणां मध्ये वर्तमानायामस्यां रात्रौ युवयोः संबन्धी वशानूबन्ध्यारूपो यो भागोऽस्ति तेन वयं नाकं स्वर्गसुखं गृह्णाना आगन्न सर्वतः प्राप्ताः स्वः । कुत्रैतस्वर्गसुखग्रहणमिति तदुच्यते—सुकृतस्यास्य यज्ञस्य संबन्धिनि तृतीये लोके । कीदृशे । अभिरोचनेऽधिकं भासमाने । भासमानोऽपि लोकः कुत्रेति तदुच्यते—दिवः पृष्ठे स्वर्गस्योपरि । पृथिव्यन्तरिक्षापेक्षया तृतीयत्वम् । पाताललोकोऽपि तादृशो भवतीति व्यपच्छेदाय दिवः पृष्ठ इत्युक्तम् । रौरवादिनरकव्यावृत्तये सुकृतस्येत्युक्तम् । नरको हि दुष्कृतस्म न सुकृतस्म ।

अथ पूर्ववदनुपङ्गमेदमिन्नौ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह—

ये देवा इति । पूर्ववद्द्रव्यारूपेणम् । षष्ठमन्त्रमाह—

यास्ते रात्रीरिति । हे सवितर्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ते तव संबन्धिभ्यो या रात्रीर्यज्ञानुष्ठानयोग्या रात्रयो वियन्ति विशेषेण गच्छन्ति प्रवर्तन्ते । यद्यप्येकैव रात्रिः सत्याकर्माहं तथाऽपि दीक्षोपसत्सहिता बहवो रात्रयो भवन्ति । तासां च सवितृपोरितत्वात्संबन्धः । कीदृशो रात्रयः । देवयानीर्दिवान्यान्नीनि देवयान्यो दैविककर्मयुक्ता इत्यर्थः । तासु रात्रिषु कर्मानुतिष्ठन्तः सर्वैर्गृहैश्च प्रजयाऽनु गृहवर्तीभिर्भृत्यैः पुत्रादिनां च सार्धं सुवो रुहाणाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तो यजमाना पूयं रजांसि रजनीयानि मुखानि तरत प्राप्नुत ।

पूर्ववदनुपङ्गमेदमिन्नौ सप्तमाष्टममन्त्रावाह—

ये देवा इति । पूर्ववद्द्रव्यारूपेणम् । अथ नवमं मन्त्रमाह—

येनेन्द्रायेति । हे जातवेदो येनोत्तमेन हविषोत्तमहविःस्वरूपेण पयांसि क्षीररसस्वाद्सोमरसांनेन्द्राय समभरः सेभूतवानांस तेन हविषा हेऽग्ने त्वामिमं यजमानं वधंय । उतापि चैनं यजमानं सजातानां श्रेष्ठये स्वाप्प आपोहि । अथैतान्प्रगंसति—

यज्ञहनो वा इति । कण्टरूपधारिणः केचन देवा यज्ञमागरहिता यज्ञशालादाहाद्युपद्रवेण यज्ञघानिनो भवन्ति । अपरे च ग्रहचमससोमरसापहारेण यज्ञमुषो भवन्ति । एवमुभयविधा ये सन्ति ते त्रिष्वप्येतेषु लोकेष्वतिष्ठन्ते । किं कुर्वन्तः। यो यजमानो दक्षिणां ददाति तदीयं दक्षिणाद्रव्यं गवादिकमपहरन्ती-

(अतिमोक्षमन्त्राः)

(अत इ)त्यर्थः । यो यजमानो यजेते तदीयं ग्रहचमसाद्रिकं विमथनाना भङ्ग-
परित्यागादितो विलोडयन्तः । तस्योपद्रवस्य सर्वस्यैतैर्मन्त्रैः परिहारं दर्शयति—

ये देवा इति । अत्र यज्ञमुप इत्यत्र पृथङ्मन्त्रत्वं दर्शयितुं तत्पदं परित्य-
ज्यानुपह्नेण संहं यज्ञहन इत्येतावदेवोदाहृतम् । एतैर्मन्त्रैरुपद्रवसहितानिमाहो-
कानुत्तीर्षं सगृहः कलत्रपुत्रादिमहितः मपद्रुर्गवाधादिपद्रुसहितः स्वर्गं प्राप्नोति ।
त एते मन्त्रा उरुः हि राजेत्येवस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः । अद्योदवसानीयं विधत्ते—
अपचै सोमेनेति । यः सोमेनेष्टवानभनत्, एतस्माद्देवताश्च यज्ञश्चापक्रा-
मन्ति । अनेन यजमानेन प्रयोजनाभावं मन्वाना एनं परित्यजन्ति । अतस्तदप-
क्रमणं वारयितुमग्निदेवतया युक्तं पञ्चकपालं तादृशपुरोडाशेन साध्यमुद्रवसानी-
यारूपं कर्म कुर्यात् । अपमोक्षः सर्वदेवतात्मको यज्ञश्च पाङ्कः पञ्चसंख्योपेतः ।
“ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्” “धानाः करम्मः परिवापः पुरोडाशः पयस्या
तेन पङ्क्तिराप्यते” इत्यादिभ्रुतिद्वयात् । अत्र आग्ने त्वेन सर्वा देवता अवरुन्धे
पञ्चकपालेन यज्ञमप्यवरुन्धे ।

अथ पञ्चकपालं दूषयित्वाऽष्टाकपालं विधत्ते—

गायत्रो वा इति । अग्नेर्गायत्र्याश्च प्रजापतिमुखजन्मत्वेन गायत्रोऽग्निः ।
पञ्चकपाले सति तमग्निं स्वकीयेन च्छन्दसा वियोजयति । अष्टाकपाले तु सति
गायत्र्या अष्टाक्षरत्वाद्गमिं स्वकीयेन च्छन्दसा समृद्धं करोति ।

अत्राग्ने तमद्याश्मिर्त्येते अक्षरपङ्क्त्यौ विधत्ते—

पङ्क्त्यौ याज्येति । अत्र तु गायत्रत्वासिद्धयेऽष्टाकपालः स्वीकृतस्तथाऽपि
पाङ्कमन्त्रपाठेन धानादिद्वारा पाङ्कपञ्चादप्ययं यजमानो नापगच्छति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ये देवा इत्यतीमोक्षान्मन्त्रानेताञ्जपेन्नव ।

यज्ञहन्पज्ञमुद्वेति मेदान्मन्त्रभिदेप्यने ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-

दीपतैत्तिरियसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आदित्यग्रहमन्त्रोक्तिः)

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाय
 यजमानोऽग्निर्मा पातु चक्षुषः । सक्षुः शूष
 सवितर्विश्वचर्षण एतेभिः सोम नामभिर्विधेम
 ते तेभिः सोम नामभिर्विधेम ते । अहं पर-
 स्तांद्दहमवस्तांद्दहं ज्योतिषा वि तमो ववार ।
 यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूद्दहं सूर्यमुभयतो
 ददशाहं भूयासमुत्तमः समानानाम् (१) आ-
 समुद्रादाऽन्तरिक्षात्प्रजापतिरुदाधिं च्यावया-
 तीन्द्रः प्र स्नातु मरुतो वर्षयन्तूशम्भय पृथिवीं
 भिन्दीदं दिव्यं नमः । उद्गो दिव्यस्य नो
 देहीज्ञानो वि सृजा दृतिम् । पशवो वा एते
 यदादित्य एष रुद्रो यदाग्निरोषधीः प्रास्याग्ना-
 वादित्यं जुहोति रुद्रादेव पशून्तर्दधात्यथो
 ओषधीष्वेव पशून् (२) प्रतिष्ठापयति
 कविर्यज्ञस्य वि तन्नोति पन्थां नार्कस्य पृष्ठे
 अधिरोत्तने दिवः । येन ह्वयं वहसि यासि
 द्रुत इतः प्रचेता अमुतः मनीयान् । यास्ते
 विश्वाः समिधः सन्पग्ने याः पृथिव्या वहिषि
 सूर्ये याः । तास्ते गच्छन्त्वाहुतिं घृतस्य देवा-
 यते यजमानाय शर्म । आशासानः सुर्वार्यः
 रायस्पोषः स्वश्वियम् । बृहस्पतिना राया
 स्वगार्कतो मह्यं यजमानाय तिष्ठ (३) ॥

(समानानामोषधीष्वेव पशुमसं यजमानापिकं च) ।

(इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अतीमोक्षजेपे म-नाश्रुतुर्थे समुद्गीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽनुवाक आदित्यग्रहमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ सूर्यो मा देव इति दर्मैर्हस्तेनापिधापोत्तिष्ठति ” इति । पाठस्तु—

सूर्यो मा देव इति । अथमादित्यग्रहः सूर्यवाय्वात्मकोऽतः सूर्यस्त्वोऽयं देवो यज्ञविधातिभ्यो मा पातु । तथा वायुरूपोऽय विघ्नकारिदेवयुक्तादन्तरिक्षा-
न्ना पातु । तथा यजमानो यागहेतुरयमभिश्चक्षुषो विरोधिदेवदृष्टेः सकाशान्नां
पातु । हे सोम सक्षादीनि चत्वारि यानि तव नामानि एतैर्नामभिस्ते तव विधेम
परिचर्यां करवाम । यानि च पूर्वोक्तानि सूर्यवाय्वभिर्नामानि तेभिस्तैश्च नामभि-
स्त्वव परिचर्यां करवाम । हे सक्ष पात्रसङ्ग, [हे]शूय लवन्, हे सवितः मेरक
हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्यानुग्राहक । एतैः संबोधनरूपैर्नामभिर्विधेमैत्यन्वयः ।

कल्पः—“ अहं परस्तादित्यादित्यं यजमानोऽन्वारमत आहोमात् ” इति ।

पाठस्तु—

अहं परस्तादिति । अहं यजमानः परस्तात्परभाषे ग्रहमन्वारम इति
शेषः । अहमवस्तादवरभागेऽपि ग्रहमन्वारमे । अहमस्याऽऽदित्यग्रहस्य ज्योतिषा
विशेषेण तमो ववार वारितवानस्मि । उपरिमागधोभागयोर्मध्यवर्ति यदन्तरिक्षं
तद्दु तदपि मे पिता पितृवत्पालकमभूत् । अहं सूर्यमादित्यग्रहमुमयत ऊर्ध्वाधो-
भागयोर्दक्षिणोत्तरभागयोर्वा ददर्श दृष्टवानस्मि । अतोऽहं समानानां यजमानानां
मध्य उत्तमो भूयासम् ।

कल्पः—“ आसमुद्रादिति दर्मैराच्यावयति ” इति । पाठस्तु—

आ समुद्रादिति । मजापतिरिमं ग्रहं चतुर्दक्षिणा समुद्रात्समुद्रपर्यन्तं दर्मै-
राच्यावयतीति । तथैवोर्ध्वभागेऽप्याऽन्तरिक्षादन्तरिक्षपर्यन्तमुद्रार्धिं समुद्रसमानमा-

(आदित्यग्रहमन्त्रोक्तिः)

दित्यग्रहं च्यावयति । इन्द्रो गवाम् । इव ग्रहं पत्नौतु पत्नृतं करोतु । मरुतो वर्षयन्तु मेघा इय संतवधाराः कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ उन्नम्य पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात् ” इति । पाठस्तु—

उन्नम्य पृथिवीमिति । हे आदित्य पृथिवीमुन्नम्योत्कर्षेण क्लिन्नां कुरु । इदं दिव्यं नभो भिन्वि द्युलोकस्थाकाशवर्तिमेघामिव ग्रहं भिन्वि भिन्नं कुरु । दिव्यस्य दिवि भवस्योद्ग्न उदकस्य समृद्धिं नोऽस्मभ्यं देहि । ईशानः समर्थस्त्वं दृतिं विसृज जलविधारकं दृनिसमानं मेघं विमुञ्च । अथ विषत्ते—

पशवो वा इति । आदित्यग्रह इति यदेते पशवो वै तस्य पशुमाप्तिहेतुत्वात् । अग्निरिति यदेष क्रूरो देवस्तस्मात्कौर्यपरिहारायाग्नावोषधीः प्रक्षिप्य पश्वादादित्यग्रहं जुहोति । तथा सति रुद्ररूपामिसकाशदादित्यग्रहरूपान्पशुनन्तर्हितानेव करोति । किंचोषधीष्वेवाऽऽदित्यग्रहरूपान्पशुन्प्रतिष्ठितान्करोति ।

कल्पः—“ कविर्यज्ञस्य वि तनोति पन्थाभिनि ग्रहं हत्वा ” इति । पाठस्तु—

कविर्यज्ञस्येति । यज्ञस्य कविर्विद्वानयमादित्यग्रहो नाकस्य पन्थां वितनोति स्वर्गस्य मार्गं वितनोति विस्तृतं करोति । कुवेति । तदुच्यते—अधिरोचन आधिक्येन भासमाने दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपरि । हेऽग्ने येन पथा हव्यं वहसि देवानां दूनस्त्वभिनो निर्गत्य येन पथा यासि तादृशं पन्थानं वितनोतीति पूर्वान्वयः । कीदृशो दूतः । प्रकर्षेण चोने कर्मानुष्ठानं जानतीति प्रचेताः । अमुतोऽमुष्मिन्स्वर्गे सन्निमानतिशयेन फलस्य दाता ।

कल्पः—“ यास्ते विश्वाः सपित्रः सन्त्यग्र इति दर्मानाहवनीये प्रास्य ” इति । पाठस्तु—

यास्ते विश्वा इति । हेऽग्ने त्वदीयाः सपित्रः सम्यग्दीप्यमाना ज्वाला याः सन्ति ता एव विशेषाकारेणोच्यन्ते—पृथिव्यां भूलोके यहिषि यज्ञदेशे या दीप्तयः सन्ति सूर्यं च या दीप्तयः सन्ति ते त्वदीयास्ता दीप्तयो घृतस्याऽऽहुतीर्मच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । देवानात्मन इच्छतीति देवायंस्तस्मै देवायज्ञे यजमानाय शर्म सुखं पयच्छन्तु । आदित्यग्रहविषयास्त एते—मन्त्राः कदा चन स्तरीरस्तीत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अथ क्ले—“ यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः स्वरुम्यः ” इत्युपक्रम्यान्ते पठितम्—“ आशासानः सुवीर्यमिति चोपस्थाय ” इति । पाठस्तु—

आशासान इति । हे यूप त्वं यजमानाय मसं रायस्योपमाशासानस्तिष्ठ ।
कीदृशं पोषम् । सुवीर्यं शोभनेन भोगसामर्थ्येनोपेतं स्वधियं शोभनैरभिरूपेणम् ।
कीदृशो यूपः । बृहस्पतिना देवेन रापाद्यनेकधननिमित्तं स्वगाहृतो यजमानस्य
स्वगतो यथा भवति तथा कृतः । सोऽयं मन्त्रः पशुपकरणमतारसमुद्रं गच्छेत्प-
नुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । अत्र विनियोगसंग्रहः-

सूर्यो तृतीयासवन आदिर्यमहहस्तकः ।

उत्तिष्ठेद्दहमित्यस्मात्स्वाम्यन्वारमते ग्रहम् ॥

आ समुच्छ्वावयेद्दर्भैरुन्नं वृष्ट्यर्थिहोमकः ।

कविर्हरिद्रमहं यास्ते बह्वौ प्रास्यति दर्भकान् ॥

आशा यूपोपरिधतिः स्यात्सप्त मन्त्रा इहेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पयजुर्वेदीय-
वैतिसीसंहिताभाष्ये तृतीयाकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सं त्वां नह्यामि पर्यसा घृतेन सं त्वां
नह्याम्यप ओषधीमिः । सं त्वां नह्यामि प्रज-
याऽहमद्य सा दीक्षिता संनवो वार्जमस्मे ।
प्रेतु मर्द्धणस्पत्नी वेदिं वर्णेन सीदतु । अया-
हर्मनुकामिनी स्वे लोके विशा इह । सुप्रज-
संस्त्वा वयः सुपत्नीरुपं सेदिम । अमं सपत्न-
दम्भनमदंभासो अदांभ्यम् । इमं वि प्यामि
वरुणस्य पार्श्वम् (१) यमर्षधीत सविता
मुक्तेतः । धातुश्च योनीं मुकृतस्य लोके
स्योनं मे सह पत्यां करोमि । प्रेष्टु-

(पत्नीविषया मन्त्राः)

देह्युतस्य वामीरन्वमिस्तेऽग्रं नयत्वादितिर्मर्ष्यं
इदता रुद्रावसृष्टाऽसि युवा नाम मा मा
हिःसिर्वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो
वो देवेभ्यः पञ्जेर्जनीगृह्णामि यज्ञाय वः पञ्जे-
र्जनीः सादयामि विश्वस्य ते विश्वावतो
वृष्णिमावतः (२) तवामि वामीरनु संदृशि
विश्वा रेतांसि धिषीयागन्देवान्यज्ञो नि
देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशिपन्नस्मिन्सुन्वति यजमान
आशिपः स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा गन्धर्वमा ति-
ष्ठतानु । वारस्य परमन्निड ईडिताः (३) ।

(वाशं वृष्णिमावतस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

— — —

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यग्रहमन्त्रा ये ते पञ्चम उदीरिताः ।

अथ षष्ठेऽनुवाके पत्नीविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अत्र दर्शपूर्णमासवत्पत्नी संनस्यति सं त्वा नस्यामीति विकारः ”
इति । पाठस्तु—

सं त्वा नस्यामीति । हे पत्नि त्वां पयसा घृतेन च निमित्तमूतेन संन-
स्यामि तदुभयसिद्धयर्थं सम्पद्योक्त्रेण बभ्रामि । तथौषधीभिः सहिता अप उद्विरप
तदुभयसिद्धयर्थं त्वां संनस्यामि । मजया निमित्तभूतयाऽहमध्वयुरद्यास्मिन्कर्मणि
त्वां संनस्यामि । अस्मे अस्मासु वाजमन्नं सनवः सनितुं दातुं सा पत्नी
दीक्षिता भवतु ।

(पत्नीविषया मन्त्राः)

कल्पः—“प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नीति प्रतिपस्थाता पत्नीमुदानयति” इति । पाठस्तु—
प्रेतु ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यजमानस्य पत्नी प्रेतु पत्नीशा-
लाया निर्गत्य प्रकर्षेण गच्छतु गत्वा प्रप्तोतु ।

कल्पः—“अथाहमनुकामिनीति पत्नी शालामुखीयमुपोवविश्व” इति । पाठस्तु—
अथाहमन्विति । अथाहमिह, खे लोके स्थाने विशा उपविशामि ।
कीदृशी । अनुकामिनी यजमानस्याऽऽनुकूल्यं कामयमाना ।

कल्पः—“सुपजसस्त्वा वपमिति जपति ” इति । पाठस्तु—

सुपजसस्त्विति । हेऽग्ने सुपजमः शोभनापत्याः सुपत्नीर्वपेपत्न्यो वपमद-
व्यासः केनाप्पतिरस्कृताः सत्पत्त्वामुपसेदिम तव सभिव उपपिष्टाः स्पः ।
कीदृशं त्वां, सपत्नदम्भं वैरिनाशकम् । अदाभ्यं केनाप्पतिरस्कार्यम् ।

कल्पः—“विचक्षत इमं वि प्यामीति पत्नी योक्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

इमं वि प्यामीति । मुकेतः जोधनेज्ञानयुक्तः सधिता पेरकोऽन्यामी यं
योक्त्रत्वं वरुणस्य पाशं पूर्वभवन्तीत तमिमं विप्यामि त्रिमुञ्चामि । ततः मुरु-
तस्य कलभूत उत्तमे लोके धानुश्च परमेधरस्य योनी स्थाने पत्या सह मे स्पेनें
शुतं करीमि ।

कल्पः—“प्रेतुदेहीति नेदा पत्नीमुदानयति ” इति । पाठस्तु—

प्रेतुदेहीति । हे पति मेहि शालामुखीयस्थानान्निर्गत्य पत्नेजनीरप आनेतुं
प्रकर्षेण गच्छोदेहि विन्म्वमकृतत्वोत्थाय गच्छ । ऋतस्य वामीर्यज्ञस्य पेरकोऽप-
मग्निस्ते मपनमनुमन्ममानोऽमं नयतु पुरतः पेरयतु । अदितिभूमिश्च मध्यं दद-
ताम् । उमपोः पार्श्वयोर्मध्येऽवस्थितं मार्गं मयच्छतु । तं च रुद्रावसुष्टाऽसि
कुरेणोपद्रवकारिणा देवेन विमुक्ताऽसि । अनो युवा नामासि युवतिर्वा वाधकेभ्यः
पृथग्भूता वाऽसि । इत्यमाकारयन्मं मां नेदारं मा हिंसीर्मा वाधस्य ।

कल्पः—“पत्नेजनीर्गृह्णाति मत्पङ्क्ति (इत्)ष्टन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य
इति ” इति । पाठस्तु—

वसुभ्यो रुद्रेभ्य इति । हे आपो वो मुःपान्पत्नेजनीर्गृह्णामि । किमर्थं,
वस्वादिदेवमीत्यर्थम् । किञ्च, यज्ञार्थमपि पत्नेजनीर्वा गृह्णामि ।

सादयामीति । कल्पः—“पत्नी पत्नेजनीः सादयति मत्पङ्क्ति (इत्)उन्ती
वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति ” इति ।

(पत्नीविषया मन्त्राः)

अत्र सादयामीत्येतावानाम्नातो मन्त्रः । तस्य च शेषत्वेन वमुभ्य इत्यादिकं गृह्णामीतिपदव्यतिरिक्तं सर्वमनुपज्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

कल्पः—“ विश्वस्य ते विश्वावत इति हिंकारमनुदुगात्रा परनीं संख्यापयति ” इति ।

हिंकारमुच्चार्यानन्तरमुद्राता यथा पत्नीं पश्यति तथाऽध्वर्युरिमं मन्त्रमुच्चारयन्प्रदेशंयेदित्यर्थः । पाठस्तु—

विश्वस्य त इति । हेऽग्ने विश्वस्य ते संहृदि विश्वात्मकस्य तव कटाक्षवीक्षणे सति तथा विश्वमस्यास्तीति विश्ववान् । वृष्णिण्यं बलपस्यास्तीति वृष्णिण्यवान्, वादृगस्य तव वीक्षणे सति वामावन्नीयस्यानुष्ठानस्य प्रवर्तकोऽहं विश्वा रेतोसि बहुपुत्रकारणानि सर्वाण्यपि वीर्याणि धिषीयानुक्रमेण पत्न्यां स्थापयेयं ।

कल्पः—“ अमन्देवानिति च पत्न्यैव उपप्रवर्तयति ” इति । पाठस्तु—

अगन्देवानिति । अयं यज्ञो देवानगन्माप्नोत् । देवीर्योतमाना आपो देवेभ्योऽस्पर्दीयं यज्ञे निरराभाशिपन्विस्पर्ष्टमुक्तवन्त्यः । अस्मिन्यजमाने सुन्वति सोमामिषवं कुर्वांसि स्वाहाकृताः स्वाहाकारेण संपादिताः समुद्रसमाने स्वर्गेऽवस्थिता आशिषः फलविशेषा ये संसद्यन्ते ते सर्वेऽप्यनुक्रमेण गन्धर्वपत्न्या मम गन्धर्ववत्पियं यजमानमानिष्ठत माप्नुवन्तु । वातस्य यज्ञप्रवर्तकस्य वायोः । “ वाताद्वा-अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते ” इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तस्य वायोः पत्न्यन्तमे चेरणे सतीडः फलसाधनभूताः स्तोत्रविशेषा ईडिता क्रतिविग्मः प्रयुक्ताः । तस्मात्तत्फलं सर्वं यजमानः माप्नोतिविति तात्पर्यार्थः । अत्र सं त्वा नष्टामीत्ययं योक्त्रबन्धनमन्त्रो दक्षिणकरण इन्द्रस्य योनिरसीत्येतस्मान्मन्त्रात्पूर्वं द्रष्टव्यः । तत्रैवाद्याहं सुप्रजस इत्येतौ द्रष्टव्यौ । इमं वि व्यापीति मन्त्रोऽवमुधानुवाके देवीराप एष ध इत्येतस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । प्रेक्षुदेहीति मन्त्रो हृदे त्वित्यनुवाके देवीरापो अशां नपादित्येतस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । वमुभ्य-इति ग्रहणसादनमन्त्रौ समुद्रस्य बोऽक्षित्या उन्नय इत्येतस्पादूर्ध्वं द्रष्टव्यौ ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

• सं त्वा पत्न्यां योक्त्रबन्धः प्रेतु शालामुत्ते नयेत् ।

• अथाहमुपविश्यैषा सुप्रजेति जपेदथ ॥

(दर्शपूर्णमासाद्भूतानां सुचां वृशविशेषाणां विधानम्)

इमं काले योऽवमोकः प्रेहि पत्नीमुदानयेत् ।

यसु पन्नेजनीः पत्नी गृह्णित्वा तेन सादयेत् ॥

विश्वस्य पत्नीमुद्गात्रा संख्यापयति सा स्वगन् ।

अपः पवर्तयन् (तू) रावत्र मन्त्रा दश स्मृताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाद्यंशकागे रुष्णपञ्चर्षे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमपाठके

पष्ठोऽनुवाकः । ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वपद्रकारो वै गायात्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै

रसः पराऽपतत्स पृथिवीं प्राविशत्स खदिरोऽ-

भवयस्यं खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव

रसेनाव चति सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति

तृतीयस्यामितो दिवि सोमं आसीत्तं गापत्र्याऽ-

हृत्तस्यं पर्णमच्छिद्यत् तत्पर्णीऽभवत्तत्पर्णस्यं

पर्णत्वं यस्यं पर्णमयीं जुहूः (१) भव-

ति सौम्या अस्याऽऽहुतयो भवन्ति जुपन्तैऽस्यं

देवा आहुतीर्देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्णं उपा-

शृणोत्सुश्रवा वै नाम यस्यं पर्णमयीं जुहूर्भ-

वन्ति न पापं श्लोकं शृणोति ब्रह्म वै पर्णो

विण्मरुतोऽन्नं विण्मारुतोऽश्वत्यो यस्यं पर्ण-

मयीं जुहूर्भवत्याश्वत्युपभद्रब्रह्मणैवान्नमव रुन्धे-

थो ब्रह्म (२) एव विश्वध्यूहति गण्डं वै

(दर्शपूर्णमासाङ्गभूतानां सुवां वृक्षविशेषाणां विधानम्)

पर्णो विद्वश्वत्यो यत्पर्णमयी जुहूर्भवत्याश्वत्यु-
पमद्राप्टमेव विश्वध्यूहति प्रजापतिर्वा अजुहो-
त्सा यत्राऽऽहुतिः प्रत्यतिष्ठत्तो विकङ्कत
उदतिष्ठत्तः प्रजा अमृजत यस्य वैकङ्कती
ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याऽऽहुतयास्तिष्ठन्त्ययो
प्रेव जायत एतद्वै सूचा२ रूपं यस्यैवश्रूपाः
सूचो भवन्ति सवाण्येवैनं२ रूपाणि पशुनामुप
तिष्ठन्ते नास्यापरूपमात्मजायते (३) ॥

(जहूरथो ब्रह्म सुवा२ सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके संप्रोक्ता योक्त्रबन्वादिमन्त्रकाः ।

अथ सप्तमोऽनुवाके दर्शपूर्णमासाङ्गभूतानां सुवां वृक्षविशेषा विधीयन्ते ।

(तत्र सुववृक्षं विवचे—

वषट्कारो वा इति । वषट्काराभिधानी देवः केनापि विरोधेन गायत्रियाः
शिरभिच्छेद । तदा तस्या गायत्र्य रिञ्जमदेशाञ्जलं भूमौ पतित्वा स्वदिरो वृक्षो
ऽभवत् । अतः सुवः स्वादिरः कर्तव्यः । तथा सति सुवेण यद्यद्वद्यति तत्सर्वं
छन्दोरत्तेनावत्तं भवति । ततोऽस्य पजमानस्याऽऽहुतयः सरसा भवन्ति ।

अथ जुह्वा वृक्षविशेषं विवचे—

तृतीयास्यामिति । इतो भूलोकादारभ्य गण्यमानो यो घृत्तोऽस्तृतीयो
भवति तत्र सोमः पूर्वमासीत् । तं च गायत्री समाहरत् । आहरणमकारः कद्रु-
बेत्यनुवाके मरञ्जितः । तस्याऽऽह्वियमाणस्य सोमस्यैकं पर्णं भूमौ पतित्वा पला-
शवृक्षोऽभवत् । पर्णजन्पत्वात्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । तादृशेन पर्ण-
वृक्षेण जुहं निष्पादयेत् । तथा सति जुह्वा ह्यमाना आहुतयः सर्वः सोमसं-
न्धियो भवन्ति । देवाश्च वा आहुतीः प्रातिपुरःसराः सेवन्ते ।

त पर्णवृक्ष प्रकारा-तरणं पशंसति—

देवा वा इति । यदा देवा ब्रह्मतरणियपये परस्परं संवादां रइसि छतव-
न्तस्तदानीं पर्णवृक्षाभिपानीं देवसाद्भुक्तच्छायायामुपविष्टानां देवानां वचनमशु-
णोत् । तस्मात्सुभवा इति तस्य नाम संपन्नम् । मस्यादयं वृक्षः सुभवास्तस्मा-
ज्जुह्वास्तन्मयत्वे सति यजमानः शोभनं स्तुतिरूपमेव ब्राह्मणं सर्वदा शृणोति न तु
कदाचिदपि पापं श्लोकं निन्दावचनं शृणोति ।

अथ जुह्वाः पर्णमधीत्वं दृष्टान्तार्थमनुवदन्नुपमनोऽभ्यथयुक्त विधत्ते—

ब्रह्म वै पर्ण इति । देवैरुच्यमानस्य ब्रह्मणः भवणापर्णवृक्षोऽपि ब्रह्मैव ।
वैश्यजात्यमिमानित्वेन मरुता सुदृत्वान्मरुतोऽपि विद्वरूपाः । रुष्यादिपरैर्वैश्यैः
संपादितत्वादान्मपि मरुद्रूपम् । “ मरुतां वा एतदोजो यदभ्यथः ” इति भव-
णादभ्यथस्य मारुतत्वम् । एव स्थित सति यो यजमानो जुहं पर्णमयीं करोति
स एवोपभूतमाभ्यथस्य कुर्यात् । उभयस्मिन्कृते सति जुहूरूपेण ब्रह्मणो-
वाभ्यथस्वामिना मस्ता विद्वरूपात्मवरुद्धं भवति । किंच, ब्राह्मणजातिमेव
वैश्यजातावधिकत्वेन स्थापयति । तदुभयमपि प्रकारा-तरणं पशंसति—

राष्ट्रं वै पर्ण इति । पर्णवृक्षस्वामिब्राह्मणजातिनिवासस्थानत्वाद्वाष्ट्रत्वं पर्णरू-
पत्वम् । मरुद्देवताद्वाराऽभ्यथस्य विद्वरूपत्वम् । अतः पूर्वोक्तरीत्या जुहूपमनोवृक्षद्व-
यनिष्पादितयोः सत्योद्देशरूप राष्ट्रमभ्यथरूपाया विश्वविकरत्वेन स्थापितं भवति ।

अथ ऋवाया विकङ्कन्तवृक्षं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा इति । प्रजापतिना पूंहुताऽऽहुतिर्भवति स्थिता - तस्माद्देशाद्धिनः
कङ्कतवृक्ष उदपद्यत । तस्माद्विकङ्कताद्यज्ञमाधनभूतात्प्रजा असृजत । तस्माद्-
ऋवा वैकङ्कर्ता कुर्यात् । तथा सत्यस्य यजमानस्याऽऽहुतयः प्रतिष्ठिता भव-
न्ति । किंचाप्य प्रजा उत्पादयति । सृग्वृक्षविधिमुरसंहरति—

एतद्वै स्रुचामिति । खादिरत्व पर्णमधीत्वमाभ्यथत्वं वैकङ्कतत्वं येति
यदेतदेव क्रमेण स्रुचा [स्रुच] जुहूपभृद्ऋवाणां मुख्यं स्वरूपम् । तथा सति
मस्य यजमानस्य स्रुच एवस्वया भवन्ति, एनं यजमानं गवाभ्यदिरूपाणि सर्वा-
ण्यपि प्राप्नुवन्ति । किंचास्य यजमानस्याऽऽमन्स्वोदरे किञ्चिदप्यपत्प्रममरूपं
विरुद्धस्वरूपोपेतं न जायते, किन्तु सर्वमप्यपत्प्रं सुस्वरूपमेव जायते ॥

(दधिग्रहमन्त्रोक्ति)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमुक्ताशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकष्टमोऽनुवाकः) ।

उप॒या॒मु॒गृ॒ही॒तोऽ॒सि प्र॒जा॒प॒त॒ये त्वा ज्योति॑-
ष्म॒ते ज्योति॑ष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे
रा॒तं दे॒वेभ्यो॑ऽसि जिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इन्द्रज्येष्ठे-
भ्यो वरु॑णराजभ्यो वा॒ता॒पि॒भ्यः पर्ज॑-या॒त्म-
भ्यो दि॒वे त्वाऽन्त॑रिक्षाय त्वा पृ॒थि॒व्यै त्वाऽ-
पेन्द्र॑ द्वि॒प॒तो मनोऽप॒ जिज्या॑मतो जह्यप॒ यो
नोऽरा॑ती॒यति॒ तं ज॑हि प्रा॒णाय॑ त्वाऽपानाय
त्वा व्या॒नाय॑ त्वा स॒ते त्वाऽस॑ते त्वाऽद्र॒भ्यस्त्वौ-
प॒थी॒भ्यो वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा भू॒तेभ्यो॑ य॒तं प्र॒जा
अ॒र्षि॒स्त॒द्रा अ॒जा॒यन्त॑ तस्मै॒ त्वा प्र॒जा॒प॒त॒ये
वि॒भू॒दा॒वने॑ ज्योति॑ष्म॒ते ज्योति॑ष्मन्तं जुहोमि
(१) ॥

(ओषधीभ्यश्चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इदञ्चङ्गानां सूचा वृक्षाः सप्तमे समुद्गीरिताः ।

अथाष्टमे दधिग्रहमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उप॒या॒मु॒गृ॒ही॒तोऽ॒सि प्र॒जा॒प॒त॒ये त्वा ज्योति॑ष्म॒ते ज्योति॑ष्मन्तं
जुहो॑मीति दधि गृहीत्वा ” इति । पाठस्तु—

उपयामगृहीत इति । हे दधिग्रह, उपयोमेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि । ज्योतिष्मते प्रजापतये ज्योतिष्मन्तं त्वा गृह्णामि । दक्षान्कर्मकुशलाञ्चर्धयतीति दक्षवृध, तस्मै दक्षवृधे दक्षाय दक्षनाम्ने रातं पूर्वं प्रजापतिना दत्तम् । किञ्च देवेभ्यो रातं दत्तम् । कीदृशेभ्योऽग्निजिह्वेभ्यः । अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्नि-जिह्वाः । ऋतं सत्यमात्मन इच्छन्तीत्युवाच यवः । इन्द्रो ज्येष्ठो येभ्यस्त इन्द्र-ज्येष्ठाः । वरुणा राजा येषां ते वरुणराजानः । वारं धायुमाप्नुवन्तीति वाता-पिनो वाग्वाहारा इत्यर्थः । पर्जन्य एवाऽऽत्मा येषां ते पर्जन्यात्मानो वृष्ट्यादिस-हिष्णव इत्यर्थः । ईदृशेभ्यो देवेभ्यो रातं त्वां गृह्णामि । तथा दिवे द्युलोकमाप्त्यर्थं त्वां गृह्णामि । एवमन्त्ररिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्थुमयं योज्यम् ।

कल्पः—“अपेन्द्र द्विपतो मन इति हरति” इति । पाठस्तु—

अपेन्द्र द्विपत इति । त्रिविधो हि शत्रुर्द्विपञ्चिज्यासन्नरातीयंश्चेति । यज-मानस्य विद्यमानं द्रव्यादिकं यो विनाशयति स द्विपञ्चित्युच्यते । यस्तु द्रव्य-मपहेर्तुं शक्नोऽप्यस्य वयोहानिं मरणभवेच्छति स जिज्यासन्नित्युच्यते । राति-दानमरातिरदानं तदात्मन इच्छति देयत्वेन प्राप्तं किमपि न ददातीत्यर्थः । तादृ-शोऽरातीयन्नित्युच्यते । हे इन्द्र त्वं द्विपतः शत्रोर्मनोऽपजहि । तथा जिज्या-सतः शत्रोर्मनोऽपजहि । तथा यो नोऽस्पाकमरातिमिच्छति तमपजहि ।

कल्पः—“प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेति जुहोति” इति । पाठस्तु—

प्राणाय त्वेति । हे दधिग्रह प्राणाय प्राणधीत्यै त्वां जुहोमि । एवमपा-नाय त्वेत्यादिषु योज्यम् । प्राण ऊर्ध्ववृत्तिः । अपानोऽवाग्बृत्तिः । व्यानो मध्य-वृत्तिः । शास्त्रीयमार्गवर्ती पुरुषः संस्तद्विपरितोऽसन् । आप ओषधयश्च मसिद्धाः । ओषधीभ्य इत्यत्रानाम्नातमपि त्वेतिषदमनुपञ्जनीयम् । विश्वानि भूतानि सर्वप्राणिनस्तेषां सर्वेषां धीत्यै त्वां जुहोमि । किञ्च, यतः प्रजापतेः सकाशात्प्रजाः सर्वा आकिलद्वाः वेदराहिवा उत्पन्नाः स प्रजापातीर्षिमुत्वमैथयं ददातीति विमुद्रावा । सर्वप्रकाशकत्वेन ज्योतिष्मन्तं त्वां जुहोमि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उपया दधि गृह्णात्यपेन्द्रेति हरति ग्रहम् ।

प्राणायवेति जुहोत्येवं त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ॥

एते च मन्त्रा यमन्त्रे पृत्सु पर्याप्तयेतस्मान्मन्त्रादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ॥

(दधिग्रहमन्त्रव्याख्यानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीपे वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यां वा अ॒ध्व॒र्युश्च॒ यज॑मानश्च॒ दे॒वता॑मन्त-
रि॒तस्त॑स्या॒ आ वृ॑श्च्येते प्राजाप॒त्यं दधि॑ग्रहं
गृ॒ह्णीयात्प्र॒जाप॑तिः॒ सर्वा॑ दे॒वता॑ दे॒वता॑भ्य ए॒व
नि ह॑नुवाते ज्येष्ठो वा ए॒ष ग्र॑हाणां॒ यस्यै॑ष
गृ॒ह्यते॒ ज्यैष्ठ॑मि॒व गं॑च्छति॒ सर्वा॑सां वा ए॒जहे॒-
वता॑नाः॒ रूपं॑ यद्दे॒ष ग्र॑हो॒ यस्यै॑ष गृ॒ह्यते॒ सर्वा॑-
ण्ये॒वैनं॑ रूपाणि॒ पशू॑नामु॒र्षं तिष्ठ॑न्त॒ उपया॑म-
गृ॒हीतः॑ (१) अ॒सि प्र॒जाप॑तये॒ त्वा ज्योति॑-
ष्मते॒ ज्योति॑ष्म॒तं गृ॑ह्णा॒मीत्या॑ह॒ ज्योति॑रे॒वैनं॑
स॒माना॑नां॒ करो॑त्यग्नि॒जिह॑वेभ्यस्त्व॒र्तायु॑भ्य इत्या॒-
हे॒ताव॑र्तीर्वै॒ दे॒वता॑स्ताभ्य॒ ए॒वैनं॑ सर्वा॒भ्यो
गृ॒ह्णात्य॑पेन्द्र॒ द्विष॑तो॒ मन॒ इत्या॑ह॒ भ्रातृ॑व्याप-
नु॒त्स्यै प्रा॑णाय॒ त्वाऽपाना॑य॒ त्वेत्या॑ह॒ प्राणा॑ने॒व
यज॑माने॒ दधा॑ति॒ तस्मै॑ त्वा प्र॒जाप॑तये॒ विभू॑-
दा॒व्ने ज्योति॑ष्मते॒ ज्योति॑ष्मन्तं॒ जुहो॑मि (२)
इत्या॑ह॒ प्र॒जाप॑तिः॒ सर्वा॑ दे॒वताः॒ सर्वा॑भ्य ए॒वैनं॑
दे॒वता॑भ्यो॒ जुहो॑त्याज्यग्रहं॒ गृ॒ह्णीया॑त्तेज॒स्का-
म॑स्य॒ तेजो॑ वा आ॒ज्यं ते॒जस्व्ये॑व भ॒वति॑ सोम-
ग्रहं॒ गृ॒ह्णीया॑द्ब्रह्मव॒चंस॑र्कामस्य॒ ब्रह्म॑व॒चंसं॒ वै
सोमो॑ ब्रह्मव॒चंस्ये॑व भ॒वति॑ ऽधिग्रहं॒ गृ॒ह्णीया॑-

तपशुक्रामस्योगे दध्युक्पशवं ऊजवास्मा ऊर्ज
पशूनव रुन्धे (३)

(उपयामगृहीतो जुहोमि विचेत्वारिश्गच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतन्त्रिरीयमाहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमाऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमाऽनुवाकः) ।

दधिग्रहस्य ये मन्त्रा अष्टमे ते प्रकीर्तिताः ।

अथ नवमेऽनुवाकं ते मन्त्रा व्याख्यातव्याः ।

तत्राऽऽदी दधिग्रहं विधत्ते-—

यां वा अध्वर्युरिति । सोमयागे देवतावाहुत्वाद्भवयुर्जमानो ममादेन
यस्या देवताया अन्तराथं कुराते तस्या देवताया उभौ विच्छिन्नो भवतस्तस्या
देवताया अपराधिनादित्यर्थः । अतोऽपराधपरिहाराय प्रजापतिदेवताकं दधिग्रहं
गृहणीयात् । प्रजापतिश्च सृष्ट्वात्सर्वदेवतात्त्वः । अतस्तस्मै ग्रहं देवा सर्वदेव-
ताभ्योऽन्नवन्तवित्येव निह्वयमपलाप कुरुतः । तेनापलापेन देवता देयं मुञ्चति ।
अस्य ग्रहस्य सर्वग्रहेभ्यः प्राथम्यं विधत्ते-—

ज्येष्ठो वा इति । ग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः प्रथममावी । तस्मात्प्रथमं गृहणीया-
दित्यर्थः । यस्य यजमानस्यैष ग्रहः प्रथमं गृह्यते स यजमानो ज्येष्ठश्चमेव गच्छति
सर्वेषां यजमानानां मध्ये मुख्यत्वं प्राप्तव्येव ।

तस्य ग्रहस्य प्रजापतिदेवताकरवे पशसति-—

सर्वासां वा इति । एष प्रजापतिदेवताको ग्रह इति यदेतत्सर्वासामेव
देवतानां स्वरूपम् । प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकेत्वात् । अतो यस्य यजमानस्यैष गृह्यत
एनं यजमानं पशूनां सर्वाणि रूपाणि मवाश्वादीनि प्राप्नुवन्ति ।

अत्र ग्रहणमन्त्रस्य पूर्वभागे ज्योतिर्विशेषणं प्रशंसति-—

उपयामगृहीत इति । एनं यजमानं समानानां मध्ये ज्योतिरेव तेजोयुक्तमेव
करोति ।

उत्तरभागे प्रजापत्यवयवभूतानां देवतानां प्रतिपादकान्यग्निजिह्वेभ्य इत्यादीनि
नवसंख्याकानि चतुर्थ्यन्तपदानि, तेषां तात्पर्यं संग्रहं दर्शयति-—

अग्निजिह्वेभ्य इति । हरणमन्त्रगतस्यापजहीत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति-—

(दद्विग्रहमन्त्रव्याख्यानम्)

अपेन्द्र द्विषत इति । होममन्त्रपूर्वभागे प्रागादिपदेतात्पर्यं दर्शयति—

प्राणाय त्वेति । प्रजापतिपदेतात्पर्यं दर्शयति—

तस्मै त्वेति । एनं इधिग्रहम् ।

अत्र काम्या-गुणविशेषास्त्रीन्विधत्ते—

आज्यग्रहं गृह्णीयादिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र भीमासा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

नित्ये (त्य) नैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव इधिग्रहे ।

देवान्तरायाज्ज्येष्ठद्यौय स्यादस्योभयत्वरता ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदि शब्दादयो नहि ।

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यो वै कांचिदध्ययुर्पजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्चेते यत्प्राजा त्वं इधिग्रहं गृह्णाति शमयेत्येवैनाम् ” इति । सोऽयं इधि-
ग्रहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः । कुनः । आकारद्वयसद्भावात् । देवतान्त-
रायेण तद्देवताक्षोभमुपन्यस्यं ग्रहेण सर्वावानां भिधानादन्तरायो निमित्तं
ग्रहो नैमित्तिक इति प्रतिपातितं । तथा ज्येष्ठत्वमोन्मानम्—“ ज्येष्ठो वा एव
ग्रहाणाम् ” इति । ज्येष्ठत्वं भाग्य प्रशस्तत्वं, तच्च नित्यत्वे सत्पुष्पद्यते । नैमि-
त्तिकस्य पाक्षिकत्वादपशस्तत्वं । तस्माद्धेतुद्वयबलादुभयात्मक इति चेन्मैवम् ।
देवतान्तरायस्यानिमित्तत्वात् । निमित्तत्वे यदि शब्द उपबध्येत, सप्तमी वा श्रूयेत,
यच्छब्दो वाऽन्तरायकर्त्रिर्ध्वयुर्पजमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत ।
“ यदि रथं तसामां सामः स्मादेन्द्रे वायवाभ्रां गृह्णीयाद्भिन्ने जुहोति यो वै संव-
त्सरमुत्स्यमभ्रत्वाऽग्निं चिनुते ” इत्यादिषु संपतिष्वनिमित्तेषु तद्दर्शनात् । तस्मा-
त्केवलनित्यत्वमेव इधिग्रहस्योचितम् । देवताक्षोभनत्समावानोऽ-पासो विधेयपद-
धिग्रहस्तुतयेऽर्थवादः ॥

इति श्रीमत्साम्येणार्चापरिवरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकोण्डे पञ्चमप्रपाठके

नरमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(गवामयनेऽतिप्राणप्रणमहाभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्वे ऋतुमर्षिं वृजन्ति विश्वे द्वियंदेते त्रिभं-
 वन्त्युमाः । स्वादोः स्वादीयः, स्वादुना मृजा
 समतं ऊ पु मधु मधुनाऽमि योधि । उप्या-
 मगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येपते
 योनिः प्रजापतये त्वा । प्राणग्रहान्गृह्णात्येना-
 वद्वा अस्ति यावदेते ग्रहाः स्तोमाश्छन्दांसि
 पृष्ठानि दिशो यावदेवास्ति तत् (१) अयं
 रुन्धे ज्येष्ठा वा एतान्ब्राह्मणाः पुरा विदाम-
 ऋन्तस्मात्तेपांसु सर्वा दिशोऽभिजिता अभूव
 न्यस्पैते गृह्यन्ते ज्येष्ठ्यमेव गच्छत्यामि दिशो
 जयति पञ्च गृह्यन्ते पञ्च दिशः सर्वास्वेव
 दिक्ष्वध्नुवन्ति नवनव गृह्यन्ते नव वै पुरुषे
 प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति प्रायणीये
 चोदयनीये च गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः
 (२) प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणैरुद्यन्ति दशमेऽ-
 हंगृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः प्राणैर्भ्यः खलु
 वा एतत्प्रजा यन्ति यद्दामदेव्यं योनेश्च्यवते
 दशमेऽहन्वामदेव्यं योनेश्च्यवते यद्दशमेऽहंगृ-
 ह्यन्ते प्राणैर्भ्य एव तत्प्रजा न यन्ति (३) ॥

(तत्प्राणग्रहाः सप्तत्रिंशच्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(गवामयनेऽतिग्राह्यमाणग्रहाभिधानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु नवमे दधिग्रहविधिः श्रुतः ।

अथ दशमेऽनुवाके गवामयनेऽतिग्राह्याः प्राणग्रहाश्चोच्यन्ते ।

कल्पः—“ अतिग्राह्यापतने चत्वार्यतिग्राह्यपात्राणि प्रतिदिशं निहितानि भवन्ति मध्ये पञ्चमम् ” इत्युपक्रम्य पञ्चसु पात्रेषु तत्तन्मन्त्रैर्ग्रहणासादने अभिधा-
येदमुक्तम्—“ तान-यस्मिन्नात्र आनीय सर्वान्मध्यमे गृह्णाति त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति
विश्व इति ” इति । पाठस्तु—

त्वे क्रतुमपीति । हेऽतिग्राह्य त्वे त्वयि क्रतुमपि वृञ्जन्ति सर्वमपि क्रतुम-
त्विजः समापयन्ति । ग्रहान्तरेभ्योऽस्य को विशेष इति । तदुच्यते—यद्यस्मा-
त्कारणाद्द्विस्त्रिद्विवारं त्रिवारं वेत्येवं पञ्चसु पात्रेषु गृहीता एते रसा विश्वे सर्वेऽ-
प्युमा रक्षका भवन्ति तस्मात्त्वयि क्रतोः समापनं युक्तम् । अतस्त्वमपि स्वादोरपि
रसाविशयेन स्वादुं यथा भवति तथा स्वादुना संसृज स्वादुत्वेन संसर्गं कुरु ।
अत ऊ षु अतोऽपि सृष्टु यथा भवति तथा मधु मधुनाऽभिषोषि मधुनो भागं
मधुना भागान्तरेणाभिषोषि । य एवं मधुरस उपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि
प्रजापतये जुष्टं प्रियमितरपात्रेभ्य आनीतं त्वां मध्यमपात्रे गृह्णामि । सोऽयं
ग्रहणमन्त्रः । एष खरपदेशस्ते योनिस्त्वव स्थानम् । अतः प्रजापत्यर्थं त्वामत्र
सादयामि । अनेन मन्त्रेण गवामयनस्य संवत्सरसत्रस्योपान्त्येऽह्नि महाव्रता-
ख्येऽतिग्राह्यं गृह्णीयात् ।

अथ चतुर्थकाण्डसामान्नातैरयं पुरो भुव इत्यादिभिर्मन्त्रैः पृथ्विग्रहवत्सोमो-
न्मानरूपांमग्रहान्विधत्ते—

प्राणग्रहान्गृह्णातीति । यथा यत्पृथ्व्यो गृह्णन्त इत्यत्र वायुरसि प्राणो
नाभेत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानविशेषा एव ग्रहा इत्युक्तमेवमत्राप्ययं पुरो भुव
इत्यादिभिः प्राणमन्त्रैः सोमोन्मानविशेषाः प्राणग्रहा इत्युच्यन्ते । ता-गृह्णीया-
त्सोमोन्मानं कुर्वादित्यर्थः । एते ग्रहा इति यावत् । एतावदेवात्रापेक्षितमस्ति ।
स्तोमाल्लिवृत्पञ्चदशदशः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । पृष्ठानि माध्यंदिनपवमाना-
नन्तरभावीनि स्तोत्राणि । दिशः प्राच्याद्याः । इत्येतादृशं यावदेवापेक्षितमस्ति
तत्सर्वमेतैर्ग्रहैरवरुन्धे । प्रकारान्तरेण प्राणग्रहान्मशंसति—

ज्येष्ठा वा एतानिति । यस्मादेतान्ग्रहान्गृह्णन्तो ब्राह्मणा ज्येष्ठा दिशां जेता-
रुश्चाभूर्वंस्तस्माद्यस्यैते गृह्णन्ते स इतरेभ्यो ज्येष्ठं माशस्त्यमेव प्राप्नोति नाना-

दिक्ववस्थिताथ पुरुषास्वस्य भवन्ति । प्राणग्रहणं प्राणां, संख्यां विधत्ते—

पञ्च गृह्यन्त इति । अयं पुरो भुव इत्यादिभिर्भन्त्रैः - मथमः पयांसः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्यादिभिर्द्वितीयः । अयं पञ्चाद्विभन्त्रैश्च इत्यादिभिस्तृतीयः । इदमुत्तरात्सुवरित्पादिभिश्चतुर्थः । इषमृगारि मतिरित्यादिभिः पञ्चमः । प्राच्यादय ऊर्ध्वान्ताः पञ्च दिशः । तासु दिक्षु सर्वास्वनेन प्रवृत्तिविधमहणेन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । एकैकदिग्पयांसो सोमांशसंख्यां विधत्ते—

नवनव गृह्यन्त इति । गिरोवस्थितेषु - सुसुसुः ऋद्धेऽवधोवस्थितयोश्च द्वयोश्चिद्धयोः संचरन्तः प्राणा नृवसंख्याकाः । नृवांशमहणेन त्वाप्रज्ञमानेषु स्थापयति (न्ति) । अस्य ग्रहणस्य कालं विधत्ते—

प्रायणीय इति । संवत्सरसत्रस्य प्रथममहः प्रायणीयं, चरममहदपनीयं, तस्योक्तप्रयोगं गृह्णीयात् । तथा सति तेषां ग्रहाणां प्राणरूपत्वात्प्राणैरेव संवत्सरमुपक्रम्य प्राणैरेव समापितवन्तो भवन्ति । काळान्तरं विधत्ते—

दशमेऽहश्चि । संवत्सरसत्रस्य द्वादशाहविच्छित्त्वात्तदीयान्यहान्यत्र प्रयोक्तव्यानि । तेषु षडशमपहस्तस्विन्प्राणग्रहान्गृह्णीयात् । सामदेव्यारूपस्य साम्नः कया नश्चिन्न आ भुवदित्येषा योनिः । दशमेऽहनि तु तां योनिं परित्यज्यान्वस्यामृचि तस्मान् गीयते । तथा सति वापदेभ्यं स्वयोनैश्च्यवत इति यत्, एतेनापरानेन प्रजाः प्राणेषु यन्त्यपगच्छन्ति । तत्र प्राणग्रहाणां प्राणरूपत्वाद्दशमेऽहनि तेषां ग्रहणेन प्रजाः प्राणेषु नापगच्छन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ त्वे गवामपने प्राणेऽतिमाषग्रहणं भवेत् ।

अयं पुरो भुवः प्राणग्रहाणां पञ्च भन्त्रकाः ॥ -

सोमांशवो नव नव ग्राहाः पयांसपञ्चके ।

कया नश्चिन्न एतस्या योनिर्भ्रष्टं तु साम तत् ।

अग्नि नर इति ह्यन गीयते दशमेऽहनि ” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजुर्वेदीय वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमपाठके.

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(पाशुकरत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके, पञ्चमपाठकः, एकादशोऽनुवाकः) ।

प्र देवं देव्या स्रिया भरता जुतवेदसम् ।
हव्या नो वक्षदानुप्रक् । अयमु स्य प्र देव्यु-
होता यज्ञाय मस्यते । रथो न योरभीर्वतो
घृणीवाश्चेतति त्मना । अयममिरेरुप्यत्यमृता-
दिव जन्मनः । सहसाश्चित्तहीयान्देवो जीवा-
तवे कृतः । इडायास्त्वा पदे वयं नाभां पृथि-
व्या अधि । जातवेदो नि धीमहमे हव्याय
वोदेवे (१) । अमे विश्वेभिः स्वनीक देवै-
रुणान्तं प्रथमः भीद् योनिम् । कुलायितं
घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साध ।
सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वाग्रसादया
यज्ञं सुकृतस्य योनी । देवावीदेवान्हविषा
यजास्यमे बृहयजमाने वयो धाः । नि होता
होतृपदने विद्वानस्त्वेषो दीदिवा अंसदत्सुद-
क्षः । अदन्धन्नतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंमरः
शुचिजिह्वो आभिः । त्वं वृतस्त्वम् (२) । उ
नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता । अमे
तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीघद्वोधि
गोपाः । आभि त्वा देव सवितरीशानं वायी-
णाम् । सदाऽन्नन्मागर्मांहे । महिः द्यौः पृथि-
वी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिमृतां नो
भरीमभिः । त्वाममे पुष्करादघ्यथर्वा निरम-

न्यत । मु॒ध्नो॑ वि॒श्वस्य॑ वा॒घतः॑ । तमुं (३)
 त्वा द॒ध्यहृ॒दृषिः॑ पु॒त्र ई॒धे अ॒र्यव॑णः । वृ॒त्रह॑णं
 पु॒रंद॑रम् । तमुं त्वा पा॒श्व्यो वृ॒षा स॒मीधे॑ दस्सु-
 ह॒न्तम॑म् । ध॒नंज॒य र॑णेरणे । उ॒त ब्र॑वन्तु ज-
 न्तव॒ उद॑मिर्वृ॒त्रहाऽज॑नि । ध॒नंज॒यो र॑णेरणे ।
 आ य र॑ हस्ते न सा॒दिन॑ र॒ शिशुं॑ जा॒तं न वि-
 भ्रंति॑ । वि॒शाम॑मि र॒ स्वध्व॑रम् । प्र दे॒वं दे॒ववी-
 तये॑ भर॒ता वसु॑वि॒त्तम॑म् । आ॑ स्वे योनी॒ नि
 पी॑बतु । आ (४) जा॒तं जा॒तवे॑दसि प्रि॒य र॑
 शि॒शीता॑तिथिम् । स्पो॒न आ गृ॑हपतिम् ।
 अ॒मिनाऽमिः॑ समि॒ध्यते॑ क॒विर्गृ॑हपतिर्गु॒वा ।
 ह॒व्यवा॑डजु॒ह्वांस्यः॑ । त्व र॑ ह्यमे॒ अ॒मिना॑ विप्रो
 वि॒प्रेण॑ सन्त॒सता॑ । सखा॑ स॒रुया॑ समि॒ध्यसे॑ ।
 तं म॑र्जयन्त सु॒क्रतुं॑ पु॒रोया॑वा॒नमा॑जिपुं । स्व॑पु
 क्षये॑षु वा॒जिन॑म् । यज्ञे॑र्न यज्ञम॑यजन्त दे॒वा-
 स्तानि॑ ध॒र्माणि॑ प्रथ॒मान्या॑सन् । ते ह॒ नाकं॑
 महि॑मानः सच॒न्ते यत्र॑, पू॒र्वे सा॒ध्याः सन्ति॑
 दे॒वाः ॥ (५) ।

(बोडेवे द्रुतस्त्वं तमुं सीदत्वा यत्र चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(पाशुकहोत्रोपयोगिमन्त्राभिवानम्)

पूर्णयोऽग्निना देवेन ये देवाः सूर्यः सं त्वा वपट्कारः स त्वदिर उपपा-
मर्गहीतोऽसि यां वै त्वे क्रतुं प्र देवमेकादश ॥ ११ ॥

पूर्णा सहजास्तवाग्ने वापाः पाणैरेव पट्विःशत् ॥ ३६ ॥

हरिः ॐ ।

इति छुण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति छुण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

- अतिग्राह्यपाणनामग्रहा दशम ईरिताः ।

अथैकादशे पाशुकहोत्रोपयोगिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र ब्राह्मणग्रन्थे तृतीय-
काण्डे षष्ठप्रपाठकेऽञ्जन्ति त्वामध्वरे देवपन्त इत्यत्र पाशुकहोत्रमन्त्राः प्रापे-
णोक्ताः । अवाशिष्टास्तु मन्त्रा इहाभिधीयन्ते । तत्राप्टभिर्मन्त्रैरुत्तरवेदिं प्रत्यग्निं
प्रणयेत् । तेषु प्रथममन्त्रमाह—

प्र देवं देव्येति । हे ऋत्विग्यजमाना जातवेदसमुत्पन्नस्य जंगतो वेदिठारं
देवं देव्या प्रकाशरूपया विवेकयुक्तया धिया प्रकर्षेण भरत पोषयत । सोऽपि
जातवेदा आनुषमनुषक आदरयुक्तो नोऽस्माकं हव्या वक्षद्धर्षीपि वहतु ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

अयमु ऽयं येनि । अयमेव स्यः सोऽग्निस्तत्तत्प्रमृत्तरेदिं पति पकर्षेण नीयते ।
कीदृशोऽग्निः । देवानात्मन इच्छतीति देव्युः । होता होमस्य निष्पादकः । रथो
न-योः, रथ इव यवपिता पृथक्कर्ता । यथा रथः स्वस्मिन्नाहृष्टं पुरुवं भूमिष्ठेभ्यः
पृथक्कृत्य ग्रामे नयति तथाऽपमग्निः स्वस्मिन्हुतं हविरितरेभ्यो हविर्भ्यः पृथ-
क्कृत्य देवेषु नयति । अभीवृतो यजमानैराभिमुख्येन स्वीकृतः । घृणा-
वान्शिमयुक्तः । तादृशोऽग्निस्त्वना चेतति स्वयमेव यजमानभक्तिं जानाति ।

- तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

अयमाग्निरिति । अयं प्रणीयमानोऽग्निर्जन्मनो जन्ममात्रेणोरुप्यति मन्वृद्धो
भवितुमिच्छति । अमृतादिव । यथा-पीतेनामृतेन मरणरहितः पवर्तते तद्वत् ।

(पाशुपतीश्वरयोगिन्द्राभिधानम्) ।

किंवाप्यं देवो जीवातवे, जीवनीपवाय सहस्रिभिसहीषांशुतो । यत्तवेतीऽप्याति-
पचलः छतः । यदाऽयमाग्निः प्रयत्नो भवति तदा स्वयमपि विनाशरहितो जीवति ।
यजमानमपि यज्ञनिष्पादेन जीवयतीत्यर्थः । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

इडायास्त्वेति । हे जातवेदोऽग्ने हृष्याय वाढवे हवींषि वीहुं त्वां वयं [नि]
धीमहि नितरां स्थापयामः । कुषेति तदुच्यते—पृथिव्या अध्यपरि नामा
नाभिसदृश आह्वयनीयापतने । तच्चोऽऽयतेनमिडापदसदृशं, यथा गोत्पामा
इडायाः पदं घृतयुक्तं तथेदं घृताहुतिमुक्तं, तादृशं स्येति स्थापयामः ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने विश्वेमिरिति । विश्वेभिर्देवैः स्वनीक सर्वेऽपि देवा अस्य सेनाख्या-
स्तादृश हेऽग्ने पथयो, देवानां मध्ये मुख्यस्त्वं योनिं—सिद्धिस्थानं प्राप्नुहि ।
कीदृशं योनिम् । ऊर्णावन्तं, यथा कन्ध्याश्वरूपोपेतो देशो, मुद्रुस्तथाऽयं सेव्य-
स्तादृशं, कुत्तापिनं, यथा पक्षिणां नीहः सम्यङ्निमित्त एवमयमपि—तादृशं,
घृतवन्तं घृताहुत्याधारभूतम् । यदाऽऽहवनीयाख्यं कुत्तापोषेत् घृताहुतिमुक्तं यज्ञं
सविश्वेऽनुष्ठाने यजमानाय साधु नय सम्यक्प्रमाणं गमय । षष्ठमन्त्रमाह—

सिद्धिं होतरिति । हे होतर्होमनिष्पादक चिकित्खामभिज्ञस्त्वं स्वकीयस्थाना
उत्तरवेदिरूपे स्तीक्ष्णविश्वे । यज्ञं चेभं सुकृतस्य योनीं पुण्यकर्तृणीं योर्व्यस्थाने
सादम्यं स्थापय । देवान्वेति कामयत इति देवावीर्देवापि इत्यर्थः । तादृशस्त्वं
देवान्हविषा यजासि पूजयसि । हेऽग्ने यजमाने बृहद्वयो धा दीर्घिणाम्युः-
स्थापय । सप्तममन्त्रमाह—

नि, होतेति । होतृपदने होमनिष्पादकस्य योग्यस्थान उत्तरवेदिरूपेऽयमग्नि-
नितरामसदृशस्यगुणविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः ।—होता देवानामाह्वाता । विद्वानः
स्थानाभिज्ञः । त्वये दीमिमान् । दीदिवान्देवेभ्यो हविषो दाता । सुदक्षोऽयन्त-
कुशलः । अद्वन्द्ववत्प्रमतिरहिंसितेः कर्मणि मल्लमतिर्भस्य स तथाविधः—वसि-
ष्टोऽतिशयेन वासयिता । सहस्रसंख्याकानि हवींषि भवति पोषयतीति सहस्रंभसः-
शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्यासीत् शुचिजिह्वः । अष्टममन्त्रमाह—

त्वं दूतस्त्वमिति । हेऽग्ने त्वं देवानां दूतोऽसि । अग्निर्देवानां दूत आसी-
दिति श्रुत्यन्तरात् । त्वमुजः परस्थास्त्वमेवास्याकर्मतिशयेन पाठकः । त्वं वस्य-

('पाशुकहन्त्रिण्योगमन्त्राभिधानम्)

स्त्वमेवास्मिन्कर्मणि निवासयोग्यः । हे वषट् देवश्रेष्ठ, आ प्रणता त्वमेवाऽऽगत्य यमिस्य भवतकः, तो (नस्ता) कस्यास्मदपत्यस्य तनुना तने शरीराणां विस्तारोऽप्युच्छन्मदादपकुवन्दीद्यत्तमानिवारणन दीपयन् । अथवा देवभ्यां हविदुदानो गोपाः पातकः सन्बोधि बुध्पस्त्रामपत्तो भवेत्पथः । एतऽष्टौ मन्त्रा उत्तरवादि पत्यग्निपण्यनकाले हावा पठनीयाः ।

अथोग्निमन्थने पञ्च मन्त्राः पठनीयाः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

अग्निं त्वेति । हे सवितर्देव मेरकं परमेश्वरं वायाणां निवारणीमानां विघ्नानामीशानं विनिवारणे समर्थं त्वामग्निं प्राप्नुमति शेषः । सदाऽवन्सर्वदा हे रक्षकं मार्गं मजनीपमग्निभीमहे त्वत्पसादात्प्राप्नुमः । अथ द्वितीयो मन्त्रः—

मही घौरिति । महती घौः पृथिवी चेत्येते उभे नोऽस्मिदीयमिमं पञ्चमिभिक्षतामाज्यहोमादिभिर्देवदेवैः सेकुमिच्छं कुरुताम् । मरीचमिभरणैर्नोऽस्मान्पृथ्वां पूरयेताम् । अथ तृतीयः—

त्वामग्ने इति । हेऽग्नेऽथवाऽपि ऋषिः पुष्करादिवि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थतं निःशेषं धधितवान् । अत एव पञ्चमकोण्डे ब्राह्मणं मान्नातम्— 'पुष्करपणे ह्यनमुवाभितमवन्दत्' इति । कादृशोऽपुष्करम् । मूष्णं उत्तमोद्भवत्मशस्तात् । विधस्य वाधतः सर्वस्य जगतो वाहकात् । इदं हि पुष्करपणोऽग्निमन्थनपञ्चनिष्पादनादिद्वारा सर्वं जगन्निवहति । अथ चतुर्थः—

तमु त्वा इति । हेऽग्नेऽथवाऽपि पुत्रो दृष्यङ्नामकः ऋषिस्तमु त्वेष तमु त्वां पञ्चलितवान् । कादृशं त्वां, वृत्रहणं वाराविनाशनं पुरदरं रुद्ररूपणासुरसवन्धिनां प्रपाणां पुराणां विदारयितारम् । अथ पञ्चमः—

तमु त्वा पाथ्य इति । हेऽग्ने पाथ्यनामकः कश्चिदपिस्तमु त्वां समीधे तमेव त्वां सम्पकुरज्वलितवान् । कादृशः पाथ्यः । वृषा श्रेष्ठः । कादृशं त्वां, दस्पुहन्तम् तस्कराणामातिगयेत् हन्तारम् । रणेणे धनंजयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् । अथ बहो जातं ऋद्धयं होवा पठेत् । तत्रैव प्रथमा—

उत ब्रुवन्त्विति । उत, अन्तवः सर्वेऽपि प्राणिनः परस्परमेवं ब्रुवन्तु । किमिति, अग्निरुदजनीति । कादृशोऽग्निः । वृत्रहा शत्रुघाती, रणेणे धनंजयश्च । अथ द्वितीया—

(पाशुनहोत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्)

आ य० हस्त इति । स्वादिनं हविषां भक्षकम् । यमग्निं हस्ते न पाणाविव फस्मिंश्चत्वात्र आविध्रति आ निधानादृत्विजो धारयति । कविव । जातं शिशुं न सद्यः समुत्पन्नं शिशुमिव । कीदृशमग्निं, विशां स्वध्वरं मजानां सम्पगं-
हिसकम् । तमग्निं पुरतः पश्याम इति शेषः ।

अस्थाम्नेः पूर्वाग्निना सह भेदने म देवमित्याद्याः बहुवो होता पठेत् । तत्र मथमावाह—

प्र देवं देवेति । देववीतये देवानां हविःस्वादिनाय देवं दीप्तिपन्तमग्निं भरत हे ऋत्विजः प्रकर्षेण पोषयत । कीदृशं देवं, वसुवित्तममतिशयेन हवित्संश्लेष-
नाभिज्ञम् । स च देव आगत्य स्वे योनौ पूर्वाग्निरूपे स्वकीये स्थाने निर्पादितुं
निरामुष समीपे प्रविष्टो भवतु । द्वितीयावाह—

आ जातमिति । हे ऋत्विज इदानीं जातं विषमवर्षित्यरूपमेतमग्निं पूर्वे-
मेव स्थिते जातवेदसि शिशीत शधानं कुरुत । कीदृशे जातवेदसि । स्पौने
सुखत्वे । कीदृशं जातम्, आ गृहपतिं सर्वतो गृहस्थ पात्नकम् । तृतीयामाह—

अग्निनाऽग्निरिति । पूर्वोत्पन्नेनाग्निना सहैदानींयान्तीतोऽग्निः समिध्मते सम्य-
कमज्जाल्यते । कीदृशोऽग्निः । कविर्विद्वान् । गृहपतिर्गृहस्थ पात्नयिता । युवा
नियतरुणः । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । जुहुरेवाऽऽस्यं मृतं पस्यासौ जुह्वास्यः ।
चतुर्थीमाह—

त्व० ह्यग्ने अग्निनेति । हे नूतनाग्ने त्वं पूर्वोत्पन्नाग्निना सह सम्यकमज्जाल-
त्यसे । कीदृशस्त्वम् । विप्रो ब्राह्मणजात्यभिमानो, सन्विनाशराहित्येन सर्व-
दाऽवस्थितः । सखा सखिवादितरास्मिन्नग्नी प्रीतियुक्तः । कीदृशोनाग्निना । विषेण
सखा सख्या च । पञ्चमीमाह—

तं मर्जयन्तेति । हे ऋत्विजस्तामिमं मथितमग्निं मर्जयन्त शोधयत । कीदृशं,
सुकृतं सृष्टुं कृतनिष्पादकम् । आजिषु संम्रापेषु पुरीषावानं पुरतो मन्तारम् ।
स्वेषु क्षपेषु यजमानसंबन्धिषु स्वकीयगृहेषु वाजिनमन्त्रसंपादकम् । षष्ठीमाह—

यज्ञेन यज्ञमिति । देवा देवत्वं प्रेम्सवो यजमाना यज्ञेन यज्ञसाधनेन नूत-
नेनाग्निना सह यज्ञं यज्ञसाधनं पुरांतनमग्निमजयन्त पूजितवन्तः । तानि पितृ-
तानि अग्निद्वयसाध्यानि [धर्माणि] कर्माणि सुकृतानि मथमान्यासन्मुखेवाप्यभ-
वन् । ते [ह] हिमपतस्ते खलु महान्तो येजमानां नाकं सचन्ते स्वर्गं सम्प-
यन्ति । यत्र स्वर्गे पूर्वं यजमानाः साध्याः साध्यफलोपेता देवाः सन्ति ये (दे)-
वा भूत्वा वर्तन्ते; धं नाकं सेव(सच)न्त इति पूर्ववचनमः ।

(पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ पाशुकहौत्रस्य शेष औत्तरवेदिके ।

अग्निमणयने सप्तौ प्र देवामिति मन्त्रकाः ॥

अथाग्निमन्थने पञ्च जाते वह्नाद्युत द्वयम् ।

प्र देऽन्योर्मेळने षट् स्युर्मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यानीर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपाल-
केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥३॥

मूलक्रमेण तृतीयपाठके—प० ५ । अ० ५५ ।

भाष्यक्रमेण तृतीयकाण्डे—प० ५ । अ० ५५ ।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्कः—का० ३ । प० १९ । अ० २७६ ।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ३ । प० १९ । अ० २७१ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसु-
हितकृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहिता-
यास्तृतीयः काण्डः ॥ ३ ॥

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां
चतुर्थे काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
तृतीयकाण्डे सोमस्य शेषः प्रायेण वर्णितः ।
चतुर्थे त्वमिचित्यङ्गमन्त्राणां पाठ ईयते ॥
अवान्तरविशेषास्तु विनियोगे प्रदर्शिताः ।
चतुर्थकाण्डमग्न्याख्यं सप्तमिः पाठकैर्युतम् ॥
उत्तासंभरणे मन्वाः प्रथमे पाठके श्रुताः ।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थाः स्युः क्रमादमी ॥
अम्पादानं मृदाक्रान्तिः खननं हरणं तथा ।
उस्त्रानिर्माणसंस्कारौ सामिधेन्यस्तथाऽऽप्रियः ॥
अग्न्युत्पादो धारणं च याज्या इत्यनुवाकगाः ॥ इति ।
(इति भाष्यकारोरोरुघातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थोऽष्टकः) ।
(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धिर्यः ।
अमिं ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याऽ-
भरत् । युक्त्वाय मनसा देवान्तसुर्वर्यतो धिया
दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्र
सुवाति तान् । युक्तेन मनसा वयं देवस्य
सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्यै । युजते मन

१ स. च. 'शेषस्तु । २ स. च. 'गेषु दर्शितः । च' । ३ स. च. 'दर्थास्तु क' ।

४ घ. ड. 'ति । अमा' ।

(अभ्यासदानाभिधानम्)-

उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विप-
 श्रितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इत् (१)
 मही देवस्य सवितुः परिभ्रुतिः । युजे वां ब्रह्म
 पूर्ण्य नमोभिर्वि श्लोका यन्ति पथ्येव
 सुराः । शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा
 आ ये धामानि दिव्यानि तद्गुः । यस्य
 प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्यः महि-
 मानमर्चतः । यः पार्थिवानि विममे स
 एतंशो रजाँसि देवः सविता महित्वना ।
 देवं सवितः प्र सुव यज्ञं प्रसुव (२) यज्ञपतिं
 भगाय दिव्यो मन्धर्वः । केतपूः केतं नः पुना-
 तु वाचस्पतिर्वाचमय स्वदाति नः । इमं नो
 देव सवितयज्ञं प्र सुव देवायुवंः सखिबिदः
 सत्राजितं धनजितं सुवर्जितम् । ऋचा स्तो-
 मं समर्धय गायत्रेण रथंतरम् । बृहद्गायत्रव-
 र्त्तनि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु-
 भ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्दसाऽऽ
 ददेऽङ्गिरस्वदाभिरसि नारिः न (३) अस्तिपृ-
 थिव्याः सधस्थादृमिं पुरीष्यमङ्गिरस्वदा भर
 त्रेष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽ ददेऽङ्गिरस्वदाभिरसि
 नारिरसि त्वया वयं सधस्य आऽग्निं शक्रेम
 खनितुं पुरीष्यं जागतेन त्वा छन्दसाऽऽ ददेऽ-
 ङ्गिरस्वदस्त आधाय सविता विभ्रदाभिं हि-

(अभ्यादानाभिधानम्)

रूप्ययीम् । तथा ज्योतिरजस्रमिदग्निं खात्वी
न आ भराऽऽनुष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽ देदेऽङ्गि-
रस्वत् (४) ॥

(इयञ्च प्र सुव नारिरानुष्टुभेन त्वा छन्दसा त्रीणि च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

तत्राभ्यादानपतिपाठके प्रथमानुवाके प्रथम तावद्धोममन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ जुह्वापष्टगृहीते गृहीत्वा युञ्जानः प्रथम मन इति यजुरष्टमाभि-
कर्मिरेकामाहुते जुहोति ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

युञ्जान इति । सविता प्रेरकः परमेश्वरः प्रथममग्निचयनविषये मनो युञ्जानः
समादधानो धिय इष्टाकोदिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाप तनित्वा विस्तरायांभिं ज्यो-
तिर्निचाप्य चीयमानमग्निं सफलानां कर्मणां प्रकाशनमाधनभूते निश्चित्य पृ-
थिव्या अभ्यामरंद्भूमेरुपर्यानीतवान् । अनन्तर तमग्निमुत्खालक्षणपृथिव्यां स्थाप-
यितुमुत्तानिर्माणद विभं होमं करोमीति भावः । अथ द्वितीयामाह—

युक्त्वाय मनसेति । सविता तानिन्द्रियविशेषान्प्रकरणेण सुवाति प्रेरयति ।
किं कृत्वा, देवान्कीडापरत्वेन चपलानिन्द्रियविशेषान्मनसा युक्त्वाय विषयेभ्यो
नियम्य । कौटुर्गानिन्द्रियविशेषान्, सुवर्षतः स्वर्गं गच्छतः स्वर्गेषाम्प्रथमं-
घतानित्यर्थः । बृहज्ज्योतिः प्रौढ चीयमानमग्निं धिया दिवं करिष्यतस्तत्तदृष्टि-
कादिविषयेया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् । अथ तृतीयामाह—

युक्तेन मनसेति । यस्मात्पूर्वोक्तरीत्या सवितेन्द्रियाणि प्रेरयति तस्माद्द्वयं
सवितुर्देवस्य प्रेरणे संति युक्तेन विषयेभ्यो नियमितेन मनसा सुवर्गेषाम् स्वर्गलोके
गीयमानस्याग्निः संपादनाय शक्त्यै शक्ता भूयास्मेति शेषः । अथ चतुर्थीमाह—

युक्तेन मन इति । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिर्नो विमा

१ घ ङ. °कावि° । २ स च °रदोहतेवान्भूमि° । ३ स च °न । तदनन्तरम्° ।
४ स. च. °क्षण ५° । ५ स. च °तीर्ति° ।

(भग्न्यादानाभिधानम्)

क्रत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्यं ममाहितं कुर्वन्ति ।
उतापि च विष इष्टकादिविषयज्ञानानि युञ्जते संपादयन्ति । कीदृशस्य
विषस्य । बृहत्तः प्रभूनामिचपनोद्योगेनामिवृद्धस्य विषश्चितो विदुषः प्रयोगामि-
ज्ञस्य । कीदृशा विषाः । होवा होमगीताः। कर्मण्यान्तरहिता इत्यर्थः । एक
इद्रेक एव सविता विदुषे सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः सविता । वयुनावित्,
क्रत्विम्यजमानाभिषामामिज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मेत-
व्यम् । यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्वेषु वेदेषु भूयमाणा स्तुतिर्म-
हती । अथ पञ्चमीमाह—

युजे चां ब्रह्मेति । यजमानः पत्नी चेत्येती हे दुंपती वां युवयोरर्थे पूर्णं
पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृद्धमिचयनारुख्यं कर्म नमोभिर्नमस्कारपूर्वकैरि-
ष्टकोपानादिभिर्युजे संपादयामि । तस्मिन्संपादिते सति श्लोका यजमानस्य
कीर्तयो विषयान्ति भूमौ विविधं प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः—पृथया सुरा इव
नीर्वाणमार्गैस्तस्मिन् सुयंरश्मयो यथा प्रसरन्ति तद्वत् । किंच, अमृतस्य प्रजापतेः
पुत्रा ये देवा दिव्यानि धामान्यातस्थुः प्राप्तवन्तस्तेऽपि विधे सर्वे शृण्वन्ति ।
यजमानस्य कीर्तिमिति शेषः । अथ षष्ठीमाह—

यस्य प्रयाणमिति । यस्य सवितुः प्र०णं प्रवृत्तिमन्ये सर्वे देवा अनुय-
युरिदवशपमनुगच्छन्त्येव । किं कुर्वन्तः । अस्य देवस्य महिमानमर्चतोऽर्चयन्तः ।
किंच, यः सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीगतान्परमाणून्विशेषेण
गणयित्वा निश्चितवान्त सविता देवो महितवना महर्षेणैतशो ध्यात्प्रदानेति सर्वत्र
गच्छतीत्येतन्नः । अथ सप्तमीमाह—

देव सवितरिति । हे सवितर्देव यज्ञं प्रसुव पक्षेण प्रेरय, यज्ञपति यज-
मानं च प्रसुव । किमर्थम् । भगाय सौभाग्याय । दिव्यो दिवि स्वर्गे भवः
काश्चिद्दुग्धर्वः केतपूः केतं परकीयाचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनानि कोषयतीति
केतपूः । स च नोऽस्माकं केतं चित्तवर्तिज्ञानं पुनातु भ्रान्तिपरिहारेण शोभयतु ।
वाचस्पतिरथास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदीयां वाचं स्वदाति स्वदयतु ।

इत्थमूचः सप्तोक्त्वाऽष्टमं यजुराह—

इमं नो देवेति । हे सवितर्देव नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं प्रसुव । कीदृशं, देवे-

१ स. च. "ययाणि ज्ञा" । २ स. प. छ. च. एवंतु । ३ क. प. छ. "रिहद ।
४ क. प. छ. पच्याः । ५ स. च. "न्ये दे" ।

(मन्वादानामिषानम्)

प्रीतिं विधी भवतीति देवामुस्तं देवामुवं, सखापं स्वनिष्पादकं यजमानं वंतीति सविचित्तम् । सखाणि द्वादशाहादीनि जयति वशी करोतीति सखाजित्तम् । तानि हि वीपमानमग्निपेषक्षन्ते । धनं जयति फट्त्वरूपेण संपादयतीति धनजित्तम् । सुवः स्वर्गं जयति फट्त्वरूपेण संपादयतीति सुवजित्तम् ।

अग्निचयनार्थानां चतुर्थकाण्डगतानां मन्वाणां पञ्चमकाण्डे क्रमेणैव ब्राह्मणमाम्नातम् । तत्राऽऽदी युञ्जान इत्यादिमिषमन्त्रैर्होमं विधत्ते—

“ सावित्राणि जुहोति प्रसूयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति । सविता येषु मन्त्रेषु प्रतीयते तानि सावित्राणि, तैर्होमि सति यजमानं सविता कर्मणि प्रसीति । द्रव्यं विधत्ते—

“ चतुर्गृहीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः पशुनेवाव रुन्वे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति । चतुःसंख्यां पुनः प्रशंसति—

“ चतस्रो दिशो दिक्षेव प्रविविष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति । पुनरपि प्रकारान्तरं प्रशंसति—

“ छन्दांसि देवेभ्योऽप्याक्रामन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय पञ्चतुर्गृहीतं जुहोति छन्दांस्येव तत्पीणानि तान्यस्य पीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

नानाविधच्छन्दोमुक्तपुरोनुवाक्याद्यमिषानिनो देवा हविर्भाग्यो देवेभ्योऽपरकाः सन्तोऽन्यत्रागच्छन् । किं ब्रुवन्तो गवा इति, तदुच्यते—हे देवा मागरहितानि वयं छन्दांसि वो युष्मदीयानि हवींषि न वक्ष्यामो हविर्वहनं न करिष्याम इति ब्रुवन्त तदानीं देवा विचार्य होमकाले पञ्चतुर्ग्रहणं तच्छन्दसां पीतिकरं भवत्विति तेषां भागमकल्पयन् । तत्र प्रथमग्रहणं पुरोनुवाक्याख्याया गायत्रीदेवतापास्तुष्टिकरं, द्वितीयग्रहणं याज्याख्यायासिष्टुद्देवतापास्तुष्टिकरं, तृतीयग्रहणं देवताख्याया जगतीदेवतापास्तुष्टिकरं, चतुर्थग्रहणं वषट्काराख्याया अनुष्टुप्देवतापास्तुष्टिकरम् । अवश्चतुर्गृहीतेन होमि सति छन्दोदेवताः प्रीणयति । ताश्च पीता सत्यो हव्यं वहन्ति । सूत्रकारेण तु शास्त्रान्तरभाषित्याष्टगृहीतित्वमुक्तम् ।

अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमेकैकं मन्वमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित्सखाणि

मन्त्राण्यु (?) च्चार्येति । तत्र हेयोपादेयावुभौ पक्षी क्रमेण दर्शयति—

“ यं कामयेत पार्ष्णीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुनीमिरेवैनमप गृह्णाति पार्ष्णीयान्भवति यं कामयेत वसिष्ठान्त्स्यादिनि सर्वाणि तस्यानुश्रुत्य जुहुयादाहु-
त्यैवैनमभि क्रमयति वसिष्ठान्भवत्यथो यज्ञस्यैवैवाऽभिक्रान्तिः ” [सं० का०
५ प० १ अ० १] इति ।

पार्ष्णीयानतिशयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । एकैकं मन्त्रमुच्चार्य होमे सति संश्लेषाभावात्परस्परमपरकाभिराहुनीमिरेन यजमानमपगृह्णाति घनादेपेतं करोति । ततो दरिद्रो भवति । वसिष्ठान्वसुपत्तः । सर्वाण्युच्चार्यं होमे तु मन्त्राणं पर-
स्परसंश्लेषादेकैवैवाऽऽहुत्या यजमानमभिक्रमयति अभिव्याप्तं करोति । ततो धनिको भवति । अपि च येयमभिक्रमणहृत्पुरेकाऽऽहुतिरेषा यज्ञस्यैवाभिक्रमणरूप-
स्यैवामिक्रान्तिः स्वाधीनो यज्ञो भवति । मन्त्रगतामष्टसंख्यां प्रशंसति—

“ एति वा एष यज्ञमुखादृद्ध्या योऽभेदेवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽभिक्रान्तिस्तैव यज्ञमुखादृद्ध्या अभेदेवतायै नैति ” [सं० का० ५ प० १ अ० १] इति ।

यो यजमानोऽभिक्रान्तिरूपाया देवताया एत्यभगच्छति एष यजमानो यज्ञोपक्रमा-
दारभ्य यज्ञफलरूपाया ऋद्ध्या एत्यभगच्छति । अभिक्रान्तिं यज्ञमुखाविति श्रुत्यन्त-
रादेभेरपगम एव यज्ञमुखादपगमः । कस्तस्मिन् सकाशादपगमस्य परिहार इति,
तदुच्यते—पारम्भे सावित्राणां मन्त्राणामष्टत्वे-सत्यष्टाक्षरा गायत्री संश्रुत ।
अग्निश्च गायत्रः । उभयोर्मुखजन्यत्वात् । ततो गायत्रीमंपत्तिरेवाग्निमंपत्तिरिति
यज्ञमुखादभिक्रान्तिरूपेण तः सन्समृद्धेरपि नापैति ।

अष्टमन्त्रोपेतामेकामाहृतिं प्रशंसति—

“ अष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमि निवृत्तेभ्य यज्ञमुखे वि यातयति ” [सं० का० ५ प० १ अ० १] इति ।

त्रिवृत्स्तोमे तृचो नवसंख्याका अतोऽत्राष्टमन्त्रविंशष्टाहुतौगताया नवसंख्याया
त्रिवृत्स्तोममेव यज्ञमुखे वियातयति विशेषेण प्रसारितवान्भवति ।

अत्रेदमपरं चिन्तनीयम्—किमृगुपात्यपम-त्रानुच्चार्यं नो देव सवितरिति यजुः

(अग्न्यादानामिचानम)

सप्तमं कृत्वा पश्चाद्देव सवितरित्यूचमान्तिमां कुर्यात् । किं वेतामृचं सप्तमीं कृत्वा तद्यजुरन्तिमं कुर्यादिति । तत्र श्लेषोपादेयपक्षौ क्रमेण दर्शयति—

“ यदि कामयेव छन्दांसि यज्ञयशसेनार्पयेपमित्यूचमन्तमा कुर्याच्छन्दां-
स्येव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयामिति यजुरन्तमं
कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

यज्ञयशसं यज्ञकलमर्पयेयं संयोजयेयम् । छन्दाचर्द्धाया ऋवस्त्वान्तिमत्वे
यज्ञकलं छन्दःसु गच्छेत् । यजुवस्तु च्छन्दोरहितत्वेन यज्ञकलं छन्दोगामि न
भवति, किंतु यजमानगाम्येव भवति । तस्माद्यजुरेवाऽन्तमं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः—“ ऋचा स्तोमं सप्तर्षयेत्यपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा ” इति । जुहो-
तीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

ऋचा स्तोममिति । हेऽग्ने स्तोत्रहेतुसामाधारभूतपर्चां स्तोमं स्तोत्रमृगा-
वृत्तिरूपं संघातं वा सप्तर्षय समृद्धं कुरु । गायत्रेण साम्ना सह रथंतरं साम
सप्तर्षय गायत्रसापैव वर्तनी मार्गो यस्य बृहत्साम्नस्तद्गायत्रवर्तनि, गायत्रसा-
मसहितं बृहत्साम सप्तर्षय । अस्मिन्मन्त्रे सप्तर्षयेति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ऋचा स्तोमं सप्तर्षयत्याह समृद्धयै” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

कल्पः—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रभव इति चतुर्भिरभिमादत्ते वैणवीं
कल्मषीं सुषिरामसुषिरां बोभयतःक्षणमन्यतरतःक्षणं वा प्रादेशमात्रीपरत्तिमात्रीं
व्याममात्रीपरिमितां वा ” इति । पाठस्तु—

देवस्य त्वेति । अत्रोक्तां निर्मातुं मृतस्वननीया । स्वननहेतुः काष्ठविशेषोऽग्निः
हेऽग्ने सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विनोः संबन्धिभ्या मणिसन्वपर्यन्ताभ्या बाहुभ्यां
पूष्णः संबन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां सावनभूताभ्यां सहायभूतेन गायत्रेण
च्छन्दसा युक्तः संस्त्वामाददे स्वी करोमि । तत्र दृष्टान्तः—अङ्गिरस्वदङ्गिरस
ऋषयः पूर्वं यथा स्वीकृतवन्तस्तद्वत् । त्वं चाभिरसि स्वननहेतुः काष्ठविशेषोऽग्निः ।
तथा नारिरसि न विद्यतेऽरिर्वस्यास्तत्र सेयं नारिः स्वननकाले पाषाणा-
दिना तत्र नास्ति कृण्ठीभाव इत्यर्थः । अङ्गिरस्वच्छन्देन मथपयजुवः समाप्त-
त्वादाभिरसीत्यादिकं द्वितीयं यजुः । यजुरहिते हेऽग्ने पृथिव्याः सप्तस्थादुत्स-

ज्ञातपुरीष्यमग्निमाभर । पुरीषशब्देन पांसुरूपा शुष्का मृदुच्यते, तद्दहतीति पुरी-
ष्योऽग्निः । मृदादाभोस्तां कृत्वा तस्यामग्निरवस्थाप्यते । अतो मृदग्भ्योरभेदोप-
चारेण मृदाहरणमेवाग्नाहरणमिति विवक्षितत्वात्पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते । अयं
चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ।

अत एव पञ्चमकाण्डान्ते चोद्यपरिहारो भविष्यतः—

“ वसवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाङ्गिश्चाग्निश्चीपतेऽथ कस्मादग्निरुच्यते इति
यच्छन्दोभिश्चिनोत्पद्यो वै छन्दोऽसि तस्मादग्निरुच्यते ” [सं० का०
५ प्र० ७ अ० ९] इति ।

अतः पांसुरूपमग्निमाहर्तुं त्रैष्टुभेन च्छन्दसा सहकारिणा युक्तस्त्वामाददे ।
अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । मृदाहरणेऽभ्यादाने च दृष्टान्तत्वात् द्विरङ्गिर-
स्वदिरयुक्तम् । अथ तृतीयं यजुरुच्यते । हेऽग्ने त्वं बभ्रिमरणकुशला मृतसं-
पादनकुशलाऽसि । नारिरसीति पूर्ववत् । त्वया युक्ता वयं सद्यस्ये पृथिव्या
उरसङ्ग आ समन्तादग्निं पुरीष्यं त्वानिर्तुं शक्ये शक्या भवेम, अतो जागतेन
च्छन्दसा सहकारिणा युक्तस्त्वामाददे । अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । अथ
चतुर्थं यजुरुच्यते । सविता मेरक्रः परमेभरः पुरा हिरण्ययीं सुवर्णनिर्भिता-
मग्निं हस्ते स्थापयित्वा विभ्रत्पोषितवान् । अतस्तया हिरण्ययाभ्या युक्ता
त्वजस्रमित्सर्वदेव ज्योतिः प्रकाशमानमग्निं त्वात्वी, अग्निर्वेनोपचारितां मृदां
त्वानित्वा नोऽस्मदर्धमाभराऽऽनय । आनुष्टुभेन च्छन्दसा सहकारिणा युक्तोऽहं
त्वामाददे । अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । एतैर्मन्त्रैरभ्यादानं विधत्ते—

“ चतुर्भिरग्निमा दने चत्वारि छन्दोऽसि छन्दोभिरेव ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० १] इति ।

गायत्री त्रैष्टुब्जगल्पनुष्टुभिति च्छन्दसां चतुष्टयम् । मन्त्रेषु तेषां सहकारि-
त्वेनाभिधानाच्छन्दोभिरेवाभेरादानं कृतवान्भवति ।

मन्त्रे प्रसवशब्दस्याभिधानं दर्शयति—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० १] इति । वंशनिर्भिताया अग्नेरन्तः सुविरत्वं विधत्ते—

(अग्न्यादानाभिधानम्)

“ अग्निर्देवेभ्यो निल्लायत् स वेणुं प्राविशत्स एतामूतिमनु समचरद्यद्रेणोः सुपिरं, सुपिराग्निर्भवति सयोनित्वाय ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

पुरा कदाचित्केनापि निमित्तेनारक्तोऽग्निर्देवेभ्यो निरगच्छन्निर्गत्य देवानां दर्शनं धारायितुं वेणुं प्राविशत् । वेणोर्मध्ये सुपिरं स्थानं यदस्त्येयैव मूषिकस्य भूषिल्वदूतिस्तामितामूर्तिं वेणुमध्यगतच्छिद्ररूपामनुक्रमेण सम्यगचरत् । अतोऽग्नेः सुपिरवेणुपिपत्वादाग्नेः सुपिरा कार्या । तच्च सुपिरं सयोनित्वाय संपद्यते । योनिरग्नेः स्थानं तत्सहितत्वं सयोनित्वम् । •

अथाग्नेः कृष्णबिन्दुलाञ्छितत्वं विधत्ते—

“ स यत्रयत्रावसत्तत्कृष्णमभवत्कल्पाधी भवति रूपसमृद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

वेणुमध्ये संचरन्नाग्निर्दस्मिन्यस्मिन्स्थाने वासमकरोत्तत्स्थानं दाहेन कृष्णमभवत् । अतोऽग्निनिवासद्योतनायाग्निः कल्पाधी कृष्णबिन्दुलाञ्छित्वा कर्तव्या । तथा सत्यभिरूपस्य चित्रत्वात्समृद्धिर्दृश्यते । यजमानस्य च रूपसमृद्धिर्भवति । अग्ने-रुमयोरन्नयोस्तीक्ष्णत्वं विधत्ते—

“ उमयतःक्षुण्भवंतीतश्चामुनश्चार्कस्यावरुद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

क्षुण् तेजन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षुण्शब्दस्तीक्ष्णत्वमाचष्टे । उमयोरममूल-योस्तीक्ष्णाभिरुमयतःक्षुण्स्वादृशी कार्या । तदेतदुमयतस्तीक्ष्णत्वमितश्चामुतश्च लोकद्वयेऽप्यर्कस्यावरुद्धयै पूजायाः संपत्त्यै भवति ।

अग्नेर्देव्यपरिमाणं विधत्ते—

“ व्याममात्री भवत्येतावद्दे पुरुषे वीर्यं वीर्यंसमिता ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

चतुर्भिररतिभिस्तुल्यो व्यामः । एतावती कार्या । उत्थिते पुरुषे वीर्यमे-तावदेव । अत इयं वीर्यंसमिता भवति । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

निघतपरिमाणरहितत्वपरिमितत्वम् । तच्चापरिमितस्य बहुलस्याज्जदिः
संपत्त्यै भवति । तादृश्या अभ्रैर्वेणुकार्यत्वं विधत्ते—

“ यो वनस्पतीनां फलग्रहिः न एषां वीषांशान्फलग्रहिवेणुर्वेणवी भवति
वीषस्यावरुद्ध्यै ” [मं० क० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

फलानि चहन्ति गृह्णातीति फलग्रहिः । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिरस्ति,
एषां फलग्रहणीणांमत्रि मध्य स वेणुरतिशयेन फलग्रहिः । मीहाद्यग्रवद्देणुनां
समाप्तिसंबन्धेन गोधूमसदृशैर्बहुभिर्बीजैरुपेतत्वात् । त्वचि सारोपेतत्वेन वीषांशम् ।
तस्मादियमभ्रैर्वेणवी कार्या । तच्च वेणवत्वं वीषसंपत्त्यै भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

मुञ्जाष्टकंनैकहोमं कृत्वा स्तोमं पुनर्हन्तिः ।

देवत्याभ्रिं चतुष्केणाऽऽदत्ते मन्त्रास्तयोद्गम ॥

अत्र मीषांसा ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

चतुर्भिरभ्रिमित्यन विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकलाः पूर्ववन्नेवं समूहे करणत्वतः ॥

अग्नौ भ्रूयते—“ चतुर्भिरभ्रिणादत्ते ” इति । अत्र पूर्वोक्तविभागमन्ववत्प्र-
तिमन्त्रं पृथक्करणत्वं नास्ति । चतुःसंख्यया समूहे करणत्वप्रतीतिः । तस्मान्मन्त्रान्ते
कर्मसंनिपातस्य बाधनेव समुच्चयः स्यात् । न च पूर्वस्थैकैरुपन्वस्थान्ते संनि-
पातेन (नै) [व समुच्चयः] स्यादिति शङ्कनीयम् । वाचनिकसंख्यया न्याय-
सिद्धस्य तस्य चाचितरतात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीधे वेदार्थप्रकाशे लक्ष्मणजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके

प्रथमाऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमपाठके द्वितीयाऽनुवाकः) ।

इमामंगृभ्णन् रक्षानामृतस्य पूर्वं आयुषि वि-
दधेपु कव्या । तया देवाः सुतमा च भूयुर्कृत-

(मुद्राकान्त्यगिवानर)

स्य मामन्तमरमारपन्ती । प्रतूर्तं वाजिज्ञा ऋब
वरिष्ठामनु संवतम् । द्विवि ते जन्म परममन्त-
रिक्षे नाभिः पृथिव्यामाधि योनिः । युजायाः
रासभं युवमस्मिन्यामे वृषणवसू । अग्निं भर-
न्तमस्मयुम् । योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे
हवामहे । सखांय इन्द्रभूतये । प्रतूर्वन्त (१)
एहंवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यान्मयोभू
रेहि । उर्वन्तरिक्षमन्विहि स्वास्तिगंव्यतिरभ-
यानि कृण्वन् । पूष्णा सयुजां मह । पृथि-
व्याः सधस्थाद्गनिं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेद्गनिं
पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्व-
द्गिरिष्यागोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्गिरामः । अन्व-
ग्निरुपमामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः
अनु सूर्यस्य (२) पुरुत्रा चं रश्मीननु द्या-
वांपृथिवी आ ततान । आगत्य वाज्यध्वनः
सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्थे महति
चक्षुषो नि चिकीपने । आक्रम्य वाजिपृथि-
वीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् । भूम्या वृत्वार्य नो
ब्रहि यतः खनांम तं वयम् । द्यौस्ते पृष्ठं पृथि-
वी सधस्थमात्मान्तरिक्षः समुद्रस्ते योनिः ।
विरुषाय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ (३) पृ-
न्यत । उक्ताम महते सौभगायास्मादास्था-

नाद्द्रविणोदा वाजिन् । वयं स्याम सुमतीं
 पृथिव्या अग्निं सनिप्यन्तं उपस्थे अस्याः ।
 उदकमीद्द्रविणोदा वाज्यर्वाऽकः स लोकं
 सुकृतं पृथिव्याः । ततः खनेम सुप्रतीकम-
 ग्निं सुवो रुहाणा अधि नाकं उज्जमे । अपो
 देवीरुपं सृज मधुमतीरयक्ष्मायं प्रजाभ्यः ।
 तासां स्थानाद्दुर्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ।
 जिघमिं (४) अग्निं मनमा घृतेन प्रति-
 क्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयंसा
 घृहन्तं व्यच्छिष्टमन्नं रभसं विदानम् । आ
 त्वा जिघमिं वचसा घृतेनारक्षमा मनमा तज्जु-
 पस्व । मर्यथीः स्पृहयद्वृणां अग्निनाभिमृशै
 तनुवा जर्हपाणः । परि वाजपतिः कविरग्निह-
 व्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे । परि
 त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।
 धुपद्वृणं दिवेदिवे भेत्तारं भद्रगुरावतः । त्वमग्ने
 शुभिस्त्वमांशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।
 त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
 शुचिः (५) ॥

(मनुवंत्सुपरंय तिष्ठ जिघमिं भेत्तारं विश्वनिश्च) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थ्याऽध्याये
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(मृदाज्ञानविधानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे पथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाकेऽभ्यादानमन्त्रम् । अथ द्वितीये मृदाक्रान्तिरुच्यते ।

कल्पः—“ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यध्वानिधानी रशनामादाय ” इति ।

पाठस्तु—

इमामगृभ्णन्निति । ववयो विंशतिं कृत्विजस्तान् हन्तीति कव्या यज्ञाः । कव्या विदधेषु कव्येषु यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु ऋतस्याऽऽयुषि आयुरागमनमथस्याऽऽगमने निमित्तमूने सति । ऋतशब्दो यज्ञवाची तन्नत्र तत्साधनमथमुपलक्षयति । पूर्वं महर्षयो इमां रशनामगृभ्णन्स्वीकृतवन्तः । अयमर्थः—रशनया यज्ञमथमानीषु मृतवननस्थाने तदथनाक्रमस्य तथा मृदा निष्पन्नायामुत्थायामग्निमुत्ताद्येष्टकाचिते देगे ज्योतिष्टोमादयः कृत्विग्भिरनुष्ठेयाः । एतत्सर्वं मनसि निधाय पूर्वं महर्षयोऽथागमनं निमित्तीकृत्य रशनां स्वीकृतवन्त इति । योऽन्नकर्मणीत्पस्माद्धानोरुत्तन्नत्वात्साऽऽन्नशब्दोऽवमानवाची । ऋतस्य साधन्यज्ञस्य परित्तमाक्षये त्तरं सग्नमृत्विग्यजमानानां प्रवृत्तिप्रपन्दी कथयन्ती प्रापयन्तीत्यर्थः । या रशना पूर्वोक्तीना यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं प्रवृत्तिकारिणी भवति तथा रशनया पुरा देवाः सुतपादभूयुः सोमयागं प्राप्नुयुः । तादृशीमिमां रशनां गृहीत्वन्तः । तेषामं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियत इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यध्वानिधानीमादत्ते यजुष्कृतै यज्ञस्य समृद्धयै ” [सं०का०५५०१अ००] इति ।

यदङ्गमयजुष्केण मन्त्ररहितेन व्यापारेण निष्पाद्यते यज्ञस्य संबन्धि तदेतदङ्गं समृद्धिहीनमेव । तस्मादिमामिति मन्त्रमुच्चार्य रशनामाददीत । अधोऽभिधीयते चद्भ्वा धार्यते यया रशनया सेधमध्वानिधानी । यद्यमीमामगृभ्णन्नित्युग्वैषा तथाऽपि यजुर्वेदपठित्वाद्यजुष्ट्वोच्चारः । तस्मिन्मन्त्रे पठिते सति रशनादानं सद्यजुष्कत्वात्समृद्धिं भवति ।

कल्पः—“ प्रतूर्तं वाजिन्ना द्वयेत्यथमभिदधानि ” इति । पाठस्तु—

प्रतूर्तं वाजिन्निति । नन्यते नम्यगपज्यते मृद्ग्रहणार्थं मेव्यत इति खननयोग्या भूमिः संवत् । ना च पातायाग्रभावेनातिमशस्तत्वाद्दरिष्टेत्युच्यते । हे वाजिन्नाथ वरिष्टां संदतमनुलेह्य प्रतूर्तमादधानिमीघ्रमागच्छ । ते तवाथम्य दिवि द्युलोके

(मुद्राक्रान्त्यभिधानम्)

परमपुष्कटं जन्म रोहितादिदेवाश्वत्थेण तुलोकं जन्म प्रतिष्ठम् । “रोहितेन त्वाऽ-
भिदेवतां गमयत्वित्याहते वै देवाभाः” इति सन्ध्याऽऽम्नानम् । तथा तव नाभि-
रन्तरिक्षे वर्तते । नियन्मायका हि वायोरभास्तदीपं रथं वहन्तोऽन्तरिक्षे संच-
रन्ति, तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्तित्वम् । नाभिगन्धेन कृत्स्नशरीरमुत्क्षुपते । तथा
प्राथेव्यामाध योनिभूमेरुपरि सव निरानग्यानं, तस्य प्रत्यक्षमेव दृश्यते । एवं-
हिमा त्वं शीघ्रमागच्छेति पूर्वत्रान्वयः । एतं मन्त्रं विनियुक्ते--

“ मत्तूर्तं वाजिन्ना द्रवेत्पशुमभि दधाति रूपमेवास्मैतन्महिमानं व्याचष्टे ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

वाजिन्नाद्रवेत्येवं शीघ्रमागमनमश्वस्य स्वरूपभूतमेव महिमानमेतन्मन्त्रवाक्यं
प्रकाशयति । अथवाऽस्य मन्त्रस्यैतद्रूपं वाक्यजातं द्युजन्मादिरूपं महिमानमेव
व्याचष्टे । वस्तुतो द्युजन्माभावेऽपि प्रजांमार्थमेवंमुच्यते इत्यर्थः ।

कल्पः--“तूष्णीं गर्दभरश्नामादाय युञ्जाथाः रासभं युवमिति गर्दभम्” इति ।
मन्त्रमन्तरणैव गर्दभस्य रशनामादाय युञ्जाथामिति मन्त्रेण गर्दभमभिदध्यात् ।
पाठस्तु--

युञ्जाथाः रासभमिति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे दंपती युवं रासभम-
स्मिन्यामे युञ्जाथाम् । यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति
युवामुभौ गर्दभ रशनयः बध्नीतम् । कीदृशौ युवाम् । वृषण्वसू पागानेष्वादनद्वारा
फटाभिवर्षणनिमित्तभूतं वसु धने ययाग्तो वृषण्वसू । कीदृशं रासभम् । अग्निं
भरन्तमग्निहेतुं मृदं बोद्धुं रासभम् । अस्मयुगम्भानात्पत्न इच्छन्तमस्माद्धितैषिणमिति
धारत् । एतं मन्त्रं विनियुक्ते--

“युञ्जाथाः रासभं युवमिति गर्दभमन्त्येव गर्दभं प्रतिष्ठापयति तस्माद्भाङ्ग-
दंभोऽसत्तरः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

गर्दभमित्यत्राभिदधातीति शेषोऽनुवर्तते । आस्मिन्याम् इति मन्त्रेऽभिहितं मृद्व-
हनमशदियुच्यते । भारवहनस्य निरुद्धव्यापारत्वात् । अत एतन्मन्त्रपाठेनासत्त्वेव
निरुद्ध एव व्यापारे गर्दभं स्थापितवान्भवति । यस्माद्वा निरुद्धकार्ये स्थापित-
स्तस्मात्लोकैऽपि गर्दभोऽभाभिरुद्धतरः । रजकादय एव हि तस्माद्विद्यन्ते न तु
राजामात्यादयः ।

(मृशकान्त्यमिधानम्)

कलः—“ योगयोगे तवस्तरामिति तिसृभिरथप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति यत्र मृदं खनिप्यन्तः स्युः ” इति । तत्र प्रथमामाह—योगेयोग इति ।

युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म । योगेयोगे तत्तत्कर्माणि तवस्तरं बलवत्तर-
मश्वभिन्द्रमिन्द्रियप्रदभूतये रक्षणाय वाजेवाजे तत्तदन्नमाकिनिभिर्न सखायः
परस्परसस्यं प्रासा ऋत्विग्भजमाना वयं हवामह आह्वयामः ।

अथ द्वितीयामाह—

प्रतूर्वन्नेहीति । हेऽथ त्वमाहि आगच्छ । किं कुर्वन् । प्रतूर्वन्, विरोधिनः
शत्रूँहसन्नशस्तीरवकाश-भ्रातृभ्यैः क्रियमाणा अपकीर्तीर्निवारयन् । किंच
रुद्रस्य वस्त्रदेदस्य यद्वाजपत्यं पशुत्तमूहपतित्वं तस्माद्वाजपत्यादागत्य मघोभूर-
स्माकं सुतं भावयन्ने(जि)हि । उरु विगतीर्णमन्तरिक्षमनु वीक्ष्येहि
विश्रम्भेण गच्छ । किं कुर्वन् । गव्यूतौ गोसमूहे स्वरित श्रेयो यथा भवति
तथा वर्तमानः स्वरितगव्युनिस्तादृशस्त्वमभवानि कृष्वन्वयाद्यादिभ्यो मयपरिहारं
कुर्वन् । अथ तृतीयामाह—

पूष्णा सयुजेति । सह युज्यते सहायमूतो वर्तन इति सयुक् । तादृशेन
पूष्णा पोषकेण देवेन सह हेऽथ प्रथिव्याः सवस्थात्पुरीष्यदग्निमच्छेहि माप्तुं
गच्छ । खनितुं योग्या कृत्स्नाऽपि मृत्तिका सह तिष्ठति भिल्लित्वा वर्ततेऽवेति
सधस्थः प्रदेशविशेषः । तस्मात्प्रदेशादाप्तुमित्यन्वयः । आङ्गिरस्वादेति दृष्टान्तः
पूर्ववत् । अथ प्रथम.यामृचि प्रथममागे वीप्सायास्तात्पर्यं दर्शयति—

“ योगेयोगे तवस्तरमित्याह योगेयोग एवैनं युक्ते ” [सं० का० ५ म०
१ अ० २] इति ।

रथवहनं योद्धुदहनं वा यद्यदथस्य योग्यं कर्म तत्र सर्वत्रैनमथं योजयत्येव
लौकिकः । तस्माद्वापि योगेयोग इति वीप्सोऽप्यते ।

द्वितीयमागे वाजशब्दार्थं दर्शयति—

“ वाजेवाजे हवामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेनाव रुन्वे ” [सं० का० ५
म० १ अ० २] इति ।

तृतीयमाग इन्द्रशब्दात्पर्यं दर्शयति—

“ सत्त्वाय १-द्वगुणय इत्याहन्दि-पदेनाय रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

अनेन मन्त्रेण साध्यमधपुरःसरं गमनं विधत्ते—

“ अग्निदेवेभ्यो नित्तापत सं प्रजापतिरन्यविन्दत्माजापत्योऽथोऽधेन सं भरत्य-
नुविच्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

केनाप्यपराधेन देवेभ्यो निर्गतमग्निं प्रजापतिरन्येष्य उच्यवान् । अंशश्च
प्रजापतिजन्मत्वात्माजापत्यः । तस्मादधेन सहाग्निहेतुं मृदं संभरितुं गच्छेत् ।
तच्च गमनमग्नेरनुवेदनाय भवति ।

तत्राश्वस्य गर्दभात्पुरतो गमनं विधत्ते—

“ पापवस्यसं वा एतत्क्रियते पच्छयमा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
पापीया-सन्धाद्गर्दभोऽर्थं पूर्वं नयन्ति पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्लेषात्सं
पापीयान्पश्चादन्वेति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

श्रेयसोत्तमेन च साधनेन पापीयसा निच्छेनापि साधनेन समानं तुल्यमेकं
कार्यं कुर्वन्तीति यत्तदेतत्पापवस्यत्तमेन क्रियते । पापमेव वसु धनं यस्य कर्मण-
स्तत्पापवसु, अतिशयेन पापवसु तत्पापवस्यस्यस्य-तं निच्छेदमित्यर्थः । गर्दभोऽ-
थात्पापीयानिति प्रसिद्धम् । अत उभयोः समानं गमनं वा भूदित्यर्थं पूर्वं पुरतो
नयेयुः । तथा तत्र पापवस्यसं निवारित भवति । यस्मादेवं तरमाल्लोकेऽपि
निद्यावनादिभिः श्रेयान्पुस्त्यः पुरतो गच्छति, निच्छेदः शिष्यो दरिद्रो वा
पश्चादनुगच्छति ।

द्वितीयमन्त्रगतस्याशस्वीरवक्रामन्त्रित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्रवधः
प्रतूर्वनेहवक्रामन्त्रशस्तीरित्याह दज्जेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्रामति ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

भवतो भूतिभैश्चर्ष्यं माप्नुवतः पुरुषस्य भ्रातृव्यो विघ्नकारी बहुर्भवत्येव । श्रेयांसि
बहुविघ्नानीति न्यायात् । अतोऽत्र योऽग्निं चिनुत एष भवतीव खलु श्रेयः
माप्नोत्येव खलु । अतोऽनेन भ्रातृव्यपरिहारोऽन्वेषणीयः । अश्वश्च वज्रयुक्तेन्द्र-
समानः । अतोऽर्थं संबोध्याशस्वीरवक्रामन्त्रित्युक्त्याऽश्वरूपेण वज्रेणैव विघ्नका-
रिणं पाप्मानं भ्रातृव्यं निराकरोति ।

(मुद्राक्रान्त्यभिवानम्)

तन्मन्त्रगतस्यैव गाणपत्यादित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव पशुनिर्वाच्याऽऽत्मने कर्म-कुरुते ” [सं० का० ५ प० १ अ० २] इति ।

पशूनां रौद्रत्वं वेरादवगम्यते । “सोऽन्नवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपति-रसानीति ” इत्यत्र रुद्रस्य त्रर आम्नातः । तस्मादत्र रुद्रस्य गाणपत्यान्मयो-भूरेहीत्युक्त्या पशुस्वामिनो रुद्रादेव तान्पशुनिःशेषेण याचित्वा तैः पशुभिः स्वार्थं कर्म करोति । तृतीयमन्त्रे सयुजेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ पूष्णा सयुजा सहेत्याह पूषा वा अध्वनाः संनेता समष्ट्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ० २] इति ।

पोषको देव एवोपद्रवपरिहारेण मार्गाणां सम्यङ्नेता भवति । अतस्तेन सह समष्ट्यै संगत्यै पूष्णा सयुजेत्युच्यते ।

तस्मिन्नेव मन्त्रे पुरीष्यामिति विशेषणस्याङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तस्य च तात्पर्यं दर्शयति—

“ पुरीषायतनो वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्ने देवतानां सममरन्वृ-थिष्याः सदस्यादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहरियाह सायतनमेवैनं देवताभिः सं मरति ” [सं० का० ५ प० १ अ० २] इति ।

पुरीषस्य पांसोः पूर्वोक्तरीत्या परम्परयाऽन्वयायतनत्वम् । अतः पुरीष्यशब्दे-नान्नि सायतनमेव संवादयति । अङ्गिरसश्च पुरा तमेतमग्निं देवतानां पुरतः संपादिनवन्तः । अतोऽङ्गिरस्वदित्युक्त्या देवताभिः सहितमेनं संपादितवान्भवति ।

अग्निं पुरीष्यामिति । कल्पः—“ अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इति येन द्वेष्येण संगच्छते तमभिमन्त्रयतेऽपश्यान्निर्दिशति ” इति ।

मृत्खणं प्रति गच्छन्तः पुरुषा मार्गमध्ये यदि केनापि द्वेष्येण संगच्छेरन्, तदानीमिमं मन्त्रं पठेत् । इमो गच्छाम इत्यर्थः । केयं पूर्ववत् । यदि द्वेष्यं न-पश्यति तदाऽपि वं मनसा निर्दिश्य पठेत् ।

अनेन पाठेन द्वेष्यस्यान्नं विनाशयत इत्येतद्दर्शयति—

“ अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृद्धे ” [सं० का० ५ प० १ अ० २] इति ।

आग्निं पुरीष्यामिति । कल्पः—“ आग्निं पुरीष्येणमङ्गिरस्वद्भिरिष्याम इति
वल्मीकवपाया सूर्यस्योदेनास्सामुद्धृत्योपतिष्ठने ” इति ।

वल्मीकस्य योऽवपय उन्नतरोनाभिपुद्गः सेयं वपा, तथाविधासु वपासु मध्ये
या वपा सूर्योदयस्यामिसुरा तस्या अग्निं किंचिदुद्धृत्य तां वपामनेन मन्त्रेणोप-
तिष्ठने । भरिष्यामः संपादयिष्यामः । जपे पूर्वम् ।

अनेन मन्त्रेण वपोपस्थानं विधत्ते—

“मजापतये । प्रतिषोच्याग्निः संमृत्य इत्याहु रियं वे मजापतिस्त्वस्या एतच्छ्रोत्रं
मदूर्वीकोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भिरिष्याम इति । वल्मीकवपामुपतिष्ठते । साक्षादेव
मजापतये प्रतिषोच्याग्निं सं भरति” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

मजापतेः सकाशादनुजां लब्ध्वाऽयमग्निः संपादनीय इत्येवमग्निज्ञा आहुस्त-
च्चोपपन्नम् । मजापतिना पूर्वमग्नेलंघ्यत्वात् । तं मजापतिर-वविन्ददिति पूर्वो-
क्तम् । कथं तर्हि मजापतये वक्तव्यमिति चेत्तदुच्यते—मजापतिना सृष्टत्वादियं
पृथिव्येषु मजापतिः । तस्याश्च वल्मीकवपैव श्रोत्रम् । अत एवाऽऽधानमालणे
सामानागद—“ श्रोत्रं हेतवपृथिव्याः । यद्वल्मीकः ” । इति । तस्मान्नां वपाम-
नेन मन्त्रेणोपतिष्ठने । तेनोपस्थानेन व्यवधानमन्त्रेणैव मजापतये कथयित्वाऽग्निं
संभरति ।

आग्निं पुरीष्यामिति । कल्पः—“ अद्वरमाणाः पत्स्यामन्त्याग्निं पुरीष्येणमङ्गि-
रस्वद्भिराम इति येन द्वेषेण संगच्छते तममिदन्वयतेऽपश्यन्निर्दिशति ” इति ।

द्वद्भवनकाले तद्भदागमनकालेऽपि । तत्र भरिष्यामि इति पाठः । अत्र तु
भराम इति विशेषः । यद्यप्यागमनस्थे नायं कालस्तथाऽपि मसङ्गाद्बुद्धि-
स्थमन्त्रोऽयमाप्नातस्तं चोपरिष्ठादुत्कर्षेत् ।

मग्नकालीनमन्त्रवदस्यापि तात्पर्यं दर्शयति—

‘ आग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भिराम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृद्धे ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

कल्पः—“ अन्वभिरुपसागम्यदख्यदिति वल्मीकवपायाः प्रकामति ” इति ।
पाठस्तु—

अन्वभिरुपसामिति । अयमग्निरुपसामुपःकालीनामग्निमुपकमदख्येत्,

(मृदाकान्त्यमिधानम्)

अनुक्रमेण-प्रकाशितवान् । अयं-जातवेदाः पथमो-मुरुः सन्नहान्यं प्यन्वस्वयत् । किंच सूर्यस्य पुरुषा पुरुन्वहृन्शीतनुक्रमेणाखत् । किंच घावापृथिवी उभ अप्यनुक्रमेणाऽऽतवान् सर्वतो व्यापवान् ।

अनेन मन्वेणोपःकालादीनां क्रमेणाऽऽविर्भावः मिथ्यतीत्येदं दर्शयति—

“अत्राग्निरुपसामयन्मपदिन्याहानुख्यत्तै” [सं० का० ” प० १ अ० २] इति ।

अक्रम्य—आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य-वाजिन्पृथिवीमिति द्वाभ्यां मूर्त्तौ-नमधमाक्रम्य” इति । तत्र प्रथमायाः-पाठस्तु—

आगत्येति । अयं वाज्यध्वनो भागोदागत्य प्राप्य सर्वां मृधो मार्गश्रमादी-न्सर्वान्वावकान्विधुतुते विविधं क्रमयति । विनाशयतीत्यर्थः । पत्र पासवः महा-घतिष्ठन्ने तस्स्थानं सधस्यं, महति विस्तीर्णो, मधस्येऽमधश्क्षुषा दृष्ट्वाऽग्निमग्नि-हेतुं, मृदं निविक्रीषने नितरां चेतुं संनादयितुमिच्छति । अथ द्वितीयामाह—

आक्रम्येति । हे वाजिन्पृथिवीमाक्रम्य पादस्पर्शेन-परीक्ष्य स्वं रुचा स्वकीयेन तेजसा मानतज्ञानेनेत्यर्थः । अग्निपिच्छाग्निहेतुं मृदं निश्चिनु । मूत्रा तुत्वाय पृथिव्या सह वरणं-कृत्वा पृथिवीं-पृष्ट्वेत्यर्थः । नोऽस्माकं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्नि-हेतुमृधोभय इति, कथय । यस्मात्प्रदेशात्तादृशी-मृहस्यवे तं प्रदेशं वयं खनाम ।

अत्रैतयोर्द्वयोर्पञ्चयोः पृथगुपयोगं-दर्शयति—

“आगत्य-वाज्यध्वन आक्रम्य-वाजिन्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विदत्युत्तरया” [सं० का० ” प० १ अ० २] इति ।

सर्वस्यामृचि-निविक्रीषत इत्यभिवानादिच्छाभावं तथा संपद्यते । उत्तर-स्यामृचिनोः ब्रूहीत्युक्तत्वात्तथा तं-प्रदेशं-खनते । विशते—

“द्वाम्भ्यामा क्रमयति पविष्ठितया अनुरूपाम्भ्यां तस्मादनुरूपाः पञ्चवः-प्र जायन्ते” [सं० का० ” प० १ अ० २] इति ।

अन्वयोर्द्विरंभेद्द्वाम्भ्यां प्रतिष्ठित्यै-संपद्यते । तत्र पूर्वो अन्व इच्छाया अनुरूपः । उत्तरमन्वो तामस्यानुरूपः । तच्च पूर्वमुदःखनम् । यस्मादनुत्त-

१ स. च. 'न्यन्व' । २ स. च. 'त' । सू. ३ स. च. 'विद्ययावुभ' । ४ स. घ. ड. च. 'खनन' । ५ क. घ. ड. 'नाम' ।

पाश्यां मन्त्राभ्यामाक्रमयति तस्माद्यजमानस्याग्निहोषाद्यनुष्ठानस्यानुत्पत्त्या एव
गवाद्याः पशवः प्रजायन्ते ।

कल्पः—“ द्यौस्ते पृष्ठमित्यथस्य पृष्ठं संमार्ष्टि ” इति । पाठस्तु—

द्यौस्ते पृष्ठमिति । हेऽथ द्युलोकस्तव पृष्ठं, पृथिवी सधस्यं तवाग्निना
सहावस्थानप्रदेशः । अन्तरिक्षलोकस्तव मध्यशरीरवर्ती जीवात्मा । समुद्रस्वव
जन्मकारणम् । ‘ अप्सुपोनिर्वा अपः ’ इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा
विरूपाय, उखायोग्यां मृदं विलोक्य पुत्रन्मतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून्राक्ष-
सादींस्तस्पां मृदि मूढरूपेणावस्थितानामितिष्ठ पादेनाऽऽक्रम्य विनाज्य ।

मन्त्रोक्तं द्युलोकादिसंबन्धमुपपादयति—

“ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्याह्मिपो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः
समैरयद्रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [सं० का० ५ म० १ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिरेतमधमेतेषु लोकेष्वन्विष्य सपानीतवान् । तस्माद्द्वि-
मानमेव द्युलोकादिसंबन्धरूपं महिमानं मन्त्रो व्याचष्टे । अतो नास्माभिर्यक्यं
किंचिदस्ति ।

मृदाक्रमणवेलायामधपादस्याधस्ताद्देह्यपयिषश्चभ्यानें विधत्ते—

‘ वज्री वा एष यदथो दद्मिरन्यतोदद्मथो मृयालौमभिरुभपादद्म्यो यं दि-
प्यात्तमधसदं भ्यायेद्वज्रेणैवेन स्तूणते ’ [सं० का० ५ म० १ अ० २] इति ।

वज्रसर्पानं दन्तपङ्क्तिद्वयमस्मास्तीत्यथो वज्री, तस्मादन्यतोदद्मथ एकदन्तप-
ङ्क्तिपुकेभ्यो गवादिभ्योऽपमथो द्दभिर्भूपान्दन्तैरधिकः । उभयादद्म्यो दन्त-
पङ्क्तिद्वयपुकेभ्यश्च गर्दभादिभ्योऽपमथो लोमभिः केसरैः पुच्छगंतैश्च भूपान् ।
अतस्तादृशस्याश्वस्याधसपदं पादस्यावस्ताद्देह्ये भ्याते सति, अश्वस्वरूपेण
वज्रेणैवेन देह्यं हिनस्ति ।

कल्पः—‘ उत्क्रामोदक्रभीदिति द्वाभ्यां मृत्तवनादुदञ्चमश्वमुत्क्रमय्य ’ इति ।

मृदासिन्प्रदेशे स्वल्पेते स प्रदेशो मृत्तवनः । तस्मादश्वमुदङ्मुखत्वेन निर्गम
येत् । तत्र पथमामृचमाह—

(मृदात्रान्त्यभिधानम्)

उत्क्रामेति । हे वाजिन्द्रिणोद्ग धनप्रदस्त्वं यजमानस्य महते सौभाग्यं सौभाग्याभिवृद्धयर्थमस्मादस्थानात्स्वननप्रदेशादुत्क्रामोद्गतो भव । वयं पृथिव्याः सुमतावनुग्रहाचिते स्याम तिष्ठेम । कीदृशा वयम् । अस्या उपस्थे पृथिव्या उपरि अग्निमग्निहतुं मृदं खनिष्पन्तः खनितुमुद्युक्ताः । अथ द्वितीयायाह—

उदक्रमीदिति । ऋविणोदा यामद्वारेण धनप्रदो वाजी तथैवात्तमद इयतीत्यर्वा गमनकुशल इत्यर्थः । तादृशोऽयमश्वः स्थानादस्मादुदक्रमीत् । स उत्क्रान्तोऽश्वः सुकनकाकण्ठेन विरुद्धान्नाक्षन्नादीनपहेत्य सुष्ठु कृतं पृथिव्याः संबन्धिनं लोकं स्वननप्रदेशमकः कृतवान् । ततः प्रदेशादग्निमग्नियोग्यां भूमिं मृदं खनेन । कीदृशमग्निं, सुप्रतीकं सुमुखम् । ये खनितारो वयं ते कीदृशाः, सुवराधिरुहाणाः स्वर्गोऽधिरोहणकामाः । कीदृशे स्वर्गे, उत्तमे सुखयुक्ते नाके कं सुखमकं दुःखं तद्रहिते । तदिदं मन्त्रद्वये विनियुक्ते—

“उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्वा अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते ” [सं० का० ५ प० १ अ० ३] इति ।

मन्त्रयोरादावुत्क्रमणाभिधानादनुष्ठेयार्थं प्रत्यनुरूपत्वम् ।

कल्पः—“ अपो देवीरुप सृजेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृज्य ” इति । पाठस्तु—

अपो देवीरिति । देवीर्देवमशीला अप उपसृज । आस्मिन्स्वननप्रदेशेऽहंमुपसृजामि । कीदृशीरपः । मधुमतीर्मधुराः । किमर्थम् । अपक्ष्माय पजाम्यः प्रजानामारोग्याय । तासां प्रक्षिप्तानामपां स्थानादस्मात्प्रदेशात्सुपिप्पलाः शोभनफला ओषधय उज्जिहतामुत्पद्यन्ताम् । अनेन मन्त्रेणोदकसेचनं विधत्ते—

“ अप उप सृजति यत्र वा आप उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः पवितिष्ठन्तोः शवोऽनु पवि तिष्ठन्ति पशून्यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप सृजति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ त० १ अ० ३] इति ।

अपामोषधीनां पशूनां यज्ञस्य यजमानस्य प्रजानां चोत्तरोत्तरप्रतिष्ठा पूर्वपूर्वाधीनेति प्रसिद्धम् । तस्मात्सर्वप्रतिष्ठार्थमप उपसृजेत् ।

कल्पः—“ षडे हिरण्यं निधाय जिघर्म्यग्निमा त्वा जिघर्मीति मनस्वतीभ्यामेकामाहर्ति हिरण्ये हुत्वा ” इति । तत्र पथमामृचमाह—

जिघर्म्यग्निमिति । अहमग्निं मनसा भ्यामन्धूनेन जिघर्षिं क्षारयामि दीपयामि वा । कीदृशमग्निम् । विश्वा भुवनानि प्रतिक्ष्यन्तं सर्वेषु लोकेषु प्रत्येकं निवसन्तम् । तिरश्चा ऽशुं तिर्यक्प्रमाथेन विस्तृतं, वयसा बृहन्नं वयउत्ताक्षितेन

१ स. च. °पद-य । २ क. घ. कृ °हमप उप । ३ क. घ. ड. °त्येद्मेव नि° । ४ स. च. °र्थक्क्रमणे° ।

फालेन प्रौढम् । पृथुपित्तयेन बहुदेवव्याप्तिः, वयसैर्यनेन च बहुकालव्यापि-
रुक्ता । किं च, यदन्नं व्याविष्टमतिशयेन विदिवमश्चनं गपनं पूजनं वा यस्य
तद्व्यचिष्टं मक्षमभोग्यादिरूपेण बहुपिबं स्वादुत्वेन पूज्यं चेत्यर्थः । तादृशमभं
रभमं शीघ्रमेव विदानं लभमानम् । अथ द्वितीयामाह—

आ त्वा जिघर्षीति । हेऽग्ने त्यागाजिघर्षिं वचसा मन्धेणानेन ष्यतेन
सर्वतः क्षारयामि । अरक्षामा ममसा त्रीर्यरहितेन चित्तेन तद्घृतं जुषस्व । अप-
मग्निर्भयंश्रीर्भयैराश्रयणीयः, स्पृहपद्वर्णा यजपतिः स्पृहणीयरूपः, नामिमृशेऽभि-
मशानं कर्तुं, न शक्यः । तेनुवा जहंपाणो घ्रापानपुष्टेन शरीरेणात्यन्तं हृष्टः ।
ईदृशमग्निं त्वःमाजिघर्षीति योजना । आम्प्यां मन्त्राम्प्यां हिरण्ये होमं विवचे—

“ यदध्वर्युरनग्नावाहृतिं जुहुवादन्योऽध्वर्युः स्वादृक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिर-
ण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्योऽध्वर्युर्मदति - न यज्ञं रक्षांसि
घ्नन्ति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ३] इति ।

अग्निरहितमूषदेगे होमेनाध्वर्युरन्या भवति । होमाधिकरणस्याग्नेरदर्शनात् ।
एतदेव च्छिद्रमुत्सम्प रक्षांसि यज्ञं विनाशयेयुः । अत एतद्वोषपरिहाराय भूषो
हिरण्यं निषाय तस्मिञ्जुहुवात् । तथा सति हिरण्यस्याग्निसहजात्पादयं मदे-
शोऽग्निमानेव भवतीति नोन्देशपद्वयम् ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे मनःशब्दस्योपसर्गं दर्शयति—

“ जिघर्षीति मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ”
[सं० का० ५ प० १ अ० ३] इति ।

मनसा यज्ञाभिगमनं नाम यज्ञं करिष्य इत्येवंस्थाः संकलाः ।

द्वितीयपादस्य तत्पर्यं दर्शयति—

“ प्रतिह्वयन्तं मुवदानि विधेत्याह सर्वं सैव मत्पड्भोति ” [सं० का०
५ प० १ अ० ३] इति ।

एषोऽग्निः सर्वं यजमानमुद्दिश्व मत्पड्भोडभिर्मुतः धेनि निरसति ।

तृतीयापादे पृथु वृहन्तमित्यनयोश्चात्यर्थं दर्शयति—

“ पृथुं निरथ्व वयसा वृहन्तमिवाहालरो क्षेप जातोऽमृशन्भवति ” [सं०
का० ५ प० १ अ० ३] इति ।

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

एषोऽग्निर्जातमात्रेणाल्पः पश्चादाहुतिनिवर्धमानो देवव्याप्त्या बालव्याप्त्या च महान्भवति ।

चतुर्थपादे व्यचिष्टमिति पदेन सूचितं पूजार्थत्वलक्षणं स्वादुत्वं दर्शयति—

“ व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानमित्याहात्ममेवास्यै स्पद्यति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति । वेदनं प्रशंसति—

“ सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे वचस्तेनिपदस्माभिप्रायं दर्शयति—

“ आ त्या जिघर्षि ववसा वृनेनेयाह तस्माद्यन्वषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा-वदति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

यस्मात्प्रथममन्त्रे मनोभेत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रे वचस्तेत्युक्तं तस्माल्लोकेऽपि पुरुषो यत्कार्यं मनसा चिन्तयति तत्पश्चाद्वाचा वदति ।

द्वितीयपादे रक्षोनिषेधमाचिशब्दः प्र तात्पर्यनाह—

“ अरक्षमैत्याह रक्षतापपहृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

तृतीयपादे मनुष्यैराश्रयणीयत्वेन वर्णस्य स्पृहणीयत्वेन चाग्नौ पूज्यत्वं संवा-
द्यत इति दर्शयति—

“ मर्यश्रीः स्पृहयद्गर्भो अग्निरित्याहासचितिमेवारिमन्द्धाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति । वेदनं प्रशंसति—

“ अपचितिपान्भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

मन्त्रयोरुभयोर्मनःशब्दापेक्षत्वं प्रशंसति—

“ मनसा त्वे तामाप्तुमर्हति यामध्ययुर्नग्रावाद्भुति जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहृत्योराप्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

अग्नौ हूयमानाऽऽहुतिर्मनसैव प्राप्तुमर्हति । अग्नौ हुनेत्येवं मनसा संकल्प-
यितुं शक्यत्वान् ! तस्मादाहुत्योः प्राक्षये मनःशब्दयुक्ताम्यामृभ्यां जुहुवात् ।
मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

फलः—“ अपादाय हिरण्यं परि बाजपनिः क्विरिति तिसृभिरभ्रिया मृत्खनं
परिलिखति वासां वर्षीयसीम् ” इति । तत्र प्रथमानाह—

परि वाजपतिरिति । अयमग्निर्हव्यानि परितोऽकृतीत्स्वीकृतवान् । कीदृ-
शोऽग्निः, वाजपतिरग्नस्य पालयिता । किं कुर्वन्, दाशुपे हविर्दत्तयेत यजमा-
नाय रत्नानि दधद्रमणीयानि धनानि संपादयन् । अथ द्वितीयायाह—

परि त्वाऽग्न इति । सहसि बले भवः सहस्यः । “सहसस्पृचो अद्भुतः”
इति श्रुत्यन्तरात् । तादृशबलव-हृदग्ने वयं त्वां परिधीमहि परितः स्वी कुर्मः ।
कीदृशं त्वां, पुरुषसखदुपेक्षितकलाशां पूरयितारं, विप्रं ब्राह्मणजात्यभिमानीनं
देवं, धूपदूर्णं धूपधरिणां धर्षयिता वर्धाः स्वरूपविशेषो यस्यासौ धूपदूर्णस्तं,
दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरायतो भेत्तारं भञ्जनीयं पापं भङ्गुरं तदस्पास्तीति भङ्गु-
रावान्निघातको राक्षसादिस्तस्य विनाशयितारम् । अथ तृतीयायाह—

त्वमग्ने द्युभिरिति । हृदग्ने त्वं द्युभिः स्वर्गान्निमित्तभूतस्तत्र तत्र यागशा-
लासु जायसे । किंच, त्वमाग्नश्चाणिरार्द्रा भूमिं शीघ्रमेव शोषयिता जायसे ।
त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्योऽग्निरिच्छेण जायसे । त्वमग्नेपरि पाषाणस्योपरि पाषा-
णान्तरसंघटनेन जायसे । त्वं वनेभ्यो दानाम्भिरूपेण जायसे । ओषधीभ्य ओषधि-
क्लादेषु भेषजेभ्यस्त्वं जायसे । यद्वा वंशद्वयसंघर्षणादिभ्यो जायसे । नृणां नृपते
सर्वेषामपि मनुष्याणां पालक त्वं गृहेगृहे शुचिः शुद्धिहेतुः सञ्जायसे । ‘पुनर्दाहेन
मृन्मयम्’ इत्यादिस्मृतेः । एतैर्मन्त्रैः साध्यं परिलेखनं विधत्ते—

“यज्ञमुत्पेयज्ञमुत्पे वै क्रियमाणे यज्ञरक्षारक्षि जिघात्सत्येताहिं खलु वा
एतद्यज्ञमुखं यज्ञेनदाहृतिरश्रुते परि लिखति रक्षतामपहत्यै” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ३] इति ।

यज्ञस्य मुखं प्रारम्भो यज्ञमुखं, यदा यदा यज्ञः प्रारम्भ्यते तदा तदा रक्षा-
स्थानस्य यज्ञं हन्तुमिच्छन्ति । एवं च सत्यब्राह्मणधर्मशुद्धिनिमित्तस्थानमाहृतिस्यद्
प्राप्नोति तदानीमेतदेवाश्रयस्थानं यज्ञप्रारम्भरूपं भवति । अतोऽत्र प्राप्तानां
रक्षतामपहत्यै परिलेखनं कुर्यात् । तत्र मन्त्रत्रयं विनियुञ्जे—

“विसृमिः परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्वावनेवाम्निस्तस्माद्रक्षास्थेप
हन्ति” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेणाम्निगुणत्वम् । सर्वस्मादप्येतस्मादग्ने रक्ष-
तामपघातो मन्त्रवित्त्वेन संपर्यत ।

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

परिवाजपरितरित्येतां विशेषाकारेण विधत्ते—

“ गायत्रिया परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसेवैनं परि गृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

पादत्रयोपेतत्वादिद्यं गायत्री । तस्याश्चाग्निना सह मजापतिमुखादुत्पन्नत्वात्ते-
जस्त्वम् । एनमग्निप्रदेशम् । त्वमग्ने शुभिरित्येतां विधत्ते—

“ त्रिष्टुभा परिलिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परि गृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति । परि त्वाग्ने इत्येतां विधत्ते—

“ अनुष्टुभा परि लिखत्यनुष्टुप्सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

षाशुपेयमनुष्टुप्सर्वाणि छन्दांसि परितो भवति व्याप्नोतीति परिभूः । अतः
सेयं पर्याप्त्यै संपद्यते ।

अस्या अनुष्टुभः पाठमासं मन्वद्वयमभ्यवर्तित्वं प्रशंसति—

“ मभ्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्समाभ्यवतो वाचा वदामः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

अनुष्टुभा परिलिखतीति शेषः । यस्माद्वाग्वाऽनुष्टुभमभ्यतः पठिता तस्माद्वय-
मपि मुखमभ्यवर्तिजिह्वासाध्यया वाचा संभाषणं कुर्मः ।

गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठपाठमाद्यन्तरूपत्वं प्रशंसति—

“ गायत्रिया मथमया परि लिखत्यथानुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री
यज्ञोऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुमेजसा चैवेन्द्रियेण चोमयतो यज्ञं परि गृह्णाति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

पूर्वं प्रशस्ताऽपि मभ्यवर्तिन्यनुष्टुप्पुनरपि पार्श्वस्थाम्प्यां सह प्रशस्यते । यज्ञ-
निष्पादकवाग्वात्पादनुष्टुभो यज्ञत्वम् । तस्मादुभयतो गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठेन
मभ्यवर्तितं यज्ञमेव तेजसा चैवेन्द्रियेण चोमयतः परिगृह्णतिवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

इमां रज्जुं समादाय प्रतू तुरगबन्धनम् ।

युञ्जा गर्दममावष्य रोगे यान्ति त्रिभिर्मुदैम् ॥

इमोन्तादग्निमित्यादेर्ममने द्वेष्यमन्त्रणम् ।

व्यामोन्तेन वषा जप्या रामोन्ताद्द्वेष्यमन्त्रणम् ॥

अन्वामि गच्छेदागत्य द्वाभ्यामाक्रमयेन्नवम् ।

द्योस्तेऽथपृष्ठं संमार्ष्टि सुत्का द्वाभ्यां तदुत्क्रमः ॥

अपः पदेऽपो निनयेज्जिषदाभ्यां जुहोति हि ।

परिश्रमिः परिशिस्त्रेदेकविंशतिरिरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीथे वेदाद्यं प्रकाशे छग्वजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्वेऽश्विनोर्वाहभ्यां
 पुष्पो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्येऽग्निं पुरी-
 ष्यमङ्गिरस्वत्स्वनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने
 सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यानम् । शिवं
 प्रजाम्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्येऽग्निं
 पुरीष्यमङ्गिरस्वत्स्वनामि । अपां पृष्ठमसि
 सप्रया उर्वग्निं भरिष्यदर्परावपिष्ठम् । वर्ध-
 मानं मह आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा
 प्रयस्व । शर्म च स्यः (१) वभं च स्यं
 अर्द्धिच्छद्रे बहुले उभे । व्यचस्वती सं वसाथां
 भतं पग्निं पुरीष्यम् । सं वसाथाः सुवाचिंदा
 समीची उरसा त्पना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती
 ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् । पुरीष्योऽसि विश्व-
 भराः । अयवां त्वा प्रयमो निर्मन्थदग्ने । स्वा-
 मग्ने पुष्करादध्ययवां निर्मन्थत । मूर्ध्नां

(स्तननाभिधानम्)

५

विश्वस्य वाघतः । तमु त्वा दध्यद्दृषिः पुत्र
 इंधे (२) अथवंणः । वृत्रहणं पुरंदरम् । तमु त्वा
 पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं
 रणेरणे । सीदं होतः स्व उं लोके चिकित्वा-
 न्त्साद्या यज्ञं सुकृतस्य योनीं । देवावीर्देवा-
 न्हाविषा यजास्यग्ने बृहधजमाने वयो धाः । नि
 होतां होतृपदने विदानस्त्वेषो दीर्दिवां असदसु
 दक्षः । अदध्वत्रतप्रमतिवसिष्ठः सहस्रंभरः
 शचिजिह्वो अग्निः । स र्सीदस्व महां असि
 शोचस्व (३) देववीतमः । वि धूमर्मग्ने अरुपं
 मियेधय मृज प्रशस्त दशंतम् । जनिष्वा हि
 जेन्यो अग्ने अहनां हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।
 दमे दमे सप्त रत्ना दधानोऽभिहोता नि पसादा
 यजीयान् (४) ॥

(स्थ इंधे शोचस्व सप्तविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये मृदाक्रमणमुक्तम् । अथ तृतीये स्तननाभिधीयते ।

कल्पः—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति द्वाभ्यां खनति ” इति ।

प्रथमप्रपाठस्तु—

देवस्य त्वेति । स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयप्रपाठस्तु—

ज्योतिष्मन्तामिति । हेऽग्ने पृथिव्याः सवस्य उपरिपदेशे पुरीष्यं पातुयोग्य-
 मग्निं त्वाभिक्षिरस इवाहं खनामि । कीदृशं त्वां, ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तं, सुप-

सिकं सुप्तवम्, अज्ज्ञेण भाजुना दीघानं निरन्तरं वर्तमानेन राशिपना प्रकाश-
मानं प्रजाम्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहितन्तं हितामकुर्वन्तम् ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं खननं विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रत्यूया अथो भूममेवैतेन जनयति
ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति ” [सं० का० ५
प० १ अ० ४] इति ।

प्रथममन्त्रे सवितुः प्रसव इत्युच्चारणं भेरणाप संपद्यते । किंचित्तेन मन्त्रेण
भूममेवोत्पादयति न तु श्वालां, तस्माद्द्वितीयमन्त्रादौ ज्योतिष्मन्तमित्येतेन शब्देन
ज्योतिर्जनयत्येव ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयाधे शिवशब्दात्पर्यं दर्शयति—

“ सोऽग्निजातः प्रजाः शुचाऽपयत्तं देवा अर्धर्चेनाशमयञ्छिवं प्रजाम्योऽ-
हिरसन्वमित्याह प्रजाम्य एवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प० १
अ० ४] इति ।

श्वालासहित उत्पन्नमात्रेणैव प्रजाः सर्वाः संतापेनाभोजयत्तं तांश्चमभिं
शिवमित्याधर्धर्चेन देवाः शान्तमकुर्वन् । तस्मादस्याधर्धर्चस्य पाठेन प्रजोपकारायै-
वेन शान्तं करोति । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ० ४] इति ।

कल्पः—“ अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमाहृत्येत्येव विवेष्टय ” इति ।

मृदं प्रक्षेप्तुं पुटिकां छत्वेत्यर्थः । पाठस्तु—

अपां पृष्ठामिति । हे पुष्करपर्णं त्वमपां पृष्ठमसि पृष्ठवदुपरिभागे वर्तमान-
मसि । कीदृशं त्वम् । सप्रथाः सविस्तारमत एवोर्ध्वमिं भरिष्यदमिस्ताधनमृदं
बहुलं यथा भवति तथा भरितुं सप्रथम् । अपरावपिष्ठं परावपो विनाशः, अति-
शयेन तद्रहितम् । वर्धमानमसंबन्धादिने दिने वृद्धियुक्तं, महो निर्लेपत्वाद्युक्त्या
पूजनार्थं, पुष्करमग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं, तांश्च त्वं मात्रया परिमाणेन
दिवो वरिणाऽऽकाशादप्याधिक्येनाऽऽप्तमन्तारमथस्व विस्तृतं भव ।

तपेतं मन्त्रं विदियुक्ते—

(सननाभिधानम्)

“ अपा पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा हस्त्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनादा हरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

अपामुपरिवर्तमानत्वस्य विद्यमानस्यैवार्थस्याभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैव यत्पुष्करपर्णमाहरति ।

कल्पः—“ अमं च स्थो वमं च स्थ इति द्वाभ्यामुत्तरेण मृतत्वनं कृष्णाजिनं प्राचीनमीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणात्युपरिष्ठात्पुष्करपर्णमुत्तानम् ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

शर्म च स्थ इति । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे उभे युवां शर्म च स्थः सुखकारिणी अपि भवथः । तथा वमं च स्थः क्वचवदक्षके अपि भवथः । कीदृशे, अच्छिद्रे छिद्ररहित बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती आच्छादनप्रकारवती पुष्टिकादिसदृशे इत्यर्थः । तथाविधे युवां संवसाथां सम्पद्मृदमाच्छादयतम् । ततः परिष्यमग्निं भर्तुं धारयतम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सं वसाथामिति । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे युवां त्वना स्वयमेव पर-निरपेक्षे सती उरसोरःसदृशेण भवदीयस्वरूपेण संवसाथां सम्पद्माच्छादयतम् । कीदृशे युवां, सुवर्षिदा स्वर्गविदे स्वर्गंतामस्ताभने इत्यर्थः । सपीची मृदु धनायानुकूले अजस्रमिन्निन्तरमेव ज्योतिष्मन्तमग्निमन्तः स्वोदरे मरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती । अनेन मन्त्रद्वयेन साध्यं पुष्करपर्णस्य प्रसारणमुत्तरत्र विधातुमादौ पुष्करपर्णे मृदुः संभरणं विधत्ते—

“ पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वाऽग्नेः पुष्करपर्णं सप्तयोनिमेवाग्निं सं भरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

पुष्करपर्णस्याग्निस्थानत्वमारुणकेतुकचपने समाप्नातम्—“ जानुदध्नीमुत्तरवेदीं स्वात्वा । अपां पूरयित्वा गुल्फदध्नुम् । पुष्करपर्णेः पुष्करदण्डैः पुष्करैश्च सस्तीर्यं । तस्मिन्विहायसे । अग्निं प्रणीयोपसमाधाय ” इति । अतः पुष्करपर्णस्याग्निपोनिस्त्वात्सप्तयोनिमेवाग्निं संभृतवान्भवति ।

पुष्करपर्णवत्तेनैव मन्त्रद्वयेन कृष्णाजिनस्याऽऽस्तरणं विधातुमादौ कृष्णाजिने मृदुः स्थापनं विधत्ते—

“छण्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै छण्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सं भरति”
[सं० का० ५ प० १ अ० ४] इति ।

छण्णाजिनस्य यज्ञरूपत्वं दर्शपूर्णमासपकरणेष्ववगम्यते—“यज्ञो देवभ्यो नित्ता-
पत । छण्णो रूपं कृत्वा । यरुछण्णाजिने हविरुपवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं
मयुक्तेः” इति । तद्द्रव्याणि छण्णाजिनरूपेण यज्ञेनैवाभिरूपं यज्ञं संभरति ।

चर्मन्तरपरित्यागेन छण्णाजिनस्वीकारे कारणं दर्शयति—

“यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा संभरेद्ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽप्येवछण्णाजिनेन सं
भरत्यारण्यानेव पशूञ्छुचाऽप्यति तस्मात्समावत्यशूनां पञ्चाममानानामारण्याः
पशवः कनीयास्तः शुचा कृताः” [सं० का० ५ प० १ अ० ४] इति ।

ग्राम्यपशूनां गवादीनां चर्मणमभिसंभरणे गवादयः संतापेन संयोजिता
भवन्ति । छण्णाजिनेन संभरणे त्वारण्या एवं पशवः संतापेन योज्यन्ते । यस्मा-
देवं तस्मात्लोकेशि चतुष्पाच्चाद्याकारत्वात्तन्म्येन पणायमानानां पशूनां मध्ये
ग्राम्याः श्रेष्ठा आरण्या एव कनिष्ठाः । यस्मात्ते शुचताः शुचं प्राप्तास्तस्मात्तेषां
कनिष्ठत्वं युक्तम् । नाहि ग्राम्यगवादय इव शालामवेशनमक्षयपदानादिभिरा-
रण्या पीष्यन्ते । सेयं तेषां शोकपाप्मिः ।

तस्य छण्णाजिनस्य लोम्नामुपरि संभरणं विधत्ते—

“लोमतः सं भरत्यतो सस्य मेभ्यम्” [सं० का० ५ प० १ अ० ४] इति ।

यस्मादस्य छण्णाजिनस्यात इदं लोमयुक्तं स्थानं मेभ्यं तस्मात्तत्र संभरेत् ।
इदानीमुक्तसंभरणासिद्धये पूर्वोक्तमन्त्रद्वयसाध्यमुपयास्तरणं विधत्ते—

“छण्णाजिनं च पुष्करपर्णं च संस्तृणातीयं वै छण्णाजिनमसौ पुष्करपर्णं-
ग्राम्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति” [सं० का० ५ प० १ अ० ४] इति ।

छण्णाजिनपुष्करपर्णयोरधरोत्तरभावेन लोकद्वयरूपत्वम् ।

कल्पः—“पुरीष्योऽसि विधमरा इति मृतत्वनमभिमन्त्र्य” इति । पाठस्तु—

पुरीष्योऽसि । हे त्वननपदेश त्वं पुरीष्योऽसि पुरीषस्य बहुलस्य पांसोर्यो-
ग्योऽसि । अत एव विधमरा असि । विश्वं कृत्स्नमुत्वारूपं विमतीति विश्वमराः ।
हेऽग्नेऽथर्वाख्य ऋषिः प्रथम इतरेभ्यः पूर्वमावी संस्त्वां निरमन्थन्निःशेषेण
मथितवान् ।

१ स. च. 'सवाहणेऽ' । २ स. च. हेतु । ३ क. घ. इ. सपादने । ४ स. च. 'न्ते ।
अरतेषां ।

(सननाभिधानम्)

अत्राथर्वणः प्रथमनिर्मथनं नाम प्रथमदर्शनमित्यभिप्रायं दर्शयति—

“आग्निर्देवेषु निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्न इत्याह य एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं सं भरति” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।
अन्वपश्यदन्विष्य दृष्टवान् ।

कल्पः—“ त्वामग्ने पुष्कराद्धीति कृष्णाग्निने पुष्करपर्णे च संभरति चतसृ-
भिस्तिसृभिर्वा गापत्रीभिर्ब्राह्मणस्य त्रिष्टुर्भा र जन्मस्य ” इति ।

यद्यप्यत्र त्वामग्न इत्यादिकास्त्रिस एव गायत्र्यः समान्नातास्तथाऽपि चतु-
ष्टवपक्षे पुरीष्योऽसि विश्वमरा इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह संख्या पूरणीया ।
पुरीष्योऽसीत्ययं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

त्वामग्न इति । हेऽग्नेऽथर्वाख्य ऋषिः पुष्कराद्धि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरम-
न्यत निःशेषेण मथितवान् । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मणमाम्नातम्—“पुष्करपर्णे
सेनमुपाभितमविन्दत्” इति । कीदृशात्पुष्करात् । मूर्ध्न उत्तमाङ्गवत्पशस्ताद्विश्वस्य
चाघतः सर्वस्य जगतो वाहकान् । इदं हि पुष्करपर्णमभिमन्थनयज्ञानिष्पादनादि-
द्वारा सर्वं जगन्निर्वहति । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

तमु त्वा दध्यङ्छिति । हेऽग्नेऽथर्वणः पुत्री दध्यङ्नामक ऋषिस्तमु त्वेव तमेव
त्वां मञ्ज्वलितवान् । कीदृशं त्वाम् । वृत्रहणं वैरिनाशनं पुरंदरं रुद्ररूपेणासुर-
संबन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

तमु त्वा पाथ्य इति । हेऽग्ने पाथ्यनामकः कश्चिद्विषिस्तमु त्वा समीधे
तमेव त्वां मञ्ज्वलितवान् । कीदृशः पाथ्यः । वृषा भेठः । कीदृशं त्वाम् । दस्यु-
हन्तव्यं तस्कराणामतिशयेन हन्तारं, रणेरणे धनंजयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य
जेतारम् ।

इत्यभिमा गायत्र्य उक्ताः । अथ त्रिष्टुर्भा चतसृणां मध्ये प्रथमामाह—

सीद होतरिति । हे होतर्होमनिष्पादक चिकित्वाभिशस्त्रं स्वकीय एव
स्थान उत्तरवेदित्वे सीदोपविश । यज्ञं चेभं सुष्ठवस्य योनौ पुण्यकर्मणो योग्य-
स्थाने सादय स्थापय । देवान्चेति कामयत इति देवावीर्देवमिष इत्यर्थः । ताद-
शस्त्रं देवान्हविषा यजासि पूजयसि । हेऽग्ने यजमाने बृहद्वयो दीर्घामुर्धाः
स्थापय । अथ द्वितीयामाह—

नि होतेति । होतृषदवे होमनिष्पादकस्य योग्यस्थान उत्तरवेदित्वेऽग्निर्नि-

तरामसदरसम्पुषोषिवान् । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता, विदानः
स्थानाभिज्ञः, तेषो दीप्तिमान्, दीदिवान्देवेष्वो हविषो दाता, सुदशोऽगन्तकु-
शलः । अर्द्धेऽथतममतिरदन्धेऽविनाशितं ध्रुवं कर्मणि मरुटा मतिर्पश्य स तथा-
विधः । वसिष्ठोऽतिशयेन वासयिता । सहससंख्याकानि हवींषि भरति पोष-
यतीति सहस्रमरः। शुचिः शुद्धा होमधीग्या जिह्वा अवाटा मस्यासौ शुचिजिह्वः।
अथ तृतीयायाह—

सःसीदस्येति । हेऽग्ने त्वमस्मिन्पुष्करपर्णे संसीदस्व सम्पुषविश । त्वम-
नेकक्रतुत्वा-महानसि, देवान्नेति गच्छतीति देवीरतिशयेन देवीदेववीतमः ।
वाटशस्त्र शोचस्व दीप्सेस्व । हे भियेष्य मेधाहं पशस्त्वोत्कृष्टाग्नेऽरुपमरोपणमनुमं
दर्शते द्रष्टुं शक्यं शक्ते धूम विशेषेण,सुज । अथ चतुर्थीयाह—

जनिष्या हीति । हेऽग्ने त्वमद्वापमे प्रभातकाले जनिष्वोत्पद्यस्व । कीदृश-
स्त्वम् । जेन्धो जपशीलः । हितेषु हितो हविर्भुञ्जी ये देवास्तुभ्यं हितमाचर-
न्ति, ये च मनुष्या ऋत्विग्यजमानास्तुभ्यं हितमाचरन्ति, तेषु सर्वेषु हितेषु
त्वमपि हितो भवसि । वनेष्वरुषो नानाविधफलवृक्षोपेतेषु वनेषु कोपरहितो
दावाग्निरूपेण बनानि न दहती(सी)यर्थः । अममग्निर्दनेदमे यजमानाना गृहे
गृहे निषसादोषविष्टः । कीदृशोऽग्निः । सप्त रत्ना इधानो रत्नसमानाञ्ज्वाला-
विशेषान्सप्तसख्याका-वारपमाणः । अत एव सप्तजिह्व इति सर्वत्र प्रसिद्धः ।

आथर्वाणिकाश्चाऽऽमनन्ति—

“ काली कराली च मनोजवा च

सुखोहिवा या च सुधूमवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विधरुची च देवी

सेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ” ॥ इति ।

स धामिर्होता देवानामाह्वाता यजीयानतिशयेन यथा ।

उक्तास्तु गायत्रीषु त्वामग्न इत्येतस्यां पुष्करादधीत्याह इत्येताशस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे होमपुषधितमवि दम् ” [सं० का०
५ म० १ अ० ४ इति ।

अथर्वा यदाऽग्निमन्विष्यतांस्तदानीं कस्मिंश्चित्पुष्करपर्णेऽवस्थितमेनमग्निं उन्व-
न्ति । तस्मात्पुष्करादधीत्युक्तिर्युक्ता ।

(सननाभिधानम्)

अनन्तरमन्त्रे परित्यज्यान्मृषिं दधीच एव स्वीकारे कारणं दर्शयति—

“तमु त्वा दध्यङ्कपिरित्याह दध्यङ्क्वा आथर्वणस्तेजस्यासीत्तेज एवास्ति-
न्दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

अन्यत्र मन्त्रान्तरे दधीचो महिमा प्रपञ्चिनः—“ दध्यङ्क्व पन्मन्वाथर्वणो
र्वाथर्वस्य शीष्णां ” इत्यादौ । तस्माद्दधीचस्तेजस्त्रित्वम् ।

उपरितनमन्त्रेण पाध्यशब्देन दध्यङ्क्वेव विवक्षितो नान्य इत्येतद्दर्शयति—

“ तमु त्वा पाध्यो ब्रूवत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणाति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ४] इति ।

यः पूर्वमन्त्रोक्तो दध्यङ्क्व एवात्र सन्मार्गवर्तित्वात्पाध्य इत्युच्यते । अतः
पूर्वमन्त्रोदितमेवार्थमुत्तरेण मन्त्रेण प्रतिपादयति ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमभिसंभरणं विधत्ते—

“ चतसृभिः सं भरति चत्वारि उन्दाशसि उन्दोभिरेव ” [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ४] इति ।

त्वांगन इत्याद्यास्त्रिसस्ततः पूर्वां पुरीष्योऽसीत्येका, तदेवं चतस्रः । गाय-
त्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुभिति च्छन्दसां चतुष्टवम् । अतः संख्यासाम्याच्छन्दोभिरे-
वाग्निः संभूतो भवति । सीद् होवरित्यादीना त्रिष्टुभा चतुष्टवम् । अत्रापि चत-
सृभिः संभरतीति विविधोऽजनीयः ।

गायत्रीणां त्रिष्टुभां चाधिकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

“ गायत्रीभिर्बाह्वणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभां राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि
राजन्मः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

मुक्त्वसाम्येन ब्राह्मणो गायत्रो ब्राह्मणत्वसाम्येन राजन्यस्यैष्टुभः ।

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते—

“सं कामयेत वसीयान्तस्यादित्युभयाभिस्तस्य सं भरेत्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च
समीचीं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

तत्र गायत्रीमिस्तेजःप्राप्तिस्त्रिष्टुभिरान्त्रियमाग्निः ।

समुच्चयमन्त्रगतामर्हत्वसंख्यां प्रदर्शयति—

१ क. व. ड. व. 'दुभिति । २ व. ड. 'तुष्टुभेऽन्ययं च' । ३ स. 'सुग्निः ।
४ स. व. 'हसं' ।

"अष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निपांवानेवामिस्व९ सं भरति"
[सं० का० ५ म० १ अ० ४] इति ।

चतस्रास्त्रिष्टुभः प्रत्येकं क्रमेण पशंसति—

" सीद होतरित्याह देवता एवास्मै स९ सादपति नि होतेति मनुष्यामस९
सीदस्वेति वपांसि जनिष्ट्वा हि जेभ्यो अग्ने अह्नामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै
स९ सन्नाम् जनयति " [सं० का० ५ म० १ अ० ४] इति ।

सीद होतरित्येतस्यां प्रथमायां त्रिष्टुभि देवारीरिति पदेन देवतानां संसादनं
सूचितम् । यद्वा देवान्हरिषा यजासीत्यनेन तत्सूचितम् । निहोतेत्यस्यां द्विती-
यायां त्रिष्टुभि होतृषदन इति पदेन होत्रादीनां मनुष्याणां संसादनं सूचितम् ।
स९ सीदस्वेत्यस्या तृतीयायां त्रिष्टुभि धूमं विसृजेत्येवमन्तरिक्षगामिना (णा)
धूमेनान्तरिक्षचारिणां पक्षिणां सूचितत्वात्तेषां संसादनमुक्तम् । जनिष्वेत्यस्यां
चतुर्थ्यां त्रिष्टुभि जनिष्वेत्युत्पादनस्य सूचितत्वात्पूर्वोक्तान्संसादनेवान्मनुष्यास्त-
दुपलक्षितानि वपांसि च प्रकर्षेण जनयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

देव द्वाभ्यां त्वनेच्चापां पद्यात्रं सपाहरेत् ।

शर्म द्वाभ्यां चर्मपत्रे स्तृणात्यथ पुरीक्ष्यतः ॥

चतुष्टंशं संभरति विप्रस्य क्षत्रियस्य तु ।

सीदेत्यादिचतुष्टेण यन्त्रा द्वादश षाण्णवाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते, माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोगजुषोर्दीर्घ-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमपत्राठके ।

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमपत्राठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सं ते वायुर्मातरिभ्यां दधातुस्तानाये हृदयं

यद्विलिष्टम् । देवानां यश्चरति प्राणर्थेन तस्मै

(मुदाहरणाभिधानम्)

च देवि वषडस्तु तुभ्यम् । मुजातो ज्योतिषा
 सह शर्म वरुणमाऽमदः सुवः । वासो अग्ने
 विश्वरूपं सं व्ययस्व विभावमो । उदु तिष्ठ
 स्वध्वरावा नो देव्या कृपा । दृशे च भासा
 बृहता सुशुक्लनिराऽग्ने याहि सुशस्तिभिः (१)
 ऊर्ध्व ऊ पु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
 ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदाजिभिर्वाधद्विर्विह्व-
 यामहे । स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने
 चारुर्विभृत औषधीषु । चित्रः शिशुः परि
 तमारस्यक्तः प्र मातृभ्यो आधि कनिक्रदद्वाः ।
 स्थिरो भव वीड्वंङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन्द ।
 पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः । शिवो
 भव (२) प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।
 मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा
 वनस्पतीन् । प्रेतु वाजी कनिक्रदन्नानंदद्रामभः
 पत्वा । भरन्नाग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा ।
 रासभो वां कनिक्रदत्सुयुक्तो वृषणा रथे । स
 वामग्निं पुरीष्यमाशुर्दुतो ब्रह्मादितः । वृषाऽग्निं
 वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् । अग्न आ
 याहि (३) वीतय क्रतुं मृत्यम् । औष-
 धयः प्रति गृह्णीताग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्रं
 युष्मान् । व्यस्यन्विश्वा अमनीररातीर्निषीदन्नो
 अर्षं द्रुमंति हन्तु । औषधयः प्रति मोदध्व

गेनं पुष्पावतीः सुपिप्पलाः । अयं वो गर्भं

अस्त्रियः प्रत्न* मधस्यमाऽमदत् (४) ॥

(मुग्धभित्तिभिः शिवो भव याहि षट्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां चतुर्थोऽष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके मृत्खननमुक्तम् । अथ चतुर्थे मृदाहरणमुच्यते ।

कल्पः—“सं ते वायुरिति मृत्खनेऽप आनीप ” इति । प्रादुस्तु—

सं ते वायुरिति । हे पृथिवी उतानाया ऋष्वामिमुत्सेनावृश्चितायास्त्वव
इदं हृदयसदृशं यत्खननस्थानं विलिप्तं विशेषणस्वीकृतं तत्खननस्थानं
वायुः संदधातु तृणादिपूरणसहितेनानेन जलपक्षेपणेन वायुर्मथापूर्वं सम्पन्नोतु ।
कीदृशो वायुः । मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे तत्रमाणिनामिपत्तांपरिच्छेदकारिभि
शेतेऽवतिष्ठत इति मातरिश्वा । यो वायुर्देवानां प्राणधेन प्राणभावेन चरति
इवहरति । हे देवि पृथिवी तुभ्यं तस्मै वायवे च वदस्व । इदं तृणसहितं जलं
वृत्तमस्तु । अनेन मन्त्रेण सौभ्यमञ्जलिजलपक्षेपं विधत्ते—

“ क्रूरमिव वा अस्या एतादृशीति पत्तनतयप उप तृजत्यापो वै शान्ताः
शान्ताभिरेवास्मै शचर शमयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

भूपदेशं खननीति यत्तदेतत्पृथिव्याः क्रूरमेव करोति । इस्तादिच्छेदवद्स्पृधा-
हेतुत्वान् । तत्क्रौंचपरिहाराय मृत्खननप्रदेशोऽप्योऽवनयेत् । आपम् शीतलत्वेन
शान्ताः । एतादृशीभिरेवास्माः पृथिव्याः खननजन्यं शोकं शमयति ।

मन्त्रं देवतान्तरपरित्यागेन वायुकथने प्रयोजनमाह—

“ सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्दे प्राण
सं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

वायोर्देवप्राणत्वात्तेनैवास्याः पृथिव्याः प्राणसंधानं संपद्यते ।

पुनरपि वायोऽरन्यत्प्रयोजनमाह—

(मृदाहरणाभिधानम्)

“ सं ते वामुरिरयाह तस्मादायुमप्युता दिवो बृद्धिरोते ” [सं० का० ५ म० १ अ० ५] इति ।

यस्मात्पयोजनान्तरमपि विवक्षितमिति वायुशब्दः पयुक्तस्तस्मादेव कारणाद्बृद्धिर्दिवः सकाशादायुमप्युता तती मवर्तते ।

एतद्वचनं तदुत्थंपदे वषट्शब्दान्तगतेन वट्शब्देन स्मारितामृतसंख्यामुपजातिप्रशंसति—

“ तस्मै च देवि वषट्स्तु तुभ्यमित्याह बद्धा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं श्रुतिस्तस्मात्तर्धानुन्वर्षति ” [सं० का० ५ म० १ अ० ५] इति ।

अत्राऽऽम्नातपठानुसारेण वकारमभ्युपेत्य वद्धा ऋतव इति व्याख्यातम् । अथ शाखान्तरपाठानुसारेण वकारं परित्यज्य व्याचष्टे—

“ यद्वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्यादक्षारसि मञ्जश्चम्बुर्दित्याहं परोक्षमेव वषट्करोति नास्य मातयामा वषट्कारो भवति न मञ्जश्चक्षारसि षन्ति ” [सं० का० ५ म० १ अ० ५] इति ।

अत्रेदं चिन्तनीयम् । किमस्मिन्मन्त्रे वषट्शब्दः पयोक्तव्यो न वेत्ति । नाऽऽद्यः । अत्रैव वषट्कारस्य प्रयोगे सति गततारत्वेन वक्ष्यमाणे वायव्यपभादौ वषट्कारासंभवमसङ्गम् । न द्वितीयः । वज्ररूपस्य वषट्कारस्याभावे रक्षोभियं विघातमसङ्गम् । एतद्वेषद्वयपरिहाराय वकारं परित्यज्य वदित्येवं प्रमम् । तथा सति वषट्कारस्य संपूर्णस्यानुक्तत्वान्न गततारत्वमेकदेशस्योक्तत्वान्न मन्त्रप्रयोगश्चि । अत्रेदं ब्राह्मणेनैव पाठविकल्पस्य व्याख्यातत्रान्धित्यकाम्प्रयोगविषयतया पाठद्वयं व्यवस्थापनीयम् ।

कृत्वाः—“ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तान्सुजातो ज्योतिषा सहेति क्षौमेण मौञ्जेनाकम्पेण वा दाम्ज्ञोपनसति ” इति । पाठस्तु—

सुजातो ज्योतिषेति । हेऽग्ने सुजातः सुष्टम्भस्त्वं ज्योतिषा हृदयेन ज्योतिषा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा सुखः स्वर्गसदृशं वत्स्यं कृष्णाजिननिर्मितं गृहमासदः प्राप्नुहि । हे विभावतो विभैव दातिरेव वस्तु धनं यस्यासौ विभावस्तुस्तादृश हेऽग्ने विभत्सं बहुप्रकारत्वं वासः कृष्णाजिनत्वं वस्त्रं संप्रयस्व सम्यक्परिघत्स्व । तमेतं मन्त्रं विनिपुञ्जे—

“सुजातो ष्योतिषा सहेत्यनुष्ठमोप नस्यत्यनुष्टम्सर्वाणि छन्दसि छन्दासि
सि खलु वा अग्नेः प्रिया तनुः प्रियैवेनेन तनुवा परि र्चानि, ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ५] इति ।

भृत्यन्तरे वाग्वा अनुष्टुपित्युक्तत्वाद्वाग्वा सर्वेऽउन्दोत्तरवम् । शास्त्रान्तर
भाषानप्रकरणे या ते अग्ने इन्द्रोप पवमाना प्रिया तनुरित्यारम्भ या गापत्रे या
त्रेष्टुमे या जागत इति ऋन्दःमु प्रियशरीरावस्थानकथनेन ऋन्दसामभिपिय
शरीरावम् । अतः प्रियैवानयाऽनुष्टुप्त्वाया तनुवा परिधानं कृतवान्भवति ।

एतद्देदनं प्रशंसति—

“वेदुको वासो भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
५] इति ।

वेदुको लामशीटो वासः पनि भवति । एतद्देदिता वस्त्रं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कल्पः—“उदु तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय इति सावित्रीम्यामुचि-
ष्ठति ” इति । तयोः पद्यनामाह—

उदु तिष्ठेति । हे स्वध्वर सुष्टु पागनिर्वाहकाम उदु तिष्ठोत्तिष्ठैवोत्प्राय च
नोऽस्मान्देव्यः कृपा देवमस्त्रमावया कीडापरया कृपयाश्च पालय । हेऽग्ने बुद्ध्या
भासा प्रौढेन तेजसा सुशुक्लानिः सुष्टु शुचां रश्मीनां वनिता यः सोऽयं सुशु-
क्लानिः । तादृशः सन्सुशस्त्रिभिः शोभनकीर्तिभिः सह दृशे सर्वैः प्राणिभिर्द-
ष्टुमायाहि । अथ द्वितीयायाह—

ऊर्ध्वं ऊ प्विति । हेऽग्ने नोऽस्मान्मनये रक्षणोर्ध्वं ऊ पु तिष्ठोर्ध्वं एव सन्व-
स्थितो भव । क इव । देवो न सविता, यथा सविता देव ऊर्ध्वं एव सन्समान्स्सवि
सदृत् । यस्त्वमूर्ध्वः स त्वं वाजस्य सनिताऽन्स्य दाता भव । यद्यस्मात्कारणा-
दस्त्रिभिर्न्रांमिष्यञ्जैर्वापद्भिर्होष्यवाहकैर्कन्तिविभिर्विह्वपावहे वयं त्वां विविध-
माहवयामस्वस्मादूर्ध्वं एव तिष्ठेति सर्वान्वयः । एतन्मन्त्रद्वयं विनिमुह्ये—

“वारुणो वा अग्निरुपनन्द उदु तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय इति
सावित्रीम्यामुचिष्ठति सवितृमसूत एवास्योर्ध्वा वरुणमेनिमुत्सृजति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ५] इति ।

योऽयमभिरत्र कृष्णाजिनेनोपनद्धः सोऽयं वारुण उपद्रवकारिणो वरुण स्याधीनः । अत्रस्तत्परिहाराय सवितृष्टिङ्गकाम्याभेताभ्यामृग्म्यां वद्धमग्निं गृही-
त्वोत्तिष्ठेत् । द्वितीयमन्त्रे देवो न सवितेत्युक्तत्वादेते सावित्र्यौ, एताभ्यामुत्थाने
सवित्रैवानुज्ञातोऽस्याग्नेर्वरुणमोर्नि वरुणकृतां बाधा परिहरति ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

कल्पः—“ स जातो गर्भो असीति हरति ” इति । पाठस्तु—

स जातो गर्भ इति । हेऽग्ने स त्वं द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि ।
कीदृशस्त्वं, चारुः पूजनीयः । ओषधिविभु विभुनो भुञ्जमानास्वोषधीषु जाठरा-
भिरूपः सन्विशेषेण पोषिताः चित्रो नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानी-
मुत्पन्नत्वाच्छिशुः । तस्मात्ति पदकः परिहर्षमभिव्यक्तः । तादृशस्त्वं मातृभ्य
ओषधयर्थमधिकनिऋददधिकं क्रन्दमग्नाः प्रकर्षेण गच्छ । यथा लोके शिशुर्मा-
तरमुद्दिश्य क्रन्दन्नादरेण स्वसदने गच्छति तद्वादेत्यर्थः ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादेऽभिहितं द्यावापृथिवीगर्भत्वं विशदयति—

“ स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याहेमे पै रोदसी तयोरेव गर्भो यदग्निस्त-
स्पादेवमाह ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

इमे द्यावापृथिव्यावेव रोदःशब्दोभिवेधे । तयोमध्ये - समुत्पन्नत्वात्तद्गर्भत्वम् ।
यस्पादेवं तस्मान्मन्त्रो युक्तमेवाऽऽह ।

द्वितीयपादे विभुत्वश्चारुरिति पदयोर्निमित्तनैमित्तिकभावेनान्वयं दर्शयति—

“ अग्ने चारुर्विभुत ओषधीष्वियाह यदा सेतं विभरन्त्यथ चारुतरो भवति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यास्मिन्काले जठरे भविष्ठा ओषधय एतमुदराग्निं विशेषेण पोषयन्ति तदा-
नीमयमभिधारुतरः पटुतरो भवति ।

चतुर्थपादे म मातृभ्य इत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ म मातृभ्यो अपि कनिऋददा इत्याहोषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं-
म वावयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

ओषधीनामुक्तेरित्या जठरामिजनकत्वान्मातृत्वम् । अतो मात्रार्थमेवैनमग्निं

(मुक्ताहरणामिधानम्)

प्रकर्षेण गमयति । अत एवोत्तरबोधप्रथमः प्रतिगृह्यति मन्त्रेणीवधीषु स्थापनं विधास्यति ।

कल्पः—“ स्थिरो भव बीडवङ्ग इति गर्दभस्य पृष्ठ आदधाति ” इति ।

पाठस्तु—

स्थिरो भवेति । अर्धेर्हनुभूतं पुरीषं यो गर्दभो बहति तादृशं हे गर्दभ, इयति गच्छतीत्यर्वा । हेऽर्धं गमनकृशत् त्वं स्थिरश्चलनरहितो भव । बीडवङ्गो इत्यत्र आशुर्वेगवान्वाग्मन्हेतुश्च भव । तथा पृथुर्विस्तीर्णपृष्ठः सुषदोऽग्नेः सुबोसनश्च भव । तमेवं मन्त्रं विनिमुञ्चे—

“ स्थिरो भव बीडवङ्ग इति गर्दभ आ सादधाति सं नरात्पैर्वनमेतया स्वेमे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

गर्दभस्योपरि स्थैरार्थमेतयर्चनमिति सम्प्रबद्धवाग्भवति । आश्रित्वा मृगया भूमौ न पतति तथा स्थापनीया । गर्दभे स्थापनं पशंसति—

“ गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभः पशूनां भारभारितमः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्माद्गर्दभं बीडवङ्गादिकमनाहृत्य गर्दभेनैव मृदं बाह्वग्नित् तस्मात्सोकेऽपि गवाक्षीनां पशूनां मध्ये गर्दभ एव भारभारितमः । बीडवङ्गो ब्रह्मविशेषो भारस्तं भरति धैर्यतीति भारभारी, अविशयेन भारभारी भारभारितमः । मौढे भारं वहतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तदेव पशंसति—

“ गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभोऽप्यनल्लिशेऽप्यन्यान्पशून्भिधेत्पशुं स्तेनेनाकं सं भरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्माद्गर्दभेन गर्दभेनार्कमन्त्रं संभरन्ति, यागद्वारांश्चेत्तुवादिषं मूत्रेवाग्निम् । तेषां चर्तुषां वादकं शब्दाभिधेयम् । यस्माद्गर्दभं बहति तस्मात्सोके गर्दभो भर्तृत्वात् त्वेऽप्यन्यान्पशूनापिक्रम्य भेदस्वी भवति । अर्वाशब्दो वर्णाधिकारेणोच्चार्वा, तस्य लेशोऽल्पत्वम् । जीर्णत्वपतुणादिभक्षणेनेव गर्दभो जीवति, न तु चर्तुषर्वा-

* मन्त्रे प्रतीयवाहन इति सुबुद्धये प्रथमेत्यभिप्रायेणं व्याख्यानम् ।

१ सं० च. 'दीर्घाना' । २ क. घ. ट. च. 'स्माद्ने' । ३ सं. 'रति । या' । ४ सं. च. 'तस्या' । ५ सं. च. 'यत्तु' । ६ सं. च. 'द्वारा' ।

(मृदाहरणामिधानम्)

भादीनामिव तत्तत्काळे घृततैलादिपानं वा चणककुलित्यादिखाद्यभक्षणं वा तस्यास्ति, तथाऽपि मेदस्वित्वम् । एतदन्नसंभरणात्सम्भवे ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति—

“ गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभो द्विरेताः सग्ननिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽग्नि-
हंस्य योनिं निर्दहति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्मादुपरि घावमाणो मूत्रपोऽग्निरस्य गर्दभस्य प्रजोत्पादनसामर्थ्यं निर्दग्धं करोति तस्मात्लोके गर्दभो द्विरेता अपि सन्वशूनां मध्ये कनिष्ठमपत्यमुत्पादयति । अभादिवद्बहुमूल्यानर्हत्यात्कनिष्ठत्वम् । गर्दभस्य स्वकीयं रेत एकमभतरस्य रेतो द्वितीयमिति द्विरेतस्त्वम् । एतच्च सप्तमकाण्डे स्पष्टमात्रातम्—“ तासां परिगृहीतानामभतरोत्यभवत् तस्यानुहाय रेत आऽदत्त तद्गर्दभे न्यमादं तस्माद्गर्दभो द्विरेताः ” इति । यद्यपि कनिष्ठोत्पादनं निन्दाहेतुं स्वथाऽप्यग्निभरणस्य लिङ्गत्वेन प्रशंसैव संपद्यते ।

कल्पः—“ शिवो भव प्रजाम्य इत्याहितमभिमन्त्रयते ” इति । षाठस्तु—
‘शिवो भवेति । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं संपादितत्वाद्दङ्गसौष्ठवाद्वाऽपम-
भिराङ्गिराः । हेऽङ्गिरोऽग्ने त्वं मानुषीम्यः प्रजाम्यः शिवः शान्तो भव । किंच,
त्वं घावापृथिवी अभिसह्य मा शूशुचः शोकं संतापं मा कार्षीः । तथाऽन्त-
रिक्षमभि मा शूशुचः । तथा वनस्पतीनाभि मा शूशुचः ।

प्रजानामर्थे शिवो भवेत्युक्तायाः शान्तेः प्रसङ्गं दर्शयति—

“ प्रजासु वा एष एतर्ह्यात्कूढः स ईश्वरः प्रजाः शुचा मदहः शिवो भव
प्रजाम्य इत्याह प्रजाम्य एवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
५] इति ।

पदाऽप्यग्निगर्दभमारोहयेताहि एतस्मिन्काल एषोऽग्निः प्रजास्वेवाऽऽत्कूढो भवति । गर्दभस्य प्रजान्तःपातिरवान्मनुष्यवञ्चेतनत्वेन प्रजापतेरुत्पन्नत्वात्तदन्तः-
पातित्वम् । ततः प्रजास्वात्कूढोऽग्निस्ताः प्रजाः संतापेन पदग्धुं सप्तमर्थः स्यात् ।
तस्माच्छिवो भवेति प्रार्थनेन प्रजार्थमेवैनमग्निं शान्तं करोति ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयपादे मानुषीम्य इति विशेषणं मनुत्पादितमृगगवादि-
छासप्रजाविषयमित्येतद्दर्शयति—

“मानुषाभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानव्यो हि षणाः” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यथा प्रथमार्धे चेतनविषया शान्तिः प्रार्थिता तथोत्तरार्धेऽप्यचेतनविषया शान्तिः प्रार्थितेत्येतद्दर्शयति—

“माद्यावापृथिवी अभि ज्ञशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनिःत्याहेभ्य एवेनं लोकेभ्यः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

कल्पः—“ प्रेतु वाजी कनिक्रदादिति तिसृभिरररभाणा अभ्यपथमाः प्रत्या-
यन्ति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

प्रेतु वाजीति । अपं वाजी तुरगः कनिक्रदक्षर्षेण हेपाशब्दं कुर्वन्प्रेतु प्रथमं गच्छतु । अथ रासभो गर्दभो नानदक्षर्षेण शब्दं कुर्वन्पत्वा गमनशीलः पुरी-
ष्यमग्निं दाहकं भरन्नापि स्वकीपादापुषः पुरा मा पाद्यपमृशुना मृतो मा भूत् ।

अथ द्वितीयामाह—

रासभो वामिति । हे वृषणा सेचनसमर्थं वशगर्दभौ वा युवयोर्मध्ये रासभो गर्दभोऽप्यं कनिक्रदक्षर्षेण भूयं क्रन्दन्मध्ये सुयुक्तो रथसदृशे मृद्गारे सुष्ठु मयुक्तः । वा युवयोर्मध्ये स तादृशो गर्दभो दूनो राजपेषितदूतवदाशुः श्रीमगाभी सन्नितोऽ-
स्मान्स्थान्तात्पुरीष्यमग्निं ब्रह्मादहतु । अथ तृतीयामाह—

वृषाऽग्निमिति । वृषा वर्षणे सेचने समर्थो गर्दभो वृषणं फलाभिवर्षणस-
मर्थमग्निं भरन्वहन्मच्छत्विति जेषः । कीदृशमग्निम्, अपां गर्भं मेघस्थानां ज-
लानां मध्ये विद्युत्सुप्तं, समुद्रियं समुद्रे बहवाग्निरूपेणोत्पन्नम् । तादृश हेऽग्ने वीनये
पजनाद्यर्थमृतं सत्यं च प्रत्यावाहि । क्रतुसत्यशब्दाभ्यां मन्त्रब्राह्मणानुसारेण
द्यावापृथिव्यौ विवक्ष्येते । अवशर्षभाविनः कर्मफलस्य हेतुत्वात्पृथिव्या
क्रतवम् । अवशर्षभाविनः कर्मफलस्य हेतुत्वात्स्वर्गस्य सत्प्रवम् ।

अत्र प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे वाजिशब्देनाधो विवक्षित इत्येतद्दर्शयति—

“प्रेतु वाजी कनिक्रदादित्याह वाजी शेषः” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
५ इति] । हिगब्देन लोकप्रसिद्धिर्दर्शिता ।

(मृदाहरणाभिधानम्)

द्वितीयपादे गर्दभशब्दपरिनामेन रासभशब्दप्रयोगः कपिव्यवहारानुसारीत्येत-
दृशयति—

“ नानद्रासभः पत्वेत्याह रामभ इति स्नेतमृषयोऽवदन् ” [सं० का० ५
म० १ अ० ५] इति । तृतीयपादार्थे प्रत्यक्षप्रसिद्धिं दर्शयति—

“ भरन्मिं पुरीषमित्याहामिं श्लेष भरति ” [सं० का० ५ म० १ अ०
५] इति ।

चतुर्थपादेऽग्निवहनप्रयुक्तापमृत्युसारिहारायाऽऽयुःप्रार्थनं दर्शयति—

“ मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयुरेवास्मिन्दधानि तस्माद्गर्दभः सर्वमायुरेति तस्मा-
द्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रीतिं विभ्यति ” [सं० का० ५ म० १ अ० ५] इति ।

यस्माद्नेन मन्त्रेणाऽऽयुः स्थापितं तस्मात्तृणादिदुग्हारं भक्षयन्नपि गर्दभोऽ-
थादिवच्छूलादिना न भ्रिषते, किंतु सर्वमायुरेति । यस्माच्च गर्दभस्य सर्वायुः-
प्राप्तिः स्वाभाविकी तस्मात्लोके तिर्यग्भ्रिषयवैद्यगाल्ने प्रसिद्धादायुषः पुरा कदा-
चिदकस्माद्गर्दभे मृते सत्युत्पातोऽपामिति प्रजा विभ्यति ।

तृतीयमन्त्रस्य प्रथमपादे गर्दभस्यापन्योत्पादकत्वेन वृषत्वमग्रेष्व फलाभिवर्ष-
कत्वेन वृषत्वं प्रसिद्धमित्येतदृशयति—

“ वृषाग्निं वृषणं भरन्तित्याह वृषा श्लेष वृषाग्निः ” [सं० का० ५
म० १ अ० ५] इति ।

द्वितीयपादे वैद्युतरूपेण जलमभर्तृमग्रेः प्रसिद्धमिति दर्शयति—

“ अपां गर्भं समुद्रियमित्याहापां श्लेष गर्भो यद्गमिः ” [सं० का० ५
म० १ अ० ५] इति ।

तृतीयपादे वीतय इतिशब्देन पजननाद्यर्थः साक्षाद्विविक्षितः, द्यावापृथिव्यो-
र्वियोगस्त्रिभिरुपपजननाद्यर्थे इत्येतदभिप्रायं दर्शयति—

“ अम आ याहि वीयत इति वा इमौ लोकौ व्यैतामम आ याहि वीतय
इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै ” [सं० का० ५ म० १ अ० ५] इति ।

पुरा द्यावापृथिव्याख्यौ लोकवेकीभावमापन्नौ सन्तौ यदा त्रियुक्तौ भवत-
स्तदानीमावयोर्मध्ये पजननाद्यर्थे हेऽग्रे समायाहीत्यनेनाभिप्रायेणाग्निरुतंपजनना-
दिव्यापारस्थावकाशं दातुं त्रियुक्तावभूताम् । तस्मादयं मन्त्रः पजननाद्यर्थमग्न्या-
गमनं वदंस्तदवकाशपदाऽव्योर्द्यावापृथिव्योर्वियोगाय संपद्यते ।

अस्य मन्त्रस्य चरमभागे गन्तव्यत्वेन निर्दिष्टयोर्कृतसत्ययोस्तात्पर्यं दर्शयति—

“मप्युतो वा एष आयतनाद्गतः प्रतिष्ठाः स एतसंभ्वयुं च यजमानं च
 म्यायत्युतः सत्यमित्याह्येपं वा ऋतपत्तो सत्यमनपोरेवैनं प्रति षापयति नाऽऽर्ति-
 माछंरपभ्वयुं यजमानः” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

पुषोऽग्निः खननपदेशास्वकीयादापवनात्प्रप्युतोऽन्यथापि न कश्चित्प्रतिष्ठा
 गतः । सोऽग्निरेतस्मिन्काले कुपितोऽभ्वयुंयजमानौ हन्तुं म्यायति । अतोऽस्य
 प्रतिष्ठार्थं घावापृथिवीविवक्षया मन्त्र ऋतसत्यदास्यौ मयुक्ते । तेनानयोर्लोकयो-
 रमेः स्थापनादभ्वयुंयजमानौ न विनश्यतः ।

कल्पः—“उत्तरेण विहारं परिश्रित ओषधयः प्रतिगृहीताग्निमेतमिति
 द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषुषावहरति” इति । तत्र मथमामाह—

ओषधय इति । हे ओषधयोऽग्नास्मिन्परिश्रिते देशे युष्मानग्निमुखीकृत्याऽऽय-
 म्तमागच्छन्तं शिवं शान्तमेतमग्निं प्रतिगृहीत स्वी कुरुत । अपं चाग्निर्मुष्मासु
 निर्वाद्दन्नोऽस्माकं दुर्भितिमपहनत्यमादात्तरयादियुक्तां बुद्धिमपहन्तु । किं कुर्वन्,
 विश्वा अरातीरमतीर्व्यस्यद्वात्रुसमाना रोगजन्त्या बाधाः सर्वाः परिहरन् ।

अथ द्वितीयामाह—

ओषधयः प्रतीति । पुष्पावतीः प्रशस्तपुष्पोपेताः सुपिप्पलाः शोभनफ-
 लोपेता हे ओषधय एनमग्निं प्रति मोदन्तं हृष्टा भवत । अपमग्निर्वो युष्माकमु-
 त्विय ऋतुकाळीनो गर्भो भूत्वा धत्तं पुरातनं सधस्यं गर्भयोग्यं स्थानमासदत्पा-
 सवान् ।

अथ प्रथममन्त्रस्य मथमपाद् ओषधिप्रतिग्रहप्रार्थनायां कारणं दशयति—

“वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध ओषधयः प्रति गृहीताग्नि-
 मेतमित्याह शान्त्यै” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

कृष्णाजिने बद्धो योऽग्निः स एष यन्धकेन वरुणपाशेन युक्तत्वाद्गुरुणः
 सन्वजमानमभिलक्ष्य बाधितुमागच्छति । अतस्तच्छान्त्यर्थमोषधिप्रतिग्रहः ।

तृतीयपादेऽरातिशब्देन राक्षसाः सूचिता इति दर्शयति—

“व्यस्यन्विश्वा अमतीररातीरित्याह रक्षसापहृत्यै” [सं० का० ५ प०
 १ अ० ५] इति ।

(मृदाहरणाभिधानम्)

चतुर्थपादे दुर्बुद्धिपरिहारोऽनुष्ठानप्रतिष्ठार्थं इति दशंयति—

“ निधीदन्नो अप दुर्भति२ हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १

अ० ५] इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपाद ओषधिप्रतिभोदप्रार्थनया जाठराग्निमृद्धिरित्येतद्-
दशंयति—

“ ओषधयः प्रति भोदध्वमेनामिरयाहौषधयो वा अग्नेर्भोगवेपं ताभिरैवेन२
समर्धयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

ओषधयोऽन्नरूपेण जाठराग्नेर्भागः पुरोडाशरूपेणाग्निदेवताया भागः । अत
ओषधिस्थापनेनाग्निद्वयस्य समृद्धिः ।

द्वितीयपादे सुपिप्पलाशब्दतात्पर्यं दशंयति—

“ पुष्पावतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्माद्ग्न सुपिप्पला इत्युक्तं तस्मात्त्रैकेऽप्योषधयः स्वकाले संपूर्णं फलं
गृह्णन्ति ।

द्वितीयार्धे सधस्थमाऽसददित्यस्य तात्पर्यं दशंयति—

“ अयं वो गर्भं ऋत्विगः पत्न२सधस्थमाऽसददित्याह याम्द एवेनं प्रच्याव-
यति तास्वैवेनं प्रति धापयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

मृत्वर्ननभूमौ पूर्वमुत्पन्नाम्यो याम्य ओषधीभ्यः प्रच्याव्यायमग्निरानीतस्त-
मग्निमुपावहरणप्रदेशे तास्वैवौषधिजातिषु स्थापितवान्भवति ।

ओषधयः प्रतिगृह्णीतेत्यादिकं मन्त्रद्वयं-विनियुक्ते—

“ द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

अत्र विनिबोगसंग्रहः—

सं मृत्वनेऽपो निनयेत्सुजां संभृतवन्व[न]म् ।

उदुद्दाम्यां समुत्थाय सजावस्त्वाहरन्मृदम् ॥

स्थिरो गर्दम आघाय शिव आहितमन्त्रणम् ।

भैतुत्रिभिः शनैर्पाति क्षोपद्दाम्यामिमां मृदम् ॥

उपाहरेदोषधीषु मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदीय
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुष्काण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वि पाजमा पृथना शोशुचानां वाधस्व
द्विपो रक्षमो अर्मावाः । मुशर्मणो बृहतः
शर्मणि स्यामभेरह* मुह्वंस्य प्रणीता । आपो
हि धा मयोभ्रुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे
रणां चक्षमे । यो वः शिवतमां रमस्तस्य
भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरं । तम्मा
अरं गमां वो यस्य क्षयां जिन्वथ । आपो
जनयथा च नः । मिघ्नः (१) स*सृज्य
पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह । मुजातं जात-
वेदसममिं वैश्वानरं विभुम् । अयक्ष्माय त्वा
स*सृजामि प्रजाभ्यः । विश्वे त्वा देवा वैश्वा-
नराः स*सृजन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ।
रुद्राः संभृत्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे ।
तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचते । स*-
सृष्टां वसुमी रुद्रेधीरैः कर्मण्यां मृदम् ।
हस्ताभ्यां मृद्नीं हृत्वा मिनीवाली करोतु (२)
ताम् । मिनीवाली संकृपदां संकुरीरा
स्वां पशा । सा तुभ्यमदिते मह् ओसां दधातु

(उत्तानिर्माणामिधानम्)

हस्तयोः । उखां करोतु शक्त्या बाहुभ्याम-
दितिधिया । मात्रा पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं
विभर्तुं गर्भं आ । मखस्य शिरोऽसि यज्ञस्य
पदे स्यः । वसधस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्द-
साऽङ्गिरस्वत्पृथिव्यसि रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रेष्टु-
भेन छन्दसाऽङ्गि स्वदन्तरिक्षमसि (३)
आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गि-
रस्वद्यौरामि विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्व-
न्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वाद्दिशोऽसि ध्रुवाऽ-
सि धारया मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यः
सुर्वार्यं सजातान्यजंभानायादित्यै रास्त्राऽस्यदि-
तिस्ते विलं गृह्णातु पाङ्केन छन्दसाऽङ्गिर-
स्वत् । कृत्वाय मा महीमृत्वां मृन्मयीं योनि-
ममर्थे । तां पुत्रेभ्यः सं प्रायच्छददितिः श्रप-
यानिति (४) ॥

(मित्रः करोत्वन्तरिक्षमसि प्र चत्वारि च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थ्याह्नकं

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके मृदाहरणमुक्तम् । अथ पञ्चम उत्तानिर्माणमुच्यते—
कल्पः—“ वि पाजमेति विस्त्रस्य ” इति । पाठस्तु—

वि पाजमेति । हेऽग्ने पृथुना विस्तृतेन पाजसा बलेन शोशुवानो दीप्य-
मानस्त्वं द्विषः शत्रून्रक्षसो राक्षसानमीवा रोगांश्च विज्ञेयेण वाचस्व । अहं सुश-

(उत्तानिर्माणाभिधानम्)

मणः शोभनसुखस्य नूहतः पीडस्य सुवहस्य सुखेनाऽऽघातुं शक्यस्याग्नेः मणीती परिचर्यापां सत्वां यच्छर्मं सुखं तस्मिन्सुखे स्यां सर्वदाऽऽविष्टेय । तस्मिन् मन्त्रे विनियुक्ते—

“वारुणो वा अ मिरुपनद्धो वि वाजसेति वि स२ सपति सवितृपसूत एवास्य विपूचीं वरुणमेनिं वि सृजति ” [सं० फा० ५ म० १ अ० ६] इति ।

यद्यप्यमन्त्रकेण लौकिकविसंस्तनेन लौकिकमन्त्रो निवर्तते तथाऽपि सवितृ-
भरणमन्त्रेण वरुणपादस्य निवृत्त्यभावात्सवितृभरणाय मन्त्रपाठः । अस्य मन्त्रस्य
मन्त्रविमोचनापैव सवित्रा परमेश्वरेण निर्मितत्वात्तदाठे सति सवितृभेरितो भवति ।
वरुणस्य संबन्धिनी पाशमन्त्रकृता बाधा वरुणमेनिः । सा च विपूची सर्वतः
प्रसूता बहुधा रज्जुभिरावेष्टेयाऽऽहतत्वात् । अस्याग्नेनादृशीं वरुणमेनिं मन्त्रेण
विमोचितवान्भवति ।

कल्पः—“ आपो हि षा मयोभुव इति तिसृभिरप उपसृज्य ” इति ।

तत्र मध्यमामाह—

आपो हि षेति । हिशब्द एवकारार्थः मसिद्धमर्थो वा । हे आपो मय-
मेव मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयिष्यो भवत । स्नानपानादिद्वेष्वेन सुखोत्पाद-
कत्वं मसिद्धम् । तास्तादृशो मयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदपिरस्तानुभवार्थं दधातन
स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातन,
अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्याऽकुरुतेत्यर्थः । अथ द्वितीयामाह—

यो चः शिषतम इति । वो युष्माकं शिषतमः शान्ततमः सुखैकहेतुयो
रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मांस्त्वस्य भाजयत [तं] रसं प्रापयत । तत्र
दृष्टान्तः—उशतीरिव मातर इति । कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा
वत्सान्स्वकीयस्तम्परसं प्रापयन्ति तद्वत् । अयं तृतीयामाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ मयं
भीता भवथ, तस्मै रसाय वो युष्मानरं गमामाळं भुशं प्राप्नुमः । किंच हे आपो
मयं नोऽस्माञ्जनपथ मजोत्पादकाऽकुरुथ । एतैर्मन्त्रैः साध्यं जलमेजनं विधत्ते—

“ अप उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरैवास्य शुचं शमयति ” [सं०
फा० ५ म० १ अ० ६] इति । अस्याग्नेः शुचं शोकं दाहमित्यर्थः ।

(उत्तानिर्माणाभिधानम्)

आषो हि षेत्याद्युचस्तत्र विनियुक्ते—

“ तिसृभिरुप सृजति त्रिवृद्धा अग्निर्षावनेवाग्निस्तस्य शुचश्च शमयति ”

[सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्रैगुण्यम् । तस्य सर्वस्याग्नेमन्त्रत्रयेण दाहशान्तिः ।

कल्पः—“ मित्रः सःसृज्य पृथिवीमिति द्वाभ्या संसर्जनीयैः संसृजत्य-
र्भकपालैः पिष्टैर्वेण्वङ्गनरैर्वीहितुषैः षडाशकपायेण शर्कराभिः पिष्टाभिः कृष्णा-
जिनलोमभिरजलोमभिः ” इति । तत्र प्रथमामाह—

मित्रः सःसृज्येति । मित्रनामकः सर्वेषामातो देवः पृथिवीं भूमिं विस्तृ-
तामिषां मृदं, चक्रुस्त्रदक्षां मृद्युपसृष्टा अपश्च ज्योतिषा ज्योतिःशब्दोपलक्षितेन
दाढ्यहेतुना वक्ष्यमाणार्भकपालादिना संसृज्याग्निं सुजातमरुरोदिति शेषः । अग्नि-
शब्दोपलक्षितवानुखां निर्मितवानित्यर्थः । कीदृशमग्निं, जातवेदसमुत्पन्नमाण्यभिर्ज्ञं
वैश्वानरं सर्वपुरुषोपकारकत्वेन तत्संयन्धिनं विभुं सर्वेषु यजमानगृहेषु व्याप्तम् ।
अथ द्वितीयामाह—

अयक्ष्माय त्वेति । हेऽग्ने त्वां प्रजाम्यः प्रजानामयक्ष्माय रोगाभावाय
संसृजामि अर्भकपालादिभिः संयोजयामि । वैश्वानराः सर्वपुरुषोपकारिणो विश्वे
सर्वेऽपि देवा आनुष्टुभेन इन्द्रसा सहकारिणा युक्तास्त्वां संसृजन्तु । किं वत् ।
अङ्गिरस्वत् । यथाऽङ्गिरसः पूर्वं संयोजितवन्तस्तद्वत् ।

मध्ये देवतान्तरपरित्यागेन मित्रस्यैव स्वीकारे कारणं दर्शयति—

“ मित्रः सःसृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनश्-
संसृजति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

देवानां मध्ये मित्रः शिवः शान्तः । अतोऽग्नेः शान्त्ये मित्रस्य स्वीकारः ।

अथ दाढ्यहेतुभिः कपालैः संसर्गं विधत्ते—

“ यद्द्राम्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजेद्द्राम्याणि पात्राणि शुचाऽर्षये-
दर्भकपालैः सःसृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचाऽर्षयति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

पाकसाधनानां भाण्डानां कपालैः संसर्गे सति सर्वाण्यपि भाण्डानि शुचाऽर्ष-
येत्, शृङ्गाहादिरुत्वेन भङ्गेन योजितानि भवेयुः । अतस्तन्मा भूदित्यर्भकपालैः
संयोजयेत् । चिरकालशुभ्यग्राभभूमाववस्थितानि परातनान्यर्भकपालानि, तेषां

प्राणिभिरनुवर्जनीयत्वात्तान्येव मङ्गेन योजितानि भवन्ति, न तु ग्रहोपकरणानि भाण्डानि । अथ भूमिष्ठैः दृग्दृश्याणिभूर्गीकृतेः संसर्गविधये—

“ शर्करामिः सःसृजति धृत्वा अंथो'गंत्वाय ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

धृत्यै निर्माणकाले मङ्गराहित्येन 'दादद्याय' । अंथो 'गंत्वाय' पाककालेऽपि मङ्गराहित्येन सुखानस्थानाय । द्रव्यान्तरसंसर्गविधये—

“ अजलमैः सःसृजत्येवा वै अग्नेः पिया तनुर्दंजा भिषयैवेनं तनुंवा सःसृजत्यथो तेजसा ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

अजत्वजातेरग्नेश्च प्रजापतिमुखजतरसाभ्यादजेवमग्नेः पिया तनुः । न केवलं प्रियत्वं किंत्वग्निसंबन्धात्तेजोरूपत्वेवपि । अतः प्रियया तन्या तेजसा चाग्निं सपर्वयति । पुनरपि द्रव्यान्तरसंसर्गविधये—

“ कृष्णाजिनस्य लोमभिः सःसृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सःसृजति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

अन्यत्र “ यज्ञो देवभ्यो निलापत कृष्णो रूपं कृत्वा ” इत्युक्तेर्वोद्यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् । अतः कृष्णाजिनरूपेण यज्ञेनाग्निरूपं यज्ञं-संसृजति ।

कल्पः—“ रुद्राः संभृत्यः पृथिवीमिति मृदं संक्षिप्य ” इति । पाठस्तु—

रुद्राः संभृत्येति । रुद्रनामका देवाः पृथिवीदुस्तानिष्पादिका मृदं संभृत्य सन्धग्भरणं कृत्वोत्पाकरणाय मृदु यथा गच्छति तथा हस्तोभ्यां संघट्टनं कृत्वैत्यर्थः । तथा कृत्वा मुहञ्ज्येतिः समीधिरे प्रौढमग्निं क्षीपित्वन्तः । तेषां रुद्राणांममग्निमानुमांसमानोऽजस इच्छिरन्तर एव शुक्रो दीप्तिमुक्तो देवेषु रीचते शोभते ।

कल्पः—“ सःसृष्टा वसुभिरिति 'तिसृभिः कर्त्तुं पयंउति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति । तत्र पंथमापाह—

सःसृष्टां वसुभिरिति । पूर्वमन्त्रे रुद्रशब्देन वंसवोऽप्युपलक्षिताः । अतो धीरैर्वृद्धिमाद्भिर्वसुभि रुद्रैश्च या मृदमर्कपोलादिभिः संयोजिता सती कर्षणोत्पा कर्षयोग्या संपन्ना जाता ता मृदं सिनीवाली देवी पुंनरैषि हस्तोभ्यां मृदीं कृत्वा द्रगेतु, उत्सां दिवादयतु । अथ द्वितीयापाह—

(उखांनिर्माणामिवात्स्य)

सिनीवालीति । या सिनीवाली सुरूपदा, कपर्देव स्त्रीणामुचितः केश-
घनविशेषः । शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुरूपदा । कुंजरशब्देन स्त्रीभिः
शृङ्गणार्थं शिदभिः धार्यमाणं जालकमच्यते । शोभनं कुरीरं यस्याः सा
सुकुरीरा । उपदेशेन मम्प्रकशपनं करोति यैरवयवविशेषैस्ते सर्वे उपाशास्तेषां
समूहः औषधः । शोभन औषधो यस्याः सा औषधा । हे महे प्रोढेऽदित
भूमिदेवि सा सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोर्हस्ताभादशानु । अथ तृतीयामाह—

उखां करोत्विति । इयमादिनिर्धिया बुद्धिकौशलेन बाहुभ्यां हस्तकौशलेन
शक्या शरीरबलेन चेभामुखां करोतु । यथा लोके माता स्वकीयं पुत्रमुपस्थ
उत्सङ्गे किमिति तथा सांशदिविर्गर्भे स्त्रीत्सङ्गे तमाग्निमा कर्मममाधिर्भिर्भु ।

उक्तस्य मन्त्रचतुष्टयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ रुदाः संमृत्ये पृथिवीमित्याहैता, वृ एवं देवता अये समभग्नाभिरवैनं
सं मरति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

रुदा वमवः सिनीवाल्परिनिधेयेत्येव उच्यते परामृष्टा देवताः ।

मत्स्येति । कल्पः—“ मत्स्यस्य शिरोऽभीति पिण्डं कृत्वा ” इति ।

हे मृत्पिण्डं त्वं मत्स्यस्य यज्ञस्य शिरः स्थानमस्ति ।

तव मत्स्यशब्दार्थं दर्शयति—

“ मत्स्यस्य शिरोऽभीत्याह यज्ञो वै मत्स्यस्यैतच्छिरो यदुक्त्वा तस्मादेवमाह ”

[सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

यज्ञस्येति । कल्पः—“ यज्ञस्य पदे स्थ इति रुष्णाजिनं पुष्करपर्णं चाभिमृ-
शति ” इति ।

हे रुष्णाजिनपुष्करपर्णे युवामुभे यज्ञस्यः पादरूपे स्थः ।

रुष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्पञ्चम्रापिहेतुत्वाद्यज्ञपदत्वं पतिसङ्घनित्येतद्वर्णयति—

“ यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्येते पदे अथो पतिष्ठित्यै ” [सं० का०

५ प० १ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ वृमवस्तां रूपवन्तु गायत्रेण छन्दसेति चतुर्भिर्जुर्भिर्महिव्युखां
कुरेजि बहुमार्गस्याह्वरपुरेकमार्गस्य- किरमाणमेतैरेव यज्ञमतोऽनुमन्वयेन ”
इति । पाठस्तु—

(उसान्निभागाभिधानम्)

वमवस्त्रया छण्वन्त्विति । हे उत्वे वस्वात्प्रा देवाः सहकारिणा गावन्नेण
 च्छन्दसां सहाङ्गिरस इव त्वां छण्वन्तु निष्पादयन्तु । त्वं च पृथिवीरूपाऽसि ।
 एवमुत्तरेषु विष्वपि पोज्यम् । वैशानराः सर्वमनुष्योपकारिणः । हे उत्वे त्वं
 भ्रूवाऽसि हृदाऽसि । अतो मध्यध्वर्यावन्धास्मिन्धोत्वाकर्त्तरि प्रजादिकं धारय
 स्थापय । यजमानार्थमपि प्रजादिकं मपादय । सोऽयं भ्रूवाऽसित्यादिरन्त्यमागः
 पूर्वेष्वपि विष्वनुषज्यते ।

संमृष्टामित्याद्यग्निः कर्त्तुं पदानं वमवस्त्रेत्यादिभिर्बन्धुभिर्मजमानानुमन्त्रणं च
 क्रमेण विधत्ते—

“ प्राग्याभिर्वसवस्त्रेत्पादिपञ्चभ्यो विलक्षणाभिर्ऋग्भिरन्यैः संमृष्टामित्यादिभ्य
 क्रम्यो विलक्षणैर्वसवस्त्रेत्पादिभिर्मज्जुभिर्ऋचां स्त्रीलिङ्गत्वाद्यजुषामथथात्वा-
 न्मिथुनत्वम् । निर्मातव्याया उत्वायाः कक्षपात्रयं विधत्ते—

“ अद्युद्धिं करोति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्ये ” [सं० का० ५
 प्र० १ अ० ६] इति ।

उद्धिरूर्ध्वमवस्थितोऽवयवविशेषः । यथा भाण्डस्योपर्यन्यद्भाण्डं तस्याप्यु-
 परि पुनरप्यन्यद्भाण्डमिति कक्षपात्रयं तथेयमेकैवोत्वा कक्षपात्रयमुक्ता कार्या ।
 वसवस्त्रेत्यादिभिर्मन्त्रैर्यजमानस्यानुमन्त्रणं पूर्वं विहितमिदानीं तैरेव मन्त्रैः
 कर्तुः कर्मनिष्पादनं विधत्ते—

“ छन्दोभिः करोति वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवेनां करोति ” [सं० का० ५
 प्र० १ अ० ६] इति ।

छन्दोभिश्छन्दोलिङ्गैर्वसवस्त्रेत्यादिभिर्मन्त्रैः ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अदित्यै रास्नाऽसीति रास्नां करोति ” इति ।
 रास्नासदृशी भाण्डस्य मलगता रेखा रास्ना । हे रेखे त्वमदित्यै भूमिरूपाया
 उत्वाया रास्ना काञ्चीगुणस्थानीया रास्नाऽसि ।

कल्पः—“ अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति विलं कृत्वा ” इति । पाठस्तु—
 अदितिस्ते विलमिति । हे उत्वेऽदितिभूमिः सहकारिणा पाङ्केन
 च्छन्दसां सहाङ्गिरस इव ते तव विलमन्तश्छिद्रं गृह्णातु करोतु । एतं
 मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति विलं कृत्वा ” इति । पाठस्तु—
 अदितिस्ते विलमिति । हे उत्वेऽदितिभूमिः सहकारिणा पाङ्केन
 च्छन्दसां सहाङ्गिरस इव ते तव विलमन्तश्छिद्रं गृह्णातु करोतु । एतं
 मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति विलं कृत्वा ” इति । पाठस्तु—
 अदितिस्ते विलमिति । हे उत्वेऽदितिभूमिः सहकारिणा पाङ्केन
 च्छन्दसां सहाङ्गिरस इव ते तव विलमन्तश्छिद्रं गृह्णातु करोतु । एतं
 मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति विलं कृत्वा ” इति । पाठस्तु—
 अदितिस्ते विलमिति । हे उत्वेऽदितिभूमिः सहकारिणा पाङ्केन
 च्छन्दसां सहाङ्गिरस इव ते तव विलमन्तश्छिद्रं गृह्णातु करोतु । एतं
 मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

(उत्सानिर्माणाभिधानम्)

“ यक्षुषा बिलं करोति व्यावुर्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।
 लौकिकस्य हि भाण्डस्य मन्त्रमन्तरेणैव बिलं क्रियते । अत्र तु समन्त्रकमिवि
 व्यावृत्तिः । उत्सायाः प्रादेशपरिमाणं विधत्ते—

“ इपती करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताम् ” [सं० का० ५ प्र०
 १ अ० ६] इति ।

यज्ञपुरुषस्य मुखं मुखचु(चि)बुकषोर्मन्त्रवर्ति प्रादेशमात्रं, तच्च प्रजापति-
 सृष्टत्वात्प्रजापतिस्वरूपं, तेन मुखेन परिमिता भवति । तत्परिमाणं हस्तेनाभि-
 नीय प्रदर्शनार्थमिपतीत्युच्यते । अथ विधत्ते—

“ द्विस्वनां करोति धावापृथिव्योर्दोहाय ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

यथा योषितः स्वनावेवमस्या उत्साया द्वौ स्वनाकारौ मृदा निष्पाद्यौ ।

तथा सति द्वित्वसाम्पाद्घावापृथिव्योः सारांशदोहनं संपद्यते ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

“ चतुस्वनां करोति पशुनां दोहाय ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६]
 इति । पुनरप्यन्यं पक्षं विधत्ते—

“ अष्टास्वनां करोति छन्दसां दोहाय ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
 ६] इति ।

अष्टौ छन्दांसि मन्त्रान्तरे समाम्नातानि—“ गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्कण्ठ्या
 सह । बृहस्पृष्णिहा ककुत् ” इति ।

अष्टत्वंसंख्यासाम्नाच्छन्दसां सारदोहनं संपद्यते । तदेतत्सर्वं सूत्रकारेण
 संगृहीतम्—“ अंश्रीणां रास्नायाश्च संघौ द्वौ चतुरः पडष्टौ वा स्वनान्करोति ”
 इति । अधिकारिविशेषेणाश्विषु संख्याविशेषं विधत्ते—

“ नवाभिममिचरतः कुर्यान्नववृत्तमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय म हरति
 स्तृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

त्रिवृत्स्तोमस्य नवभिर्क्रांतिरूपेत्वादाश्रिसंख्यां त्रिवृत्संपद्यते । स च त्रिवृ-
 त्तोमो वैरिविनाशकत्वाद्ब्रह्मसमानः । अतो नवसंख्या भ्रातृव्याय वज्रप्रहरणं
 संपद्यते । अभिचारामावे त्वभिर्भ्रूयां सूत्रकारो दर्शयति—“ कुर्वन्धवसोऽग्नीः
 मविदिशमुन्नयत्यष्टाभ्रीवां ” इति ।

कल्पः—“ छत्रावृ सा महीमुखामित्पुत्रतः शिकतासु, पतिष्ठाप्य ” इति ।
पुत्र तु—

छत्राय सेति । सेयमदितिर्मुं मयीं मृत्कार्यांमये योनिप्रभेः कृष्णभृतां, मूर्त्तिं
महतींमुखां छत्राय निष्ठाप्य तत्रस्तामुखां पुत्रेभ्यः स्वपुत्रसदृशेभ्यः श्रेष्ठैककारि-
भ्यः संप्रायच्छरसम्पद्नवनी । किं ब्रुवतीति तदुच्यते—अपयानिति अप्यन्तु,
मधुःन इति ब्रुवती । तपेत्तं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ छत्राय सा, महीमुखामिति नि दधानि देवतास्वेदेनां पति, ष्ठाप्यति ”

[सं० का० ५ म० १ अ० ६] इति ।

अदितिपुत्राणां देवतारूपवाद्देवतासु पतिष्ठापनं संपद्यते ।

अत्र विविचयोगसंग्रहः—

वि वा विस्तृतयेदापस्त्रिभिर्मुंदि जलं क्षिपेत् ।
मित्रोद्दाम्या शर्करादियोगो रुदेति संक्षिपेत् ॥
संसृष्टिभिर्मुंचिकां तामुखाकत्रे पयच्छति ।
मत्त पिण्डं कृतिर्यज्ञं चर्गपर्णागिमर्शनम् ॥
कुर्यादसचतुर्भिस्ता ध्रुवासीत्यनुपज्यते ।
अदि रा नामदि बिल कुर्यात्कृत्वाय तामुखाम् ॥
सिकतासु स्थापयीत मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये, चतुर्थकाण्डे पथमप्रपादके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥, ५ ॥

(अत्र चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वमं वस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गि-
रस्वदुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रेष्टुभेन छन्दसाङ्गिर-
स्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्-
गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानु-

(उरसिंस्काराभिधानम्)

पृथुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयेत्वाङ्गिर-
 स्वद्विष्णास्त्वा धूपयत्वाङ्गिरस्वद्वरुणस्त्वा धूपे-
 यत्वाङ्गिरस्वदादितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावती
 पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत्त्वनत्ववट देवानां
 त्वा पत्नीः (१) देवीविश्वदेव्यावतीः
 पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदधतूखे धिपर्णास्त्वा
 देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्व-
 दभीन्धतोमुखे मास्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः
 पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वच्छर्पयन्तूखे वरुत्रयो
 जनयस्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सध-
 स्थेऽङ्गिरस्वत्पचन्तूखे । मित्रैतामुखं पचिषा
 मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै ।
 अभिमाम् (२) महिना दिवं मित्रो बभूव
 संप्रयां । उत श्रवसा पृथिवीम् । मित्रस्य
 चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिम् । हुम्नं
 चित्रश्रवस्तमम् । देवस्त्वां सवितोद्वपतु सुपाणिः
 स्वहृगुरिः । सुबाहुरुत शक्त्या । अपधमीना
 पृथिव्यांशा दिश आ पृण । उत्तिष्ठ वृहती
 भवीध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वम् । वसवस्त्वाऽऽ-
 च्छन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद्द्रास्त्वाऽऽ-
 च्छन्दन्तु त्रैपुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्या-
 स्त्वाऽऽच्छन्दन्तु जागतिन छन्दसाऽङ्गिरस्व-
 द्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ च्छन्दन्त्वानुपु-
 भेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (३) ॥

(उतासंस्काराभिधानम्)

(पानीरिमा० रुद्रात्वाऽऽच्छन्दुत्वेकाञ्जविःशतिश्च) ।

इति छुण्यजुर्वेदीयतैचिरियसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाक उतानिर्माणमुक्तम् । अथ षष्ठे तत्संस्कारोऽभिधीयते ।

कल्पः—“ वसवस्त्वा धूपयन्तु गापत्रेण छन्दसेति सप्तभिरभशकेनोत्वां धूप-
यन्ति ” इति । पाठस्तु—वसवस्त्वेति । हे उते त्वामथौ वसवः सहकारिणा गापत्रेण छन्दसा
सहाङ्गित्स इव धूपयन्तु अभशकजन्येन धूमेन संस्कुर्वन्तु । एवमुत्तरेष्वपि षट्सु
योजनीयम् । एतान्मन्त्रान्विनियुञ्जे—“ सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुत्वा शीर्ष-
न्नेव यज्ञस्य प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त शीर्षन्प्राणाः ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० ७] इति ।शिरोवर्तिषु सप्तसु च्छिद्रेषु संचरन्तः प्राणाः सप्तसंख्याकाः । उता च
यज्ञशिरःस्थानीया । तस्मात्सप्तभिर्धूपने सति यज्ञस्य शिरस्येव प्राणानवस्था-
पयति । यस्मादेवं तस्मात्पतिपुरुषं शिरसि च्छिद्रभेदेन सप्त प्राणा वतन्ते ।

धूपसाधनं विधत्ते—

“ अभशकेन धूपयति प्राजापत्यो वा अभशः सपोनित्वाय ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ७] इति ।अभशस्य शकोऽभशकृत् । अभशस्य प्राजापत्यत्वमसकृदुक्तम् । अभिरपि
प्राजापत्यः । “ प्राजापतिरभिपचिनुव ” इति श्रवणात् । अत उभयोः समा-
वयोनित्वम् ।कलाः—“ अदितिस्तया देवीत्यग्रेण गार्हपत्यमवटं सात्वा ॥ ” इति । पाठस्तु—
अदितिस्त्येति । विभेषां देवानां योग्या उपचारा विश्वेदेव्यास्तेऽस्यां
सन्तीति विश्वेदेव्यावती । तादृशीयमदितिर्देवी पृथिव्याः सप्तस्थे भूम्या उपरि
हेष्वट स्वामङ्गिरस इव स्वनतु । अस्मिन्मन्त्रे स्वननकर्तृत्वमदितेरुपपादयति—“ अदितिस्त्येत्वाह्वेभं वा अदितिरदित्यैवादित्यां स्वनतस्या अक्रंकाराय
तु हि स्वः स्वः दिनस्वि ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

(उक्तासंस्कारामिषानम्)

इयं भूमिरेवात्रादिति शब्देन विवक्षिता । अवटस्त्वनं हि भूम्यामेव । ततोऽ-
दितेः स्वननकर्तृत्वे सति भूमोर्हि सा न भवति । न हि लोके कश्चिदपि स्वयं
स्वात्मानं हिनस्ति । तस्मात्स्वननलक्षणकूरकार्यकरणाभावादेदमदितिकर्तृत्वं
संपाद्यते ।

कल्पः—“ लोहितपचनीयैः संभारैरवस्तीर्य देवानां त्वा पत्नीरिति तस्मि-
न्नुक्तामवदधाति ” इति । पाठस्तु—

देवानां त्वेति । विश्वेदेव्यावतीः कृत्स्नदेवार्होपचारयुक्ता या देवानां पत्न्या
देव्यस्ताः पृथिव्याः सद्यस्थ उपर्यङ्गिरस इव हे उक्ते त्वां दधतु स्थापयन्तु ।

देवपत्नीनामुक्ताकर्तृत्वं पुरातनमित्येवदृशयति—

“ देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवाना वा एतां पत्न्योऽग्नेऽकुर्वन्तामिरेवैनां
दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

पुरा देवपत्नीमिरुक्तायाः कृत्स्नादिदानीमपि तामिरेव स्थापिता भवति ।

कल्पः—“ लोहितपचनैः संभारैः प्रच्छाद्य विषणांस्त्वा देवीरिति चतुर्मि-
रुक्तापाममिषमपादधाति ” इति । पाठस्तु—

विषणास्त्वेति । विद्यामिमानिन्यो देवता विषणाः । हे उक्ते त्वां ता
देवता अभीन्वतामभितो ज्वालयन्तु । छन्दोमिमानिन्यो देवता ग्रास्तास्त्वां
श्रपयन्तु तव पच्यमानतां संपादयन्तु । वरूत्रयो जनय इति पदभेदेन मन्त्रभेदः ।
होतृपशास्त्रादिषु सप्तसु होत्रकेष्वभिमानिन्यो देवता वरूत्रयः । सेनेन्द्रस्येत्याद्य-
नुवाक्येनोक्ता देवपत्न्यो जनयः । तत्र वरूत्रयस्त्वां पचन्तु तव पक्त्वां संपादयन्तु ।
तथा जनयस्त्वां पचन्तु पक्त्वपरीक्षां कुर्वन्तु । वरूत्रय इति मन्त्रे त्वा देवी-
रित्याद्युच्यमाणोऽनुषज्यते ।

एषु मन्त्रेषु विषणादिशब्दानामस्पृष्टकार्यपरतां दृशयति—

“ विषणास्त्वेत्याह विद्या वै विषणा विद्याभिरेवैनामभिन्वे ग्रास्त्वेत्याह
छन्दाश्मि वै ग्रास्त्वेन्द्रोभिरेवैनां श्रपयति वरूत्रयस्त्वेत्याह होत्रा वै वरूत्रयो
होत्राभिरेवैनां पचति जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीर्जनयस्ताभिरेवैनां पचति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति । स्पष्टोर्थः ।

१ क. घ. ङ. ननमपि भूम्या एव । २ क. घ. ङ. पि स्वां ३ क. घ. ङ. संपद्यते ।

४ स. च एतेषु ।

अदितिस्त्वा देवीत्यादीनामुक्तानां मन्त्राणां संख्यां पशंसति-

“ पृथ्विः पचति पृथ्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति ” [सं० का० ५ प०

१ अ० ७] इति ।

अवदत्तननादीनामपि पाकाङ्गत्वेन पृथ्विः पचतीत्युच्यते ।

वस्तुप्रयो जनय इत्यनयोः स्वाभिप्रेतं मन्त्रमेदं दर्शयितुं पचन्तिवत्येवमन्तरस्य
मागस्यानुषङ्गत्वात्पावृत्तिं दर्शयति-

“ द्विः पचन्तिवत्याह तस्माद्द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते ” [सं० का० ५
प० १ अ० ७] इति ।

वस्तुप्रयः पचन्तु जनयः पचन्तिवत्येवं द्विः प्रयोमः ।

कल्पः-“ मित्रेतामुखां पचेति पच्यमानां तिसृभिर्मित्रैरुपचरति ” इति ।
तत्र प्रथमात्माह-

मित्रेतामुखामिति । हे मित्र सर्वमाणिहितकारिन्देव त्वमेतामुखां पच
पक्वां कुरु । एवा चोक्ता मा भेदि मित्रा मा भवतु । एतामुक्तामिष्यै भेदा-
भावात् ते तुभ्यं परिददामि परित्राणां ददामि । अथ द्वितीयात्माह-

अभीमामिति । मित्र इतामुक्तामिष्यभूवामितः प्राप्तवान् । कीदृशो मित्रः,
सप्रथाः सविस्तारः पचुरकीर्तिरिरस्यथः । कीदृशीमिनां, महिना दिवं महिम्ना
द्युलोकसदृशीम् । उतापि, च अवसा पृथिवीं अवणेन पृथिवीसदृशीम् ।

अथ तृतीयात्माह-

मित्रस्येति । वर्षणाधृती मनुष्याणां धारयितुर्मित्रस्य देवस्य भवः भोक्तुं
योग्यं यशो महदस्तीति शेषः । सानसि फलदानशीलं द्युम्नं द्रविणप्रदं चित्रभ-
वस्तमं चित्रं भवः कीर्तिप्रसयासौ चित्रभवाः, अतिशयेन तादृशस्वमेतादृश-
मुक्त्वारूपं स मित्रः पचन्तिवति शेषः ।

देवान्तरपरित्यागेन मित्रदेवताकमन्त्ररवीकारे कारणं दर्शयति-

“ वारुण्युक्ताऽभीक्षा मैत्रियोपैति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ०
७] इति ।

(उतासंस्काराभिधानम्)

अभीष्टा पञ्चलिता येयमुता सेयमुग्रत्वादारुणी, तस्या भैरवर्षां शान्ति-
भवति ।

कल्पः— “ पक्षां देवस्त्वा सवितोदपत्वित्युद्दास्य ” इति । पाठस्तु—

देवस्त्वेति । हे उखे सविता देवस्त्वां स्वकीयया शक्त्योदपतु, अवटाध्वं-
मानपतु । कीदृशः सविता, सुपाणिः शोभनी पाणी मरुपासौ सुपाणिः ।
शोभना अङ्गुलयो यस्यासौ स्वङ्गुलिः । छान्दसो रेफः । उतापि च शोभनी
चाहू यस्यासौ सुबाहुः । मणिवन्वस्पोमयोऽवस्थितौ भागौ पापिशन्देन, चाहु-
शन्देन चोष्येते । अस्मिन्मन्त्रे सवितृशब्दनातार्यं दर्शयति—

“ देवस्त्वा सवितोदपत्वित्याह सवितृपद्वत् स्वैनां ब्रह्मणा देवताभिरुदपति ॥
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

सवित्रा प्रेरितः सन्नेनां ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिश्च सहो[दपत्यु]दपनं
कृतवान्भवति ।

कल्पः—“ अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृणेत्युत्तरतः सिकवासु
पतिष्ठाप्य ” इति । पाठस्तु—

अपद्यमानेति । हे उखे पृथिवि पृथिव्यां भूमौ त्वमपद्यमाना मङ्गमपाप्नु-
वती, आशा दिश आपृण प्राप्पाद्या दिश आग्नेयादिविदिशश्च सर्वतः पूरय,
उत्तिष्ठावटादहिरागत्योत्थिता भव, उत्थाय च बृहती पौढा भव । तादृशी
त्वमूर्ध्वां सती भुवा स्थिरा भव । ऊर्ध्वोर्ध्वमुखी स्थिरा विष्ट ।

अस्मिन्मन्त्रे पृथिव्यापूरणमुक्तं क्षेत्रमग्नेः पमया व्याप्तिरित्येतत्तात्पर्यं
दर्शयति—

“ अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृणेत्याह तस्मात्पृथिः सर्वा दिशोऽनु
वि माति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

यस्मादुखायाः सर्वदिक्पूर्तिः प्राथर्षते तस्मादुखाया मिभिवोगग्निः स्वतेजसः
सर्वा दिशः प्रकाशयति ।

उत्तरार्धेन स्थिरभवित्रा प्राथर्षत इति दर्शयति—

“ उत्तिष्ठ बृहती मवोर्ध्वा विष्ट भुवा त्वमित्याह पतिष्ठित्यै ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

(उत्सासंस्काराभिषामम्)

कल्पः—“वसवस्त्वाऽऽच्छन्दन्तु गापत्रेण छन्दसेति चतुर्भिरजाक्षीरिणो-
स्वामा च्छृणन्ति” इति । पाठस्तु—

वसवस्त्वेति । हे उत्से वसुनामंका देवा अङ्घ्रिरस इव एषां सिञ्चन्तु ।
एवमुत्तरत्रापि श्लोचम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यं सेचनं विधत्ते—

“असुर्यं पात्रमनाच्छृण्वन्मा च्छृणन्ति देवत्राऽकः” [सं० का० ५ प०
: अ० ७] इति ।

यज्ञताभनं वीजमभिदग्धं तद्द्रवद्रव्येण यदा न सिकं भवति तदानामितुर-
योग्यं भवेत्, तत्परिहारायाऽऽतिश्चेत् । सिकं पात्रं देवत्रा देवेष्वकः करोति ।
देवयोग्यं भवतीत्यर्थः । सेचनताभनं विधत्ते—

“अजक्षीरेजाऽऽच्छृणन्ति परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरं परमेणैवैनां पयसाऽऽ-
च्छृणन्ति” [सं० का० ५ प० १ अ० ७] इति ।

लौकेऽजाक्षीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वाद्देदेऽपि “आग्नेयी वा एषा ।
यदजा” इत्युक्तत्वात्परमात्मम् ।

लौके दग्धस्य पात्रस्य मन्त्रमन्तरेणव सेचनं कुर्वन्ति । अतस्तद्द्रव्यावृषयर्थ-
मिह मन्त्रेण सेचनं विधत्ते—

“यजुषा व्यावृष्ये” [सं० का० ५ प० १ अ० ७] इति ।

सामान्येन मन्त्रं विधाय विशेषेण च्छन्दोलिङ्गकान्मन्त्रान्विधत्ते—

“छन्दोभिरा च्छृणन्ति छन्दोभिर्वा एषा क्रियते छन्दोभिः” छन्दाऽस्या
च्छृणन्ति” [सं० का० ५ प० १ अ० ७] इति ।

पूर्वं वसवस्त्वा कृण्वन्तु गापत्रेण च्छन्दसेति च्छन्दोलिङ्गं कुर्मन्त्रैरेषा क्रियते ।
अत इमे च्छन्दोत्त्वा । तस्माद्गुत्वारूपाणि च्छन्दांसि मन्त्ररूपे च्छन्दोभिरैवाऽ-
सिकानि भवन्ति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

वसवः सप्तभिर्धूपेऽदितिस्त्वेऽपवटं त्वनेत् ।

देवोस्तां तत्र संस्थाप्य धिषणोति चतुष्टयात् ।

आग्निं क्षिपेन्मन्त्रमेदो वर्त्तजनपदद्वयात् ।

मित्रत्रघेणोपचारो देव उद्गासपेदुत्वाम् ॥

(पञ्चपञ्चभूनाग्निऋत्सामिधेन्यभिधानम्)

अपेति सिकतास्वेतां निधाय वसवेत्यतः ।

चतुष्टयादजाक्षीरं सिञ्चेद्द्वारिंशतिर्षनाः ॥

इति श्रीभरतसायणाचार्यविरचिते भाववीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा
ऋषयो यानि मत्या । सं दिव्येन दीदिहि
रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्याः ।
सं चेध्यस्वाम्ने प्र चं बोधयेन्मुञ्चं तिष्ठ महते
सौभगाय । मा चं रिपदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्मा-
णस्ते यशसः सन्तु माऽन्ये । त्वामग्ने वृणते
ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने (१) । संवरणे
भवा नः । सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्वे
गये जागृह्यप्रयच्छन् । इहेवाम्ने अर्धि धारया
रधिं मा त्वा नि ऋन्पूर्वांचितो निकाऱिणः ।
क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपमत्ता वर्धतां ते
अनिष्टृतः । क्षत्रेणाम्ने स्वायुः स र्भस्व मित्रे-
णाम्ने मित्रधेये यतस्व । सजातानीं मध्यमस्था
एधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह । अति (२)
निहो अति सिधोऽत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने ।
विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यं सह-
वीरा रधिं दाः । अनाधृष्यो जातवेदा अनि-

(पञ्चपञ्चभूतामिहताभिधेन्याभिधानम्)

दृतो विराहमे क्षन्नभृद्दीदिहीह । विश्वा आशाः
 प्रमुञ्चन्मानुषीभियः शिवाभिरद्य परि पाहि
 नो वृधे । बृहस्पते सधितर्षोधयैन् सशितं
 चित्संतराः सः शिंशाधि । वर्धयैन्न महते
 सौमगाय (३) विश्व एममनु मदन्तु देवाः ।
 अमुत्र भूयाद्घ यद्यमस्य बृहस्पते अभिशं-
 स्तेरमुञ्चः । प्रत्योहतामश्विना मृत्युमस्माद्दे-
 वानामग्ने मिषजा शर्चीभिः । उद्वयं तमस-
 स्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्पैरम् । देवं देवत्रा
 सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् (४) ॥

(इमे शिवो अग्नेऽति सौमगाश्च चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पष्ठेऽनुवाक उवासेस्कार उक्तः । अथ सप्तमोऽनुवाके पञ्चपञ्चभूता
 आधिक्यः सामिधेन्य उच्यन्ते ।

कल्पः—“ एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनीरन्वाहैकादश
 पाळ्वीः समात्त्वाऽअ इति दशाऽऽग्निकीः ॥ इति । तत्राऽऽद्यामाह—

समात्त्वाऽअ इति । समश्शब्दः संवत्सरवाची । संवत्सरशब्देन तु तदव-
 यवा मासा अर्धमासाश्चोपलक्ष्यन्ते । हेऽग्ने संवत्सर ऋतवो मासा अर्धमासाश्चे-
 त्येते काठशिक्षाः । तथर्षयो मन्त्रद्वारः । तथा यानि सत्यानि सत्यवचनानि
 सन्ति ते सर्वेऽपि त्वां वर्धयन्तु । तैर्धितस्त्वं दिव्येन शुद्धोकार्हेण रोचनेन
 तेजसा संदीदिहि सम्पद्दीप्यस्व । किञ्च त्वदीपया दीप्या पृथिव्याः संवाग्धिनीः
 भदिशः सर्वा दिशो विदिशश्चाऽऽभाहि सर्वतो मासय । अथ द्वितीयामाह—

(पञ्चपञ्चभूताग्निऋताभिधेन्यभिधानम्)

सं चेध्यस्वाम्न इति । हेऽग्ने त्वं समिध्यस्व च स्वयमपि दीप्तो भव ।
एनं प्रबोधय च यजमानं कर्मानुष्ठानाय प्रबुद्धं कुरु । महते सौभगापोत्तिष्ठ
च यजमानस्यात्यन्तसौभग्यार्थमुद्युक्तोऽपि भव । हेऽग्ने ते तत्रोपसत्ता परिचार-
कश्च मा रिपन्मा हिंस्यताम् । किञ्च ते त्वदीया ब्राह्मणो ब्राह्मणा ऋत्विग्यज-
माना यशसः सन्तु यशस्विनो भवन्तु । अन्ये त्वत्परिचर्याविमुक्ता यशस्विनो
मा भूवन् । अथ तृतीयामाह—

त्वामग्न इति । हेऽग्न इमे ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानास्त्वां वृणते संभजन्त
आराधयन्ति । हेऽग्ने नोऽस्माकं संवरणेऽपराधानामाच्छादने निमित्तभूते सति
शिवः शान्तो भव, अपराधं माः प्रकटयेत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं सपत्नहा
वैरिघाती, अभिमातिजित्पापजयकारी च भूत्वा स्वे गये स्वकीये गृहेऽप्रयुच्छ-
न्प्रमादमकुवञ्जगृहि सावधानो भव । अस्मद्धितं विचारयेत्यर्थः । अथ चतुर्थी-
माह—

इहैवाग्न इति । हेऽग्न इहैव गृह एव रथं धनमभिवधारयाऽऽविक्रयेन संपा-
दय । पूर्वचितो येऽस्मत्तोऽपि पूर्वमग्नेश्चेत्तारस्तेऽस्मान्पति निकारिणो निराकर्तारो
भूत्वा त्वामस्माभिर्ध्यायमानमग्निं मा निक्रन्मैव निराकुर्वन्तु । हेऽग्ने तुभ्यं तव क्षत्रं
बलं सुयमपस्तु सुस्थितं भवतु । ते तत्रोपसत्ता परिचारकोऽनिष्टृतः केनापि नित-
रामहितः सन्वर्धताम् । अथ पञ्चमीमाह—

क्षत्रेणाम्न इति । हेऽग्ने क्षत्रेण त्वदीयेन बलेन स्वापुरस्मदीयं शोभनमाधुः
संरभस्व संरक्षाऽऽग्न्युःसंरक्षणेऽपमत्तो भव । हेऽग्ने मित्रधेये मित्राणामस्माकं धारणे
मित्रेणानुग्रहयुक्तेन चित्तेन यत्स्व प्रयत्नं कुरु । अग्निना सह प्रजापतेर्मृततो
जातत्वाद्ब्राह्मणा अग्नेः सजातास्तेषां मध्यमस्था एधि मध्यमे प्रदेशेऽवस्थितो
भव । सर्वदा ब्राह्मणान्पूजयेत्यर्थः । हृपतेऽवेति हवा यज्ञा विशिवाश्च ते हवाश्च
विहवाः विहवान्क्वमीति विहव्यः । हेऽग्ने त्वमिह भूनौ राज्ञां विहव्यो विवि-
धयज्ञप्रवर्तकः सन्दीदिहि, अतिशयेन दीप्यस्व । अथ षष्ठीमाह—

अति निहो अतीति । निरुष्टानि भक्षकरादिजन्मानि जिहीते पाप्नोति

येदंस्तेस्तानि दुरितानि हकारान्तेन निहृद्यन्तेनोच्यन्ते । शरीरशोषणादिहेतवो
रोगविशेषाः शिवशब्देनोच्यन्ते । हेऽग्ने निहो दुरितान्यतिसहस्वातिशयेन विना-
शय । किञ्चो रोगांश्चानिसहस्र । अचिरं कर्मानुष्ठानविषयमज्ञानं चातिसहस्र ।
अरार्तिं कर्मविघ्नकारिणं शत्रु चातिसहस्र । हिशब्दोऽपिशब्दार्थः । किञ्चहुना,
हेऽग्ने विश्वान्यपि दुरितान्यनिष्टकारणानि सहस्र विनाशय । अधानन्तरमस्मभ्यं
सहस्रीरां पीरेः पुत्रैः सहस्रां रपि धनं दा देहि । अथ सप्तमीमाह—

अनाधृष्य इति । हेऽग्ने त्वमिह कर्मणि दीदिहि दीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् ।
अनाधृष्य इतः परं केनाप्यधर्षणीयः । जानवेदा उत्पन्नसप्तस्तजगदभिज्ञः ।
आनिष्ट इतः पूर्वमपि केनाप्यहिंसितः । विराड्विधिविधं राजमानः । क्षत्रं बलं
विभर्त्वाति क्षत्रमृत् । किञ्च यथोक्तविशेषणविशिष्टत्वं शिवामिः शान्ताभिरनुग्रह-
दृष्टिभिरद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मान्बुधेऽभिवृद्धये परिषाहि सर्वतः पाटय । किं
कुर्वत् । विश्वा आशा निविद्धावरणविषयाः सर्वास्तृष्णा मानुषीर्मियो मनुष्येषु
मत्सका व्याध्यादिभीतीश्च ममृश्वन्मकर्णेण निवारयन् । अथाष्टमीमाह—

बृहस्पत इति । अत्र बृहस्पतिसवितृशब्दाभिरपरौ । सामिधेनीनामाग्नेय-
त्वात् । बृहस्पतिसवितृष्वां तुत्प हेऽग्न एनं यजमानं बोधय कर्मणि बुद्धिमन्तं
कुरु । संशितचित्तपूर्वमेव निशितबुद्धिमप्येन संतरा संशिशायि पुनरप्यतिशयेन
सुखगनुशासनवन्तं कुरु । एनं यजमानं महंत सौमगाय वर्धय । विधे सर्वेऽपि
देवा एनं यजमानमनुमदन् । समीचीनोऽप्यमिति हृष्यन्तु । अथ नवमीमाह—

अमुत्रभूयादिति । भूयो मावः । अमुत्र स्वर्गे भूयोऽमुत्रभूयः । स्वर्गे
चिरावस्थानमित्यर्थः । पञ्चमी निमित्तायां । अवशब्दो धकारयुक्त इदानीमि-
त्येतस्मिन्त्यर्थे वर्तते । हे बृहस्पतिस्तुत्पायेनऽमुत्रभूयास्वर्गे चिरावस्थानं निमित्ती-
कृत्याधेदानीं यमस्याभिगत्येधमसंज्ञं हिंसानिमित्तात्पापादस्मानमुञ्चो योचितवान-
मसीति यत्तेनास्माकं परलोकावियये चिन्वा गास्तीति शेषः । हेऽग्ने देवानां
मिषजावधिनो देवां शचीभिः स्वकीयगकिभिरस्माद्यजमानान्मृत्युं प्रयौहताम्,
अमृष्यामिह लोके निराकुरुतान् । अथ दशमीमाह—

उद्वर्यं तमस इति । वर्यं तमस उत्तरं च्योनिस्त्वमसौ विनाशकत्वेनोत्कृष्ट-
मग्निसंबद्धं ज्योतिरुत्तरं पश्यन्त उत्कर्षेण सर्वतोऽवलोकयन्तो देवता देवेषु
मध्ये सूर्यं देवं सूर्यरूपेण वर्तमानमग्निसंबद्धमेवोत्तमं ज्योतिरगन्म प्रीतास्म ।

(आर्षिनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

समास्त्वा सामिधेन्यः स्मृद्शैता आग्निके पशौ ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते मध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

ऊर्ध्वा अस्य ममिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा
शोचीः स्यग्नेः । शुभ्रं तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ।
तनूनपाद्सुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ
आऽनक्ति मध्वा घृतेन । मध्वा यज्ञं नक्षमे
प्रीणानो नराशः सो अग्ने । सुकृद्देवः मविता
विश्ववारः । अच्छायमेति शर्वमा घृतेनेदानीं
वहनिनममा । अग्निः सृचो अध्वरेषु प्रयत्सु ।
स यक्षदस्य महिमानमग्नेः सः (१) ई
मन्द्रासु प्रयमः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ।
द्वारो देवीरन्वम्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः ।
उरुव्यचमो धाम्ना पत्यमानाः । ते अस्य यो-
षणे दिव्ये न योर्नावुपासन्नक्ता । इमं यज्ञम-
वतामध्वरं नः । देव्यां होतारावूर्ध्वमध्वरं नोऽ-
भोजिह्वामभि गृणीतम् । कृणुत नः स्विष्टिम् ।
तिष्ठो देवीर्वहिरैर्देवैः सन्दन्तिवडा सरस्वती (२)
भारती । गृही गृणाना । तन्नस्तुरीपमद्भुतं

(आधीनामरूपयाजयाज्याभिधानम्)

पुरुक्षु त्वष्टां सुवीरम् । रायस्पोषं वि प्यंतु
 नामिमस्मै । वनस्पतेऽयं सृजा रगाणस्तमना
 देवेषु । अग्निहव्यं शमिता मृदयाति । अग्ने
 स्वाहां कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् । विश्वे
 देवा हविरिदं जुपन्ताम् । हिरण्यगर्भः समंव-
 तताग्रं भृतस्य जातः पतिरेकं आमति । म
 दाधार पृथिवीं द्याम् (३) उतेमां कस्मै
 देवाय हविषा विधेम । यः प्राणतो निमिष-
 तो महित्वेक इद्राजा जगतो बभूव । य इत्से
 अस्य द्विषदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा
 विधेम । य आत्मदा बलदा यस्य विश्व
 उपामते प्राशिषं यस्य देवाः । यस्य छायाऽ-
 मृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ।
 यस्येमे हिमवन्तो माह्तिवा यस्य मसुद्रं रमया
 मह (४) आहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य
 पाह् कस्मै देवाय हविषा विधेम । यं क्रन्दसी
 अबंमा तस्तभाने अभ्येक्षेतां मनसा रेजमाने ।
 यत्र धि मूर उदितौ व्येति कस्मै देवाय
 हविषा विधेम । येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे
 येन सुवंः स्तभितं येन नाकंः । यो अन्तरिक्षे
 रणसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ।
 आपो ह यन्महर्ताविश्वम् (५) आयन्दक्षं
 दुर्धाना जनयन्तीरग्निम् । ततो देवानां निर-

(आशीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

वर्ततासरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ।
यश्चिदाज्ञो महिना पर्यर्षश्च ह्यं दधाना जन
यन्तीरग्निम् । यो देवेष्वधि देव एक आर्मा-
त्कस्मै देवाय हविषा विधेम (६) ॥

(अग्नेः स सरस्वती द्याश्मह विश्व चतुर्लिङ्गश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाकेऽग्निचपनाङ्गभूते पशौ मामिवे-योऽभिहिताः । अथाष्टमे मपा-
जयाज्या आशीनाम(मि)का उच्यन्ते ।

कल्पः—“ ऊर्ध्वा अस्य-समिधो भवन्तीति प्रयाजानामापियो भवन्ति ”
इति । तत्र पथमामाह—

ऊर्ध्वा अस्येति । प्रयाजानां सर्वेषामग्निविशेषा एव देवताः । तत्र प्रथमप्रयाज-
देवतामग्निविशेषरूपापयं समिच्छब्द आचष्टे । सम्यग्नि धे-मकाशत इति व्यु-
त्पत्तेः । बहुवचनं पूजायाम् । अस्याग्नेः स्वस्त्वविशेषभूताः समिधः समिन्नामिका
देवता ऊर्ध्वा भवन्ति, अम्पच्छेयोर्धंमुशुक्ता भवन्तु । तेदृद्योगाच्छोर्चीपि ज्वाला-
स्वरूपाण्यूर्ध्वा भवन्तुत्तमानि भवन्तु । कीदृगानि गोर्चीपि, शक्रा मास्वराणि
द्युमत्तमाऽतिशयेन दीप्तिमन्ति । कीदृगस्याग्नेः, सप्तवीकम्भ सुमुखस्य मूनाः
पुत्रवद्धितकारिणः । अथ द्वितीयामाह—

तनूनपादसुर इति । तनूनं पादयति न विनाशयतीति तनूनपात्, शरी-
रपालक इत्यर्थः । एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषो मध्वा मधुरेण घृतेन पथ आ-
नक्ति स्वर्गसाधनत्वेन तन्मार्गभूतानि हवीषि घृतेनाऽऽक्तानि करोतु । कीदृगस्तनु-
नात् । असू पाणान्नाति ददातीत्यमुरः ! अत एव शरीरपालक इति युक्तम् ।
विश्वं वेत्तीति विश्वेदेवाः । देवो द्योतनात्मको मनुष्यैः पूजनीयो वा । न केवलं
मनुष्येभ्येव देवोऽपि तु देवेष्वप्यधिको देवः । अथ तृतीयामाह—

(आग्नीनामकप्रयाजयाज्याभिवानम्)

मध्वा यज्ञमिति । नरैः शंभनीयो नराशंसः । एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः । हेऽग्ने त्वं नराशंसो भूत्वा मध्वा मधुरेण घृतेन घृणानस्तृप्याग्निं यज्ञं नक्षसे प्राप्नोषि निर्वर्तयसीत्यर्थः । कीदृशो नराशंसः । सुष्टु करोति वैकल्प्य परिहरतीति सुष्ठु । देवो श्योतनात्मकः सविता कर्मण्यस्माकं भेरकः । विश्वानि दुरितानि वारयतीति विश्ववारः । अथ चतुर्थापाह—

अच्छायमतीति । ईडान इत्यग्निविशेषस्य नामधेयम् । स्तुतिप्रियत्वादीडान इत्युच्यते । एतन्नामकोऽयं वह्निः शशसा बलेन युक्तः सन्नच्छ यज्ञं प्राप्नुमेति गच्छति । तमग्निध्वरेषु पयस्सु यज्ञेषु पवर्तमानेषु स्रुचो घृतेन जुहूनिष्ठेनाऽऽभेन नमसा नमस्कारेण च परिचरेमेति शेषः । अथ पञ्चमीपाह—

म यक्षदस्येति । बर्हिनामकः कश्चिदग्निविशेषः प्राकृते बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्तिविति मन्त्रे प्रसिद्धत्वादिह प्रसिद्धवाचकेन तच्छब्देन परामृश्यते । स तादृशो बर्हिनामकोऽग्निविशेषोऽस्य सामान्यरूपस्याग्नेर्माहिमानं यक्षद्यजतु पूजयतु । स* ई स एव बर्हिनामकोऽग्निर्मन्द्रासु ह्येजनिक्कासु स्तुतिरूपासु ऋक्षु पयसः प्रयासवान्, अधिकपरिचर्यायुक्त इत्यर्थः । किंचायं बर्हिनामकोऽग्निर्वसुः प्राणिनां वासयिताचेतिष्ठोऽतिशयेनाभिज्ञो वसुधातमश्च यजमानार्थं द्रव्यस्यातिशयेन धारयिता ।

अथ षष्ठीपाह—

द्वारो देवीरन्वस्येति । द्वाशब्देन स्त्रीपूर्तिधरः कश्चिदग्निविशेष उच्यते । पूजार्थं बहुवचनम् । या देव्यो द्वाशब्दाभिधेयाः प्रथमपद्मेर्ध्वतमाचरन्ति ता द्वारो देवीरनु विश्वे सर्वे यजमाना अस्पाम्नेः सवन्वीनि व्रतानि कर्माणि ददन्ते हविः प्रयच्छन्ति । कीदृशीद्वारः । उरुवचसो विस्तीर्णगतीर्वाग्ना तेजसा पत्यमानाः प्राप्यमाणास्तेजास्वेनौरित्यर्थः । अथ सप्तमीपाह—

ते अस्येति । उपासेत्युषःकालरूपा काचिदग्नेर्पूर्तिः, नक्तेति च रात्रिरूपा काचिदग्नेर्पूर्तिः । उपासा च नक्ता चोपासानक्ता । एतन्नामिके ये अस्पाम्नेर्पूर्तिं ते नोऽस्मदीयमिदं यज्ञं योनावस्मिन्स्थानेऽध्वरं हिंसारहितं यथा भवति तथाऽऽवतां रक्षताम् । कीदृशौ त, पोरगे परस्परमिश्रिते । तत्र दृष्टान्तः—दिव्ये नै, यथा द्युलोकस्थे मूर्त्तिं भासमाने भवत एवमेते मूर्त्ति । अथाष्टमीपाह—

* मन्त्रेऽनुस्वारलोपश्छान्दसः ।

१ त. च न, दिव्ये इव, य ।

(आग्नीनामकप्रयाजयाज्यामिधानम्)

दैव्या होताराविति । होतृशब्दाभिधेयौ द्वावग्निविशेषौ । होतृत्वं च द्विविधं दैव्यं मानुषं च । तत्रैतौ होतारौ दैव्यौ । हे दैव्या होतारावग्नेर्जिह्वां ज्वालाभिमिलक्ष्य पवृत्तमूर्ध्वमतप्याच्छ्रुतं नोऽध्वरमस्मदीयामिं यज्ञं गृणीति प्रख्यापयतम् । किंच नोऽस्मदर्थं स्वष्टिं ऋणुं वैगुण्यं परिहृत्यैतामिष्टिं शोभनां कुरुतम् । अथ नवमीमाह—

तिस्रो देवीरिति । इडा सरस्वती भारतीत्यादिशब्दाच्चारितस्रो देव्योऽग्नि-
मूर्तयो याः सन्नि ता इदं बर्हिरीमं यज्ञमामदन्तु प्राप्नुवन्तु । तासां पत्येक
विशेषणमाह—मही महती गृणाना यज्ञं प्रख्यापयन्ती । अथ दशमीमाह—

तन्नस्तुरीयमिति । त्वष्टेति कश्चिदग्निविशेषः । सोऽयमस्मे अस्मासु तदैश्वर्यं,
विष्यतु विशेषेणावसितं करोतु संपूर्णं करोत्वित्यर्थः । कीदृशमैश्वर्यं, नोऽस्म-
दर्थं तुरीयं तूर्णमेव प्राप्स्यमाणम् । अद्भुतं गवाधारिवाहृत्येनाऽऽश्वर्यरूपं, पुरुक्षु
पुरुभिवंहुमिभर्नुष्यैः क्षुपते शब्दश्चेत् प्रशस्यत इति पुरुक्षु [तादृशम्] । शोभना
वीराः पुत्रा यस्मिंस्तत्सुवीरं, रायो धनस्य पोषः पुष्टिर्यस्मिंस्तद्वायस्पोषं, नाभिं
रथचक्रगतानामराणां नाभिरीव सर्वेषां बन्धूनामाश्रयभूतं [तादृशम्] ।

अथैकादशीमाह—

वनस्पतेऽवेति । वनस्पतिनामकः कश्चिदग्निविशेषः । हे वनस्पते त्वं रराणो
दानशीलः सन्नममाणो वा देवेष्वस्माभिर्घट्टयेषु त्मनाऽवसृजास्मदत्तं हविः स्वम-
मेव स्थापय । अस्माभिः प्रार्थितोऽयमाग्निः शमिता दुरिनोपशमस्य कर्ता
सन्दृश्यं सूदयाति, अस्मदीयं हविर्देवेषु सूदयतु । अथ द्वादशीमाह—

अग्ने स्वाहेति । स्वाहाकाराभिधानी कश्चिदग्निविशेषः । तादृश हे जात-
वेदोऽग्न इन्द्रार्थमिदं हव्यं स्वाहा ऋणुहि स्वाहुतं कुरु । विधे देवाः सर्वेऽपि
देवास्तदा तदा मया दयिमानमिदं हविर्जुषन्ताम् । एद्यप्येकादशैव प्रयाजारत-
थाऽपि द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वान्मन्त्राणां द्वादश-
संख्या न विरुध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता—“नराशंसो द्वितीयः
प्रयाजो वसिष्ठश्चतुर्थां तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

कल्पः—“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति सुच्यमाधारयति ” इति । पाठस्तु—

(आपीनामरुप्रयाजयाज्याभिधानम्)

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्ये ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । स च भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जात उरपन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरासीत् । स एव पृथिवीं चां विस्तीर्णा दिवं दाधार धृतवान् । उतापि चेमां भूमिं दाधार । तादृशाय कस्मै प्रजापतेये देवायाऽऽधाररूपेण हविषा विधेम परिचरेम ।

कल्पः—“ यः प्राणतो य आत्मदा इति प्रजापत्यस्य ” इति ।

यः पशुः प्रजापत्यस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तत्र वषायां द्वे ऋचौ पुरोडाशे द्वे ऋचौ हविषि द्वे ऋचाविति षडृचौ याज्यानुवाक्याः ।

तत्र पथमामाह—

यः प्राणत इति । यः प्रजापतिर्येक इदेक एव प्राणतः श्वासपुक्तस्य निमिषतश्चक्षुर्निमेषपुक्तस्य च सर्वस्य जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा बभूव । अत एव यः प्रजापतिरस्य द्विपदो मनुष्यादेश्चतुर्पदो गवादेश्चो नियमनाय समर्थो भवति । तादृशाय कस्मै देवाय हविषा विधेम । अथ द्वितीयामाह—

य आत्मदा इति । यः प्रजापतिरात्मदाः शरीरेषु जीवरूपेणाऽऽत्मपदो बलदाः सामर्थ्यप्रदश्च, यस्य प्रजापतेः प्रशिक्षमाज्ञां विभे सर्वे मनुष्या उपसिते नातिवर्तन्ते । किञ्च यस्य प्रशिक्षं देवा अप्युपासते । अमृतमपरणं मोक्षरूपं यस्य ऋचाया, यस्य प्रजापतेरुपावात्स्वाधीनं, मृत्युः प्राणिनां मरणमपि यस्य ऋचायेव स्वाधीनस्तादृशाय कस्मै देवाय हविषा विधेम । अथ तृतीयामाह—

यस्येमे हिमवन्त इति । इमे हिमवन्तो हिमवत्प्रमुखाः पर्वता यस्य महित्वा महिम्ना वर्तन्ते । रसया भूम्या सहावस्थितं समुद्रं यस्य स्वाधीनमाहुः । इमा दृश्यमानाः प्रदिशः प्राच्यादिदिशो यस्याधीना आहुः । यस्य प्रजापतेर्बाहू धर्मो धर्माविनि शेषः । तादृशाय कस्मा इत्यादि । अथ चतुर्थामाह—

यं क्रन्दसी इति । प्रजापतेः क्रन्दमाद्रोदनादुत्पन्ने चावापृथिव्यौ क्रन्दसी । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“ यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम् ” इति । ते च चावापृथिव्याववसा रक्षणान् निमित्तेन यं प्रजापतिं मनसाऽभ्येक्षेतामभित ईक्षणं कृतवत्यौ, अममावां रक्षित्वयाशासनं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृशौ चावापृ-

१ क. ल. ड. गर्भेणा । २ स. च. 'धृद. पश्वादे' । ३ स. च. ते या । ४ स. च. कीदृशौ ।

(आपीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

धिव्यौ, तस्तमाने देवानां मनुष्याणां चावस्थानाय स्तम्भिने, रेजमाने दीप्य-
माने सूरः सूर्यो यत्रावि यस्मिन्मजापतावधिभ्रियोदितौ व्येति उदयविषये
विविधं गच्छति, तादृशाय कस्मै देवाय हविषा विवेम । अथ षष्ठीमाह—

येन द्यौरुग्र्येति । उग्रा पुण्यरहितैः प्राणिभिर्दुष्प्रापा द्यौः पृथिवी चेत्येते
उभे येन प्रजापतिना दृढे कृते । सुवः स्वर्गसुखं येन प्रजापतिना स्तमितं पुण्य-
कृतसु व्यवस्थापितम् । नाको दुःखरहितो मोक्षो येन प्रजापतिना ज्ञानिषु स्त-
मितः । यश्च प्रजापतिरन्तरिक्षे लोके रजसो राजसस्य यक्षगन्धर्वादेर्विमानो
विमाता निर्माता, तादृशाय कस्मा इत्यादि । अथ षष्ठीमाह—

आपो ह यदिति । यद्यस्य प्रजापतेरनुग्रहान्महतीर्महत्सु भापो विश्वमाय-
न्विष्वाकारं प्राप्ताः । अत एव स्मर्यते—

“ अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु वीर्यमवासृजत् ।

तदण्डमभवद्धेनम् ” इति ।

कीदृश्य आपः, दक्षमग्निचयने कुशलं यजमाने दधाना धारयन्त्य उत्पाद-
यन्त्यः । तथा चेतव्यमग्निं जनयन्तीस्त्रादयन्त्यः । ततस्तस्मात्प्रजापतेर्देवानां
सर्वेषामसृर्जावनहेतुः प्राण एको निरवर्तन निष्पन्नः । तादृशाय कस्मा इत्यादि ।
सेयमृषषष्ठी हविषो याज्या । तत्रैवान्यां विकल्पितां याज्यामाह—

यश्चिदाप इति । आप इति द्वितीयावहुवचनम् । यश्चिद्य एव प्रजापतिः
पूर्वोक्तीत्या विश्वाकारेण परिणता महतीरपो महिना स्वमहिम्ना पर्यपश्यदेषां
तथाविधसामर्थाप कटाक्षेण वीक्षितवान् । कीदृशीरपः । दक्षं देवाना
अग्निं जनयन्तीः । पूर्ववद्व्याख्यायाम् । यः प्रजापतिर्देवेषु सर्वेष्वधिको देव
आसीत्तादृशाय कस्मा इत्यादि ।

एतस्मिन्नुष्वां अस्पेत्यादावष्टमानुवाके प्रयाजयाज्या आपीनामिका आघा-
रमन्त्रो याज्यानुवाक्याश्चोक्ताः । पूर्वस्मिन्सु सप्तमेऽनुवाके सामिधेन्योऽभिहिताः ।
तासामितासामुपयविधानामृचां पशुपयोगान्तः पातित्वेन पशुविधिमन्तरेण व्याख्या-
तुमशक्यत्वात्पशुविधिरादौ वक्तव्यः । तेभ्योऽपि पशुभ्यः पुरुषशीर्षस्य पूर्वं संवा-
दनीयत्वादादौ तत्संपादनं विधत्ते—

“ एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैत्यमेध्या वै माषाः अमेधं पुरुषशी-
र्षमेधैरेवास्यामेधं निरवदाय मेधं कृत्वाऽऽ हरति ” [सं० का० ५ प्र०
१ अ० ८] इति ।

एकविंशतिसंख्याकानि माषर्वाजानि स्वीकृत्य तैर्मुक्तः पुरुषशीर्षं प्राप्तुं
गच्छेत् । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्—“ सप्तैकविंशतिं वा माषानादाय पुरुष-
शिरोऽच्छैति वैश्यस्य राज्ञस्य चेपुहत्स्यादनिहस्य वा माषानुषमुष्यायं
योऽसि यस्य त इदं शिर इति पुरुषशिरः प्रच्छिद्येतेन त्वमत्र शीर्षम्पानेधीति
सप्तधा वितृष्णां वल्मीकवर्षां शिरसः स्थाने प्रति निदधाति” इति । माषास्वा-
वदपूतत्वाद्यज्ञानहांः । पुरुषशीर्षं चास्पृश्यत्वाद्यज्ञानहंम् । ततो यथा रजका
मस्त्ररूपेणांवेण वस्त्रदत्तपपनीय शोधयन्ति, एवमत्राप्यमेधैर्माषैः शिरोनिष्ठमे-
धमार्गं निःसार्य तच्छिरो यज्ञयोग्यं कृत्वा समानयति । माषसंख्यां प्रशंसति—

“ एकविंशतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्यै” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ८] इति ।

एकविंशतिसंख्यापूरवत्वं पुरुषस्यान्यत्राऽऽम्नातम्—“ दश हस्त्या अङ्गु-
लयो दश पद्या आत्मैकविंशः ” इति । अतरेऽत्र माषसंख्या पुरुषमाप्यै
संपद्यते । शिररुद्धेदादूर्ध्वं शिरोरहिते कचन्वे वल्मीकवपास्थापनं विधत्ते—

“ व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेधं यत्पुरुषशीर्षं सप्तधा वितृष्णां वल्मीकवर्षां
प्रति नि दधाति सप्त वै शीर्षम्पाः माणाः प्राणैरेवैतत्समर्धयति मेधत्वाय ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

मच्छिन्नं शिरस्तदेतत्प्राणैर्विमुक्तत्वाद्मेधम् । अतस्तदपनीयान्तःस्थितसप्त-
च्छिद्रोपेता वल्मीकस्य काचिदपाकारां मृतसंहतिं शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति ।
जीवतः पुरुषस्य शिरोगच्छिद्रेषु सप्तसु संवरन्तः माणा अपि सप्तैव । अतः
सप्तच्छिद्रोपेताया वायास्तत्र स्थापनेनैतच्छिरोऽपि प्राणैः समृद्धं भवत्येव ।
तच्च प्राणोपेतत्वं मेधत्वाय संपद्यते ।

तत्र सूत्रकारेण योऽस्य कोष्ठऽ जगत इति तिस्र ऋचः पठित्वाऽन्ते यदुक्तं
“ तिसृमिर्वमगाथाभिः परिगायति ” इति, तदेतद्विधत्ते—

(आशीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

“ यावन्तो वै मृत्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यमगाथाभिः परि गायति यमादेवैनद्वृद्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

हिरण्यकक्षपान्सुधुरानित्पादिमन्त्रेणाऽऽज्ञाता अन्यत्रापि कालान्तकादिशब्दै-
राज्ञाता मृत्युबन्धवो यावन्तः सन्ति तेषां सर्वेषामाधिपत्यं यमः प्राप्तवान् ।
यमो गीयते यास्वृक्ष ता यमगाथाः । तासां पाठेन यमसकाशादेनत्पुरुषशिरो
वृद्धे वर्जितं करोति । ताश्च यमगाथा योऽस्य कौष्ठचेत्याद्या आरण्यकाण्डे
पितृमेवमपाठके समाज्ञाताः । अत्रापेक्षितानां यमगाथानां संख्यां विधत्ते—

“ तिसृभिः परि गायति त्रय इमे लोका एम्य एवैनल्लोकेभ्यो वृद्धे ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

एनच्छिरो लोकेभ्यः पृथक्कृत्य स्वाधीनं करोतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कंचिन्निषेवं दर्शयति—

“ तस्माद्गायते न देयं गाथा हि तद्वृद्धे ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० ८] इति ।

यस्तु ब्राह्मणो याजनाभ्यापनप्रतिग्रहोन्नारित्यज्य गानेनैव जीविकां संपा-
दयति तादृशाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं देयं किमपि न दद्यात् । हि यस्माद्गाथा
गानविधेयं तद्द्रव्यमभेद्यं कृत्वा वृद्धे देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति, तस्माच्चादृशाय
न देयम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते मुक्करान्प्राजापत्य-
मजं त्पुत्रमुपाकृत्याशंक्रपमवृष्णिबस्तान् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

“ अग्निभ्यः पशूना लभते कामा वा अग्रयः कामान्नेवाव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

काम्यन्त इति कामाः पुत्रपश्चादयः, तद्धेतवोऽग्रयः, तस्मात्कामान्प्राप्तोत्येव ।
एतेषु पशुषु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“ यत्पशूनाऽऽलभेताः वरुद्धा अस्य पशवः स्युर्पत्यर्षमिच्छतानुत्तृजेद्यज्ञवे-
शसं कुर्याद्यत्संस्थापयेद्यावयामानि शीर्षाणि स्युर्पत्यशूना लभते तेनैव पशू-
नव रुन्धे यत्पत्यर्षमिच्छतानुत्तृजति शीर्षांमयातयामत्वाय प्राजापत्येन संस्थाप-

यति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रति षापयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

अत्रेदं चिन्तनीयम्—किदाग्नेयाः पशव एव नाऽऽत्स्याः, किंवा तान्पशून्-
पाकृत्य पर्याग्निरुगादूर्ध्वंमुत्सृजेत्, आहोस्वित्समाप्तिपयन्तमनुविष्टेदिति । नाऽऽद्यः
पशुप्राप्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । मध्ये परित्यागेन यज्ञभ्रंशप्रसङ्गात्
न तृतीयः । अत्रैवाग्नेयमवृष्णितंस्तशिरसां गनसारत्वेन भविष्यन्त्यां चित्वा-
मनुष्येयत्वप्रसङ्गात् । एतद्वैपत्रयपरिहारायैतत् कर्तव्यम्—अष्टम्येनोत्सर्गेण च
प्रथमवृत्तौ यज्ञो वै न भविष्यतः । प्राजापत्येन तूपरेण समापनाद्यज्ञभ्रंशरूपो मध्य-
मवृत्तौऽपि न भविष्यति । यज्ञोत्पादकत्वात्प्राजापतिर्यज्ञ एव । ततो यज्ञरूपे प्रजा
पतावेव क्रियमाणं यज्ञं प्रतिष्ठापयति समापयति ।

इत्थमुपोद्वातत्वेन पशवो विहिताः । अधानुवाकद्वयोर्का मन्वा व्याख्या
तव्याः । यद्यपि सामिधेयः पूर्वानुवाकोक्ताः पूर्वमेवानुष्ठेयाश्च तथाऽप्यम्यर्हितं
पूर्वमिति वैयाकरणोक्तन्यायेन प्रयाजयाज्यानां धीतिहेतूनामभ्यर्हितत्वाद्वा सूची-
कटाह्न्यायेनाल्पवक्तव्यत्वाद्वा वा एवाऽऽर्थाः प्रथमं विवक्षे—

“ प्राजापतिः प्रजा असृजत स गिरिचानोऽमन्यत स एता आधीरपश्यता
भिर्वं स मूलत आत्मानमाऽर्षीणीत यदेता आपिपो भवन्ति यज्ञो वै प्रजापति
यज्ञमेवैतामिसृजत आधीणाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

प्रजामृष्टौ सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वादिकोऽहनिनि स प्रजापतिरमन्यत । ततः
सामर्थ्यपरिका एता आधीर्भनस्ता विचार्य निश्चितवान् । ततस्ताभिरेवाऽऽ-
र्षीमिः स प्रजापतिर्यज्ञमारम्भ एव स्वात्मानं धीतमकरोत् । तेष्वतप्रयाजानु-
ष्ठानार्थं एता आमिनामिका ऋचो भवेयुः । आत्मानमाऽर्षीणात्येतामिरित्यु-
ध्वां अस्पेत्याद्या ऋच आपिदः । प्रजापतिजन्मवाद्यज्ञः प्रजापतिरेव । अत
प्रजापतिर्दत्तमेव यज्ञयेनाभिर्ऋग्भिर्मूलत एव धीतं करोति ।

तासामाऽर्षीणां बहुप्रकारच्छन्दस्त्वं षाठपातं प्रशंसति—

“ अपरिमितच्छन्दसो भवन्त्यपरिमिनः प्रजापतिः प्रजापतेराध्यै ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

१ स. च. 'स्वर्षम' । २ स. च. 'वस्ताना ग' । ३ स. च. भाविन्यो । ४ व. ह.
'धन्यां पि' । ५ स. च. 'ण पशुना स' । ६ क. घ. ह. 'ज्ञस' । ७ क. व. ह.
'प्रोत्त' । ८ स. च. 'स्ताम्भुची' । ९ स. च. तथा प्रक' । १० स. च. 'धीना ।

(आशीनामकप्रयाजयाज्यमभिधानम्)

बहुपकारच्छन्दस्त्वं चैवं द्रष्टव्यम्—सर्वाश्वेतास्त्रिपदाः । आत्तामाद्या अन्त्याश्च
पादा एकादशाक्षराः । मध्यमः पञ्चाक्षरः षडक्षरः सप्ताक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादः ।
ता एताः विर्पात्त्रिकामध्यास्त्रिपदा उष्णिहः । दैव्या होताराद्भूर्ध्रं तिस्रो देवी-
रिति च गायत्र्याविति ।

एषां छन्दसां मध्यमपादेषु यदेतत्तारतम्यं तदिदं प्रशंसति—

“ ऊनातिरिका मिथुनाः प्रजात्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

पञ्चाक्षरत्वमारभ्याष्टाक्षरत्वपर्यन्तेषुत्तरोत्तरापेक्षया पूर्णपूर्वस्योन्त्वं पूर्णपूर्वापेक्षया
त्तरोत्तरस्पातिरिक्तत्वम् । एवं कोटिद्वयात्मकत्वात्मिथुनत्वं, तच्च प्रजननाय
संपद्यते ।

आद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य यदल्पत्वं तदिदं प्रशंसति—

“ लोमशं वै नामितच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशुनेवाव रुन्धे ”

[सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

लोमसदृशं सूक्ष्मं मध्यमस्य च्छन्दसस्तदिदं लोमशं, यथा हस्तपादतदङ्गुल्याद्य-
पेक्षया लोमनः सूक्ष्मत्वम्, एवमाद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य सूक्ष्मत्वमित्यर्थः ।
प्रजापतेः सृष्टा एते पशवस्ते तर्हि लोमशाः । अतोऽस्य च्छन्दमो लोमशत्वसा-
म्येन पशुमाप्तिर्भवति ।

एतास्वापीषु च्छन्दसां नानाविवरणं प्रशंसति—

“ त्वांणि वा एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चिरये क्रियन्ते तस्मादेवा
अग्नेश्चित्यस्य भवन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

अर्वां अस्पेत्याद्या या आपिपस्ताः सर्वाणि रूपाणि न्यूनानि रिक्रमावेन
विविधरूपयुक्ता भासन्ते । यत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण चेतस्योऽग्निस्तास्मिन्नप्यग्नौ
सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते । पक्षित्वनिष्पत्तये पक्षपुच्छादीनि बहूनि रूपाणि
कामनाभिदेन श्येनकङ्कादिरूपाणि च । तस्मादापीषां चित्याग्नेश्चास्ति सादृश्यं
तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्याऽऽपियो भवितुं योग्याः ।

तदेवमष्टपानुवाकोका आशीषांस्तया बहुवक्तव्यतया पूर्णमुपेक्षिताः सप्त-

मानुवाकोक्ताः सामिधेभ्यः प्राप्तावेसरतया व्याख्यायन्ते । तत्रैतासां सामिधे-
नीनां प्राकृतीभिः सामिधेनीभिः सभुञ्चयमभ्युपेत्य संख्याविशिष्टाः सामिधेनी-
विधत्ते—

“ एकविंशतिश्च सामिधेनीरन्वाह रुद्रा एकविंशो रुद्रमेव गच्छत्यधो
प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा लोकविंशः ” [सं० का० ५ प० १ अ० ८] इति ।

तूत्रकारेण—“ एकादश प्राकृतीः सप्तास्वाग्ने इति दशाऽऽग्निकीः ” इति
शुक्लम् । सप्तमकाण्डे—“ य एवं विदाश्च एकविंशतिरात्रमासते रोचन्त एव ”
इत्येकविंशतिसंख्यायां दीप्तिहेतुत्वश्रावणादत्राप्या संख्यायां बुद्धिस्थ एकविं-
शस्तोमो दीप्तिरूपः । तथा प्रकृतौ काम्यसामिधेनीमस्ताव एकविंशस्तोमानां
प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात्प्रतिष्ठारूपश्च । अतस्तया संख्यायां रुचं प्रतिष्ठां च प्राप्नोति ।

तत्रैव विकल्पितं पक्षान्तरं विधत्ते—

“ चतुर्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः
साक्षादेव वैश्वानरमेव रुन्धे ” [सं० का० ५ प० १ अ० ८] इति ।

तत्र शास्त्रान्तरोक्ता उपेत्यक्षि वायुरित्याद्यास्तिस्रो धाम्नाः प्रक्षिप्य चतु-
र्विंशतिसंख्यां पूरणीया । विभेषां नराणां हितो वैश्वानरः । दोहपाकादिकारि-
त्वाद्धितत्वम् । तादृशोऽग्निः संवत्सररूपः । ‘ संवत्सरं मुख्यं भूत्वा ’ इत्येतेः
संवत्सरसंबन्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्चतुर्विंशतिसंख्यायां अर्धमाससंवत्सरदा-
रेण मुख्यमेव वैश्वानरं प्राप्नोति ।

प्रकृतौ घटुक्तं ‘ विः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम् ’ इति, तदेतदपवादितुं विधत्ते—

“ पराचीरन्वाह पराडेव हि सुयगो लोकः ” [सं० का० ५ प० १
अ० ८] इति ।

पराचीरनावृत्ताः । स्वर्गलोकेऽपि पराडेव न कदाचिदावर्तते । तदेतत्सर्वं
तूत्रकारेण संगृहीतम्—“ एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनीर-
न्वाह ” इति ।

तत्राऽऽग्निकीषु प्रथमाया ऋचः प्रथमपादे संवत्सरवाचिनः समाशब्दस्य ऋतु-
शब्दस्य [च] तात्पर्यं दर्शयति—

“ सप्तास्वाग्ने ऋतवो वर्धयन्तिवत्याह सप्ताभिरेवाग्निं वर्धयत्यृतुभिः संवत्सरम् ”
[सं० का० ५ प० १ अ० ८] इति ।

(आग्नीनामरूपयाजयाज्याभिधानम्)

ऋतवः पवनमानाः संवत्सरे पूरयन्ति । संवत्सरश्चोत्ताग्निवारणेनाग्निं
वर्धयति ।

एवमृतूनां संवत्सरस्य चाग्निबृद्धिसाधनत्वं प्रतिपाद्य चतुर्थपादे ' आ भाहिः
इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ विश्वा आ भाहि मदिग्ः पृथिव्या इत्याह तस्मादग्निः सर्वां दिशोऽनु
वि माति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

नवम्या ऋचस्तृतीयपादे मत्प्यौहतामितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ मत्प्यौहतामभिना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ८] इति ।

दशम्या ऋचः प्रथमपादे तमःशब्दार्थं दर्शयति—

“ उद्वयं तमसस्सरीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हान्ति ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ८] इति । चतुर्थपादे ज्योतिःशब्दार्थं दर्शयति—

“ अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहात्तौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव
सायुष्यं गच्छति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

सायुष्यं सहभावम् ।

उद्वयं तमसस्सरीत्यस्या ऋचः पाठमार्त्तं चरमभावित्वं प्रशंसति—

“ न संवत्सरस्विष्टति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्त-
मामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्वाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

यस्य यजमानस्यैताः समास्त्वाऽग्न इत्याद्याः सामिवेन्यः क्रियन्ते तस्य स्वर्गाधि-
गत्यर्थं मुख्याग्निवारणहेतुः संवत्सरो वा, एतदग्निसाधनसमूहरूपा श्रीवां च तिष्ठति
न परामोति, ज्योतिर्विरहात्ताम्यां स्वर्गो नाधिगम्यत इत्यर्थः । अथ स्वर्गाधिग-
तिक्षमां ज्योतिष्मतीमृचमुत्तमां ब्रूयात् । पश्यन्तो ज्योतिरित्येवं ज्योतिःशब्दस्य
विद्यमानत्वादुद्वयं तमसस्सरीत्येषा ज्योतिष्मती । अस्मै यजमानार्थं ज्योतिष-
उपरि धारणादूर्ध्वदेगवर्ती स्वर्गलोकोऽनुख्यातो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्निः प्रयाजपाज्यः स्पृदांश्शाऽऽग्नीतिनामिकाः ।

द्विर बुवाधारहोमो यः प्राजेति द्वयं द्वयम् ॥

(आन्युत्पादनाभिधानम्)

पाप्मानुवाक्ये हि षषापुरोडाशहविःषु ताः ।

पश्चिद्विकल्पितो मन्त्र इति विंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यापकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुशाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठमोऽनुशाकः ।)

आकृतिममिं प्रयुज* स्वाहा मनो मेधा-
 ममिं प्रयुज* स्वाहा चित्तं विद्वातममिं प्रयु-
 ज* स्वाहा वाचो विधतिममिं प्रयुज* स्वाहा
 प्रजापतये मनवे स्वाहाऽभये वैश्वानराय स्वाहा
 विश्वे देवस्य नेतमंतो वृणीत सस्य विश्वे
 राय श्पुष्यसि युञ्जं वृणीत पुष्यसे स्वाहा मा
 सु भिरया मा सु रिषो इहंस्व वीडयस्व सु ।
 अम्बं धृष्णु वीरयस्व (१) अग्निश्चेदं करि-
 ष्यथः । इहंस्व देवि पृथिवि स्वस्तय आसुरी
 माया स्वधया कृताऽसि । जुष्टं देवानामिद-
 मस्तु हव्यमरिष्टा वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ।
 मित्रैतामुखां तपैषा मा भेदि । एतां ते परि
 ददाम्यभित्यै । द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रतनो होता
 वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः । परस्या अधि
 संवतोऽवरा* अभ्या (२) तर । यत्राहमास्मि
 ता* अंब । परमस्याः परावतो रोहिदश्व
 इहाऽऽ गहि । पुरीष्यः पुरुप्रियोऽमे त्वं तरा

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

मृधः । सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यमे
वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाऽ-
मि शूशुचोऽन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्वि भाहि ।
अन्तरमे रुधा त्वमुखायै सद्ने स्वे । तस्या-
स्त्वं हरसा तपजातवेदः शिवो भव । शिवो
भुत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद् शिवस्त्वम् । शिवाः
छत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽमदः (३)॥

(वरियस्वाऽऽतपन्विश्रतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९-॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाक आभियो याज्यानुवाक्याः प्रोक्ताः । अथ नवमोऽनुवाकेऽग्न्यु-
त्पादनमभिवचे ।

कल्पः—“ यत्पाग्दीक्षाहुर्वीभ्यरतत्तवाऽऽकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति पश्वाऽऽ-
श्वरिकीहुत्वाऽऽकृतिमभिमिति पढाभिकीर्विधे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिं सप्त-
मीम् ” इति । पाठस्तु—

आकृतिमभिमिति । आकृतिः संकल्पोऽस्मदीयानुष्ठानविषयस्तां प्रयुजं
मेरकमभिमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं यन्मनः स्मृतस्य धार-
णसामर्थ्यरूपा या मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं मेरकमभिमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु ।
अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं यच्चित्तं यद्यपि तेन चित्तेन ज्ञातु(त)-
मनुष्ठानं तदुभयं प्रति मेरकमभिमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । वाचो मन्त्रपाठरूपाया
विभृतिर्विधारणं तां प्रति मेरकमभिमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । मनवे मनुष्याणां
जनकाय प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । विधेषां नराणामनुग्रहीतृत्वेन वैश्वानरा-
याम्नये स्वाहुतमिदमस्तु । विधे विश्वात्मकस्य नेतुर्जगन्निर्वाहकस्य देवस्य संख्य-
मनुग्रहं मर्तो मरणवान्यजमानः सहजा वृणीत याचेत । तच्च सत्त्वमहिशेनु-

स्तोत्रेण लभ्यते । विधे विधात्मकस्य रायो धनस्येपुष्पसीशिये त्वं नियन्ताऽ-
सीति स्तुत्या पुष्पसे यज्ञपोषणाय द्युम्नं धनं वृणीत याचेत । इदं हविस्तव
द्वृतमस्तु ।

आकृतिभिर्यादाभिर्वैश्वानराय स्वाहेत्यन्तेर्मन्त्रैः साभ्यं होमं विधत्ते—

“ पद्भिर्दीक्षयति पद्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ९] इति । होमेन दीक्षारूपं संस्कारं कुर्यादित्यर्थः ।

विधे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहोतिं सप्तमीमिति विधिमभिपेत्य विधेयगतां
सप्तसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दाश्चि सप्तोभिरेवैनं दीक्षयति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ९] इति ।

गायत्री विष्टुब्जगतीत्यादिमन्त्रोक्तेषु छन्दःस्वष्टस्वन्दयोरुष्णिक्कुभोरेकी-
कारेण छन्दसां सप्तत्वम् ।

विधे देवस्येतिमन्त्रे यदनुष्टुप्छन्दो यच्चास्य मन्त्रस्योत्तमत्वं चरमरूपत्वं तदु-
भयं प्रशंसति—

“ विधे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मात्प्राणानां
वागुत्तमा ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

यस्मादिहानुष्टुब्जाम्ना सर्वमन्त्रैर्वन्त्या च तस्माल्लोकेऽपि प्राणानां चक्षुरादीन्दि-
याणां मध्ये वागुत्कृष्टा । वाचा हि विद्वत्प्राणानां राजसभायां च पूज्यो भवति ।

अशेषजगद्व्यवहारसमर्थत्वेन मन्त्रौ प्रशंसति—

“ एकस्माक्षरानार्धं प्रथमं पदं तस्पाद्यद्वाचोऽनामं तन्मनुष्या उपजीवन्ति
पूर्णाया जुहोति पूर्णं इव हि मजापतिः मजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि
मजापतिः मजा असृजत मजानां सृष्ट्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
९] इति ।

४स्मादस्यामृचि प्रथमं पदं प्रथमः पाद एकेनाक्षरेण न्यूनं तस्मान्मनुष्या
वाचः स्वरूपमनामसंपूर्णमुपजीवन्ति । मूलाधारादुत्पन्नो वायुर्मुहंपर्यन्तं पसूतो
वक्त्रे तत्तत्स्थानेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णाभिव्यक्तिलक्षणं वाक्श्वतुर्थं
पदम् । पूर्वाणि तु त्रीणि पदानि कण्ठादथ एव गूढत्वान्नाभिव्यञ्जयितुं
शक्यन्ते । तथा चाऽऽज्ञादते—“ गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं
वाचो मनुष्या वदन्ति ” इति । तुरीयं वैतर्क्याख्यवाचो रूपम् । एते-

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

नासंपूर्णे वाग्म्यवहारतामर्थ्यं दर्शितम् । किंचेयमृगुत्तरेषु पादेष्वक्षरसंपूर्णां ।
तेन सृष्टिपूर्णप्रजापतिसाम्यात्तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं तेन सृ-
ष्टिशून्यजगद्धीजसाम्यात्प्रजोत्पत्तये भवति । हि यस्मान्भितरामूनात्प्रेर्त्तीनविकारा-
दुपादानात्मजा असृजव ।

कल्पः—“यत्प्राङ्मुष्टिकर्मणस्तत्कृत्वा शणकुलायेन मुञ्जकुलायेन वोक्त्वां प्रच्छाद्य
मा सु भित्था इति द्वाभ्यामाहवनीये प्रवृणक्ति” इति । तत्र प्रथमामाह—

मा सु भित्थेति । हे उखे त्वं मा भित्था भिन्ना मा भव । तदिदमभि-
न्नत्वं सुष्टु कर्तव्यम् । तथा मा रिषः स्फुटितेनापि हिंसित्वा मा भव । तदेतद-
स्फुटनं सुष्टु कर्तव्यम् । सर्वान्पना द्वैधीभावो भेदः । लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं,
तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । दंहस्व भेदाभावात्प ददा भव । सुवीढयस्व स्फुट-
नामावाय स्वाङ्गानि सुष्टु दृढी कुरु । हे धृष्णु धर्षणयुक्ते हेऽम्ब मातृसहाशि
वीरयस्व वीरवदाचर । अग्निश्च त्वं च भित्तित्वेदमस्मदीयं कर्म कारिष्यथः । अथ
द्वितीयामाह—

दंहस्व देवीति । हे पृथिवि देवि, मृत्कार्यत्वात्पृथिवीरूपत्वं, मन्त्रैर्निष्पाद्य-
त्वाद्देवतात्वं, तथाविधे हे उखे स्वस्तये यजमानार्थं दंहस्व ददा भव । आसुरी
माया शम्बराद्यसुरनिर्मितमायेव स्वयया कृताऽसि, कव्यप्रदानवाचिना स्वधाशब्दे-
नान्जमात्रमुपलक्ष्यते, अन्नेन निमित्तभूतेन तद्धेतुपागसिद्धयर्थं त्वं निष्पादिताऽसि ।
आसुरी माया यद्ददचित्तरचनात्कां चित्रं वस्तु सहसा भूत्वा प्रतिभाति तद्वत्त्व-
मपि द्विस्तनत्वाद्दिरचनायुक्ता निष्पन्नाऽसित्यर्थः । त्वन्मुत्तान्निष्पत्तयमानमिदं
हव्यं देवानां जुष्टं भियमस्तु । त्वमप्यरिषा केनाप्यहिंसिता सत्यस्मिन्यज्ञ उदि-
स्यदता भव । अस्यामुत्तायां परितोऽङ्गारोऽनोप्य तापनं विघत्ते—

“ यदर्चिषि प्रवृञ्ज्याद्भूतभव रुन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्र वृ-
णक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे भविष्याद्भि भूयो मृतात् ” [सं० का० ५ प० १
अ० ९] इति ।

यदि प्वालायापुतां प्रतपेत्तदानीं यदस्य गृहे भूतं पूर्वं विद्यमानं धनमास्ति
तदेव स्वाधीनं भवति, न तु भविष्यत् । यदि, अङ्गारेषु प्रतपेत्तदानीं गृहे भवि-

१ क. स. प. क. 'त्पुनोरेवि' । २ क. प. क. 'न वो' । ३ स. चोत्तां । ४ स.
व. 'भुञ्जेना' । ५ क. च 'राभगे' ।

व्यदविद्यमानं धनं प्राप्नोति । हि यस्माज्जना भविष्यद्भनं भूताद्भुवोऽधि नं
मन्यन्ते । न खलु कश्चिदपि भूतार्थं प्रति यतते भविष्यदर्थं तु सर्वोऽपि प्रयतते ।
अङ्गारेषु काष्ठैः सपिन्धनेन श्वाला भाविनी । अतोऽङ्गाराणां भाविधनहेतुत्वं
युक्तम् । तस्मिन्प्रतापने मा तु भित्था इत्यादिमन्त्रद्वयं विनियुञ्जे—

“ द्वाभ्यां प्र वृगक्ति द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठस्यै ” [सं० का० ५ प्र०
१ अ० ९] इति ।

कस्यः—“ मित्रैतामुखां तपेति मदाक्षणमङ्गारैः परीन्वे ” इति । पाठस्तु—
मित्रैतामुखामिति । हे मित्रैतामुखा तप तवां कुरु । एषोखा मा भेदि
मा भिद्यताम् । अमिरथे मङ्गामावाथंमेतामुखां ते तव हस्ते परितो ददासि ।
देवतान्तरपरित्यागेन मित्रायैवोखायाः परिदाने कारणं दर्शयति—

“ ब्रह्मणा वा एवा यजुषा संभृता यदुखा सा यद्भिद्येताऽऽर्तिमाच्छेद्यजमानो
हृष्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखां तपेत्याह ब्रह्म वै पित्रो ब्रह्मन्वैनां प्रतिष्ठ पयति
नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हृष्यते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
९] इति ।

येयमुखा सैषा परब्रह्मस्वरूपेण वसवस्त्रया कृष्णवित्पादिना यजुषा संपादिता ।
परब्रह्मण उत्पन्नत्वाद्यजुषो ब्रह्मत्वम् । तथाविधेन यजुषोत्पन्नाया उखायाः कदा-
चिदपि भेदे न युक्तः । कुलालेन निर्भिनादयजुष्काद्घटादिलक्षणत्वात् । एवं सति
यदि कदाचित्पमादाद्भिद्येत तदानीं यजमानो भिद्येत यज्ञोऽपि विनश्येत् । मित्रा-
योखायाः परिदाने तु मित्रस्य परब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मण्येवोखा प्रतिष्ठापिता भवति ।
ततो यजमानस्य यज्ञस्य च नास्ति हानिः ।

अथ भेदे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

“ यदि भिद्येत तैरेव कपालैः स२ सूजेत्सैव ततः प्रायश्चित्तः ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

पक्षाया उखाया भेदे तदीयैरेव कपालैर्मृदन्तरं मिश्रयित्वा पुनरप्युखां नि-
ष्पादयेत् । सैव पुनर्निष्पादितोखा ततो भेदरूपादपराधात्प्रायश्चित्तोक्तिर्विमोचनहेतुः ।

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

पूर्वं सामान्याकारेणोखायाः प्रतपनमाहवनीये विहितम् । अथ गतभियो विशेषं विधत्ते—

“ यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष स स्वां देवतामुपैति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

योऽग्निच्यने प्रवृत्तो गतश्रीः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यो वा भवेत्तस्य मथित-
मग्निमुखायामवदध्यात् । न त्वाहवनीय उखायाः प्रवृञ्जनं कार्यम् । एष त्रयाणां
गतभियां मध्येऽन्यतमो भूतो भूतिमानैभर्योपेतः । अतः प्रभृत्वात्स स्वकीयामेव
मथिताग्निरूपां देवतामुपैतुमर्हति न त्वाहवनीयदेवतान्तराम् ।

यस्तु गतश्रीः सन्पुनर्भूतिं कामयेत तस्य मथिताग्निमपोथे पूर्ववत्प्रवृञ्जनमपि
विधत्ते—

“ यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स एव तस्य स्यादतो शेष संभवत्येष
वै स्वयंभूर्नाम भवत्येव ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

आहवनीये प्रतप्तायामुखायां योऽग्निः संभवेत्स एव तस्य भूतिकामस्य गत-
भियः कार्यो न तु मथितः । हि यस्मादत् उखायामेव संभवति तस्मान्मथनापेक्षा-
मन्त्रेण स्वयमेवोत्पन्नात्वादिषु स्वयंभूरित्युच्यते । एवं सति यजमानो भवत्येव
भूतिं प्राप्नोत्येव । यजमानद्वेषिणोऽध्वर्याः प्रकारान्तरं विधत्ते—

“ ये कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यस्तस्याऽऽहत्याव दध्यात्साक्षादेवास्मै
भ्रातृव्यं जनयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

यमुद्दिश्य शत्रुमस्मै जनयेयमिति कामयेताध्वर्युस्तस्यान्यतो गृहान्तरादिप्रदेशा-
दग्निमानीयोखायां प्रक्षिपेत् । तथा सति विलम्बमन्तरेणैव भ्रातृव्यं जनयति ।
अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते—

“ अम्बरीपादन्नाकामस्याव दध्यादम्बरीषे वा अन्नं श्रियते नयोन्येवान्नमव
रुन्वे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

घृतादिना शाकादिमर्जनार्थं यल्लोकिकं लोहादिपात्रं तदम्बरीषं तस्मिन्प्रतप्ते
घृतप्रक्षेपेण प्रौढा ज्वालोत्पद्यते । ततोऽग्निमाहत्यायामवदध्यात् । लोके हि
तस्मिन्नाम्बरीषे शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाग्नेनैतस्याग्नेः समान-
योनित्वाद्यजमानोऽन्नं प्राप्नोत्येव ।

तदेवं मवृञ्जनमसंज्ञागताग्विधीन्परिसमाप्य मरुतमवृञ्जनोपमुक्तं द्रव्यं विधत्ते—

“मुञ्जानव दधात्यूर्वे मुञ्जा ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति” [सं० का०
५ प० १ अ० ९] इति ।

शुष्कान्मुञ्जारूपास्तुणविशेषानुत्सायां प्रक्षिपेत् । महिष्पादिभिर्भक्षयत्वान्मुञ्जा
कर्मूपाः । अन्नमेव यजमानाय संपादयतीति ।

कल्पः—“ द्मन्ः सर्पिरासुतिरिति तस्यां वरुमुकमुञ्जितं घृतेनाङ्कत्वाऽ-
वदधाति मुञ्जांश्च ” इति । पाठस्तु—

द्मन्ः सर्पिरिति । अत्रोत्परस्पमानोऽग्निरेतैर्विशेषणैः प्रशस्यते । द्रुशब्देन
वृक्षा उच्यन्ते । “ द्रुशदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रुः । वनस्पतीनामेवैतेन सूयते ”
इति श्रुत्यन्तरात् । द्रुशब्दाभिधेया वृक्षा अन्नं यस्यासौ द्मन्ः । सर्पिरेवाऽऽ-
हाररत्नेन सूयते प्रक्षिप्येतेऽस्मिन्निति सर्पिरासुतिः । प्रतनः पुरातनः । होता देवाना-
माह्वाता । वरेण्यो वरणीयः । सहस्रो बलस्य पूर्वः । मथनेहेतुना यत्नेनोत्पद्य-
मानत्वात् । अद्भुत आश्चर्यरूपः ।

अनेन मन्त्रेण साधुं क्रुमकावधानं विधत्ते—

“अग्निदेव्यो निष्ठापत स क्रुमकं पाविशत्करुमुकमव दधाति यदेवास्य तत्र
न्यक्तं तदेवाव रुन्धे” [सं० का० ५ प० १ अ० ९] इति ।

क्रुमकमर्त्सं काष्ठशकलम् । न्यक्तं विलीनमग्निरूपम् । तत्र तस्मिन्नेव शक-
लेऽस्याग्नेर्पदेव रूपं न्यक्तं विलीनं तत्प्राप्नोति । चूर्णरूपं क्रुमकमिति सूत्रकारे-
णोक्तम् । अस्य क्रुमकस्य घृताकृतं विधत्ते—

“ आष्येन सं यौत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्ध-
ययथो र्जसा ” (सं० का० ५ प० १ अ० ९] इति ।

संपीति तत्क्रुमकं संमिथयेत् । आष्यस्याग्निस्थानत्वम् “ आ प्यायतां घृत-
योनिरग्निः ” इत्यादिमन्त्रवर्णाद्घृतेन ष्वालोत्पत्तेः ष्वावगन्तव्यम् । ष्वालोत्पत्तिरे-
वात्राद्यो तेजसा संपर्षयतीत्युच्यते ।

कल्पः—“ परस्या अधि संवत इति वैकङ्कतीं समिधमादधाति ” इति ।

पाठस्तु—

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

परस्या अधीति । सम्पग्वनुते देवान्मजते यस्यां क्रियायां सा क्रिया संबत् । परस्याः संवतोऽभ्युत्कृष्टाया इष्टेरधिष्ठानं त्वमवरान्निरुष्टानप्यस्मानभ्या-
तराऽऽभिमुख्येनाऽऽगत्य दुःखात्तारय । यत्र येषु बन्धुष्वमहस्मि तानपि बन्धु-
नव रक्ष । अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“ वैकङ्कनीमा दधाति मा एवाव रुन्वे ” [सं० का० ५ ब० १ अ० ९] इति ।

आग्नेयी दीप्तिर्विकङ्कनीवृक्ष एवावतिष्ठते । अत एवाऽऽधानब्राह्मणे स्तूयते—
“ अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कनं मा आछंत् ” इति । अतो वैकङ्कनसमि-
धा दीप्तिः प्राप्नोते ।

कल्पः—“ परमस्याः परावत इति शमीमयीम् ” इति । पाठस्तु—

परमस्या इति । परावच्छब्दो दूरदेशवाची । हेऽग्ने परमस्याः परावतोऽ-
त्यन्तदूरदेशादिहास्मिन्कर्मणि त्वमागहि आगच्छ । कीदृशस्त्वं, रोहिदधो लो-
हितवर्णोऽधो यस्यासौ रोहिदधः । अत एवान्पत्राप्याम्नायते—“ रोहितेन
त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु ” इति । पुरीषमुखोहेतुभूतं पांसुमहतीति पुरीष्यः । पुरुषाणां
यजमानानां मियः पुरुमियः । तादृशस्त्वं मूधः शत्रूंस्तरातिलक्ष्मण ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“ शमीमयीमा दधाति शान्त्यै ” [सं० का० ५ ब० १ अ० ९] इति ।

शमीवृक्षस्याग्निदाहशमनहेतुत्वात्तदीपया समिधा शान्तिर्भवति । अत
एवाऽऽधानब्राह्मणे पठ्यते—“ प्रजापतिरामिसृजत । सोऽग्निमेत्य मा
धक्षयतीति । तस् शम्याऽशमयत् । तच्छम्यै शमित्वम् ” इति ।

कल्पः—“ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृमिर्जातमुख्यमुपतिष्ठते ”
इति । तत्र प्रथमावाह—

सीद त्वं मातुरिति । हेऽग्ने त्वं मातृसमानाया अस्या उत्खाया उपस्थ
उत्सङ्गे सीदोपविश । कीदृशस्त्वं, विश्वानि वयुनानि सर्वाञ्ज्ञानोपायान्विद्वाने-
नामुखापर्विषा त्वदीपदीप्या मा शूशुचोऽन्यन्तं मा दीपय । तपसा संवापेनामि
मा शूशुचः । अर्चिः कारणं तपः कार्यं, कारणेनेषत्तापो भवति, कार्येण तु
भूपान् । तद्भयं मा कुर्वित्यर्थः । अस्यामुखायामन्तः शुक्रज्योतिर्निर्मलप्रकाशः
सन्विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । अथ द्वितीयावाह—

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

अन्तरमे रुचेति । हेऽग्ने उत्सापै तस्या उत्साया अन्तरंभ्ये श्वे मदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युज्यस्वेति शेषः । हे जातवेदस्त्वं तस्या उत्सायाः शिवो भव सुत्वपदो भव । किं कुर्वन् । हरसा तेजसा तपञ्ज्वलन् । अथ तृतीयापःह—

शिवो भूत्वेति । हेऽग्ने मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वाऽथो अनन्तरं त्वं शिवः मन्सीद सर्वांन्पति शान्तः सञ्जुषविश । सर्वां दिशाः शिवाः शान्ताः छत्वेहास्यामुत्सायां स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासद् आगत्योपविश ।

एतान्मन्त्रान्विनियुञ्जे—

“ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते यम इमे लोका एष्वेव लोकेष्वविदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

आविदं ख्यातिग । किंच प्राप्तापानध्यानानां त्रित्वात्तानपि त्रिसंख्यया स्वात्मनि स्थापयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आभूनिं सप्तभिर्दीक्षाहुतिपां स्त्रिति च द्वयात् ।
पूर्वाग्नौ प्रवृणक्त्योखां मिषाङ्गारैः समिधये ॥
दमन्तः क्रमुकमाधत्ते परं वैकङ्कूर्त्वा परम् ।
शमीमयीं सीद जातं तिसृभिश्चोपतिष्ठते ॥
नवमे त्वनुराकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश शर्षिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयापादे चिन्तितम्—

षड्भिर्दीक्षितोत्पन्निगतं प्रकृतवाधकम् ।
समुच्चिन्तं वा चाधः स्यात्कार्यैक्यात्प्राग्वक्तव्यतः ॥
अग्नौ होषाङ्गता कस्तप्लेरतिदिष्टेन तुल्यता ।
विमाऽऽवृत्तिं द्वादशवसिद्धये स्यात्समुच्चयः ॥

अग्निचयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते—“ षड्भिर्दीक्षयति ” इति । प्रकृतावपि—
“ सुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाप ” इत्यादिना दीक्षाहुतयः षड् विहिताः ।

(अग्निगारणाभिधानम्)

तत्र मन्त्रा भिन्नाः—“ आकूतैः प्रयुजेऽग्नये स्वाहा ” इत्यादयः प्राकृता मन्त्राः,
 “ आकूतिमग्निं प्रयुजस् स्वाहा ” इत्यादयो वैकृताः । तत्र वैकृत-
 माहुतिमन्त्रपट्कं प्राकृतस्य बाधकं किंवा प्राकृतेन समुच्चितमिति संशये
 बाधकमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । कार्येक्यात् । दक्षिणीयाङ्गमत्ताहुत्युपकारउ-
 क्षर्णं यत्कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणां तदेव वैकृतानामपि । न च विकृतौ तन्न
 प्रतीयत इति शङ्कनीयम् । स्वाहान्तपाठरूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकार-
 कत्वप्रतीतिः । आहुतीनां च पट्भिर्दक्षयतीति वाक्येन दक्षिणीयाङ्गत्वप्रतीतिः ।
 तस्माच्छ्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाध इति पूर्वः पक्षः । अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं
 यद्यपि भ्रुविसिद्धं तथाऽपि होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कलनीयम् । तथा चातिदेशकं-
 ल्प्यैर्मन्त्रैस्तुल्यवस्तत्त्वात् बाध्यबाधकता । एवमपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति
 चेत् । अस्त्येव । द्वादश जुहोतीति संख्याविधानेन तत्सिद्धेः ।
 न च वैकृतानामेव षण्णामावृत्त्या संख्या सिध्यतीति वाच्यम् । आवृत्तेरभ्रुत-
 त्वात् । न च सा कलापितुं शक्यतेऽन्यथाऽपि संख्योपपत्तेः । तस्मात्समुच्चय
 इति रादान्तः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमपराठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमपराठके दशमोऽनुवाकः) ।

यद्मे यानि कानि चाऽऽ ते दास्तुणि दध्म-
 सिं । तदस्तु तुभ्यमिद्घृतं तज्जुपस्व यविष्ठ्य ।
 यदर्युपजिह्विका यद्दम्नो अतिसंपति । सर्वं
 तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्व यविष्ठ्य । रात्रिंश्रा-
 त्रिमप्रयावं भरन्तोऽश्वाथेव तिष्ठते घासमस्मै ।
 रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रति-
 वेषा रिषाम । नाभां (१) पृथिव्याः समि-

धानममि॒ रा॒य॒स्वोपा॒य॒ बृ॒हते॒ ह॒वाम॒हे । इ॒रं-
 म॒दं बृ॒हद्ब॒क्यं॒ य॒जत्रं॒ जे॒तार॒ममिं॒ प॒तना॒सु
 मा॒सहि॒म् । याः से॒ना अ॒भी॒त्व॒रीरा॒न्याधि॒र्मा-
 रु॒गणा॒ उ॒त । ये स्ते॒ना ये च॒ तस्करा॒स्तास्ते
 अ॒भेऽपि॑ द॒धाम्या॒स्ये । द॒ष्टाभ्यां॑ म॒लि॒म्लु-
 ष्म॒भ्यैस्तस्करा॑ उ॒त । ह॒नू॒भ्यास्ते॒नाभ॒ग-
 व॒स्तास्त्वं॒ स्वा॒द॒ सु॒खा॒दि॒ता॒त् । ये जने॑षु म॒लि-
 म्ल॒वः स्ते॒नास॒स्तस्करा॑ वने । ये (२) कक्षे॑ष्व-
 घा॒यव॒स्तास्ते॑ द॒धामि॒ जन्म॑योः । यो अ॒स्म-
 भ्य॑म॒राती॒याद्य॑श्च॒ नो द्वे॑षते॒ जनः॑ । नि॒न्द्या॒द्यो
 अ॒स्मान्दि॒प्साञ्च॒ सर्वं॑ तं म॒स्मसा॑ कु॒रु । स॒-
 शि॒तं मे॒ ब्रह्म॑ स॒शितं॑ धी॒र्यं ब॒लम् । स॒शितं॑
 क्ष॒त्रं जि॒ष्णु॒ यस्या॒हमस्मि॑ प॒रोहि॑तः । उ॒दे॒पां
 घा॒हू अ॑ति॒रमु॒द्वर्च॑ उ॒दु ब॒लम् । क्षि॒णीमि॑ ब्रह्म-
 णा॒ऽमि॒त्रानु॒न्नयामि॑ (३) स्वा॑ अ॒हम् । इ॒ज्ञानो॑
 रु॒क्म उ॒र्व्या व्य॑द्यौ॒दुर्म॑र्ष॒मायुः॑ श्रि॒ये रु॒चानः॑ ।
 अ॒भिर॒मृतो॑ अ॒भव॒द्वयो॑भि॒र्यदे॑नं॒ द्यौर॑ज॒यत्सु-
 रे॒ताः । वि॒श्वा रू॒पाणि॑ प्रति॒ मृ॒श्नते॑ क॒विः
 प्रा॒सा॒वी॒द्भद्रं॑ द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पदे॑ । वि॒ नाकं॑ म॒रु-
 त्सा॒विता॑ वरे॒ण्योऽनु॑ प्र॒याणं॑मु॒पसो॑ वि॒ राज॑ति ।
 नक्तो॑पा॒सा स॒मन॑सा॒ निरू॑पे॒ धाप॑ये॒ते शिशु॑मे-
 कं॑ स॒मीची॑ । । घा॒वा क्षा॒मा रु॒क्मः (४)
 अ॒न्वष्टिं॑ भ्र॒मि दे॒वा अ॒ग्निं॑ धी॒रय॑न्द्र॒विजो॑द्वाः ।

(अग्निचारणाभिधानम्)

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्निवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः
स्तोमं आत्मा सामं ते तनूवामिदेव्यं बृहद्रथं-
तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दास्स्यङ्गानि
धिष्णिवाः शफा यजूंश्चपि नामं । सुपर्णोऽसि
गरुत्मान्दिवं गच्छ सुवः पत (५) ॥

(नामा वने ये नैवामि क्षामां रुक्मोऽन्नात्रिशञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाकेऽन्युत्पादनमुक्तम् । अथ दशमेऽग्निधारणमुच्यते ।

कल्पः—“ यदग्ने यानि कानि चेति पञ्चभिरीदुम्बरमपरशुवृक्षणमुख्य इध्म-
मम्पादवाति ” इति । तत्र प्रथमापाह—

यदग्ने यानि कानितीति । हेऽग्ने ते त्वदर्थं यानि कानि च दास्वणि, दारु-
शब्देन कुठारच्छेदराहितमविदारितं काष्ठमुच्यते । दादृशानि यानि कान्यप्परण्ये
पतितानि काष्ठान्यानीय दध्मसि धारवाम इति यत्तत्सर्वं तुभ्यं त्वदर्थं घृतमिदृचू-
र्तमेव घृतवत्प्रियमस्तु । हे यनिष्ठय युवतम तदारुजां जुषस्व । अथ द्वितीया-
माह—

यदर्युपजिह्विकेति । जिह्वाः प्रवानज्वालाः । तरसपीपवर्तिनी क्षुद्रज्वाला-
पजिह्विका । अस्वामिररण्यादानीतेषु दारुषु मध्ये यद्दारु महारण्ये दावाग्नेरुप-
जिह्विकां स्वल्पज्वालाऽसि मक्षयतीषद्दहतीत्यर्थः । वन्नशब्दः पिपीलिकासदृशं
क्षुद्रजीवमाचष्टे । स च यत्काष्ठमति सर्पति अतिशयेन सर्पति प्राप्नोति । काष्ठाव-
यवेषु तत्र तत्र सारं भक्षयतीत्यर्थः । तत्सर्वमित्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयामाह—
रात्रिं रात्रिमिति । हेऽग्ने ते तव पतिवेशाः प्रत्यासन्ना वयं मा रिपाम
हिंसां न प्राप्नुमः । किं कुर्वन्वः । रायस्पोषेण धनपुष्ट्या धनपोषेणेपाऽग्नेन च
सम्यङ्मदन्तः । तथा रात्रिं रात्रिमप्रदावं प्रतिदिनं पृथग्भावमकृत्वा । एकमपि

१ स. च. तमिव ।

दिनमवर्जयित्वेत्यर्थः । अस्या अग्नये घासं समिद्रूपं मक्ष्यं भरन्तः संपादयन्तः ।
तत्र दृष्टान्तः—तिष्ठतेऽध्यायेव वाजिशालानां चद्भ्या स्थापिताय मौढामाभा-
येकमपि दिनमवर्जयित्वा यथा घासं प्रयच्छन्ति तद्वत् । अथ चतुर्थीमाह—

नाभा पृथिव्या इति । बृहते मौढाय रायस्योपायामिभिर्बं वयं हवामह
आह्वयामः । कीदृशमग्निं, पृथिव्या नामा समिधानमुखायां मध्ये सम्पद्गीप्यमा-
नम् । इत्या समिद्रूपेणान्नेन माद्यतीतीरं पदस्तम् । बृहन्ति मौढान्युक्थानि पशं-
सनानि यस्यासौ बृहदुक्थस्तम् । यजत्रं यागहेतुं, जेतारं, राक्षसादिविषये जय-
शीलं, पृतनारवमिं संग्रामेष्वग्रे गच्छन्तं, सासहिमक्ष्मदपराधानामनिशयेन
सोढारम् । अथ पञ्चमीमाह—

याः सेना इति । याः काश्चिस्पर्कीयाः सेना अभीत्वरिरीरस्मदाभिमुख्येन
गुप्तनशीला आध्याधिनीः सर्वतोऽस्मान्नीडयन्त्य उगगा उत्कृष्टगणोक्ता बहु-
स्तामा इत्यर्थः । एवंविधा याः सेनाः सान्नि, उतापि च ये स्तेना गुप्तचोरा
ये च तस्कराः मकटचोरास्तान्सर्वास्तवाऽऽस्ये मुखेर्जपदधापि पक्षिपापि ।

एतान्मन्त्रान्विनिमुक्ते—

“ न ह स्म वै पुराऽग्निपरशुवृकं दहति तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने
यानि कानि चेति समिधमा दधात्मपरशुवृकगमेवास्यै स्वदयति ” [सं० का०
५ प० १ अ० १०] इति ।

पुरैत-मन्त्रप्रयोगात्पूर्वं कदाचिदप्यग्निपरशुवृकं परशुच्छेदरहितं काष्ठं न ह
स्म वै दहति सर्वथा न दहति । अविदारितं काष्ठमग्रे पक्षिप्तमपि न भस्मी
भवति, किंतु ज्वालया क्वचित्कृष्णं भवतीत्यर्थः । एवं सति प्रयोगः प्रयुज्यमान
अग्निरेव यदग्ने यानीति मन्त्र एवास्मा अग्नये तत्काष्ठमविदारितमस्वदयस्वाद्-
कृतवान् । एतदर्थमेव यद्गुरु तद्घृणमस्त्विति मन्त्रे पठ्यते । तस्माद्यदग्न इत्यादि-
मन्त्रैः समिधमादध्यात्तेनास्मा अग्नये परशुच्छेदरहितं काष्ठं स्वदयत्येव ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद ” [सं० का० ५ प० १ अ० १०] इति ।
परकाष्ठमपरशुवृकमभ्याधेयं तस्य जातिविशेषं विधत्ते—

(अग्निधारणाभिधानम्)

“ औदुम्बरीमा दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जेमेवास्मा अपि दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १, अ० १० । इति ।

यदम इत्यादिमन्त्रसंघरूपं सूक्तं पशंसति—

“ प्रजापतिरग्निमसृजत तं सृष्टः रक्षाःस्यजिघाःसन्तस एतद्राक्षोघ्नम-
पश्यतेन वै स रक्षाःस्यपाहत यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाताद्रक्षाःस्यव
हन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

रक्षोघ्नोऽयमग्निस्तत्सूक्तं राक्षोघ्नं यदग्ने यानि कानि चेत्यारभ्याभिव्रानुभयामि
स्वाः अहमित्येतदन्तम् । अनेन सूक्तेन रक्षांसि प्रजापतिर्हंतवान् । तस्माद्वा-
प्यनेन सूक्तेन तथैव भावितव्यम् । तेन सूक्तेनात्पन्नादग्नेः सकाशाद्रक्षांसि
विनाशयति ।

कल्पः—“ दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्तियाश्वर्थां समिधमादधाति ” इति । पाठस्तु—

दंष्ट्राभ्यामिति । गुप्ताः प्रकटाश्वेति द्विविधाश्वोराः । प्रकटा अपि
द्विविधाः, अरण्येषु मार्गमध्येऽपरत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः । ततोऽ-
प्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवाऽऽगत्य वेन्द्रिकराः । त एनेऽत्र मलिम्लव इत्यु-
च्यन्ते । मलं पापाधिक्यमेवामस्तौति मलिनाः । तथाविधा भूत्वा म्लोचयन्ति
चौर्यं कुर्वन्तीति मलिम्लवस्तान् । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमु-
कादिकं भक्षयते ते दंष्ट्रे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भयाः ।
अन्तर्दिने तु हन् । तत्र मलिम्लूदंष्ट्राभ्यां पीडयित्वा जम्भैस्तस्करानपि
पीडयित्वा हन्म्यां स्तेनान्पीडयित्वा हे भगवः पूजनीयग्ने तान्सर्वान्सुम्बादि-
तान्पुनर्जाविनरहिना यथा भवन्ति तथा त्वं खाद भक्षय । एतन्मन्त्रमाध्यं
समिदाधानं विधत्ते—

“ आश्वर्थांमा दधात्यश्वर्था वनस्पतीनाः सपत्नसाहो विजित्यै ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

सपत्नान्सहनेऽभिभवतीति सपत्नसाहः । अश्वरूपधरिणोऽश्वोरस्मिन्वृक्षेऽवस्थि-
तत्वादश्वत्थस्य सपत्नमाहत्वम् । तत्रावस्थानमाधानम्रासणे श्रूयते—“ अग्निर्द-
वेभ्यो निटापत । अथो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरमनिष्ठन् । तदश्वत्थ-
स्पाश्वत्थत्वम् ” इति । अतस्तदीया समिद्धिजयाय संपद्यते ।

कल्पः—“ये जनेषु मलिम्लव इति वैकङ्कन्तीम्” इति । आदधातीति शेषः । पाठस्तु—

ये जनेष्विति । भाष्यवर्तिषु जनेषु वनेषु गच्छासु च ये त्रिविधाः पूर्वोक्ता-
श्वोराः सन्ति, ये चान्ये व्याघादपः कक्षेषु स्थित्वाऽघायवो भवन्ति, अर्घं
पापं हिंसनमिच्छन्तीत्यघायवः, तान्सर्वास्तय जन्मयोर्दधामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“वैकङ्कन्तीमा दधाति मा एवाव रुन्धे” [सं० का० ५ म० १ अ०
१०] इति ।

कल्पः—“यो अस्मभ्यमरातीयादिति शमीमयीम्” इति । पाठस्तु—

यो अस्मभ्यमिति । पूर्वं चोरभेदा दक्षिताः । इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ।
तत्र च त्रिविधा अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं
यो न ददाति सोऽभ्यमरातिः । कार्यविधायं यः करोति स द्वेषी । वाग्दूर्जन्य-
मात्रं यः करोति स निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र योऽस्मभ्यमस्माकमराती-
यादरातित्वमिच्छति, यो यजमानानस्मान्द्वेषते कार्यनाशेन बाधते, योऽप्ययोऽ-
स्मान्निन्दान्निन्दति, यश्चापरोऽस्मान्दिप्साद्दाम्भितुं हिंसितुमिच्छति, तं सर्वं जनं
मस्मसा कुरु । चूर्णजन्यशब्दस्मानुकरणं मस्मसेति, चूर्णा कुर्वित्यर्थः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“शमीमयीमा दधाति शाश्वतै” [सं० का० ५ म० १ अ० १०] इति ।

कल्पः—“सः शितं मे ब्रह्मोदेषां बाहू अतिरिमत्युत्तमे यजमानं वाचमं-
स्तुष्णीमौदुम्बरीं समिधावादधाति” इति । तत्र मथमाप्ताह—

सः शितं मे ब्रह्मेति । मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं सशितं सम्पत्कीक्षणीकृतं
शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः । तथा वीर्यमिन्द्रियशक्तिः । बलं शरीरेजशक्तिः ।
तदुभयं संशितं सम्पत्स्वकार्यक्षि, तथा यस्य क्षत्रस्य राज्ञोऽहं पुरोहितोऽस्मि
मे मदीयं तत्क्षत्रं जिष्णु जयशिलं यथा भवति तथा संगितम् । अस्तिवक्ति
शेषः । अथ द्वितीयमाप्ताह—

उदेषां बाहू इति । एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्य एकैकस्य
बाहू उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि । लौकिकोक्तिरियम् । लोके हि योऽप्य-

(अग्निधारण अभिधानम्)

स्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः—स्वकीयहस्तमुपरितनं कृतवानिति ।
वर्चः कान्तिः । तामप्युदतिरम् । बलं शरीरं तदप्युदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसाम-
र्थ्येनामित्राञ्छत्रान्क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । स्वान्स्वकीयान्पुरुषानहमुजयाम्युत्कर्षं
प्रापयामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं यजमानवाचनं विधत्ते—

“ स२ शितं मे ब्रह्मोदेषां बाहू अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी वाचयति ब्रह्म-
णैव क्षत्रं स२शयति क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
तस्माद्ब्राह्मण्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं राजन्यम् ” [सं० का० ५ प्र०
१ अ० १०] इति ।

उत्तमे राक्षोघ्नसूक्तस्यान्तिमे ऋचौ यजमानं वाचयेत् । औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ
तूष्णीमादध्यादिति शेषः । प्रथममन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संशितत्वं यदुक्तं तत्र पर-
स्पररोपकारो विज्ञायते । ब्राह्मणेनैव पुरोहितेन राजा धर्मं तीक्ष्णकृतो भवति ।
राजा नियामकेन ब्रह्मणोऽपि संशितः स्वाचारे नियमितो भवति । यस्मा-
देवं तस्माद्ब्राह्मणेन स्वामिना युक्तो ब्राह्मणः स्वामिरहितं ब्राह्मणमत्येति ।
राजाऽपि धर्मबोधकेन पुरोहितेन ब्राह्मणेन युक्तस्तद्रहितमधार्मिकं राजन्यं राजा-
नमत्येति ।

कल्पः—“ एकविंशतिनिर्वाधो रुक्मः सूत्रोतस्तं दृशानो रुक्म इति समा-
सिनो यजमानोऽन्तर्निर्वाधं प्रतिमुच्य बहिर्निर्वाधान्कुरुते ” इति । ११४स्तु—

दृशानो रुक्म इति । दृशानो दर्शनीयरूपो रुक्मः सुवर्णनिर्भितः फलका-
कार आभरणविशेष उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौद्विद्योतते स्म । किं कुर्वन् ।
दुर्मर्षमतिरस्कार्यमायुर्जीविनं भ्रिये श्रियितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्व-
योभिरन्वैर्हविर्भिरमृतोऽभवत् । यद्यस्मादेनमग्निं द्यौर्द्युलोकवासिदेवगणः सुरताः
सन्नजैनयत्तस्माद्मृतत्वं युक्तम् । अत्र रुक्मस्याग्निधारणाङ्गत्वाद्ग्नित्वमु-
पचरितम् । अनेन मन्त्रेण साध्यं रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते—

“ मृत्युर्वा एष यदाभिरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्यो-
रन्तर्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

अग्नेर्दाहेन विनाशकत्वान्मृत्युत्वं, हिरण्यस्याग्निसंपर्केऽपि भस्मीभावादर्शनाद्-

(आग्निवाग्नाभिवानम)

मृतत्वम् । एवं नति धारयिष्यमाणभ्याग्नेः स्वकीयभ्योरमश्रान्तरं मभ्यवार्ति यथा भवति तथा रुक्मं दीर्घसूत्रेण पोतं गले प्रतिमुञ्चेत् । तेन प्रतिमुक्तेन दाहका-
दग्निरूपान्मृत्योरमृतं रुक्मं व्यवधानरूपं कृतवान्भवति ।

तस्य रुक्मस्य विन्दमदृशानाकारविशेषान्विधत्ते—

“ एकविंशतिनिर्वापो भवत्येकविंशतिर्वै देवलोका द्वादश मासाः पञ्चत-
वस्य इमे लोका असावादिरेव एकविंश एतावन्तो वै देवलोकास्तेभ्य एव
भ्रातृव्यमन्तरेति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

सुवर्णफलके निम्नोन्नतभावमापद्य स्पर्शकारिणं पुरुषं निःशेषेण बाधन्त इति
निर्वाधाः स्फोटसदृशा अवयवविशेषाः । ते चैकविंशतिसंख्यका यस्मिन्रुक्मे
सोऽयमेकविंशतिनिर्वाधः । तादृशं रुक्मं कूर्वात् । तावन्ते भुज्यन्ते यैर्दशकाला-
दिसाधनविशेषैस्ते लोकाः । मासादयश्च देवानां भोगसाधनानीति त एव
लोका इत्युच्यन्ते । अतो निर्वाधगतयेकविंशतिसंख्यया मासादिकेभ्य आदि-
प्यान्तेभ्य एकविंशतिलोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्तरेतं करोति ।

विहितान्निर्वाधान्प्रशंसति—

“ निर्वाधैर्वै देवा असुरान्निर्वाधेऽकुर्वन्त तन्निर्वाधानां निर्वाधत्वं निर्वाधी
भवति भ्रातृव्यानेव निर्वाधे कुरुते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

चर्मखड्गधारिणो देवाशर्मणो बहिर्भागे स्वचितेः कास्यादिमयैः पीडस्फो-
टाकारैर्निर्वाधैः स्वग्रहणाद्यंभागतानसुरानास्फाल्य भूमिपतनादिरूपे निर्वाधे
स्थितानकुर्वन्त । यस्मान्निश्चितचाध्ना एते तस्मान्निर्वाधाः । अतोऽत्र रुक्मस्य
निर्वाधित्वेन भ्रातृव्यान्सर्वान्निश्चितचाधे पतितान्कुरुते ।

कल्पः—“ विश्वा रूपाणीति शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चेत् ” इति । पाठस्तु—

विश्वा रूपाणि प्रतीति । काविर्विद्वान्वरेण्यः श्रेष्ठः सविता विश्वा-रूपाणि
सप्तस्तानि जगद्रूपाणि प्रतिमुञ्चेत् स्वस्मिन्स्वी करोति । प्रकाशयतित्यर्थः । द्विपदे
चतुष्पदे मनुष्याणां पशूनां च भद्रं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्राप्तावी-
त्संपादितवान् । नाकं स्वर्गं विशेषेणारूपप्रकाशितवान् । उपमः प्रयाणमनुष्य-
कालेऽतीते सति विराजति विशेषेण प्रकाशते ।

(अग्निवारणाभिवानम्)

अनेन मन्त्रेण साध्यं गिक्यपाशप्रतिमोकं विधत्ते—

“ सावित्रीपा प्रति मुञ्चते मसूतैः ” [सं० का० ५ प० १ अ० १०] इति । सविना वरपय इति मन्त्रलिङ्गादियं सावित्री सम्यक्प्रेरणाय संपद्यते ।

कस्तः—“ नक्तोपासेति कृष्णाजिनमुत्तरम् ” इति । प्रतिमुञ्चत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

नक्तोपासेति । नक्तं चोपाश्र नक्तोपासा रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा परस्परमेकमतिमुक्ते, विरूपे रात्रिः कृष्णा दिवमस्तु शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे, समीचीं समीच्वावनुकूले सत्यौ, एक शिशुमर्षिं धापयेते यजमानकर्तृकमग्निवारणं संपादयतः ; द्यावा द्युलोके क्षामा क्षितौ भूटोकेऽन्तस्तदुभयमभ्यवर्तिन्यन्तरिक्षे रुक्मो विभान्ति । अयमग्निर्विशेषेण प्रकाशते । शीव्यन्ति विहरन्तीति देवाः प्राणाः ने च द्रविणोदा पागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं पयच्छन्ति । तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन्धृतवन्तः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं कृष्णाजिनप्रतिमोकं विधत्ते—

“ नक्तोपासेत्युत्तरपाशहोरात्राम्यामेवैनमुद्यच्छते ” [सं० का० ५ प० १ अ० १०] इति ।

पूर्वा सावित्रीमृचमपेक्षेयमुत्तरा तथा कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चत इति शेषः । तथा सति तन्मन्त्रप्रतिपादिताम्यामहोरात्राम्यामेवैनमूर्ध्वं धृतवान्भवति ।

तस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे देवशब्देन प्राणा विवक्षिता इति दृशंपति—

“ देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा अहोरात्राम्यामेवैनमुद्यत्य प्राणिर्दावार ” [सं० का० ५ प० १ अ० १०] इति ।

उद्यमनत्रमहोरात्रयोः कृत्यं, धारणं तु प्राणानामित्यर्थः ।

रुक्मगिक्यपाशकृष्णाजिनानां यः प्रतिमोकस्तस्य काल उपवेशनं विधत्ते—

“ आभीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः प जायन्ते ” [सं० का० ५ प० १ अ० १०] इति ।

तस्मादासीनप्रतिमोकास्तोकेऽपि प्रजा आसीना एवोत्पद्यन्ते न तूर्यिताः ।

कृष्णाजिनस्य शिक्याद्भिर्देशवर्तित्वं विधत्ते—

“रुष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म रुष्णाजिनं तेजसा चैवेनं ब्रह्मणा चोभयतः परिगृह्णाति” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

शिक्यस्यैकतो रुक्ममन्यतः रुष्णाजिनमिति तेजोरूपेण रुक्मेण वेदरूपेण रुष्णाजिनेन चोभयतः शिक्यं परिगृहीतं भवति । रुष्णाजिनस्य ब्रह्मरूपत्वं दीक्षापकरणे समाप्नातम्—“ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यत्कृष्णाजिनम्” इति । शिक्यस्योद्यमनहेतुरज्जुसंख्या विधत्ते—

“पट्टद्यामं शिक्यं भवति पट्ट्वा क्रनव क्रतुभिरेवैनमुद्यच्छते” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति । पक्षान्तरं विधत्ते—

“यद्द्वादशोद्यामं संवत्सरेणैव” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति । द्वादश मासाः संवत्सर इत्युक्तत्वात्संवत्सरेणैवैनमुद्यच्छते ।

शिक्यस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—

“मौञ्जं मत्स्यूर्ध्वं मुञ्जा ऊर्ध्वेन संमधंपति” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

कल्पः—“सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्युख्यमवेक्षते” इति । पाठस्तु—

सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति । हेऽभे त्वं सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि । पक्षपाकारेण श्रेयमाणत्वात् । अत एवाऽऽप्नायते—“वपसा वा एष प्रतिमया चीयते यदग्निः” इति । तत्र दृष्टान्तः—यथा गरुत्मानपक्षिराजस्तद्वत् । पक्षपाकारस्यावपसाः संप(पा)द्यन्ते त्रिवृते शिरो बहिष्वावमानस्तोत्रे योऽयं त्रिवृत्स्तोमः स एव स्तोमस्तव शिरस्थानीयः । प्रजापतिमुखजन्त्यत्वेनोक्तत्वात् । यद्वायवाख्यं साम तत्त्वदीपं चक्षुः । यः पञ्चदशादिस्तोमस्तव स जीवात्मा । यद्वायवेऽयं साम तच्छिरोऽग्निरिक्ततनुस्थानीयम् । ये बृहद्दधन्तराख्ये सामनी ते तव पक्षस्थानीये । यद्यज्ञापक्षिपार्व्यं साम तत्त्व जुच्छस्थानीयम् । यानि गायत्र्यादीनि षष्ठ्यादीनि तानि इदपाद्यङ्गस्थानीयानि । ये सौमिकवेद्यां होत्रिपादिधिष्णिमास्ते तव शफस्थानीयाः । यानि यजुषि तानि तव नामस्थानीयानि । एवं मंत्रं विनियुञ्जे—

“सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्यैतन्नाहिमानं व्याचष्टे” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेवारयपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अवेक्षते, उख्यामिति शेषः । मन्त्रस्वरूपेणैवार्थप्रतीतेर्नात्र पृथग्यारूपाद-
व्यमस्ति । कल्पः—“ सुपर्णोऽसि गुरुत्मानित्यादायोत्थाय” इति । पाठस्तु—
सुपर्णोऽसि गुरुत्मानिति । हेऽग्ने त्वं गरुड इव पक्षिरूपोऽसि । अत
आकाशं प्रति गच्छ । ततोऽपि स्वर्गलोकं प्राप्नुहि । मन्त्रस्य स्वर्गप्राप्तिपरत्वं
दर्शयति—

“ दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का०
५ प० १ अ० १०] इति । एनं यजमानमात्मानम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यदग्ने पञ्चमिः काष्ठं बह्नावौदुम्बरं क्षिपेत् ।
दंष्ट्राऽऽथर्थामादभानी ये ज वैकञ्जूर्त्वा तथा ॥
यो अस्पम्यं शमीकाष्ठं संशितद्वयवाचनम् ।
दृशा रुक्मं निजे कण्ठे चद्ध्वा विभेतिमन्त्रतः ॥
साग्न्युत्वाशिक्यपाशं तु स्वाम्यत्र प्रतिमुञ्चते ।
नक्तोऽजिनं चोपरिष्ठात्सुपर्णोऽग्निमवेक्षते ।
सुपर्णः सामिरुत्तिष्ठन्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।
स इद्वेवेषु गच्छति । सोम यास्ते मयोभुर्व
ऊतयः सन्ति दाशुषे । तामिर्नोऽविता भव ।
अग्निर्मुर्धा भुवः । त्वं नः सोम या ते धा-
मानि । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् । अर्चिंती यच्चकृमा

(घातुर्मास्यगन्तैश्वदेवाख्यपर्यविहिनहविषा याज्यापुरोनुगम्याभिधानम्)

देव्ये जनें दानैर्दक्षः प्रभूती पुरुषत्वता (१)
 देवेषु च सवितमार्निपपु च त्वं नो अन्नं सुव-
 तादनागसः । चोदयित्री मूनृतानां चेतन्ती
 मृततीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती । पार्वीरवी
 कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।
 मामिरच्छिद्र* शरण* सजांषां दुराधर्षं गृणते
 शर्म य*सत् । पूषा गा अन्यंतु नः पूषा रक्ष-
 त्वर्यतः । पूषा वाजं* सनोतु नः । शुक्रं ते
 अन्ययजतं ते अन्यत (२) विपुरुषे अहंती
 द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवंसि स्वधावो
 भद्रा ते पूषञ्जिह रातिरस्तु । तेऽवधन्त स्वत-
 वसो महित्वनाऽऽ नाकं तस्थुरु रु चंकिरे सद्ः ।
 विष्णुर्यद्वाऽऽश्चद्वृषणं मवृच्युतं वयो न सीदन्नधि
 बहिषिं प्रिये । प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मष्ट-
 ताय स्वतवसे भरध्वम् । ये सहां*सि सहसा
 सहन्ते (३) रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ।
 विश्वे देवा विश्वे देवाः यावां नः पृथिवी इम*
 सिधमय दिविस्पृशाम् । यज्ञं देनेषु यच्छताम् ।
 प्र पूर्वजे पितरा नभ्यसीभिर्गोभिः कृणुध्व*
 सदाने ऋतस्य । आ नो द्यावापृथिवी देव्येन
 जनैन यातं महिंवां वरुथम् । अग्नि* स्तोमेन
 बोधय सामिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो
 दधत् । म हव्यवाडमर्त्यं उद्दिग्बुतश्वमोहितः ।

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेवाख्यपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्निर्धिया ममृण्वति । शं नो भवन्तु वाजे-
वाजे (४) ॥

(परुषत्वतां यजतं ते अन्यत्सहन्ते चनेहिहोऽष्टौ च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

युञ्जान इमामगृण्यन्तेवस्य सं ते वि पार्जना वसवस्त्वा समास्त्वोर्ध्वा अ-
स्याऽऽकूर्ति यद्ग्रे यान्यग्रे यं यज्ञमेकादश ॥ ११ ॥

युञ्जानो वसं च स्थ आदित्यास्त्वा भारती स्वाः अहः

षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके वहनिवारणमुक्तम् । अथैकादशे चातुर्मास्यगते वैश्वदेवाख्ये
पथमपवांगि विहितानां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

तत्र प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य चोदकपाप्नामपवादितुमन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने यं यज्ञमिति । हेऽग्नेऽध्वरं हिसारहितं यं यज्ञं विश्वतैः परिभूरसि
सर्वतः प्राप्नवानसि, स इत्स एव यज्ञो देवेषु गच्छति ।

अथ द्वितीयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सोम यास्त इति । हे सोम दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयोभुवः
सुखं भावयितुस्ते तव या ऊतयो रक्षणप्रकाराः सन्ति तामिरूतिभिर्नोऽस्माक-
मविता रक्षको भव ।

अथाऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यास्मिन्हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः मतीके
दर्शयति—

आग्निमूर्धेति । आग्निमूर्धेति पुरोनुवाक्या । भुवो यज्ञस्येति याज्या । एत-
च्चोभयपैष्टिके द्वौवकाण्डे समाम्नातं, तच्चास्माभिरुदाहृत्य चक्षुषी वा एते यज्ञ-
स्येत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

(सातुर्मास्यगतत्रैश्वदेवास्यपर्वविहितहविषा याज्यापुगेनुवास्याभिधानम्)

अथ सौम्यं चरुमित्यस्मिन्हविवि याज्यापुरोनुवाक्ययोः पतीके दशंपति-
त्वं नः सोमेति । त्वं नः सोम विश्वत इति पुरोनुवाक्या । या ते धामा-
नीति याज्या । एतश्चोभयं स पत्नरानि काव्येयनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ सावित्रं द्वादशकपालमित्येतस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—
तत्सचितुर्वरेण्यमिति । यः सविनाऽस्माकं बुद्धीः प्रेरयति तस्य सवितुर्दे-
वस्य वरणीयं भगंस्तेजो भ्यायेम । तत्रैव याज्यामाह—

अचिन्ती यदिति । पुरुषस्य भावः पुरुषत्वं पुरुषत्वमेव पुरुषत्वता । सा
च प्रभून्यतिबहुला देहेन्द्रियादिसंघातेषु पुरुषोऽहमस्मातितादात्म्याभिधानभ्रान्ति-
रस्यन्नं दृढेत्यर्थः । तथा सत्यचिन्ती कर्तव्याकर्तव्यपौरुषज्ञानेन दीनेर्दक्षैर्विषयल-
भ्यटतया दीनत्वं मासैः स्वस्वव्यापारकुशलेरिन्द्रियैर्देव्ये जने देवतारांभ्रिनि
शरीरे यश्चकृम यत्पापं वयं कृतवन्तः, हे मवितर्ग्वं देवेषु मनुष्येषु चावास्मि-
न्कर्मणि नोऽस्माननागसः पापराहितं यथा भवामस्तेथा सुवतामरेय ।

अथ सारस्वतं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सोदयित्रीति । सूनृतानां प्रियवाक्यानां(णां) सोदयित्री प्रेरयित्री सुमतीनां गो-
भनदुद्धीनामस्माकं कृत्यं चेतन्वी जानन्ती सरस्वती यज्ञमिमं दधे धारितवती ।

तत्रैव याज्यामाह—

पार्वीरवी कन्येति । सरस्वती त्रियं धादस्मदीये कर्मणि सावधानां बुद्धि
धारयतु । कीदृशी, पार्वीरवी पातृन्वीरांश्च यमति जनयतीति पार्वीरवी । कन्या
कर्मनीया । चित्रायुर्वीचित्रं जीवनं यस्याः मा । धीरपत्नी धीराणां पालयित्री ।
ग्राभिश्छन्दोभिर्पुंका सरस्वती सजोषा यजमानेन समानपीतिः सती गृणते
स्नुवते यजमानाय शर्मं यंसरसुखं प्रयच्छतु । कीदृशं शर्मं, अच्छिद्रमविच्छिद्रं
दारणं रक्षकं दुराधपमन्यैर्धर्षयितुमशक्यम् ।

अथ पौष्णं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पूषा गा अन्वेत्विति । अयं पूषा नोऽस्माकं गा अन्वेतु रक्षणाय पृष्टतो
गच्छतु । किंचायं पूषाऽर्धतोऽध्वान् रक्षतु । पूषा नोऽस्मभ्यं वाजमन्त्रे सनोतु संपा-
दयतु । तत्रैव याज्यामाह—

शुकं ते अन्यादिति । हे पूषंस्ते तव शुकं शुद्धस्वरूपमन्यदनेकप्रकारम्,
उदयकाले रक्तवर्णं रूपमन्यत्, मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपमन्यत्, इत्येवमने-

(चातुर्मास्यगन्वेश्वदेवाख्यपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

कप्रकारत्वम् । तथा ते तव यजते पृजनमप्यन्यत् । पातःकाले मित्रस्य चर्षणीधृत
इत्यादिभिर्मन्त्रैः मूषसे । मध्याह्ने त्वा सत्येनेत्यादिभिः । तथा त्वया निष्पा-
दिते अहर्ना अपि, विपुरुषे नानारूपे । अहःशब्दश्छत्रिन्यायेन रात्रिमप्युपल-
क्षमति । अहः प्रकाशोपेतं रात्रिस्तमोयुक्तेति नानारूपत्वम् । एवं हि चित्रकार्यं-
कृदापि त्वं धारिषामि, आकाशं यथैकरूपं तद्वत्त्वमपि पक्षपातराहित्यादिकरू-
पोऽसि । मीयन्ते पदार्थां यामिश्चिनवृनिभस्ताश्चिनवृत्तयो मायाः । कस्यदान-
वाचिना च स्वधाशब्देन कृत्स्नमप्यन्नमुपलक्ष्यते । हे स्वधावोऽन्नवन्विधा हि
मायाः सर्वा अपि अन्यद्वाद्यचित्तवृत्तिरवासि रक्षसि । ह पूषन्निह कर्मणि ते तव
रातिभेदास्तु फलप्रदानं समीचीनं भवतु ।

अथ मारुतं समकपालमित्यस्य पुरोनुवाक्यमाह—

तेऽवर्धन्तेति । तवो बलं, स्वं स्वार्थिनं तवो येषां ते स्वतवसः । तादृ-
शास्ते मरुतो महीत्वना मद्रत्वेन स्वकीयेनावर्धन्त । ते मरुतो नाकं स्वर्गमातस्थुः
प्राप्तवन्तः । अरु सदृशकिरे स्वर्गे यजमानाय स्थानं कृतवन्तः । वृषणं कामानां
वर्षकं, इदंयुतं हर्षकारकमत्यन्तं हर्षकारणमित्यर्थः । तादृशं यद्गर्हिर्मरुतसं-
यन्धि कर्म विष्णुर्ह-विष्णुंरवाऽऽवत्यालितबांम्नस्मिन्प्रये चार्हीपि मरुतोऽभिष्टाय
यथो न दय इव मीदन् । यथा पक्षिणः सायंकाले वृक्षे सीदन्ति तद्वदेव निष्-
न्तीति । तत्रैव याज्यामाह—

प्र चित्रमर्कमिति । हे ऋत्विग्यजमानाश्चित्रमर्कं विविधमर्चनं मारुताय
मरुत्समूहाय प्रभरध्वं प्रकर्षेण संपादयत । कीदृशाय मारुताय, गृणते हविर्दाना-
नाम गृणते, तुराय शीघ्रगामिने(णे), स्वतवमे स्वार्थिनयत्तार्थं । हे ऋत्विग्यज-
माना ये भवन्तः महसा मरुतां बलेन महंग्मि वैरिबलानि सहन्तेऽभिमवन्ति ते
यूयं भरध्वमिति पूर्ववान्वयः । हेऽग्रे त्वमेव तत्पश्येत्यभ्याहारः । किं ब्रष्टव्ये
तदाभ्यर्षमिति तद्ब्रूयते—इयं पृथिवी मर्त्वभ्यो मारुतयज्ञेभ्यो रेजते कम्पते । कथं
नामैतद्वापि यज्ञा निर्विघ्नं समाप्यन्त इति प्रयत्नं करोति एतदिदमिति ।

अथ वैश्वदेवीमामिक्षामित्येवस्मिन्हाविषि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—
विश्वे देवा इति । विश्वे देवा ऋतावृथ इति पुरोनुवाक्या । विश्वे देवाः
शृणुतेति याज्या । एतच्चोभयं नवोनवो भवतीत्येस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

१ स. च. 'वं विचि' । २ स. च. 'ययुकोऽपि' । ३ क. घ. ड. 'षकार' । ४ स.
च. 'य. ये । ५ स. च. 'वन्त ऋत्विग्यजमानाः स' । ६ स. च. 'वन्तीति' । ७ स.
च. 'ति त' ।

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेव स्वयंपर्वविहितहविषां याज्यपुरोनुवाक्यमाभिधानम्)

द्यावापृथिव्यमेककपालामित्यस्य पुरोनुवाक्यमाह-

द्यावा नः पृथिवीति । द्यावापृथिवी द्युदेवता पृथिवीदेवता चेत्युभे अद्या-
स्मिन्दिने नोऽस्म्यद्वयमिदं यज्ञं देवेषु समर्पयताम् । कीदृशं यज्ञं, सिद्धं फलस्य सा-
धकं, दिविस्पृशम्, अग्नी मास्ताहुतिः साम्यगादित्यमुपनिष्ठत इति न्यायेन स्वर्ग-
स्पर्शयुक्तम् । तत्रैव याज्यामाह-

प्र पूर्वजे पितरेति । प्रपूर्वजे प्रथमोत्पन्ने द्यावापृथिव्यौ पितरा मातापितृम-
माने । “ द्यौः पिता पृथिवी माता ” इति श्रुत्यन्तरान् । हे ऋत्विग्यज-
माना ऋतस्य सद्ने यज्ञस्य स्थाने नव्यसीभिरतिशयेन नूतनाभिर्गर्भिर्निर्व्वरूपा-
भिर्वाग्भिः कृणुध्वं द्यावापृथिव्योः स्तुतिं कुरुध्वम् । हे द्यावापृथिव्यौ देव्येन
जनने देवसंबन्धिना पुरुषसमूहेन सह नोऽस्मान्प्रत्यायातम् । वा युवयोः संबन्धि
वरूथं यज्ञगृहं महि पूषम् । अथ तत्रैव स्वित्कृतः पुरोनुवाक्यमाह-

अग्निं स्तोमेनेति । हे यजमान त्वं सामिधानोऽग्निं दीपयन्मर्त्यं मरण-
रक्षितमग्निं स्वित्कृद्रूपं स्तोमेन स्तोत्रेण गोपयित्वाऽग्नेन प्रकारेण बोधय । केन
प्रकारेणेति तदुच्यते-नोऽस्मदीपानि हव्या इवीषि देवेषु दक्षस्थापयेति । तत्रैव
याज्यामाह-

स हृष्यवाहिति । स्वित्कृद्रूपोऽग्निर्विषया करुणायुक्तेन चेतसा समृष्टवति
सम्यगिह प्राप्नोतु । कीदृशोऽग्निः । हव्य वहतीति हव्यवाट । अमर्त्या मरणर-
हितः । उशिगनुग्रहपूर्वमस्मान्कापयमानः । दूतो देवानामाज्ञाकारी । चनोहितः,
चनसां मनुष्याणां यजमानानां हितोऽभीष्टकारी ।

अथ वाजिनो यजतीति विहिते कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति-

हो नो भवन्त्विति । हो नो भवन्तु वाजिन इति पुरोनुवाक्या । वाजे-
वाजेष्वत वाजिन इति याज्या । एतच्चोभयं देवस्थाहः सधितुः प्रसव इत्यनु-
वाके न्य रूपातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः-

अथ याज्या वैश्वदेवे चातुर्मास्यादिवर्षाणि ।

अग्ने सो अनुवाक्ये ते अग्नीषोमाज्यभागयोः ॥

अग्निर्भुवस्तथाऽऽग्नेये त्वं नो या वे च सौमिके ।

तत्सेति युग्मं सावित्रे चोद सारस्वते तथा ॥

(आसन्न्यामुस्त्रामिस्थापनप्रतिपादनम्)

पूषा पौष्णे मारुते त्रे विश्वे द्वे वैश्वदेविके ।

द्यावा द्यावापृथिव्ये स्यादग्निं स्वितृकृतो धेजेः ।

शं वाजे वाजिने मन्वा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमपपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमार्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्र.जाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपाठकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-

भाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमः पपाठकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थोऽटके द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गाषत्रं छन्द

आ रोह पृथिवीमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं

द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा त्रैष्टुभं

छन्द आ रोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व निर्भक्तः

स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता

जागतं छन्द आ रोह दिवमनु वि क्रमस्व

निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोः (१) क्रमोऽसि

शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभं छन्द आ रोह दिशोऽ-

पु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मः । अक्रन्दद-

मिस्तनयन्निव यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः मम-

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यभूषिता- [४चतुर्थकाण्डे-
(आसन्वामुत्तामिन्नापनप्रतिपादनम्)

अत्र । सद्यो जज्ञानो विद्भीमिद्धो अख्यदा रां-
दमी भानुना भात्यन्तः । अग्नेऽभ्यावर्तिज्ञामि न
आ वर्तस्वाऽऽयुषा वर्चसा सन्या मंधया प्रजया
धनेन । अग्ने (२) अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः
सहस्रं त उपावृतः । तासां पोषस्य पोषेण
पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ।
पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्न द्वाऽऽयुषा ।
पुनर्नः पाहि विश्वतः । मह रय्या नि वर्त-
स्यामे पिन्वस्व धारया । विश्वप्लिया विश्वत-
स्परि । उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधिमम्
(३) वि मध्यमं श्रयाय । अयां वयमा-
दित्ये वृते तवानांगसो अदितये स्याम । आ
त्वाऽहार्पमन्तरंभूर्धुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विश-
स्वा मर्वा वाञ्छन्वस्मिन्नाष्टमधि श्रय ।
अग्ने बुहन्नपसांभूर्ध्वो अस्थान्निजोग्मिवान्तमसो
ज्योतिपाऽगात् । अग्निर्मानुना रुशंता स्वङ्ग
आ जातो विश्वा सन्नान्यथाः । सीद् त्वं मातु-
रस्याः (४) उपस्थे विश्वान्दग्ने वयुर्नानि
विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपनाऽभि शूशु-
चोऽन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्वि भाहि । अन्तरग्ने
रुचा त्वमुखायै सद्ने स्वे । तस्मास्त्वं हरंसा
तपक्षातवेदः शिो न्व । शिो भूत्वा मह-
मग्नेऽथो सीद् शिदस्त्वन् । शिवाः कृत्वा

(आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽसदः । ह२सः
शुचिपद्सुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिपदतिथिदुरीण-
सत् । नृपद्द्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋ-
तजा अद्रिजा ऋतं बृहत् (५) ॥

दिवमनु वि ऋपस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोर्धनेनाग्नेऽधममस्याः
शुचिपत्षोडश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके सुरुष्यो योऽग्निः सोऽयं प्रपञ्चितः ।

प्रपाठके द्वितीये तु स्याद्देवयजनग्रहः ॥ २ ॥

अथनार्थस्तत्र चानुवाका एकादशोरिताः ।

आसन्ध्यां स्थापनं वारसप्रसूक्तेन सुपस्थितिः ॥ ३ ॥

+ उत्सामेनंपनं गार्हपत्याग्निचपनं भुवः ।

कर्षणं चौषधावापो लोटक्षेपादिकं तथा ॥ ४ ॥

रुक्मादेरुपधानं स्वयमातृष्णादिकस्य च ।

निधानं पशुशीर्षाणां याव्या अर्था उदीरिताः ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमानुवाक आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनं प्रतिपाद्यते ।

कहरः—“ उपरि नाभेधोरयमाणो विष्णोः ऋभोऽसीति चतुरो विष्णुऋमा-
ऽमाचः कामति ” इति । पाठस्तु—

+ उत्सामेनमिति स. पुस्तके द्विष्ण्यां पाठः ।

विष्णोः क्रमोऽस्मीति । यज्ञमयोगं कृत्स्नं व्याप्नोतीति विष्णुपञ्जमानः । यद्वा विष्णुना परमेश्वरेणामेदोपचारं कृत्वा विष्णुरित्युच्यते । हे मधमपाद-
विन्वाम त्वं विष्णोरभिषातिहा पापघाती क्रमोऽसि । पा-मा वा अभिषातिरिति
श्रुत्यन्तरम् । तादृशस्त्वं गायत्रं छन्द आरोहानुमाहकत्वेन रवी कुरु । तपः
पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिदं पदेशं विशेषणं प्राप्नुहि । यमभिषाति
वय द्विष्टमः सोऽयं निर्भक्तोऽस्मात्पदेशान्निःसारितः । एवमुत्तरेष्वपि योग्यम् ।
अभिषातिहा मिथ्यापवादघाती । अरातिरवश्यदातव्यस्य दानामावस्तमा-
त्मन इच्छतीत्यरातीयंस्वस्य हन्ता विनाशकः । महारेण हन्दृत्वं शत्रुत्वं तदि-
च्छतीति शत्रुयंस्वस्य हन्ता विनाशकः । अत्र सर्वत्र यजमानः स्वात्मानं
विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान्पृथिव्यादिलोकस्वरूपत्वेन भावयेत् ।
गायत्रादिच्छन्दोभिषानिदेवनास्तेषां प्रक्रमाणामनुमाहिकाः ।

एतेमन्त्रैः साध्यान्विष्णुक्रमान्विधत्ते—

“विष्णुमुत्सा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजयन्मयजयन्पविष्णुक्रमप्रक्रमे
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजयन्मभि जयति विष्णोः
क्रमोऽस्वभिषातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी वैष्टुमपन्तरिक्षं वागवी द्यौरानुडु-
र्भादिशश्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्यथापूर्वमभि जयति ” [सं० का० ५ प० २
अ० १] इति ।

देवाः पूर्वं स्वेषु विष्णुनेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिषानिदेवैः सहिता अनपजय-
मन्यैर्जितुं यथा न शक्यते तथेमाँल्लोकानभ्यजयन् । अतो यजमानो विष्णुक-
्रमेस्तथा जयति । गायत्रादिच्छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकस्वाभिस्त्वेन तेः सह
लोकानां जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु गायत्रं छन्द आरोहेत्यादि पठितमित्यभिषायः ।

कल्पः—“अक्रन्ददग्निरित्येतामनुद्रुत्य ” इति । पाठस्तु—

अक्रन्ददग्निरिति । अयमग्निरक्रन्ददस्मदनिष्टनिवारणार्थं गर्जतु । किमिव,
स्तनपन्निव श्योः । यथा द्युलोकस्थो मेघः सस्यशोषभीतिनिवारणाय स्तनपति
तद्वत् । किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्माद्विरुद्धं रोरिहल्लोठिहानः, वीरुचः समञ्ज-
न्पृथक्कलसमुद्भूततावदस्मदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि पश्चाज्ज्ञान

(आसन्न्यासुताग्निम्प्रापनप्रतिपादनम्)

उत्पद्यमानः सद्य ई नदानीमेवेद्धो दीप्तः सन्विविधं जगदख्यत्पख्यापयति ।
रोदसी घावाप्राथिव्योरन्तर्भानुना ररिभना स्वयमाभाति समन्तात्पकाशते ।

एतस्य मन्त्रस्यानुवचनं विधत्ते—

“ प्रजापतिरग्निमसृजन सोऽस्मात्सृष्टः पराह्वेत्तेमेतयाऽन्वैदकन्ददिति तथा वै
सोऽग्नेः पिपं धामावास्न्ध यदेतामन्त्राहोमेरेवैतया पिपं धामाव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

स सृष्टोऽग्निरस्मात्प्रजापतेः पराह्वावृत्तिरहित ऐदगच्छत् । अकन्ददियेतयर्चां
तमग्निमनुगम्य स प्रजापतिस्तैवर्चाऽग्नेः पिपं स्थानं प्राप्तवान् । अत एवास्या
अनुवचनमग्नेः पिपस्य स्थानस्य संपादनाय भवति ।

कल्पः—“ अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चनसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति । आभिमुख्येनाऽऽवर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती,
तादृश हेऽम् आपुरादिभिः सह नोऽस्मानभिलक्षणाऽऽवर्तस्व । आपुरपमृत्पुरहितं
वर्चः कान्तिर्बलं वा, सनिर्वनदानं, मेधा श्रुताथंधारणशक्तिः । प्रजा पुत्रादिः ।
धनं सुवर्णम् । धनशब्देन संपादयितव्यमुच्यते । मनिशब्देन संपादितस्य
बन्धुभ्यः प्रदानशक्तिरुच्यते । अथ द्वितीयामाह—

अग्ने अङ्गिर इति । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने ते तवाऽऽवृतः शतं मन्तु ।
आवृतिशक्तयः शतसंख्याका भवन्तु । तथा ते तवोपावृत उपावृतिशक्तयः
सहस्रसंख्याका भवन्तु । स्वस्यैवाऽऽवर्तनमावृत् । समिपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्य-
विशेषाणां चाऽऽवर्तनमुपावृत् । अस्मासु स्नेहातिशयास्वमपि पुनः पुनरावर्तस्व,
त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तन्ताभिव्यर्थः । तामामावृ-
तिशक्तीनां शतसहस्रसंख्याकानां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पो-
षोऽप्युत्पत्तिस्तस्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽ-
प्याकृभ्यावृतं कुरु । पुनर्भूयोऽपि रपि पूर्वमसंपादितं धनमाकृषि सर्वतः संपादितं
कुरु । अथ तृतीयामाह—

पुनरूर्जेति । हेऽग्ने त्वमूर्जा क्षीरादिरमेन सह पुनर्निवर्तस्वावाऽऽगच्छ ।

(आत्मन्यामुरामिस्थापनप्रतिपादनम्)

इषाऽनेनाऽऽद्युषा सह पुनरागच्छ । नोऽश्मान्पुनः पुनः कृतादिभूतः सर्वस्माद्-
पराधात्पाहि । अथ चतुर्थीमाह—

सह रघ्येति । हेऽग्ने रघ्या घनेन सह निवर्तस्व । ष्ता भक्षण इति धातुः ।
विधेः सर्वैः ष्तापते भक्षयते पीयत इति विश्वप्सोः । तादृशया वृष्टिधारया
विभूतस्परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिबस्व सिञ्च ।

एतैर्मन्त्रैरावर्तनं विधत्ते—

“ इश्वरो वा एष पराहृषदघो यो विष्णुक्रमाञ्जमते चतसृमिरा वर्तते
चत्वारि छन्दाससि छन्दाससि खल्व वा अग्नेः पिया तनुः पियामेवास्य तनुव-
ममि पर्षावर्तते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

यो पञ्चमानो विष्णुक्रमानाश्चरत्येष पराहावृत्तिरहितः प्रदघ इश्वरः प्रकर्षेण
गन्तुं समर्थः पुनरावृत्तिं न लभत इत्यर्थः । अत आवृत्तिलाभाय चतसृभिर्ऋग्मि-
रावृत्तिं कुर्यात् । गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्ति चतुर्णां छन्दमामम्भादानादावुपात्त-
त्वादाभिगरीरत्वम् । आवृत्तौ प्रादाक्षिप्यं विधत्ते—

“ दक्षिणा पर्षावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्षावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्थ आत्मनो
वीर्षावचरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्षावर्तते ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० १] इति ।

दक्षिणा प्रादाक्षिप्येन, दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्राद-
क्षिप्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावाच्चेवानुसूच्याऽऽवृत्तिः
कृता भवति । यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुतेरभिमेवं भवति तस्माल्लोकेऽपि सर्वेषु
व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्षातिशय उपलभ्यते । किञ्च, आदित्यो मेरुं
पदाक्षिणी करोति तदप्यत्रानुसृतं भवति ।

कल्पः—“ उदुत्तमपिति शिक्पपागमुन्मुष्य ” इति । पाठस्तु—

उदुत्तमं वरुणेति । हे वरुणोत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमु-
(यस्मद्दस्मत्त उ) क्लृप्य अथाप्य विनाशय । अधममवमाङ्गे स्थापितं पादपदेशो
स्थापितं पाशमवरुण्य विनाशय । मध्यमपदेशो स्थापितं पाशं विच्छेदय ।
अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य सूर्यसदृश वरुण वयमनागसः पापर-
हिताः सन्तस्तव धृते त्वदीये कर्मणि अदितयेऽवविहितत्वाय स्याम योग्या भवेम ।

(आसन्द्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

अनेन मन्त्रेण शिष्यपाशान्मोक्षमभिप्रेत्य मन्त्रगतस्य वरुणपाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति—

“शुनःशेषमाजीगतिं वरुणोऽगृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्तया वै स आ-
त्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां पतिमुञ्चत उदुत्तमं
वरुण पाशमस्मादित्याहाऽऽत्मानमेवैतया वरुणपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ५
प० २ अ० १] इति ।

शुनःशेषो नाम ऋषिः स चार्जीगर्तस्य पुत्रस्तं कदाचिद्वरुणोऽगृह्णाद्गृहीत-
वान् । वरुणगृहीतत्वं च जलोदरव्याधिनाऽभिव्यज्यते । स च शुनःशेषस्त-
त्परिहारायोदुत्तममित्येतां वारुणीमृचमपश्यत् । ततस्तैववचां स शुनःशेषः
स्वारमानं वरुणपाशान्मोक्षितवान् । अतोऽत्रापि यो यजमान उखां पतिमुञ्चते
सोऽयं वरुणगृहीतः संस्तत्परिहारायोदुत्तममित्यनया शिष्यपाशमुमुष्य तन्म-
न्त्रप्रसादेन वरुणपाशान्मुक्तो भवति ।

कल्पः—“ आ त्वाऽहार्षमित्याहृत्य ” इति । पाठस्तु—

आ त्वाऽहार्षमिति । हेऽग्ने त्वामाहार्षमाहृतवानास्मि । त्वं चोखाया अन्तर-
भ्रुवस्थितोऽसि । अविचाचटिरित्यन्तं चटनराहितो भ्रुवस्तिष्ठ स्थिरस्तिष्ठ । सर्वां
विशाः प्रजास्त्वां वाञ्छन्तु । अस्मिन्यजमाने राष्ट्रमविश्रयाधिकं स्थापय ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे बहुराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयत इति दर्शयति—

“ आ त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽ स्तेनं हरति ” [सं० का० ५ प० २ अ०
१] इति । द्वितीयपादेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह—

“ भ्रुवस्तिष्ठाविचाचटिरित्याह प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० २ अ० १] इति ।

तृतीयपादे प्रजासमृद्धिं चतुर्थपादे राज्यस्थैर्यं च क्रमेण दर्शयति—

“ विशास्त्वा सर्वां वाञ्छन्वित्याह विशैवैनं समर्धं त्यस्मिन्नाष्ट्रमधि भ्येत्याह
राष्ट्रमेवास्मिन्भ्रुवमकः ” [सं० का० ५ प० २ अ० १] इति ।

विशा प्रजया । एनं यजमानम् । अस्मिन्यजमाने । अकः करोति ।

चतुर्थपादपाठकाले यजमानविषयं काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते—

“ यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति ते मनसा ध्यायेद्राष्ट्रमेव भवति ” [सं०
का० ५ प० २ अ० १] इति ।

यं यजमानमुद्दिश्य राज्यमास्तिवति कामपेताध्वयुंस्तं चतुर्धापादोच्चारणकाले
ध्यायेत् ।

कल्पः—“ उपतिष्ठतेऽग्नें बृहन्नृपसामूर्ध्वो अस्थान् ” इति । पाठस्तु—

अग्ने बृहन्निति । अपर्माग्नेबृहन्नृपसामग्ने उपसां मुख ऊर्ध्वोऽस्थान्, अग्नि-
होत्रादौ बोध्यणान् उन्निष्ठति । ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा तमसो निर्जग्मि-
वाग्निर्गतः सन्नागात् । कीदृशोऽग्निः । रुद्राता तमो हिसता भानुना रश्मिना
स्वङ्गः शोभनशरीरः । किञ्च जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा सध्यानि सर्वाणि
स्थानानि आमाः स्वकीयेन तेजसा सर्वत्र पूरितवान् ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमार्धे भागत्रयं क्रमेण व्याचष्टे—

“ अग्ने बृहन्नृपसामूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्नेमेवेन* समानानां करोति निर्जग्मि-
वाग्नेमस इत्याह तम एवास्मादप हन्ति ज्योतिषाऽग्नादित्याह ज्योतिरेवास्मिन्द-
धाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

कल्पेः—“ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तस्यां चतसृभिरुत्थं साद-
यति ” इति ।

औदुम्बपां (रा)सन्धाः मरुतत्वारसेव तस्यामिति परामृश्यते ।

तत्र प्रथमापाह—

सीद त्वमिति । हेऽग्ने त्वं मातृसमानाया अस्या आसन्धो उखाया उपस्थ
वरसङ्गे सीदोपविश । कीदृशस्त्वं, विश्वानि वयुनानि सर्वाञ्ज्ञानोपायान्वि-
द्वान् । एनामुत्तामर्चिषा त्वदीपदीप्त्या मा शशुचोऽत्यन्तं मा दीप्य । तपसा
संतपेनापि माऽग्निशुशुचः । आर्चिः कारणं, तपः कार्यम् । कारणेनैप(नेषत्)
तापो भवति । कार्येण तु भूयान्, तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । अस्यामुत्तायामन्तः
शुक्रज्योतिर्निर्मलप्रकाशः सन्विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । अथ द्वितीयापाह—

अन्तरग्ने रुचेति । हेऽग्ने उखायै तस्या उखाया अन्तर्मध्ये स्वे सद्ने
स्वकीये स्थान रुचा दीप्या युज्यस्व । हे जातवेदस्त्वं तस्या उखायाः शिवो
भव सुरप्रदो भव । किं कुर्वन्हरसा तेजसा तपञ्चलन् । अथ तृतीयापाह—

शिवो भूत्वेति । हेऽग्ने मसं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वाऽथो अनन्तरं त्वं
शिवः सीद सर्वांमिति शान्तः सन्नृपविश । सर्वां दिशः शान्ताः कृत्वेहार्या-

१ स. च. 'न्या उप । २ स. च. 'गामामन्दीम' । ३ स. च. आसन्धाः । ४ च.
'स्थामासन्धा स्वां ।

(आसन्वामुसाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

मुखायां स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासद् आगत्योपविश । अयं चतुर्थीमाह—
 हंसः शुचिपदिति । हन्ति स्वयमाहवनीयादिदेशेषु गच्छतीति वा बैरिणं
 हिनस्तीति वा हंसोऽपमग्निः । शुचौ यजेते सीदतीति शुचिपत् । यजमानं
 वात्तयतीति वसुः । अन्नरिक्षे धूमज्वालाकारेण सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता
 देवानामाह्वाता । वेद्या यज्ञसंघन्धिण्यां सीदतीति वेदिपत् । अतिथिर्दुरोणसद-
 तिथिसमानः सन्दुरोणेषु यजमानगृहेषु सीदतीनि दुरोणसत् । नृत्तु
 मनुष्येषु जठराग्निरूपेण सीदतीति नृपत् । वरे श्रेष्ठे भोत्रियगृहे सीदतीति वर-
 सत् । ऋते यज्ञे तन्निष्पादकत्वेन सीदतीति ऋनसत् । व्योमन्याकाशे सूर्यरूपेण
 सीदतीति व्योमसत् । अप्सु वृष्टिधारास्वरूपेण वैद्युतरूपेण जायते प्रादुर्भवतीत्यञ्जाः
 गोकार्थं धृते ज्वालाकारेण जायते व्यञ्जत इति गोजाः । ऋतार्थं यज्ञार्थमेव
 जातत्वादतजाः । अद्रौ पवंते दावानररूपेण जायते इत्यदिजाः । ईदृशोऽग्निर्बृ-
 हद्दत्तं प्रौढमग्निचयनोपेतं यज्ञं निष्पादयतीति शेषः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमग्निस्थापनं विवक्षते—

“ चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दोऽस्ति छन्दोभिरेव ” [सं० का० ५
 प० २ अ० १] इति ।

सादयतीत्यनुवर्तते । सीदं त्वं मातुरित्यादिभिश्चतसृभिरौदुम्ब्यांमुख्याग्निं
 स्थापयेत् । छन्दोभिरेव स्थापितवान्मवति ।

हंस इत्यादिकायामुत्तमायामृषिं च्छन्दोविशेषं प्रशंसति—

“ अतिच्छन्दसोत्तमया वर्षं वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्षमेवेत् सपाना-
 नानां करोति ” [सं० का० ५ प० २ अ० १] इति ।

“ अतिच्छन्दस्पन्त्यच्छन्दसामन्तर्मावात्सर्वेषामन्येषां छन्दसापियमतिच्छन्दा
 ऋकगरीरम् । अ(य)त् ईदृशोत्तमया सादनेनैतं यजमानं समानानामन्येषां
 पुरुषाणां शरीरस्थानीयमेव करोति, तस्मादनयोत्तमया सादयति ।

अत्रोत्तमायां ये बहवः सच्छन्दाः शुचिपदित्यादयस्तान्प्रशंसति—

“ सद्दती मवति सत्त्वमेवैनं गमयति ” [सं० का० ५ प० २ अ० १] इति ।

ऋचो बहुभिः सच्छन्दैरुपेतत्वेनैतं यजमानं सत्त्वं चिरकालावस्थात्वं गम-
 यति प्रापयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

१ क. घ. ड. 'जमाने । २ क. घ. ड. 'विषयं प्र' । ३ स. च. 'च्छन्दोयुक्तत्रि-
 च्छन्दाः सर्वाः । ४ स. घ. 'ति । हंस इत्यादिकायां स' । ५ क. घ. 'सत्त्वमेव
 गमयति । ६ क. घ. 'वस्थानिभ्यं छ' ।

विष्णोश्चतुर्भिराक्रामेदकन्देत्यनुवक्तव्यम् ।

अमे चतुर्भिरावृत्त उदु पाशं विमुञ्चति ॥

आ त्वोरुपमाहरेदमेऽभ्युपस्थाय चतुष्टयात् ।

रादेत्यादेस्तथाऽऽसन्द्यां नादयेत्पोढशोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीप-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे रित्तिपपपाठके

पथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टकं द्वितीयप्रपाठकं द्वितीयोऽनुवाकः) ।

द्विस्परिं प्रथमं जज्ञे अमिरस्मद्द्वितीयं
परिं जातवेदाः । तृतीयमसु नृमणा अजस्र-
मिन्धान एनं जरते स्वाधीः । विद्या ते अग्ने
त्रेधा त्रयाणि विद्या ते सद्य विभृतं पुरुत्रा ।
विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या तमुत्तं
यत आजगन्थ । समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्त-
नृचक्षा इधे दिवो अम ऊधन् । तृतीयं त्वा
(१) रजसि तस्थिवाः समृतस्य योना महिषा
अहिन्वन् । अकन्ददामिः स्तनयन्निव द्यौः
क्षामा रेरिहद्वीरुधः समजन् । सद्यो जज्ञानो
वि हीमिद्धो अरुयदा रोदसी भानुना भात्य-
न्तः । उशिकपावको अंरतिः समेधा मतेष्व-
मिरमृतो नि धायि । इयति धुममरुपं भरि-
भ्रदुच्छुक्केण शोचिषा चामिनक्षत् । विश्वस्य

(आसन्वीस्थापिताभेरुपस्थानम्)

केतुर्भुवनस्यं गर्भं आ (२) रोदसी अपृणा-
ज्जायमानः । वीहं चिदद्रिमभिनत्परायजना
यदामिमयजन्त पञ्च । श्रीणामुदारो धरुणो
रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । वसोः
सुनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उपसा-
मिधानः । यस्तै अथ छणर्वद्भद्रशोचेऽपूपं देव
घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्यो अच्छामि
द्युम्नं देवमक्तं यविष्ठ । आ (३) तं भज
सौश्रवसेष्वम उक्यउक्य आ भज शस्यमानि ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अम्ना भवात्युज्जातेन भिन-
ददुज्जानित्वैः । त्वामग्ने यजमाना अनु दृन्वि-
श्वा वसूनि दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रवि-
णमिच्छमाना मजं गोमन्तमुशिजो वि वरुः ।
दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्याद्वदुमर्षमायुः श्रिये
रुचानः । अमिरमृतौ अभवद्वयोभिर्यदेनं
धौरजनयत्सुरेताः (४) ॥

(तृतीये त्वा गर्भं आ याविष्ठाऽऽ यचत्वारि च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके बहूनेरासन्ध्यां स्थापनमुक्तम् । द्वितीये तस्याभेरुपस्थानमुच्यते ।
कल्पः—“ दिवस्परित्येकादशभिर्द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा वात्समेणोपतिष्ठते
पूर्वेद्युर्विष्णुक्रमान्क्रामत्युत्तरेद्युरुपतिष्ठत एवं तदा कुप्याद्यदहः सोमं क्रीणीयात्तत्र-
हरुमयं समस्येत्त च कामेदुप च तिष्ठति ” इति । तत्र प्रथमावाह—

(आसन्दीस्यापिताग्रेरुपस्थानम्)

दिवस्परि प्रथममिति । अग्निः प्रथमं दिवस्परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्पर्यंमदीयस्य मनुष्यलोकस्योपरि जातवेदा द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धबह्मिरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अस्तु समुद्रे तृतीयं जज्ञे बह्वानलरूपेणोत्पन्नः । अजसं विष्वपि जन्मसु नृमणा नृपु यजमानेषु मनोऽनुग्रहसु-
द्धिर्भर्यासौ नृमणाः । एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिभिर्दीपयन्स्वाधीः
स्वायत्तचित्तो जरते जीयते जरापदन्तं परिचरतीत्यर्थः । अथ द्वितीयामाह—

• विद्या ते अग्न इति । हेऽग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परितादिना वेधा
स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निबह्वानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रित्संख्याकानि
रूपाणि वयं विद्म ज्ञानुमिच्छाम । किंच ते तव पुरुत्रा पुरुषु प्रदेशेषु गार्ह-
पत्याहोत्रादीनां वाहार्यपचनाभीधीयशानिबन्धेषु सद्य विभूतमवस्थानं संपादितं
तदपि विद्म ज्ञानुमिच्छाम । किंच ते तव परममूलेषु गुहा गुप्तं गोप्यं देवेभ्य
मन्विद्धत्यादिमन्त्रप्रतिषाध्यं नाम यदस्ति तदपि विद्म । देवेभ्यःदीनां नामत्वं
मन्त्रान्तरे तन्वेद्विबलादवगम्यते—अग्ने देवेभ्य मन्विद्ध मन्दजिह्वेति । किंच यत
उत्साद्बृष्टिस्पातसवणादाजगन्ध वैद्युतरूपेण त्वमागतोऽस्ति तेषुसं विद्म ।

अथ तृतीयामाह—

समुद्रे त्वेति । हेऽग्ने त्वानीचे यजमानोऽहं दीपयामि । कीदृशो यजमानः,
नृमणा नृपु मनुष्येषु कर्मानुष्ठानपरेषु ऋत्विक्षु मनोऽनुसंधानकारणं चित्तं यस्यासौ
नृमणाः, नृचक्षा नृपु पृथ्वेषु वेदपरं क्रतेषु मध्ये चष्टे मन्त्रान्विस्पष्टं वक्तीति
नृचक्षाः । कीदृशं त्वाम् । समुद्रे तस्थिवासं बह्वानलरूपेण स्थितम् ।
तथाऽस्तु बृष्टिरूपास्वन्तवैद्युतरूपेण तस्थिवासम् । तथा दिवो द्युलोकस्योप-
धस्थानीये तृतीये समुद्रबृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोम-
ण्डले सूर्यरूपेण तस्थिवासम् । महिषा महान्तो यजमाना ऋतस्य योनौ यज्ञस्य
सवन्ध्वानि वेदस्थानेऽहिन्यंस्त्वां भीणयन्ति । अथ चतुर्थीमाह—

अक्रन्दद्गमिरिति । अयमाग्निरक्रन्दद्गमनिनिवारणार्थं गर्जतु । किमिव,
स्तनयन्निव घोः । यथा द्युलोकस्यो मेघो गर्जन्सस्यशोषभीतिं निवारयति
तद्वत् । किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्नाद्विरुद्धं रेरिहल्लेहिलहानो वीरुधः समञ्जन्पुष्प-
लतावदस्मदनुकूलानि सन्धैगमिषिष्वन् । हि यस्माज्ज्ञान उत्पद्यमानः सद्य ई

(आसन्दीस्थापिताग्नेरूपस्थानम्)

तदानीमिवेद्धो दीप्तो विविधं जगदख्यत्प्रख्यापयति । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्त-
र्भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते । अथ पञ्चमीमाह—

उशिकपावक इति । उशिकगनुग्रहपूर्वमस्मन्कामयमानः । पावकः शोधकः ।
अरतिपांगरहितेषु प्रीतिरहितः । सुमधाः शोभना मेधा सेवकाभिप्रायारणश-
क्तिर्यस्यासौ सुमेधाः । अमृतो मरणरहितः । तादृशोऽग्निर्मतेषु मनुष्येषु निग्रापि
निहितः । अरुणमरोपं चक्षुराद्युपद्रवरहितं धूम भरिभ्रदतिशयेन धारयन्नुदिय-
न्मूर्ध्वं प्रसारयति । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभात्प्रेण द्यामिनक्षत्रक्षति
व्याप्नोति । अथ षष्ठीमाह—

विश्वस्य केतुरिति । विश्वस्य केतुर्जगतो ज्ञाना भुवनस्य गर्भो गर्भवद्-
स्वरवस्थितो जायमानो जातमात्र एव सन्रोदसी द्यावापृथिव्यानापृणात्मवतः
स्वतेजसा पूरयति । यद्यदा पञ्च यजमानमाहिते ऋत्विषूभाः पञ्चमख्यत्का जना
अग्निमयजन्त तदानीं परायन्नाहुतिरूपेणाऽऽदित्यस्य मर्षिणं गच्छन्वीडुं चिद्दृढ-
मेवादिं पर्वतसमानं मेघमभिनद्विद्यारितवान् । अथ सप्तमीमाह—

श्रीणामुदार इति । श्रीणां गत्राश्वादीनां सपदामुदार उत्कर्षेण प्रापयिता ।
रयीणां धनानां धरुणो वारयिता । मनीषाणामपेक्षितानां स्वर्गादिकलानां प्रापणः
प्रापयिता । सोमगोषा यजमानेनानुष्ठेयस्य सोमधामस्य रक्षिता । वमोर्निवास-
हेतोः सहस्रो मथनवेगत्पस्य बलस्य सूनः पुत्रः । अप्पु वृष्टिरूपासु राजा
वैद्युत्स्त्रेण दीप्यमानः । उपसामग्रे पातःकाल इधानोऽग्निहोत्रिभिर्दीप्यमानो
विभाति विशेषेण भासते । अथाष्टमीमाह—

यस्ते अद्येति । हे भद्रशोचि कल्याणदीप्तेऽग्ने देव ते तत्राद्यास्मिन्दिवसे घृण-
यन्तमपूपमुपस्वरणाभिधारणोपेतं पुरोडाशं यो यजमानः दृणवत्करोति । हे
पविठ युवतम देवभक्तं देवेषु भक्तियुक्तं तं पुरोडाशकारिणं यजमानमभिद्युम्नम-
च्छामिमत्तं धनं प्राप्नुं प्रकर्षेण नय मेरय । कीदृशं द्युम्न, पतरा प्रकृतैरं
वस्योऽतिशयेन निवासकारणम् । अथ नवमीमाह—

आ तं भजेति । शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवस्तस्य सबन्धीनि तत्कारणानि
कर्माणि सौश्रवमानि तेषु कर्मसु, उक्थ उक्थे निष्केवल्यपठगादित्ये तत्त-
च्छस्त्रे शस्यमाने सति तं देवभक्तं यजमानमाभज सर्वतः संपेरय निर-

(आसन्दीस्थपितामैरुपस्थानम्)

भारं कर्मानुष्ठापिनं कुर्वित्यर्थः । आमजेति द्विरुक्तेर्वाक्यद्वयमिदं कर्तव्यं, सीश्व-
वसेषु कर्मसु पेरयेत्येकं वाक्यम् । तत्तच्छब्दे पेरयेत्येकं वाक्यम् । अथ यज-
मानः सूर्ये पियो भवाति भवतु । अग्रा वह्नावपि पियो भवतु । तथा जति-
जोत्पन्नेन पुत्रेणोद्भिन्नददुन्नेदमभिवृद्धिं प्राप्नोतु । तथा जनिवैर्जनिष्यमाणैः
शैवादिमिश्रोद्भिन्नदत् । अथ दशमीमाह-

त्वाममे यजेति । हेऽग्ने यजमानाः अग्नेऽनुद्यन्प्रतिदिनं त्वामनु त्वामिवानुग-
च्छन्तो वापाणि वरणीयानि विभा वसूनि सर्वाणि धनानि दधिरे भूतवन्तः ।
त्वया सहावस्थितास्ते यजमाना इविणमिच्छमानाः पुनरप्यधिकं द्रव्यं काङ्क्षन्त
उशिजो धनसाध्यानि कर्माणि कामयमाना गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्मुक्तं घ्रजं गोनि-
वासस्थानं विवर्कविशेषेण भूतवन्तः । अथेकादशीमाह-

दृशानो रुक्म इति । दृशानो दशनीयो रुक्मः सुवर्णसदृश उर्व्यां महत्या
दीपत्या व्यधौद्विद्योतते रम । किं कुर्वन्, दुर्मर्षमितरेरतिरस्कार्यमायुर्जातिनं भिये
अपितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्वयोभिरनैर्हविर्भिरमृतोऽभवत् । यद्य-
एमादेनपि धीयुंलोकवासिदेवगणः सुरेताः सन्नजनयत्समादमृतत्वं युक्तम् ।

तदेतदेकादशमन्त्रात्मकं सूक्तं विनिपुञ्जे-

“ वात्समेणोप विष्ठत एतेन वै वात्सपीमांलन्दनोऽग्नेः मियं धामावारुन्धामे-
रेवैतेन मियं धामाव रुन्ने ” [सं० का० ५ प० २ अ० १] इति ।

वात्सपीनामकेन महर्षिणाऽधीतं दिवस्परीत्यादिकं सूक्तं वात्सपं, तेनाभिपुप-
तिष्ठत । भाळन्दनस्य पुत्रो वात्सपीनामको महर्षिरेतेन सूक्तेनामेः मियं धाम
स्थानं प्राप्तवान् । ततो यजमानोऽपि तथा प्राप्नोति ।

तस्य सूक्तस्यैकादशमन्त्रसंमूहात्मकत्वं विधत्ते-

“ एकादशं भवत्येकधैव यजमाने धीर्यं दधाति ” [सं० का० ५ प० २
अ० १] इति ।

एकधैव युगपदेव । समूहस्य युगपत्प्रवृत्तत्वात् ।

तदिदं सूक्तं विष्णुक्रमांश्च लोकद्वयहेतुरेव पशंसति-

“ स्तोमेन वै देवा अस्मिँल्लोक आप्नुवन्छन्दोभिरमुष्मिन्तस्तोमस्येव स्वस्त्य वा
एतद्भवं यद्वात्सपं यद्वात्समेणोपविष्ठत इममेव तेन लोकपामि जयति यद्विष्णु-
क्रमांक्रमतेऽमुमेव तैर्लोकपामि जयति ” [सं० का० ५ प० २ अ० १] इति ।

(आसन्दीस्थापिताम्रेरूपस्थानम्)

गीत्याश्रयाणामावृत्तानामृचां समूहः स्तोमः स्तुतिहेतुमन्त्रसमूह एतल्लो-
कसमृद्धिमाप्तिसाधनं, समूहाकारमन्त्रेण विशिष्टानि ऋन्दांसि स्वर्गसमृद्धिकार-
णानि । तथा सति वात्सप्रसूकं समूहरूपत्वादेतल्लोकसमृद्धिकरम् । छन्दः-
शास्त्रोपेता विष्णुक्रममन्त्रास्तु बहुत्वात्स्वर्गसमृद्धिहेतवः ।

ब्रह्मयानुष्ठानस्य कालविशेषं विधत्ते—

“ पूर्वेद्युः प कामत्युत्तरेद्युरप विष्टते तस्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः-
क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्येशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमभ्यवस्यति ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

अलम्बस्य लाभो योगो लम्बस्य परिपाठनं क्षेमः । काश्चित्प्रजा योगः
श्रेयानिति मन्यन्त आर्जनशीला बहुभ्ययाः । काश्चित्क्षेम एव श्रेयानिति
मन्यन्त इतः परमर्जयितुमशक्यता व्ययभीरवः । तदिदं प्रजानां मनोवैलक्षण्यं
क्रमे (म) णोपरस्थानकालहेतुञ्जम् । यस्मात्प्रमाणशीलस्य पुरुषस्यार्जयितुमश-
क्यता नास्ति तस्माद्यायावरः प्रमाणशीलः पुरुषः क्षेम्यस्येशे विद्यमानब्रह्म-
रक्षणस्यैव प्रभुर्भवति । यस्मादेवं लोके दृष्टं तस्माद्ब्रह्म देवयजनदेशं प्रति यायावरो
यजमानः साधनान्तरसंपादनेऽर्थां परित्यज्य विद्यमानान्येवाग्न्यादिसाधनान्मुष-
स्थानादिभ्यापारैः परित् [२] क्षितुमभ्यवस्यति ।

सोमविस्तृतिर्यं द्योतयितुं तदङ्गानुष्ठानकालविशेषं चावगमयितुं दीक्षाङ्गं
किञ्चिद्विधत्ते—

“ मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० १] इति ।

स्थाहा यज्ञं मनसेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हस्तयोरङ्गुल्याकुञ्चनं मुष्टीकरणम् । पीनं
वाग्यमः । तदुभयं यज्ञस्यं पलायनपरिहाराय भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

दिव्यस्पर्शित्यनुवाके वात्समेणोपतिष्ठते ॥

१ स. च. "न्येवोल्याग्न्या" । २ स. च. "परीक्षि" । ३ स. च. "स्य पालनदाह्याय भ" ।
४ स. च. "व इत्यं" । ५ स. च. "केन वा" ।

(चयनार्थदेवपजनपरिमहामिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमजुर्वे-

द्वीपतीक्ष्णीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्षाष्टके द्वितीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमोवस्यं ज्ञामिणः ।

प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जे नो धेहि द्विपदे चतु
 षपदे । उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु
 चिर्त्तिभिः । स नो मव शिवतमः सुप्रतीको
 विभावंसुः । भेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभि-
 र्चिभिस्त्वम् । बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिं-
 सीस्तनुवा प्रजाः । समिधाऽग्निं दुवस्यत घृते-
 र्बोधयतातिथिम् । आ (१) अस्मिन्हव्या
 जुहोतन । प्रप्राश्मग्निर्भरतस्यं जृण्वे वि
 यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः । अभि यः पुरुं
 पृतनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो
 नः । आपो देवीः प्रति गृहणीत भस्मेतस्योने
 छण्णध्व* सुरभावु लोके । तस्मै नमन्तां जनयः
 सुपत्नीमतिव पुत्रं विभृता स्वेनम् [अप्स्वमे
 साधिष्टव (२) सौपधीरनुं रुध्यसे । गर्भे
 सजायसे पुनः । गर्भो अस्योपधीनां गर्भो
 वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भुतस्याग्ने गर्भो
 अपामसि । प्रमद्य भस्मना योनिमपश्चं पृथि-

(चयनार्थदेवयजनपरिग्रहभिधानम्)

वमिग्ने । स॒सृज्य॑ मा॒तृभि॒स्त्वं ज्योति॑ष्मान्पु-
नराऽस॑दः । पुन॑रा॒सद्य॑ स॒र्वन॑मपश्चं पृथि॒वी-
म॒ग्ने । शेषे॑ मा॒तुर्य॑थोपस्येऽन्तर॒स्याः शि॒वत॑मः ।
पुन॑रूर्जा (३) नि॒ वर्त॑स्व पुन॑रग्ने इ॒पाऽऽ-
यु॒पा । पुन॑र्नः पाहि॒ विश्व॑तः । स॒ह र॒ग्या
नि॒ वर्त॑स्वाग्ने पि॒श्वस्व॑ धार॒या । विश्व॑प्त्रिया
वि॒श्वत॑स्परि॒ । पुन॑स्त्वाऽऽदित्या रु॒द्रा वस॑वः
समि॑न्धतां पुन॑र्ब्रह्माणो वसु॒नीथ॑ यज्ञैः । घृ॒तेन॑
त्वं त॒नुवो॑ वर्धयस्व स॒त्याः संतु॑ यज॒मानस्य॑
कामाः । वोधा॑ नो अ॒स्य वच॑सो यषि॒ष्ठ
म॑हि॒ष्ठस्य॑ प्रभृ॒त्स्य स्व॑धावः । पी॒र्यति॑ त्वो
अनु॑ त्वो गृणाति व॒न्दारु॑स्ते त॒नुवं वन्दे॑ अग्ने ।
स वोधि॑ सु॒रिम॑र्घवा॒ क्मुदा॑वा वसु॒पतिः॑ । यु॒यो-
ध॑स्मद्दु॒ष्टेषा॑स्ति (४) ॥

(आ तवोर्जाञ्जु षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके बह्वेरुत्पस्योपस्थानमुक्तं, तृतीये चयनार्थस्य देवयजनस्य परि-
ग्रहोऽभिधीयते ।

कल्पः—“ व्रतकालेऽन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यौदुम्बरीं समिवं वनेऽक्त्वाऽग्न्या-
दधाति ” इति । ब्रह्मार्थं क्षीरद्रव्ये । पाठस्तु—

अन्नपतेऽन्नस्वेति । हेऽन्नपतेऽन्नेऽनपीदस्य रोगतर्ह्यस्य पु॒त्रिणो॑ ब॒ह्वेती॑ ॥

(अथनार्थदिवयजनपरिमहाभिधानम्)

रक्षस्य पाप्मिं नोऽस्मभ्यं दोहि । प्रकर्षेण हविषो दातारं यजमानं प्रतारिषः प्रक-
र्षेण दुरितात्तारय । नोऽस्माकं द्विपदे चतुष्पदे मनुष्याय पशवे चोर्जे वसं धेहि
संपादय । अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादेऽन्नपतिशब्दार्थं दर्शयति—

“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा अन्नपतिः स एवास्मा अन्नं प
यच्छति ” [सं० का० ५ प० २ अ० २] इति ।

द्वितीयपादेऽननीवशब्दार्थं दर्शयति—

“अननीवस्य शुष्मिण इत्याहायक्षमस्मेति वावेतदाह ” [सं० का० ५
प० २ अ० २] इति ।

उत्तार्षे तारिषो धेहीति पदयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

“प्र पदातरं तारिष ऊर्जे नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्याहाऽऽशिक्षमेवेतामा
शास्ते ” [सं० का० ५ प० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“उदु त्वा विश्वे देवा इत्युत्पमुद्यम्य ” इति । पाठस्तु—

उदु त्वा विश्व इति । हेऽग्ने विश्वे सर्वेऽपि देवाः प्राणरूपाश्चित्तिमिरुद्य-
मनकुशलाभिर्धिवृत्तिमिरुद्धूर्ध्वमेव त्वा भरन्तु । स त्वं नोऽस्माकं शिवतमः शान्त-
तमः सुपतीकः सुमुखो विभावसुः प्रमया वासपिता च मम ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे देवशब्दार्थं दर्शयति—

“उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते ”
[सं० का० ५ प० २ अ० २] इति ।

इष्मिन्नि स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्तीति क्लेशः प्राणाः ।

द्वितीयपादे मुद्यथादिशब्दान्परित्यज्य चित्तिशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“अग्ने भरन्तु चित्तिमिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तापोद्यच्छते तेनैवैन
क्षयंयति ” [सं० का० ५ प० २ अ० २] इति ।

चित्तिशब्देन चित्ताभिप्रेतकार्यं समुच्यते । तथा सति यस्मै कार्यापेदमुद्यमनं
तेनैव कार्यणेनमग्निं समृद्धं करोति ।

पदुकं सूत्रकारेण—“सिद्धं त्वं मातुरस्या उपस्थ इति षतसृभिर्द्विपे शकटे प्रउग
उत्पमासादयति” इति । ईषामयोर्मेलनस्थानं प्रउगम् । तदेतत्सूत्रोक्तमासादनं
विधत्ते—

(चयनार्थे देवयजनपरिग्रहाभिधानम्)

“ चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया
वर्षम् वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्षैर्वैनं समानानां करोति सद्गती भवति
सत्त्वमेवैनं गमयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

सीद त्वभिर्यादयश्चतस ऋचस्तद्वाह्यं चेत्येतत्सर्वं पथमानुवाके व्याख्यातम् ।
कस्तः—“ प्रेदमे ज्योतिष्मान्याहीति प्रयाति ” इति । पाठस्तु—

प्रेदमे ज्योतिष्मानिति । हेऽमे शिवेभिरार्चीभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योति-
ष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं मेधाहि देवयजनप्रदेशं प्रयासेव । बहुद्भिर्मानुभिः प्रौढै
रग्निभिर्मांसज्जगद्वमासपंस्तनुवा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजा मा हिंसीः ।

अस्य मन्त्रस्य पथमपादे ज्योतिष्मच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ प्रेदमे ज्योतिष्मान्याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन्दधाति ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० २] इति ।

चतुर्थपादे हिंसां निषेधं प्रसार्कं दर्शयति—

“ तनुवा वा एष हिनस्ति यं हिनस्ति मा हिंसीस्तनुवा प्रजा इत्याह
प्रजाभ्य एवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

अग्निर्षं पुरुषं हिनस्ति न तं शस्त्रेण प्रहाय हन्ति, किंतु ज्वालाभयेन
स्वशरीरेणैव तं दग्ध्वा हन्ति । अतस्तनुवा मा हिंसीरिति प्रार्थयते ।

प्रमाणकाले शकटस्य भ्रनौ सति प्रायश्चित्तं विवक्षते—

“ रक्षांसि वा एतद्यज्ञं सचन्ते यदन उरसर्जत्यकन्ददिरण्व्याह रक्षसामप-
हृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

यदगः शकटमुरसर्जति गमने भ्रानिं करोत्येतद्यज्ञमायनं शकटं रक्षांसि सचन्ते
समययन्ति । अतस्त्वपरिहारायाकन्दःश्रिरेयेतामृचमनुब्रूयात् । सा च पूर्वानुवाके
समान्नाता व्याख्याता च । विधत्ते—

“ अनसा वहन्त्यपचिन्निभेवास्मिन्दधाति तस्मादनस्था च रथी चातिधीना-
मशचित्तमौ ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

एतन्नामिषनसा शकटेन देवयजनप्रदेशं वहन्ति प्रापयेत् । तथा सत्यस्मिन्नग्नौ
पूजां संगादितवान्भवति । यस्मादेवं तस्माच्छोकेऽपि गमनकाले शकटात्स्वरथा-
त्स्वावतिथीनां मध्येऽग्निपूजिनौ । परिवृढो हि तथा गच्छति न दरिद्रः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति-

“अवचितिमान्भवति य एवं वेद” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“समिधाग्निं दुवस्पतेति घृतानुपिकामवसिते समिधमादधाति” इति । पाठस्तु—

समिधाऽग्निमिति । हे ऋत्विग्मजमाना एतमाग्निं समिधा दुवस्पत परिचरत । घृतानुपिकयाऽनया परिचरतेत्यर्थः । घृतिरेतस्यैष्टैरतिथिमिवैतं बोधयतो-दीपयत । तत्रथास्तिपन्नमौ हव्यानि हवींष्याजुहोदन साकल्पेन जुहुव ।

तमेतं मन्त्रं विनियुञ्जे—

“समिधाग्निं दुवस्पतेति घृतानुपिकामवसिते समिधमा दधाति यथाऽतिथय आगताय सर्पिष्वदातिष्ठयं क्रियते नादोगेव तत्” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति । अवसिते प्रयाणे समाप्ते सति । सर्पिष्वद्घृतयुक्तमन्नम् ।

कल्पः—“उत्तरया त्रिष्टुभा राजन्वस्य” इति । समिधमादधातीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

प्रप्रायमग्निरिति । अयमग्निभरतस्य हविर्भूतवतो यजमानस्याऽऽह्वानं प्रप्रायवेऽतिपकर्षणं शृणोतु । यद्योऽग्निः सूर्यो न सूर्यं ईवाभिकं [भा] भासमानः सन्वृहद्भोचतेऽयन्तं दधिष्यत । योऽग्निः घृतानासु संग्रामेषु पूर्वं जयपूर्तिमभितस्थौ सर्वतः करोति, सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिथिर्दीपो भवतु, अतिथिरिवेहास्मास्वा(ह समा)पच्छतु । कीदृशोऽग्निः, दैव्यो देवेभ्यो हितः, शिवः परममङ्गलरूपः ।

समिधाग्निं प्रप्रायमग्निरित्यनयोः समिधाधानमन्त्रयोर्विषयव्यवस्थां विधत्ते—

“गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्वस्य त्रैष्टुभो हि राजन्वः” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

समिधाग्निमिति गायत्री, प्रप्रायमिति त्रिष्टुप् ।

कल्पः—“आपो देवीः प्रतिगृह्णीत मस्मैतदिति तिसृभिरप्सु मस्य प्रवेशयति” इति । तत्र प्रथमामाह—

आपो देवीरिति । हे आपो देवीर्देव्यो मस्मांस्वाम्नेरुपरि संचितं मस्य

१ क. घ. ट. °तत्सृष्टि°. २ ख. च. °विर्मण्डव°. ३ ख. च. इव भा°. ४ ख. च. °हद्विरौच°. ५ ख. च. °दावादि°. ६ क. घ. ङ. °रिषि चारुमा° ।

(चयनार्थदेवयजनपग्निहाभिधानम्)

पतिगृहीत । एतदेवाभिपेत्य सूत्रकोरणोक्तम्—“ यद्युत्वां भस्मामिनिपीदेदुत्त्वमा-
दापोदकान्तं गत्वा ” इति । एतत्पतिगृहीतं भस्म स्योने सुत्वकरे सुरभाव
सुगन्धयुक्त एव लोके स्थाने कृणुध्वं स्थापयत । शोभनः पतिर्वरुणो यासां
ताः सुपत्न्यः । आपा वरुणस्य पत्नय आसन्नित्यन्यत्र श्रूयते । जनयोऽग्नेर्ज-
नन्य आपः । वाडववैद्युतरूपमग्निं प्रत्यपां जनयितृत्वम् । इदृश्य आपस्तस्मा
अग्नये नमन्तां पैक्षी भवन्तु, तमग्निं पालयितुं वश्याः सावधाना भवन्त्वित्यर्थः ।
हे आपो माता पुत्रं पोषयति यदत्तद्देनमग्निं मुहु विभुन पोषयत दीपयत ।

अथ द्वितीयामाह—

अप्स्वग्ने इति । हेऽग्ने तव सधिः सहो बलं भस्मरूपमप्सु वर्तते । स
स्वमोषधीरनुरुष्यसे व्रीहियवाद्योषधीरनुसरामि । जाठराग्निरूपेण तत्स्वीकारात् ।
अरण्योर्गर्भे स्थितः सन्पुनः पुनः सम्पग्नायसे । अथ तृतीयामह—

गर्भो अस्योषधीनामिति । भेषजरूप ओषधिविशेष उत्पद्यमानत्वा-
स्वमोषधीनां गर्भोऽसि । तथाऽरणीभ्यामुत्पद्यमानत्वाद्द्वनस्पतीनां गर्भोऽसि ।
हेऽग्ने विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जठरे वर्तमानतया गर्भोऽसि । तथा
वाडववैद्युतरूपेणापां गर्भोऽसि । एतैर्मन्त्रैः साध्यं प्रवेशनं विवक्षते—

“ अप्सु भस्म प्र वेशयत्यप्सुयोनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

आपो देवीरित्यादिकान्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ तिसुमिः प्र वेशयति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्त्वं प्रतिष्ठां गमयति ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिवृत्वम् ।

कल्पः—“ भस्मनोपादाय प्रपीडय प्रसद्य भस्मनेनि द्वाभ्यामुत्वापां प्रत्यव-
धाय ” इति । तत्र पथमामाह—

प्रसद्य भस्मनेति । हेऽग्ने भस्मना सह योनिं कारणभूतां पृथिवीं प्रसद्य,
किं पृथिवीमेव, नेत्याह—अथ योनिभूताः प्रतिपद्य, किंच मातृभिराद्भिः

(चयनार्थदेवयजनपरिमहाभिधानम्)

पृथिव्या च संसृज्यैकीभूय त्वं ज्योतिष्मान्भूशं ज्योतिः संपन्नः पुनः पश्चादा-
सदः स्वीयमेव स्थानमुत्तामासीद् । अथ द्वितीयामाह—

पुनरासद्येति । हेऽग्ने पुनरपि सदं स्वस्थानमपः पृथिवीं चाऽऽसद्य मति-
पद्य पुनरस्यामेवोत्तायामन्तमंभ्ये शिवतमः शान्ततमः शोषे शयनं करोषि । यथा
मातुरुपरस्थ उत्सङ्गे सुतः सुखं शोते तद्वत् । एतौ मन्त्रौ विनियुक्ते—

“ परा वा एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति ज्योतिष्मतीभ्यामव
दधाति ज्योतिरेवास्मिन्द्धाति ” [सं० का० ५ प० २ अ० २] इति ।

यो यजमान उत्तामिसंबन्धं भस्मःप्सु प्रवेशयति स एषोऽग्निं परावपति
नाशयति । अतो विनाशपरिहाराय जलगतं भस्म निष्पीडय ज्योतिष्मत्तन्त्रो-
पेताभ्यामृग्यामुत्तायामवदध्यात् । त्वं ज्योतिष्मान्पुनरासद् इत्येवं ज्योतिष्म-
त्तन्त्रोपेतत्वम् । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“ पुनरुर्जासह रम्येति पुनरुदैति ” इति । निष्पीडितभस्मोपे-
तायामुत्तायामग्निं स्थापयेदित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह—

पुनरुर्जां नीति । हेऽग्ने त्वमूर्जां क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्तस्वाऽऽगच्छ ।
इषाऽग्नेनाऽऽयुषा सह पुनरागच्छ । नोऽस्मान्पुनर्बिभ्रतः सर्वस्मादपराधात्पाहि ।

अथ द्वितीयमाह—

सह रथ्या नीति । हेऽग्ने रम्या धनेन सह निवर्तस्व । प्सा मक्षण इति
धातुः । विभेः सर्वैः प्सायते मक्षयते पीयत इति विश्वप्सनी, तादृश्या बुद्धिधारया
विभ्रतस्परि सर्वेषां नृणंसस्यलतापादेषां दीनामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ।

मन्त्रद्वयं विनियुक्ते—

“ परा वा एष मजां पशून्वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति पुनरुर्जां सह
रम्येति पुनरुदैति प्रजामेव पशूनात्मन्धने ” [सं० का० ५ प० २ अ०
*] इति ।

भस्मनोऽप्सु प्रवेशनेन विनाशितायाः प्रजायाः पशूनां च स्वात्मनि स्थाप-
नाय पुनरुदैति पूर्वमुत्ताया अपनीतमग्निं पुनरपि निष्पीडितभस्मसाहिताया-

१ क. घ. ङ. त्वं भृशं ज्योतिष्मान्सप० । २ स. च. °ति ए० । ३ स. च. °न्त्रद्वय प्र० ।

४ स. च. °पयतोत्य० । ५ स. च. °न्युन. पुनः कृताद्विश्व० । ६ क. घ. ङ. °णशान्यठ० ।

७ क. घ. ङ. °पाना० ।

(चयनार्थदेवयजनपरिमहाभिधानम्)

मुखायां मन्त्रद्वयेन स्थापयेत् । तत्र मन्त्रद्वयत्रयात्पञ्चायाः पञ्चानां च स्वात्मनि स्थापनं भवति ।

कल्पः—“ पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्वतामिति पुनरुत्पद्यमानसमिन्धे ” इति पाठस्तु—

पुनस्त्वाऽऽदित्या इति । हेऽग्ने त्वादादित्या रुद्रा वसवश्च पुनः समिन्वता-
मुपशान्तं पुनः संदीपयन्तु । हे वसुनीथ वसूनां बनानां नथि प्रापयितमंसाणो
मासणा ऋत्विजो यज्ञैर्निमित्तभूतैस्त्वां पुनः समिन्वताम् । त्वं धृतेन तुष्टः संस्त-
नुवोऽस्मदीयशरीराणि वर्धयस्व । तत्त्वतस्त्वयि तुष्टे सति यजमानस्य कामाः
सत्याः सन्तु । आस्मिन्मन्त्रे रुद्राद्युक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति—

“ पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्वतामित्याहैता वा एतं देवता अग्ने
समिन्धत ताभिरेवैनं समिन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“ बोधा स बोधीनि बोधवतीम्पामुतिष्ठते ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

बोधा नो अस्येति । हे स्वधावः स्वधोपलक्षितान्नवन्याविष्ट युवतम नोऽस्म-
दीयस्यास्य वचसः स्तुतिरूपस्य बोध तात्पर्यं बुध्यस्व । कीदृशस्य वचसः,
मंहिष्ठस्यातिशयेनाभिवृद्धिहेतोः प्रभूतस्य प्रकृष्टेनाऽऽदरेण संपादितस्य । पीपति
त्वः । ओष्यायी वद्धावित्यस्माद्धातोरुत्पन्नः पीपतिशब्दः । त्वशब्द एकशब्दार्थे
वर्तते । भवदीयस्तुतिकारिणोर्द्वयोर्यजमानयोर्मध्ये त्व एकः स्तोता यजमानः
पीपति वृद्धिमधिकं वक्ति उचितोक्तिमुल्लङ्घ्य निन्दारूपेणानिमशंसारूपेण वा
परिकिञ्चिद्वक्ति । त्वोऽनुगृणाति, एकः स्तोताऽनुकूलमुचितमेव वक्ति । अतोऽ-
स्मदभिप्रायं बुध्यस्वेति प्राथयेत् । वन्दारुराभिवन्दनपरोऽहं हेऽग्ने त्वदीयां
तनुवं वन्दे । अथ द्वितीयामाह—

स बोधि सूरिरिति ! हेऽग्ने स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । कीदृ-
शस्त्वं, सूरिर्विद्वान्मघवाऽन्नवान्वसुदावा वसुपदो वसुपतिर्धनपतिः । तादृशस्त्वं
द्वेषासि शत्रुभिः कृतान्द्वेषानमस्मद्युयोर्भ्यस्मैतः पृथक्कुरु । तदेतन्मन्त्रद्वयं
विनिपुञ्जे—

१ स. च. 'त। अनो व' । २ स. च. 'व्यस्माकमशकुरु । ३ क. घ. ह. 'स्मत्पय' ।

“ बोधा स बोधात्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा प्रजाः प्र बुभ्यन्ते”

[सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

बोधेति मग्नेण स बोधाति मन्त्रेण चेतमग्निं बोधयत्येष । यस्माद्ब्र शान्त-
मग्निं पुनरुद्धोद्यति तस्मात्सोकेऽपि प्रजाः स्वावं प्राप्य पुनः प्रबुभ्यन्ते ।

उपस्थानदेशं विधत्ते—

“ यथास्थानमुप तिष्ठते तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते ” [सं
का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

आहवर्नीयस्य दक्षिणभागो यजमानस्योपस्थानदेशः । अतोऽत्रापि दक्षिण-
देश एव स्थित्वोर्वेतिष्ठते । यस्मादेवं तस्मात्सोकेऽपि पशवः मातःकाळे शाळ्याया
निर्गत्यारण्ये गत्वा सायं पुनरागत्य स्वं स्वं स्थानेभ्यः सेवन्ते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

अन्नाऽऽद्धाति समिधमुद्यच्छेदुद्दृचाऽनलम् ।

मेत्प्रयात्यथ समिधां गम्यन्ते समिधं क्षिपेत् ॥

राजन्यश्चेत्मेति मन्त्र आपो मस्मात्सु बेशयेत् ।

त्रिभिः प्रसेति तु द्वाभ्यामुखायां स्थापयेद्गुम् ॥

पुनर्द्वाभ्यामुदैत्यग्निं पुनस्त्वेति समिन्वयेत् ।

बोधद्वाभ्यामुपस्थानं मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णपत्रुर्वेदीय

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अपेतं वीतं वि चं मर्पतातो येऽत्र स्थ
पुराणा ये च नूर्तनाः । अदादिदं यमोऽव-
सानं पृथिव्या अक्रञ्जिमं पितरो लोकमस्मै ।

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमासि संज्ञानमासि काम-
धरणं मयि ते कामधरणं भूयात् । सं या वः

(गार्हपत्यचयनभिधानम्)

प्रियास्तनुवः सं प्रिया हृदयानि वः । आत्मा
वो अस्तु (१) संप्रियः संप्रियास्तनुवो मम ।
अयं सो अग्निर्द्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे
जठरं वावशानः । सहाघ्नियं वाजमत्यं न
समिधं ससवान्तसन्स्तूयसे जातवेदः । अग्ने
दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाः ऊचिषे
धिष्ण्या ये । याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य
याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः । अग्ने यत्ते दिवि
वर्चः पृथिव्यां यदोषधीषु (२) अप्सु वा
यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानु-
रणवो नृचक्षाः । पुरीण्यांसो अमर्यः प्रावणेभिः
सजोषंसः । जुपन्तां हव्यमाहुतमनमिवा इषो
महीः । इडामग्ने पुरुदंसं सानि गोः शश्व-
त्तमं हवमानाय साध । स्यान्नः सनुस्तनयो
विजावाऽग्ने सा ते सुमतिभूत्वस्मे । अयं ते
योनिर्क्रात्वियो यतो जातो अरोचयाः । तं
जानन्न (३) अम आ रोहायां नो वर्धया
रयिम् । चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
सीद परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
सीद लोकं पृण छिद्रं पृणायो सीद शिवा
त्वम् । इन्द्रामी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योर्नाव-
सिपिदम् । ता अस्त्यु सर्वदोहतः सीमर्ष

श्रीणन्ति पृथ्वयः । जम्भन्द्देवानां विशस्त्रिष्व्वा

रोचने दिवः (४) ।

(अस्त्वोषधीषु जानन्नष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके बह्नेरुत्पत्यस्य चयनदेशं प्रति नयनमुच्यते । अथ चतुर्थे गार्हपत्यचयनमुच्यते ।

कल्पः—“ अपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेत वीतेति गार्हपत्यचित्तेरायतनं *व्याम-
मात्रं चतुरस्रं परिमण्डलं योद्धत्य ” इति । पाठस्तु—

अपेत वीतेति । यमस्य सर्वभूम्यधित्वान्नात्तद्भूतयाः पृथिव्यां सर्वत्र वसन्ते ।
हे यमभूतया अत्र देवयजनस्थाने पुरातना ये यमं स्थ नूतनाश्च ये यमं स्थ ते
सर्वेऽप्यपेतास्मात्स्थानादपगच्छत । वीतात्यन्तं विदूरं गच्छत । विसर्पत चा-
तोऽस्मात्स्थानादपेत्य सानिध्यं परित्यज्य विविधं गच्छत । पृथिव्या इदमवसानं
स्थानमस्मभ्यं यमोऽदान् । पितरश्चास्मै यजमानायेभं लोकमकञ्चेतच्चयनस्थानं
कृतवन्तः । तमेतं मन्त्रं विनियुञ्जे—

“ धावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयज-
नमस्या अनिर्वाच्याग्निं चिनुते यमयिनश्च स चिनुतेऽपेतेत्यध्यवसाययति यममेव
देवयजनमस्यैर्निर्वाच्याऽऽत्मनेऽग्निं चिनुते ” [सं०का०५५०२अ०३] इति ।

सर्वस्याः पृथिव्या आधिपत्ये त्र्येन प्राप्ते सति यो यजमानो यमं मत्पस्याः
पृथिव्याः संवन्धि देवयजनमयाचित्वा तत्राग्निं चिनुते, तच्चयनं यमार्थमेव
भूयति न तु स्वयं तत्कलमाग्भवति । अतो यमं याचितुमपेतेति मन्त्रेणाध्यव-
साययति देवयजनं नाधिनुयान् । अतो याचितवत्तत्स्वार्थमेव तच्चयनं
भवति । तमिदं मन्त्रं प्रशंसति—

“ इष्वयेण वा अस्या अनामृतमिच्छन्तो नाधिन्दन्ते देवा एतद्यजुरवश्यञ्चदे-
तेति यदेतेनाध्यवसाययत्यानामृत एवाग्निं चिनुते” [सं०का०५५०२अ०३] इति ।

* सर्वपुस्तकेषु व्यायामनामिति पाठो दृश्यते । स प्रामादिकः ।

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

भूयैः प्राणिभिराक्रान्तमामृतं तथा न भवतीत्यनामृतं, तादृशमस्याः पृथिव्याः संबन्धि स्थानमिच्छन्तोऽपेक्षमाणा देवा बाणाग्रेण परिमितमीषदपि नादिन्द्यालमन्त, सर्वमपि भूमिस्थानं प्रेतैराक्रान्तमेवेत्यर्थः । यद्यत्स्थानमन्विष्यते तत्र तत्र विचारणायां बहवः प्रेता अतीता भवन्ति । एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते स्मरन्ति—

‘कत्र भीष्मशतं दग्धं द्रोणानां च शतत्रयम्’ इति ।

इदं सति देवास्तत्परिहारोपायं विचार्यैतद्यजुर्वेदस्यमपेत वीतेत्येतं मन्त्रम-
पश्यन् । तस्मादनेन मन्त्रेण प्रेतानां निःसारितत्वात्तैरनाक्रान्त एव स्थानेऽर्धं
चिनुते । गार्हपत्यचितिस्थानस्योद्धननं विधत्ते—

“ उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्ति ” [सं० का० ५ प० २
अ० ३] इति ।

अस्याः पृथिव्या उपरि निधीवनादिना यत्स्थानममेध्यं जातं तदुद्धननेन
दिनिवार्यते । उद्धते प्रदेशे जलेनावोक्षणं विधत्ते—

“ अपोऽवोक्षति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प० २ अ० ३] इति ।

उद्धननेन निष्पन्ना भूर्भिर्जलेन शान्ता भवति ।

कल्पः—“ अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति ” इति । पाठस्तु—

अग्नेर्भस्मेति । हे सिकतास्वरूप त्वमग्नेर्भस्म मासकमसि । सिकताधा
स्रग्निरतितीक्ष्णो भवति । तथा त्वमग्नेरवस्थानाय पुरीषमसि पांसुरूपमसि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं सिकतावापं विधत्ते—

“ सिकता नि वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प० २ अ० ३] इति ।

आधानमकरणे—“ वैश्वानरस्य रूपम् । पृथिव्यां परिस्रसा ” इत्याज्जात-
त्वात्सिकताशरीरं वैश्वानरस्याग्नेः स्वरूपम् ।

कल्पः—“ संज्ञानमित्युपान् ” इति । निवपतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

संज्ञानमसीति । हे ऋक्स्वरूप त्वं संज्ञानं पशुसंबन्धि सम्यग्ज्ञानमसि ।
पशवो ह्यमाग्नेन सम्यग्ज्ञात्वा तमूपमदेशं लिहन्ति । तथा कामधरणमसि यज्ञि-
पांशवेन ब्राह्मणे वक्ष्यमाणत्वाद्यज्ञद्वारा कामानां धारकमसि । अतस्ते यत्काम-
धरणसामर्थ्यं तन्मपि भूवात् । एतन्मन्त्रसाध्यमृद्धनिवपनं विधत्ते—

“ ऊषान्नि वपति पृष्टिर्वा एषा मजननं यद्वाः पृष्ट्यामेव मजननेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञान एव संज्ञानश्च सतत्तद्गानां यद्वाः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

पृष्टिहेतुत्वं मजोत्पत्तिहेतुत्वं चोषाणां यज्ञद्वारा द्रष्टव्यम् । तस्मादूपनिवापे सति पृष्टिहेतौ मजननहेतौ च देशेऽग्निश्चितो भवति । किञ्च संज्ञानहेतावेव देशेऽग्निश्चितो भवति । ऊषाणां यज्ञज्ञानहेतुत्वं लोके मसिद्धम् । यज्ञवो रूपं-मदेशं ज्ञात्वा तत्रत्यं लवणोदकमेव पातुं गच्छन्ति । पीत्वा च पृष्टिं माप्नुवन्ति । अतः संज्ञानत्वं पृष्टिहेतुत्वं च ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ तान्निवपन्पददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा भ्यापति ’ इति । तदेतद्विधत्ते—

“घावापृथिवी सहाऽऽस्ता ते विपती अब्रूतामस्त्वेव नो सह यज्ञियमिति यद्मुष्या यज्ञियमासीत्तदस्यामदधात्त ऊषा अभवन्पदस्या यज्ञियमासीत्तद्मुष्यामदधात्तददश्चन्द्रमसि कृष्णमुषान्निवपन्नदो भ्यायेद्घावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

पुरा सृष्टिकाले मजापतिना सृष्टे घावापृथिव्यौ जतुकाष्ठवत्संश्लिष्टे तिष्ठतः । ते यदा मजापत्यनुज्ञया विपुज्येते तदानीं परस्परानुरागेणैवं भागं कृतवत्यौ नावावयोर्षद्योग्यं सारं तस्मैहैवास्त्विति । ततोऽमुष्या दिवो यद्यज्ञयोग्यं सारमासीत्तदस्यां पृथिव्यां सा धीः स्थापितवती । तच्च सारं भूमादिदानीं दृश्यमानास्ते मसिद्धा ऊषा आसन् । यच्चास्याः पृथिव्या यज्ञयोग्यं सारमासीत्तत्सारममुष्यां दिवि सा पृथिवी स्थापितवती । तस्स्थापितं चन्द्रमसि दृश्यमानं कृष्णरूपमभूत् । अत उभयोः सारयोरेकीभावाद्योषान्निवपन्नदश्चन्द्रमसि कृष्णरूपं भ्यायेत् । तेन भ्यानेन घावापृथिव्योः नैरन्विनि यज्ञयोग्ये सारेऽग्निं चितवान्भवति ।

कल्पः—“ सं या वः मियास्तनुव इत्युपान्तिकताश्च संसृज्य ” इति ।

पाठस्तु—

सं या व इति । हे सिकतोषा वो युष्माकं यः मियास्तनुवः स्पृस्ताः परपरं संसृज्यन्ताम् । वो युष्माकं मिया मियाणि हृदयान्यपि संसृज्यन्ताम् ।

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

तथा वो मुष्पाकमात्माऽपि संभियोऽस्तु । अपि च मयापि तनुवः संभियाः सन्तु ।
कलाः—“ अयं सो अग्निरिति चतस्रो मध्ये प्राचीरिष्टका गार्हपत्यचि-
तायुपदधाति ” इति ।

अयं सो अग्निरित्येतस्मिन्सूक्ते प्रथमामाह—

अयं सो अग्निरिति । यस्मिन्गार्हपत्यचितिरूपेऽग्नौ वावशानः कामय-
मान इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठ्रे दधे स्वोदरे धारयति स तादृशोऽयमग्निरि-
क्षानीमिष्टकाभिधीयत इति शेषः । हे जातवेदोऽस्यं सतिं न सत्वरगमनकुशल-
मभयिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन संभितं वाजमजं ससवान्दत्तवान्स-
न्यजमानैः स्तूपसे । अथ द्वितीयामाह—

अग्ने दिवो अर्णामिति । हे इष्टकारूपाम्ने दिवः सकाशादर्णमुदकमच्छाऽऽ-
मिमुख्येन जिगासि प्राप्नोषि । यागद्वारेण पुष्टिं संपादयसित्यर्थः । ये देवा धि-
ष्णिषा धिष्णिषावारास्तन्दिवान्छाऽऽमिमुख्येनोचिषे हविः स्वी कुरुतेति ब्रूषे ।
त्वय्यज्ञोपहिते त्वया समाहूता इव देवा आगत्य हविः स्वी करिष्यन्तीत्यर्थः ।
सूर्यस्य रोचने दीप्तिरूपे मण्डले सन्ति या आपः परस्ताद्भ्रमदेश उपतिष्ठन्ते,
याश्चावस्ताद्भोभागे वर्तन्ते ताः सर्वास्त्वय्युपहित इहाऽऽगमिष्यन्तीति शेषः ।

अथ तृतीयामाह—

अग्न इति । हे यज्ञत्र यागनिष्पादकाम्ने ते तव यदूर्ध्वो दिवि सूर्यरूपेण
वर्तते, पृथिव्यां वह्निन्वालाकारेण वर्तते । तथा यत्तेज ओषधीषु तत्फलपरि-
पाककालाकारेण वर्तते, अप्सु वहवानलरूपेण वर्तते, येन त्वदीयेन वचंसा
विद्युद्भ्रमेणोरु वित्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ सर्वतो विस्मार्त्स्त्रिवानसि । प्रकाशितवा-
नित्यर्थः । त्वेषो दीप्तिष्णस्त त्वदीयवचं.समूहा भानुभांसकोऽर्णवः समुद्ररूपवि-
स्तीर्णो नुचक्षा मनुष्यान्प्ररुपापयिता । तथाविधतेजोरूपामिष्टकामुपदधामीति
शेषः । अथ चतुर्थीमाह—

पुरीष्यास इति । अग्नय इष्टकारूपा आहुतं हव्यं जुषन्ताम् । कीदृशा
अग्नयः । पुरीषे पांसुरूपे भवाः पुरीष्यासः । प्रावणेभिः प्रकर्षेण संभजनशी-
लमनोभिः सजोषसः परस्परं समानपीतयः । अनभीवा रोगरहिताः । इषोऽभी-
ष्टपासिहेतवः । महीः प्रौढाः । तथाविधामिष्टकामुपदधामीति शेषः ।

(गार्हपत्यव्ययनाभिधानम्)

कस्यः—“ इहामग्नेऽयं ते योनिर्ऋत्विष इति द्वे पुरस्तात्समीची ” इति ।
उपदधातीत्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह—

इहामग्ने पुरुदंसमिति । हेऽग्ने हवमानाय होतुं पशुताय वधमा-
नाय गोः सर्नि गवादिपशूनां दातारं साध संपादय । कीदृशं सनिम् । इहा
सर्वैरीदृशं पशंसत्रीयम् । पुरुदंसं बहुधा दर्शनीयम् । शश्वत्तममत्यन्तमविच्छेदेन
वर्तमानम् । किञ्च त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकं सूनुः स्पात्पुत्रोऽस्तु । कीदृशः, तनयः,
भौरस इत्यर्थः । पुत्रसामान्यस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिभ्यामनुत्तये विशेषवि-
वक्षया तनयशब्दः प्रयुज्यते । विजावा विविधानां जनयिता । हेऽग्ने ते तव
सा सुपतिस्तथाविधाऽनुमहनुद्धिरस्मे भूत्वस्मांसु भवतु । अथ द्वितीयापाह—

अयं ते योनिरिति । हेऽग्नेऽपिमिष्टकारूपः पदायंस्ते तव योनिरुत्पत्तिहेतुः,
ऋत्विष ऋतुकालीनस्त्रीपुरुषसंगमतुल्य इति । यतो योनिरिष्टकारुपाज्जात उत्प-
न्नस्त्वमरोचथा दीप्तिमानसि, तं तथाविधं योनिमिष्टकारूपं जानन्नवगच्छस्त-
न्मारोह प्राप्नुहि । अधानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वषेय ।

कल्पः—“ एवं पश्चाच्चिदसि परिचिदसीति समीची तिरथी वा द्वे ”
इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । प्रथममन्त्रपाठस्तु—

चिदसि तयेति । भोगांश्चिनोति संपादयतीति चित् । हे इष्टके त्वं चिदसि ।
यथा देवतया त्वमभिमन्वसे तथा देवतयाऽनुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा भूत्वा
सीदावतिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः—अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरोभिरुपहितैष्टका यथा ध्रुवा
भवति तद्वत् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

परिचिदसि तयेति । परितो भोगांश्चिनोति संपादयतीति परिचित् । शेषं
पूर्ववत् । तथा देवतयेत्यादिवाक्यं पूर्वेष्वप्युपधानमन्त्रेण प्रयोक्तव्यम् । तथा च
सूत्रकारेणोक्तम्—“ तथा देवतयाऽन्ततो दधाति ” इति ।

उक्तेषूपधानमन्त्रेष्वयं सो अग्निरित्यारम्याथा नो वषेया रयिमिरयेतदन्नं
पशुषमेकं सूक्तं, तदिदं पशंसति—

“ अयं सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः
मियं धामावारुन्धेरेवैतेन मियं धामाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प० २
अ० ३] इति ।

(गार्हपत्यचेयनाभिधानम्)

तस्मिन्सूक्ते चतसृभिराद्याभिक्रंभिः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते—

“ छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि
छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकेति ” [सं० का० ५ म०
२ अ० ३] इति ।

छन्दोयुक्तामिश्चतसृभिक्रंभिरुपधायेत्यध्याहारः । देववद्यजमानोऽपि छन्दो-
मुक्तामिक्रंभिश्चतस्र इष्टकाः प्रागग्रा उपदध्यान् ।

अथ सूक्तगताभ्यां पञ्चमपष्ठमन्त्राभ्यामुपरितनयजुर्भ्यां च साध्यमिष्टको-
पधानं विधत्ते—

“ तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समञ्ज्नीयन्त ते द्वे पुरस्तात्समीची उपाद-
धत द्वे पश्चात्समीची तामिर्वै ते दिशोऽष्टहृन्पद् द्वे पुरस्तात्समीची उपदधाति द्वे
पश्चात्समीची दिशां विधृत्यै ” [सं० का० ५ म० २ अ० ३] इति ।

यदा चतस्र इष्टका उपधाय ते देवाः स्वर्गं लोकं गच्छन्ति तदा तेषां संब-
न्धिन्यो दिशः पालकामावात्सपञ्ज्नीयन्त सम्पग्विशीर्गां अभवन्, दिग्वर्तिन्यः
मजा विह्वला अभवन्नित्यर्थः । तन्मा, भूदिति देवाः पुरस्ताद्दिशि ऋग्भ्यां द्वे
इष्टके पश्चाच्च यजुर्भ्यां द्वे इष्टके उपादधत । तामिश्चतसृभिरिष्टकामिस्ते देवा
दिशोऽष्टहृन्पद्भीकृतवन्तः । तथा यजमानोऽप्युपदध्यात् ।

अथ पूर्वमुपहिताश्चतस्र इदानीमुपहिताश्चतस्रश्च मिलित्वा पुनः प्रशंसति—

“ अथो पशवो वै छन्दांसि पशूनेवास्यै समीचो दधात्यष्टावुप दधात्य-
ष्टाक्षरा गायत्री गायत्रीमिपादानेवाग्निस्त्वं चिनुतेऽष्टावुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ५
म० २ अ० ३] इति ।

दिशां विधारणायोपधानं पूर्वमुक्तम् । अपि च छन्दसां पशुमासिहेतुत्वेन
पशुरूपात्वाच्छन्दोयुक्तामिक्रंभिरुपधानेन समीचः पशून्संपादयति । उपरित-
नाभ्यां द्वाभ्यां सहाष्टत्वेन गायत्रीसाम्यम् । मुखजत्वेन गायत्रीसंबन्धोऽग्निपादा-
नस्ति तं त्वं चिनुते । किंच गायत्र्याः स्वर्गलोकामिज्ञत्वात्तरसाम्यं स्वर्गामिज्ञा-
नाय संपद्यते ।

कलाः—“अवशिष्टं त्रयोदशभिलोकंपृणाभिः प्रच्छादयति लोकं पृण ता अस्य सूददोहस इति द्वाभ्यां मन्त्राम्यापेकैकां लोकंपृणामुपदधाति ” इति ।

तत्र पथमामाह—

लोकं पृण छिद्रमिति । हे इत्के लोकं गार्हपत्यचयनार्थं प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकामिरनाक्रान्तमवशिष्टं स्थानं पृण पूरय । तथा छिद्रं पृण द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि छिद्रं तथा न दृश्यते तथा पूरय, अत्यन्तं क्षिष्टा भवेत्यर्थः । अधो अपि च एवं शिवा शान्ता सती सीद तिष्ठ । इन्द्राग्नी बृहस्पति-भेत्येते देवा अस्मिन्योनी स्थाने त्वामसीपदन्सादितवन्वः । अथ द्वितीयामाह—
ता अस्य सूदेति । दिवो रोचने स्वर्गं य प्रकाशकेऽस्य जन्मजमानस्य जन्मनि निमित्तभूते सति देवानां संवन्धिन्यो विशः प्रजास्त्वाः पृथयो गोस-दृशाः सूददोहसोऽन्नस्य दोहपित्त्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति । फदां, विष्वा समन्ताद्यानि पातुःसवनादीनि तेषु, निरन्तरं सोमपाकहेतव एता इष्टका इत्यर्थः । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“त्रयोदश लोकंपृणा उप दधात्येकविंशतिः सं गच्छन्ते प्रतिष्ठा वा एक-विंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

लोकमिष्टकानाक्रान्तमवशिष्टं देशं पूरयन्तीति लोकंपृणाः, एतन्नामिका इष्टकास्त्रयोदशसंख्याका उपदध्यान् । एवं सति पूर्वोक्ताभिरिष्टकामिरिष्टकामिः सहैकविंशतिः संगच्छन्ते । तथा सत्येकविंशः स्तोमो यथा स्तोमान्तराणां विबुदादीनां प्रतिष्ठा तथा नित्यं धार्यो गार्हपत्योऽप्याहवनीयाद्यग्नीनां प्रतिष्ठा । तदुभयप्रतिष्ठामनु यजमानः प्रतितिष्ठतीति । वेदनं प्रशंसति—

“प्रथमं चिक्रयानस्तिष्ठति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

चिक्रयानश्चयनं कृतवान्भूत्वा प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ।

एवं निरूपिता येपमेका चितिः, ईदृशीनां चित्तीनामुपधोभावेन वर्तमानानां पञ्चसंख्यां विधत्ते—

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

“ पञ्चचित्तिकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञ-
मेव पशून्व रुन्वे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

प्रथमं चिन्वानः प्रथमवारमग्निचयनं कुर्वन्त्यजमानः पञ्चचित्तिकं पञ्चसंख्या-
काश्रितपोऽनन्तरोक्ता यस्याग्नेस्तादृशं चिन्वीत । धानादिपयस्यान्तैः पञ्चभिर्हं-
विर्मियुंक्तत्वात्पाङ्क्तो यज्ञः । सपुच्छैश्चतुर्भिः पादैः पाङ्क्ताः पशवः । एवं चयनं
कृत्वा यज्ञं पशून् प्राप्नोति ।

द्वितीयवारमग्निचयनं कुर्वतः संख्यां विधत्ते—

“ त्रिचित्तिकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्वय इने लोका एष्वेव लोकेषु मति
तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

तृतीयवारमग्निचयनं कुर्वतः संख्यां विधत्ते—

“ एकचित्तिकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृत्तैव
सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

एकधैकपकारः, सुवैकस्वाभाव्यात्स्वगंप तस्य तद्येतुकर्मसमाप्तेः पूर्वं पुनराशु-
ष्यभावाच्च । एकवृत्तैकगुण्या चित्या त्रिगुणत्वपञ्चगुणत्ववर्जितया ।

पांसुपक्षेपं विधत्ते—

“ पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्मांसेनास्थि छन्नम् ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ३] इति ।

यस्माद्स्थिसमाः कठिना इष्टका मांससमेन मुदुना पांसुनाऽभ्यूहत्याच्छादयति
तस्माद्धोकेऽपि मांसेनास्थि च्छन्नम् । वेदनं पशंसति—

“ न दुश्चर्मा भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

चित्तिगतां पुरीषगतां च संख्यां भित्त्वा पशंसति—

“ पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूति दश संपद्यन्ते दशाक्षरा
विराहन्नं विराड्विराग्नेवान्नाद्ये मति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ३] इति ।

एकां चित्तिं कृत्वा पुरीषेणाऽऽच्छादयेत् । तस्या उपरि द्वितीयां चित्तिं कृत्वा
तामप्याच्छादयेत् । एवं त्रिनिपञ्चत्वेन पुरीषपञ्चकेन च दशसंख्यामपत्तेर्विराद्-
छन्दोद्धारणात्ते मति तिष्ठति । अत्र त्रिनिपोगसंज्ञः—

(आह्वनीयत्रयनार्थ भुर्कषणाभिधानम्)

अपोद्दन्ति चिनिस्थानमोमस्तु शिकतां(ता) वपेत् ।

संज्ञानमुपाचिवपेत्संया(याः) संसृजते द्रवम् ॥

अयं चतसृभिः पार्श्वारिष्टका आदधानि हि ।

इहां द्राम्पां पुरस्नाद्दे चिदुद्दाम्पां पथिपे द्रवम् ।

लोकं लोभंशृणा द्राम्पां मन्त्रा अत्र चतुर्दश ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

समित् सं कल्पेथा मंप्रियो रोचिष्णु
 संमनस्यमानी । इपमूर्जमभि संवसानी सं वां
 मनांसि सं व्रता मर्मु चित्तान्याऽकरम् ।
 अर्धे पुरीष्याधिपा भवा त्वं नः । इमूर्जं यज-
 मानाय धेहि । पुरीष्यस्वभमे रयिमान्पुष्टिमा
 असि । शिवाः कृत्वा दिशः सषोः स्वां योनि-
 मिहाऽसदः । भवतं नः समनगौ समोकसौ
 (१) अरेपसौ । मा यज्ञं हेसिष्टं मा
 ग्लतप्रतिं जातवेदसो द्धिषौ भन्तमदा तः ।
 मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमभि स्वे योनाव-
 मारुत्वा । तां विश्वेदेवैर्ऋतुभिः संविदानः
 प्रजापतिविश्वकर्मा वि मुञ्चतु । यदस्य पारे
 रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः पर्षदति
 द्वियोऽर्धे वैश्वानर स्याहा । नमः सु ते भिर्ऋते

(आहवनीयचयनार्थं भृङ्गर्षणाभिधानम्)

विश्वरूपे (२) अयस्मयं वि चृता बन्धमे-
तम् । यमन त्वं यस्यां संविदानोत्तमं नाक-
मधि रोहयेमम् । यत्तं देवी निर्ऋतिरावबन्ध-
दामं ग्रीवास्वविचर्त्यम् । इदं ते ताद्वि ष्या-
म्यार्यपो न मध्यादथां जीवः पितृमद्भि-
प्रमुक्तः । यस्यांस्ते अस्याः क्रुर आसञ्जुहां-
म्येषां बन्धानामवसर्जनाय । भूमिरिति त्वा-
जनां विदुर्निर्ऋतिः (३) इति त्वाऽहं परि-
वेद विश्वतः । असन्वन्तमयं जमानमिच्छ-
स्तेनस्येत्यां तस्करस्थान्वेषि । अन्यमस्मादिच्छ-
सा तं इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ।
देवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः पिनेवं पुत्रं देसये-
वर्चोमिः । विश्वस्थया जायमानस्य वेद शिरः-
शिरः प्रति सुरी वि चंष्टे । निवेशनः संगमनो-
वसूनां विश्वां रूपाऽभि चंष्टे (४) शर्चोमिः ।
देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्यो समरे-
पर्यानाम् । सं वरत्रा दधातन निराहावान्छं-
णोतन । मिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वयं विश्वाऽ-
हाऽदस्तमक्षितम् । निष्कंताहावमवटः सुवर-
त्रः सुषेचनम् । उद्रिणः सिञ्चे अक्षितम् ।
मीरां युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् ।
धीरां देवेषु मुम्नया । युनक्त सीरा वि युगा

(आहवनीयचयनार्थं भूर्कषणभिधानम्)

तनोत छते योनौ वपतेह (५) षीर्जम् ।
 गिरा च श्रुष्टिः सभरा असंभ्रा नेदीय इत्सृण्या
 पङ्कमास्यत् । लाङ्गलं पर्वरिव* सुशेव* मृम-
 तिरसंरु । उदित्छपति गामविं प्रफुर्व्यं च
 पीर्वरीम् । प्रस्थावद्रयवाहनम् । ज्ञानं नः
 फाला वि तुदन्तु भूमि* ज्ञानं कीनाशा अभि
 यन्तु वाहान् । ज्ञानं पर्जन्यो मधुना पयोभिः
 ज्ञानासीरा ज्ञानमस्मासु धत्तम् । कामं काम-
 दृघे धुक्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायामये
 पूष्ण ओषधीभ्यः प्रजाभ्यः । घृतेन सीता
 मधुना समक्ता विश्वेदैवैरनुमता मरुद्भिः ।
 ऊर्जस्यती पर्यसा पिन्वंमानाऽस्मान्सीति पर्य-
 साऽभ्यावद्यत्स्व (३) ॥

(तमोकसौ विश्वरूपे विदुर्निकृतिरभि चट इह मित्राय द्वाविंशतिथ) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके गार्हपत्यचयनमुक्तम् । अथ पञ्चमेऽनुवाके आहवनीयचयनार्थं
 भुवः कर्षणमुच्यते ।

कल्पः—“ समियमिति तस्यां चतसृभिररूपं संनिवपति ” इति ।

तत्र पथमापाह—

समित* समिति । येषं गार्हपत्याचितिः पूर्वाऽनुवाकेऽभिहिता तस्यापुरुषाग्नि-
 संनिवपनवेद्यायां द्वावमी संपद्येते । पूर्वसिद्धाऽग्नेरेको द्वितीयसिद्धोऽग्निरपरः ।

(आहवनीयव्ययार्थं भूकर्मगाभिधानम्)

तानुमौ संबोध्येदमुच्यते—हेऽग्नी युभामुभौ समितं संगतौ भेषतम् । संगत्य च संकल्पेथां सम्पद्यज्ञस्य कल्पनं निष्पादनं कुरुतम् । कीदृशावर्मा, संप्रियो सम्पकारस्परं प्रीतियुक्ते, रोचिष्णु दाप्यमानौ, सुमनस्यमानौ परस्परं सौमनस्यं प्रामौ, इषमन्नमूर्जं रमं च (चाभि) भेषसानौ [सर्वतः] सम्पकसंपादयन्तौ । वा युवयोर्भनन्ति मनोजन्वान्संकलान्तपाकरं सर्वतः संगतानि करोमि । तथा मतानि कर्माणि समाकरम् । तथा चिन्तानि कर्मविषयज्ञानानि समाकरम् ।

अथ द्वितीयामाह—

अग्नेः पुरीष्येति । हे पुरीष्य पातुयुक्ताग्ने मिष्टिगोभयाग्निस्वरूप त्वं नोऽस्मान्कमपिषा भवाविकं पालयिता मव । तादृगस्त्वं यजमानायान्नं रसं च संपादय ।

अथ तृतीयामाह—

पुरीष्यस्त्वामिति । हेऽग्ने द्वात्पक्त्वं त्वं पुरीष्यः पुरीषाहो रपिमान्धनवान्पुष्टिमान्प्राप्सि । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृतेह चितौ स्वां योनिं स्वकीयं स्यान्मासदः प्राप्नुहि । अथ चतुर्थीमाह—

भवतं न इति । योऽग्निः पुरातनो यश्चौरूपस्यो पुवां नोऽस्मान्प्रति समनसौ समानमनस्कौ विपतिपत्तिराहितौ समोकसौ समाननिवासस्थानावरेपसौ पापचिन्तरहितौ यज्ञस्य यज्ञपनेश्च हिंसां मा कुरुतम् । अद्यास्मिन्कर्मणि हे जातवेदसौ नोऽस्मान्प्रति शिवो शान्तौ भवतम् । एतान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

“ वे वा एतौ द्विषाने यश्च पुराऽग्निर्गन्धोस्त्रापाः समितामिति चतसृभिः सं नि विपति चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः पिषा तनूः पिषयेवैतौ तनुवा सः शास्ति ॥ [मं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

आग्निं चिकीर्षतः पुरुषस्य यश्च पूर्वासद् आहितोऽग्निर्गन्धोस्त्रायां वतमान इदानींतनोऽग्निरेतावुभौ परस्परं विद्विषति । अहमेवाऽऽहुरपाधारो भूयासं न त्वमित्येवंरूपो विद्वेषः । अतो विद्वेषपरिहाय मनिवपति तावुभौ संयोजयेत् । अम्वादानादिषु गायत्र्यादिच्छन्दासां साधनत्वाच्छन्दास्यग्नेः पिषा तनूः । तथा सत्यञ्च मन्त्रगतया चतुःसंख्यया चतुर्णां गायत्र्यादिच्छन्दासां बुद्धिस्थत्वात्पिषयेव तनुवा संगतौ यथा भवतस्तथा भेषान्नं कृतवान्भवति ।

प्रथममन्त्रगतस्य समितामितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

(आहवनीयर्चयनार्थं भृष्टर्पणाभिधानम्)

“तमितमित्याह तस्माद्वासणा क्षत्रं तमेति” [सं० का० ५ प० २ अ० ४] इति ।
यस्मादयं मन्त्रः संगतौ भवतमिति ब्रूते तस्मात्सोकेऽपि पुरोहितरूपेण ब्राह्म-
णेन क्षत्रियरूपो राजा संगच्छते । अत्र एवान्यत्र भृत्योदाहृतं—“तस्माद्वासणो
राजन्पवान्, तस्माद्वाजन्पो ब्राह्मणवान् ” इति ।

तमेवाग्न्योः संगमं पुनः पशंसति—

“ यत्संन्युष्य विहरति तस्माद्वासणा क्षत्रं ज्येति ” [सं० का० ५ प० २
अ० ४] इति ।

यस्माद्भिद्वयं संयोग्य तस्मिन्संयुक्तेऽग्नौ विहरणमुत्तरकालीनं विविधपनुष्ठानं
करोति तस्मात्सोकेऽपि ब्राह्मणक्षत्रिययोः संयुक्तयोः ततोः पश्चाद्ब्राह्मणेन निय-
मितः क्षत्रियो विविधं शाल्मीयं राज्यपरिपालनं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ मातेव पुत्रमिति शिष्यादुखां निरु(रु)ह्य ” इति । पाठस्तु—

मात्रेव पुत्रमिति । यथा सोके माता पुत्रं विभर्ति तथा पृथिवीरूपेणमृता
स्ये योनौ स्वकीयगर्भस्थाने पुरीष्यमेतमग्निमभारिभर्ति । तामुखां प्रजापतिर्विमु-
ञ्चतु शिष्यपाशान्मुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः । विश्वैर्देवैर्ऋतुमिथ्य संवि-
दान ऐकमत्यं मतः । विश्वं साष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ।

अस्मिन्मत्र ऋतुभिरिति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ ऋतुभिर्वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुष्यो मातेव पुत्रं पृथिवी
पुरीष्यमित्याहर्तुंभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुंभिर्वा मुञ्चति ” [सं० का० ५ प० २
अ ४] इति ।

एतं यजमानमृतुभिः पुरा संस्कुर्वन्ति । “ ऋभिर्दीक्षयति पृथ्वा ऋतव
ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति ” इत्युक्तत्वात् । अतस्तादृशयजमानसंबन्धी स
उरूपोऽग्निरत्राप्यृतुभिरेव विमोचनीयो भवति । अतो विमोचनसाधनेऽस्मिन्म-
न्त्र ऋतुमयोगाद्दीक्षाविमोकयोरेकसाधनत्वं संपद्यते । यद्यपि दीक्षा यजमानस्य
विमोक्योरूपस्य तथाऽप्यभेदोपचारेणैकविषयत्वोप-यासः ।

कल्पः—“ यदस्य पारं रजस्त इति वैश्वानरोऽं शिष्यमादृते ” इति ।

पाठस्तु—

यदस्य पारं इति । रजसो रजःसदृशस्य धूमस्य पारेऽवसानेऽस्याग्नेः

(आहवनीयनयनार्थं भृकर्षणाभिधानम्)

शुकं निर्पलं यज्ज्योतिरजायत तस्माज्ज्योतिर्द्विषोऽति द्वेषूनतिक्रम्य नेऽस्मान्पर-
त्पीणयतु । हे वैश्वानरोऽग्राप्ते त्वदीयं शिक्यं स्वाहा सुष्ट्वाहुतम् । तमेतं मन्त्रं
विनियुक्ते—

“वैश्वानरां शिक्यमा दत्ते स्वदपरयेवैनत्” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

वैश्वानरशब्दो यस्यामृष्यस्ति सेमं वैश्वानरी । ‘ अहं वैश्वानरो भूत्वा
प्राणिनां देहमाश्रितः ’ इति स्मृतेर्जाठराग्निरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादेत्वकारि-
त्वात्तदीयमन्त्रेणोपात्तं शिक्यं स्वादूकृतं भवति ।

कल्पः—“ नैऋतीरिष्टकाः कृष्णास्तिस्नस्तुषपकास्ताः शिक्यं रुक्मसूत्रमा-
सन्दीं चाऽऽदाय दक्षिणमपरमवान्तरदेशं गत्वा नमः सु ते निक्रंत इति स्वकृत
इरिणे पदरे वा शिक्यं निधाय ” इति । पाठस्तु—

नमः सु त इति । हे निक्रंते दक्षिणपश्चिमपश्चिमस्थितावान्तरादिगमिमानिनि
देवते विश्वरूपे बहुविधरूपयुक्ते ते तुभ्यं नमोऽस्तु । अयस्मयं लोहनिर्मितं शूङ्ख-
लावद्दृढमेतं बन्धं स्वर्गप्राप्तिप्रतिबन्धकामिमं पाप्मानं विचृत विनाशय । ततस्त्वं
यमेनाग्निना यस्या पृथिव्या च संविदानैकगत्यं गता सतीमं यजमानपुत्रमं नाकं
सर्वसुखोपेतं दुःखमात्ररहितं स्वर्गमधिरोहय प्रापय ।

अत्रोदाहृते सूत्रे या इष्टका अभिहितास्ता विधत्ते—

“ नैऋतीः कृष्णास्तिस्नस्तुषपका भवन्ति निक्रंत्यै वा एतद्भागधेयं यत्तुषा
निक्रंत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निक्रंतिं निरवदयते ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ४] इति ।

निक्रंतिर्देवता यासांमिष्टकानां ता नैऋत्यः । तुषा इति यत्तदेतन्निक्रंते राक्ष-
सदेवतायां भागधेयम् । अत एवैष्टिकमन्त्रेणो रक्षतां भागोऽस्तीति तुषोपवाह-
मन्त्र आश्रानः । रूपं च निक्रंतिर्देवतायाः कृष्णम् । अतस्नदानुकृत्यायेष्टका-
स्तुषपकाः कृष्णवर्णाश्च कुर्युः । तथा सत्यनुरूपेणैव भागेन निक्रंतिं निरव-
दयते निःसारितवान्भवति ।

दक्षिणपश्चिमावान्तरदिशमङ्गुल्या निर्दिश्य विधत्ते—

“ इमां दिशं यन्त्येवा वै निक्रंत्यै दिक्स्वापापेव दिशि निक्रंतिं निरवदयते”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

(आहवनीयचयनार्थं भुक्त्वाभिधानम्)

कल्पः—“ यत्ने देवी निष्कंतिराबन्धेति शिष्यजालिनेनाः पच्छाय ॥
इति ।

एना दक्षयमाणमन्त्रैरुपेया इष्टकाः । अर्थक्रमेणाथं मन्त्रो दक्षयमाणोऽप-
स्त्रिम्य उत्तरमावी, पाठक्रमेण तु पूर्वमावी । तत्पाठस्तु—

यत्ने देवीति । हे यजमान ते तव ग्रीवास्तु ग्रीवायाः संचन्विषु प्रदेशवि-
शेषेषु निष्कंतिर्देवी यद्दाम स्वकीयं पादमविवर्त्य विनाशयितुमशक्यमाह्वयन्ब-
द्वं बन्ध, तदिदं ते दाम त्वदीयग्रीवारथं पादं विष्यामि विमुञ्चामि । तच्च
विमोचनं त्वदीयस्याऽऽमुषो मध्यादारभ्य न भवति, किन्तु ऊरुनेऽप्यायुषि ।
अथ पाशविमोचनान्तरं त्वं जीवभिरंजीवी सम्प्रमुक्तः सर्वैः प्रतिबन्धैर्विरहितः
वितुमन्नमद्भि भक्ष्य ।

कल्पः—“ तस्येष्टकौमिः पाशमभ्युपदधाति यस्यास्ते अस्याः क्रूर आस-
ञ्जुहोमीर्येतामिस्तिस्मिः पराचीरसंभ्रष्टा दक्षिणापूर्वम् तथो (यथा) देवतं
करोति ॥ इति । तस्य शिष्यस्य पाशमभिलक्ष्य लुब्ध्याभिरिष्टकाभिरुपधानं
संपादयेदित्यर्थः । विसृष्टं पथ्यमाहा—

यस्यास्त इति । हे निष्कंते यस्यास्ते तवास्याः क्रूर आसन्नमरूप आस्ये
ञ्जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि । किमर्थम्, एषां बन्धानामवसर्जनाय यज-
मानस्य परलोकप्रामिप्रतिबन्धकानामेषां पाप्मनां विनाशाय । यस्यास्ते तव मुखे
मदररूप इरिणरूपे वाऽहमिष्टकामुपदधामि त्वा तादृशीं त्वां जना जन्तुमाव-
त्त्वाः शास्त्रसंस्काररहिता भूमिरिति विदुर्न तु निष्कंतिर्देवीति । अहं तु शास्त्रा-
भिज्ञतया त्वां विश्वतः सर्वथा निष्कंतिर्देवीत्येव परिवेदं सम्पग्जानामि ।
तत्र । वनिष्कंतिरित्येतद्देवतानामधेयम् । अवयवार्थं चैवं व्युत्पादनीयः—सर्वदे-
वताधारणाद्देवयजनाजिष्कृष्य स्वकृते मदरादावृतिः प्रातिपस्याः सा निष्कंतिः ।
तदिदं प्रकारद्वयमभिप्रेत्य विश्वत इत्युक्तम् । अथ द्वितीयाहा—

असुन्वन्तमिति । हे निष्कंते यः सोमयागं न करोति यश्च हविर्यज्ञं न
करोति तादृशमसुन्वन्तमपजमानं च प्रहीतुमिच्छ । किंच यः स्तेनः पच्छ-
न्चरो यश्च तरकरः प्रकटचौरस्तयोरित्यां गतिमन्वेपि अनुगच्छ । गत्वा तादपि
गृहाणेत्यर्थः । सर्वथाऽपि सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च धष्टृभ्योऽश्मदन्यमिच्छ

१ स. च °दीय ग्री° । २ क घ. ड. °गं न त° । ३ स. °या वैव° । ४ स. घ.
क. च. °दुर्निष्कं° । ५ क. घ. ड. सर्वदा । ६ स. स्वतन्त्रेण । घ. ड स्वतन्त्रे ।

(अहवनीयचयनार्थं भूर्कर्षणाभिधानम्)

नास्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा तत्रेत्या गतिश्चर्या । हे निष्कंते देवि तुभ्यं नमोऽस्तु । अथ तृतीयाप्राह—

देविमिहामिति । देवीं निष्कंतिं वन्दमानोऽहं वचोभिः स्तुभिरूपैवांक्यैर्दंसय उपक्षीणा स्वाधीनां करोमि । तत्र दृष्टान्तः—पथा लोके पिता पुत्रं दुःशीलं बालं हे दात हे वरसेत्यादिभिरुपलालनवचनैः स्वाधीनं करोति तद्वत् । या सूरि विदुषी निष्कंतिर्जापमानस्य विश्वस्य सर्वस्य स्तेनतस्करादेः शिरःशिरः प्रति हस्तेनैकैकं शिरः प्रतिगृह्य वेद त्वदीयमररात्रं जानामीति विचष्टे विशेषेण कथयति तादृशीं निष्कंतिं देवीं वन्दमान इति पूर्ववान्वयः ।

एतैर्मन्त्रैः साभिमिष्टकोषधानं विधत्ते—

“ स्वकृतं इरिण उप द्वावि पदरे वैतद्वै निष्कंत्या आयतनं स्व एवाऽऽ-
याने निष्कंतिं निरवदयते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वकृतं स्वयमेव निष्कृतं न तु देशान्तरादानीय चयनस्थान इव पक्षिणं, तादृश इरिण ऊरे वा पदरे भूछिद्रे वा लृष्णास्तिप्त इष्टका उपदभ्यात् । एतदुभयमेव निष्कंत्या आयतनं स्थानमतिस्फुटमिति पद्यत्रेष्टकोषधानं कियते तदा स्वीय एव स्थाने तां निष्कंतिं निरवदयते देवपजनाभिष्टुष्टेपामव स्यापयति ।

शिक्योपरि जालमूळभागं परित्यज्य पाशरूपमम्रभागमभिलक्ष्यावस्थितो यो देशस्तं देशमिष्टकोषधानस्य विधत्ते—

“ शिक्यमभ्युप द्वावि नैष्कंती वै पाशः साक्षादेवैनं निष्कंतिपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

शिक्यमभिलक्ष्य तत्पाशभागमभिलक्ष्यावस्थितो यो देशस्तत्रोपदभ्यादित्यर्थः । साक्षाद्विलम्बमन्तरेण । एनं यजमानम् ।

इष्टकानां संरुपां विधत्ते—

“ तिरु उप द्वावि त्रेयाविहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मान्निष्कंतिमव द्यजे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

शरीरस्योर्ध्वाधोपध्यभागैः पुरुषस्त्रेयाविहितम्यादृशात्पुरुषादादाय विसंख्या निष्कंतिमवयजते विनाशयति ।

पदुकं सूत्रकारेण “पराचीरसंसृष्टा दक्षिणापवगंम्” इति । तदिदं विधत्ते—

“पराचीरुष दधाति पराचीमेयास्मान्निर्झति म णुदते” [सं० का० ५ म० २ अ० ४] इति ।

दक्षिणामुखः पुरुष एकामुपधाय ततो दक्षिणतो द्वितीयां ततोऽपि दक्षिण-
तस्तृतीयामुपधाय तदिदं पराकृतम् । एवं सत्यस्माद्देवयजनाद्यजमानाद्वा परा-
द्वमुत्ती कृत्वा निर्झति निःसारयति ।

उपधानादूर्ध्वं देवयजनं प्रयागमनं विधत्ते—

“अपतीक्ष्मा यन्ति निर्झत्या अन्तर्हित्ये” [सं० का० ५ म० २ अ० ४] इति ।

अपतीक्षं पृष्ठतो दृष्टिवृत्तेत्यर्थः । तच्च निर्झत्या अन्तर्धानाय दर्शनाभा-
याय भवति ।

कल्पः—“निवेशनः संगमनो वसूनामित्या०वनीयं गार्हपत्यं वोपतिष्ठन्ते”
इति । पाठस्तु—

निवेशन इति । अपमग्निनिवेशनो यजमानानां स्वस्वगृहे निवेशयिता वसूनां
संगमनः प्रजापशुरूपाणां द्रव्याणां प्रापकः सञ्जचीभिः स्वकीयाभिः शक्तिभि-
र्विधा रूपा सर्वाणि रूपाण्यपि चष्टेऽभिः रूपापयति । तत्र दृष्टान्तः—सर्वितो देव
इव । यथा सूर्यः सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयति तद्वत् । क्रीदशोऽग्निः,
सत्यधर्मा सत्योऽवश्यंभाविकलोपेतो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा ।
इन्द्रः परमेश्वरवान् । अत एव पथीना समरे न तस्यौ परिपन्थिनां शत्रूणां
समागमे पुरतः स्वयमागत्य न तिष्ठति । किन्तु स्वकीयनामग्रहणमात्रेण ते पला-
यन्त इत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण साध्यमुपस्थानं विदत्ते—

“मार्जवित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यस्वाय” [सं० का० ५ म० २ अ० ४] इति ।

शं नो देवीरिति मन्त्रेण मार्जनं कृत्वा पश्चान्निवेशन इति मन्त्रेणोपतिष्ठन्ते ।
अनेनोपस्थानेन यजमानो मेध्यो भवति । उपस्येयं विधत्ते—

“गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्झतिलोक एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावतन्ते”

[सं० का० ५ म० २ अ० ४] इति ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

दक्षिणपश्चिमावान्तरदिग्ब्रूये निर्ऋतिस्थानं एनं (व) चयनार्थं चरित्वा ततो मार्जनेन पूताः सन्तो गार्हपत्यसमीपरूपं देवलोकमागच्छन्ति ।

मन्त्रगतमिक्त्वसंख्यां प्रशंसति—

“ एकयोष तिष्ठन्त एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति । एकधा युगपादित्यर्थः ।

मन्त्रगतस्य वसुशब्दस्यार्थं दर्शयति—

“ निवेशनः संगमनो वसूनामित्याह मजा वै पशवो वसु मजयैवैनं पशुभिः समर्धयन्धि ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते—

“ पुरुषमात्रेण वि विमीते यज्ञेन वै पुरुषः संमितो यज्ञपरुषैवैनं वि विमीते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

पुरुषः प्रमाणं यस्य षण्डस्य सोऽयं पुरुषमात्रस्तेन षण्डेन भूमेः प्रमाणं कुर्यात् । यज्ञाभिमानिदेवेन समानप्रमाणो लौकिकः पुरुषः । पुरुषमात्रेण विमी(मि)ते सति यज्ञस्य परुषा पर्वणा प्रमाणेनैवैनमग्निं विमी(मि)तवान्भवति ।

पुरुषो हि द्विविधोऽवाग्बाहुर्ध्वबाहुश्चेति, अतो विशेषं विधत्ते—

“ यावा-पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावा-भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यणैवैनं वि विमीते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

पुरुषोऽप्यूर्ध्वं प्रसारितस्य बाहोरुपरि स्थितं वस्तु स्पष्टं न शक्नोति । अतः पुरुषवीर्यस्य तावन्मात्रत्वाद्वीर्यणैव माननिश्चयार्थमूर्ध्वपुरुषप्रमाणं कुर्यात् ।

वामदक्षिणपार्श्वयोः पक्षस्थानं विधत्ते—

“ पक्षी भवति न स्रपक्षः पतितुमर्हति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

पक्षभङ्गे गत्यपक्षिण उत्पतितुमशक्यत्वात्पक्ष्याकारस्याग्नेरुत्पततः पक्षयु-
क्तत्वं कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चतुर आत्मनि पुरुषान्विविमीते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरेऽरतिना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयत्येवमुत्तरत उत्त-
रम् ” इति । तयोः परिमाणाधिक्यं विधत्ते—

“ अरतिना पक्षौ द्राघीयास्तौ भजतश्चस्मात्पक्षमवयागसि वयाशसि ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

(आहवनीयचयनार्थं भूर्कर्मणाभिधानम्)

चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरतिनस्तेनारतिना पक्षी पुरुषादीर्घरौ कुर्यात् ।
यस्मादेवं तस्मात्लोके पक्षिणोऽपि पक्षयोरभिवृद्धियुक्ता दृश्यन्ते ।

पक्षयोरधिकर्षांशं विधाय स्वरूपपरिमाणं विधत्ते—

“ व्यापमात्री पक्षी च पुच्छं च मन्त्रयेतावद्दे पुरुषे वीर्यं वीर्यसंमितः ”
[सं० का० ५ प० २ अ० ५] इति ।

बाह्योः प्रसारणं व्यापस्तरपक्षयोः पुच्छस्य च परिमाणं, पुरुषव्यवहारसाम-
र्थ्यस्य च तावत्त्वादयमग्निर्वीरणं संमितो भवति । मानसाधनं विधत्ते—

“ वेणुना वि विभीत आग्नेयो वै वेणुः सयोनित्वाय ” [सं० का० ५
प० २ अ० ५] इति ।

आग्निना प्रविष्टत्वाद्देणुराग्नेयः । तथा साध्यात्—“ अग्निर्देवेभ्यो निता-
यत स वेणुं प्राविशत् ” इति । अतोऽग्नेः स्वकीयस्थानसाहितत्वाय वेणुना
विमानं कुर्यात् । कल्पः—“ सं वरत्रा दधातनेति संपेक्ष्यति ” इति । पाठस्तु—

सं वरत्रेति । हे कर्षकाः पुरुषा वरत्रा च (अथ) मर्मया रज्जुः (ज्जूः)
सं दधातन सम्पक्स्थापयत । तत्राऽऽहावान्बलीवर्दानामुदकपानार्थं द्रोणीविशे-
पान्निष्कृणोतन निष्पादयत । अवटमुदकोद्धारणाय संपादितं कूपमुद्रिणं बहुलो-
दकयुक्तं यथा भवति तथा सिञ्चामहे, भूतलगतण्डूनेद्धारणेन सेकयुक्तं प्रस-
वणोपेतमवटं कुर्षः । कीदृशमवटम्, विश्वाऽहा सर्वेष्वप्यहःस्वदस्तं कूलपात-
राहित्येनाहंसितम् । अक्षितं घर्मकालेऽपि शोषाभावलक्षणम् ।

कल्पः—“ निष्कृताहावमवटमित्यवटादुदकमाहविपूत्सिञ्चति ” इति । पाठस्तु—

निष्कृताहावमिति । काष्ठपापाणनिर्मितानां द्रोणिनामन्तस्थिताषकाश-
रूपो योऽयमवटस्तमवटमहं सिञ्चे तत्रोदकं क्षारयामि । कीदृशमवटं, निष्कृता-
हावं पार्श्वेषु सच्छिद्रत्वेन निष्कृता निष्पादिता आहावा द्रोण्यो यस्यावटस्य
सोऽयं निष्कृताहावस्तं, सुवरत्रं कूपादु. कमुद्धृतं शोभना दृढा वरत्राश्चर्ममयर-
ज्ज्वो यस्यासौ सुवरत्रस्तम् । सुषेचनं सुष्ठु सेक्तं योग्यान्मुदकोद्धारणसाधनानि
पान्नाणि यस्यासौ सुषेचनस्तम् । उद्रिणमुदकवन्तम् । अक्षितमुदकस्यागलितत्वे-
नापक्षयरहितम् । कल्पः—“ सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति ” इति ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

तत्र प्रथमामाह—

सीरा युञ्जन्तीति । कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीरं लाङ्गलं युञ्जन्ति सज्जी कुर्वन्तु । तथा युगा युगानि त्रिषु पदसु वा कक्ष्याविशेषेष्वपेक्षितानि पृथग्वितन्वत एकैकं विस्तारयन्तु । कीदृशाः कवयः, धीरा धैर्ययुक्ता अनलसा इत्यर्थः । देवेषु देवानां विशेषविषयेषु सुम्नया सुभ्रं सुखमिच्छन्तीति सुम्नया ।

अथ द्वितीयामाह—

युनक्त सीरोति । हे कर्षकाः सीरा युनक्त लाङ्गलं योजयत । युगा वितनोत युगानि विस्तारयत । कृते कर्षणेन योग्य इह योनावस्मिन्स्थाने बीजं वपत । किंच, तद्बीजं गिराऽऽशीर्वाद्दरूपेण मङ्गलवाक्येन युक्तमिति शेषः । श्रुष्टिस्तत्र निष्पन्नः स्तम्भो नोऽस्मदर्थं समरा असत्फलमारयुक्तोऽस्तु । पक्वं फलं नो नेदीय इदन्तिकतममेवाल्पकालनिष्पाद्यमेवास्तु । सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनं सन्न आयदस्मत्समीपमागच्छतु ।

कल्पः—“ लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यां कृषति ” इति । पाठस्तु—

लाङ्गलं पवीरवमिति । इदं लाङ्गलमुदितकृषत्युद्धृतानि पौढलोष्टानि यथा भवन्ति तथैव कृषतु । कीदृशं लाङ्गलं, पवीरवं वज्रवदतितीक्ष्णम् । तुशेवं कर्षकैः सुष्टु सेवितुं शक्यम् । अतितक्षिगत्वेन सहसा भूमिभेदात्कर्षकाणां नास्ति प्रयास इत्यर्थः । सुमतिस्तरु कर्षकैः शोभनमिदमिति मन्यमानः सुमवि(तिः) तरुभूमौ निम्नोन्नतत्वेन विच्छिद्यगमनविशेषो यस्य तत्सुमति-तरु । अनेन कर्षणेन फलाधिक्ये सति गवादिकं यजमानः प्राप्नोतीति शेषः । तत्र गौरविरित्युभयं प्रसिद्धम् । प्रफुर्ष्या प्रथमवयस्का कन्या, पीवरी पुष्टा गौः, प्रस्थावत्प्रमाणसमर्थं रथवाहनं रथं वोढुं योग्यमभादिकम् । यदा हि कृषिः समृद्धा भवति तदानीमेतत्सर्वं यजमानस्य सुलभम्* । अथ द्वितीयामाह—

शुनं नः फाला इति । नोऽस्माकं शुनं सुखं यथा भवति तथा फाला लाङ्गलमुद्यानि भूमिं वितुदन्तु विशेषेण कृषन्तु । कीनाशाः कर्षका वाहान्-लविर्दाञ्जुनं यथा भवति तथाऽभिपन्तु । अभितः प्रेरयन्तो गच्छन्तु । पर्जन्यो

* एतदनन्तरं क. पुस्तके “ ईदृशलाङ्गलेन कर्षणे सति कृषिसमृद्धिद्वारा प्रफुर्व्यं प्रथमवयस्का पीवरी पुष्टां गामविं प्रस्थावत्प्रमाणसमर्थं रथवाहनमभादिकं यजमानः प्राप्नोतीति शेष इति पाठान्तरम् ” इति वर्तते ।

मेघः शुनं पथा भवति तथा मधुना मधुरस्मेन मुक्तेः, पयोभिरुदकैर्धूममतिस्तृज-
त्विति शेषः । शुनामीरा वास्वादिस्थी युगां शुनं सुरमस्मानु धत्तम् ।

मीरा युञ्जन्तीनि मन्त्रद्वयेन साध्यं लाङ्गलयोगं लाङ्गलं पत्नीरवमिति मन्त्र-
द्वयेन साध्यं कर्षणं च क्रमेण विधत्ते—

“ यजुषा युनाकि यजुषा रूपति व्यावृत्तये ” [सं० का० ५ प० २ अ० ५] इति ।

यजुषा मन्त्रेण । लौकिकं नु कर्षणमन्त्रकमिति व्यावृत्तिः ।

बलीवदसंख्यां विधत्ते—

“ षड्गवैर्न रूपति षड्वा ऋतुः ऋतुभिरेवैर्न रूपति ” [सं० का० ५
प० २ अ० ५] इति ।

कृष्यावयवस्वरेणावस्थितेषु त्रिषु युगेषु चक्ष्यमानाः षट्संख्याका गावो बली-
वदां यस्य लाङ्गलस्य तत्पञ्चमम् । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ षट्दादशगवैर्न संवत्सरेणैव ” [सं० का० ५ प० २ अ० ५] इति ।

कृष्यावयवस्वरेणैव चक्ष्यमाना द्वादशसंख्याका गावो यस्य लाङ्गलस्य तद्दादश-
गवैः, तेन यदि रूपेत्तदानीं द्वादशमासात्मकेन संवत्सरेणैव कर्षणं कृतं भवति ।

चयनस्थानस्य साकल्येन कर्षणमाप्तौ तद्वारयितुं विधत्ते—

“ इयं वा अग्नेरतिदाहादभिमेत्सैतद्द्विगुणमपश्यत्कृष्टं चारुष्टं च ततो वा
इमां नात्यदह्यत्कृष्टं चारुष्टं च भवत्यस्या अनतिदाहाय ” [सं० का० ५
प० २ अ० ५] इति ।

साकल्येन कृष्टे स्थाने चीर्णमानोऽग्निर्भूमिमत्यन्तं दहति । तस्मादतिदाहादवि-
भेदिति सा भूमिस्तमतिदाहं परिहर्तुमुपायं विचार्य कस्मिंश्चित्प्रदेशे कृष्टं कस्मिं-
श्चिदकृष्टमित्येवमेतद्द्विगुणमुभयविधस्थानमुपायत्वेनाशयत् । लोकेऽपि महारेण
श्चिन्नेऽवयवेऽग्निसामीप्येन यावान्तं तातो न तावानितरस्मिन्नवयवे दृश्यते ।
तस्मात्कृष्टाकृष्टभेदेन द्वैगुण्ये सत्यग्निश्चितो भूमिं नात्यन्तं दहति । तस्माद्भेदेन-
तिदाहाय किञ्चित्कृष्टं किञ्चिदकृष्टमित्येवं द्विगुणं कुर्यात् ।

तदेतद्द्वैगुण्यं प्रकान्तरेण प्रशंसति—

“ द्विगुणं वा अग्निमुद्यन्तुमहंतीत्याहुर्परकृष्टं चारुष्टं च भवत्यभेरुद्यत्स्ये ”
[सं० का० ५ प० २ अ० ५] इति ।

(आहवनीयच्यनार्थं भृङ्गर्पणागिधानम्)

गाह्वपत्यादुत्तरवेदिं प्रत्यग्निप्रणयनकाले सिकताभिरिकं पात्रभापूर्यं तस्योपरि पात्रान्तरेऽग्निं प्रक्षिप्य द्विगुणेन पात्रेणाग्नेरुद्यमनं दृष्टं तद्दत्त्वाग्निं कृष्टाकृष्टभेदेन द्विगुणं स्थाननग्नेरुद्यमनयोग्यमित्यभिज्ञा आहः । तस्मादुद्यमनाय द्विगुणं कर्तव्यम् ।

अथ कर्पणसमाप्तेरूर्ध्वं यदा बलीवदानुत्सृजति तदानीमुत्सर्जनाय दिग्बिदेशं विधत्ते—

“ एतावन्तो वै पशवो द्विषादश्च चतुष्पादश्च तान्यत्पाच उत्सृजेद्गदापावि दध्याद्यद्दक्षिणा पितृभ्यो नि ध्रुवेद्यत्पतीचो रक्षांसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिकामेवैनाननुत्सृजत्यथो खल्विमां दिशमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननुत्सृजति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

बलीवदंपरेकाः कर्षका द्विषादो बलीवदांश्चतुष्पादस्तानुद्दह्युत्सृज्यत्वेन निःसारयेत् । रुद्रः स्वदिकतामिष्यात्पाच्यां दिश्यागत्य निर्गच्छतो बलीवदान्महीष्यामीत्यबतिष्ठते । अनस्तत्र निर्गमने रुद्राय दत्ता भवन्ति । दक्षिणस्यां दिशि पितरः स्वत एव तिष्ठन्ति, तत्र निर्गमने तेषो निधुवेन्नितरामर्षयति । पतीच्यां वरुणमेरितानि रक्षांसिपवतिष्ठन्ते, तानि च पशून्हन्युः । उदीची तु बाधकरहितत्वाद्देवानां मनुष्याणां च शान्ता । अनस्तमेवानु एनान्बलीवदानुत्सृजेत् । अथो खल्वपि च येमदीची तामिमां दिशं प्रति यदोत्सृजति तदानीं प्राणरूपमदित्यमनुत्सर्जनं कृतं भवति । आदित्यस्य प्राणरूपत्वं प्राणस्वामित्वादवगन्तव्यम् । अत एवारण्यकाण्डे समान्नायते—“ योऽसौ तपञ्जदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ” इति । आथर्वणिकाश्चाऽऽमनन्ति—“ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उद्यत्येव होनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ” इति । तस्य चाऽऽदित्यस्योत्तरदिग्बर्तित्वं पुरुषविशेषापेक्षया द्रष्टव्यम् । मेरोः परितस्तत्तल्लोकेषु तत्तत्प्राणिनो वर्तन्ते । तथा सति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादिः योऽस्मदपेक्षया योदीची तस्यामप्यागच्छति । तदानीं कस्मिंश्चिन्मेरुपार्श्वेऽवस्थितैरादित्यो विलोक्यते । सोऽयं तेषां प्रत्युदयः । एतत्तमर्वमभिमेत्य तस्योत्तरदिग्दपमङ्गीकृत्य सा दिक्प्रदाम्यते ।

(आह्वनीयचयनार्थं भुवर्षणाभिधानम्)

कर्षणाद्भ्रुवत्सर्जनप्रकार उक्तः । अथ कर्षणकाले कश्चिद्विशेष उच्यते ।
कल्पः—“पुच्छाच्छिरोऽधि छयति कामं कामदुघे धृद्वेति मक्षिणमाव-
षंपंस्तिस्तिस्तः सीताः संहिताः रूपति मध्ये संभिन्ना भवन्ति दक्षिणात्पक्षा-
दुत्तरस्माद्दक्षिणापै श्रोणेरुत्तरमंसमुत्तरापै दक्षिणम् ” इति । पाठस्तु—

कामं कामेति । काम्यन्त इति कामा भोगास्तान्दोग्धि संपादयतीति काम-
दुषा लाङ्गलपद्धतिः । हे कामदुघे मित्रादीनां कामपेक्षितं भोगं धृद्व संपादय ।

कर्षणकाले मादक्षिण्येनाऽऽवृत्तिं विधत्ते—

“दक्षिणा पयावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु पयावर्तन्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्धं आत्मनो
वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पयावर्तन्ते तस्मात्पराञ्चः पशवो वि-
विष्टन्ते मत्पञ्च आ वर्तन्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

दक्षिणा मादक्षिण्येन दक्षिणभागवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रामणं मादक्षि-
ण्यं, पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यसद्भावात्तदेवानुसृत्य पयावृत्तिः कृता भवति ।
यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुत्यभिपेतं तस्माच्छोके सर्वव्यापारे दक्षिणहस्तस्यैव
वीर्यातिशय उपलभ्यते । किंचाऽऽदित्यो मेरुं पदक्षिणी कुरुते तदप्यत्रानुसृतं
भवति । यस्माद्वाऽऽवृत्तिः कृता तस्माच्छोकेऽपि प्रातःकाले पशवः पराञ्चोऽ-
रण्ये गत्वा विविधं संचरन्ति, पुनः सायंकाले गृहं मत्पमिमुखा आवर्तन्ते ।
कर्षणे प्रकारविशेषं विधत्ते—

“तिस्रस्तिस्तः सीताः रूपति त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि पातयति ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

लाङ्गलपद्धतिः सीता । पुच्छादारभ्य शिरःपर्यन्तं तिस्रः सीताः रूपेत् ।
तथा दक्षिणात्पक्षादारभ्योत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः सीताः रूपेत् । तथा दक्षिणस्याः
श्रोणेरारभ्योत्तरांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः रूपेत् । तथोत्तरस्याः श्रोणेरारभ्य
दक्षिणांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः रूपेत् । एवं द्वादश सीताः संपद्यन्ते । एवमावृ-
त्तया त्रिसंख्यया त्रिवृत्स्तोममेव यज्ञमारम्भे प्रसारयति ।

कल्पः—“घृतेन सीतेति सीतान्तरालान्यमिमुशति ” इति । पाठस्तु—

घृतेन सीतेति । इयं सीता मधुना मधुरेण घृतेन समक्ता सम्यगाद्रीकृता ।
अत एव विभेदैर्बैरुद्भिः समीचीनेयमित्यङ्गीकृता । सा पुनरूर्जस्वती पयसा

(आहवनीयचयनार्थं भृक्क्षणाभिधानम्)

पिन्धमाना जलेनाऽऽप्यायिता वर्तन्ते (ते) । हे सीते जलेनाऽप्यायिता त्वमस्मान्प-
त्यभ्यववृत्स्वामित आवृत्ता भव । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सं गार्हपत्य उख्याग्निं चतुर्भिर्निर्व(व)पेदमुम् ।
माता शिष्यादुखां मुञ्चेद्यदा शिष्यपरिग्रहः ॥
नमो नैऋतदेशे तच्छिडक्यं त्यक्त्वा यदित्यतः ।
शिष्यजालेन याः छुष्णा इष्टकाः स्थापयेदमुः ॥
यस्यास्त्रिभिस्त्रिस्त एताः छुष्णा उपदधाति हि ।
निवेश्यमुपतिष्ठेत् सं व संपेक्ष्यतीतरान् ॥
निष्कृताहाऽवटे सिञ्चेत्सीराद्वाभ्यां ह्यर्पणम् ।
लाङ्गद्वाभ्यां कृषेत्काममावर्तेत् प्रदक्षिणम् ॥
घृतेऽन्तराले संस्पर्श इति मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

अत्र परिभाषा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

ऐन्द्रचा निवेशनेत्याग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ।
प्रकाशयो मुख्य इन्द्रो वा गौणो मुख्यस्तु पूर्ववत् ॥
एकस्य गौणताधौव्ये मन्त्रस्यैवानुवादनः ।
गौणताऽनोऽग्न्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥

अग्निचयने निवेशनः संगमन इत्यादिका काचिद्वैन्द्री समाज्जाता । तस्या
उत्तरार्धं इन्द्रो न तस्याविति विद्यमानत्वान् । तन्मन्त्रविषयं ब्राह्मणं चैवमाज्जायते—
“ निवेशनः संगमनो वसुनाभित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति । एतेन ब्राह्मणेन
गार्हपत्ये विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थं प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति । मुख्य-
श्चेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षस्तत्रैवेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात् । गौणास्त्रिन्द्रो गार्ह-
पत्यस्तथैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन मुख्येन्द्रसदृशत्वान् । तत्र पूर्वन्यायेन
शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेण प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवाहं वारयितुं
गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणाय इति भाषे ब्रूमः—
इन्द्रगार्हपत्ययोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यंभाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधाय-
कत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणया अन्याभ्यत्वात्प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र

(आहवनीयचयनार्थोपविशावाभिवानम्)

एष स्वघटकेन्द्रशब्देन वह्निं लक्षयति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थं मन्त्रमै-
न्येति तृतीयाश्रुतिर्बह्व्युपस्थाने विनियुक्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतीतिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

या जाता ओपंधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मन्दांमि वभ्रूणामहः शतं धामानि सप्त च ।
शतं वो अम्व धामानि सहस्रंमुत वो रुहः ।
अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ।
पुष्पावतीः प्रसूवतीः फलिनीरफला उत ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारायिष्णवः ।
ओपंधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपं ब्रुवे । रपा-
सि विघ्नतीरिति रपः (१) चातर्यमानाः ।
अश्वत्थे वो निपदं पणं वो वसतिः कृता ।
गोमाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् । यदहं
वाजयन्निमा ओपंधीर्हस्त आदधे । आत्मा
यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा । यदो-
पंधयः मंगच्छन्ते राजानः समिताविव । विप्रः
स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः । निष्क-
तिनामं वो माताऽथा यूयः स्थ संकृतीः ।
सराः पंतत्रिणीः (२) स्थग यदांमयति निष्क-

(आहवनीयचयनार्थोपविवापाभिधानम्)

त । अ॒न्या यो॑ अ॒न्याम॑व॒रव॒न्याऽन्य॑स्या॒ उपा॑-
वत । ताः सर्वा॑ ओष॒धयः॑ संवि॒दाना इ॒दं मे॒
प्राब॑ता॒ वचः॑ । उ॒च्छ्र॒प्मा ओष॑धीनां॒ गावो॑
गो॒ष्ठादि॑वेरते । धने॑ स॒नि॒ग्यन्ती॑नामा॒त्मानं॑ तव
पूरु॒ष । अति॑ वि॒श्वा॒ परि॑ष्ठाः स्तेन॑ इव ब्र॒जम॑-
क्रमुः । ओष॑धयः प्रा॒क्षुच्य॑न्नुर्य॒त्किं च॑ त॒नुवा॑-
रपः । याः (३) त आ॒त॒स्थुरा॑त्मानं॒ या
आ॑वि॒वि॒शुः परुः॑परुः । तास्ते॒ यक्ष॑मं वि बा॒ध-
न्तामु॒श्रो म॑ध्यम॒शीरि॑व । सा॒कं य॑क्ष॒म प्र प॑त
श्ये॒नेन॑ कि॒कि॒दी॒विना॑ । सा॒कं वा॑त॒स्य ध्रा॒ज्या
सा॒कं न॑श्य॒ नि॒हा॒क॒या । अ॒श्वा॒वती॑ सौम॒वती॑-
मूर्ज॑यन्ती॒मुदो॑जसम् । आ वि॑त्ति॒म सर्वा॑ ओष॒-
धीर॑स्मा अ॒रि॒ष्टता॑तये । याः फ॒लिनी॑र्या
अ॒फ॒ला अ॑पु॒ष्पा याश्च॑ पु॒ष्पिणीः॑ । बृ॒ह॒स्पति॑-
प्र॒सृता॑स्ता नो॑ मु॒ञ्चन्व॑हंसः । याः (४)
ओष॑धयः सोम॒राज्ञीः॑ प्रवि॑ष्टाः पृथि॒वीम॑नु ।
तामा॑ त्वम॒न्य॒त्तमा॑ प्र णो॑ जी॒वाते॑षु सुव ।
अ॒य॒प॒त॒न्ती॒रव॑दन्ति॒व ओष॑धयः परि॑ । यं जी॒व-
म॒श्रवा॑म॒ न म॑ रि॒ष्याति॑ पूरु॒षः । याश्चे॑द॒मु-
प॒शृण्व॑न्ति॒ नार्थं॑ दूरं॒ परा॑गताः । इ॒ह सं॑गत्य
ताः सर्वा॑ उ॒स्मै मं द॑त्त भेष॒जम् । मा यो॑
रि॒प॒त्स॒नि । यस्मै॑ चा॒हं स॒नामि॑ वः । द्वि॒प-
ञ्च॒त्प॒द॒स्त्रा॒कृ॑ स॒दम॑स्त्वना॒तुर॑म् । ओष॑धयः

(आहवनीयचयनार्थोषधिविधानम्)

सं वदन्ते सोमेन मह राक्षा । यस्मै करोति
ब्राह्मणस्तः राजन्पारयामसि (५.) ॥

(रथः पतत्रिणीयां अरुहसो याः खनामि वोऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाकेऽग्निक्षेत्रकर्मणमुक्तम् । अथ षष्ठ ओषधिविधो विधीयते ।
कल्पः—“ या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधैर्विपति ॥ इति ।

तत्र मथमामाह—

या जाता इति । दुग्शब्दः कालवाची । त्रियुगं वर्षाः शरदस्तत इति
यालश्वमुद्दिश्य पुरा सृष्ट्यादी देवेभ्यः रक्षाशाद्या ओषधय उरुक्षा बभूव्या
माग्निभरणसमर्थानां परिवाकेन (ण) विद्धत्त्वर्णानां वा तासामोषधीनां शतं
धामानि इतरुहस्याकाञ्जातिभेदान्स्त च विशेषाकारेण ग्राम्यानारण्याश्च सप्त
धाम्यभेदानवेधय मन्दाभि हृष्याभि । अथ द्वितीयामाह—

शतं वो अश्वेति । हेऽश्व मातृथानीया ओषधयो वो युष्माकं धामानि
जातिभेदाः क्षेत्राणि वा शतं सन्ति । उतापि च वो युष्माकं रुहः मरोहा अ-
ह्वुराश्व रुहसं सन्ति । इतं रुहसमित्याभ्यासपरिमितत्वमुक्तव्यते । अथैवं बहु-
भेदोपेतत्वे सति शतसंख्याकाः ऋतवो यामिर्मुष्मामिर्निष्पाद्यन्ते तादृश्यः शत-
कत्वो पुषं मे मदीयिदिमं यजमानमगदं कृत क्षुत्पिपासादिरोगराहितं कुरुत । अथ
तृतीयामाह—

पुष्पावतीरिति । अत्रोषधयो नानाविधैर्विशेषणैः प्रशस्यन्ते । पुष्पावतीः
काश्चिदोषधयः पुष्पमात्रपर्यवसायिन्यो न तु फलन्ति । प्रसूवतीरन्या ओषधयः
पुष्पपूर्वकफलोत्पत्तिस्थायिन्यः । फलिनीरपराः काश्चिदोषधयः पुषं विना
केवलेन फलेन युक्ताः । उतापि चाफला अन्याः काश्चिदोषधयः फलेन तद्वे-

(आश्विनयिचयनार्थोषधिवापाभेषानम्)

तुपुष्णेण च विरहिताः । तदेतत्सर्वं लोकसिद्धेषु नुसारेणोदाहरणीयम् । वीरुधः काब्धिदोषधयो लतारूपाः, पौरिषिष्णवः फलपाकान्तरं परित्यज्य पारं यद्गुप्तं-वत्तरावसानं प्राप्तुं शीलं यासां तास्तथाविधाः । तथाया-नागबह्नीमभूतय एताः सर्वा ओषधयोऽथा इव रुजित्वरीः । यथाऽथा मुञ्जे बहवः सह शीमं गत्वा जयशान्ता भवन्ति, एवमोषधयोऽपि बह्व्यः महोत्पन्नाः फलपर्यन्तलक्षणज्यप-शीला भवन्ति । अथ चतुर्थीमाह-

ओषधीरिति । हे मातरं मातुसमाना देवीर्देव्यः । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थे वतते । यस्मादोषधीर्यमोषधयस्तत्तस्मादो युष्मानुपश्रुवे प्रार्थये । ओषो दाहः फलपाको धीयते स्थाप्यते यासु ता ओषधयः । अतो युष्मान्प्रति प्रार्थनमु-चितमित्यर्थः । कथं प्रार्थनमिति तदुच्यते-रपांसि विघ्नती पापानि विनाशय-त्यो रपश्चात्तयमानाः पापफलं द्रुःरतमपि विनाशयत्य इत प्राप्तुत । अथ पञ्चमीमाह-

अश्वत्थे व इति । हे ओषधिदेवता वो युष्पाक्मश्वत्थे निबद्धनं पर्णे पला-शवृक्षे वो युष्पाकं वसतिः कृता निवासकारणं गृहं कृतम् । देवताधिष्ठितत्वादेव लोकेऽध्यवृक्षः प्रदक्षिणानमस्कारादिभिः पूज्यते । पलाशवृक्षश्चेत्प्रादिक्रान्ते कर्मसाधनं संपन्नः । इन्द्रोऽपि युष्मं गोमाज इन्द्रदीपस्थाररूपेण भूमिभाज एव भूत्वाऽस्तथ किल स्थिता इत्येतल्लोके प्रसिद्धम् । तत्किमर्थमिति तदुच्यते-यद्यस्मात्कारणात्पुरुषं मनुष्यं सन्वत्थान्जदानेन पोषयथ तस्मादेवं स्थाररूपाव-स्थानमित्यर्थः । अथ षष्ठीमाह-

यदहं वाजयन्ति । यद्यदाहं वाजयन्त्रामिच्छामिमा ओषधीर्हंता आ-दधामि तदानीमेव यस्मस्य क्षुधादिरोगस्याऽऽत्मा स्वरूपं पुरा नश्यति भोजना-त्प्रागेव नष्टतदगो भवति । तत्र दृष्टान्तः-यथा लोके जीवगृभो धीर्वैर्जीवित्य अशादेर्महणात्पुरा भीतः शशाः कर्णाभ्यां नेने पिधाय भूमिसंश्रितो मृग इव तिष्ठति तद्वत् । अथ सप्तमीमाह-

यदोषधय इति । यद्यदोषधयः सर्वाः संगच्छन्ते फलदानाय क्षेत्रसंगता भवन्ति, तत्र दृष्टान्तः-राजानः समितादिव, यथा युद्धे प्रतिपक्षिणः मेनां जेतुं परस्परमनुकूला राजानः संगच्छन्ते तद्वत् । तदानीं संगतास्वोषधीषु विमो

(आह्वनयिष्यनाथोपविवापामिधानम्)

धैरावी रमवीर्यभावनामिज्ञो यः पुरुषः स भिषगुच्यते क्षुधाःरोगचिकित्तक
इत्यभिधीयते । कथं भिषकत्वमिति तदुच्यते—रक्षोऽपक्काभिरैताभिः पुरोडाशं
राक्षोस्तृत्वा रक्षसां हन्ता तदुपद्रवरूपं रोगं विनाशयति । अपीषचातन
ओषधिरजन्मपश्चादिभिरपीवाऽरोगांश्चातयति विनाशयतीत्यपीषचातनः ।

अथाष्टमीमाह—

निष्कृतिर्नामिति । हे ओषधयो वो युष्माकं निष्कृतिर्नाम क्षुधादिविनाश-
नमेव पात्रा मातृवदुत्पत्तिनिमित्तं क्षुदादिकं निवारयितुंमयं हि भवतीनाभुत्तः ।
अथैवं सानि यूयं संहृतीः स्थ सम्पक्कस्यकार्ये क्षमा भवत । सराः क्षुदादीनाम-
पवारयिष्यः पत्रत्रिगीः पत्रं पत्रं तस्मात्प्रत्यागमनं तेनऽऽगमनेनोपेताः स्थन
भवत । परक्षुदादिकमामयति रोगवद्वाधने तन्निष्कृतं विनाशयत । अथ नव-
मीमाह—

अन्या व इति । हे ओषधयो वो युष्माकं मध्येऽन्या काचिदोषधिष्य-
किरन्यामितरामोऽभिव्यक्तिमवतु रक्षतु । तथा रक्षिता माऽन्याऽन्यस्या राक्षि-
काया उपावत समीपमागत्य तामप्यवतु । संप्रकारित्वात्परस्पररक्षकत्वमुचितम् ।
तथाविधाः सर्वा हे ओषधयः संविदानाः परस्परैकमरयं गता इदं मे मदीयं
यस्यो वाक्यं मार्थनास्त्वं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत । अथ दशमीमाह—

उच्छ्रम्मा इति । ओषधीनां शुष्कास्तदुपभोगजन्या बलविशेषा उद्गीरत
उच्छ्रन्ति । तत्र दृष्टान्तः—गावो गोष्ठादिव, यथा गावो निवासस्थानाद्गृहादर-
ण्यदेशं प्रत्युद्धच्छन्ति तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनां, पुरुष तवाऽऽप्तानं धनं
सनिष्यन्तीनां हे यजमान त्वदीयं शरीरं धनमिव दातुमिच्छन्तीना, यथा धनं
दास्यन्ति एवमोषधयोऽपि त्वदीयशरीराकरणे परिणताः शरीरं दास्यन्तीत्यर्थः ।

अथैकादशीमाह—

अति विश्वा इति । परिष्ठाः शरीरस्योपरि स्थिता उद्गमभ्ये प्रविष्टा विश्वाः
सर्वा ओषधयोऽत्यजीणादिदोषमतिच्छ्रम्भाक्रमुः क्रान्ता देहे व्याप्ता इत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः—स्तेन इव ब्रजं, यथा रात्रौ गुप्तचोरो गोष्ठं प्रविश्य गामपहर्तुं
सावधानो गोशालाया (लां) सर्वतो व्याप्नोति तद्वत् । तन्नुवां शरीराणां

(जाह्नवीयचयनार्थोषधिविवासाभिवानम्)

संबन्धि यत्किञ्च रपो ज्वरशिरोव्याधिगुल्मातिसारादिरूपं पःपकृतं यत्किञ्चि-
दस्ति तत्सर्वमोषधयः प्राचुच्यवुर्विनाशितवत्यः । अथ द्वादशीमाह—

याम्त इति । हे यजमान ते तवाऽऽत्मानं शरीरं या ओषधय
अ तस्थुराक्रम्य तिष्ठन्ति, या ओषधयः परुःपरुराविविशू रसत्त्वेण तत्तत्सर्वं
प्रविष्टवत्यस्ताः सर्वास्ते तव यक्ष्मं रोगं विबाधन्तां विशेषेण नाशयन्तु । तत्र
दृष्टान्तः—पथ्यमशीरिव, मध्यमेन स्वकीयपरकीयपक्षपातरहितेन शास्त्रीयमार्गेण
शेते वर्तते इति पथ्यमशीः । तादृशो राजा दृष्टान्प्रत्यग्रो भूत्वा यथा विनाश-
यति तदन् । अथ त्रयोदशीमाह—

साकं यक्ष्मेति । श्लेष्मदारुजकण्ठजन्यध्वनेरनुकरणाशार्थोऽयं किकिदशब्द-
स्तेन किकिना ध्वनिविशेषेण दीव्यति ध्वनहरतीति रोगविशेषः किकिदीविः ।
स च श्लेष्मजन्यः श्येनवत्क्षीमतरत्वात्पित्तजन्यो रोगः श्येनः । हे यक्ष्म राजस-
क्त्वादिरोग त्वं पित्तजन्येन श्लेष्मजन्येन च रोगेण साकं प्रपत प्रकर्षेण नष्टो
भव । तथा वातस्य ध्राज्या वातरोगस्य गत्या व्याप्त्या साकं नश्य नष्टो भव ।
तथा यथा पीडया निहन्तोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोमि ता निहाका तथा
सह नष्टो भव । अथ चतुर्दशीमाह—

अश्वावतीमिति । काचिशोषविजातिरश्वावती, अथा अस्यां सन्तीत्यश्वा-
वती, ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वा लभ्यन्ते इत्यर्थः । अस्या काचिशो-
षविजातिः सोमवती सोमयागोऽस्यामस्तीति सोमवती, धान्यसमृद्धौ सत्यां सोम-
यागः कर्तुं शक्यते इत्यर्थः । अपरोजंयन्ती, ऊर्जं बलं प्राणचेष्टां वा करोती-
त्यर्थः । अस्या जातिरुदोजाः, उत्कृष्टमोजोऽष्टमधातुरूपं यस्याः सोदोजाः,
अन्नद्वारेण शरीरवातान्प्रोषयतीत्यर्थः । ताः सर्वा ओषधीरहमाविति लभ्यवा-
नस्मि । किमर्थम् । अस्मा अरिष्टतातये अरिष्टस्य ताविररिष्टतातिः । अस्त्-
यजमानस्य हिंसाराहित्यायेत्यर्थः ।

तदेवमोषधिविवापार्थां द्रवश्चतुर्दशाऽऽम्नाताः । अयात्रैव विकलिताः षड्भू-
आम्नायन्ते । तत्र प्रथमामाह—

याः फलिनीरिति । या ओषधयः फलयुक्ता याः फलरहिता याश्च
पुष्परहिता याश्च पुष्पयुक्तास्ताः सर्वां नृहस्पतिप्रसूताः सत्यो नोऽस्मानंहसः
पापान्मोचयन्तु । अथ द्वितीयामाह—

(आहवनीयवचनाधीपविशाषाभिधानम्)

या ओषधय इति । सोमो राजा याता वाः सोमराज्ञपस्वादशयो वा ओषधयः पुषिरीमनु पवित्रास्ताता मय्य इदानीमुपमाने हे ओषधे त्वपुत्र-
मासति । अतो नोऽस्मात्प्रवातवे जीवनौषधाय मनुव मकषेण मेरेव ।
अथ तृतीयायाह—

अवपतन्तीरिति । घृष्टोक्तापतन्तो इति हिन्दु ओषधिरूपेणोत्पद्यन्ते ।
तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे तमान्नापते—“ यावन्तः स्तोका अवापद्यन्त । तावती-
रोषधयोऽजायन्त ” इति । अत्रापि दिवः परि स्वर्गस्योपरितनपदेशाद्भवपत-
न्तीरवस्तासूमौ पतन्त्य ओषधयोऽवदन्तेतद्वचनमुक्तवत्यः । कीदृशं वचनमिति
बहुष्यते—यं जीवमश्रवामहे व्याप्नुयः स पुरुषो न रिष्यानि नैव विनश्यति ।
अथ चतुर्थीयाह—

आश्वेदामिति । वास्योषधिदेवता इदं मदीयं पाथंनमुपशृण्वन्ति, याश्चान्या
ओषधिदेवता वूरं यथा मयनि तथा परागताः सत्य ईषच्छृण्वन्ति वाः सर्वा
ओषधिदेवता इह कर्मणि संगता भूत्वाऽस्मै यजमानाय भेषजं संदत्त क्षुदा-
विरोगधिक्रिस्तां सन्त्यकुरुत । अथ पञ्चमीयाह—

मा वो रिषदिति । हे ओषधयो वो युष्माकं स्वनिता चिकित्सायै युष्म-
दीषं मूलं ग्रहीतुं स्वननस्य कर्ता वा रिषन्मा विनश्यतु । अहं च यस्मै रुग्णाय
चिकित्सार्थं स्वनामि युष्मन्मूलं ग्रहीतुं स्वननं करोमि, सोऽपि मा विनश्यतु ।
किं बहुनाऽस्माकं संबन्धि यद्दक्षिचतुष्पदा पाणिजातं युष्मदुपजीवति तत्तवमना-
तुरं रोगरहितमस्तु । अथ षष्ठीयाह—

ओषधय इति । ओषधय ओषधिदेवताः स्वकीयेन स्वामिना सोमिन राज्ञा
सह संवादं कुर्वन्ति । कथं संवाद इति तदव्यपते—यस्मै रुग्णाय चिकि-
त्सामस्मदीयमूलादिना ब्राह्मणः करोति, हे राजंस्तमातुरं वयं धारयामसि व्याधि-
रुत्तारयामः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमोषधिवापे विधत्ते—

“ ओषधीर्वपति ब्रह्मणाऽनमव रुन्धेऽर्केऽर्केऽर्केऽप्यते ” [तं० का० ५ म०
१ अ० ५] इति ।

ब्रह्मणोषधिवापहेतुभूतमन्त्रसामर्थ्येनानं व्याप्नोति । किंचैव सत्यर्केऽर्केऽर्केऽप्यते
स्थानेऽर्केऽर्केऽर्केऽप्यते भवति । मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

(आहवनीयमघ्ननाथोषधिवापाभिधानम्)

“ चतुदशत्रिंशति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या जमयोषामवरुद्धवा
अन्नस्यान्नस्य वपस्यन्नस्यान्नस्यावरुद्धवै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ०
५] इति ।

तिटमाषत्रीहियवाः मियङ्गवणवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः ।
वेणुरयामाकनीवारजार्जला गवीभुका मकंदका गर्भुताश्चेति सप्ताऽऽरण्या ओष-
धयः । नानाविधस्यान्नस्य बीजवापेन नानाविधमन्नमाप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सप्त ग्राम्याः लुष्टे सप्ताऽऽरण्या अलुष्टे ” इति ।
तत्र ग्राम्याणां देशविशेषं विवक्षते—

“ लुष्टे वपति लुष्टे ओषधयः पतितिष्ठन्ति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ५] इति । लुष्टे देशे वपति ग्राम्या इति शेषः । मूळानां सर्वतः पत्तरणे
इवावस्थानं पतिता ।

एकैकस्यां सीतायां मूळमारभ्याग्रपर्यन्तमनुगतं वपनं विवक्षते—

“ अनुसीतं वपति मजात्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।
मभूतत्वेनोत्पत्तिः मजातिः । सर्वांस्वपि सीतासु बीजावापं विवक्षते—

“ द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संबत्सरः संबत्सरेणैवास्मा अन्नं
पचति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यामोषधिं नाभिगच्छेत्तरयाः स्थाने यवान्मधुमि-
भ्रान्धपेदुक्ता मेऽस्तीति वा मनस्ता ष्यापेदभिगतायां मः प्रथम इध्म आगच्छे-
त्तस्मिन्नेनामुपसंनक्षेद्ये वनस्पतीनां फलग्रहयत्तानिध्म उपसंनक्ष मोक्षेत् ” इति,
वदिदं वनस्पतिमोक्षणं विवक्षते—

“ यदभिचिदनवरुद्धस्याभीयादवरुद्धेन व्युभ्येत ये वनस्पतीनां फलग्रहण-
स्तानिभ्येऽपि मोक्षेदनवरुद्धस्यावरुद्धवै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

यद्यदमभिचित्पुरुषोऽनवरुद्धस्य सीतास्वनुवृत्तस्य ब्रह्मस्यान्नमभीयात्तदानीन्-
वरुद्धेन सीदात्तेन धान्येनापि विदुको भवेत् । अतोऽनानुवृत्तस्याप्सुप्तत्वसिद्धये
वनस्पतीनां मध्ये ये पुष्पमन्तरेण फलं गृह्णन्त्युदुम्बरादपरतानप्यादायेभ्येन सह
संनक्ष मोक्षणं कुर्यात् । तमः सर्वमपि मरुपजातमस्यावरुद्धमेव भवति । अत्र
विनिर्देशस्तम्भः—

(जाह्नवीयव्यनार्थटोहशेषायमिधानम्)

“ या ना ग्राम्यास्तथाऽऽरण्याः कृष्टाकृष्टभुवोर्वेषु ।

चतुर्दशभिरन्यास्तु पट्टभैव विकल्पिताः ॥

अथ भीमांसा ।

वृष्टमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

धूनने वपने चाग्नी तप्त चोक्ताश्चतुर्दश ।

क्रियायारम्भनियमः किंवाऽऽरम्भो निजेच्छया ॥

कपात्तवत्क्रमः प्राप्तः कैचित्प्रकरणोदिताः ;

व्यर्थाः स्युस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विवक्षितः ॥

आग्निचपने मन्त्रा आधूननार्था आवपनार्थाश्च बहवः पठिताः । प्रयोगे तु तदेकदेशसंख्याभिर्माहिता—“ सप्तभिराधूनोति, चतुर्दशभिरावपति ” इति । तत्र प्रथमाधिकरणोक्तकपात्तस्वामिबेनीत्यायेन प्रथमपठितभ्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति । तदयुक्तम् । कुतः । यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितानां मन्त्राणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छयैव प्रथममन्यं बोधक्रम्य विहितसंख्या पूरणीया ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तेजिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

या नो हि सीञ्जनिता यः पृथिव्या यो
 वा दिवसं सत्यधर्मा जजान । यश्चापश्चन्द्रा
 बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ।
 अन्वापत्तं तं वृथीदि उक्ते तं स्पस्ता तह । अपां
 तं अमिरिपितोऽर्व सर्पतु । अग्ने यत्ते शुक्रं
 यच्चन्द्रं यत्पूतं यद्यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरा-
 मसि । इषमूर्जमहमित आ (१) ददु क्रत-
 स्य धाम्नो अमृतस्य योनेः । आ नो गोपु

(आहवनीयचयनार्थलोष्टशेषायभिधानम्)

विश॒त्वोर्षधी॑षु जहा॑मि से॒दिम॑नि॒राम॑भी॒वाम् ।
 अ॒ग्ने त॒व श्र॒वो व॒यो महि॑ भ्राज॒न्त्यर्च॑र्यो
 विभाव॑सो । बृह॑द्भानो श॒वंसा॒ वाज॑मु॒क्थ्यं
 दधा॑सि दा॒शुपे॑ कवे । इ॒रज्य॑न्न॒ग्ने प्रथ॑यस्व
 ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रा॒यो अ॒मर्त्य॑ । स द॑श॒तस्य॑ व॒पुषो॑
 वि राज॑सि पृ॒णक्षि॑ सान॒सि॒रयि॑म् । ऊ॒र्जा
 नपा॒ज्जात॑वेदः सु॒शस्ति॑भि॒मन्द॑स्व (२) धी॒
 तिभि॑हि॒तः । त्वे इ॒पः सं द॑धु॒भ्रंरि॑रेतसाश्चि॒त्रो॒
 तयो॑ वा॒मजा॑ताः । पा॒वक॑व॒र्चाः शु॒क्रव॑र्चा॒ अनू॒
 नव॑र्चा॒ उदि॑य॒र्षि भानु॑ना । पु॒त्रः पि॒तरा॑ वि॒च॒
 र॒न्नपा॑व॒स्युभे॑ पृ॒णक्षि॑ रोद॒मी । ऋ॒तावा॑नं महि॒षं
 विश्व॑च॒र्षणि॑म॒ग्नि॒ सु॒न्नार्य॑ दधिरे पु॒रो ज॑नाः ।
 श्रु॒त्कर्ण॑श्च स॒प्रथ॑स्तमं त्वा गि॒रा दै॒व्यं मानु॑षा
 यु॒गा । नि॒ष्कर्तार॑म॒ध्वर॑स्य प्र॒चेत॑सं क्षय॒न्तश्च॑
 राध॑से म॒हे । रा॒ति भृ॒गूणा॑मु॒शिर्जे॑ क॒विक॑रुं
 पृ॒णक्षि॑ सान॒मिम् (३) र॒यिम् । चि॒तः स्थ
 परि॑चि॒त ऊ॒र्ध्वचि॑तः श्रय॒ध्वं तया॑ दे॒वत॑याऽ॒
 क्षि॒रस्व॑द्द॒ध्रुवाः सी॑दत । आ॒प्याय॑स्व स॒मेतु॑ ते
 विश्व॑तः मोम॒वृष्णि॑यम् । भवा॑ वा॒जस्य॑ संग॒थे ।
 सं ते॒ पर्या॑मि॒ समु॑ यन्तु वा॒जाः सं वृष्णि॒॑
 यान्य॑भिमा॒तिपा॑हः । आ॒प्याय॑मानो अ॒मृता॑य
 मोम॑ क्षि॒प्ति श्रवा॑श्च॒स्युक्त॑मानि॒ धिष्व (४) ॥

(आहवनीयस्यभार्यलोष्टक्षेपायमिगानम्)

(आ मन्द्स्व सान्निभिकान्तवा रिस्राध) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयभंहितायां चतुर्थाष्टके

द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठेऽनुवाक ओपविवापोऽभिहितः । अथ सप्तमे लोष्टक्षेपादिक्रममिधीयते ।

कल्पः—“ मा नो हि०मीञ्जनिता यः पृथिव्या इति चतसृभिर्दिग्भ्यो

लोष्ट न्तसमस्यति येऽन्वर्विवाद्वाहिर्विषमापन्ना भवन्ति ” इति ।

कथं ये लोष्टाः परिमितक्षेत्राद्वाहिः पतन्ति तान्पुनरन्तः पातयेदित्यर्थः ।

तत्र प्रथमामाह—

मा नो हि०मीदिति । यः प्रजापतिः पृथिव्या अनितोत्पादको यो वा प्रजापतिः सत्यवर्माश्चित्तयधारणशक्तिः सन्दिवं जजानोत्पादयामास । पुनरपि यः प्रजापतिश्चन्द्रा आह्लादकारिण्यिंहतीर्विंदुला अपो जजानोत्पादयामास, तादृशः प्रजापतिर्नोऽस्मान्मा हिंसीत् । तादृशाय कस्मै प्रजापतये हविषा विभेम परिचरेम । अथ तृतीयामाह—

अभ्यावर्तस्वेति । हे पृथिवि यज्ञेनानुष्ठातव्येन पयसा च तत्कलभूतेन सहाभ्यावर्तस्वात्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । इति इच्छावानभिस्ते वषा त्वदीयव-पागद्वगमिमं प्रदेशमवसर्पतु प्राप्नोतु । अथ तृतीयामाह—

अग्ने यत्न इति । ह०ग्ने ते त्वदीयं यदङ्गं शुक्रं दीप्तिवत्, यच्चान्यदङ्गं चन्द्रमाह्लादकरं, यदप्यन्यदङ्गं पूतं शुद्धं, यदप्यन्यदङ्गं पक्षिषं यज्ञार्हं, तत्सर्वं लोष्टरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे मरामासि संपादयामः ।

अथ चतुर्थीमाह—

इषमूर्जामिति । ऋतस्य यज्ञस्य धाम्नः स्थानभूतादमृतस्य येनैः कारण-भूतादितो देशादिषमन्नरूपमूर्जै रमरूपं लोष्टमद्दे स्वी करोमि । स लोष्टो नोऽस्मदीयेषु गोष्ठ्याविशत्वागत्य पविशतु । तद्योषवीष्ठ्याविशतु । सीदन्त्यत्रेति सेदिभूमि [स्ता] धनिरोपन्नराहितापमीवां रोगयुक्तां जहामि परिस्यजामि एतैर्धनैः साध्यं लोष्टानां क्षेत्रमध्ये स्थापनं विधत्ते—

(आहवनीयचयनार्थलोष्टक्षेपाधामिधानम्)

“दिग्भ्यो लोष्ठान्तमस्पति दिशामेव वीर्यमवरुष्य दिगां वीर्येऽग्निं चिनुते ”

[सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

कर्षणावसरे ये लोष्ठा वेणुना विमितादग्निक्षेत्राद्दहिर्दिक्षु पानितास्ताम्यो दिग्भ्य-
स्ताल्लोष्ठानानपि क्षेत्रे संयोजयेत् । तथा मति दिगां नामध्वर्यमग्निक्षेत्रेऽवरुष्य
वस्मिन्तामध्वरेऽग्निं चितवान्भवति ।

चतुर्थमन्त्रे कंचिद्विशेषं विवने—

“ यं द्विष्ट्याद्यत्र स स्यात्तम्यै दिगो लोष्ठमा हरेदिममूर्जमहमित आ द्द
इतीषमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव रुन्धे क्षोभुको भवति यस्तस्यां दिशि भवति ”

[सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

अयमग्निचियं पुरुषं द्विष्ट्यात्स पुरुषो यस्यां दिश्यवतिष्ठेत् तस्या दिगो
लोष्ठमिषमूर्जमिति मन्त्रेणाऽऽहरेत् । तथा मति तदीयमञ्जं रमं च स्वी करोति ।
स्वीकृते सति तस्यां दिशि यो द्वेषो भवति वनेते स द्वेषः क्षोभुकः क्षुवां
माप्तोऽन्तरहितो भवति ।

मदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरवेदिमुपवपति यावानग्निव्याधारणान्तं कृत्वा ”

इति, तदेतद्विधत्ते—

“ उत्तरवेदिमुप वस्युत्तरवेद्यां ह्यग्निर्ध्यापतेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशु-
नेवाव रुन्धेऽथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

प्राकृतेन प्रकारेणोत्तरवेदिं कुर्यात् । तस्यामुत्तरवेद्यां पश्चादग्निर्ध्यापते । अपि
षोत्तरवेद्याः सपीपगनेषु यूपेषु पशुबन्धात्तत्रैव एवोत्तरवेदिः पशूनां प्राप्नये
भवति । अपि च प्रकृतावुत्तरवेदिरूपं यज्ञस्य परुः पर्वं तस्यान्तरायो मा भूदि-
त्युत्तरवेदिः कर्तव्या ।

कल्पः—“ अग्ने तव श्रवो वय इति षडभिः सिकता न्युष्य ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अग्ने तवेति । वीपने पाणिभिरररत इति वयोऽन्तम् । हेऽग्ने तव श्रव
सप्ततीयत्वेन न्युषणां वयोऽन्तं महि महदासि । विमा दीप्तिरेव वस्तु धनं
मस्यामौ विमावसुः । हे विभावसोऽर्चयस्तव दीप्नयो आजन्ति दीप्यन्ते ।

१ स. क. व 'गान्ता कु' । २ स. व 'दि' । उत्तरवेदिः प' । ३ स. य. अयो अपि ।

(आहवनीयचयनार्थेऽहोषाचमिषानम्)

बृहन्नो भानवो यस्यासां बृहद्भानुः । कविर्विद्वान्यजमानामिषायाभिज्ञः । तादृश
हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायोक्त्वां शस्त्राद्युपेनयज्ञयोग्यं बाजवन्तं शवसा
रक्षीयेन वस्तेन दनामि । अथ द्वितीयामाह-इत्यञ्जिति ।

हेऽग्नये मरणरहिताग्ने जन्तुभिः पुरोडाशादिहविःपदैः पाणिभिरिरज्यन्दी-
प्यमानः मज्ज्ये अस्मान्म रायो धनानि प्रथमस्व विस्तारय । न दर्शनस्व
वपुषो दर्शनीयस्य चित्वाग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे ।
प्राणसि बह्विद्वदानार्हं रयिं धनं पृणक्षि अस्पदर्थं पूरय । अथ तृतीयामाह-

ऊर्जो नपादिति । ऊर्जोऽन्नस्य नपादविनाशयिता, तादृश मो जातवेदो
धीतिभिर्हितो दीप्तिभिर्गुणैः मनुशास्तिभिर्मन्दस्व शोभनस्तुतिभिर्हंपस्व । मूरिरे-
ततः प्रभूनमारा इपोऽन्नरूपा आहुतीस्त्वे त्वयि संद्रुप्यजमाना संपादितवन्तः ।
कीदृश यजमानाः, चित्रोत्तयो विचित्रास्त्वया कृता ऊतयो रक्षा यथां ते चित्रो-
त्तयो वापजाता +वननीये संमणनीये देशे कुले चोत्तयाः । अथ चतुर्थीमाह-

पावकवचा इति । पावकवचाः शोधकदीप्तिः । शुक्रवचां निर्मलदीप्तिः ।
जनूनवचाः संपूर्णदीप्तिः । इन्द्रशखं मानुना मासोदिययि उत्कर्षं गच्छति ।
समे रोदसी घावाप्रथिव्यौ विचरन्नुपावसि समीपमागत्य रक्षसि, पृणक्षि च
तयोः संपूर्णमपि करोषि । परिचरणे दृष्टान्तः-पुत्रः पितरा, यथा लोके गास्त्री-
यमार्गेणानुशिष्टः पुत्रः पितरौ परिचरति तद्वत् । अथ पञ्चमीमाह-

ऋतावानमिति । मानुषा जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋतिव्यजमानाः पुरः
पूर्वस्मिन्काले युगा गिरा योग्यया स्तुतिरूपया वचा सन्नाय तुत्वाथंमभिर्वच
दधिरि स्थापितवन्तः । कीदृशमग्निम् । ऋतावानं सत्पवन्तं, महिषं महान्तं,
विध(धे) चर्षणयो मनुष्याः परिचारकत्वेन यस्य सन्ति सोऽयं विश्वचर्षणिः
[तं], भ्रूकर्णं शृण्वरकर्णं, यद्विज्ञाप्यते तत्सद्य एव कर्णेन श्रुत्वा संपादयती-
त्यर्थः । सप्रथस्तमपातिशयेन प्रथासहितं कीर्तिमन्तम् । तादृशं त्वामग्निं देव्यं
वेषेभ्यो हितं दधिर इत्यन्वयः । अथ षष्ठीमाह-

निष्कर्तारमिति । हेऽग्ने त्वं यजमानं रयिं पृणक्षि संपृकं छेदोपि प्राप-
वस्तीत्यर्थः । कीदृशं यजमानम् । अन्नरस्य निष्कर्तारं यज्ञस्य निष्पादकम् ।

+ स पुस्तके ' वमनीये ' इति पाठो + वितुं युक्त इति टिप्पणी ।

(आश्वनीयत्रयनाथलोष्टक्षेपाय मिवानु)

प्रवेदतं प्रकृष्टचित्तमुक्तं श्रद्धालुमित्यर्थः । महे राधते महेने हविर्लक्षणामान्नाय
क्षयम् इविदांतुमिह निवसन्मित्यर्थः । रातिं दातारं, भूगुणां महर्षीणां तपस्विनां
मध्य उशिजं कमनीयमत्पन्नं तपोयुक्तमित्यर्थः । कविऋतुं कवीनां विदुषामिव
ऋतुः कमानुष्ठानं यस्यासां कविऋतुम्, सर्वमपि कर्तव्यं सम्यग्ज्ञात्ववानुतिष्ठती-
(नपि) यर्थः । साननिशब्दो यजमानविशेषणं वनविशेषणं वा । यजमानपक्षे
दानशीलमित्यर्थः । वनपक्षे संभजनीयमित्यर्थः । एतान्मन्त्रान्विनियुक्ते-

“ अग्ने तव श्रवो वय इति सिक्ता नि वान्येनद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तं
सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे ” [मं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

एतत्पठ्यन्तः वैश्वानरस्य मवमनुष्यपियस्याग्नेः संवन्धि सूक्तम् । अत
एतेन सिक्तानां निवापे मति वैश्वानररूपमार्गं प्राप्नोति । सूक्तगतमन्त्रसंख्यां विधत्ते-

“ षड्भिर्नि वपति षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः मासादेव
वैश्वानरमव रुन्धे ” [मं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सरमुच्यं भूत्वेत्यादौ संवत्सरभाग्यसंबन्धादग्नेः संवत्सररूपत्वम् । ऋतु-
संवत्सराभ्यवधानेन वैश्वानरं मासादेव सर्वथैव प्राप्नोति ।

सूक्तगतांश्च परस्परविलक्षणं यच्छन्दस्वत्पदं मति-

“ नमुद्रं वै नमैतच्छन्दः स मुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिक्ता नि
वपति प्रजानां प्रजननाय ” [मं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

यथा नमुद्रो बहुल एवमवत्यच्छन्दोऽपि बहुविधत्वात्समुद्रमित्युच्यते । तथा
हि-प्रथमा विदारपङ्क्तिर्मध्यमयोः पादपोरैकादशाक्षरत्वात् । द्वितीया पदपङ्क्ति-
रमुक्तादपोर्द्वादशाक्षरत्वात् । यथा द्वितीया तथा तृतीया । यथा प्रथमा तथा
चतुर्थी । उपरिश्राज्योतिः पञ्चमी । चतुर्थीऽदस्याटाक्षरत्वात् । तथा षष्ठी । *

* अत्र न्य पुस्तके ‘पप च मदर्भा न पिद्गलमूत्रतदवत्योः सवादी । तत्र हि तृतीया-
व्यादे ‘विम्नारपङ्क्तिर्गन्धः । ५२’ । ‘पञ्चमः पञ्च । ५६’ । ‘उपरिश्राज्योतिरन्तेन ।
५७’ । इति सूत्रत्रयेण, ‘यदा जगती (१० अ०) पादो मध्ये भवति, आपन्नयो
श्च गायत्री (८ अ०) तदा विम्न र्पङ्क्तिर्नाम । पञ्चका इत्यनुवर्तते, यदा पञ्चमः पञ्च
पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च
त्रैलुभः (११ अ०) तदापरिश्राज्योतिर्नाम त्रिष्टुभमिति । तथा जगतीत्यनुवर्तनाय, तेन,
अन्तेन जायतेन अपैश्च गायत्रेः चतुर्भिर्पङ्क्तिज्योतिर्नाम जगती भवति । इति तद्वृत्त्या
चान्यथैव लक्षणानि प्रदर्शितानि । एव द्वितीयातृतीयायोः प्रथमाचतुर्थयोः पञ्चमीषष्ठयोश्च
परस्परं विच्छेदाक्षरसंख्याकृतया तुन्यनाभिप्रेतमपि न सम्पद्यते प्रतिभातीत्यववेद्यम् ।
इति टिप्पणिः ।

(आहवनीयचयनार्थलाष्टशेषाद्यभिधानम्)

एवं बहुविधावाञ्छन्दसः समुद्रस्य । लोके हि समुद्रमनुसृत्य मजा उत्पद्यन्ते । समुद्रो बहुलस्तथा मजा अपि बहुविधाः । तथा सति समुद्रसदृशेन षण्डसा विकृतानिवापः मजानामुत्पत्त्यै संपद्यते ।

कल्पः—“ चितः रथ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्करामिराहवनीयचिते-
रायतन परिभयति ” इति । पाठस्तु—

चितः स्थेति । चामगते भूमौ प्रक्षिप्यन्त इति चितः शर्कराः । हे शर्करा
युयं चितः रथ भूमौ प्रक्षिप्ताः रथ, परिचितः परितः प्रक्षिप्ताः रथ, ऊर्ध्वं चित
परि प्रक्षिप्ताः रथ । तादृशो युयं भयध्वामिषां चिति सेवध्वम् । युष्माकं मध्ये
वस्थाः शर्कराया या देवता तथा सार्धं युयं भुवाः स्थिराः सत्यः सीदन्ते
तिष्ठन् । तत्र दृष्टान्तः—अङ्गिरसश्च, यथाऽङ्गिरसां चयने भुवाः सीदन्ति
तद्वत् । अनेन मन्त्रेण साय्यं शर्करास्थापनं विप्रन्ते—

“ इन्द्रो ब्रूवाण वज्रं पाहरत्तत्रेभ्यो भ्यभवत्तत्प्रसूतीय रथस्तृतीयं स्प-
स्तृतीयं येऽन्तःशरा अर्शयिन्त ताः शर्करा अमवन्तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो
वे शर्कराः पशुराग्निं च्छर्कराभिराग्निं परिमिनोति वज्जेणैवास्मै पशून्परि गृह्णाति
तस्माद्द्वेष्य पशवः परिगृहीतास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप हरते ” [सं०
का० ५ म० २ अ० ६] इति ।

इन्द्रेण प्रहितो वज्रोऽत्यन्तकठिनं वृषशरीरं प्राप्य विधा भङ्गोऽभवत् । तेषु त्रिषु
भागेषु रथस्य एको भागो रथोऽपरो भागो युषोऽयः । तदा वज्रस्यान्तः शीर्षो
अवयवा भूमौ पतिताः । ता भूमिगताः शर्करा अत्यन्तं दृढाः शुद्धपाषाण्य
भवन् । शरैः क्रियन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या शर्करा इति नाम संप-
न्नम् । अतो वज्र एव शर्कराः । अग्निस्तु पशुताधनत्वात्पशुस्वरूपः । अतोऽ-
ग्निप्रदेशे शर्कराभिः परिभयेत् । तथा सति वज्जेणैव ताभनेन यजमानार्थं पशू-
न्परिगृह्णाति । यस्मादेवं तस्मात्लोकेऽपि वज्रसमानेन करेण पाशादिना वा
पशवः परिगृहीता भवन्ति । यस्माद्वाग्नेर्दाढ्याय शर्करापेक्षा न तु शर्करा-
जामन्त्रपेक्षा तस्मात्लोकेऽपि स्वयेयान्स्थिरतरोऽतिपल्लवः पुरुषः ऋषिदपि,
अस्थेस्तोऽत्यन्तमस्थिरान्दुर्बलान्पुरुषान्प्रहरते नैवोपाश्रयति ।

(आहवनीयचयनार्थलोष्टकेपाद्यभिधानम्)

शर्करासु काम्यां संख्यां विधत्ते—

“ त्रिप्तताभिः पशुकामस्य परि मिनुयात्तन्न वै श्रीपण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्यै पशुनव रुन्वे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

त्रिणि सप्तकानि यासां शर्कराणां तासिसप्ताः, ताभिरैकाविंशतिसंख्याका-
भिरित्यर्थः । परिमिनुयात्परिमित्य स्थापयेत् । सप्तसंख्यया परिच्छिन्नाः
शिरोवस्थिताश्चि (तच्छि) द्रवणाः प्राणाः स्मर्यन्ते । तैश्च प्राणैस्त्र्यु (युं) काः
प्राणाः पशवः । तथा सति सप्तसंख्यया प्राणैरेव युक्तान्यशुन्नामोति ।

अथान्यां काम्यां संख्यां विधत्ते—

“ त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतास्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृष्ट्यै ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

त्रिणि नवकानि यासां तासिणवाः सप्तविंशतिसंख्याका इत्यर्थः । त्रिण-
वसंख्योपेतस्त्रिवृत्स्तोमः स्मर्यते । तमेव त्रिवृत्स्तोमं वज्रत्वेन संपाद्य भ्रातृव्यस्य
हिंसायै प्रहरति । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्यावरुद्भ्यै ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ६] इति ।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिश्रयणं दृष्टी करोति—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत
एवास्य विपूचीनं रेतः परा सिञ्चत्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तर्या-
दिति परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्यै सपीचीनं रेतः
सिञ्चति पशुमानेव भवति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

पूर्वमुप्तायाः सिकताया व्यूहनं विधास्यति । यजमानस्य पशुराहित्यं का-
मयमानोऽश्वयुः परितः शर्करास्थापनमल्लतैव सिकतापसारणं कुर्यात् । तथा
यति परिश्रयणाभावादपरिगृहीत एव स्थाने यजमानस्य रेतो विविधं यथा गच्छति
तथा विनाशयति । ततोऽयमपशुरेव भवति । ततोऽयं व्यतिरेकः । एतस्माद्विपरी-
तोऽन्वयः । त मात्पशुलाभाय शर्करापरिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्तव्यमिति
तात्पर्यार्थः ।

कलः—“ आ व्यापस्व समेतु त इति सिकता व्यूहत्पुत्रया त्रिष्टुमा राण-
भ्यस्य ” इति । तत्र मथममन्त्रमाह—

(आहवनीयव्ययार्थलोष्टशेषाद्यभिधानम्)

आ प्यायस्वेति । हे सोम त्वमाप्पायस्व सर्वतो वधंयस्व । ते तव वृष्णिपं
रेतो विश्वतः सर्वेमाद्वृष्णिपादाहारारसमेनु संपाप्नोतु । वाजस्यान्नस्य संगधे
संगमने त्वं निमित्तं भव । अथोत्तरा विष्टुममाह—

सं ते पयाञ्सीति । हे सोम ते तव पयांसि पातम्पानि क्षीरादीनि समु-
(सं)पन्तु संपाप्नुवन्तु । तथा वाजा अन्नान्यपि संपन्तु । वृष्णिपानि रेतोस्यपि
संपन्तु । कीदृशस्य तव । अभिभानिषाहः, अभिभानि पाप्मानं संहते विरस्करो-
तीत्यभिभानिषाट तस्य । क्षीरादिस्तप्तौ सत्यां त्वमाप्पायमानो वेधंयमानोऽमृताय
यजमानस्यामुनावाय देवताभावाय दिवि द्युलोके भवति श्रोतुं पियाण्युत्तमानि
विचित्राण्यन्तानि विष्व धारय संपादयेत्यर्थः ।

तदेतद्गद्वयं सामाग्याकारेण विनिमुद्धे—

“सौम्या व्यूहति सौमो वै रेतोधा रेत एव नद्वयानि” [सं० का० ५
प० २ अ० ६] इति ।

सोमो देवता यस्यामृचि प्रतीयते संपृक्सौमी । विश्वतः सोमेत्याद्यायामृ-
चसौ प्रतीयते । अमृताय सोमेत्युत्तरस्यामृचि प्रतीयते । तथा सौम्या पूर्व
भ्युप्ताः सिकता विविधं प्रसारयेत् । तथा सति सोमस्य रेतोधारकत्वान्मन्त्र-
निष्पाद्यव्यूहनेन यजमानो रेतो धारयति ।

मन्त्रद्वयस्य पुरुषभेदेन व्यवस्थां विधेत्—

“गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणसिद्धमा राजन्यस्य वैष्टुमो हि
राजन्यः” [सं० का० ५ प० २ अ० ६] इति ।

आ प्यायस्वेति गायत्री । सं त इति निष्टुप् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

माचतुर्भिः क्षिपेहोष्टानमेदकेन वालुकाः ।

चित आहवनीयस्य परिक्षिपति शर्कराः ॥

आ प्या विपस्य सिकता व्यूहत्सं ते पयांस्यथ ।

क्षत्रियस्य भवेद्व्यूह इति मन्त्रास्त्रयोदश ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(आहवनीयचयनार्थस्वमाद्युपधानामिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अभ्यस्थाद्विश्वाः पृतना अरातीस्तदामि-
 राह तदु सोम आह । बृहस्पतिः साविता
 तन्म आह पुषा मांऽधात्सुकृतस्य लोके । यद-
 क्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा
 पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उर्य-
 स्तुतं जनिम तत्तै अर्वन् । अपां पृष्ठमांसि यो-
 निरमेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् । वर्धमानं
 महः (१) आ च पुष्करं दिवो मात्रया
 वरिणा प्रथस्व । ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि-
 सीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्निया उपमा
 अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ।
 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरेकं
 आसीत् । स दाधार पृथिवीं धामुतेमां कस्मै
 देवाय हविषां विधेम । द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवी-
 मनुं (२) धामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
 तृतीयं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनुं
 सस होत्राः । नमो अस्तु सपेभ्यो ये के च
 पृथिवीमनुं । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः
 सपेभ्यो नमः । येऽदो रोचने दिवो ये वा
 सूर्यस्य रश्मिषुं । येषामप्सु सदैः कृतं तेभ्यः
 सपेभ्यो नमः । या इषवो यांतुधानानां ये वा
 घनस्पतिश्चरन् । ये वाऽवदेषु शेरते तेभ्यः
 सपेभ्यो नमः (३) ॥

(महोऽनु यातुवानानामेकोदश च) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे लोष्टमसनादिकमुक्तम् । अथाष्टमे रुक्माद्युपधानं वक्तव्यम् । तत्राऽऽ-
दी तावदध्याक्रमणमुच्यते ।

कल्पः—“ पाञ्चमभ्यस्यस्थादिभ्य इति दक्षिणेन पदा दर्भस्तम्बमाक्रमस्य ”
इति । पाठस्तु—

अभ्यस्थाद्विष्वा इति । अयमथो विधाः सर्वाः पृतनाः प्रतिपक्षत्तेना
आरातीर्दान्त्यस्यादातृरूपा अभ्यस्थात्पादेनाभिक्रम्य तिष्ठतु । तदभिक्रमणमभि-
राहानुमोदताम् । सोमोऽपि तदाह तदनुमोदताम् । बृहस्पतिर्मे मेदर्थं तदाह तद-
नुमन्यताम् । तथा सविताऽपि तदनुमन्यताम् । पूषा जुलतस्य लोके कलभूने
स्वर्गे माऽध्वान्वा स्थापयतु ।

कल्पः—“ प्रदक्षिणमावर्तयित्वा(त्यं) यदक्रन्द इति पुनरेवाऽऽक्रमयति ”
इति । पाठस्तु—

यदक्रन्दः प्रथममिति । हेऽर्ध्व-यद्यस्मात्कारणाज्जायमान उत्पद्यमान एव
प्रथममादावक्रन्दः क्रन्दितवानसि, ऊहो अग-यादीनामहं साधनमिति महान्तं
क्रन्दमकरोस्तत्समात्कारणाज्जनिमोपस्तुतं ते तव जन्म सभविर्नमिति सर्वैरेदि
स्तुतमासीत् । जायमानत्वेमेव विशदी क्रियते—तमुद्राद्यन्तमुद्रोपलाक्षितादुदका
ध्वमुत्पद्यमानः, “ ऊसु मोनिर्वा अधः ” इति श्रुतेः । उत वा पुरीषात्पुरुषात्पुं-
स्त्वन्नाक्संपञ्चा-महतोऽध्याद्गुत्पाद्यमानः । जन्मन उपस्तुतत्वे इष्टान्तोऽयमुच्यते-
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू । उपस्तुतशब्दोऽत्राभ्याहर्तव्यः । यथा श्येनाख्यस्य
पक्षिणः पक्षौ श्रीमोर् तनहेतुत्वारसवैरुप-स्तुतौ, यथा वा हरिणस्य मुगस्य बाहू
पा. ० श्रीमगमनहेतुत्वाद्गुपस्तुतौ तद्वदित्यर्थः ।

उक्तमन्त्रसाध्यमथाक्रमणं विधत्ते—

“ शयुं बाह्वेस्पत्यं मेधो नोपानमत्सोऽग्निं भाविशत्सोऽग्नेः रुष्णो रूपं

(भाट्टवर्नीयचबनार्थकृष्णायुर्वानामिधानम्)

लुप्तोऽपत सोऽथं पाविशत्तोऽथस्यावान्तरशफोऽभवद्यदश्रमाक्रमयति य एव
वेधोऽथं पाविशत्तमेवाव रुन्वे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

पुग कदाचिच्छंयुनामानं बृहस्पतिपुत्रं केनापि निमित्तेन वेधो यज्ञपुरुषो न
मात्रवान् । स पुनः शंयुनाऽन्विभ्रमाणोऽन्तेर्वानादग्निं पाविशत् । तत्राप्यन्वे-
षणाय शंपावामने नति न यज्ञः कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं रूपं साकल्पेन
कृत्वाऽग्नेः लकाशाद्दुदापतोद्गच्छत् । उद्वन्य च सोऽथं पाविशत् । पविश्य
चाशसंबन्धिनः पौष्टदाकस्य मध्ये योऽयमवान्तरशफस्तद्रूपोऽभवत् । अतोऽ-
श्रमाक्रमयेत् । तथा सति यो यज्ञोऽथं पाविशत्तमेव प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेणाऽऽक्रमणे प्रशंसति—

“ मजापतिनाऽग्निश्चेत्य इत्याहुः प्राजापत्योऽग्ने यदश्रमाक्रमयति मजापति-
नैवामिं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

अयमग्निः मजापतिना चेतु योग्य इत्यभिज्ञा आहुः । अश्रस्य प्राजापत्य-
त्पातदाक्रमणे सति मजापतिनैव चितो भवति ।

कल्पः—“अपां पृष्ठमसीत्यश्रस्य वेदे पुष्करपर्णमुत्तानमुपैवाय” इति । पाठस्तु—
अपां पृष्ठमसीति । हे पुष्करपर्णं त्वमपां पृष्ठमसि पृष्ठवदुपरिभागवत्प्रांसि ।
तथाऽग्नेर्योनिरसि । “ त्वाग्ने पुष्करादश्रस्यथां निरमन्थत ” इति मन्त्रवर्णात् ।
तथा समुद्रमभितः दिन्वमानं समुद्रसमानस्य तटाकजलस्य प्रीतिकरं, वर्धमानमसू-
त्यद्य दिने दिने वृद्धियुक्तं, महो निर्लेपत्वाद्युक्त्या पूजनीयं, पुष्करमग्निनिष्पाद-
नद्वारा पुष्टिकरम् । तादृशं त्वं मात्रया परिमाणेन दिवो वरिणाऽऽकाशादप्याधि-
रूपेणाऽऽमुमन्तात्प्रथस्व विस्तृतं भव ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं पशुपत्रोपधानं विवक्षे—

“पुष्करपर्णमु दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं सपोनिपेवामिं चिनुते ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति । तत्र मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ अपां पृष्ठमसीत्यप दधान्यां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदुप
वृधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

रूपेणैव विद्यमानार्थवाचित्वाद्गुरूपेणैव मन्त्रेणैतत्पुष्करपर्णमुदाहितवान्भवति ।

कल्पः—“ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णं उपरिष्टान्निर्वावं रुन्वमुपभाय ” इति ।
पाठस्तु—

(आहवनीयचयनार्थं हवमाषुपानाभिधानम्)

ब्रह्म जज्ञानमिति । प्रथमं जज्ञानमादानुत्पन्नामिदं रुक्मस्वरूपं ब्रह्म
परिवृद्धमत्यन्तं महदित्यर्थः । तस्य रुक्मस्य दृष्टान्तत्वेन सूर्यः
मपश्यते-पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्ववस्थितो वेनः कपनीयः सूर्यः सीमितः सर्वस्थां
सीम्नि सुरुचः शोभनरसेमीन्विशेषेणाऽऽवराङ्गोत् । अस्य रुक्मस्योपमानमूता
बिष्ठा विशेषेणावस्थिता बुभ्रिया बुभ्रिणे मूत्रे पृथिवीरूपे भवाः पदाद्याः । तानपि
स वेनो विवर्द्धितवान्प्रकाशितवानित्यर्थः । सतश्च विद्यमानस्य चटपटादीर्योनि
कारणं मुदादिरूपममन्थाविद्यमानस्य नरविषाणादेः कारणं मनुष्यमूर्धादिकमपि
विबुनवान् । तथाविधेन सूर्येण सदृशोऽयं रुक्मः प्रकाशत इति तात्पर्यार्थः ।
तमिमं मन्त्रं विनिपुञ्जे-

“ ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुक्त्वा वै यजापतिः यजा अनुजद
ब्रह्ममुक्त्वा एव तयजा यजमानः सृजेत ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्मुखमुपक्रमो यासां यजानां ता ब्रह्ममुक्त्वाः ।

अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मपदाभिधेयस्य प्रथमोत्पत्तिवर्णने तात्पर्यं दर्शयति-

“ ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यः ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ७] इति ।

यस्मात्कश्चिदादेर्जन्यमाथम्यमनुपन्यस्य ब्रह्मशब्दार्थस्यैव प्रथमजन्योपन्यस्यते
तस्मात्त्रोकेऽपि ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मण एव मुख्यः । एतद्वेदनं प्रशंसति-

“ मुख्यो भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

रुक्मोपमानं प्रशंसति-

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमिष्येतप्य इति यापृ-
थिव्यां चिन्वीत पृथिवीश्शुचाऽर्षयेन्नौपधयो न वनस्पतयः स जापेरन्यदन्त-
रिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षे शुचाऽर्षयेन्न वपाःसि स जापेरन्यदिवि चिन्वीत दिवश्च
शुचाऽर्षयेन्न पर्जन्यो वर्षेद्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृत एवामिं चिनुते प्र-
जात्ये ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

शुचाऽर्षयेत्संतापेन योजयेत् । तस्मिन्संतापे सति लोकत्रये दोषास्तद्दृष्ट्वाबुक्तये
बहूनेराधारत्वेन रुक्ममुपदधात् । हिरण्यस्याग्निसंपर्केऽपि विनाशाभावात्तस्मिन्-

(आहवनीयचयनार्थरुन्माद्युपधानाभिधानम्)

भृते हिरण्येऽग्निं चितवान्भवति । अयमेव रुक्मोपधानावेविरिति यदि स्वी क्रियेत तदानीमेतदनुवादेन पूर्वं मन्त्रमात्रविधिः । यदि तु स एव विशिष्टविधिस्तदानी-
मर्धवादसंबन्धाय स एवानुद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

कलाः—“ हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति तस्मिन्हिरण्यमयं पुरुषं प्राचीनमुत्तानं
दक्षिणेनाऽऽनूष्णं प्राङ्मुखं उपधाय ” इति । पाठस्तु—

हिरण्यगर्भ इति । हिरण्ये ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हि-
रण्यगर्भः । स च भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पूर्वं स्वयं
शरीरधारी बभूव । स च जात उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्तस्यमानस्य सर्वस्य जगतः
परिरासीत् । अत एव पृथिवीं द्यां त्रिस्तीर्णां दिवं दाधार धृनवान् । उतापि
चेमां भूमिं दाधार । तादृशाप कस्मै प्रजापतिदेवाय हविषा विधेय परिचरेम ।

इतमन्त्रशाब्दं हिरण्यमयपुरुषोपधानं विधत्ते—

“ हिरण्यमयं पुरुषमुप दधाति यजमानलोकस्य विधृत्यै ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ७] इति । यजमानलोकस्य, लोक. स्थानं तस्य धारणमनेनो-
पधानेन भवति । देशविशेषं विधत्ते—

“ यदिष्टकाया आतूष्णमनूपदध्यात्पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दध्या-
दक्षिणतः प्राञ्चमुप दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनां च यजमानस्य च
प्राणमपि दधारयथो खल्विष्टकाया आतूष्णमनूप दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

इष्टका रुक्मरूपा तस्या आनूष्णं गलपन्धनसूत्रार्थं छिद्रं, यदि तच्छिद्रम-
नूपदध्यात्, अस्य श्छिद्रस्य पिधानेन पशूनां यजमानस्य च प्राणः पिहितो
भवेत्, प्राणसंचारश्छिद्रस्य पिहितत्वेन श्वासो न निर्गच्छेदित्यर्थः । तस्मात्त-
द्वोपपरिहाराय पश्चिमदिग्भागे तच्छिद्रमुपेक्ष्य रुक्मरूपाया इष्टकाया दक्षि-
णस्यां दिशि पाकिशरसं पुरुषमवस्थापयेत् । एवं च सत्याहवनीयस्य
दक्षिणदेशरूपो यो यजमानस्य लोकः स विधृतो भवति । तच्छिद्रस्याना-
वृत्तत्वाद्यजमानस्य पशूनां च प्राणोऽप्यनावृतो भवति । अथो खल्विति पक्षा-
न्तरोपन्यासः । रुक्मरूपाया इष्टकायाश्छिद्रमनूपलक्ष्यैव पुरुषमुपदध्यात् ।
सति हि श्छिद्रे प्राणानामुत्सर्गः संचारो भवति ।

१ स. च. "घानं विधत्ताति । २ क. घ. ङ. "समुप" । ३ क. घ. ङ.
"गे दक्षिणेदश त" । ४ क. घ. ङ. "द्रसामीप्यम्" । ५ स. घ. ङ. च "मनुप" । ६
क. घ. ङ. "रोऽपि भ" ।

(आश्वनीयस्यनार्धस्वमासुरगानामिवानम)

कल्पः—“द्रुप्तश्चस्कन्देति पुरुषमभिमृश्व” इति । पाठस्तु—

द्रुप्तश्चस्कन्देति । द्रुपान्तरमंघदनेन स्फुटितो हिरण्यपुङ्गवपुरुषस्यावमंघ-
 छेशो द्रुप्तः । स च पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स च द्रुप्तो
 द्रुतः सन्स्थानत्रयेऽनुसंचरति घुलोकेऽन्तारिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिवेद्य
 स्वर्गते—

अग्नौ प्रास्ताऽऽहृतिः सम्पगादित्यमुपातिप्रति (ते) ।

आदित्याग्नापते वृष्टिर्बृष्टेरन्तं ततः मजाः ॥ इति ।

सोऽपमर्धो घामित्यादिनाऽभिधीयते । घामिमं च योनिमनु अन्तरिक्षरूपमिमं
 स्थानमनुसंचरति । यथ पूर्वं यो हि पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तः स्थान-
 विशेषस्तमप्यनुसंचरति । तृतीयं योनिं घुलोरूपमादित्यस्थानमनुसंचरति,
 यमिमं त्रिषु स्थानेष्वनुसंचरन्तं द्रुप्तं जुहोमि मनसा ह्यभिव भावयामि । कुर्व
 होम इति तदुच्यते—सप्त होत्रा इति । पस्यां दिशि द्रुप्तः पतितस्तद्दृश्यति-
 रिक्ता होमयोग्या याः सप्त दिशः सन्ति तासांमनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं
 द्रुप्तो द्रुत आदित्यादिस्थानत्रयेषु संचरन्नुपकरोति तथा भावयामित्यर्थः ।

समिधं मश्वं विनियुक्ते—

“द्रुप्तश्चस्कन्देत्यभि मृशति होत्रास्तेवैनं प्रति छापयति” [सं० का० ५
 म० २ अ० ७] इति ।

होत्रास्तु होतृवैशावरुणादिषु सप्तसु, अधवा द्रुप्तस्कन्दनदिग्द्वारिक्तास्तु
 होमयोग्यास्तु सप्तसु दिक्षु ।

कल्पः—“नमो अस्तु सर्वेभ्य इति तिसृभिराभिमन्थ्य” इति । तत्र प्रथमामाह—

नमो अस्तु सर्वेभ्य इति । ये केचित्सर्पाः पृथिवीमनुगतास्तेभ्यः सर्वेभ्यो
 नमोऽस्तु । अन्तरिक्षे यक्षगन्धर्वादिलोके वर्तमाना ये सर्पा ये च दिवि घुलोके
 वर्तमाना राहमभृतयस्तेभ्यः सर्वेभ्यो नमोऽस्तु । अथ द्वितीयामाह—

येऽदो रोचन इति । दिवोऽन्तरिक्षस्य रोचने मासकेऽदोऽमुष्मिन्सूर्यस्य
 मण्डले ये सर्पा वसन्ति, ये चान्ये सूर्यस्य रश्मिष्वस्माभिरदृश्यमाना वर्तन्ते, येषा-
 न्येषां सर्पा णामस्तु जलमध्ये सद्ः स्थानं कृतं, तेभ्यः सर्वेभ्यः कृत्स्नेभ्यो
 नमोऽस्तु । अथ तृतीयामाह—

या इपव इति । याः संपंजातयो यातुधानानां रक्षसामिषवो बाणरूपा

(आहवनीयचयनार्थरुक्माद्युपधानाभिधानम्)

वर्तन्ते, ये चान्ये वनस्वतींश्चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्यावस्थिताः, ये चान्येऽवष्टेषु विलेषु शेरते, तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । एते मन्वाः स्पष्टार्थत्वेन ब्राह्मण उपेक्षिताः । यथा पुष्करपर्णरुक्महिरण्मयपुरुषोत्ताना(णा)ममृन्मयेष्टकानामुपधानं विहितं तथैव स्रुचोरमृन्मयेष्टकरुपधानं विधत्ते—

“स्रुचावुप दधाति ” [सं० का० ५ प० २ अ० ७] इति ।

तयोः स्रुचोर्विशेषणं दर्शयति—

“आज्यस्य पूर्णां कार्भ्यंयमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम् ” [सं० का० ५ प० २ अ० ७] इति ।

श्रीपर्णाख्यो वृक्षविशेषः कार्भ्यंयंरतेन निर्मिता काचित्स्रुक्कार्भ्यंयमयी, सा चाऽऽज्येन पूर्णा । उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना पूर्णा । एतद्वृक्षविशिष्टयोः स्रुचोरुपधानस्य विधानान्न वाक्यभेदः शङ्कनीयः ।

ते च विशिष्टे स्रुचौ लोकद्वयरूपेण प्रशंसति—

“इयं वै कार्भ्यंयमयसावौदुम्बरीमे एवीप घत्ते ” [सं० का० ५ प० २ अ० ७] इति ।

इष्टकान्तरोपधानवत्समन्वस्वस्य शङ्कं लौकिकवाक्यं वा निवारयितुं विधत्ते—

“तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुषाऽऽप्तुमहंति ” [सं० का० ५ प० २ अ० ७] इति ।

यस्मादाज्ञातो मन्त्रो नास्ति तस्माद्यजुषा मन्त्रेणैते उपधातुं नाहंति ।

तयोर्दिग्विशेषं विधत्ते—

“दक्षिणां कार्भ्यंयमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावुत्तरा ” [सं० का० ५ प० २ अ० ७] इति ।

यस्माद्द्व्यलोकरूपौदुम्बरी सगुत्तरस्यां दिशुषा ता तस्मात्तोकेऽप्यसौ द्यौरस्याः इथिव्या उत्तरोर्ध्वमाविनी । स च दिग्विशेषः सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः—
“आज्यस्य पूर्णां कार्भ्यंयमयीं दक्षिणेन पुरुषम् ” इति, “दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमुत्तरेण पुरुषम् ” इति च ।

प्रकारान्तरेण स्रुग्विशेषं प्रशंसति—

“आज्यस्य पूर्णां कार्भ्यंयमयीं वज्जे वा आज्यं वध्नः कार्भ्यंयं वज्जेणैव

(आह्वनीयचयनार्थरूपमाद्युपधानामिधानम्)

यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाःस्यप हन्ति दूध्नः पूर्णामादुम्बरीं पशवो वै दध्युगुन्दुम्बरः
पशुष्वेवोर्जे दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

आज्यस्य वज्रत्वं तानूनपत्रब्राह्मणे सामान्नातं—“ घृतं खलु वै देवा वज्रं
छत्वा सोममघ्नन् ” इति । काष्ठीयस्य रक्षोपघातहेतुत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तदप्याति-
रूपामाह्मणे सामान्नातं—“ ते काष्ठीयमयान्परिवीनकुर्यात् तैर्वै ते रक्षाःस्यपाम्नतः”
इति । सुचोदं पाज्यपूर्णत्वं प्रशंसति—

“ पूर्णे उप दधाति पूर्णे एवमममुष्मिहोके उप तिष्ठते ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ७] इति । सगुपधानं प्रशंसति—

“ विराज्यभिश्चेतव्य इत्याहुः सूर्यं विराट्चतस्रचावुप दधाति विराज्येषामि-
चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

विविधे राजमानं प्रदेशे चेतव्योऽग्निरित्यभिज्ञा आहुः । सुक्वाऽऽज्यादिपूर्ण-
त्वादिशेषेण राजते, तस्मात्तत्र चयनाय सचावुपदध्यात् ।

पाशुकोत्तरवेदिवद्रुक्मस्योपरि व्यापारणं विधत्ते—

“ यज्ञमुखेपज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति यज्ञमुखः
रुक्मो यद्रुक्मं व्याधारयति यज्ञमुखदेव रक्षाःस्यप हन्ति ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ७] इति ।

यज्ञसंबन्धिन एकैकस्याङ्गस्यानुष्ठानं यज्ञमुखम् । अतो रुक्मोपधानस्यापि
यज्ञमुखत्वात्तत्र मातानां रक्षसामुपघाताय व्याधारयेत् ।

कृणुष्व पाज इति पञ्चमिरिति य मन्वाः सूत्रकारेणोदाहृतास्तानत्र विनियुक्ते—

“ पञ्चमिर्थाधारयति पाङ्क्रे यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मादक्षाःस्यप हन्ति ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

धानादिहविर्भिः पञ्चमिर्यज्ञस्य पाङ्कत्वम् ।

सूत्रकारेण ‘ दक्षिणः स्तमुत्तराः श्रोणिं दक्षिणाः श्रोणिमुत्तरमस्तं मध्य-
मिति ’ इति पाशुकोत्तरवेदिव्याधारणे येयं वक्ररीतिरुक्ता तामत्र विधत्ते—

“ अक्षणाया व्याधारयति तस्मादक्षणाया पशवोऽङ्गानि य हरन्ति पति-
त्वित्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

(स्वयमातृष्णादीष्टकोपधानामिधानम्)

अङ्गणया वक्ररीत्या । अत एवाऽऽधारस्य विविधत्वाद्ग्याधारणमित्युच्यते । यस्मादाधारणे वक्रक्रमस्तस्मात्पशवो गमनकाले स्वकीयाङ्गानि वक्ररीत्या पहरन्ति प्रवर्तयन्ति, पुरोवर्तिनं दक्षिण पादं पुरतः प्रक्षिप्य पाश्चात्त्वं वामपादं पुरतः प्रवर्तयन्ति । तस्मात्प्रतिष्ठायै तदिदं वक्रत्व संपद्यते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अभ्यर्धं क्रमयेद्दर्भं यदावृत्तिः प्रदक्षिणम् ।

आं दध्यात्पद्मपत्रं ब्रह्म रुन्मोपधानकम् ॥

हिर स्वर्णमयं दध्याद्द्रुम्नस्तस्यामिमर्शनम् ।

नमस्त्रिभिर्मन्त्रयेत मन्त्रा अत्र नवेरिताः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवाऽसिं धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृ-
ता । मा त्वां समुद्र उद्वृधीन्मा सुपर्णो व्यय-
माना पृथिवीं हृह । प्रजापतिस्त्वा सादयतु
पृथिव्याः पृष्ठे व्यचंस्वतीं प्रथंस्वतीं प्रथोऽसि
पृथिव्यसि भूःसि भूमिरस्यादितिरसि विश्वधाया
विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
हृह पृथिवीं माहिंसीविश्वंस्मै प्राणायापानाय
ग्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै (१) चरित्राया-
मिस्त्वाऽमि पांतु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शंत-
मेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद । का-
ण्डात्कण्ठात्प्ररोहन्ती पश्यःपरुषः परि । एवा

नो दूर्वे प्र तेजु सहस्रेण शतेन च । या शतेन
 प्रतनोषि महस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवी-
 ष्टके विधेम हविषा वयम् । अपादाऽमि सह-
 माना सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व
 पृतना महस्व पृतन्यतः । महस्रावीर्या(२) असि
 सामा जिन्व । मधुघाता क्रतायते मधु क्षरन्ति
 मिन्धवः । माध्वीनः सन्वोपधीः । मधु
 नक्तमृतोपमि मधुमत्पार्यिव रजः । मधु
 द्यौरस्तु नः पिता । मधुमात्रा वनस्पतिर्मधुमा
 अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । मही
 योः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
 पिपृतां नो भरिमिभिः । तद्विष्णोः परमम्(३)
 पदं सदा पश्यन्ति सूर्यः । दिवीव चक्षुरात-
 तम् । ध्रुवाऽसि पृथिवि महस्व पृतन्यतः ।
 स्यूता देवेभिरमृतेनाऽगाः । यास्ते अग्ने सूर्ये
 रुचं उद्यतो दिवमातन्वन्ति राश्मिभिः । तामिः
 सर्वाभी रुचं जनाय नस्कृधि । या वो देवाः
 सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः । इन्द्राग्नी तामिः
 सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते । विराट् (४)
 ज्योतिरधारयत्साम्राज्योतिरधारयत्स्वराज्यो-
 तिरधारयत् । अग्ने युक्त्वा हि ये तवाश्वांसो
 देव साधवः । अरं वक्तव्याश्वः । युक्त्वा हि
 त्रेकानामाः अश्वाः अग्ने रथीरिय । नि होता

(स्वयमातृणादीष्टकोपवानाभिधानम्)

पू॒ष्यः स॒दः । द्र॒प्मश्च॑स्कन्द पृथि॒वीमनु॑ या॒मिमं
च॒ योनि॑मनु॒ यश्च॒ पूर्वं॑ । तृ॒तीयं॑ योनि॒मनुं
सं॒चर॑न्तं द्र॒प्मं जु॑होम्यनुं म॒म (५)
हो॒त्राः । अ॒भूदि॒दं वि॒श्वम्य॑ भुवन॒म्य वाजि॑-
नम॒भेर्वैश्वान॑रस्यं च । आ॒ग्नि॒ज्योति॑षा॒ ज्यो-
ति॑ष्मान् रु॒क्मो वर्च॑सा॒ वर्च॑स्वान् । ऋ॒चे
त्वां रु॒चे त्वा॒ समि॑त्स्व॒न्ति स॒रितो॑ न
धे॒नाः । अ॒न्तर्हृ॒दा म॑नसा पू॒यमा॑नाः । घृ॒तस्य॑
धा॒रा अ॒मि चा॑कशीमि । हि॒र॒ण्ययो॑ वे॒तसो
म॒र्ध्य आ॑साम् । तस्मि॑न्त्सु॒पर्णो म॑धु॒कृत्कु॑ला॒यी
भ॒र्जन्ना॑स्ते म॒धुं दे॒वता॑भ्यः । तस्या॑ऽऽस॒ते
ह॒रयः॑ स॒प्त ती॑रे॒ स्वधां॑ दु॒हाना॑ अ॒मृत॑स्य
धा॒राम् ॥ ६ ॥

(प्रतिष्ठायै सहस्रवीर्या परमं विराट्मम तीरे चत्वारि च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाके पुष्करपर्णाद्यमृन्मपेष्टकोपवानमुक्तम् । अथ नवमे स्वयमातृणा-
दीष्टकोपवानमुच्यते ।

क्वन्तः—“ ध्रुवाऽसि धरुणाऽस्तृतेति स्वयमातृणापभिभृगपाथेनापिघ्राप्य च
प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ट इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सह मप्येऽग्रेस्प-
दधाति ” इति । तत्रामिभर्शनमन्वपाठस्तु—

ध्रुवाऽमि धरुणेति । हे स्वयमातृणो त्वं ध्रुवा स्थिराऽसि । कीदृशी,
भरुणा भूमिस्त्वेष विभस्य धारयित्री, अत एवास्तुवा केनाप्यद्विसिता । विभ-

(स्वयमातृष्णादीष्टद्वेषयानाभिवानम्)

कर्मणा जगत्कत्रां गुरुता गुरु निर्दिता । समुद्रस्त्वां मोदवतीरुन्वोदरमध्ये निम-
ज्जनलक्षणं वधं मा कार्षीत् । सुपर्णः पक्षिराजोऽपि मर्षोऽङ्गणवेलायां त्वामाशय
मोदधीद्दूरे परित्यागलक्षणं वधं मा कार्षीत् । एवं नतपव्यथमाना मपराहित
त्वं पृथिवीमिषां दृंह दृढी कुरु । उपधानमन्वपाठस्तु—

प्रजापतिस्त्वेति । हे स्वयमातृष्णे प्रजापतिस्त्वामभिमन्त्रेदेते पृथिव्या उपरि
त्तादपतु । कीदृशीं त्वां, व्यनश्चर्तीं विग्नारमुक्तां मधश्चर्तीं पृथुष्टाम् । किंच
ब्रह्मोऽसि अस्याश्विनेः पधनं विस्ताररूपमसि । त्वया हि चित्तिविम्बागे भवति ।
पृथिव्यामुत्पन्नत्वात्पृथिव्यसि, भ्रूसि मुत्तानां भावयिष्यसि, भूपिरसि मृन्मपृ-
थिव्यमिमामिभूमिदेवताऽसि, अदितिरसि आत्तण्डनीयाऽसि । विश्वधाया विश्वस्य
पोषयिष्यसि । तथा विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य धर्त्री धारायिष्यसि ।
तादृशी त्वं पृथिवीं पञ्च नियतां कुरु । पृथिवीं दृंह दृढी कुरु । पृथिवीं मा
हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु । विश्वस्य सर्वस्य पाणापानव्यानोदानात्पवापु-
बृत्तिलामाय, पविटायि भृगृहस्थानिलामाय, चित्राय दाम्नीयाचरणलामाय ।
प्राणिनामेतस्य सर्वस्य सिद्धुष्यमपमन्त्रित्वापमितः पातु । केन रक्षणमिति
तदुष्यने—मसा स्वस्या महत्या योगक्षेमसंपत्त्या शतमेन ऋद्धिवाऽप-
न्तुस्वकारिणा दीनिविशेषेण । तव स्वामिभूता मा देवता तयाऽनुगृहीता त्वं
ध्रुवा स्थिरा सती मीदिहोतविश । अङ्गिरस्वत्, अङ्गिरसां चपनानुष्ठाने यथा
त्वं ध्रुवा स्थिरा तदन् । इत्यन्वसाध्यमुपधानं विबन्ते—

“स्वयमातृष्णामुप दधात्रीर्वै स्वयमातृष्णेमायेवोप वन्ते ” [सं० का०
५ प० २ अ० ८] इति ।

शर्कराख्यानां(णां) सुद्रवापाणानां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्वत
एव श्चिदमुक्ता सेयं शर्करा स्वयमातृष्णा, वामनोपदृश्यात् । सा च स्वयमा-
तृष्णा पृथिवीजन्यत्वात्पृथिव्येव । अतः पृथिवीमेवोपवन्ते ।

वस्याः स्वयमातृष्णामा अश्रोत्रभाषणं विबन्ते—

“अभ्युप प्रापयति प्राणमेवास्या दरात्यद्यो माजापत्यो वा अथः प्रजा-
पतिनेषामिं चिनुवे ” [सं० का० ५ प० २ अ० ८] इति ।

(स्वयमातृणादीष्टकोपधानाभिधानम्)

अन्तरस्या इष्टकायाः स्वनः सिद्धं छिद्रं प्रशंसति—

“ प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूना च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुरूपात्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

पुष्करपर्णादिषूपधेयत्वसाम्येनेष्टकात्वमुपचरितम् । स्वयमातृणा तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता तथाऽपि तस्या इष्टकात्व मुख्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यास्विष्टकास्वस्याः प्राथम्यमुच्यते । प्रथमेष्टकोपधीयमाना सती पशूनां यजमानस्य च श्वासं निरुध्मा (न्ध्या) न् । अनः श्वासस्य निर्गमनाय स्वतःसिद्धच्छिद्रयुक्ता कार्या । अथो अपि च सच्छिद्रत्वे सत्यावरणाभावात्स्वर्गलाकोऽपि प्रकाशितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्रेरुपदधाति ” इति । तदेतद्विबन्धे—

“ अग्नावग्निश्चेतव्य इत्याहुरेष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै पथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्र यच्छेत्तां ब्राह्मणश्चोप दध्यातामग्नावेव तदग्निं धिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

अग्निमेवाऽऽधारं कृत्वा तस्मिन्नग्नावेवापमग्निश्चेतव्य इत्याभिजा आहुः । तस्य कं उपाय इति तदुच्यते—योऽयं ब्राह्मणः स एवाऽऽधारभूतो वैश्वानरनामकोऽग्निः । अग्नेर्ब्राह्मणाभिमानिदेवत्वाद्ब्राह्मणस्याग्नित्वम् । अतोऽग्निरूपस्य ब्राह्मणस्य हस्ते मन्त्रसंस्लृतां स्वयमातृणां दधात् । ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च भिल्लित्वा तामुपदध्यातां, तावनाऽग्नावेवाग्निभितो भवति ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण “ अविदान्ब्राह्मणो वरं ददात्येकं द्वौ त्रीन्वा ” इति । तदेतद्विबन्धे—

“ ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्मोऽविद्वानिष्टकामुपदधाति त्रिविरान्दद्यात्त्रयो वै प्राणाः प्राणानां सृष्ट्यै द्वावेव देवौ द्वौ हि प्राणावेक एव देव एको हि प्राणः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

यः स्वयमविद्वान्निष्टकामुपदधाति स्वयमातृणां स एव आर्तिमाप्तुं समर्थो भवति । अनस्तत्परिहारामाश्रयैव वरदानं कुर्यात् । वरशब्देन श्रेष्ठत्वाद्गौरुच्यते । त्रिद्वैवेक इति पक्षा विकल्पिताः । प्राणोऽपानो व्यान इति त्रित्वं, व्यानमन्तर्मांष प्राणापानाविति द्वित्वम्, अज्ञानमन्तर्मांष प्राण इत्येकत्वम् ।

(स्वयमातृणादृष्टिकोपधानाभिधानम्)

कल्पः—“काण्डात्काण्डात्परोहन्तीति द्वाभ्यां दूर्वाष्टकाम् ” इति । उपदृष्पादि-
त्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह—

काण्डादिति । काण्डशब्दः स्तम्भवाची । परुःशब्दः पर्ववाची । यावन्तः
काण्डाः स्तम्भाः सन्ति तत्रैकैकस्मात्स्तम्भात्प्रकर्षेण दूर्वात्पद्यते । एकस्मिन्नपि
स्तम्भे यावन्ति परंषि पर्वणि सन्ति तेष्वेकैकस्य पर्वणः परितः प्रकर्षेण दूर्वा-
त्पद्यते । हे दूर्वे त्वं तत्तत्काण्डोत्थावात्तत्तत्पर्वणि प्रकर्षेणोत्पद्यमाना वन्से ।
एवा, एवमनेन प्रकारेण नोऽस्मदर्थे शतसंख्यानेन सहस्रसंख्याकेन च त्वदीय-
भेदेन त्वत्स्वरूपं मतनु प्रकर्षेण विस्तृतं कुरु । अथ द्वितीयामाह—

या ज्ञानेनेति । हे दूर्वे या त्वं शतसंख्याकेन स्वरूपेण मतनोषि
अत्यन्तं विस्तारयामि । तथा महम्मसंख्याकेनाऽऽकरेण विरोहन्ति विविधमुप-
धत्ते । हे इष्टके देवि तस्यास्ते वयं हविषा विधेम परिचरेम ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधानं विवक्षते—

“पशुर्वा एष मदाग्निं खनु वै पशव आयवने रयन्ते दूर्वाष्टकामुष दधाति
पशूनां भृत्ये ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

पशुमाग्निहेतुत्वादग्नेः पशुत्वम् । ईपदर्थवाच्याह । यवसगन्दो घासवाची ।
अल्पघासे प्रदशे पशवो नैव रयन्ते । अतः पशूनां धारणाय घासरूपां दूर्वा-
ष्टकामुषदध्यात् । तस्याश्च स्वरूपं सूत्रकारेणोक्तं—“सलोष्टं हरितं दूर्वास्तम्भम-
मण्डिञ्जामम् ” इति । मन्त्रद्वयं प्रशंसति—

“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्ये ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

प्रथममन्त्रस्य मथमनादर्थः मनिद् इति दर्शयति—

“काण्डात्काण्डात्परोहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन सेवा प्रतिष्ठित्येति ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

द्वितीयेऽर्धे सहस्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

“एवा नो दूर्वे म तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह साहस्रः पजापनिः पजा-
पतेगप्ये ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८ इति ।

साहस्रसंख्याकपाण्युत्पादकत्वात्पजापतेः साहस्रत्वम् ।

कल्पः—“अपादाऽस्तीति द्वाभ्यामनाद्यापुपरिष्ठाह्वयणम् ” इति । उपद-
ष्पादिति शेषः । तत्र प्रथमामाह—

(स्वयमातृष्णादीष्टक्रोपधानाभिधानम्)

अथाढाऽसीति । उत्तानिर्भाणकाल एव येयमिष्टका निर्मिता सेवमपाढा । तथा च सूत्रकारणोक्तम्—“ य उत्सां करोति सोऽपाढामेतस्या एव मृदस्तूर्णी चतुरस्रां व्यालिखितामिष्टकाम् ” इति । हे इष्टके त्वमपाढा केनाप्यपरिमुना सहमाना विरोधिनः परिभवन्त्यासि । येऽस्मभ्यं दातव्यं न प्रयच्छन्ति तथाविधानरातीञ्चञ्चून्सहस्र परिभव । ये तु पूर्वमरातयो न भवन्तीतः परमरातित्वमिच्छन्ति तानप्यरातीञ्चञ्चून्सहस्र परिभव । अथ द्वितीयापाह—

सहस्र पृतना इति । हे इष्टके पृतना वैरिसेनाः सहस्र परिभव । ये तु पूर्व सेनारहिता अपि वैरिण इतः परं सेनामिच्छन्ति तानपि पृतन्यतो वैरिणः सहस्र परिभव । सहस्रसंख्याकं वीर्यं सामर्थ्यं यस्याः सा सहस्रवीर्षांसि । सा तादृशी त्वं मा मां जिवन् प्रीणय ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपाढायाः स्थापनप्रकारविशेषं विवक्षते—

“ देवलक्ष्यं वै व्यालिखिता तामुत्तरलक्षणां देवा उपादधतावरलक्षणमसुरा यं कामयेत वसीयान्स्पादित्युत्तरलक्षणां तस्योप दध्यादक्षीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्स्पादित्यधरलक्षणां तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा भावयति पापीयान्भवति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

यस्यामादांयामिष्टकायां त्रिषुण्णवदेस्तावयं क्रियते सेयं व्यालिखिता । तत्र्यालिखितत्वं देवानां चिह्नम् । ततो देवास्तामपाढामुर्वदेशवर्तीविह्नपुक्कामुसादधत । असुरास्त्वधोदेशवर्तीविह्नपुक्कामुसादधत । तस्माद्देववर्जनसमृद्धयर्थंमूर्ध्वमाविचिह्नपुक्कामिवोपदध्यात् । सोऽप्यमन्वयः । असुरवधोमुत्तविह्नपुक्कत्वे सत्येनं यजमानमसुरजात्यनुसारिणं कृत्वा परामृतं करोति ।

अथ देवचिह्नं विवक्षते—

“ व्यालिखिता भवतीमे वै लोकारूपालिखितैर्म्य एव लोकेभ्यो भ्रातव्यमन्वरेति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

तिसृभिरङ्गुलिभिरान्त्रिखिता व्यालिखिता, दयाविधां कुपात् । तथा सति त्विसृभ्याम्याल्लोक्त्रपरूपा भवति । तेन लोक्त्रयाद्भ्रातृभ्यो निःसारितो भवति ।

कल्पः—“ मधु वाता क्रतापत इति तिसृभिर्दध्ना मधुभिभेण कूर्ममम्यज्य ” इति । तत्र प्रथमापाह—

(स्वयमातृणादीहृत्कोपथानाभिधानम्)

मधु वाता इति । अन्नं यज्ञमात्मन इच्छतीत्युतामन्, तस्मै यजमानोय वाता वायवो मधु क्षरन्ति मधुरं रसं मारयन्ति । सिन्धवः समुद्राश्च मधुरं रसं मारयन्ति । ओषधीरोषधयोऽपि नोऽस्मदर्थं माध्वीर्भ्रुररसोपेताः सन्तु ।

अथ द्वितीयामाह-

मधु नक्तमुतेति । नक्तं राधो मध्वस्माकमस्तु । उदापि चोषति ममति मध्वस्तु । तथा यत्पार्थिवं रजस्तस्सर्वं मधुमन्माधुर्भ्रुरसेपितमस्तु । नोऽस्माकं पिता पितृस्थानीया धीर्भ्रवस्तु मधुररसोपेताऽस्तु । अथ तृतीयामाह-

मधुमाञ्ज इति । वनस्पतिरथत्यादिर्नोऽस्मदर्थं मधुमानस्तु माधुर्भ्रुरसोपेतोऽस्तु । सूर्पोऽपि मधुमान्संतापरादित्यष्टक्षणमाधुर्भ्रुरसोपेतोऽस्तु । तथा गावो नोऽस्मदर्थं माध्वीर्भ्रुरक्षीरोपेता भवन्तु ।

कल्पः-“ मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात्स्वयमानृणायाः प्रत्यञ्चं जीवन्तं कूर्मं प्राङ्मुखं उपदधाति ” इति । पाठस्तु-

मही द्यौरिति । मही द्यौर्येयं मही द्यौः पृथिवी च घाषापृथिवी ते उभे नोऽस्मद्विषमिषं पशं विमक्षिता फलवृष्ट्या सेक्तुमिच्छताम् । भरीमभिर्भरणशक्तिभिर्नोऽस्मान्पिपृतां पूरयेताम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विवस्ते-

“ अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं यः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु पासपंघत्कूर्ममुपदधाति यथा क्षेत्रदिदञ्जता नपत्येवमेतं कूर्मः सुवर्गं लोकपञ्जता नपति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

अङ्गिरसो महर्षयो यदा स्वर्गं लोकं गतास्तदा ताननु कूर्मोऽप्यन्वग(प्यग)-च्छम् । अतः स्वर्गमार्गाभिः कूर्मः क्षेत्रज्ञ इव सन्पश्येत् शक इति तमत्रोपदध्यात् । प्रकारान्तेरेण कूर्मोपधानं प्रशंसति-

“ मेधो वा एव पशूनां यत्कूर्मो यत्कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उप तिष्ठन्ते ” [सं० वा० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

योऽयं कूर्मः स एव पशूनां मेधो यज्ञवत्प्रतिहेतुः । अतः कूर्मोपधानेन तं कूर्मं पशवः स्वहेतुभूतपञ्जत्वेन पश्यन्तो यजमानगृहे पाप्ता भवन्ति । उपशेषस्य कूर्मस्य जीवनोपेतारमुष्णं विवस्ते-

“ श्मशानं वा एतत्क्रियते यन्मुवानां पशूनां शीषोऽप्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं

(स्वयमातृण्णादीष्टकोपधानामिधानम्)

कूर्ममुपदधाति तेनाश्मशानचिद्वास्तव्यो वा एष यत्कूर्मः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

मृतानां पशूनामभ्रवृषभवृष्टिगबस्तानां गिरांस्त्युपवेयानीत्युपरिष्ठादक्षयति । संदेतस्थानं श्मशानमेव कृतं भवति । जीवकूर्मोपधानेनायं यजमानोऽश्मशानचिद्भवाति । किंच यः कूर्मोऽस्ति स एष वास्तव्यो निवासयोग्यः कूर्मपृष्ठे भूमेरवस्थितत्वान् । ततोऽपि कूर्मोपधानमित्यर्थः ।

उपधानात्पूर्वमभ्यञ्जनं विधत्ते—

“ मधु वाता ऋतायत इति दध्ना मधुभिभेणाभ्यनक्ति स्वदयत्येवैनम् ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति । अभ्यञ्जनेननं कूर्मं स्वाद् कुरोति । अभ्यञ्जनसाधनद्रव्यद्वयं प्रशंसति—

“ ग्राम्यं वा एतदञ्जं यद्धारण्यं मधु यद्दध्ना मधुभिभेणाभ्यनक्त्युभयस्यावरुद्ध्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

उभयस्य ग्राम्यस्याऽऽरण्यस्य च भोग्यजातस्य ।

कूर्मोपधानमन्त्रे धौः पृथिवी चेतिशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ मही धौः पृथिवी च न इत्याहाऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

स्वयमातृण्णायाः पूर्वदेशं कूर्मस्य विधत्ते—

“ पाश्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य सपष्ट्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति । पाश्चं प्राग्देशवर्तिनम् । स्वर्गलोकोऽपि प्राग्देशवर्ती ।

तस्मिन्प्राग्देशे कूर्मस्य प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुप दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यङ्गः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

स्वयमातृण्णायाः पुरस्ताद्प्राग्देशः कूर्मस्य कूर्मं प्रत्यङ्मुखमुपदध्यात् । यस्मादेवं तस्मादाहवर्तिनस्य पुरस्ताद्युपे बद्धाः पशवः प्रत्यङ्मुखत्वा यज्ञं सेवन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्रादेशमात्रं चतुःलवत्यौदुम्भरमुल्लखलमुत्तरेऽस्ते प्रयुनक्ति नवैषिधस्य पूरपित्वाऽवहत्य । रापूषेदं विष्णुर्वि चक्रव इति मध्येऽग्रेरुपदधाति ” इति । तदिदं विधत्ते—

१ ल. च. 'श्वर्गम' । २ ल. च. तत एत' । ३ ल. च. 'मानः इम' । ४ ल. च. 'चिद्भ' । ५ क. च. द. 'धमं द्र' ।

(स्यमातृष्णादीष्टोपगनाभिमानम्)

“ यो वा उपनाभिधर्मं चिनुने यजमानस्य नामिवनु प्र विजति स एनधी-
भरो हिंसितोरुलूखलमुप दधात्येता वा अंगेनाभिः मनाभिमेवार्धं चिनुनेऽ-
हिंसार्षि ” [सं० का० ५ प० २ अ० ८] इति ।

नाभिग्रहितत्वेन त्रीपमानोऽंगधैयजमानस्य नामिं प्रविश्य हिंसितुं प्रभवति ।
अथो नाभिस्थानीयमुलूखलमुपदधान् । तथा सति मनाभिर्येनास्य हिंसा न
भवति । उलूखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विशने—

“ औदुम्बरं भवत्यूर्ध्वं उदुम्बर ऊर्ध्वपेराव रुन्धे ” [सं० का० ५ प०
२ अ० ८] इति । देशविशेषं विशत्ते—

“ मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्ध्वं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्ध्वं
मुञ्जते ” [सं० का० ५ प० २ अ० ८] इति ।

हस्तनाभिनीधोऽलूखलस्य प्रादेशपरिमाणं विशत्ते—

“ इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुत्सेन संभिनन् ” [सं० का० ५ प० २
अ० ८] इति । उपगानात्पूर्वभाषिण सर्वापवावेषानं विशत्ते—

“ अथ हन्त्यन्धमेशकः ” [सं० का० ५ प० २ अ० ८] इति ।

अन्पवाऽऽज्ञातमिदं विष्णोरिति मन्त्रमुलूखलोपवाणे विनिपुङ्गे—

“ वैष्णव्यर्चोप दधानि विष्णुर्वे यज्ञो वैष्णवा वनम्पनयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति
ठापयति ” [सं० का० ५ प० २ अ० ८] इति ।

कल्पः—“ तद्विष्णोः परमं पदमिति मुगल्य ” इति । पाठस्तु—

तद्विष्णोः परममिति । गुरव्यं विद्वांसो वेदान्तपारं मता विष्णोस्तत्प-
रमं पदं सदा पश्यन्ति । कीदृजं, दिव्याकाशे निरावरणे चक्षुर्गिवाऽऽनतं व्याप्तम् ।
सादृशस्य विष्णोरनुग्रहान् । वैष्णववनस्तिका मुगल्यमुपदधानी रथः । एतन्म-
स्यसाध्यमुलूखलविधित्वेनापि पूर्वोदाहृतं वैष्णव्यर्चोपवादिवात्परं योजनीयम् ।

कल्पः—“ ध्रुवाऽसि पृथिवीति मध्येऽग्नेरुद तानि ” इति । तत्र प्रकृतत्वा-
दुत्सामिन्यनुवर्तते । पाठस्तु—

ध्रुवाऽसि पृथिवीति । हे पृथिवि पृथिवीकं प्रेतया तत्स्वरूपं हे उत्से त्वं
ध्रुवाऽसि पृथिव्यवः संश्रामं कर्तुमिच्छतः अत्रु राहस्यामिमय । इनेमिदं वैरमुनेन
रघुनाभूत्सामानेन धृतेन पूरिता सत्यागा औपच्छः । एतन्मन्त्रसाध्यमुत्सोपधानं
विशत्ते—

(मयमातृणादीष्टकोपवानानिधानम्)

“ एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः संभूतं यदुखा यदुखामुपदधात्मिभ्य एव लोकेभ्यो ज्योतिरिव रुन्धे ” [सं० का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

उखारूपं यदुख्यासि तदिदमेषां पृथिव्यादीनां लोकानां संचन्धि ज्योतिर्भ-
षति । अतन्तत्संपादनायोग्यामुपदध्यात् । देशविशेषं विधत्ते—

“ मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योति-
रुपास्महे ” [सं० का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

मध्यत उदरमध्ये जठराग्निरूपं ज्योतिरुपास्महे प्रतिदिनमनुभवामः ।

उ चेयाया उखायाः सिकतापूरणं विधत्ते—

“ सिकताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैधानग्रस्य रूपं रूपेणैव वैधानग्रस्य रूपं ”
[सं० का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति—

“ यं कामधेन क्षोभुकः स्यादित्पूनां तस्योप दध्यात्क्षोभुः एव भवति यं
कामधेनानुपदम्यदन्नमद्यादिति पूर्णा तस्योप दध्यादनुपदस्यदेवान्मसि ” [सं०
का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

सिकताभिः पूरिताया ईपन्पुनाया उखाया उपधाने मणि क्षोभुकोऽन्नरहितः
भुवाशीलो भवति । सोऽयं व्यतिरेकः । सिकतापूर्णाया उपधाने त्वनुपदस्यदे-
वाक्षीयमागमेवान्मसि । सोऽयमन्वयः ।

कलरः—“ प्रवाहुगिष्टकायां हिरण्यशकलावधुः(धु)स यास्ते अग्ने सूर्ये रुव
इति द्वाभ्यां वापभृतम् ” इति । तत्र प्रथमापाह—

यास्ते अस्म इति । हेऽग्ने सूर्ये सूर्यमण्डल उद्यत उदयं गच्छतस्ते तव
रुचो दीप्तयो रश्मिर्भी रश्मिभस्वरूपेण दिवमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । रात्रौ
या अग्नेर्दीप्तयस्ता एव सूर्योदयकाले सूर्यरश्मयो भवन्ति । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मणे
सप्तम्यात्—“ उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निगुममाराहति ” इति । ताभिः सर्वाभिर्दी-
प्तिमिर्नोऽस्मदीयाय जनाय यजमानाय प्रकाशं कुरु । अथ द्वितीयापाह—

या वो देवा इति । हे देवा वो सुष्पार्कं संचन्धिनः सूर्यमण्डले वर्तमाना
या रुचो दीप्तयः सन्ति । तथा गोऽग्नेषु च या दीप्तयः सन्ति । हे इन्द्राग्नी
हे बृहन्ने त्रयोऽपि सूर्यं [ताभिः सर्वाभिः] नोऽस्मदर्धं रचं वत् प्रकाशं संवा-

(स्वयमातृणाद्दृष्टिकोपचानामिधानम्)

दृश्यते । एतन्मन्त्रसाध्यं वामभृद्गात्र्याया इष्टकाया उपचानमौपानुवाक्यकाण्डे
द्रष्टव्यम् । कल्पः—“ विराद्ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचः ” इति । पाठस्तु—

चिराद्ज्योतिरिति । विशेषेण राजत इति विराद्, एवंविधा रेतःसिगारूपा
मध्यमेष्टकाऽस्मद्नुमहार्थं ज्योतिरधारयन् । मध्यमाजत इति सत्राद्, तादृशी द्वितीया
रेतःसिगिष्टका । स्वयमेव राजत इति स्वराद्, तादृशी तृतीया रेतःसिगिष्टका ।

कल्पः—“ अग्ने युक्त्वा हि ये तव युक्त्वा हि देवहृतमानिति द्वाभ्यामुत्वापाः
हृत्वा ” इति । तत्र प्रथमामाह—

अग्ने युक्त्वेति । हेऽग्ने देव तव संबन्धिनो येऽथासौ ये केचिदरवाः साधवो
दान्ताः सन्त आशवः शीघ्रगामिनो(णो) भूत्वाऽरमलं वहन्ति सुष्टु वहन्तीत्यर्थः ।
तानश्वान्युक्त्वा योजय । अथ द्वितीयामाह—

युक्त्वा हीति । हेऽग्ने त्वं देवहृतमान्देवानामतिशयेनाऽऽद्धातून्युक्त्वा योजय ।
हिशब्दः यामिदार्थवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन्कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः—रथिरश्व-
निवेति । रथस्वामी यथाऽश्वान्योजति तद्वत् । किंच त्वं पूष्यः पुरातनो होता
होमोत्पादको भूत्वा निषदोऽस्मिन्त्यागस्थाने निर्षाद । वामभृन्मन्त्रयोरिव रेतःसि-
ङ्मन्त्राणां होममन्त्रयोश्च ब्राह्मणमौपानुवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः—“ पुरुषाशिरसि हिरण्यशेल्कान्प्रत्यस्पति द्रप्सश्चस्कन्देत्यारयेऽभूद्देदं
विरवस्य भुवनस्येति वर्चं त्वेति दक्षिणेऽक्षिगोलके रुचे त्वेति सव्ये द्युते त्वेति
कर्णयोर्मांसे त्वेति दक्षिणस्यां नासिकायां ज्योतिषे त्वेत्युत्तरस्याम् ” इति ।

उदाहृतेषु मन्त्रेषु प्रथमामृचमाह—

द्रप्सश्चस्कन्देति । द्रव्यान्तरसंघटनेन स्फुटितो हिरण्यशेल्को द्रप्तः ।
पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पैतित इत्यर्थः । स च द्रप्तो हुतः सन्स्थानत्र-
वेऽनुसंचरति द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्पर्षते—

“ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपविष्टते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” ॥ इति ।

सोऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । द्यामिन् च योनिमनु अन्तरिक्षरूप-
मिदं स्थानमनु संचरति । यश्च पूर्वः, योऽपि पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्था-
नविशेषस्तमप्यनु संचरति । तृतीयं योनिं द्युलोकरूपमादित्यस्थानमनु संचरति ।

(स्वयमातृणादीष्टकोपचानामिधानम्)

तमिमं त्रिषु स्थानेष्वनुसंचरन्तं द्रप्सं जुहोमि मनमा हृतमिव भावयामि । कुत्र होम इति तदुच्यते—अनु सप्त होत्रा इति । यस्या दिशि द्रप्सः पतितस्तद्ग्यतिरिक्ता होमयोग्याः सप्त दिशो याः मन्ति तासु अनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं द्रप्सो हृत आदित्यादिस्थानत्रयेषु संचरन्नुपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः । अथ विकल्पितां द्वितीयामृचमाह—

अभूदिदमिति । इदं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वाजिनमन्नमभूत् । तथा वैश्वानरस्य च विश्वेषां नराणां स्वामिनोऽग्नेश्चान्नमभूत् । अयमग्निर्हिरण्येन ज्योतिषा स्वयं ज्योतिष्मानभूत् । तथा स्वप्नो रोचमानोऽग्निर्वचंसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान्स्वयमपि कान्तिमानभूत् । अत्र वासुधमा ज्योतिः । शरीरगतकान्तिर्वचं इति ।

ऋचे त्वेति । ऋचे त्वा र्चे त्वेति यजुर्द्वयम् । हे हिरण्यशकल येमृक्स्तोत्ररूपा तदर्थं त्वां दक्षिणाक्षिगोलके प्रत्यस्यामि । तथा हे हिरण्यशकल याऽस्तौ र्गदीप्तिस्तदर्थं त्वां वामाक्षिगोलके प्रत्यस्यामि ।

एतैर्मन्त्रैर्यस्यावयवेषु हिरण्यशकलानि प्रत्यस्पन्ने तस्य पुरुषशीर्षस्योपधानं विधत्ते—

“ सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सवीर्यत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

अत्र हि पुरुषशीर्षांभर्षभबृष्णिबस्तानां शिरांस्युपवेयानि । तेषां मध्ये यः पुरुषः स एक एव पशूनां सहस्रं यजमानाय प्रयच्छति । अन्ये त्वर्षभभृष्णिबस्ताश्चत्वारः पशवो मिलित्वा पशूनां सहस्रं प्रयच्छन्ति । तथा सत्यभ्रादिभ्यः पुरुषस्यातिप्रशस्तत्वात्तदीयं शिरो मध्य उपदध्यान् । तच्चोपधानं वीर्यसाहित्याय संपद्यते । तस्य पुरुषशीर्षस्योखामपीपदेशं विधत्ते—

“ उखायामपि दधाति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति । उखायामुखासपीपे ।

तस्य पुरुषशीर्षस्याऽऽस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं विधत्ते—

“ व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणा अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशक्तान्प्रत्यस्यति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्चयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

(स्वयमात्पुण्यादीष्टद्वेषानामिधानम्)

तदेतत्पुण्यस्य शिरः पाणोर्विषुक्तस्याद्यज्ञाने, प्राणास्तु मरणहीनत्वादमृत-
मित्युच्यन्ते । लोके हि पाणविद्योगे सति शरीरस्यैव मर्णं न तु प्राणानाम् ।
हिरण्यं चाग्निमयांगे सति विनाशाम्बावादमृतम् । अतः प्राणसंचारस्थानेष्वारथा-
दिषु हिरण्यशकलान्मक्षिपेत् । तथा तत्सुखाया प्रतिष्ठापितं शिरः पाणैः
समृद्धं भवति ।

कल्पः—“समित्स्रवन्तीति श्रुतानङ्कयेन दध्ना मधुमिश्रेण पुण्यशिरः
पूरयति ” इति । पाठस्तु—

सामित्स्रवन्तीति । घेनाः पानयोग्या दधिमध्ववयवाः सामित्स्रवन्ति मन्त्रकम-
वदन्त्येव । तत्र दृष्टान्तः—सरितो न मरित इव, यथा नद्यः पवद्मन्ति तदनु ।
ते चान्तः शरीरस्थाभ्यन्तरे हृदा मनसा हृदयपुण्डरीकवर्तिनाभ्यन्तरेणैव पूषमानाः
शोष्यमाना दधिमध्ववयवा भृतस्य धागाः संपद्यन्ते । तास्य धागं अमिचक्र-
शामि अभितः प्रकाशयामि । अनुभवामीत्यर्थः । आसा घृतभागणा मध्ये हिर-
ण्ययः सुवर्णमय इव तेजोस्वरूपः पुरुषस्य मूर्तां वेतसे जलपवाहपध्वगतवेतम-
नृक्ष इवावभासते । एतन्मन्त्रमाध्वं पूर्णं विधत्ते—

“दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति मध्वव्योऽस्मान्तीति ” [सं० का० ५ प० २
अ० ९] इति ।

अहं मध्वव्योऽस्मानि मधूररममोगयोग्यो भवानीत्यनेनाभिप्रायेणैतत्पुनरागिरो
मधुयुक्तेन दध्ना पूरयेत् । तस्य दध्नो गुणाविशेष विधत्ते—

“श्रुतातङ्कयेन मेध्वत्वाय ” [सं० का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

द्विविधं दधि, तत्रैकं रजनप्रक्षेपादिना स्वयमेव घनी भवति, अन्यत्तु पैक-
क्षीरोदातञ्चनेन निष्पद्यते । तत्र क्षीरातञ्चनाभ्या निष्पन्नं यागयोग्यम् । तस्मा-
त्सादृशेनैव पूरयेत् । तदिदं दधिमधुद्वयं प्रशंसति—

“ग्राभ्यं वा एतदन्तं यदध्वारण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभयस्या-
वरुध्मै ” [सं० का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

कलाः—“तस्मिन्सुपर्णो मधुहृत्कुलायति पुरुषशिर आदाय” इति । पाठस्तु—

१ क. घ. ड. °रमो° । २ क. घ. ड. पक्ष मडा° । ३ स. °सयात° । ४ क. घ. ड. तस्य
हृतक्षी° ।

(स्वयमानुष्णात्रीप्रकोपधानामिधानम्)

तस्मिन्सुपर्ण इति । तस्मिन्वेतसस्थानीये पुरुषगिरसि मधुकृतकथि-
न्मधुकर आस्ते । कीदृशः, सुपर्णः गोभनपक्षोपेतः। कुलायी कुलायो मधुकराणां
निवासस्थानं सोऽस्यास्तीति कुलायी । किं कुर्वन्, देवताभ्यो देवतार्थं मधु भज-
न्संपादयन् । तस्य पुरुषगिरसस्तीरे समीपे हरयो मधुहरणशीलाः सप्तच्छिद्रव-
र्तित्वेन सप्तसंख्याका मधुकरा आसन्ते । किं कुर्वन्तः, स्वधां स्वधाकारोपल-
क्षितमोग्यवस्तुरूपाममृतस्य मधुनो वारां दुहानाः शवयन्तस्ते । पुरुषगिरसि
प्राणसंमृद्धिसंपादनाय हिरण्यगकलप्रक्षेपः पूर्वमभिहितः । प्राणेषु समृद्धेषु
सत्तु चेतनं जीवात्मानमासाद्य मधुकररूपत्वं संपाद्य तेन पुरुषगिरः पशस्यते ।
यथा लोके मधुकरः कस्मिंश्चिद्बुधे स्वनिवासाय कुलायं कृत्वा मधु संपादयति,
तत्र मध्वर्थं यदेवा (प) रं कुलायं कृतं तस्य चिद्रूपपासु नाडीषु क्षुद्रा
मधुकराः स्वस्वशक्त्यनुसारेण मधु संपादयन्तो वर्तन्ते तद्वत् । तदेतत्सर्वमत्र
रूपककल्पनया संपादितम् । इत्थं पशस्यमिदं पुरुषगिरोऽनेन मन्त्रेण स्वी-
कुर्यात् । यत्पूर्वं विहितं पुरुषगिरिषुमुसदवातीति तदेतदुपधानं कर्तुमिदं पुरुषशी-
र्षादानं द्रष्टव्यम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

ध्रुवेति स्वयमानुष्णां स्पृशेत्प्रेति दधाति ताम् ।
काण्डाद्दूर्ध्वोत्तकां द्वाभ्यामपाठां मधुं वा त्रिभिः ॥
अनक्ति मधुमिश्रेण दध्ना कूर्मं महीन्यतः ।
कूर्मं दधाति तद्विष्णोर्मुसलं हि भुवेत्युत्साम् ॥
यास्ते वामभृतं द्वाभ्यां विराड्नेत्रसिवास्त्रिभिः ।
अग्ने द्वाभ्यामुत्वाहे नो दध्मः पुनराशीर्षके ॥
आस्ये स्वर्णं किंनरं मन्दाभ्यां ति वा मधेह् ।
ऋचे रुचेर्देवाद्ऋषोः सुवर्णशक्ते क्षिपेत ॥
समिद्धध्ना च मधुना पूरयेन्नरः कम् ।
तस्मिन्स्तच्छिर आदत्ते पञ्चदिग्गिरीरिताः ॥

अत्र भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकारणे विनियमः—

१ स. 'वर्षं कु' । २ ड. 'वर्षं न' । ३ घ. 'सर्वं कन्वे' । ४ स. च. 'कल्प' ।

५ स. च. 'ध्रुवस्त्रिभिः' । ६ स. च. 'हंति च' । ७ स. च. 'द्वयोत्तमोः' ।

(पशुशर्षोपधानाभिधानम्)

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुत्विजः ।

स्वामिनः पूर्ववन्नैवमभ्वर्योर्वचनादिदम् ॥

“ य एतामिष्टकामुपदध्यात्म श्रीन्द्रान्दद्यात् ” इत्यत्राभ्वर्योर्गोत्रयदानं वाच-
निकम् । नहास्ति वचनस्वानिमारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाथंप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आदित्यं गर्भं पर्यसा समञ्जन्तसहस्रस्य
प्रतिमां विश्वरूपम् । परिवृद्धग्धि हरसा माऽ-
मि मृक्षः शतायुषं रुणहि चीयमानः । इमं
मा हिंसीद्विपादं पशुनाः सहस्राक्ष मेध आ
चीयमानः । मयुमारण्यमनु ते दिशामि तेन
चिन्वानस्तनुवो नि पीद । वातस्य धाजिं वरु-
णस्य नाभिमश्वं जज्ञानः सरिरस्य मध्ये ।
शिंशं नदीनाः हरिमद्रिबुद्धमग्ने मा हिंसीः
(१) परमे व्योमन् । इमं मा हिंसीरेक-
शफं पशुनां कंभिरुदं वाजिनं वाजिनेषु ।
गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्त-
नुवो नि पीद । अजस्रमिन्द्रमरुषं भूरण्यमग्नि-
मीडे पुषंचित्तौ नमोभिः । स पर्वाभिकर्तुशः
कल्पमानो गा मा हिंसीरदिति विराजम् ।
इमं सगुद्रं शतधरमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य
मध्ये । घृतं दुर्हानामदितिं जनायाणं मा

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

(२) हि०सीः परमे व्योमन् । गव्यमार-
ण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि
षीद । वरुंत्रिं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञा-
ना० रजसः परस्मात् । मर्हा० साहस्रीमसुरस्य
मायामग्ने मा हि०सीः परमे व्योमन् । इमामू-
र्णायं वरुणस्य मायां त्वचं पशूनां द्विपदां
चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जानित्रमग्ने
मा हि०सीः परमे व्योमन् । उष्टमारण्यमनु

(३) ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि
षीद । यो अग्निरग्नेस्तपसोऽधिं जातः शोचा-
त्पृथिव्या उत वां दिवस्परिं । येन प्रजा
विश्वकर्मा व्यानद्रुतमग्ने हेडः परिते वृणक्तु ।
अजा ह्यभेरजनिष्ट गर्भात्सा वा अं पश्यज्जानि-
तारमग्ने । तथा रोहमायन्नूप मेघ्यासस्तया देवा
देवतामग्र आयन्न । शरभमारण्यमनु ते दिशामि
तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीद (४) ।

(अग्ने मा हि०सीरग्ने मोर्षुगारण्यमनु शरभं नवं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

म. अनुवाके स्वयमातृष्णाद्युपधानमन् । दशमे पशुशीर्षोपधानं वक्तव्यम् ।

कल्पः— आदित्यं गर्भमित्युस्तायां पुरस्तात्पु (श्चि)वुकं प्राचीनमुत्तानं प्राङ्मुखं
पृथवा . " इति । पुरुषशिर इत्यनुवृत्तिः । राठन्तु—

(पशुशरीरविधानविधानम्)

आदित्यं गर्भमिति । हेऽग्रे त्वं चीयमानः सन्नादित्यं गर्भमदितिदेवतायाः संबन्धि तत्कार्यरूपं गर्भसदृशमिदं पुरुषशरीरं परियुङ्ग्विष्य परितो वर्जितं कुरु । हरसा तेजसा त्वदीपञ्चाटारूपेण मांसभिवृक्षोऽभिमर्शनं स्पर्शं मा कुरु । ज्वालया सर्वं दहनप्येतत्पुरुषशरीरं मा दहेत्यर्थः । अनेन दाहामावेन तं गर्भं यजमानं वा शतायुषं लुण्ठि कुरु । कीदृशं गर्भं, सहस्रस्य भनिमां पशुसहस्रेण तुल्यं सदृशम् । अत एव ब्राह्मणेऽभिहितम्—“ सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां पञ्चद्वि सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशरीरमेष दधानि सवीर्यत्वाय ” इति ।

कल्पः—“ पशुशरीराण्युपदधाति यं कामपेतापशुः स्यादिति विपुर्चीनानि तस्येत्युक्तं वातस्य धाजिमिति पुरस्तात्पतीचीनमश्वस्याजसमिन्दुमिति पश्चात्पाचीनमृषमस्य धत्वात्रिं त्वष्टरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णेयो आग्निरेरित्नुत्तरतो दक्षिणं वस्तस्य तान्यव्यवायेनोत्सर्गैरुपतिष्ठत इमं मा हिंसीर्दिपादमिति पुरुषस्येयं मा हिंसीरिदं कदापित्यश्वस्येयं सपुदमित्यपमस्येयामूर्गायुमिति वृष्णेरजा हस्तेरिति वस्तस्य ” इति ।

तत्तन्मूर्धोपधानमन्त्रेभ्योऽन्तरमेवाऽऽप्नातास्तत्तदुपस्थानमन्त्रा अनु ते दिशा-पतियुत्सर्गोत्सर्गात्वाद्दुत्सर्गा इत्युच्यन्ते । तेषैवेवैस्वत्ताच्छिरस उपस्थानं कुर्वात् । तत्र पुरुषशरीरस्योपस्थानमन्त्रमाह—

इमं मा हिंसीरिति । हे सहस्राक्ष सहस्रानंरुपाकञ्ज्वालारूपचक्षुर्मुक्त (* हे मेव यज्ञनिष्पादक,) आचीयमानः सर्वतः पशुमूर्धमिरुषचयं प्राप्नुवानः पशूनां ब्राह्मणाभारणानां च मध्य इमं पुरुषमूर्धंत्वं द्विपादं ब्राह्मणपशुं मा हिंसीर्दाहरसां हिंसां मा कार्षीः । यदि तव मध्यापेक्षा तर्हि ते । मक्षणाये-ममारण्यं मयुं लुण्ठ्यमृगमनुदिद्यामि पुरुषशरीरं त्वन्नदपत्वेनातिगुजामि । तेन मयुमक्षणेन ज्वालारूपास्तनुवस्तवदीपतनुश्विनवारः पोषयन्निह निदि ।

अथाशशिरस उपधानमन्त्रमाह—

वातस्य धाजिमिति । हेऽग्रेऽथं मा हिंसीर्ष्वालयया वा इह । विविधरो-गेभ्यो रक्षणमदाहः । सहस्रमश्वस्य रोगाः नानि । तेभ्यः सर्वेभ्यः पालयमित्यर्थः ।

* धनुश्चिह्नान्तं ब्राह्मणस्यस्थाने ' मेवे यत् ' इति भवितुं युक्तम् ।

(पशुशीषोपधानामिधानम्)

तच्च परममुत्कृष्टं, रक्षितस्याश्वस्य पुनरुपद्रवकथा यथा न जायते तथा रक्षणं रक्षणस्य परमत्वं, तादृशे परमे व्योमन्नेनमथं स्थापयेति शेषः । कीदृशमथं, बानस्य ध्राजिं वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । बरुणस्य नाभिमू, अपामधिपतेर्वरुणस्य नाभिस्थानीयं, यथा स्वोदरमध्येवर्तिनी नाभिवंशपावरणादिना पाल्यते तद्दृश्यन्तप्रियत्वाद्बरुणेन पालनीयमित्यर्थः । अत एव प्रियत्वमभिप्रेत्य “ मजापतिर्वरुणायाश्चमनयन् ” इत्याज्जायते । अथमेवकाण्डेऽपि “ वारुणो वा अश्वः ” इत्याज्जातम् । सरिरस्य मध्ये जज्ञानं समुद्रजलस्य मध्ये वडवात्कृणेणोत्पन्नम् । अत एवाप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यन्यत्र श्रुतम् । नदीनां शिशुम् । यदा नदीनां पतिः समुद्रः पूर्वोक्तन्यायेन पिता तदा नदीनां मातृत्वादयं तच्छिदुः । हरिसुपर्णात्कृडस्य पुरुषस्य हतारं नेवारम् । अदिबुद्धं मार्गमध्ये सुरैश्चूर्णीकृता येऽद्रयः क्षुद्रपाषाणास्तैर्बुद्धं, तादृशान्पाषाणान्दृष्ट्वा मार्गेऽस्मिन्नधो गत इति बोद्धुं शक्यते । अथाश्वशिरस उपस्थानमन्त्रमाह—

इमं मा हिंसीरिति । पशूनां चतुष्पदां मध्य एकशकमिममथं मा हिंसीः । कीदृशमथं, कनिकदं हेपाशब्दरूपेणात्यन्तक्रन्दनेनोपेतं, वाजिनेषु वाजिनं शीम- गतिमुक्तेषु प्राणिष्वत्यन्तशीघ्रगतिमुक्तम् । गौरः सिंहः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ ऋषमशिरस उपधानमन्त्रमाह—

अजम्रमिन्दुमिति । पूर्वेषां महर्षीणां चित्तिबुद्धिस्तत्र पूज्यत्वेन वर्तमानमिति शेषः । तैर्धर्ममेतमाग्निं नमोभिर्नमस्कारैर्युक्तोऽहमिदं स्तौमि । कीदृशमग्निम् । अजस्तमिन्दुं निरन्तरं परमैर्धर्मोपेतम् । अरुःशब्दो मर्मवाची । अरुवं मर्मसंघातं भ्ररण्यं भरन्तं पालयन्तम् । यथा यजमानस्य मर्माणि वैरिणो नोद्बा- टयन्ति तथा कुर्वन्तमित्यर्थः । सोऽग्निरादित्यरूपेण स्थित्वा पर्वभिरमावास्था- दिभिस्तिथिभिर्ऋतुशस्तास्मिन्स्मिन्नृतौ कल्पमानः कर्माणि संपादयन्वर्तते । तादृश हेऽग्ने गामृषममूर्धानमेतं मा हिंसीः । कीदृशं गाम्, अदितिपत्तण्डनीयं विराजं विशेषेण राजमानम् । अथर्वमशिरस उपस्थानमन्त्रमाह—

इमं समुद्रमिति । हेऽग्ने जनाय यजमानार्थमिमं गामृषममूर्धानं मा हिंसीः, किन्तु परमे व्योमन्नुत्तमे विविधरक्षणे स्थितं कुरु । कीदृशम्, इमं समुद्रं

१ ऋ. इ. “द्रवः कदा न । २ स. “र्थः । तथा ब” । ३ म. यथा । ४ स. तथा ।

५ ऋ. इ. “२ व” । ६ घ. इ. “मया” । ७ स. च. “त्तं पोषय” ।

(पशुशीर्षोत्पत्त्याभिधानम्)

मन्वमुत्तमं, जनघारं स्वजातीयधेनुदारा जनसंख्यारक्षारोपेनम् । अत्र एवोक्तं
 जलपवाहसदृशं, भुवनस्य मध्ये व्यच्यमानं विद्यमानं सेव्यमानं वा, पुनं दुहानां
 स्वजातीयधेनुक्षीरादिद्राग मृतदोहनयुक्तम्, अदिनिमखण्डनीयम् । गवयो गौस-
 दृश भाग्यो मृगविशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ वृष्णिगिरस उपधानमन्त्रमाह-

वरुत्रिं त्वष्टुरिति । हेऽग्नेर्ध्विं वृष्णिगिरे मा हिंसीः । कीदृशीमवि, इष्ट-
 रंत्वात्रं त्वाणां निर्माता यम्बटा तस्यानुग्रहाद्वरणीयरूपयुक्तां, वरुणस्य नाभि-
 र्भेनिष्ठनिवाकम्पाग्नेनाभिरथानीयां, पश्मात्रजो जज्ञानामुत्कर्षांजगदञ्जना-
 त्मजापत्यस्य उत्तरात् । ममकाण्डे उत्तरो नाहम्बामित्यादिवान्यध्विः पशु-
 नाभिति भ्रुवत् । महीं महर्ना साहर्कां सहस्रामुल्पाभसुरस्य पायां भुवर्मानोरसु-
 रस्य संचन्वित्वेन निर्मितम् । अत्र एव द्वितीयकाण्डे सुवर्मानुरित्यादिवार्येना-
 भिरिवा । वृष्णिगिरस उपधानमन्त्रमाह-

इमामूर्णांयुमिति । हेऽग्र इमामूर्णांयुमवि वृष्णिगिरोरुपां मा हिंसीः ।
 कीदृशीं, वरुणस्य भाषापनिष्ठनिवाकस्पाग्नेः संचन्वित्वेन निर्मितं, द्विपदां
 मनुष्याणां चतुष्पदां गवादीनां च स्वचं त्यक्तसदृशीम् । यथा त्वचा शरीरमानुषं
 तथा द्विपदो मनुष्याः शीतनिवाग्णायाविजन्पेन कम्बलेनाऽऽच्छादिता भवन्ति ।
 चतुष्पादोऽप्यथा बलीवदांश्च मारवाहने मार्तवाय पृष्ठे कम्बलेनाऽऽच्छादिता
 भवन्ति । तथा त्वष्टुः मजापतेः सकाशाद्भुवद्यमानानां मजानां मध्ये मयगं
 जनित्रं प्रधानत्वेनोत्पन्नम् । प्राशान्यं च वरिष्वत्वात् । वरिष्वत्त्वं च बाहु-
 ल्यानां सर्वपादाभ्यां-“ तस्मान्ने वरिष्वन्तो वरिष्वद्यमृग्यन्त” इति । उष्टुः
 मरिचः । अथ वरुणेशिरस उपधानमन्त्रमाह-

यो आग्निर्गोरिति । अत्र पश्चम्यन्तोऽग्निर्गन्तोऽग्नेरतिवर्षमेन मजापनिवाची ।
 तस्य च सृष्टिसंक्रन्त्वरूपं यत्तपन्तम्मात्तपमो योऽपमिर्ग्यं दहारहेतुर्जातः । तपो-
 मुकादग्निर्जात इत्येवञ्चोद्भासणे ममान्नातम्-“ तद्भूयोऽनप्यत । तस्मात्तेपा-
 नादग्निर्जायत ” इति । मजापतेरनपतोऽग्नि जातो योऽग्निः पृथिव्याः परि-
 भूमेरुपरि गोचाच्छोचति तपनीयर्थः । उत वा दिवस्परि अपि च ररगंशोपरि

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

शोचति । किञ्च येन वस्तरूपेण विश्वकर्मा जगत्स्रष्टा प्रजापतिव्यानिद्विविधाः प्रजाः पशून्व्याप्तवान् । यस्तस्य प्रजापशुमृष्टिमायनत्वं काम्यपशुकाण्डे समा-
न्नातम्—“ततोऽजस्तूपरः समभवत्तत्र स्वायै देवताया आलभन ततो वै स प्रजाः
पशून्सृजत ” इति । हेऽग्रे तपसो योऽधिजातस्तथाविध तव हेडः कोशो
येन वस्तेन विश्वकर्मा समर्ज तं वस्त्रं परिवृणक्तु परिवर्जितं करोतु मा
दिनाशयत्वित्यर्थः । तस्यैव वस्तशिरस उपस्थानम् वमाह—

अजा ह्यग्नेरिति । हि यस्मादिष्मजाऽग्नेर्गर्भादुदरादजनिष्ट । अत एवाऽऽ-
न्नातम्—“ स आत्मनो वपामुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत् ”
इति । सैवाग्नेः प्रजापतेश्चोत्पन्ना जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यदुत्पत्त्य-
नन्तरमेव दृष्टवती । यस्मादेवमजा प्रशस्ता तस्मात्तयाऽजया मेध्यासो याग-
योग्या यजमानारोहं स्वर्गमुपायन्सामप्यिनैव प्राप्ता विलम्बमन्तरेणैव प्राप्ता
इत्यर्थः । किञ्चिदानीं वर्तमाना देवा अग्रे पूर्वस्त्रिःश्रुन्मनि तयैवाजया कर्माण्यनु-
ष्ठाय देवतामायन्नेवत्वं प्राप्ताः इदंश(गोऽ)स्य वस्तशिरसो महिमेति तात्पर्यार्थः ।
शरभः सिंहधर्ता क्रूरमृगः । उक्तैर्मन्त्रैः साभ्यं शीर्षोपधानं विवक्षे—

“ पशुशीर्षोप्युप दधानि पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्नेवाव रुन्ने ” [सं०
का० ५ म० २ अ० ९] इति ।

अन्वप्यनिरैकाभ्यां पशुशीर्षाणां पुरुषशीर्षामिमुष्यं विवक्षे—

“ यं कामयेतांपशुः स्यादिति विभूचीनानि तस्योष दध्याद्विषूच एवास्मात्प-
शून्द्धात्यपशुरेव भवति यं कामयेन पशुमान्त्स्यादिति समीचीनानि तस्योष
दध्यात्समीच एवास्मै पशून्द्धानि पशुपानेन भवति ” [सं० का० ५ म० २
अ० ९] इति ।

विभूचीनानि बहुमुखानि पुरुषशिरः प्रति विमुखानीत्यर्थः । सोऽप्यं न्यति-
रेकः । समीचीनानि पुरुषशिरः प्रत्यभिमुखानीत्यर्थः । सोऽप्यमन्वयः ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विश्रजे—

“ पुरस्तात्समीचीनमथस्योप दधानि पश्चात्समीचीनमृषमस्यापशवो वा अन्वे
मोअथेभ्यः पशवो गोअथनेवाग्नौ समीचो दधानि ” [सं० का० ५ म० २
अ० ९] इति ।

(पशुनीचोपधानाभिधानम्)

अधशिरः पूर्वस्थां दिशि पत्यद्मुत्त उपदध्यात् । ऋषमशिरः पतीर्यां दिशि प्राद्मुत्त उपदध्यात् । गोभ्योऽधोभ्यश्च येऽन्ये पशवस्ते जातितः पशुत्वेऽप्यपशवत्वादपशव एव । तस्मात्पशवयोगंवाशशिरसोराभिमुत्तवोपधानेन पशुमानार्थं सर्वान्यशूनभिमुत्तानेव करोति ।

अधोपस्थानपन्त्रेणवारण्यानामनुदेशनस्य तात्पर्यं दर्शयति-

“एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्वा एतद्गमौ म दधाति यत्पञ्चाशीर्षाण्युपदधान्यमुमारण्यमनु ते दिशाभीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान्यशूच्छुचमनूत्सृजति तस्मात्समावत्तशूनं प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयास्तः शुचा खूताः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

ये द्विपादो मनुष्पादयो येषु गवादयश्चतुष्पादा एतावन्त एव लोके विद्यमानाः पशवः । एवं सति पुरुषशीर्षस्य पञ्चाशीर्षाणां चोपधानेन तान्सर्वानमौ प्रक्षिपति । अतस्तत्परिहारायाऽऽरण्यपशूनामनुदेशनम् । तेन चानुदेशनेन ग्राम्येभ्यः पशुभ्योऽप्युत्तुष्पादऽऽरण्यान्यशून्यति शुचं वद्धितार्षं घेरयति । हि मस्मान्च्छुचा वद्धितायेनाऽऽरण्याः पशवः ऋताः प्राशास्तस्माद्ग्राम्यैः पशुभिरुत्तितिसाम्येऽपि ते कनीयांसो मूलपानहाः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“ नमो अस्तु सर्पेभ्य इति दक्षिणेऽसि सर्पांशिर उप दध्याद्विषूचीनं पञ्चाशीर्षैरपि वा मजुरेव वदेजोपदध्यात् ” इति । तत्रोपधानं विधत्ते-“ सर्पशीर्षमुप दधाति यैव सर्पं त्विषिस्तामिवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति । त्विषिर्दीप्तिः । मन्त्रपाठमात्रं विधत्ते-

“ यत्समीचीनं पञ्चाशीर्षैरुपदध्याद्ग्राम्यान्पशून्द्शुक्राः स्युर्पद्विषूचीनमारण्यान्मजुरेव वदेदव तां त्विषिं रुन्धे या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्हितरित नाऽऽरण्यान् ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

सर्पशीर्षस्थ संमुखत्वे विमुखत्वे च भावसद्भावात्प्रकारान्तरासंभवाच्च तदुपधानं परित्यज्य मन्त्रमेव पठेत् । तदा मन्त्रपाठेन सर्पैरिवारिपि प्राप्यते । संमुखविमुखत्वयोरभावादोपद्वयमपि नास्ति ।

तमिमं केवलमन्त्रपक्षमुपेक्ष्योपधानपक्षस्यैव प्राप्तिप्राप्तिप्रसवं विधत्ते-

“ अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विमिमैव रुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन शान्तम् ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

(पशुशीर्षोपधानामिधानम्)

सर्पं या त्विषिस्तामुपधानेन लभते । मन्त्रपाठेन सर्पशिरसः शान्तत्वाद्दश-
नमपि न भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आद्युखायां शिरो धत्त इममित्युपतिष्ठते ।
वाताश्वस्य शिरः प्राच्यां दध्यादिमं जपेत्तथा ॥
अजर्षमशिरः पश्चादिममित्येनुमन्त्रणम् ।
वरू दक्षिणतो बृष्णिशिरस्तन्मन्त्रणं त्विमाम् ॥
य उदीच्यां वस्तशिरस्तन्मन्त्रणमजेत्यतः ।
दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे षोडशाधिकरणे चिन्तितम्—

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ।
अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणवादोऽथवा स्तुतिः ॥
स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।
अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्यामिधापिना ॥
पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ।
लक्षणास्तत्र निमित्तं तु प्रशंसैव गवाश्वयोः ॥

इदमाम्नायते—“अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवः ” इति । अत्राजादिषु
श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न संभवति । पशुत्वमात्रनिषेधेन स्तुतेरपवि-
शानान् । ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणोऽभिधीयत इति चेत् । मैवम् । अजादि-
पशुविधिवैयर्थ्यसङ्गेन निषेद्धमशक्यत्वान् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटा-
दिषुदाश्रयमिदवाति । तस्मिन्घटादौ गवाश्वेत्माशक्यं नास्ति । सोऽयं प्राश-
स्त्याभावोऽजादिषु पशुष्वस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशु एव सन्तोऽप्यजादयो घटा-
दिसाम्याद्पशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्ववत् यजमानोऽर्षिसिद्धिराग्नेये मुखजत्वमादि-
त्वावत्तेजशिवत्वं च यजमानादिशब्दानां मन्त्राद्येषु प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्प्रवृ-
त्तफलं प्रस्तरादिप्रशंसा । इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशं-
सैव निमित्तं फलं च । द्विप्रकारा हि प्रशंसा—स्तुतिविद्यमानगुणोत्कर्षप्रकारः, स्तौषकेन शब्देन संपादितो गुणोत्कर्षप्रकारः । गवाश्वयोरजा-

दिभ्य उक्तर्षा लोकेसिद्धो यः सोऽथ निमिनम् । अजादयः स्वभावतः पशवो
अपि सन्ते गवाधो मत्पशवः संपन्नाः । इदंशो गवाधयोर्महिमति स्तुतिः
कृतम् । तस्मात् “अपशवो वा अन्ये” इत्ययमर्थवादः । अयमेव न्याय
अदाहरणान्तरे योजनयिः । “अपशो वा एव योऽस्मान्” इत्येकमुदाहरणम् ।
“अस्रवं वा एतद्यदुच्छन्दोमम्” इत्यपरमुदाहरणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमाशा-
दिर्ब्रह्मोऽपि गामर्हानत्वादयज्ञो भवति । इदंशः आश्रो महिमा । छन्दोमशब्देन
चतुर्विंशश्रतुश्रत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते वयः स्तोत्रा उच्यन्ते । अक्षरसं-
ख्यासाभ्येन गायत्रीप्रिष्टुब्जगतीछन्दोभिर्मर्षीयमानत्वात् । तेषां च विष्टुतिः
साधनालये द्रष्टव्या । अतः सत्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोपरहितत्वादत्वं
भवति । इदंशश्छन्दोमानो महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
वेिनरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके एवादशोऽनुवाकः) ।
इन्द्राग्नी गेचुना दिवः परि वाजेषु भूपथः ।
तद्वां चेति प्र वीर्यम् । श्रयंद्बुद्धमुत्त मनोति
वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहरी सपर्यात् । इर-
ज्यन्ता वभव्यस्त्वं यः सहन्तना महना वाज-
दन्ता । प्र चर्षामभ्यः ताना हनेतु न
पृथिव्या रिरिचाये द्विध्वं । सिन्धुभ्यः प्र
तिरेभ्यो महित्व मेन्द्राग्नी शिवा भुवनाऽ-
त्त्व्या मरुतो यस्य हि (१) क्षयं पाथा
दिवो विगृह्णाः । स सुगोपार्थभो जनः ।
यद्दीवीं यज्ञसहस्रो विप्ररग ता मतीनाम् ।

(यान्यानुवाक्याभिधानम्)

मर्हतः शृणुता हवम् । श्रियसे कं भानुमिः
सं मिमिक्षिरे ते रश्मिस्त ऋक्मिः मुखा-
दयः । ते वाशीमन्त इप्मिणो अभीरवो विद्रे
प्रियस्य मर्हतस्य धाम्नः । अवं ते हेड उदुत्त-
मम् । कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः
सखा । कया श्चिष्ठया वृता (२) । को अद्य
युक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो मामिनो
इदंणायन् । आसन्नपून्हुत्स्वसो मयोभून्य
एषां मृत्यामृणवत्स जीवात् । अग्ने नयाऽऽ
देवानाश्च शं नो भवन्तु वार्जेवाजे । अप्सर्वमे
सधिटव सौपर्धीरनुं रुच्यसे । गर्भं संज्जायसे
पुनः । वृषा सोम द्युमाश्च असि वृषा देव वृष-
व्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे । इमं ये वरुण
तस्वा यामि त्वं नो अमे स त्वं नो अमे (३) ॥

(हि वृता म एकादश च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

विष्णोर्दिवस्पन्नपतेऽपेतं सभितं मा ज्ञाता मा नोऽभ्यंस्थ्याद्भुवाऽसि
वरुणाऽऽदित्यं गर्भमिन्द्राग्नीं रोचनैकादश ॥ ११ ॥

विष्णोर्स्मिन्हभ्येविं त्वाऽहं धीतिमिदोत्रां अटाचत्वारिंशन् ॥ १८ ॥
हरिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयपपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके पशुशिरसामुपधानमुक्तम् । अथैतादशे याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

चातुर्मासेषु वरुणप्रधासारात्म्यं यद्द्वितीयं पर्वं तस्मिन्-हवीषि चत्वार्याग्नातानि-
“ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मारुतीषामिशां वारुणीषामिशां कायमेककपालम् ॥ ”
इति । तत्रैन्द्राग्रस्य पुरानुवाक्यामाह—

इन्द्राग्नी रोचनेति । दिवो द्युलोकस्य रोचना भामकी हे इन्द्राग्नी वाजेषु
हविलक्षणेष्वन्नेषु परिभूषथः परितः प्राप्नुतो भागमिति शेषः । तत्रस्मात्कार-
णादां युषधोर्वीषं सामर्थ्यं प्रचेति प्रकषेणाज्ञापि लोके सर्वेज्ञानामित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह—

श्रयद्वचृत्रमुतेति । यो यजमान इन्द्राग्नी सप्तमात्परिचरति । कीदृशावि-
श्राग्नी, सहस्री समानादानौ । स यजमानो वृषं वैरिणं श्रयद्विनाशयति । उतापि
च वाजमन्त्रं मनोति सर्वेभ्यः प्रपच्छति । पुनरपि भूरेवहुलस्य वसव्यस्ये-
ज्यन्ता, ईश्वरत्वं प्राप्तवन्तौ, सहस्रा स्वकीयेन बलेन सहस्रमाशतिशयेन सोढारौ
परबलस्याभिभवितारावित्यर्थः । वाजयन्ता वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्ती ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

प्र चर्षणिभ्य इति । हे इन्द्राग्नी घृतना संग्रामेषु हवेषु हविःस्वीकारार्थेष्वा-
दानेषु च चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः परिरिचाथे परिकावतिरिक्तौ भवथः । सर्वा-
नपि मनुष्यान्तिरिच्य वर्तथे इत्यर्थः । तथा पृथिव्या दिवश्च परिरिचाथे तदु-
भयमतिरिच्य वर्तथे । तथा सिन्धुभ्यः परिरिचाथे । तथा गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः
परिरिचाथे । किं बहुना, अस्यन्याऽन्यन्तमितराणि विधा भुवना सर्वाणि भुवनानि
मदित्वा स्वकीयेन माहिम्ना युवां परिरिचाथे अतिरिच्य वर्तथे ।

अथ मारुत्या आभिक्षायाः पुरेनुवाक्यामाह—

मरुतो यस्य हीति । हे मरुतो दिवो द्युलोकादागता यूयं यस्य यजमा-
नस्य क्षये गृहे पाथ रक्षां कुरुथ । कीदृशा मरुतः, विपहसो विशिष्टं महस्तेजो
येषा मे विमहसः । स जनस्तादृशो यजमानः सुगोपातमोऽतिशयेन रक्षको
भवतु । तत्रैव विकल्पिताभेन्यां पुरेनुवाक्यामाह—

(याज्यानुवाग्यामिधानम्)

यज्ञैवां यज्ञेति । मज्जवाहसो यज्ञस्य वोढारो हे मरुतो यज्ञैवां निमित्तभूतै-
हैवं मदीयमाह्वानं शृणुत । अथवा विप्रस्य यजमानस्य मतीनां चित्तवृत्तीनामनु-
ग्रहाय मदीयमाह्वानं शृणुत । तत्रैव याज्यामाह—

श्रियमे कं भानुभिरिति । हे(ते)मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं श्रियसे
प्राणिभिराश्रायितुं भानुभिर्मासकै रश्रिभभिः सूर्यश्रिभभिः सहिताः संमिमिक्षरे मेघ-
वृष्ट्या भूमिं मम्पकंसक्तुमिच्छन्ति । ते मरुत ऋक्भिर्पाङ्गापुरोनुवाकपात्स्याभि-
र्ऋग्भिः स्तुताः सन्तः सृत्वाद्यः शोभनं हविः स्वादितवन्तः । ततस्ते मरुतो
वाशीमन् उत्साहंजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्तः, इष्पिणः स्वगृहान्प्रति गत-
वन्तः, अभीश्वः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः,
प्रियस्य मास्तस्य धाम्नो मरुतां संबन्धि यत्प्रियं स्थानं तद्विद्रे लब्धवन्तः ।

अथ वारुणीमामिश्रामित्येतस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अथ ते हेड इति । अथ ते हेड इति पुरोनुवाक्या । उदुत्तमामिति याज्या ।
एतच्चोभयं वैशानरो न ऊत्येत्यास्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ कायमेककपालमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

कया नश्वित्र इति । कस्य प्रजापतेः संबन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे स्त्रीलिङ्गः
केतिशब्दो वर्तते । ऊतिशब्दो रक्षणवाची । कयोत्या प्रजापतिसंबन्धिना रक्ष-
णेन चित्र आम्रवद्विचित्रोऽयं यज्ञो नोऽस्मान्प्रत्यागतः । कीदृशो यज्ञः, सदा-
बुधः सर्वदा बधमानः, सत्त्वा सत्त्वित्तिरयतमः । स च यज्ञः कया प्रजापतिसं-
यन्त्रिन्या शशिष्ठयाऽतिशयितया शक्त्या वृता युक्त इत्यर्थः) तत्रैव याज्यामाह—

को अथ युङ्क्ते इति । कः प्रजापतिरद्यास्मिन्दिन ऋतस्य धुरि यज्ञस्याग्र-
भागे यज्ञपवृत्तवेलायामित्यर्थः । गा वाग्विशेषानस्मदीयस्तुतिरूपान्मुक्ते स्वचिते
योजयति । कीदृशान्वाग्विशेषान्, शिमीवर्तैः कर्मशुक्तानेतत्कर्मयोग्यामित्यर्थः ।
भामिनः स्वार्थोवभासकान् । दुर्हणायन्दुःखहरणशीलान् । आसन्नपून्स्मदीय-
मास्यं मुत्सामिष्यन्ति गच्छन्तित्यासन्नपवस्वान् । इत्स्वसो इत्सु स्तुत्यानां हृद-
येषु सन्ति तिष्ठन्तीनि इत्स्वसन्तान् हृदपंगमानतिप्रियामित्यर्थः । मयोभूस्तुम्हस्य
मावयितुम् । यो यजमान एषां वाग्विशेषाणां भृत्यां भरणक्रियामृणधर्द्धपति
पुनः पुनः स्तौतित्यर्थः । स यजमानो जीवाच्चिरं जीवति ।

अथ स्विरक्ततो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

(याज्यानुवाक्यमभिधानम्)

अग्ने नयेति । अग्ने नय सुषधेति पुरोनुवाक्या । आ देवानामपि पन्था-
विति याव्या । तच्चोभयममा घामिन्द्रार्मा इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथाऽऽभिसानिष्पादिनो वाजिनहविषो याज्यानुवाक्ययोः पतीके दर्शयति-
शं नो मवन्त्विति । शं नो मवन्तु वाजिनो हवेद्विविति पुरोनुवाक्या ।
वाणेवाजेऽवत वाजिन इति याव्या । एतच्चोभयं देवस्याहं सवितुरित्यनुवाके
व्याख्यातम् । अथावभूये प्रथमाज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह-

अप्यग्ने मधिष्टवेति । हेऽग्ने ते तव सधिः सहो वसवन्तु वरंते । स
रथोपधीरनुरुभ्यसे श्रीहियवाघोषधीरनुसरसि । जाठरामिरूपेण तस्वीकारात् ।
अरण्योर्गर्भे स्थितः सन्पुनः पुनर्जायते । अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोनुवाक्या-
माह-

वृषा सोम शुभामिति । हे सोम त्वं वृषा कल्पानां वर्षपितांसि ।
शुभान्दीप्तिमांशसि । हे देव यस्मात्त्वं वृषा वर्षपिता तस्मात्त्वं वृषन्नतो वर्षण-
निमित्तं यतं कर्म यस्य स वृषमतः । किंच यस्मात्त्वं वृषा वर्षपिता तस्मात्त्वं
मांषि पुण्यानि दधिषे । हे सोम त्वं वृषा धारयितांसि ।

अथ वारुणस्य याज्यानुवाक्ययोः पतीके दर्शयति-

इमं मे वरुणेति । इमं मे वरुण शुधीति पुरोनुवाक्या । तथवा घामि ब्रह्मणा
बन्धमान इति याव्या । एतच्चोभयमिन्द्रं वो विश्वतस्वरीन्द्रं नर इत्यनुवाके
व्याख्यातम् । अथामिवावृणस्विष्टकृतः संयाज्ययोः पतीके दर्शयति-

त्वं नो अम इति । त्वं नो अग्ने वरुणस्येति पुरोनुवाक्या । स त्वं नो
अग्नेऽवमो मवोतीति याव्या । एतच्चोभयमायुष्ट आयुर्दा अम इत्यस्मिन्ननुवाके
व्याख्यातम् । अथ विनियोगसंग्रहः-

वारुणाख्यप्रघासेषु याव्या अनपानुवाक्याः ।

इन्द्रार्मा तिस्र एन्द्राग्ने मारुते तु मरुत्वयम् ॥

अवोदु वारुणे यागे कया को कायपागके ।

अम आ देव(वा) संयाज्ये शं नो वाजे तु वाजिने ॥

अप्सुद्वयं चावभूथेऽनुवाक्ये आज्यभागयोः ।

(प्रथमचित्तिगतापस्याभिधानेष्टकामिधानम्)

इमं तस्या प्रधानस्य प्रोक्ते त्वं स त्वमित्यम् ॥

संपाद्ये इति मन्वास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देमादिघातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाभिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापपरिपाठकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

अथ चतुर्धाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वोभ्रन्त्सादया-

म्यपां त्वा भस्मन्त्सादयाम्यपां त्वा ज्योतिषि

सादयाम्यपां त्वाऽर्यने सादयाम्यर्णवे सदर्ने

सीद् समुद्रे सदर्ने सीद् सालिले सदर्ने सीदापां

क्षये सीदापां सार्धिषि सीदापां त्वा सदर्ने

सादयाम्यपां त्वा सघस्थे सादयाम्यपां त्वा

पुरीषि सादयाम्यपां त्वा योनौ सादयाम्यपा

त्वा पार्यसि सादयामि गापत्री उन्दंस्त्रिद्विप-

उन्दो जगती उन्दोऽनुद्विपुच्छन्दः पाक्लिच्छन्दः

(१) ॥

१८५५ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(प्रथमचितिगतापस्याभि गनेष्टत्ताभिगताम्)

(योनौ पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके तृतीय-

प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽरितं जगत् ।

निर्षमे तमहं वन्दे विद्यानीर्थमहेधरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये हि चितिक्षेत्रं निरूपितम् ।

वाच्यास्तृतीयके पञ्च चितयोऽथ त्रयोदश ॥

अनुवाकास्त्रिभिर्द्वाम्पां तथा द्वाम्पां चतुष्टयात् ।

एकेन चितयो याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

तत्र प्रथमोऽनुवाके प्रथमचितिगता अपस्यामिथाना इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अपस्या उपदधात्यर्षां त्वेमन्सादयामीति पञ्च पुरस्तात्पती-
चीरणवे सद्ने सीदेति पञ्च दक्षिणत उदीचीरर्षां त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च
पश्चात्पार्शीर्षांयत्री छन्द इति पञ्चोत्तरतो दक्षिणा ” इति ।

तत्र प्रथमपञ्चकमन्त्रानाह—

अर्षां त्वेमन्निति । हे इष्टके त्वा त्वापपाभेमञ्जलरांभन्विनि प्रवाहादिगमन-
प्रकारे सादयामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । औन्नन्वीचीतरङ्गादि-
रूप उन्दने भस्मन्मासके द्रुह्णरूपे ज्योतिषि प्रकाशनेर्षत्य इत्यर्थः । अपने
नदीरूपारूपरे । अथ द्वितीयेष्टकापञ्चकमन्त्रानाह—

अर्षांवे सद्ने सीदेति । अर्षांवेद्यन्नेन सादृश्यात्पौढतटाकाद्युपलक्ष्यते ।
तच्चार्षां सद्ने, तस्मिन्स्थाने हे इष्टके सीदोपविश । समुद्रः पसिद्धः । सलिल-
शब्देनानिर्धारितविशेषो जलमात्राधार उपलक्षितः । क्षीयन्ने शुष्यन्त्यापोऽवेति
शुष्कतटाकादिः क्षयः । जलेन सह मेघे धीयते स्थाप्यत इति सधीर्वयोपलादिः ।
अथ तृतीयपञ्चकमन्त्रानाह—

(प्रथमचित्तिगतापस्याभिधानेष्टकाभिधानम्)

अपां त्वा सदने इति । हे इष्टके त्वापपां सदने नद्यादौ सादयामि । अद्भिः सह विद्यु इयो यत्र मेघे तिष्ठन्ति सोऽयं मेघः सधस्थः । पुरीषशब्देन नद्यादिगतः सित्ता उच्यन्ते । योनिशब्देन जलकारणभूतोऽग्निरुच्यते । “ अग्ने-
रापः ” इति श्रुतेः । पीयते जलं जीमूनेरत्रेति पाथः समुद्रः । अथ चतुर्थप-
ञ्चकमन्वानाह—

गायत्री छन्द इति । हे इष्टके स्वं गायत्र्याख्यच्छन्दोत्प्राप्तिसि । एवमि-
तरत्रापि । एतैर्मन्त्रैः साधपमुपधान विधत्ते—

“ पशुवां एष यदग्निर्पोनिः खलु वा एषा पशोर्विक्रियते यत्नाचीनमैष्टका-
द्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या अपस्या उप दधाति योनावेव रेतो दधाति ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

योऽयमग्निः स एष पशुमाप्तिहेतुत्वात्पशुरेव । इष्टकोपधानात्पूर्वं यदङ्गजात-
मनुष्ठीयते तेन पशोरेषा योनिरेव विरुता भवति । यथा लोक ऋतुकाळे विरुता
योनी रेतोधारणमपेक्षते तद्वदित्यर्थः । अष्टिङ्गमैर्मन्त्रैरुपयेया इष्टका अपस्याः ।
ताश्च रेतःस्थानीयाः । अनस्ता उपदध्यात् । तदुपधानेन योनावेव रेतो धारितं
भवति । सामान्येन विहितं विशेषाकारेण पुनर्विधत्ते—

“ पञ्चोप दधाति पाङ्गाः पशवः पशूनेवास्मै म जनयति ” [सं० का०
५ प्र० २ अ० १०] इति ।

अथ पुरस्तादित्यप्याहर्त्तपम् । पूर्वस्थां दिशि पञ्चेष्टका उपदध्यात् । सपुच्छैः
पादैः पञ्चभिर्पोगात्पशवः पाङ्गाः ।

अथ द्वितीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते—

“ पञ्च दक्षिणतो वज्रो वा अपस्या वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाश्यद
हन्ति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

वज्रवद्वैरिनिवारणसमर्थत्वाद्पस्यानां वज्रत्वम् ।

अथ तृतीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते—

“ पञ्च पश्चात्माचीरुप दधाति पश्चाद्दे पाचीनरेतो भीयते पश्चाद्देवास्मै
माचीनरेतो दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

माचीः माङ्मुखाः । लोके हि पश्चिमायां दिशयवस्थितेन माङ्मुखेन पुरु-
षेण रेतः प्राचीनं संमुखमेव गर्माशये स्थाप्यते । अतो यजमानार्थमपि तथा
दृढं भवति । पूर्वपश्चिमपोरिष्टकाः सह प्रशंसति—

“ इञ्च पुरस्तात्पतीचीरुप दधाति पञ्च पञ्चात्माचीस्वस्मात्प्राचीनरेतो
धीयते पतीचीः प्रजा जायन्ते ” [सं० का० ५ प० २ अ० १०] इति ।
पतीचीः प्रत्यगववर्गाः । प्राच्यां प्रथमामाघाय ततः पश्चिमायां द्वितीयां
ततोऽपि पश्चिमायां तृतीयेत्येषा रीतिः । प्राचीरित्यत्र तद्विपरीता रीतिः ।
ओकेऽपि पुरो योन्यमिमुखत्वेन रेतःस्थापनं, तद्विपर्ययेण प्रजननम् ।
चतुर्थपञ्चकस्य देशं विधत्ते—

“ पञ्चोत्तरतच्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः पशून्नेव प्रजातान्स्वमागतन-
नामि पर्युहते ” [सं० का० ५ प० २ अ० १०] इति ।
पूर्वपिधानेन प्रजातान्प्रशाननेनोपधानेन स्वस्थानं प्रापयति ।
देशविशेषान्विधाय समुदायाकारेण प्रशंसति—

“ इयं वा अग्नेरतिदाहादग्निभेत्सैता अपस्या अपश्यन्ता उपपन्नत ततो वा
इषां नात्यदहघदपस्या उपदधात्पस्या अनतिदाहाय ” [सं० का० ५ प०
२ अ० १०] इति । अर्षां शान्तत्वादपस्याभिरतिदाहस्य परिहारः ।
पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ उवाच हेयमददित्त मस्रणाश्चं यस्यैता उपधीयन्ते य उ वेना एव
वेद ” [सं० का० ५ प० २ अ० १०] इति ।

यस्य यजमानस्यैता अपस्या उपधीयन्ते, योऽपि विद्वानेता(ना) अपस्या
कृत्प्रकारेण जानाति, स यजमानः त च वेदिता मस्रणा मुख्यया कुर्यात्स्वम-
द्विद्वानमप्येवमिदं वाक्यमियं पृथिन्मुवाच ह । तस्मादपस्याः पशस्ता इति
ः भाष्यार्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अपामपस्या दिक्ष्वेता उपधेयास्तु विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तत्त्वरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्त
प्राजायनो गायत्री वासन्ती गायत्रियै गाय-

(प्राणभृदिष्टकामिधानम्)

गायत्रादुपांशुर्गुपांशोस्त्रिवृत्त्रिवृतौ रथंतर
रथंतराद्दसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया
प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्योऽयं दक्षिणा विश्व-
५०र्मा तस्य मनो वैश्वकर्मणं ग्रीष्मो मानस-
स्त्रिष्टुग्नेष्मी त्रिष्टुभं ऐडमैडादन्तर्यामिोऽन्तर्या-
मात्पञ्चदशः पञ्चदशाद्बृहदबृहतो भरद्वाज
ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनः (१)
गृह्णामि प्रजाभ्योऽयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य
चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाणि चाक्षुषाणि जगती
वर्षा जगत्या ऋक्षममृक्षमाच्छुक्कः शुकात्स-
तदशः संतदशाद्वैरूपं वैरूपाद्विश्वामित्र ऋषिः
प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यं
इदमुत्तरात्सुवस्तस्य श्रोत्रं सौवः शरच्छ्रौ-
त्र्यनुष्टुप्छोर्यनुष्टुभः स्वारः स्वाराभ्युन्थी
मन्थिन एकविंश एकविंशद्वैराजं वैराजा-
ञ्जमर्दमिऋषिः प्रजापतिगृहीतया (२)
त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यं इयमुपरि मति-
स्तस्यै वाङ्माती हेमन्तो वाच्यायनः पृक्ति-
हेमन्ती पृक्त्तयै निधनवन्निधनवत आग्रयण
आग्रयणात्रिंशवत्रयस्त्रिंशौ त्रिंशवत्रयस्त्रिंशा
भ्याः शाकररैवते शाकररैवताभ्यां विश्वक-
र्मर्षिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि
प्रजाभ्यः (३) ॥

(त्वया मनो जग्मिर्दक्षिणः प्रजापतिगृहीतया विश्वम्) ।

इति षष्ठ्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाकेऽस्या उक्ताः । अथ द्वितीये प्राणभृत् उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अयं पुरो भुव इति पश्चात्तं प्राणभृत् दशदश प्रतिदिशम-
क्षणया दश मध्येऽन्तरा[मन्तरा]मूषधाय ” इति ।

तत्र पूर्वस्यां दिश्युधेयानां दशोष्टकानां मन्त्रमाह—

अयं पुरो भुव इति । भवत्यरमाज्जगदिति भुवः । भुवःशब्दः प्रजापतिमा-
षष्टे । पुरः पूर्वस्यां दिशि अयं भुवो वर्तत इति शेषः । हे इष्टके तद्रूपाऽसीत्य-
भिप्रायः । एवमुत्तरेऽपि वाक्येषु योज्यम् । तस्य भुवःशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः
संबन्धी प्राणः । अत्र एवापत्यत्वमुपचयं मौवापन इत्युच्यते । तस्य च प्राणस्य
श्वासवृत्तिरूपस्यापत्यत्वेनोपचरितः प्राणापनो वसन्त ऋतुः । तस्य च वसन्तस्य
संबन्धिनी वासन्ती गायत्री । तस्याऽऽन्दोत्पाया गायत्र्याः संबन्धि गायत्रं
साम । तस्माच्च गायत्रसाम्ना उत्पन्न इवोपाङ्गमहः । तस्माच्चेपाङ्गमहादुत्पन्न
इव त्रिवृत्स्तोमः । तस्माच्च त्रिवृत्स्तोमादुत्पन्नामिव रथन्तरं साम । तस्माद्रथन्तर-
साम्ना उत्पन्न इव वसिष्ठाख्य ऋषिः । हे इष्टके यथोक्तप्रकारेण प्रजापति-
प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामित्यर्थः । यद्यप्ययमेकवाक्यत्वा-
देक एव मन्त्रस्तथाऽपि प्रतीष्टकमावृत्त्या दश मन्त्राः संपद्यन्ते ।

अथ दक्षिणस्यां दिश्युधेयानाभिष्टकानां मन्त्रमाह—

अयं दक्षिणेति । विश्वानि वर्माणि जग्मद्व्यापाररूपाणि यस्यासौ विश्वकर्मा
प्रजापतिः । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि योज्यं विश्वकर्मा हे इष्टके तद्रूपा त्वमासी ।
प्राणवसन्तादिपरम्परेव मनोमूर्त्त्यादिपरम्परा व्याख्येया । ऐहमिति सामविशेषः ।

अथ पश्चिमायां दिश्युधेयानाभिष्टकानां मन्त्रमाह—

अयं पश्चाद्विश्वेति । विश्वं सर्वं जग्मद्व्यचति व्याप्नोतीति विश्वव्यचा ।
प्रजापतिः । शेषं पूर्ववद्योजनीयम् । वर्षाणि वर्षतुः । ऋक्षमिति सौमविशेषः ।

(प्राणभृतिष्ठकामिधानम्)

अथोत्तरस्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

इदमुत्तरादिति । नौति सर्वं जगत्प्रेरयतीति नृवःशब्दः प्रजापतिवाची ।
उत्तरस्यां दिशि यदिदं सुवः प्रजापतिशरीरं हे इष्टके त्वं तद्रूपाऽनीति धोऽप्यम् ।
स्वारगिति सामविशेषः । जेषं पूर्ववद्योऽप्यम् ।

अथ मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

इयमुपरि मतिरिति । मन्यते कृन्तं जगज्जानातीति मतिः प्रजापतिः ।
ऊर्ध्वायां दिशि येषं मतिः प्रजापतितनुर्हे इष्टके तद्रूपा त्वमासि । मतिनाम्नः
प्रजापतेरुपपत्त्यरूपा येयं वाक्सा माती । वाचोऽपत्यं वाच्यायनः । निधनव-
दिति सामविशेषः । तत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रजापतिरिन्द्रियमुत्पन्नः सामविशेषो
ग्रहः स्तोमः पृष्ठस्तोत्रं सामर्षिरिति नवानामितेषां पदार्थानां यद्यापे लोकप्रासिद्धौ
जन्यजनकभावो नास्ति, तथाऽपि मन्त्रार्थत्वेन मनसा भावयितुमिदमुक्तमित्य-
विरोधः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ प्राणभृत उप दधाति रेतस्पेव प्राणान्दधाति तस्माद्दन्माणन्शयञ्शृण्व-
न्पशुर्जायते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

पूर्वं रेतोरूपा अरुस्या उपहिताः । तत ऊर्ध्वं प्राणभृतामुपधानेन रेतसि
प्राणान्स्थापयति । यस्मादेवं गर्भाशये सित्के रेतसि प्राणाः स्थाप्यन्ते तस्मादे-
तःकायैः पशुवन्दनादिभिर्वाग्निष्वापरैर्युक्तो जायते ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—

“ अयं पुरो भुव इति पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैतामिदांधारायं दक्षिणा
विभ्रकमेति दक्षिणतो मन एवैतामिदांधारायं पश्चाद्विधम्यचा इति पश्चाच्चक्षुरै-
तामिदांधारेदमुत्तरात्सुवरित्पुत्तरनः श्रोत्रमेवैतामिदांधारेषमुपरि मविरित्पुारिष्ठाद्वा-
चमेवैतामिदांधार ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

तत्तद्विष्टकोपधानेन चित्तस्याग्नयर्जमानस्य वा प्राणादयो धृता भवन्ति ।

एकैकस्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां संरूपां विधत्ते—

“ दग्दशोप दधाति सवीर्यताय ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०]
इति । एकैकं मन्त्रं दग्दत्वं आवृत्यं दशोष्टका उपदध्यात् । तथा सति चित्तेः
सवीर्यत्वदाढ्यं भवति । अत्रोपधाने वक्तव्यं विधत्ते—

“ अङ्गयोप दधाति तस्मादक्षणा पशवोऽङ्गानि म हरन्ति पतिष्ठित्ये ”
[सं० का० ५ प० २ अ० १०] इति ।

पतीष्यामुपक्रम्य प्राच्यामवसाने सत्पाजवं भवति । नैर्ऋत्यामुपक्रम्यैशान्या समापनं वक्रत्वम् । एषमितरत्रापि । तदिदमक्षणेत्यनेनोच्यते । पशवोऽपि दक्षिणां पुरोवर्तिनं पादं प्रचाल्य पाश्चात्त्यं वामाङ्गवर्तिपादं प्रचालयन्ति । एवं पशुर्मांसादचालनेन वक्रत्वम् ।

सत्तद्दिग्विदिष्टा इष्टकारणत्तन्मन्त्रगतान्वसिष्ठादीनुर्पाश्च प्रशंसति—

“ याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आर्ष्णोद्या दक्षिणास्ताभिर्भरद्वाजो याः पतीषी-
स्ताभिर्विधमित्रो या उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्पा ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा ” [सं०
का० ५ प० २ अ० १०] इति । स्पष्टम् । एतद्वेदं पशंसति—

“य एवमेतातामृद्धिं वेदार्णोत्येव य आगामेवं बन्धुनां वेद बन्धुमान्भवति य
आसामेवं वत्सिं वेद कल्पतेऽस्मै य आगामेयमायतनं वेदाऽऽपतनवान्भवति य
आसामेवं पतिष्ठां वेद मत्सेष तिष्ठति ” [सं० का० ५ प० २ अ० १०] इति ।

ऋद्धिः समृद्धिहेतुर्वं, बन्धुनां समूहो बन्धुना । दशानां समूहाकार इत्यर्थः ।
वत्सिर्वंक्त[त्वं]कल्पना । आपतनं प्रागादिदेवविशेषः । पतिष्ठा तत्र स्थापनम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अयं प्राणभृतो दृष्ट्यात्पश्चादात्पश्चमन्त्रकेः(तं तु पश्चभिः) !

अत्र भीमांसा ।

पथमाध्यायस्य चतुर्थपादेऽष्टांशुनाधिकरणे चिन्तितम्—

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गमूमतः ।

अथैकमन्त्रगो लिङ्गसमगयो विशिष्यते ॥

“ प्राणभृत उपदधाति ” इत्यत्रापि सृष्टिन्वायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वः पक्षः ।
लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधाने विधिः । “ रेतस्येव प्राणान्दधाति ”
इत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्वोपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र
द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्ग-
माप्नायते—“ अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो मौवायनः ” इति । एकस्यैव
मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि च्छविणो गच्छन्तीतिवत्तरसहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राण-
भृच्छब्देन लक्ष्यन्ते ।

(अपानभृदिष्टकामिधनम्)

इति श्रित्तापणाचामविरचिते माधवीये वेदार्यपकागे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टक तृतीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्राचीं दिशां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता ब्रह्म
 द्रविणं त्रिवृत्स्तोमः स उं पञ्चदशवर्तनिस्त्रिवि-
 वर्यः कृतमर्यानां पुरोवातो वातः सानग्
 ऋषिर्दक्षिणा दिशां ग्रीष्म ऋतूनामिन्द्रो देवता
 क्षत्रं द्रविणं पञ्चदशः स्तोमः स उं सप्तदशव-
 र्तनिर्दित्यवाइवयस्त्रेताऽर्यानां दक्षिणाद्वातो वातः
 सनातन ऋषिः प्रतीचीं दिशां वर्षा ऋतूनां
 विश्वे देवा देवता विद् (१) द्रविणं सप्त-
 दशः स्तोमः स उं वेकविंशवर्तनिस्त्रिवृत्तो
 वर्यो ह्यापरोऽर्यानां पश्चाद्वातो वातोऽहभून
 ऋषिरुदीचीं दिशां शरदृतूनां मित्रावरुणौ
 देवता पुष्टं द्रविणमेकविंशः स्तोमः स उं
 त्रिणववर्तनिस्तुर्यवाइवर्य आस्कन्दोऽर्यानामु-
 त्तराद्वातो वातः प्रतन ऋषिरूर्ध्वा दिशां हेम-
 न्तशिशिरावृतूनां बृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविणं
 त्रिणवः स्तोमः स उं त्रयस्त्रिंशवर्तनिः पष्ठ-
 वादृत्योऽमिभूरर्यानां विष्वग्वातो वातः सुपर्ण
 ऋषिः पितरः पितामहाः परेऽवरैरेते नः पान्तु ते
 नोऽवन्त्वस्मिन्नह्नस्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
 पुरोधायामस्मिन्कर्मज्ञस्यां देवहृत्याम् (२) ॥

(विद्वेषवाद्योऽष्टाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतंत्रिण्यमंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके प्राणमृत इष्टका उक्ताः । अथ तृतीयेऽथानमृत उच्यन्ते ।

कल्पः—“वासीं वासीं प्राचीं दिशामिति पश्चात्तपमानभूतो यथा प्राणमृतः”

इति । तत्र प्राच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

प्राचीं दिशामिति । हे इष्टके दिशां मध्ये या प्राची ना त्वमसि ।
ऋतूनां मध्ये यो वसन्तस्तद्रूपासि । देवतानां मध्ये योऽग्निस्तद्रूपासि । रथकी-
यत्वेन संपादनीयानां त्रिविणानां मध्ये विशिष्टब्राह्मण्यरूपं यद्धनं तद्रूपा त्वमसि ।
स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्तामको यः स्तोमस्तद्रूपा त्वमसि । स उ सोऽपि त्रिवृत्स्तो-
यः पञ्चदशवर्तनिः पञ्चदशस्तोमस्य प्रवर्तकः । बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रिवृत्स्तो-
मप्रवृत्तौ सायां तत ऊर्ध्वंमाविष्वाजस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमाः प्रवर्तन्ते, तत्प्रव-
र्तकेशक्तिरूपा त्वमसि । वयसां मध्ये सार्वसंवत्सररूपं यद्धयस्तद्रूपा त्वमसि ।
अपविशब्दः सार्वसंवत्सरमुपलक्षयति । तथा हि—अविजातौ प्रायेण गर्भधारण-
मारभ्य षष्ठे मास्येव शिशुर्जायते । त्रिमंथका अविजन्मकाला यस्य वयसस्त-
द्वयस्यविशब्देनोच्यते । अथानां युगानां मध्ये परकृतमुगं तद्रूपा त्वमसि ।
वायुनां मध्ये पुरोवातारूपो यो वायुस्तद्रूपा त्वमसि । ऋषीणां मध्ये यः सान-
गात्त्व ऋषिस्तद्रूपा त्वमसि । अथ दक्षिणस्थां दिश्युपधेयानां मन्त्रमाह—

दक्षिणा दिशामिति । प्राच्यांदिर्नसवने पञ्चदशस्तोममनुष्ठाप्य तत ऊर्ध्वंमा-
विषु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशः स्तोमोऽनुष्ठातव्यः । तथा च स एव पञ्चदशः स्तोमः
सप्तदशस्तोमं प्रवर्तयति, तत्र या प्रवर्तनशक्तिः सा त्वमसि । वयसां मध्ये
द्विसंवत्सररूपोऽसि । दित्यवाद्शब्देन संवत्सरद्वयमुपलक्षयते । तथा हि—दित्यं
पुरुषं चालं वहतीति दित्यवाद्शब्दादिभेदेषु यः कश्चिद्वान्तरजातिरेडकः । स च
संवत्सरद्वयेन पुंचालं वहतीति दित्यवाद्शब्दः संवत्सरद्वयोपलक्षकः । दिनिः
स्वपठनं माण्डमङ्गादिचापलं तदहंतीति दित्यः पुंचाल इत्यर्थः । दक्षिणादित्य-

(अपानभृदिष्टकाभिधानम्)

व्ययं तु दक्षिणस्यां दिशीत्यमुमर्थं ब्रूते । यो वायुदक्षिणस्यां वाति स दक्षिणा-
द्वातः । तेन वाताविशेषणेन विशेष्यो यो वायुस्तद्रूपा त्वमसि । शेषं पूर्ववत् ।

प्रतीच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

प्रतीची दिशामिति । त्रयो वत्सा वत्सरा यस्यासौ त्रिवत्सो वर्षत्रयं तत्प-
रिमितं यद्द्वयस्तद्रूपा त्वमसि । अयन्ति गच्छन्ति तत्तत्कालानुसारेण वर्तन्ते
पाणिनोऽत्ययं युगत्वाः कालविशेषाः, तेषां मध्ये यो द्वापरस्तद्रूपा त्वमसि ।
पश्चिमायां दिशि यो वायुर्वाति तस्य पश्चाद्वात इति संज्ञा । एतत्संज्ञको यो
वाताविशेषस्तद्रूपा त्वमसि । अहमून इति कस्यचिद्वेनामधेयम् ।

उदीच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

उदीची दिशामिति । पुष्टशब्दः परिचर्यया वर्णत्रयपोषकत्वाच्छुद्धजाति-
माचष्टे । अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति—“स शौद्रं वर्णमसृजत्पूषणम्”
इति । तुर्यं चतुर्थं चतुर्थसंवत्सरोपक्रमं वहतीति तुर्यंवाट्, सार्धत्रिसंवत्सरोपक्रमं
यद्द्वयस्तद्रूपा त्वमसि । आ समन्तात्सकम्दनं धर्मस्य शोषणं यस्मिन्कलौ सोऽय-
मास्कन्दः । प्रतन इति कस्यचिद्वेनामधेयम् ।

मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

ऊर्ध्वा दिशामिति । वर्चो वर्चस्वान्, चतुर्ष्वपि वर्णेषु यो बलवांस्तद्रूपं
धनं त्वमसि । पष्ठे पृष्ठे भारं वहतीति पष्ठवाट्, स एव इकारान्तशब्देनोच्यते ।
चतुर्थे वर्षे संपूर्णे सति प्रायेण बलीवर्द्धो भारं वहति । अतो वर्षचतुष्टयरूपं
यद्द्वयस्तद्रूपा त्वमसि । क्लृप्तं धर्ममभिमवतीत्यभिभूः कल्पियुगावसानकालस्तद्रूपा
त्वमसि । नानादिक्षु सांकर्येण संचरन्वामुर्विष्वग्वातसंज्ञकः, तथाविधो यो वायु-
स्तद्रूपा त्वमसि । सुराणं इति कस्यचिद्वेनामधेयम् ।

सर्वेष्वेतेषु पञ्चतु मन्त्रेष्वनुपञ्जनीयं शेषमाह—

पितरः पितामहा इति । हे पितरो हे पितामहा हे परे मपितामहादयो
हृदये भ्रातृपुत्रादय इदृशा ये भवन्तः सन्ति ते भवन्तो नोऽस्मान्कर्मानुष्ठानाय
पान्तु पालयन्तु । किंच ते भवन्तो नोऽस्मान्पालनसिद्धयर्थमवन्तु । अस्मिन्ब्रह्म-
न्स्यां ब्राह्मणजातौ, अस्मिन्क्षेत्रेऽस्यां क्षत्रियजातौ, अस्यामाशिष्येत्स्यां का-
मनायाम्, अस्यां पुरोवापामेतस्यां राजपौरोहित्यवृत्तौ, अस्मिन्कर्मन्त्रसिन्धयनरूपे
कर्मणि, अस्यां देवहृत्यामेतस्यां देवताज्ञानरूपायां क्रियायां च निमिभूतायां
सूत्यां हे इष्टके त्वामुपदधामीति शेषः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“पाणभृत उपवाय संयत उप दधाति पाणानेवास्मिन्वित्वा संयद्भिः संयच्छति तत्संयतार संयत्प्रमथो पाण एवापानं दधाति तस्मात्पाणापानौ संचरतः” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

अन्तर्देशे पाणभृदारूपाः पूर्वोक्ता इष्टका उपवाय बहिर्देशे संयदारूपा इमा अपानभृत इष्टका उपदध्यात् । तथा सत्यग्नी पाणान्स्थापयित्वा संयदारूपा-मिरिष्टकाभिः संयच्छति दृढी करोति । अतः संयच्छत्येताभिरिति व्युत्पत्त्या संयन्नाम संयन्म । अपि च बहिःसंचाररूपे पाणे पुनरन्तःसंचाररूपमपानं स्थापयति । तस्माच्छोकेऽपि पाणापानौ संभूय संचरतः । पाणभृद्गणो विपरित-प्रकारं विषते—

“विपुधीर्केपं दधाति तस्मादिष्टवञ्चो पाणापानौ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

तस्मात्पाणभृतमपानभृतां चान्योन्यविपरिपङ्कपस्तस्माच्छोकेऽपि पाणापानाव-न्योन्यविपरितस्वत्पौ । बाहिर्गतिः पाणोऽन्तर्गनिरपानः ।

संयतौमात्सामुपधानं प्रशंसति—

“यदा अग्नेरसंयतमसुवर्गमस्य तत्सुवर्गोऽग्निर्परसंयत उपदधाति समवेनं यच्छति सुवर्गमेवाकः” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्नेः संयन्धि यदङ्गं सम्पद्म निगमितं तदङ्गं स्वर्गहितं न भवति, अ-द्रिस्तु स्वर्गहितोऽस्माकपपेक्षितः, तस्मादग्निं स्वर्गं कर्तुं संयत् उपदध्यात् ।

प्रथममध्ये कस्मच्चिदंशस्य तात्पर्यमाह—

“व्यविवेयः कृतमयानामित्याह वयोभिरेवापानव रुन्धेऽप्यैवेयास्ति” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

साधंसंवरतरादिरूपैर्वयोविशेषैरपामिधेषानि कृतादियुगानि प्राप्नोति । तेष्वयुगेस्तान्वयोविशेषान्प्राप्नोति । नहि वयोविशेषमन्तरेण जन्मद्विनस्य कृतादियुगेः संबन्धोऽस्ति, नापि कृतादियुगरूपस्य कालस्थाभावे काश्चिद्वयोविशेषः संभवति । महाप्रलये युगराहित्येन जन्मराहितानां वयोविशेषाद्यदर्शनात् । तस्मादन्योन्य-सापेक्षयोर्वयोर्युगयोरुभयोरप्यत्रोपादानम् ।

पञ्चस्वपि मन्त्रेषु पुरोवातो दक्षिणाद्वाग इत्यादीन्वापुविशेषान्प्रशंसति—

“सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मादप्यत् सर्वतः पवते” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

(द्वितीयचितावाश्विन्यास्येष्टकाभिवानम्)

यस्मादेता ईष्टकाः सर्वा अपि वायुशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयास्तस्मादयं लोकेऽपि वायुः सर्वासु दिक्षु संचरति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

माचीत्यपानभृत्संयादीतिनामदयान्विताः ।

पञ्चाशत्पूर्वदिक्षु मध्ये चोदपदधाति ताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसिं ध्रुवां योनिमा
सीद साध्या । उरुग्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्ताद्-
श्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा । स्वे दक्षे दक्ष-
पितेह सीद देवत्रा पृथिवी बृहती रराणा ।
स्यासस्या तनुवा सं विशस्व पितेवैधि सूनव
आ मुशेवाऽश्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा ।
कुलायिनी वसुमती वयोधा ररिं नो वर्ध
बहुलं सुवीरम् (१) । अपामंति दुर्मतिं
षार्धमाना रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती सुव-
धेहि यजमानाय पोषमाश्विनाऽध्वर्युं सादयता-
मिह त्वा । अग्नेः पुरीषमसि देवयानी तां
त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः । स्तोमंपृष्ठा
घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयंजस्वा-
श्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा । दिवो मूर्धाऽसिं
पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिशामधिपत्नी भुवः-

(द्वितीयचितावाभिन्याख्येष्टकाभिधानम्)

नानाम् (२) । ऊर्मिद्रंस्तो अपामासि विश्वकर्मा
 त ऋषिरश्विनोऽध्वर्यु सादयतामिह त्वा ।
 सजूऋतुभिः सजूविधाभिः सजूर्वसुभिः सजू-
 रुद्रेः सजूरादित्यैः सजूविश्वेदेवैः सजूदेवैः सजू-
 देवैर्वयोनाधिरमये त्वा येश्वानरायाश्विनोऽध्वर्यु
 सादयतामिह त्वा । प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि
 ग्यानं मे पाहि चक्षुर्म ऊर्ष्या वि माहि श्रोत्रं
 मे श्लोकयापास्पिन्वोपधीजिन्व द्विपात्पाहि
 चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय (३) ॥

(सुवीरं भुवनानामुष्यां समर्दश च) ।

इति छण्डोग्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽपानभूदाख्या इष्टका उक्ताः । तावता प्रथमा चितिः समाप्ता ।
 अथ चतुर्थाऽनुवाके द्वितीयस्यां चितावाभिन्याख्या इष्टका अभिधीयन्ते ।

कल्पः--“ श्वोभूते पोवांहिकीर्म्पा प्रचयं द्वितीयां चित्तं चिनोति ध्रुवक्षि-
 तिरिति पञ्चाऽऽभिनीरुपदधाति ” इति । तत्र प्रथमामाह-

ध्रुवक्षितिरिति । धवा स्थिरा क्षितिर्निवासभूमिर्यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवक्षितिः ।
 यस्यां भूमाविष्टका निवसन्ति तस्या भूमेश्चाञ्चल्यामावाःस्थैर्यं द्रष्टव्यम् । ध्रुवा
 विनाशरहिता योनिरुत्पत्तिहेतुर्मुद्गुपा यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवयोनिः । हे इष्टके
 तादृशी त्वं स्वरूपतोऽपि ध्रुवाऽसि । अर्मकपालादिभिः संपोष्य निर्मितत्वा-
 द्ध्रुवत्वम् । साध्याऽस्माभिः साधनीयोपधातव्या त्वं ध्रुवां योनिं स्थिरमग्नि-
 क्षेत्रत्वं स्थानमासीदाऽऽगत्योपविश । तदेव स्थानं विशिष्यते-उरुपस्योत्पायां
 स्थितस्याग्नेः केतुं ज्ञापकं प्रथमपिष्टकोपधानात्पूर्वमेव निष्पन्नम् । अतो
 हे इष्टके इहाऽग्निक्षेत्रे पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि देवानामध्वर्यु उमावभिनौ
 त्वां सादयता म्थापयताम् । अथ द्वितीयामाह-

(द्वितीयचिन्तावाचिन्त्याख्येष्टकाभिधानम्)

स्वे दक्षे दक्षपितेति । हे इष्टके स्वस्थाने निषीद । तत्र दृष्टान्तः—दक्षपितेति
 कुलोपमा । यथा दक्षपिता दक्षाणां व्यवहारकुलानां पुत्राणां गृहे पिता निषी-
 दति तद्वत् । देवत्रा देवेषु मध्ये तनुवा स्वकीयेन शरीरेण संविशस्व सम्प-
 गवस्थिता भव । कीदृशी, पृथिवी मृत्कार्यत्वेन भूमिस्वरूपा बृहती मौढा
 राणा निरुपद्रवत्वाद्गममाणा स्वासस्था सुखकरेऽस्मिन्स्थाने स्थिता । हे इष्टक
 आसुशेवा सर्वतः सुखेन सेवितुं शक्यैधि भव । क इव, जूनवे पितेव । यथा
 पुत्रार्थं पिता सुखेन सेव्यो भवति तद्वत् । अभिनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह—

कुलायिनीति । हे इष्टके त्वं कुलायिनी निवासस्थानवती वसुमती धन-
 वती धनप्रदेत्यर्थः । वयोधा दीर्घामुष्पस्य संपादिका सती नोऽस्मदर्थं बहुलं
 रयिं प्रभूतं धनं ज्वीरं शोभनं पुत्रं च वर्षं संपादय । अमतिं प्रज्ञामान्यं दुर्मतिं
 पापनुदिं चापनाधमाना निःशेषेण विनाशयन्ती रायसोषे धनपुष्टौ यज्ञपति-
 मामजन्ती सर्वतः प्रापयन्ती सुवः स्वर्गलोके यजमानाय यजमानार्थं पोषं
 पुष्टिं धेहि संपादय । अभिनेत्यादि पूर्ववत् । अथ चतुर्थीमाह—

अग्नेः पुरीषमसीति । हे इष्टके देवयानी देवान्प्राप्नुवती त्वमग्नेः पुरीष-
 मसि चित्यस्याग्नेः पूरकं वस्त्वसि । तां तादृशीं त्वां विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा
 अभिगृणन्तु सर्वतः कीर्तयन्तु । स्तोमपृष्ठा सर्वस्तोमैर्युक्तानि पृष्ठसोत्राणि यस्याः
 सा स्तोमपृष्ठा । पृष्ठैरुपातिष्ठत इति वक्ष्यति । घृतवती ह्योष्पमाणघृतसंयुक्ता
 सतीहास्मिन्सधस्थे सीद तिष्ठ । अस्मे अस्मभ्यं प्रजावत्पुत्रपौत्रादियुक्तं ब्रविणा
 धनमायजस्व सर्वतो देहि । अभिनेत्यादि पूर्ववत् । अथ पञ्चमीमाह—

दिवो मूर्धाऽसीति । हे इष्टके त्वं सर्वात्मिकाऽसि । कथमिति तदुच्यते—
 दिवो मूर्धाऽसि द्युलोकस्य शिरःस्थानीय आदित्योऽसि । पृथिव्या नाभिर्भूमे-
 नाभिस्थानीयो मेवांदिरसि । दिशां विष्टम्भनी मात्पादीनां दिशां विविधसां-
 कर्षेण स्तम्भयन्ती व्यवस्थापयन्ती । तथा भुवनानां सर्वेषामधिपत्याधिक्येन
 पालयित्री । तथाऽथां य ऊर्मिर्द्रप्सश्च तदुभयरूपाऽसि । विवकर्मा प्रजापतिरेव
 ते तव कापिद्रष्टा । अभिनेत्यादि पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साभ्यमुपधानं विधत्ते—

“उरसन्मयज्ञो वा एव यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्याग्नयर्मन्ति पूयति वा अग्न्य तदाभिनीरुप दधात्यभिनी वै देवानां भिषजौ ताम्पामेवास्यै भेषजं करोति” [सं० का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

योग्यं चीयमानोऽग्निः स एव उरसन्मयज्ञ एव । अस्मिन्मन्त्रानुष्ठेयानामवि-
पहुत्वात्सर्वथाऽपि प्रमादादिना क्वचित् किञ्चिदङ्गमुत्सन्नं भवत्येव । एतस्याग्नेः
संबन्धि किं नामाङ्गमनुष्ठितं किं नानुष्ठितमिति को ज्ञातुं शक्नोति । अहश्चन्द्रो
निषेधार्थः सर्वथा ज्ञातुं न शक्नोत्येव । तथा सत्यनुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य यद-
ङ्गमन्तर्पन्त्यन्तरितं कुर्वन्ति, अस्य यज्ञस्यैतदङ्गं पूयत्येव नश्यत्येव । तत्तस्माद-
न्तरायदोषप्रतिहारार्थमाभिनीरिष्टका उपदध्यात् । आग्निदेवयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया
इष्टका आग्निः । तदुपधानेन देवाभिषग्म्यास्यै यज्ञायौषधं करोति, संख्यां
विधत्ते-

“ पञ्चोप दधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्यै भेषजं करोति ” [सं०
का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

कल्पः-“ सज्जुर्ऋतुभिरिति पञ्चतंभ्या आग्निनीरनुपधाय ” इति । पाठस्तु-

सज्जुर्ऋतुभिरिति । हे इष्टके त्वमृतुभिर्वसन्तादिभिः सजुः समानधीतिरासि,
वसन्तादीनां यादृशी प्रीतिस्तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सजुःशब्दो योग्यः ।
विविधं अगदधति पोषयन्तीति ब्रह्मादयो विधास्तैर्विधाभिः । वसवो रुद्रा आ-
दित्या विश्वे देवा देवाश्च प्रसिद्धास्तैरैतैः पञ्चविधैः पञ्चधा मन्त्रभेदः । पूर्वोत्तर-
भागौ सर्ववानुपश्येते । विधाभिरित्यन्तः पूर्वा भागः । सजुर्देवैर्व्योनाधैरित्याद्युत्तरो
भागः । एतस्मिन्भागे पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि समानदेवशब्दाभिधेयाः । ते च सर्वे देवा
बयोत्राद्या अप्युष्मदा इत्यर्थः । तादृशैर्देवैः समानधीतिस्त्वं वैश्वानरस्यमग्ने त्वं-
पुरुषाणां हितकारिवहन्यर्थं त्वामुपदधामीति ज्ञेयः । मयोपाहितां त्वां देवाना-
मध्वर्मु अभिनाविह क्षेत्रे स्थापयताम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते-

“ऋतव्या उप दधात्यृतानां कल्प्यै” [सं० का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

वसन्तादीनामृतानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यापैतदुपधानम् । इष्टकासंख्यां विधत्ते-

“ पञ्चोप दधाति पञ्च वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्कल्पयति ” [सं०
का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

(द्वितीयचितावाश्विन्यारयेष्टामिधानम्)

हेमन्तशिशिरयोः समासेनतूनां पञ्चत्वम् । कल्पयति स्वस्त्रोचितव्यवहारक्षमा-
न्करोति । मन्त्राणामाद्यन्तानुपङ्गौ विधत्ते—

“ समानप्रभृतयो भवन्ति समानोदर्कास्तस्मात्समाना ऋतवः ” [सं० का०
५ प० ३ अ० १] इति ।

सजूर्कृतृभिः सजूर्विधाभिरित्यपमुपक्रमो भागः प्रभृतिः । समानप्रभृतयः
समानोपक्रमाः सर्वे मन्त्रा इत्यर्थः । सजूर्देवैर्वयोनाधिरित्याद्यवसानमुदर्कः ।
सोऽपि सर्वेषां मन्त्राणां समानः । यस्मान्मन्त्राः समानास्तस्माल्लोकेऽपि मासद्द-
यात्मकत्वेन सर्वेऽप्सृतवः समानाः ।

मन्त्रेषु समानमंशमुक्त्वा भेदकमंशं दर्शयति—

“ एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्मादृतवो व्यावर्तन्ते ” [सं० का० ५ प० ३
अ० १] इति ।

वसुभिरित्येकं पदं, तेनेतरेभ्यो मन्त्रेभ्य आद्यमन्त्रो व्यावर्तते । एवं रुद्रादि-
त्यादिभिर्व्यावृत्तिर्योजनीया । यस्मादत्रोपक्रमावसानसाम्ये पदमात्रेण व्यावृत्ति-
स्तस्माल्लोके मासद्दयात्मकत्वसाम्येऽपि वसन्तशीष्मादिपदभेदेनै कृतूनां परस्परं
व्यावृत्तिः ।

कल्पः—“प्राणं मे पाहीति पञ्च प्राणभृत ऋतव्या अनूपधाप” इति । पाठस्तु—

प्राणं मे पाहीति । हे इष्टके मे मदीयं प्राणं पाहि पाठय । एवमुत्तर-
त्रापि । उर्व्यां विशालया दृष्ट्या विमाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं
कुर्वित्यर्थः । श्लोक्य शब्दसंबाते शकं कुरु बहुविधवेदशास्त्रभ्रवणसमर्थं
कुर्वित्यर्थः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ प्राणभृत उप दधात्पुतुष्वेव प्राणान्दधाति तस्मात्समानाः सन्त ऋतवो
न जीर्यन्त्यथो म जनयत्येवैनान् ” [सं० का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

ऋतव्योपधानादूर्ध्वं प्राणभृत उपधाने सत्पुतुष्वेव प्राणान्स्थापयति । यस्मादेपु
स्थापिताः प्राणास्तस्मात्पुनः पुनरावृत्तावप्सृतवः समाना एव दृश्यन्ते न तु जीर्णा
भवन्ति । अपि च प्राणस्थापनादेता(ना) नूनूपुनः पुनरुत्पादयत्येव ।

ऋतव्याभ्य उत्तरमाविनीः प्राणभृतः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

(द्वितीयचित्तात्राश्विन्यास्येष्टकाभिधानम्)

“एष वै वायुर्यत्पाणो महत्तव्या उपधाय प्राणभूत उपदधाति तस्मात्सर्वानुत्-
ननु वापुरा वरिवर्ति” [सं० का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

योऽयं प्राणः स एष वायुरेव । तथा सत्युत्पानामूर्ध्वं प्राणभूतामुपधानेन
सर्वान्प्युत्तनुत्तप वायुः पुनः पुनरावर्तते ।

कल्पः-“ अपस्विन्वेति पश्चापस्या अनुपारिहारम् ” इति । पाठस्तु-

अपस्विन्वेति । हे इष्टके त्वमपो जलानि पिब्य मीणय । ओषधीश्च जिन्व
मीणय । द्विपान्मनुष्यशरीरं पाहि पाठय । चतुष्पात्पशुशरीरमव रक्ष । दिवः
सकाशाद्बृष्टिमेरयाऽऽसप्तमन्तात्प्रवर्तय । एतेर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते-

“वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे” [सं० का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

वृष्टिसनीर्बृष्टिदानेनैतज्जायिका इष्टकाः । तत्र प्रकारविशेषं विधत्ते-

“ यदेकधोपदध्यादेकमृतं वर्षेदनुपरिहारं सादयति तस्मात्सर्वानुत्तन्वपति ”
[सं० का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

पश्चानामेकमपत्नोपनाने सत्येकस्मिन्नेवर्तौ वृष्टिर्भवेत्तरेष्वप्यतुषु । अतस्त-
त्परिहारयानुक्रमेण परितो इत्वा स्थापयेत् । पार्श्वीमुपधाय मक्षिणामिष्टकामा-
चार्यं दक्षिणामुपदध्यात् ।

पुनरपीष्टकाहस्तं मक्षिणीकृत्य पश्चिमांमुपदध्यादित्येवं योजनीयम् । तथा
सति सर्वान्प्युत्तन्वति वृष्टिर्भवति ।

प्राणभूतां वृष्टिसनीनां च पूर्वोत्तरभावं मगं सति-

“ यत्प्राणभूत उपधाय वृष्टिसनीरुपदधाति तस्माद्वायुमभ्युता दिवो वृष्टि-
रीर्ते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० १] इति ।

यस्मात्प्राणभूतः पूर्वभाविन्यो वृष्टिसनयः पश्चाद्भाविन्यस्तास्त्रोक्तेऽपि दिवः
सकाशात्पूर्वं वायुना प्रेरिता वृष्टिः पश्चात्प्रवर्तते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः--

द्वितीयस्यां चितौ पञ्च ऋषेत्याद्याभिनीस्तथा ।

पञ्चतन्धाः सज्जर्मन्त्रैराद्यन्वावनुषङ्गकौ ॥

(वयस्याख्येष्टकाभिवानम्)

वत्तुह्रादित्यविश्वेदेवमन्त्रमिदा मवेत् ।

प्राणं प्राणभूतः पञ्च सपोऽपस्याश्च पञ्च हि ॥

ता एव वृष्टिसन्याख्याः प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययकाशे छण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अयविवर्यास्त्रिष्टुप्छन्दो दित्यवाइवयो विरा-
ट्छन्दः पञ्चाविवर्यो गायत्री छन्दश्चित्तो वयं
उष्णिहा छन्दस्तुर्यवाइवयोऽनुष्टुप्छन्दः पष्ठ-
वाद्वयो बृहती छन्द उक्षा वयः सतोबृहती
छन्द ऋषभो वयः ककुच्छन्दो धेनुवंयो जगती
छन्दोऽनइवान्वयः पङ्क्तिश्छन्दो वस्तो वयो
विवलं छन्दो वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः पुरुषो
वयस्तन्द्रं छन्दो न्याग्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः
सिंहो वयश्छदिश्छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिप-
तिश्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दो विश्वकर्मा
वयः परमेष्ठी छन्दो मूर्धा वयः प्रजापति-
श्छन्दः (१) ॥

(पुरुषो वयः पङ्क्तिश्छन्तिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाक आश्विन्यादीष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे वयस्याख्या इष्टका उपपन्ते ।

कल्पः—“ व्यभिचय इति पञ्च दक्षिणस्यां श्रोण्यां पष्ठवाद्द्वय इति पञ्चोत्तरस्यां बस्तो वय इति दक्षिणेऽस्ते घृष्णिर्वय इत्युत्तरे व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्षे सिन्धो वय इत्युत्तर एतद्वा विपरीतं पुरुषो वय इति मध्ये विष्टम्भो वय इति चतस्रो वयस्याः पुरस्तात्पतीर्चीः ” इति । आटस्तु—

व्यभिचय इति । आविशब्दः पूर्वोक्तरिषा मासपट्टकमुपलक्षयति । ततः सार्धसंवत्सरपरिमितः कालरूपविरित्युच्यते । हे इष्टके तथाविधं यद्वयस्तद्रूपायति । त्रिष्टुप्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा, तादृशं छन्दस्त्वमसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । दित्यवाद्द्विवत्सरपरिमितम् । पञ्चाविः सार्धद्विवत्सरपरिमितम् । त्रिवत्सो वत्सरत्रयपरिमितम् । तुयंवाद्द्विसार्धसंवत्सरत्रयपरिमितम् । पष्ठवात्संवत्सरचतुष्टयपरिमितम् । उक्षा सार्धसंवत्सरचतुष्टयपरिमितम् । तावति हि काले गौः सेका भवति । एवमृषभादिशब्दास्तत्तत्पसिद्धार्थद्वारेण तत्तदर्थसंबन्धिवयोविशेषार्थत्वेनोच्येयाः । विषलविशालादिशब्दा लोकमसिद्धच्छन्दोऽस्वनिमिद्धाना अपि शतपथब्राह्मणादिपसिद्धच्छन्दोविशेषवाचिन इति द्रष्टव्यम् । विश्वकर्मशब्दः प्रजापतिवाची । तत्तानिभ्याद्विष्टम्भक्षत्रमूर्धशब्दाश्च तदीयमेकदेशविशेषमाचक्षते । तत्र विश्वकर्मशब्देन प्रजापत्यायुःपरिमितः काल उपलक्ष्यते । विष्टम्भशब्देन जगद्धारणवाचिनैकस्याः सृष्टेः स्थितिकाल उपलक्ष्यते । क्षत्रशब्दो बलवाची । ततो यावता कालेनोत्पन्नं ब्राह्मण्यं प्रबलं भवति तावान्कालः क्षत्रशब्देनोपलक्ष्यते । मूर्धशब्दो ब्रह्मलोकस्य विराजो मूर्धानमाचष्टे । तेन ब्रह्मलोकस्य यावान्कालस्तावान्कालो लक्ष्यते । नानाविधवयोख्या नानाविधच्छन्दोरूपा च त्वमसीति तात्पर्यार्थः ।

एतैर्द्वैत्ररूपवेद्या वयस्याख्या इष्टकास्तासां पूर्वानुवाकावसाने पठिताभिरपस्याभिः सह प्रौर्वापर्यं निश्चेतुं प्रस्तौति—

“ पशवो वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नानामतास्तेऽप एवामि समनसः ” [सं० का० ५ म० ३ अ० १] इति ।

वयस्यानां पशुमाभिहेतुत्वात्तद्रूपत्वम् । पशवश्च नानाविधरुधियुक्ताः । य(एक)स्यै पशवे यादृशं तृणादिकं रोचते तादृशमेवान्यस्मा अरि रोचत

(वयस्याल्पेष्टकाभिधानम्)

इति नास्ति नियमः । एकेनाऽऽध्याय परित्यक्तस्यापि तृणस्यान्येन भक्षणदर्श-
नात् । अतो नानामनस्कत्वम् । ततो नानाव्रता भिन्नकर्माणः । एकः पशुर्लाङ्गलं
वहतेऽपरः शकटमन्यस्तु पृष्ठमारम् । एवं विविधरुचयो विविधव्यापारा अपि
पशवोऽपोऽभितक्ष्य सर्वेऽपि समानमनस्का एव । मध्याह्नकाळे युगपदुदकपान-
दर्शनात् । तत्रान्वयव्यतिरेकाम्नां वयस्यानामुत्तरभावित्रं विधत्ते—

“ यं कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उप दध्यादत्तं-
ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादित्यपस्या-
स्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात्संज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

वयःशब्दोपेतैरुपाविर्वयास्त्रिष्टुपूछन्द इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वयस्याः ।
अपशब्दोपेतैरुपास्त्रिष्टुपूछन्द इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः । तत्रापस्यानामु-
त्तरभावित्वे ताभिरितरासां पशुरूपाणामभिभूतत्वादस्य यजमानस्य पशुभिरसं-
ज्ञानं करोति, पशुनिमित्तकं संज्ञानमकृतं भवति । अतः पशुनाम्ब्रह्मात्पशु-
रहितो भवति । पशुरूपाणां वयस्यानामुत्तरभावित्वे पुनरनभिभूतत्वादस्य यज-
मानस्य पशुभिः संज्ञानं करोति, पशुनिमित्तकं संज्ञानं कृतं भवति । अवज्ञा-
विपरीत आदरः संज्ञानम् । तेनायं पशुमान्भवत्येव । तस्मादपस्याः पूर्वभाविन्यो
वयस्या उत्तरभाविन्य इत्यर्थः ।

विष्टम्भो वय इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेयानां प्राग्देशं विधत्ते—

“ चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चरवारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे
कृष्णे ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

बहुरिन्द्रियसंबन्धिनोद्गमोर्गोळकयोर्मध्ये पीठे द्वे शुक्लमण्डले, तयोर्मध्ये द्वे
कृष्णमण्डले इत्येवं रूपचतुष्टयम् ।

तेषु चतुर्षु मन्त्रेष्वन्तिममन्त्रे यो मूर्धशब्दस्तं प्रशंसति—

“ मूर्धन्वतीर्मवन्ति तस्मात्पुरस्तान्मूर्धा ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

मूर्धशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्धन्वापः । यस्मात्पूर्वस्यां दिगुपधेया
मूर्धशब्दोपेतमन्त्रताभ्यास्त्वस्मात्प्रकारेण बीजमानस्यामेरपि मूर्धा पूर्वस्यां
दिशि भवति ।

१ स. च. "इति वय" । २ स. च. प्रदेशं । ३ च. ह. "मन्त्रार्थता" । ४ स. च.

स्मद्भूकृत्याडा

६३५

(वयस्याख्येष्टकाभिधानम्)

पविर्वय इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन षष्ठवाद्य इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन चोपधेयाना-
मिष्टकानां देशविशेषं विधत्ते-

“पञ्च दक्षिणायाश्चोपयामुपदधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्पञ्चादूर्ध्वान्पुर-
स्तात्प्रवणः पशुः” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

यस्माद्द्व्यधोपयोर्वद्वय इष्टकास्तस्मात्प्रोरपि भोगितः पूर्वभागो निजः ।

अथ मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्विशेषौ विधत्ते-

“वस्तो वय इति दक्षिणेऽस्त उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽस्तवेव
प्रति दधाति” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

उत्तरे, अस्त उपदधातीत्यनुवर्तते । तेनोपधानद्वयेनाग्नेरस्तावेव संघादयति ।
अग्रेण मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्देशविशेषौ विधत्ते-

“व्याधो वय इति दक्षिणे पक्ष उप दधाति सिस्रहो वय इत्युत्तरे पक्षयो-
रेव वीर्यं दधाति” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

उत्तरे, पक्ष उपदधातीत्यनुवर्तते । व्याधिसिंहयोरधिकवीर्योरेतत्वाद्दनेनोप-
धानद्वयेन पक्षयोर्वीर्यं स्थापयत्येव ।

अग्रेण मन्त्रेणोपधेयाया इष्टकायाः स्थ नं विधत्ते-

“पुरुषो वय इति मध्ये तस्मात्पुरुषः पशुनामधिपतिः” [सं० का० ५
प्र० ३ अ० १] इति ।

यस्मान्मध्यदेश उपधानमन्त्रे पुरुषशब्दोऽस्ति तस्मात्प्रोक्ते पुरुषः पशुनां
स्वामी भवति । इतरास्तु वयस्याः पशव इत्युक्तम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

त्रियविस्तु (व्यविर्वयो) त्रयस्याख्या दध्यादेकोनविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदाय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयपत्राठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(तृतीयचितौ स्वयमातृणाद्रीष्टकाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृ० हतं युवम् ।

पृष्ठेन यावांपृथिवी अन्तरिक्षं च वि बाध-
ताम् । विश्वकर्मा त्वां सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं भास्वतीं * मूरिमतीमा
या यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमन्तरिक्षं
यच्छान्तरिक्षं दृ० हान्तरिक्षं मा हिंसीर्वि-
श्वस्मै प्राणायामानायं व्यानायेंदानायं प्रति-
घायै चरित्राय वायुस्त्वाऽभि पांतु मत्या
स्वस्त्या छर्दिपां (१) शंतमेन तेषां देवत-
याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदि । राज्यांसि प्राची दिग्वि-
राडंसि दक्षिणा दिक्सम्राडंसि प्रतीची दि-
क्स्वराडस्युदीची दिगधिपत्न्यासि बृहती दिगा-
युर्मे पाहि प्राणं मे पाह्यपानं मे पांहि व्यानं
मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि मनो
मे जिन्व वाचं मे पिन्वाऽऽत्मानं मे पाहि
ज्योतिर्मे यच्छ (२) ॥

(छर्दिपां पिन्व षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाके वयस्यारूपा इष्टका उक्ताः । तावता द्वितीयचितिः समाप्ता ।
अथ षष्ठे तृतीयस्यां चितौ स्वयमातृणाद्या उच्यन्ते ।

कल्पः—“शोभते पौर्वाहिकीम्यां प्रचयं ततीयां चितिं चिनोतीन्द्राग्नी अव्यथ-
मानामिति स्वयमातृणामपिमृशयाधेनोपमाप्य ” इति । पाठस्तु—

(तृतीयचितौ स्वयमातृष्णादीदृश्यामिधानम्)

इन्द्राग्नी इति । हे इन्द्राग्नी भुवं मुबामन्यधमानां मङ्गलरक्षितां स्वयमा-
तृष्णात्पामिष्टकां इहंतं इही कुरुतम् । इयं चेष्टका स्वकीयेनोपरिभागेन (ण)
लोकत्रयं वियाधतां वाधमानेष्वन्योऽरिपत्यर्थः ।

कल्पः—“ विश्वकर्मा एवा सादमरवन्तरिक्षस्य पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सह
मध्येऽग्रेरुपदधाति ” इति । पाठस्तु—

विश्वकर्मा एवेति । विश्वानि कर्माणि मस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिः । हे
स्वयमातृष्णे प्रजापतिस्त्वामन्तरिक्षस्य पृष्ठ उपरि सादयतु । कीदृशीं, व्यधस्वतीं
व्यक्तिपुकां प्रथस्वतीं विस्तारपुकां भास्वतीं भायुकां सूरिमतीं विद्विज्जिह्वरिवग्मि-
पुकां, तां येयं स्वयमातृष्णा त्वं घुंठोकामासि स्रवंतः प्रकाशयसि । तथा पृथि-
वीभामासि । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाऽऽमासि । तादृशी त्वमन्तरिक्षमिदं यच्छ
गन्धर्वाप्तरोगणादिभारकतया नियमय । तथाऽन्तरिक्षं दृंह परोपद्रवराहित्येन
इही कुरु । त्वमपि तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । विश्वस्मै सर्वस्मै पाणापानन्यानीदा-
नात्मबापुषुत्तिलाभाय, प्रतिष्ठायै स्वगृहे प्रतिष्ठात्तिलाभाय, चरिषाय शालीपा-
चरणाय, पाणिनामेतस्य सर्वस्म त्तिद्वयधर्मयं वायुस्त्वामभितः पातु । केन
रक्षणादिति तदुच्यते—महा स्वस्त्या महत्या योगक्षेमसंपत्त्या शंतमेन च्छर्दिपा
सुल्लकारिणा दीतिविशेषेण । तव स्वामिमृता या देवता तयाऽनुगृहीता भ्रुवा
स्थिरा सती सैदिहोपविश । अङ्गिरस्वदाङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा भ्रुवा
स्थिरा तद्वत् । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमभिमर्शनपूर्वकमुपधानं विधत्ते—

“ इन्द्राग्नी अन्यधमानामिति स्वयमातृष्णामुप दधातीन्द्राग्नीभ्यां वा इमौ
लोकौ विधृत्वावनयोर्लोकयोर्विभूतयै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्मादिन्द्राग्नीभ्यां लोकद्वयं विधृतं तस्मादत्रापि लोकद्वयधारणायैन्द्राग्नी इति
मन्त्रः प्रयुज्यते । प्रकारन्तरेणेन्द्राग्नी मन्त्रगतौ प्रशंसति—

“ अधृतेषु वा एषा यन्मध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहे
न्द्राग्नी वै देवानामोजोभूतामोजसैवेनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै ” [सं० का० ५
प्र० ३ अ० २] इति ।

अधस्ताच्चितिद्वयं पूर्वमुक्तमुपरितनं तु चितिद्वयं बह्वये । तस्मादियं तृतीया
चितिर्मध्यमा सा च भूमिस्पर्शाभावात्केनाप्यधुता वर्तते । अतोऽन्तरिक्षस-

(तृतीयाचिता स्वयमातृष्णाद्रीष्टकाभिधानम्)

दृशी । अनस्तस्पाश्रितेर्धुनिसिद्धयर्थांमिन्द्राग्नी इति मन्त्रं पठेत् । देवानां मध्ये ताविन्द्राग्नी बलधारिणी । तद्वलेनैवैनामन्तरिक्षे भूमिस्पर्शमन्तरेण चिनुते । भूमि-
स्पर्शाभावेऽपि तद्वलेन चितत्वाद्धता भवति ।

पूर्वं विहितानि स्वयमातृष्णामनुद्य प्रशंसति—

“ स्वयमातृष्णामुप दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमातृष्णाऽन्तरिक्षमेवोप धत्ते ”

[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

भूमिस्पर्शाभावादन्तरिक्षसादृश्यम् । यदा त्वयमुपधानविधिस्तदानीमेतदनुवादेन पूर्वोक्तो मन्त्रविनियोगो द्रष्टव्यः ।

उपधानात्प्राचीनमधोपधापणं विधत्ते—

“ अधमुप धापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अधः प्रजाप-
तिनैवाग्निं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

इष्टकागतं छिद्रं प्रशंसति—

“ स्वयमातृष्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्थानुत्पात्यै ”

[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

सति हि छिद्रे धासोऽनुपरुद्धः सन्निगच्छति । आवरणामावात्स्वर्गोऽपि द्रष्टुं शक्यते । कल्पः—“ राश्यासि प्राची दिगिति पञ्च दिश्याः पतिदिशमेकां मध्ये ” इति । पाठस्तु—

राश्यासि प्राचीति । हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना दीप्यमाना सती प्राची दिगसि पूर्वदिशूपाऽसि । विराद्विविधं राजमाना दक्षिणा दिगसि । सम्राट् सम्य-
ग्राजमाना पृथ्वी दिगसि । स्वराट्स्वयमेव राजमानोदीची दिगसि । आधिकं पार्थाव्याधिपत्नी, तादृशी त्वं बृहती प्रौढोष्वां दिगसि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ देवानां वै सुवर्गं लोकं यतां दिशः समवृत्तिपन्त त एता दिश्या अपरप-
न्ता उपादधत ताभिर्वै ते दिशोऽदृश्यदृश्या उपदधाति दिशां विभूत्यै ”

[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

देवाः पुरा भूमौ स्थिताः कदाचित्स्वर्गं लोकं गताः । तत्र गच्छतां देवानां संयन्त्रिन्यो या भूमिश्चा दिशस्ताः समन्तीपन्त रक्षकामावात्सम्यग्विशीर्षाः । दिग्वर्तिनां प्राणिनामस्वास्थ्यमेव दिशां विशरणम् । ते देवा विचार्य दिशां धारण-

(तृतीयचितौ स्वयमातृष्णाद्दीष्टामिधानम्)

समर्था एता दिश्या नामेष्टका अपश्यन् । दिक्शब्दोपवैभवेनैस्त्वधेया इष्टका दिश्याः । तदुपवानाद्देवानामिव यजमानस्यापि दिशो दृष्टा भवन्ति ।

कल्पः-“ आयुर्मे पाहीति दश प्राणभृतः पुरस्तादुपधाय ” इति । वाटस्तु-
आयुर्मे पाहीति । हे इष्टके मे मदीयमायुः पाहि रक्ष । एवमुत्तत्रापि
योग्यम् । जिव्ब प्रीणय । आत्मानं जीवस्वरूपम् । ज्योतिर्घृष्ट देहि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते-

“ दश प्राणभृतः पुरस्तादुप दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नामिर्दशमी प्राणा-
नेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तात्प्राणाः” [सं० का० ५ म० ३ अ० २] इति ।
प्राणेशब्दोपेतान्मन्त्रानुपधानकाले विभ्रतीति प्राणभृतः शिरसि सप्त ष्टिद्राणि ।
अधस्तादुमे । तेषु ष्टिद्वेषु संवरन्तः प्राणा नवसंख्याकाः । नामिर्दशमी छिद्ररूपा ।
अतस्तत्राप्राण्येन सह दश प्राणान्पूर्वस्यां दिश्युपधत्ते । यस्मादेते पूर्वस्यां दि-
श्युपहितास्तस्मात्लोकेश्वि प्राद्मुखस्य पुरुषस्य आसदृष्टिपसारादयः पूर्वस्यामेव
दिशि भवन्ति । चरममन्त्रे ज्योतिःशब्दं पशंसति-

“ ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात्प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा ”
[सं० का० ५ म० ३ अ० २] इति ।

ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्येष्टका ज्योतिष्मती । यस्मात्सा चरमा
तस्मात्लोकेश्वि स्वार्थप्रकाशकत्वेन ज्योतीरूपा वाक्सर्वेषामिन्द्रियाणामुत्तमा
भवति । संख्यां पशंसति-

“ दशोप दधाति दशाक्षरा विराड्विराट्छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते
तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपास्महे ” [सं० का० ५ म० ३ अ० २] इति ।

दीप्तिवाचिना राजविधातुजन्येन निर्दिश्यमानत्वादियं विराट्छन्दसां मध्ये
ज्योतिः । तथा सति तादृग्दशानां पूर्वदिश्युपधानेन ज्योतिरेव तत्र धारितं
भवति । यस्मात्पूर्वस्यां दिशि ज्योतिर्घृतं तस्माद्दयं प्रातःसंध्याकाले पूर्वस्यां
दिशि ज्योतिर्मण्डलमुपास्महे । अत्र विनियोगसंग्रहः-

तृतीयस्यां चिताविन्द्रा स्वयमातृष्णकां स्पृशेत् ।

विधेत्पुपदधान्येनां राज्ञी दिश्यास्तु पञ्चभिः ।

आयुर्दश प्राणभृतो मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

(बृहत्याख्येष्टकाभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दोऽस्त्रीविश्छ-
न्दः पङ्क्तिश्छन्द उष्णिहा छन्दो बृहती छन्दोऽ-
नुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्
छन्दो जगती छन्दः पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं
छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो
मनश्छन्दो वाक्छन्दः कृपिश्छन्दो हिरण्यं
छन्दो गौश्छन्दोऽजा छन्दोऽश्वश्छन्दः । अग्निदे-
वता (१) वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा
देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता
विश्वे देवा देवता मरुतो देवता बृहस्पतिर्देव-
तेन्द्रो देवता वरुणो देवता मुधाऽसि राङ्घ्रु-
वाऽसि धरुणा यन्त्र्यसि यमित्रीपे त्वोर्जे त्वा
कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा यन्त्री राङ्घ्रुवाऽसि
धरणी धर्त्र्यसि धरित्र्यायुपे त्वा वर्चसे त्वाजसे
त्वा बलाय त्वा (२) ॥

(देवताऽऽयुपे त्वा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पष्ठेऽनुवाके स्वयमातृणाद्या इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे बृहत्याख्या इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ पदत्रिंशत् बृहतीर्मां छन्द इति द्वादश दक्षिणतः पृथिवी छन्द इति द्वादश पश्चादभिर्देवतेति द्वादशोत्तरतः ” इति । पाठस्तु—

मा छन्दः प्रमेति । अत्र माममापतिमास्तीवि (व्यादि) शब्दाभिधेया-
श्छन्दोविशेषाः । केचिद्देवे मसिद्धाः केचिद्धोकेष्वपि मसिद्धाः । हे इष्टके त्वं
मानामकच्छन्दोत्पाससि । प्रमानामकच्छन्दोत्पाससि । एवं सर्वत्र योग्यम् ।
अग्न्यादीनां तु देवतात्वं मसिद्धम् । हे इष्टके त्वमभिदेवतात्पाससि । एवमुत्तर-
त्रापि योग्यम् । एतैर्पञ्चैरिष्टकोपचानं विधातुं प्रस्तौति—

“ छन्दांसि पशुष्वजिमपुस्तान्बृहत्पुद्गजयत्तस्माद्ब्राह्मताः पशव उच्यन्ते ”
[सं० का० ५ प० ३ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिद्वाप्यमादिच्छन्दोदेवताः परस्परं मात्सर्येण कांचिदार्जं मयादां
मासाः । अहमेवाऽऽदौ पशून्स्वी करिष्यामीति प्रतिज्ञा मयादा । तदानीं बृह-
त्याख्या छन्दोदेवता देवतान्तराप्युल्लङ्घ्य स्वयमेवाजयत् । अतस्तदीयनाम्ना
पशवो ब्राह्मता इत्येवं मसिद्धिं गताः । यथा बृहती छन्दसां मध्ये पशस्ता,
एवं बृहत्याख्या इष्टका अपि पशासा इति तात्पर्यार्थः ।

ता एता इष्टका दिग्बिधेषु विधत्ते—

“ मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः पृथिवी छन्द
इति पश्चात्पतिष्ठत्या अमिर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अभिरोज एवोत्तरतो घत्ते
तस्मादुत्तरतोभिपयार्थी जयति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० २] इति ।

माशब्देन मासा उच्यन्ते । दक्षिणादिग्बिधानेन दक्षिणादिवात्तिः, सूर्यस्य
गोत्कमदाक्षिणावृत्त्या निष्पाद्यमानत्वाच्चैत्रादिमासा दक्षिणावृतः । पश्चिमदि-
श्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रेष्वेवाऽदौ पृथिवीशब्दः पठितः । पृथिवी च सर्वस्य
जगतः प्रतिष्ठा । तस्मात्तदुपधानं प्रतिष्ठित्यै भवति । उदीच्यां दिश्युपधेया-
नामिष्टकानां मन्त्रादावभिश्चः पठितः । अभिश्च दाहकशक्तियुक्तत्वाद्भोज
इत्युच्यते । तस्माद्भोज एवोदीच्यामुपहितं भवति । यस्माद्भुक्ष्यामग्न्याविदेवता-

(बुभ्रत्यास्येष्टकाभिवानम्)

शक्तिरूपमोजस्तिष्ठति तस्मादुत्तराभिमुखत्वेन प्रयाणं कुर्वतीथंयानादिजन्यपुण्यो-
पेतत्वात्परलोकं जयति ।

मन्त्रपाठप्रतिष्ठापिकासंख्यां प्रशंसति—

“ षट्त्रिंशत्सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बाह्वताः पशवो बृहत्यैवास्मै
पशुनव रुन्धे बृहती छन्दसां स्वाराज्यं परीषाय यस्पैता उपवीपन्ते गच्छति
स्वाराज्यम् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

बृहत्या जितत्वात्पशूनां बाह्वत्त्वं, जेतृत्वादेव बृहत्याः स्वाराज्यमपि ।

कल्पः—“ मूर्धांसि राडिति सप्त बालस्त्रिन्याः पुरस्तात्प्रवीचीर्षन्वी राडिति
सप्त पश्चात्प्राचीः ” इति । पाठस्तु—मूर्धांसमीति ।

हे इष्टके त्वं मूर्धां मूर्ध्वदुत्तमा राडाजमाना चासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवा
स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके त्वं यन्त्री स्वयमपि नियता यमित्री
सर्वेषां नियमनकारिणी चासि । हे इष्टक इषेऽन्नाय त्वा त्वाम्, उपदवामीति
शेषः । ऊर्जे बलाय त्वामुपदवामि । कृण्यै सस्यनिष्पत्तये त्वामुपदवामि । क्षेमाय
संपादितस्य घनस्य रक्षणाय त्वामुपदवामि । एतैः सप्तभिर्षन्त्रैः पुरस्तादुपवेयाः ।
हे इष्टके त्वं यन्त्री नियमोपेता राडाजमाना चासि । तथा ध्रुवा स्थिरा धरणी
धारणहेतुश्चासि । घर्नी धारणं कुर्वती धरित्री भूमिस्था चासि । आयुष आयु-
र्बुद्धयर्थं त्वामुपदवामि । वचंसे कान्त्यर्थं त्वामुपदवामि । ओजसेऽष्टमधातुबुद्धयर्थं
त्वामुपदवामि । बलाय तेजःकार्यार्थं त्वामुपदवामि । एतैः सप्तभिर्षन्त्रैः पश्चि-
मायां दिग्मुपवानम् ।

त्रैरेतेरुमयविषमन्त्रैः सान्ध्यमुपवानं विवत्ते—

“ सप्त बालस्त्रिन्याः पुरस्तादुप दवाति सप्त पश्चात्सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा
द्वावबाह्यौ प्राणानां सर्वापत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

बालस्त्रिन्यानामकैमुनिभिरादौ दृष्टत्वाद्विष्टका अपि बालस्त्रिन्याख्याः । इष्ट-
कामनया सप्तसंख्यया शीर्षण्यच्छिद्रसाम्यं, पुरस्तादेकं सप्तकं पश्चादेकं सप्त-
कमिति सप्तकयोर्द्वित्वादबोदेशवर्तिच्छिद्रद्वयसाम्यम् । अतः सर्वेषां प्राणानां
सर्वापत्वायेदमुपवानम् । सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विवत्ते—

“ मूर्धांसि राडिति पुरस्तादुप दवाति यन्त्री राडिति पश्चात्प्राणानेवास्मै
सनीचो दवाति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

(चतुर्थचितावक्षणास्तोमीयारूपेष्टकासु कासांनिदाभिधानम्)

सप्तकद्वयस्य परस्पराभिमुख्येन प्राणानां सम्पत्त्वं संपद्यते । सम्पत्त्वं नाम स्वस्वव्यापारक्षमत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः-

मा दक्षिणस्यां बृहतीः पृथि पश्चादधोत्तरे ।

अभिरित्यादिकाः सर्वा द्वादश द्वादशोदिताः ॥

मूर्धा यन्त्री वात्सवित्याः पुरः पश्चाच्च सप्तभिः

सप्तमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः पञ्चाशदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माययीये वेदाधर्पकाशे ऋष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ॥ ७ ॥

आशुस्त्रिवृद्भ्रान्तः पञ्चदशो व्योम । सप्तदशः

प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभिवतः सविशो

धरुणं एकविशो वचो द्वाविशः संभरणम्

योविशो योनिश्चतुविशो गभीः पञ्चविशो

ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रय

त्रिंशो ब्रह्मस्य विष्टयं चतुस्त्रिंशो नार्कः

पद्त्रिंशो विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो धर्मश्चत

ष्टोमः (१) ॥

(आशुः सप्तत्रिंशत्)

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ॥

सप्तमोऽनुवाके बृहत्याद्या इष्टका अभिहिताः । वाववा वृणीया विविः
समाप्ता । अथाष्टमे चतुर्थ्यां त्रिंशोऽवक्षणास्तोमीयारूपेष्टकासु कांश्चिदु-

(चतुर्थचित्तावश्यास्तोमीयाख्येष्टकासु कासांश्चिदभिधानम्)

अप्यन्ते । कल्पः—“ शोभते पौर्वाहिकीभ्यां पचर्यं चतुर्थीं चितिं चिनोत्पाशु-
स्त्रिवृद्धमेभोगोऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां पथाब्राह्मणमुपधाय ” इति ।

तत्राऽऽद्यानुवाकपाठस्तु—

आशुस्त्रिवृद्भ्रान्त इति । अत्र त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशाष्टादशानवदशादि-
शब्दाः स्तोमविशेषवाचिनः । स्तोमाश्च तृचनिष्ठस्य साम्न आवृत्तिभेदानिष्प-
द्यन्ते । आवृत्तिप्रकारस्तु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां सप्तमिधमा तिष्ठेत्यास्मिन्ननुवाके
सामब्राह्मणोदाहरणेनास्माभिव्याख्यातः । एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्या अपि
स्तोमीः सीमब्राह्मणे निरूपिताः । अष्टादशानवदशाद्यस्तु न्यायेनोभेया उपस्तोमाः ।
ते तु ब्राह्मण आघ्राताः । तदुन्नयनार्थंस्त्वावृत्तिप्रकारः सामसूत्रादवगन्व्यः ।
अत्र त्रिवृदाद्यधत्तुष्टोमान्ता अष्टादशसंख्याकाः स्तोमविशेषा आघ्राताः ।
आशुर्मान्त इत्यादीनि स्तोमविशेषणानि । तत्र कानिचिद्गुणवाचीनि कानिचि-
द्द्रव्यवाचीनि । तथा सति गुणसंबन्धं द्रव्यतादात्म्यं वा स्तोमेषुपचर्यं तत्तस्तो-
मरूपत्वं तत्सदिष्टकायाः प्रशंसार्थमुपन्यस्यते । तत्रैवमक्षरयोजना—आशुः
शौभ्यगुणोपेतो यस्त्रिवृत्स्तोमो हे इष्टके तद्रूपा त्वणसि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
भान्तोभासमानः । व्योम प्रसिद्धं द्रव्यम् । प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरया यस्यासौ प्रतूर्तिः ।
शीघ्रकारिणीत्यर्थः । तपः प्रसिद्धम् । अभिवर्गः सामविशेषः । सह विंशत्या
संरूपया वर्तते इति सविंशः स्तोमविशेषः । धरुणो धारकः । वर्चो बलहेतुः ।
संमरणः सम्यक्शोधकः । योनिः प्रजोत्पादकः । गर्भाः प्रसिद्धाः । ओजोऽ-
ष्टमघातुः । ऋतुर्ज्योतिष्टोमादिः । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः । ब्रध्नस्याऽऽदित्यस्य
विष्टपं निवासस्थानम् । ‘ असौ वा आदित्यो ब्रध्नः ’ इतिश्रुत्यन्त-
रात् । तत्राह स्वर्णस्यशोभसिः । विपरीतत्वेन वर्तते इत्यासौ विकृतः ।
त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशा अनेनैवाऽऽघ्रातक्रमेण क्वचिदनु-
ष्ठीयन्ते, क्वचित्तु विपरीतक्रमेण । अत्र एव सूत्रकारेण क्वचिदुक्तम्—“ त्रय-
स्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृत्तमाः ” इति ।-धर्चो धारकः । चतुष्टोमस्त्रिवृत्पञ्च-
दशसप्तदशैकविंशानां समूहः । एतैः, स्तोमवाचिभिरष्टादशभिर्पञ्चैः स्तोम-
रूपत्वमापादिता अष्टादशेष्टका उपदध्यात् ।

एतैर्मन्त्रैः साम्यमुपधानं विधत्ते—

“ देवा वै मद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एता अक्षयास्तोमीया
अपरमन्ता अन्यर्थाऽनूच्यान्यथोपादधत तदसुरा नान्ववापन्तौ देवा अमव-

(अतुर्थचित्तादक्षणायास्तोमीयारूपेष्टकासु कातोच्चिद्विधानम्)

पराऽसुरा यदक्षणायास्तोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपदधाति भ्रातृभ्यामिभूत्यै भवत्प्राप्तना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

पुरा कदाचिद्देवसाम्यं प्राप्तुमसुरा देवसमीपे गूढचारिणं पुरुषमवस्थाय्य तन्मुखेनावगत्य देवा यज्ञे पृथदङ्गमकुर्वन्तस्त्वं स्वपमपि तथैवानुष्ठितवन्तः । ततस्ताम्बश्चयितुं देवा अद्गमास्तोमीयारूप्या एता इष्टका अपश्यन् । स्तोमवा-
धिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयत्वारस्तोमीयाः । तत्रापि मन्त्रपाठक्रममुल्लङ्घ्य वक्रत्वे-
नानुष्ठेयत्वादक्षणायास्तोमीयाः । कथं वक्रत्वमिति तदुच्यते—अन्यथा मन्त्रानु-
बन्धनमप्यष्टकोपधानमिति वक्रत्वम् । भ्रान्तः पञ्चदश इत्ययमनुबन्धने द्वितीयो
मन्त्रः, उपधाने तृतीयः । व्योम सप्तदश इत्यनुबन्धने तृतीयो मन्त्रः, उपधाने
तु द्वितीयः । एवं सर्वत्र वक्रत्वं द्रष्टव्यम् । तदानीं गूढचारी विभ्रान्तः । तन्मु-
खादनवगतशब्दा असुरा देवाननुगन्तुं नाशकनुवन् । ततोऽसुराणां परामवो
देवानां जपश्चाऽऽसीत् । तस्माद्यजमानोऽपि तथैवोपदध्यात् । तदुपधानं भ्रातृ-
भ्यामिभूत्यै स्वस्य जपाम च संगृह्यते ।

तदेवं सामान्याकारेण विधाय विशेषाकारेण प्रथमं मन्त्रं विनियुक्ते— ।

“ आशुस्त्रिवृद्धिति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै त्रिवृद्यज्ञसुखमेव पुरस्तादि
यातयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

स्तोमानां मध्ये प्रथमभाषित्वाद्भिवृत्तो यज्ञमुखत्वम् । तन्मन्त्रेणोपधानेन पूर्व-
स्थां दिशि यज्ञमुखं प्रसारयति । अधानुबन्धने तृतीयं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ व्योम सप्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमाभः सप्तदशोऽन्नमेव दक्षि-
णतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

व्योमवदाकाशबहुले क्षेत्रे बहुधान्यनिष्पत्तेर्व्योमोऽन्नत्वम् । सप्तदशस्तोम-
स्यान्नसंपादकैर्वैश्वैः सह प्रजापतेर्मध्यदेशादुत्पन्नत्वादन्नत्वम् । यस्माद्दृष्टेन
मन्त्रेण दक्षिणस्थां दिशुपधानं तद्दिश्यन्नोपधानतुल्यं तस्मात्त्रोकेऽपि हि दक्षि-
णहस्तेनान्नं भुज्यते । अथ सप्तममन्त्रं विनियुक्ते—

“ धरुण एकविंश इति पश्चात्प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

सापिधेनीपकरण एकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठेत्यात्रातत्वादस्य प्रतिष्ठात्वम् ।
अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते—

(चतुर्थचितावश्यास्तोमीयाख्येष्टकासु कासांश्चिदभिवानम्)

“ भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओज पूर्वो-
त्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोभिपयार्या जयति” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

भासेनस्यौजःकार्यत्वादोजस्त्वम् । अन्यत्र पञ्चदशो वज्र इत्याम्नातत्वादो-
जोबद्धलहेतुत्वाच्चौजस्त्वम् । अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ प्रतूर्तिरष्टादश इति पुरस्तादुप दधाति द्वौ त्रिवृतावभिर्पूर्वं यज्ञमुखे वि या-
वयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

अष्टादशस्तोमस्य पूर्वोत्तरभागयोर्नवसंख्योत्पत्त्याद्द्वौ त्रिवृतौ संपद्येत । तौ
चामिपूर्वमनुक्रमेण यज्ञमुखे प्रसारयति । अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ अभिवर्तः सविश्श इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽन्नं सविश्शोऽ-
न्नेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ०
३] इति ।

अभिवर्तसाम्नोऽन्नसाधनत्वाद्भक्तत्वम् । विंशस्तोमस्य दशसंख्याकद्वयोत्पत्तस्य
विराड्द्वाराऽन्नत्वम् । अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ वर्चो द्वाविंश इति पश्चाद्याद्विंशतिर्दे तेन विराजौ यद्दे प्रतिष्ठा तेन
विराजोरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३]
इति । द्वाविंशतिसंख्यामन्त्रे येयं विंशतिस्तेन विंशतिसंख्याविशेषेण दशसंख्यो-
पेक्षे द्वे विराजौ संपद्येते । विंशतेरुपरि ये द्वे तेन द्विसंख्याविशेषेण पादयोरिव
प्रतिष्ठाहेतुत्वम् । तथा सति विराजोः संबन्धिन्येवान्नाद्ये क्रमेण प्रतिष्ठितो भवति ।
अथ पञ्चममन्त्रं विनियुक्ते—

“ तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात्सव्यो हस्तयोस्तपस्वितरः ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

यस्मादुद्गीच्यां दिशि तप इति मन्त्रः प्रवर्तते तस्मादुत्तरदिग्बर्ती वामहस्तो
द्वयोर्हस्तयोर्मध्येऽतिशयेन तपस्वी । दक्षिणहस्तवद्भोजनशक्त्यभावादनशनस्य
तपोरूपत्वात् । अथ दशमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री
यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्तादि यावयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ०
३] इति । प्रातःसवने प्रवृत्तत्वाद्गायत्र्या यज्ञमुखत्वम् ।

१ घ. ड. “समान” । २ स. घ. ड. च. “त्वाद्दोज” । ३ क. घ. ड. “स्याद्” ।

४ क. स. च. “तुत्वात्प्रतिष्ठा । तादृशद्विसंख्याविशेषेण त” ।

(चतुर्थचित्तावर्षणमास्तोर्मीयास्वेदकासु कासादिभिषानिम्)

अथैकादशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ गर्भाः पश्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पश्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमयते” [सं० का० ५ प० ३ अ० ३] इति ।

गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्नत्वं, पश्चविंशस्यान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ।

अथ द्वादशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ ओजास्त्रिणव इति पश्चादिभे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु पवि तिष्ठति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ३] इति ।

त्रिणवे त्रिसंख्याया विद्यमानत्वाद्येकत्रपरत्वात् ।

अथ नवमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ संमरणस्तयोर्विंश इत्युत्तरतस्तस्पातस्यो हस्तयोः संभावितरः” [सं० का० ५ प० ३ अ० ३] इति ।

सम्पन्नगणीयं भिक्षापात्रादिकं येन वामहस्तेन सोऽयं संभावितरः । यवः सोऽतिशयेन हस्तयोरुभयोर्मध्ये धार्ये धारयति ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ क्रतुरेकात्रिंश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुपक्षमुखं वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्तादि घातयति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ३] इति ।

मन्त्रनिष्पाद्यत्वात्क्रतुर्वाग्यज्ञत्वम् । सा च वाग्यज्ञस्य मुखम् । प्रथमं मन्त्रमुच्चार्य पश्चादनुष्ठेयत्वात् । अथ पश्चदशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽस्तौ वा आदित्यो ब्रह्मस्य विष्टपं ब्रह्मवचंसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्थो ब्रह्मवचंसितरः” [सं० का० ५ प० ३ अ० ३] इति ।

यद्यप्यादित्य एव ब्रह्मो विष्टपं तु तस्य निवासस्थानं तथाऽप्यत्राग्नेद उपचयते । दक्षिणस्यां दिश्यादित्यसंबन्धिमन्त्रेणोपधानाद्दक्षिणहस्तौ ब्रह्मवचंसाधिकः ।

दक्षिणहस्ते ब्रह्मवचंसंशब्दाभिधेयं यद्वैदिकहोमपूजादिकं धारयति, तस्माद्दक्षिणभाग एवातिशयेन ब्रह्मवचंसयुक्तः अत एवाऽऽशीर्वादादौ स एव हस्तः प्रसारति ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ पविष्ठा त्रयस्त्रिंश इति पश्चात्पविष्ठित्यै” [सं० का० ५ प० ३ अ० ३] इति ।

(अवशिष्टाक्षयास्तोमीयारुष्येष्टकाभिधानम्)

मन्त्रगतेनैव प्रतिष्ठाशब्देन प्रतिष्ठा सूचिता । अथ षोडशं मन्त्रं विनियुक्ते-

“ नाकः पृथ्विश्श इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति । नाकशब्दार्थः मसिद्ध एव । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आशुरष्टादशाऽऽदध्यादक्षयास्तोमसंयुताः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षायाम् आधिपत्यं ब्रह्म
 स्पृतं त्रिवृत्स्तोम इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोरा-
 धिपत्यं क्षत्रं स्पृतं पञ्चदशः स्तोमो नृचक्षसां
 भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्त-
 दशः स्तोमो मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याऽऽ-
 धिपत्यं दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशः
 स्तोमोऽदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोजः
 स्पृतं त्रिणवः स्तोमो वसूनां भागोऽसि (१)
 रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विंशः
 स्तोमं आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं
 गर्भाः स्पृताः पञ्चविंशः स्तोमो देवस्य सवि-
 त्तुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिशः
 स्पृताश्वत्तुष्टोमः स्तोमो यावानां भागोऽस्यया-
 धानामाधिपत्यं प्रजाः स्पृताश्वत्तुश्वत्वारिंशः
 स्तोमं ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवाना-
 माधिपत्यं भूतं विशान्तं स्पृतं त्रयस्त्रिंशः
 स्तोमः (२) ॥

(वसूनां भागोऽसि पृथ्व्यारिश्वाच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाके काश्चिदक्षय्यास्तोमीयारूपा इष्टका उक्ताः । अथ नवमेऽवशि-
ष्टास्ता उच्यन्ते । तासामवशिष्टानामिष्टकानां मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रमाह—

अमेर्भागोऽसीति । हे इष्टके योऽयममेर्भागो हवि-क्षणः, यच्च दीक्षादेव-
ताया आधिपत्यं स्वामित्वं स्पृतं ब्रह्म देवानां प्रीतिकरं मन्त्रजातं ब्राह्मणजातिर्वा,
योऽपि त्रिषुदशरूपः स्तोमविशेषस्तरसर्वं त्वमसि । अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—

इन्द्रस्य भागोऽसीति । हे इष्टके योऽयमिन्द्रस्य भागो हविर्विशेषः, यच्च
त्रिषुणोः परमेश्वरस्याऽऽधिपत्यं, यदपि स्पृतं प्रीतिहेतुः क्षत्रं चलं क्षत्रियजातिर्वा,
योऽपि पञ्चदशरूपः स्तोमस्तरसर्वं त्वमसि । अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

नृचक्षसामिति । ये मनुष्याः सन्तश्चक्षते वेदं व्यक्तमुष्धारयन्ति ते नृचक्षत्
ऋत्विगादयस्तेषां भागो दक्षिणारूपो गवादिः । धातुः प्रजापतेर्यदाधिपत्यं, यच्च
स्पृतं प्रीतिकरं जनित्रं जननशीलमन्नं, यो हि(ऽपि) सप्तदशरूपः स्तोमविशेष-
स्तरसर्वं त्वमसि । अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

मित्रस्य भागोऽसीति । स्पृताः प्रीतिहेतवो वाता वायवो दिवः सफा-
शादागता वृष्टिश्च । अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

अदित्यै भागोऽसीति । ओजो चलमष्टमधातुर्वा । अथ षष्ठं मन्त्रमाह—

वसूनां भागोऽसीति । चतुष्पाद्गवाधादिः । अथ सप्तमं मन्त्रमाह—

आदित्यानां भागोऽसीति । गर्भा द्विषदां चतुष्पदां चोदरगताः ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह—

देवस्य सवितुरिति । यासु दिक्ष्ववस्थिताः प्राणिनोऽनुकूलास्ता दिशः
समीच्यस्ता एव स्पृताः । अथ नवमं मन्त्रमाह—

याषानां भागोऽसीति । युतो भिर्भो भवतः शुक्लृष्णपक्षावचेति यावा
मासाः । अतथाविधत्वादयावा अर्धमासाः । अथ दशमं मन्त्रमाह—

ऋभूणां भागोऽसीति । ऋभुशब्दो देवसामान्यवाची । गणविशेषो विश्वे
देवाः । भूतं निष्पन्नं, निशान्तं गृहम् । एवैषंनैरुपवेयास्वक्षय्यास्तोमीयास्विष्ट-

(अवशिष्टाक्षयास्तोमीयारव्येष्टकाभिधानम्)

कामु मन्त्रविशेषेषु देशविशेषेषु च सहोपधानं विधीयते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा अभिर्यज्ञमुखं दक्षिणं यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्तादि यातपति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

प्रथममाहितेऽग्नौ पश्चाद्यज्ञस्य प्रवृत्तेरभिर्यज्ञमुखम् । सोमपागस्य दक्षिणोपक्रम-
त्वाद्दक्षिणाया यज्ञमुखत्वम् । यज्ञस्य ऋत्विग्वरणपूर्वकत्वादात्तर्विष्यस्य च ब्राह्मण-
धर्मत्वाद्ब्राह्मणजातिर्यज्ञमुखम् । स्तोत्राणां मध्ये प्रथमस्तोत्रस्य बहिष्पवमानस्य
त्रिवृत्स्तोत्रेण निष्पाद्यमानत्वात्त्रिवृतो यज्ञमुखत्वम् । अनेन मन्त्रेणोपधाने तत्सर्वं
यज्ञमुखं पुरस्तात्प्रतारयति । अथ तृतीयं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ नृचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जाता-
यैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमसि जनित्रः सृष्टः सप्तदशः स्तोम
इत्याहान्नं वै जनित्रमन्नः सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नम-
द्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

वेदशास्त्रपरं गताः शुश्रुवांसः । त एव नृचक्षःशब्देनाभिधीयन्ते । चक्षते
व्यक्तं ब्रुवत इति चक्षसः । नरश्च ते चक्षस इति नृचक्षसः । यद्वा नृषु मनुष्येषु
मध्ये चक्षसो व्यक्तं वक्तारः । धातुरन्नोत्पादकत्वाद्भवत्वम् । अतो मन्त्रे धानुश-
ब्दपाठेनोत्पन्नाय यजमानापान्नं संपादयति । तस्मिन्मन्त्रे जनित्रमित्याद्युत्तरभा-
गमपि ज्ञेयात् । जायत इति व्युत्पत्त्या जनित्रशब्दोऽन्नवाची । सप्तदशस्तो-
मस्यान्नकारणत्वाद्भवत्वम् । एवं सति कृत्स्नमप्यन्नं दक्षिणस्यां दिशि संपादयति ।
तस्माद्दक्षिणादिशोऽन्नमागित्वं तस्माद्दक्षिणहस्तेनान्नं भुङ्क्ते ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ मित्रस्य भागोऽसीति पश्चात्प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवा-
स्मिन्दधाति दिवो बुद्धिर्याताः सृष्टा एकविंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एक-
विंशः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानीत्वात्तद्रूपत्वम् । तस्य मन्त्रस्थोत्तरभागे सर्व-
स्तोमप्रतिष्ठारूपस्यैकविंशस्य अभिधानं प्रतिष्ठित्यै संपद्यते ।

द्वितीयं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रभोगः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोभिप्रयामी र्जयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

इन्द्रादीनां बलवत्त्वाद्भोजोरूपत्वम् । ततः सः संप्रभोज उदीच्यां दिशि स्थापितं भवति । ओजोयुक्त्वादेवोत्तरदिग्भागी तीर्थपात्रादिपुण्येन स्वर्गं जयति । अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्तादि यावयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

वसूनां प्रातःसवननाभिमानीत्वाद्यज्ञमुखत्वम् । प्रातःसवननाभिमानीत्वं च ऋग्वेदोऽङ्गा आमनन्ति—“वसूनां प्रातःसवनम् ” इति । रुतं शब्दं मन्त्ररूपं द्रावयन्ति प्रवर्तयन्तीति रुद्राः । तथा सति रुद्रप्रवर्तितमन्त्र-पूर्वकत्वाद्यज्ञस्य रुद्राणां यज्ञमुखत्वोपचारः । चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशत्पेषु ऋग्वेदेषु पथमत्वाच्चतुर्विंशस्य यज्ञमुखत्वम् ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“आदित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽन्नामेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

‘आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः मजाः ’ इत्यन्नहेतुत्वादादित्याना-मन्नत्वम् । मरुतां वैश्वरूपत्वेनान्नसंपादकत्वाद्दक्षत्वम् । गर्भाणामन्नकार्यत्वाद्दक्ष-त्वम् । पञ्चविंशस्तोमस्य शास्त्रसिद्धान्नहेतुत्वाद्दक्षत्वम् ।

अथ अष्टमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“अदित्यै भागोऽसीति पश्चात्पतिष्ठा वा अदितिः पतिष्ठा पूषा पतिष्ठा विणवः पतिष्ठेत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अदितिर्भूमिः । सा च निवासहेतुत्वात्पतिष्ठा । पूषणः पोषकत्वेन पतिष्ठात्वम् । विणवस्तोमस्य शास्त्रसिद्धं पतिष्ठात्वम् । अथारमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

(अवाशिष्टाक्षयास्तोमीयास्येष्टकाभिवानच)

“ देवस्य सावितुर्भागोऽसीत्युत्तमो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवदंसमेवोत्तरतो धन्व तस्मादुत्तरोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवर्ती भवति प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

मातःसंभ्यादौ ब्राह्मणैरुपास्यमानत्वात्सवितुर्ब्रह्मत्वम् । बृहस्पतेर्ब्राह्मणजात्यभिमानीत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तच्च “ ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ” इति श्रुत्यन्तराद्ब्रह्मत्वम् । चतुष्टोमस्य शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वम् । सवितुर्पतिपादको मन्त्रः सावित्रस्तेन मन्त्रेणोपहितेष्टका सावित्रवर्ती । अतः सा प्रसवाय संपद्यते । यस्माद्ब्रह्मरूपसवितुर्पतिपादकमन्त्रसाभ्येष्टकोत्तरस्यां दिश्युपहिता तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूतोत्तरस्यां दिशि यज्ञभिक्षादिरूपा याज्ञा शास्त्रेणाभ्यनुज्ञाता । विन्ध्यस्पोत्तरभागे हि पुष्पभूमौ शुद्धा ब्राह्मणा वर्तन्ते, तस्मात्तत्र प्रतिग्रहः प्रशस्तः ।

पूर्वानुवाकान्मतौ सप्तदशाष्टादशमन्त्रावितः पूर्वं न विनियुक्तौ । तत्र द्वादशं मन्त्रमिदानीं विनियुक्ते—

“ धन्वश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधानि यज्ञमुखं वै धर्षो यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

धर्षो धारयिताऽग्निष्टोमः । स च सोमयागानां प्रथमभावित्वाद्यज्ञमुखम् । चतुष्टोमैः (+ पष्टिस्तोमस्तृतीयः) । तस्य यज्ञमुखभूतत्रिवर्द्धकत्वाद्यज्ञमुखत्वम् । अथ प्रकृतानुवाकगतं नवमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ यावानां मागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्माद्दक्षिणावृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमयते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

गोळकस्तथादक्षिण्येन संचरताऽऽदित्येन निष्पाद्यत्वान्मासानां दक्षिणावृत्त्वम् । यावत्तद्व्याघ्रानां मासानां काळरूपानामन्नपाकहेतुत्वादन्नत्वम् । प्रजानामन्नगोचरत्वादन्नत्वम् । अत्र दशमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ ऋभूणां मागोऽनीति पश्चात्प्रविष्टित्यै ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

+ धनुर्विमान्तर्गतस्थाने भृशमाम्बरमाघ्यानुसारी “ समष्टिस्तोत्रोयः स्तोमः ” इति पाठो भवितुं युक्तः ।

देवानामनुमाहकत्वेन प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।

अथ पूर्वानुवाकगतं सप्तदशं मन्त्रं वितियुग्मे—

“ वितर्तोऽष्टाचत्वारिंश इत्युत्तरतोऽनमोऽर्कयोः सवीर्यंवाय तस्मादिमौ लोको समावहीर्यौ ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

स्तोमानां मध्येऽष्टाचत्वारिंशः स्तोमः सर्वोत्तमः । ततोऽप्यधिकस्य स्तोमस्याभावात् । मनुष्यलोके दिशां मध्ये विन्ध्यादुत्तरा दिगुत्तमा । अत उत्तम-
द्वयमेलनेन मनुष्यलोको वीर्यवान्संपन्नः । स्वर्गलोकस्य देवाधिष्ठितत्वाद्दीर्घवत्त्वं
प्रसिद्धम् । एवं च सायुममोऽर्कयोः समानवीर्यत्वं भवति । यस्मादेवं मनुष्य-
लोकस्य वीर्यवत्त्वं संपादितं तस्मादिमौ लोको समावहीर्यौ । मनुष्यलोकः
पुण्यानुष्ठाननिष्पादनेन वीर्यवान्स्वर्गलोकः पुण्यफलनिष्पादनेन वीर्यवानिति स-
त्यम् । अनुवाकद्वयेन वक्रत्वेनोपहितानामिष्टकानां मध्य एकैकस्यां दिशि या
उपहितस्ताः सर्वा दिग्बिम्बोपाधिना संगृह्य प्रशंसति—

“ यस्य मुरुपवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवत्याऽस्य मुख्यो जायते
यस्मान्पवतीर्दक्षिणतोऽत्यन्तमाऽस्यान्नादो जायते यस्य पदिष्ठावतीः पश्चात्सत्येव
तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओजस्वेव भवत्याऽस्यौजस्वी जायते ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

मुंशत्वेन पूर्वोक्तेष्वर्थावादेशु स्तुता इष्टका मुख्यवत्यः । तासां पूर्वस्यां दिशु-
पधानेन स्वयं मुख्यो भवति, स्वपुत्रश्च मुख्यो जायते । अन्तरेण स्तुता इष्टका
अन्तवत्यः । तासां दक्षिणदिशुपधानेन स्वयं पुत्रश्चान्वन्ती संपद्यते । प्रतिष्ठात्वेन
स्तुता इष्टकाः प्रतिष्ठावत्यः । तासां पश्चिमदिशुपधानेन प्रतिष्ठितो भवति । ओज-
स्त्वेन स्तुता इष्टका ओजस्वत्यः । तासामुत्तरदिशुपधानेन स्वयं पुत्रश्चौजस्विनौ
भवतः । वक्रत्वेन योऽयमुपधानप्रकारोऽभिहितस्तमेतं स्तोत्रशस्त्ररूपत्वेन प्रशंसति—

“ अर्को वा एष यदभिस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छ्रुत्वा यदेवा विभा विधीय-
तेऽर्क एव तद्वर्षमनु विधीयते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

योऽग्निरस्ति स एषोऽर्कोऽर्चनीयः । तस्यार्चनाङ्गत्वेन स्तोत्रशस्त्रे अपेक्षिते ।
तथा सति योऽयं वक्रत्वेनोपधानप्रकारोऽभिहितस्वत्रैकेनानुवाकेनोक्तं स्तोत्रमि-
तरेणानुवाकेनोक्तं शस्त्रम् । एवं सत्पर्वनीये वक्रत्वेनोपधानयोग्यमनुष्ठानं क्रमेण
संपादितं भवति । तदनुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—

(सृष्टिशब्दाभिधेयेष्टकामिधानम्)

“ अत्यन्तमास्थानाद्दो जायते पत्येषा विधा विधीयते य उ चैनामेवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

एनां विधाम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नेः शिष्टा दशाऽऽद्व्यादक्षणायास्तोमसंज्ञकाः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्पाठके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प॒रु॒याऽस्तुव॑त प्र॒जा अ॒धी॑यन्त प्र॒जाप॑तिर-
धि॒पति॑रासीत्ति॒मभि॑रस्तुव॑त ब्रह्मा॑सृज्य॒त ब्रह्म॑-
ण॒स्पति॑रधि॒पति॑रासीत्प॒त्रभि॑रस्तुव॑त भू॒तान्य॑-
सृज्यन्त॑ भू॒तानां॑ पति॒रधि॑पति॒रासीत्स॑मभि॒र-
स्तुव॑त सप्त॒र्षयो॑ऽसृज्यन्त॑ धा॒ताऽधि॑पति॒रासीत्त्रि॑-
वभि॑रस्तुव॑त पि॒तरो॑ऽसृज्यन्तादि॒तिरधि॑पत्या-
सीदे॒काद॒शभि॑रस्तुव॑तत॒र्वोऽसृज्य॑न्ताऽऽर्त॒वोऽधि॑-
पति॒रासीत्त्रयो॑द॒शभि॑रस्तुव॑त मा॒सा अ॑सृज्यन्त॑
सं॒वत्स॑रोऽधि॒पतिः (१) आ॒सीत्प॒त्रद॒शभि॑र-
स्तुव॑त क्ष॒त्रम॑सृज्य॒तेन्द्रो॑ऽधि॒पति॑रासीत्सप्त॑द॒श-
भि॑रस्तुव॑त प॒शवो॑ऽसृज्यन्त॑ बृह॒स्पति॑रधि॒पति॑-
रासीच्च॑व॒दशभि॑रस्तुव॑त शू॒द्राया॑व॒सृज्येता॑महो-
रा॒त्रे अधि॑पत्नी आस्तापेक॒वि॒शत्या॑ऽस्तुव॒तै-
क॑शफाः प॒शवो॑ऽसृज्यन्त॑ वरु॒णोऽधि॑पति॒रासी-
त्रयो॑वि॒शत्या॑ऽस्तुव॑त क्षु॒द्राः प॒शवो॑ऽसृज्यन्त॑
पू॒षाऽधि॑पति॒रासीत्त्रि॑वि॒शत्या॑ऽस्तुव॑ताऽऽर-

प्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासतिमत्-
 विंशत्याऽस्तुवत धावापृथिवी वि (२) एतां
 वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन्तेपामाधि-
 पत्यमासीन्नवविंशत्याऽस्तुवत वनस्पतयोऽ-
 सृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेकत्रिंशताऽस्तुवत
 प्रजा असृज्यन्त यावानां चायावानां चाऽऽ-
 धिपत्यमासीन्नवविंशत्याऽस्तुवत भूतान्यशा-
 म्यप्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् (३) ॥

(संवत्सरोऽधिपतिर्वि पञ्चत्रिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाकेऽवशिष्टा अक्षय्यास्तोमीया उक्ताः । अथ दशमे सृष्टिशब्दाभिधे-
 या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“एकयाऽस्तुवतेति सप्तदश सृष्टीः” इति । पाठस्तु-

एकयाऽस्तुवतेति । पूर्वं महर्षयः कदाविद्यागकाल एकया स्तोत्रियमर्षा
 स्तुतिमकुर्वन् । तत्तत्सामर्थ्यात्तमजा अधीयन्त तैर्महर्षिभिरुदपाद्यन्त । ततानीं
 मजापतिस्वासां प्रजानामधिपतिरासीत् । अथ कदाचित्सृष्टिः स्तोत्रियामिरस्तु-
 वत । तत्सामर्थ्याद्ब्रह्म ब्राह्मणजातित्वैरसृज्यत । ब्रह्मणस्पतिरिति प्रसिद्धो यो
 देवः सोऽयं ब्राह्मणजातेरधिपतिरासीत् । एवं सर्वत्र योग्यम् । भूतानां पतिः
 कश्चिद्देवविशेषः । अत एवान्यथाऽऽम्नातम्—“भूतानां पतये स्वाहा ” इति ।
 सोऽयमत्र भूतानां पतिरधिपतिः स्वाम्यासीत् । धाता जगत्स्रष्टा । आदितिर्भूमिः ।
 आर्यव ऋपालकः कश्चिद्देवविशेषः । क्षत्र क्षत्रियजातिः । शूद्रार्यौ शूद्रो वैश्य-
 श्चेति जातिद्वयम् । अहर्देवता रात्रिदेवता चरेपते जातिद्वयस्याधिपतनी स्वामिन्त्रये
 आस्ताम् । सप्तविंशतिस्तोत्रसामर्थ्यात्पूर्वमेकीभूते धावापृथिव्यौ परस्परं वियुक्ते
 अताम्भु । तयोर्विपोगमनु वस्वादपस्तपो गणाः परस्परं वियुक्ता अमवन् ।

(सृष्टिशब्दाभिधेयेष्टकाभिधानम्)

तेषां वस्वादीनां द्यावापृथिव्यौ प्रत्याधित्यमासीत् । यावा मासदे-
वता अयावा अर्धमासदेवताः । उभयविधदेवतानां प्रजाः प्रति आधि-
पत्यमासीत् । भूतान्यशाम्पन्, प्राणिनः शान्तानुपद्रवरहितानकुर्वत । परमे सत्य-
लोके तिष्ठतीति परमेष्ठी । तादृशः प्रजापतिः स्वाम्पभूत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्वे” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

सृजतिन्वातुमुकैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः सृष्टयः । तासानुपधाने सति यद्वस्तु
यथा सृष्टं तत्तथैव प्राप्नोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

एक सप्तदशाऽऽदृष्ट्यादिष्टकाः सृष्टिसंज्ञिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ।

विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वाऽत्र गुणे विधिः ॥

आख्यातेनामिसंबन्धादविध्यन्तरयोगतः ।

लिङ्ग प्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसंभवात् ॥

ताननूद्येष्टकाधानं विदध्यास्तोऽप्यते यतः ।

यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवाद्गीः ॥

एकयाऽस्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंबन्धे कचिन्नहि ।

सृष्टिशब्दस्तथाऽप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भ्रमनः ।^१

आग्निचपने भ्रमते—“सृष्टीरुपदधाति” इति । सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा
मासाभिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते । सृष्टि-
मानासामुपधानो मन्त्र इति विगृह्य “तद्दानासामुपधानः” इत्यादिव्याक-
रणमन्त्रसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात् । सृष्टिशब्दोपेताश्रोपधानमन्त्रा एकयाऽ-
सृष्टेत्यस्मिन्ननुवाके समान्नावाः । ब्रह्मासृज्यत भूतान्यसृज्यन्वेत्यादिना सृजति-
घान्तेषु मन्त्रेषु प्रयुक्तत्वात् । ते च मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन
विधीयन्ते । कुतः । उादधातीत्यनेनाऽऽख्यातेनामिसंबन्धात् । न चार्थवा-
दत्वमस्य संभवति । विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वामावादादिते प्राप्ते भ्रमः—आग्निच-

(स्फुटिनान्देशकमिपान्न)

पथमकरणे पठित्वाक्षेपां मन्त्राणां तानामन्वथयनसंबन्धोऽग्रगम्यते । विशेषस्ते-
 बन्धस्तु तूजावित्तिकादवगन्तव्यः । तथा सति प्राग्ज्ञानं ते मन्त्रा अत्र विधीय-
 न्ते, किंतु तान्मन्त्राननुष्टोत्रकोषधानं विधीयते । स्फुटिशब्देनानुवादस्तु बहममा-
 नार्थवादोपपत्त्यर्थः । “ मथाङ्गमेवाङ्गहन्धे ” इति हि बहममाणोऽर्थवादः ।
 यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः स्फुटिशब्दो न स्यात्, तदानीमर्थ-
 वादे स्फुटिशब्दप्रयोगाद्विष्णुपदवाङ्मोर्वपनिकरणप्रथमः स्यात् । तस्मान्मन्त्रानु-
 वादी स्फुटिशब्दो न गुणविधायकः, किंतुर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे तूज-
 विधानुनं मयुक्तः । “ एकपाऽस्तुवत्र मजा अर्वायन्व ” इति पाठार् । वाचं,
 तथाऽपि द्वितीयतृतीयादिषु षड्भ्यु मन्त्रेषु स्रजविधानुपयोगाद्भूषणं सादरप-
 नस्य । यत्र सर्वाणि वाक्यानि स्फुटिशब्दोपेधानि तत्र यथा स्फुटिभूमा तथाऽ-
 षापि भूषणयोगेन स्फुट्यस्फुटिसंज्ञे स्फुटिशब्दप्रयोगः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायकाणे छद्मजज्ञर्षीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयपराहके

इदानीमुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाहके तृतीयपराहके एकादशोऽनुवाकः) ।

इयमेव सा या प्रथमा न्यौच्छन्दन्तरस्यां
 चरति प्रविष्टा । बधूर्जजान नवगज्जनित्री जयं
 एनां महिमानः सचन्ते । छन्दस्वती उपसां
 पेपिशाने समानं योनिमनुं संचरन्ती । सूर्य-
 पत्नी वि चरतः प्रजानती केतुं छण्वाने अजरे
 भूरिरेतसा । ऋतस्य पन्यामनुं तिस्र आऽगु-
 ऋयो घर्मासो अनु ज्योतिपाऽगुः । प्रजामेका
 रक्षत्यूर्जमेकां (१) वतमेकां रक्षति देवयु-
 नाम् । चतुष्टोमो अर्भवद्या तुरीया यज्ञस्य
 पक्षाष्टपयो भवन्ती । गायत्री त्रिष्टुभं जगती-

(श्युष्टिनामकेष्टकाभिधानम्)

मनुष्टुभं बृहदकं युञ्जानाः सुवराऽभरभिदम् ।
 पञ्चभिर्धाता वि दधाबिदं यत्तासां स्वसूरज-
 नयत्पञ्चपञ्च । तामासु यन्ति प्रयवेण पञ्च नाना
 रूपाणि कर्तवो वसानाः । त्रिंशत्स्वसार उषं
 यन्ति निष्कृतं संमानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः
 (२) । ऋतून्स्नन्वते कवयः प्रजानतमिध्वे-
 छन्दसः परि यन्ति भास्वतीः । ज्योतिष्मती
 प्रति मुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि ।
 वि पश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा
 मातुरस्या उपस्थे । एकाष्टका तपसा तप्य-
 माना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन
 दस्युन्वसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छची-
 मिः । अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वद-
 न्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासम् (३) अस्य
 सुमतौ यथा युयमन्या वी अन्यामति मा
 प्र युक्त । अभुन्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट
 प्रतिष्ठामविद्वि गाधम् । भूयासंस्य सुमतौ
 यथा युयमन्या वी अन्यामति मा प्र युक्त ।
 पञ्च व्युष्टिरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाम्निमृतवोऽनु
 पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेनं कलृप्ताः संमानमू-
 र्ध्नीरामि लोकमेकम् (४) । ऋतस्य गर्भः
 प्रथमा व्युष्ट्यपामेका महिमानं विभति ।
 सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका सवि-

तेकां नि यच्छति । या प्रथमा व्यौच्छत्सा
धेनुरभवद्यमे । सा नः पर्यस्यती धुक्वोत्तरामु-
त्तरा* समाम् । शुक्पर्षभा नभसा ज्योतिषाऽ-
गाद्विश्वरूपा झवलीरभिकेतुः । समानमर्थं
स्वपस्यमाना विभ्रंती जरामंजर उप आऽगाः।
ऋतुनां पत्नी प्रथमेयमाऽगादह्नां नेत्री जनित्री
प्रजानाम् । एकां सती बहुधोषो व्युच्छस्य-
जीर्णां त्वं जरयसि सर्वमन्यत् (५) ॥

(ऊर्जमेकां पतिमुञ्चयानां भूयासमेकं परम्येकान्निर्विशतिर्ध) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके सृष्टिनामिका इष्टका उक्ताः । अथैकादशे व्युष्टिनामिका उच्यन्ते ।
कल्पः—“ इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदिति षोडश व्युष्टीः ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

इयमेव सेति । अत्रोपधीयमाना येष्टकाऽस्ति, इयमेव सा तथाविधव्युष्टि-
रूपा, तच्छब्देन परामृश्यमाना पुनर्विचिच्यते । सेयं व्युष्टिरूपा कालानां प्रथम-
भूता सती व्यौच्छद्विशेषेण प्रकाशरूपाऽभूत् । आदिसृष्टिकाण्डे प्रथमो यः
प्रभातकालस्तद्रूपेयमिष्टकेत्यर्थः । सा सृष्टिकालीना प्रथमा व्युष्टिरादित्येनानु-
प्रविष्टा सती, अस्यां पृथिव्यां दैनंदिनं भातरूपेण चरति । तत्र दृष्टान्तः—
वधूर्जजान नवगज्जनित्री । नवं वरं गच्छतीति नवगन्तवनिवाहवती वधूर्जनित्री,
उत्तरोत्तरमजोत्पादिका यथा जजान जाता तद्दक्षिणमपि व्युष्टिरुत्तरोत्तरप्रभात-
निष्पादिकेत्यर्थः । त्रयास्त्रिसंख्याका महिमानो महिमोपेता अग्निसूर्यचन्द्ररूपा
देवा एनां व्युष्टिं सचन्ते समवयन्ति । देवतात्रयप्रकाशकानुग्रहादस्याः प्रभातरू-
पत्वमित्यर्थः । एवंविधव्युष्टिरूपाभिष्टकामुपदेवाभिरुपेयः । अथ द्वितीयामाह—

(द्युष्टिनामकेष्टकाभिधानम्)

छन्दस्वतीति । द्वे सुषसावेका सृष्टिकालीना प्रथमेति पूर्वमन्त्रोक्ता । अपरा
 मनिदिनसंचारिणी । साऽप्यस्यां चरति प्रविष्टेति पूर्वमन्त्रोक्ता । एतं सत्युषसा
 विचरतो द्वे अप्युषसौ विविधं चरतः । रात्राविव मलयकान्ते निरोहितजगत
 आविर्भावलक्षणनृष्टिरूपा सती दिवससादशमपादयति । तदिदमेकस्या
 द्युष्ट्याश्रयणं, शार्वरतमोनिवर्तकत्वमपरस्याश्रयणम् । कीदृशपावुषसौ, छन्द-
 स्वती छन्दोमुक्तैर्मन्त्रैः स्तूपमानाया छन्दस्वत्यौ, पेपिशाने भृशं प्रकाश-
 यन्त्यौ, समानं योनिमनु संचरन्ती, उभयोः कालविशेषत्वात्कालसामान्यमेव
 तयोर्योनिर्हेतुः । स चोभयोः समानः, महाप्रभावं सृष्टिरूपमल्पप्रभावं दैनंदिनं
 चेषुमौ कालविशेषौ, तौ च स्वकीयं कालसामान्यमनुसृत्य वर्तन्ते इत्यनुसं-
 रन्यावुषसौ । ते च सूर्यपत्नी सूर्यस्य जाये, प्रजानती स्वयं देवतारूपत्वेन
 प्रज्ञामदत्यौ, केतुं लुण्ठाने ज्ञानं कुर्वत्यौ प्रकाशप्रदानेन हि प्राणिनां रूपज्ञानं
 जनयन्त्यौ, अजरे कदाचिदपि जरारहिते, भूरिरेतसा प्रभूतरेतस्के बहुष्पापरका-
 रणभूते इत्यर्थः । अथ तृतीयामाह—

अतस्य पन्थामिति । तिस्र उषस ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां मागंमन्वागुरु-
 प्राप्ता यज्ञरक्षकत्वेन भ्यक्ता व्यवस्थिता इत्यर्थः । त्रयो चर्मासो दीप्तिरूपा
 आग्निचन्द्रादिरया न्योतिषा प्रकाशप्रदानेन यज्ञमागंमन्वागुरुप्राप्ताः । तिसृणामु-
 षसां देविनां मध्ये यजमानस्य प्रजामेका रक्षति । यजमानस्योर्जं बलमेका
 रक्षति । देवपूनां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां व्रतं कर्मानुष्ठानमेका रक्षति ।
 अथ चतुर्थीमाह—

चतुष्टोमो अमवदिति । यद्यप्येकैवोषा तथाऽपि जगद्रक्षणाय योगैध-
 र्याद्यनेकशरीरस्वीकारे सति बहव उषसो भवन्ति । या तत्र तुरीया चतुर्थी सा
 चोषाश्चतुष्टोमस्त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयमुक्तामिष्टोमरूपाऽभवत् । कीदृशी, यज्ञस्य
 पक्षौ प्राच्यपतीच्याङ्गरूपौ पक्षसदृशौ द्वाववयवौ भवन्ती भावयन्ती जनयन्ती-
 त्यर्थः । तथैव ऋषीन्मज्ञानिष्पादकानृत्विजो जनयन्ती । तथा बृहदर्कं पौठम-
 चनरूपं स्तोत्रं युञ्जानाः संपादयन्ती । गावभ्यादिदेवताश्वतसः सुवः फलभूतं
 स्वर्गमिदं कर्म चाऽऽमरन्सर्वतो भरन्ती पोषयन्तीत्यर्थः । अथ पञ्चमीमाह—

पञ्चभिर्धाता वि दद्यादिति । यदिदं जगदस्ति तत्सर्वं धाता सृष्टा भजा-
 पतिः पञ्चभिरुषोभिर्देवीभिर्विदुषौ निर्मितवान् । तासां पञ्चानामुषसां मत्प्रेकं

(स्युष्टिनामकेष्टकमिधानम्)

पञ्च पञ्च स्वसुरजनपत् । एवं च सति पञ्चसंख्याका व्येष्टा उपसत्तासां
स्वसारः पञ्चार्थशयितसंख्याका इत्येकस्मिन्मासि प्रतिपदादितिधिरूपासिंशदुपसतः
संपद्यन्ते । तासामु तासामप्युपसां प्रयवेण प्रकृष्टरूपेण मिश्रणेन पञ्च मुखा
उपसतः क्रमवः क्रतुनिष्पादिका बसाना आच्छादयन्त्यः क्रत्वङ्गानि सर्वाणि
स्याप्नुवत्यो नाना रूपाणि बहुविधस्वरूपाणि यन्ति प्राप्नुयन्ति । तत्रैका देने-
दिनमभिहोत्रं निष्पादयति । ततोऽन्ये दशंपूर्णमासौ निष्पादयतः । आपवत्त-
थ्यदिनकारयमेका निष्पादयति । सुरत्यादिनकारयमेकेरयेवं पञ्चानामुपयोगारप्रकृष्ट-
मिश्रणानां प्रकृष्टोपकारित्वं, क्रत्वदान्तरमेदिनिष्पादकत्वेन नानास्वरत्वम् ।

अथ षष्ठीमाह-

त्रिश्रास्वसार इति । त्रिश्रास्वसारगतिधिरूपेण त्रिश्रासंख्याकाः स्वसारे
भागिन्य उपसो देव्यो निष्कृतमजस्रं छत्रमभिहोत्रादिकर्मापयन्ति प्राप्नुयन्ति ।
कीदृश्यः, समानं केतुं सदृशं चिह्नं प्रकाशरूपं प्रतिमुञ्चमानाः कञ्चुकबद्धारपन्त्यः।
ताश्च कवयो विद्वत्पुरुषसमानाः पजाननीस्तत्तद्दिनसंज्ञादीनीं पजानन्त्य क्रतून्त्यते
स्वयमेव पुनः पुनरावर्तनेन वसन्तादीनूत्संज्ञादयन्ति । उन्दसां वेदानां मध्ये
तिष्ठतीति मध्येछन्दाः सूर्यः । तथा चान्यत्राप्याज्ञापते-“ ऋग्भिः पूर्वाङ्के दिवि
वेष इमते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीपते । वेदेरश्व-
स्त्रिभिरिति सूर्यः ” इति । तस्य मध्येछन्दसः सूर्यस्य परि पार्श्वेषु मास्वतीर्मा-
स्वत्यः प्रकाशमाना यन्ति गच्छन्ति । वर्तन्त इत्यर्थः । अथ सप्तमीमाह-

व्योतिष्मतीति । इयमुपा व्योतिष्मती । व्योतीरूपेणैकत्रैर्युक्तत्वात् । रात्री
चैवं सूर्योदयात्पूर्वमावित्वादेवी दग्धिमाना । तादृगुपा नमो नमस्त्वस्य सूर्यस्य
भक्तानि सूर्यसंबन्धित्वेन धतवाञ्जियतानि ररिभजाळानि प्रतिमुञ्चते कञ्चुकमिद
स्वी करोति । तस्यामुपसि नानारूपा गोमहिषादिजातिभेदभिन्नाः पशवो जास्रमाना
जन्मसदृशं निद्रायाः प्रबोधं प्राप्नुवन्तो मातृमातृसंज्ञानाया अस्या मूम्हः उपस्थ
उत्सङ्गे विपश्यन्ति विविधमरण्यगमनादिब्यवहारमवलोकयन्ति ।

अथाष्टमीमाह-

एकाष्टका तपसोति । एकाष्टकेति माघकृष्णाष्टमी कथ्यते । तथा
वाऽऽपस्तम्बः-“ या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्दृव्यष्टका तस्यामष्टमी

(द्युष्टिनामक्रेष्ठाभिधानम्)

श्वेष्टया संशयते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ” इति । सेवमेकाष्टका तपसा तप्यमाना पुत्रार्थं तपश्चरन्ती महिमानं महिभोषेतं गर्भं स्वोदरवर्तिनमिन्द्रं अज्ञानोत्पादयामास । तेनेन्द्रेण देवाः सर्वे दस्युंस्वस्करत्वापान्नाक्षसान्ध्यसहन्त विशेषेणाभिभूतवन्तः । स चेन्द्रः शशीमिः स्वकीयशक्तिमिरसुराणां हन्ताऽभवत् ।

अथ नवमीमाह—

अनानुजामिति । हे एकाष्टका देवो मां यजमानं पूर्वमनानुजां सन्तमिदानीमनुषामकतं कृतवत्यः । आ समन्तात्कर्मानुष्ठानस्यानुकूलत्वेन जायत इत्यनुजास्ताद्विपरीतस्वमानुजाः । अनुष्ठानरहितं मामनुष्ठानोपेतं कृतवत्य इत्यर्थः । कीदृश्य एकाष्टकाः, सत्यं वदन्त्यादित्यं ब्रह्मं वदन्त्यो हे यजमानैवमेतं धर्ममनुसितेरेषेवं बोधयन्त्य इत्यर्थः । अतस्त्वीपसादात्सन्मार्गवृत्तिरहमेतदन्विच्छे बहपमाणमपेक्षितं प्राथये । किं तदपेक्षितमिति तदुच्यते—हे एकाष्टका युयमस्य युष्मत्पुत्रस्येन्द्रस्य सुमती कल्पाणनुजौ यथा स्थिता एवमहमप्यस्येन्द्रस्य सम्पगनुग्रहचित्ते भूयासम् । वो युष्माकं मध्येऽभ्या काचिदभ्यापिनरापातिलङ्घ्य मा मयुक्त प्रयोगं व्यवहारं न करोमि, किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरति, तद्वदहमप्युत्विजामनुकूलव्यवहारयुक्तौ भूयासम् । अथ दशमीमाह—

अभून्ममेति । मम यजमानस्य सुमती मत्कियुक्तायां बुद्धौ विश्ववेदाः सर्वजगदाभिज्ञेयमुषा अभूद्विद्यतवती । सा च प्रतिष्ठाप्राप्तास्मदनुग्रहे स्वैर्य व्यासवती । हि यस्यादियमुषा गावं प्रतिष्ठानिमित्तमूर्त्तं यजमानमविदुःस्त्ववती तस्मान्मदनुग्रहे स्वैर्यवतीत्यर्थः । भूयासमित्यादि पूर्ववत् । अधिकादशमीमाह—

पञ्च द्युष्टीरिति । अग्निहोत्रदशपूर्णमासोपवसत्पशुत्याख्यकर्मनिष्ठादिकाः पञ्च मुख्या उपसोषाः पूर्वमुक्तास्ताः पञ्च स्पृष्टीरनु पञ्चात्मकं सर्वमिदमुत्पन्नम् । क्रिमुराज्ञामिति तदुच्यते—पञ्च दोहा जपन्त्याः । तमिन्ना ज्योत्स्ना संध्याद्यमहरित्येते पञ्च दोहाः । ते च होतृब्राह्मणे ‘इदं वा अग्ने नैव किञ्चनाऽऽशीत्’ इत्यनुवाके ‘याऽस्व सा तनुराशीत् । तामग्राहत् । सा तमिन्नाऽभवत्’ इत्यादीनां समाज्ञाताः । तेनैव ‘तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽन्नमनुहत्’ इत्यादिना दोहा आज्ञाताः । आज्ञाय चान्ते तदुपसंहारम्—‘एते वै मजापतेर्दोहाः’ इति । त एते पञ्च दोहाः पञ्च स्पृष्टीरनुत्पन्नाः । येषं गौः पृथिवी [ता] पञ्चनार्त्नी पञ्चविधनाम्नोपेयामपि पञ्च स्पृष्टीरनुत्पन्ना विद्याम् । वसन्ती पुष्यवतीति नाम । धीष्मती तापवतीति नाम ।

वर्षतो वृष्टिर्बर्षाति नाम । शरदि जलमसादवतीति नाम । हेमन्तशिगिरयोः शैत्यवतीति नाम । सेवा पञ्चनाम्नी पृथिवी व्युष्टीरनूत्पन्ना । तथा हेमन्तशिगिरयो रैक्येन पञ्चगंधो व्युष्टीरनूत्पन्नाः । तथा प्राच्यादयः सहोष्यां पञ्च दिशो व्युष्टीरनूत्पन्नाः । पञ्चदशारूपस्तोमेन क्तमाः संपादिताः पञ्चाविधवृत्त्युपेताः स्योत्रियाः पञ्च व्युष्टीरनूत्पन्नाः । तस्य रत्नापस्य निरूपके ब्राह्मणे 'पञ्चम्यो हि करोति' इत्येवं विचारमात्रानाम् । एताः पञ्च व्युष्टयः । एकं लोकमपि समानमूर्ध्निर्लोक आलोकः प्रकाशस्तमेकं प्रति समानस्वभावाः । मूर्ध्निश्च उत्तमाङ्गवाची सन्मुखं स्वभावमुपलभयति । मूर्ध्निश्च स्वभावश्च व्युष्टीर्ना प्रकाशकत्वम् । एवंविधम्युष्टित्वेयमित्येति स्तुते । अथ द्वादशीमाह—

ऋतस्य गर्भ इति । या एताः पूर्वोक्ताः पञ्चोपसो मुग्धास्तास्तां मध्ये प्रथमा या व्युष्टी व्युष्टिरूपः काळत्वात्सिद्ध संस्य सत्यस्य गर्भो गर्भसदृशी तेनाऽऽदित्येन सहैव वर्तते । एका काचिदुपा रश्मिसहकारिण्युपां महिमानं विमर्ति । घर्षकाळे रश्मिद्वारा जलपानीय मेघोदरं गर्भरूपं महत्त्वं पोषयति । एका काचिदन्योपाः सूर्यस्य संवन्धिषु सिद्धतेषु संसृतेषु प्रदेशेषु चरति प्रकाशं कुर्वती वर्तते । एका काचिदन्योपा घर्षस्य दीप्पमानस्याग्नेः संवन्धिषु चरति प्रकाशं करोति । एका काचिदन्यामुपलं सविता निपच्छति दैनंदिनप्रकाशकारित्वेन निपतां करोति । अथ त्रयोदशीमाह—

या प्रथमा व्योच्छदिति । मूर्ध्यागु पञ्चमूपःसु या प्रथमोपा व्योच्छ-समो व्यवसायप्रकाशोत्पादनेन तमो निराकरोदित्यर्थः । सा तादृगुपा मये धेनु-रमवद्यमस्त्रामिके लोके प्रकाशप्रदानेन धेनुवत्प्रीतिहेतुरमवत् । तथाविधे हे उपः सा त्वं पयस्वती वृष्ट्युदकयुक्ता सती नोऽस्मदर्थमुत्तरामुत्तरां समासुत्तरोत्तरेषु सर्वेष्वपि संवत्सरेषु निरन्तरं धुक्व द्रोहनं कुरु । यथा धेनुः क्षीरं प्रपच्छति तथा त्वं व्युष्टिं प्रकाशं च प्रपच्छेत्यर्थः । अथ चतुर्दशीमाह—

शुक्लर्षमा नमसेति । येयमुपाः शुक्लर्षमा शुक्ले प्रकाशरूपेषु नक्षत्रादिषु मध्ये श्रेष्ठा सेयमुपा नमसा ध्योतिषाऽऽकाशवर्तिप्रकाशेन युक्ता सत्यागादिह समागता । कीदृशी, विश्वरूपा सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयति यस्याः सा विश्वरूपा, जगतीः सूर्योदयात्पूर्वमन्वकारस्तेषानुवृत्तेर्मिश्रवणां, अग्नेकेनुरग्निहोत्रिमिरुवः-

१ स. च. 'शन्' । २ स. च. 'रूपन्व म' । ३ स. 'ती व्युष्ट्यु' ।

(व्युष्टिनामक्रेष्ठाभिधानम्)

काले विहत्य प्रज्वालिता येऽग्नयस्त एव केतवो ध्वजस्यानीया यस्याः साऽग्नि-
केतुः, समानमर्थं विभ्रती सूर्यस्य यत्प्रयोजनमन्त्रकारनिवारणरूपं तदेवोषसोऽपि
प्रयोजनमनः सूर्येण सह समानप्रयोजना, स्वपस्यमाना शोमनान्यासि कर्माणि
दान्यात्मन इच्छतीति स्वपस्यमाना । हेऽजर उपस्त्वं जरामागा वलीपलिता-
दिरूपजरारहिताऽपि सृष्ट्यादिभारम्य प्रवृत्तत्वाच्चिरकालावस्थानलक्षणां जरां
प्राप्ताऽसि । तादृगुषारूपेपमिष्टकेत्यर्थः । अथ पञ्चदशीमाह—

ऋतूनां पत्नीति । इयं प्रथमोषा आगादिह कर्षण्यापाता । कीदृशी,
ऋतूनां वसन्तादीनां पत्नी पालयित्री, उषःकालस्यासृष्टदानृत्या - भूतवः संप-
द्यन्ते । अह्ना नेत्री नयनस्य हेतुः प्रकाशप्रदानेन निष्पादिकेत्यर्थः । प्रजानां
जनित्र्युत्पादयित्री । उषःकालावृत्त्या नवमासभ्रंशारणादिना प्रजोत्पद्यते । हे
उपस्त्वं स्वरूपेणैका सती बहुधा दिनभेदेन बहुप्रकारा भूत्वा व्युच्छसि तमो
विवासयसि निष्कासयतीत्यर्थः । ईदृशी त्वमजीर्णा वलीपलितादिजरारहिता
सर्वमन्यन्मनुष्यशरीरादिकं जरयासि जीर्णं करोषि । इत्थं पञ्चदशाऽऽज्जाताः ।
षोडशी त्वन्यत्र दृष्टव्या । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ न वा इदं दिवा न नक्तमासीद्व्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन्ता उषा-
इयत तवो वा इदं व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथो तम एवाप
हते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

इदं कालस्वरूपं दिवारात्र्योव्यावृत्तिकयोषता रहितत्वाद्द्व्यावृत्तमासीत् ।
तथा सति दिवाऽपि नाऽऽसीन्नक्तमपि नाऽऽसीत् । व्यावृत्तस्वरूपस्य निश्चेतुम-
क्यत्वात् । तदानीं देवा व्यावृत्तिकारिणीव्युष्टिसंज्ञका एता इष्टका अपश्यन् ।
विश्लेषेणोच्छति तमो विनाशयतीति व्युष्टिरूपःकालस्वदाचकशब्देनोपेवैर्मन्त्रैरुप-
धेया इष्टका बुद्धयः । ता दृष्टवोपादयत । तत ऊर्ध्वमिदं कालस्वरूपं व्यौच्छ-
द्व्यावृत्तिकया वदुष्ट्या दिवानक्तभेदेन व्यावृत्तमासीत् । तस्माद्द्व्युष्टीरुपदध्यात् ।
तदुपधाने हि यजमानार्थं व्युच्छत्येव परलोकापरलोकप्रकाशं करोत्येव । अपि
च बुद्धिगतभ्रान्तिरूपं तमो विनाशयति । अत्र त्रिनियोगसंग्रहः—

इयं व्युष्टीरुपादध्यान्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मावर्षीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. क. च. इति ।

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अग्नें जा॒तान्प्र ण॑दा नः स॒पर॒तान्प्र॒रय॑जा॒ता-
जा॒तवे॒दो नु॒दस्व । अ॒स्मे दी॑दिहि सु॒मना॒
अहो॑हन्तव स्या॒* शर्म॑न्नि॒श्वरू॑थ उ॒द्भित् । सहसा॑
जा॒तान्प्र ण॑दा नः स॒पर॒तान्प्र॒रय॑जा॒ताजा॒तवे॒दो
नु॒दस्व । अ॒र्षिं नो॑ मृ॒हि सु॒मन॒स्य॒मानो॑ व॒य*
स्याम॑ प्र ण॑दा नः स॒पर॒मात्र॑ । च॒तु॒श्र॒त्वारि॑*शः
स्तोमो॑ वचो॑ द्रवि॑ण* पो॒दशः॑ स्तोम॒ ओजो॑
द्रवि॑णं पृथि॒ग्धाः॑ पु॒रीप॑मसि (१) अ॒प्सो
नाम॑ । ए॒वश्छ॑न्दो वरि॑वश्छ॒न्दः श॒म्भूश्छ॑न्दः
परि॑भूश्छ॒न्द आ॒च्छ॒च्छ॑न्दो म॒नुश्छ॑न्दो व्य॒च-
श्छ॑न्दः सि॒न्धुश्छ॑न्दः स॒मुद्रः॑ छ॒न्दः स॒लिलं॑ छ॒न्दः
सं॒यच्छ॑न्दो वि॒यच्छ॑न्दो वृ॒हच्छ॑न्दो रथ॑तरं
छ॒न्दो॑ नि॒काय॑श्छ॒न्दो वि॒षध॑श्छ॒न्दो गिर॑श्छ॒न्दो
भ्रज॑श्छ॒न्दः स॒प्त॒पृच्छ॑न्दोऽनु॒सृ॒पृच्छ॑न्दः क॒कुच्छ॑न्द-
स्रि॒क॒कुच्छ॑न्दः का॒थं छ॒न्दोऽह॑कृ॒पं छ॑न्दः (२)
प॒द॒प॒ङ्क्ति॑श्छ॒न्दोऽक्षर॑प॒ङ्क्ति॑श्छ॒न्दो वि॒ष्टार॑प॒ङ्-
क्ति॑श्छ॒न्दः क्षु॒रो मृ॒ज्वाच्छ॑न्दः प्र॒च्छ॒च्छ॑न्दः प॒क्ष-
श्छ॑न्दः प॒त्र॑श्छ॒न्दो वरि॑वश्छ॒न्दो व॒यश्छ॑न्दो व॒य-
श्छ॑न्दो वि॒शालं॑ छ॒न्दो वि॒र्षधा॑श्छ॒न्दश्छ॑-
दि॒श्छ॑न्दो दू॒रोह॑णं छ॒न्दस्त॒न्द्रं छ॑न्दोऽह॒काह॑कं
छ॒न्दः (३) ।

(अ॒स्पृह॑कृ॒पं छ॒न्दश्च॑र्षि॒स्तिस्र॑श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(पञ्चम्यां चितावसपत्नादीष्टकाभिधानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशोऽनुवाके व्युष्ट्याख्या इष्टका उक्ताः । तावता चतुर्थचिन्तिः समाप्ता ।
अथ द्वादशे पञ्चम्यां चितावसपत्नाद्या इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ शोभते पौवांहिकीम्यां प्रचयं पञ्चमीं चिन्तिं चिनोत्यग्ने जाताग्न्य
णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति ” इति । पाठस्तु—

अग्ने जातान्प्रेति । हेऽग्ने नोऽस्माकं जातान्सपत्नान्ये पूर्वमुत्पन्नाः शश्व-
स्ताग्न्यणुद मकर्षेण नाशय । हे जातवेदो ये पूर्वमनुत्पन्ना इतः परमुत्पत्तिप्रसक्तिपु-
ष्कास्तानजाताञ्छश्वन्प्रेति नुदस्वोत्पत्तिप्रतिबन्धेन निराकुरु । सुपनाः सानुग्रह-
दित्तस्वमहेदनाक्रुष्यंस्त्रिवरुथः प्राग्वंशसदोहविधानरूपगृहवयोपेव उन्निदनुष्ठे-
यकर्मोत्पादकः सचाग्ने दीदिहि अस्मा-प्रकाशय । तव पश्यादाऽऽर्च्यस्यां सुख-
शान्मवेयम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ अग्ने जातान्प्रेति पुरस्तादुप दधाति जातानेव भ्रातृ-
ग्न्याग्न्यणुदते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति ।

कल्पः—“ सहसा जाताग्निति पश्चात् ” इति । पाठस्तु—
सहसा जाताग्निति । सहसा घटेन जाताग्निति पूर्ववत् । सुमनस्यमानः
सौमनस्यं प्राप्तः सन्नोऽस्मानभिद्भिहि । वयमपि त्वदनुग्रहादधिकः स्याम । नोऽ-
स्मदीयाग्निसपत्नाञ्छश्वन्प्रेति । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ सहसा जाताग्निति पश्चात्प्राग्प्यमाणानेव प्रति नुदते ” [सं० का० ५
प० ३ अ० ५] इति ।

“ पश्चादुपदधातीत्यनुवर्तते । पूर्वमन्त्र उत्सन्नाविनाशनमाधान्यनिह तूत्पत्त्य-
मानप्रतिबन्धमाधान्यम् । अनेनाभिप्रायेणोमयत्रैवकारप्रयोगः ।

कल्पः—“ चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः ” इति । पाठस्तु—
चतुश्चत्वारिंश इति । योऽयं स्तोमश्चत्वारिंशदावुत्पत्त्या संपन्नो यश्च
षर्षो मत्तत्पं धनं हे इष्टके तदुभयरूपा त्वमसि । इमं मन्त्रं विनिपुञ्जे—

“ चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतो ब्रह्मवचंसं वै चतुश्चत्वारिंशो
ब्रह्मवचंसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादाक्षिणोऽर्षो ब्रह्मवचंसितरः ” [सं० का०
५ प० ३ अ० ५] इति ।

ब्राह्मणानामेवाऽऽर्च्यपाचैर्निष्पाद्यस्य स्तोमस्य ब्रह्मवचंसत्पत्तम् ।

कल्पः—“ शोभतः स्तोम इत्युत्तरतः ” इति । पाठस्तु—

पोहश इति । पोहशमिरावृत्तिभिर्निष्पाशः पोहशः । यस्तादृशः स्तोमो
पञ्चाष्टमधातुरूपं धनं हे इष्टके तदुभयरूपा त्वमसि । एतं मन्त्रं विनियुद्धके—

“पोहशः स्तोम इत्युत्तरत ओजो वै पोहश ओज एवोत्तरतो घत्ते तस्मा-
दुत्तरतोभिप्रयार्थं जयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

पोहशस्तोमस्यौजोवृद्धिहेतुत्वाद्भोजस्त्वम् । अथेष्टकादयं सह प्रशंसति—

“वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशो वज्रः पोहशो यदने इष्टके उपदधाति जाताश्-
थैव अनिष्यमाणाश्च भ्रानुष्यान्भणुद्य वज्रमनु प्र हरति स्तृत्यै ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्तोमपोरनिष्ठनिवारकत्वेन वज्रत्वं, मणोदनमस्वात्स्थानाग्निःसारणं सतो वज्र-
स्यानुप्रहारः स्तृत्यै हिंसायै संनद्यते ।

कल्पः—“इष्टकायां पुरीषमभ्यु(भ्यु)स प्रथिव्याः पुरीषमसीति मध्यमेः
पुरीषवतीम् ” इति । पाठस्तु—

प्रथिव्याः पुरीषमिति । हे इष्टकास्वरूप त्वं प्रथिव्याश्चित्कपायाः पुरीषं
पूरकमसि । प्सावि मक्षयति विनाशयतीति प्सः । न प्सातीत्यप्सः । हे इष्टके
त्वमप्सो नामासि । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“पुरीषवतीं मध्य उप दधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाभिं
चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

पुरीषमभ्यु(भ्यु)स नस्योपर्युपधीयमानत्वात्पुरीषवती । पुरीषं वा आत्मनो
गवादिशरीरस्य मध्यमुदरमध्ये वर्तमानत्वात् । अतः पुरीषवत्त्वेन सात्मानं शरीर-
साहितमेवाभिं चिनुते । एतद्वेदनं प्रशंसति—

“सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

नामकरणपूर्वकमुक्तमिष्टकापञ्चकं प्रशंसति—

“एता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यैता उपधीयन्ते नास्य सपत्नो भवति ।
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

सपत्नानां शत्रूणां विनाशकत्वादसपत्ना इत्येतासांमिष्टकानां नामधेयम् ।

कल्पः—“एवशठन्सो वरिवशठन्द इति चत्वारिंशत्वं विराजो दशदश प्रतिदि-
नमक्षणया ” इति । पाठस्तु—

(पञ्चम्यां चितावसपत्नादीष्टकाभिधानम्)

एवञ्छन्दो वरिव इति । ऐवो वरिव इत्याद्याः शब्दाः स्वर्गलोकवर्तिनां छन्दोविशेषाणां नामधेयानि । हे इष्टके त्रमेवश्छन्दो यत्तत्रूपऽसि । एवं सर्वत्रोहनीयम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ पशुर्वा एष मद्भिर्विराज उत्तमायां चिरयामुव दधाति विराजमेदोत्तमां पशुषु दधाति तस्मात्पशुमानुत्तमां वाचं वदति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति ।

पशुमासिहेतत्वादमेः पशुत्वम् । अतः पशुत्वमां विराजं क्षीयद्भ्यादित्थमनं स्थापयितुमासिन्पशुत्वेऽप्युत्तमायां पञ्चम्यां चित्ती विराहाख्या इष्टका उपदभ्यात् । विराहत्त्वं तु वक्ष्यमाणदशसंख्यया संपद्यते । यस्मात्पशुत्वेऽप्युत्तमां विराजमुपदधाति तस्मात्त्रोकेऽपि मह्यपशुयुक्तः पुरुषः समागतानातिधीमत्युत्तमां वाचं वदति—भाम्ता यूयं मद्गृहे सनागञ्जत भुञ्जथामिति । सेषमुत्तमा वाक् । एकैकस्यां दिशीष्टकासंख्यां विधत्ते—

“ दशदशोप दधानि-सवीर्यवाय ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति । सवीर्यत्वं दाढ्योपेतत्वं, तच्च मह्यभिरिष्टकाभिः संपद्यते ।

सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं यारयितुं वक्तव्ये विधत्ते—

“ अक्षय्योप दधाति तस्मादक्षय्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति पतिष्ठत्यै ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति । उक्ता विराजः प्रशंसति—

“ यानि ये छन्दाऽसि सुवर्गपाण्यदेवेः सुवर्गं लोकमापन्तेनर्षयोऽभ्याम्यन्ते तपोऽन्यन्त तानि तपसाऽपश्यन्तेभ्य एता इष्टका निरमिमैवश्छन्दो परिवश्छन्द इति ता उपादन्न ताभिर्देवैः सुवर्गं लोकमापन्त्यदेता इष्टका उपदधाति पान्येष छन्दाऽसि सुवर्गाणि तेरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति ।

स्वर्गमर्हन्तीति सुवर्गपाणि । तादृशानि पान्याम्नातानि ञ्छन्दांसि स्वर्गलोके स्थितानि तेषुछन्दोभिर्देवाः स्वर्गं प्राप्ताः । तस्मात्तस्वेषां स्वर्गमाप्तिराधनम् । ऋषयश्च तेन स्वर्गमाप्तिनिमित्तेनाभ्याम्यन्तु तापमन्विष्यालभमानाः सिन्धा आमन् । ते पुनर्विचार्य स्वर्गमाप्तर्यथं तपः कृतवन्तः । ततोऽनुष्ठितेन तपसा तानि ञ्छन्दांसि स्वर्गसाधनान्यपश्यन् । तेभ्यश्छन्दोभ्यं एता विराहाख्या इष्टका निर्धिनवन्तः । निर्माणं चैवश्छन्दो परिवश्छन्द इति मन्त्रैस्ता विराज उपादधत् । ततस्ताभि-

रिप्यकाभिस्त ऋषयः स्वर्गं प्राप्ताः । अतो यजमानोऽपि तदुपचानेन शुभार्थे-
स्तैश्छन्दोभिः स्वर्गं प्राप्नोत्येव । अथ विनियोगसमूहः-

पञ्चम्यां तु चितावमे हस्तपरानस्तु पञ्च च ।

पञ्चत्वारिंशदुक्ता विराजो दिङ्मां षकगाः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अग्निर्धुत्राणि जह्वनद्द्रविणस्त्पुर्वैप्यन्यया ।
समिद्धः झुक् आहुतः । त्वं सौमासि सत्पति-
स्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ।
भद्रा तं अग्ने स्वनीक संहृद्योरस्य सतो विधु-
णस्य चारुः । न यत्ने शोचिस्तमसा वरन्त न
ध्वस्मानस्तनुवि रेप आ धुः । भद्रं तं अग्ने
सहसिन्ननीकमुपाक आ रौचते सूर्यस्य (१) ।
रुशद्दृशे दृदृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृशे भा
रूपे अर्भम् । सैनाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे
यथा देवाः आर्यजिष्ठः स्वस्ति । अदर्भो
गोषा उह नैः परम्प्रा अग्ने शुम्भ्रत रेवर्हि-
दीहि । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वा-
युर्धेहि यजथाय देव । यतमीमहि दिविजात
प्रशोस्तं तदस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्रम् । यथा
होतमनुषः (२) देवताता यज्ञेभिः सूनो

(याज्यानुवाक्यामिधानम्)

सहस्रो यजासि । एवा नो अद्य संमना समानानुशन्नंन उशतो यक्षि देवान् । अग्निमीद्वि पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् । वृषा सोम शुमां अंसि वृषा देव वृषत्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे । सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन । युष्माकोती रिंशादसः । यो नो मर्तो वसवो दुर्हणायास्तिरः सत्यानि मरुतः (३) जिघांसात् । द्रुहः पाशं प्रति स मुंचीष्ट तपिष्ठेन तपसा हन्तना तम् । संवत्सरीणां मरुतः स्वकां उरुक्षयाः सर्गणा मानुषेषु । तैस्मत्पाज्ञान्प्र मुञ्चन्त्वंहसः सांतपना मंदिरा मादयिष्णवः । पिप्राहि देवां उशतो यविष्ठ वेद्वां ऋतूँ ऋतुपते यजेह । ये दैव्यां ऋत्विजस्तेभिर्ममे त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः । अमे यद्य विशो अंघ्वरस्य होतः पार्वक (४) शोचे वेद्वां हि यज्वा । ऋता यजासि महिना वि यद्भूहंवा वंह यविष्ठ या तै अद्य । अमिना रयिमभवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वरिवत्तमम् । गयस्फानो अमिवहा वंसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो मव । गृहमेधास आ गंत मरुतो माऽपं भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अंहसः । पूर्वीभिर्हि दंदाशिम शरद्विर्मरुतो

धयम् । महोमिः (५) चर्षणीनाम् । प्र
 बुध्नियार्द्धरते यो महाःसि प्र णामानि प्रयः
 श्यवस्तिरध्वम् । सहास्त्रियं दग्धं मागमेतं
 गृहमेधीयं मरुतो जपध्वम् । उप यमेति
 युवातिः सुदक्षं दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची ।
 उप स्वैनमरमतिर्वस्युः । इमो अग्ने वातत-
 मानि हृष्याऽजस्रो वाक्षि देवतातिमच्छे ।
 प्रति न ईं सुरभीणि वियन्तु । क्रीडं वः
 शर्धो भारुतमनर्वाणः रथेऽशुभम् (६) । कर्णा
 अभि प्र गायत । अत्यासो न ये मरुतः
 स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः । ते
 हृष्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्री-
 ढिनः पयोधाः । प्रैषामग्नेषु वियुरेव रेजते
 भूमिर्यामेषु यद्धं युज्जते शुभे । ते क्रीडयो
 धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त
 धृतयः । उपहरेषु यदाचिध्वं ययिं वय इव
 मरुतः केन (७) चित्पथा । श्रोतन्ति
 कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्ण-
 मर्चते । अमिममि हवीमभिः सदा हवन्त
 विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् । तं हि
 शश्वन्त ईडते सुचा देवं घृतश्चुता । अमिः
 हव्याय घोढवे । इन्द्रामी रोचना दिवः श्रथ-
 इवृत्रमिन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो विश्वक-

(याज्यानुवाक्यामिधानम्)

मन्हुविषां वावृधानो विश्वकमन्हुविषो वध-
नेन ॥ ८ ॥

(सूर्यस्य मनुषो मरुतः पार्वक महोमी रथेशुभं केन पद्वर्त्तारिश्शेच) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके तृतीय-
प्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अषां त्वेमन्त्रं पुरः पार्चींश्वक्षितिक्रंविन्द्राग्नी मा छन्द आशुक्तिबुद्गने-
मांगोऽस्पेर्केपेयमेव सा माऽग्ने जातानमिर्नुत्राणि जह्वचनत्रयोदश ॥ १३ ॥

अषां त्वेन्द्राग्नी इयमेव सा देवताता पदाविश्शब् ॥ ३६ ॥

हरि उँ ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाकेऽप्तपरना विराजश्चोक्ताः । अथ त्रयोदशस्यान्त्यानुवाकस्तौत्तं
याश्चानुवाक्या उच्यन्ते ।

चानुवांस्येषु साकमेवास्ये तृतीये पर्वण्यप्रयेऽनीकवने पुरोडाशमष्टाकनालं
निर्वपति साकः सूर्येणोद्यनेत्यादिहर्वाद्याभ्रातानि । तत्र मथमस्याऽऽज्यमागस्य
पुरोनुवाक्यमाह—

अमिर्नुत्राणीति । अथपामिरस्माननुगृह्णातिविदि शेषः । कीदृशोऽग्निः,
बृत्राणि जह्वचनक्रमानुष्ठानानिवास्काणि पाशान्पनिद्यमेन हतवान्, विजन्मया
विशिष्टयाऽस्मरुतया स्तुत्या द्रविणस्पुरस्पदर्थे द्रविणेच्छुः, समिद्धः सम्प-
क्ष्यञ्जालितः, शुक्रः शोचमानः, आहृत आ समन्तादस्पाभिराकारितोऽग्नेनाऽऽ-
व्येनाऽऽशुनो वा । अथ द्वितीयस्याऽऽज्यमागस्य पुरोनुवाक्यमाह—

एव सोमासीति । हे सोम त्वं सतां सम्पदनुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किंच त्वं राजा दीक्षिमान् । अपि च त्वं बृषहा पापघाती । किंच त्वं मधः फलपदत्वेन मङ्गलः क्रतुरसि । तस्य क्रोनोर्निष्पादकत्वाद् । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयं षोडशमात्रं तथाऽप्यमावास्याविकृतित्वपमुक्तां बृधन्वत्योः प्राप्तिं वारयितुं पुनः पाठः । अथ मधामस्याभेरेनीकवती इविषः पुरोनुवाक्यामाह—

मद्रा ते अन्न इति । शोभनमनीकं सन्धं पस्यासी स्वनीकः, तादृश हेऽग्ने ते त्वदीयानि चरिवाणि मद्रा मद्राणि मङ्गलानि । यथं मद्रत्वानि वि तदुच्यते—त्वं संद्वक्सम्पजमानादीन्ऽश्यानि, यजमानादिभिर्वा सम्पद्वरपसे । तथा त्वं धोरस्मोमस्य सतः सर्वदा विद्यमानस्य विषुजस्य बहुलज्वालात्पेण विष्वग्वातस्य चारुधरणहेतुः, अस्मदनिष्टनिवाक्रस्य निरन्तरस्य ज्वालासमूहस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । यत्ते तव शोभिः प्रकाशनं कदाचिदपि तपता न बरन्त माऽऽभिषते । ध्वमानो ध्वंसहेतवो राक्षसास्त्वनुवि शरीरे त्वदीये रेषः महारूपं पापं नाऽऽधुनैव संपादितवन्दः । अथ तत्रैव याज्यामाह—

मद्रं ते अन्न इति । सहो बलमस्यास्तीति सहसी, तादृश हेऽग्ने सूर्यस्य ते सूर्यसदृशस्य तव मद्रं कल्याणमनीकं ज्वालारूपं सैन्यमुपाकं जपान्तिके सर्पात् आरोचते सर्वतो दीप्यते । तादृशं ज्वालारूपं त्वदीयमनीकं नक्त्याचिन्तकमपि गाढान्धकाराघृतायां राजावपि दृदशे विस्वष्टं हरयते पाणिभिः । किमर्थं रात्रौ सज्ज्वालार्दर्शनमिति तदुच्यते—रुशब्दिसकं सर्पादिकं दृशे मार्गे द्रष्टुं, तथा रात्रौ भोजनवेलायां रूपे पुरतो निरूपिते पात्रेऽत्यक्षितं रूक्षोपलक्षितमाक्षिकाद्युपद्रवरहितमन्नमादृशे सर्वतो द्रष्टुम् । अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

सैनाऽनीकेनेति । हेऽग्ने स त्वं शुभदीप्यमानमुतापि च रेऽद्रहृवनयुक्तं गृहक्षेत्रादिकं दीदिहि प्रकाशय । कीदृशस्त्वम् । एनाऽनीकेन सुविदम एनेन ज्वालामुहनेन सुष्टु बोदिता, अस्मे देवान्यष्टाऽस्मदर्थं देवानुद्दिश्य यागनिष्पादकः, स्वस्ति विघ्नराहित्यं यथा भवति तथाऽऽयजिष्ठोऽतिशयेन कृत्स्नयागसमाप्तिकारी, अदन्धः केनाप्यर्हिसितो गोषा यज्ञस्य गोषा, उतापि च नोऽस्माकं परस्वा अतिशयेन पात्रयिता । अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

स्वस्ति नो दिव इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं स्वस्ति निर्दिष्टं विश्वापुः संपूर्णं

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

मामुर्धेहि संपादय । किमर्थं, यजथाम यागानुष्ठानार्थम् । कुत्र, दिवो ब्रुलोके पृथिव्या ब्रुलोके । हे देव येदा ब्रुलोके ब्रुलोके वा विष्णोस्तदा तवदा संपूर्णामपुः प्रयच्छेत्यर्थः । हे दिविजात स्वर्गसमुत्पन्नामे यद्द्रविणं सीमाहि वयं सेवेम तद्द्रविणमस्मात्तु धेहि संपादय । कीदृशं द्रविणं, प्रशस्तं विद्यमानश्रेष्ठं चित्रं मणिमुक्तादिनानाजात्युपेतम् । तत्रैव याज्यामाह—

यथा होतरिति । सहस्रो मन्थनरूपस्य बलस्य सूनुः पुरोऽग्निः । स च देवानामाह्वाता । हे सहस्रः सूनो होतरमे यथा मनुषो मनुष्याननुग्रहेण पालयसि, देवताता देवानपि यज्ञैर्पूजसि पूजयसि । तातिप्रत्ययस्य स्वार्थे विहितत्वाद्देवा एव देवतातयः । देवताता देवतातीन् । इतरयजमानपालनं तदीयदेवयजनं च दृष्टान्तः । द्वाष्टान्तिकं तु स्वकीयदेवयजनमुच्यते । एवा एवमेव हेऽग्ने नोऽस्माकमद्यास्मिन्कर्मणि देवान्यासि त्वं यज । कीदृशस्त्वं, समना तैर्देवैः सह समानमनस्कः । यदा समानस्तैर्देवैस्तुल्य इत्यर्थः । उशन्कामयमान आस्थायुक्त इत्यर्थः । कीदृश्याद्देवान्, समानांस्त्वया तुल्यानुशतः कामयमानांस्त्वयि प्रीतियुक्तानित्यर्थः ।

अथ मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मर्भ्यदिने चरुमित्यत्र प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्यामाह—

अग्निमीदृ इति । इममग्निमहमीदृ सौमि । कीदृशं, पुरोहितं पुरोदेश आहवनीये स्थापितं, यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्य कर्मण ऋत्विजमृत्विक्त्वनिष्पादकं, देवं द्योतमानं, होतारं देवानामाह्वानारं, रत्नधातवमतिशयेन रत्नानां मणिमुक्ताममृतीनां संपादकम् । अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

वृषा सोमेति । हे सोम त्वं वृषा कामानां वर्षयिता धुमान्शीघ्रिमांश्चासि । हे देव यस्मात्त्वं वृषा वर्षयिता तस्मात्त्वं वृषत्रतो वर्षनिमित्तं कर्म यस्यासौ वृषत्रतः । किंच यस्मात्त्वं वृषा वर्षयिता तस्मात्त्वाग्निं पुण्यानि दक्षिणे धारयसि ।

अथ प्रधानस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

सांतपना इति । तस्यक्तप्पन्ने शत्रव शमिरिति सांतपनाः । तादृशो हे मरुदोऽस्माभिर्दीपमानं यदिदं हविरस्ति तच्छुश्रूषत सेवन्वम् । किमर्थं, युष्माकोती युष्माकमृतये क्षुद्राधातो रक्षणाय । कीदृशा मरुतः, रिशादसो रिशन्ति हिंसन्तीति रिशास्वानदन्ति मक्षयन्ति विनाशयन्तीति रिशादसः । अथ तदेव याज्यामाह—

१ क. य. यपा । व. द. यदि । २ क. च. "स्तपा ह" ।

यो नां मर्त इति । वसवो वासहेतवो हे मरुतो यो मर्ता मनुष्यो दुर्ह-
णासुदुष्टक्रोवोऽप्यन्तं पापबुद्धिः सन्सत्त्वानि तिरोऽस्मान्मति कृतान्सर्वं वा ना-
निष्टं करिष्यामीत्येवंरूपाऽशपथास्तिरस्कृत्य नोऽस्माद्धिषांसाद्धन्तुमिच्छेत्स दुहो
द्रोहि पाशं भवदीयं बन्धनरज्जुं प्रतिमुर्चाष्ट प्रतिमुञ्चतु । स्वगले बध्नात्वित्यर्थः ।
तं द्रोहिणं तपिष्टेन तपसाऽप्यधिकेन संतापेन हन्तन मारयत । तत्रैव विकल्पितां
याज्यामाह-

संवत्सरीणा इति । हे मरुतः, सन्ति ते पाशान्स्वकीयबन्धनरज्जुरस्मद्-
स्मत्तोऽपनीय मानुषेषु विरोधिजनेषु प्रमुञ्चन्तु गले बध्नन्तु । कीदृशान्पाशान्,
अंहसः पापिष्ठान्त्प-तानिबन्धहेतुनित्यर्थः । कीदृशां मरुतः, संवत्सरीणाः
सहस्रांगेनाऽऽराधिताः संवत्सरपर्यन्तं रक्षकाः, स्वर्काः सुदुर्बर्चनीयाः, उरुक्षया
विस्तीर्णगृहाः, सगणाः सप्तभिर्गणैः सहिताः । 'सप्तमणा वै मरुतः' इति
भृत्यन्तरान् । सातपनाः सम्यक्शतृणा तापकारिणः, -मदिराः स्वयं हृष्टाः,
मादपिष्णवोऽस्मानपि हर्षयन्तः । अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह-

पिभीहि देवानिति । हे पविष्ठ युवतमात्र उशनः कामयमानान्देवान्पि-
पीसनिशयेन पीणय । हे ऋणुपते सूर्यत्पना कालपरिपालक त्वमृतकालधिशेषा-
न्विद्वाञ्जानन्वर्त्तसे । तस्मादिहोचिते काले यज । वेदेषु भवा ये देव्या ऋत्विजः
सन्ति "अभिर्होता । अधिनाऽप्ययं । स्वष्टाऽष्टीत " इत्यादिनाऽऽज्ञातास्तेभि-
स्तेदेवैः सह त्वमस्य यजमानस्य संबन्धिनां हेतुणामृत्विजां मध्य आयानिष्ठः
सर्वतो मष्टतमोऽसि । तत्रैव याज्यामाह-

अग्ने यदद्योति । हे स्विष्टकृदग्ने विगः पविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि
यद्धविरस्ति तदद्य वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोभे द्रव्यि-
मान, दान्येदान्यमिविशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता तस्माद्दृता
ऋतेऽस्पदीपयज्ञे महिना महिम्ना यजसि देवान्पीणयसि । यद्यस्मात्कारणादि-
भूर्निशिष्टो भवसि तत्तस्मात्कारणाद्ये पविष्ठ युवतमाद्य ते नव या हव्या यानि
हव्यानि अस्माभिर्दीयन्ते तानि [वह] स्वी कुरु । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयं दार्शिक-
होत्रकाण्डे सनात्तान्त्वाञ्चोदकादेव मातं तथाऽपि वि पशार्थं पुनर्वचनमिति द्रष्ट-
व्यम् । अथ "मरुद्भ्यो गृहभेधिभ्यः सर्वानां दुग्धे साधे चरन्" इत्यत्र मध्य-
त्वाऽऽभ्युपगमस्य पुरोनुवाक्यामाह-

(याज्यानुवाक्याभिवानम्)

अग्निना रयिमिति । अनेनाग्निना रयिं धनमश्रवत्सर्वो जनः प्राप्नोति । न केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं, किंतु दिने दिने तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु हानम् । कीदृशं पोषं, यशसं कीर्तिकरं, वीरवचनं वीरा अस्मदीयाः पुत्रा अपेति वीरवाननिशयेन तथाविवम् । अथ द्वितीयस्याऽऽरूपभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

गयस्फान इति । हे सोम नोऽस्मान्प्रत्युच्यमानविशेषणविशिष्टो भव । कानि तानि विशेषणानीति तान्युच्यन्ते—गयस्फानो गृहाणां वधंपिता । अर्षावहा रोगाणां हन्ता । वनुविद्धनस्य उन्मयिता । पुष्टिवर्धनो गवादिषु पुष्टे-
वधंपिता । सुमित्रः शोभनं यजमानरूपं मित्रं यस्यासौ सुमित्रः । अथ पञ्चानस्य पुरोनुवाक्यामाह—

गृहमेधास इति । गृहे क्रियमाणो मेधो यज्ञो येषां ते गृहमेधानः । तादृशा हे मरुत आगतेह कर्मण्यागच्छत । पाऽयभूतन कदाचिदपि माऽपगच्छत । किं कुर्वन्तः, अंहसः पावान्नोऽस्मान्प्रमुञ्चन्तः प्रकर्षणे विपोजयन्तः । तत्रैव यास्या-
माह—

पूर्वाभिर्हीति । हे मरुतो वयं यजमानाः पूर्वाभिरनादिकालप्रवृत्ताभिर्महोभि-
र्ब्रह्मादिसंपूर्णतया महनीयामिः शरद्भिः संवत्सरैश्चरणीनां मनुष्याणामृतिजां
मध्ये स्थित्वा हि यस्माद्ददाशिम हविर्दंशन्स्माद्यूपमिहाऽऽगच्छत ।

तत्रैव विकलितामन्यां याज्यामाह—

प्र बुध्नियेति । हे मरुतो बुध्निया बुध्ने मूले भवानि बुध्नियानि । अनादि-
कालप्रवृत्तानीत्यर्थः । वो महोसि युष्माकं तेजांसि प्रेते प्रकर्षेण गच्छन्ति
प्रवृत्तानीत्यर्थः । प्रयज्यवः प्रकृष्टयागयुक्ता यूपं नामानि गृहमेधिनो मरुतो
वधमित्यादीनि भवदीयनामधेयानि प्रतिरध्वं प्रकर्षेण लोके खणायत । सहास्रियं
सहस्रसमार्हं गृहमेधीयं गृहमेधिनो युष्मानुद्दिश्य दीयमानमेतं भागं पुरोडाशरूपं
शुभ्रं चैवध्वम् । अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

उप यमेतीति । युवानिमन्त्रेण मिश्रीभूता हविष्मती संपूर्णहविषुंका धृताची
वृतपुष्टेयमाहुतिर्दोषा रात्रौ वस्तोर्दिवसे च मुदसं कुशः यं स्विष्टकृतमग्निमुपैति
प्राप्नोति । एनं स्विष्टकृतमग्निमरमतिः कदाचिदप्युपरतिरहितो वसूयुध्नमिच्छन्प-

१ स. च. 'ण मा ऽय' । २ स. च. 'ध्ये स्थायिभिर्दस्मा' । ३ स. च. 'दंशम तस्मा' ।
४ स. 'रमनि' ।

(याज्ञानुवाक्याभिधानम्)

जमानः रवा स्वकीयेन हविषोपैति पाप्नोति तेवत इत्यर्थः । अथ तत्रैव
याच्यामाह—

इमो अग्न इति । हेऽग्न इपो इमानि वीततमान्यातिशयेन कान्तानि इत्या
हवींषि देवतातिमच्छ देवानभिमाप्तुमजसोऽनुपरतो वक्षि वह । नोऽस्परतंघ्नीनि
सुरभीणि नुगन्वीनि हवींषि प्रतीं प्रत्येकमेव वियन्तु देवा मक्षयतु ।

अथ “ मरुद्गघः क्रीडिम्यः पुरोडाशश्च सधकपालं निर्वपति साकश्च सूर्ध्व-
णोघता ” इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

क्रीडं वः शर्धं इति । हे कण्वाः कण्वप्रभृतयो वेदाचापाः शर्धो बलमभि
प्रगायताभितो वैदिकैः रतात्रैः प्रकर्षेण गानं कुरुत । क्रीडं बलं, वः क्रीडं
सुष्पाकं क्रीडाकारणं, मारुं मरुतां संनन्धि, अनर्वाणं भ्रातृव्यैरतिररकृतम् ।
भ्रातृव्यो वा अर्वेति अत्यन्तरात् । रथेशुभं रथभरणे समर्थम् । तत्रैव याच्यामाह—

अत्यासो न य इति । ये मरुतः शुभयन्त शोभयन्ते स्वरुचा स्वतंचारेण
सर्वे जगदलं कुर्वन्मीरथः । तेऽस्माननुगृह्णन्निवति शेषः । क्रीडशा मरुतः,
आपासो न तततगमनशीला अभादय इव, स्वश्वः शोभनगतयः, पक्षदशो
न मर्षा यागदशानाधिपो मर्षा इवौत्सुक्येनात्र समागता इति शेषः । इम्वेष्टाः
शिशवो न शुभाः मातादमारूढा राजबालका इव पर्वतेषु शुभाः संवरन्तीनि
शेषः । वरतासो न प्रक्रीडिनः । यथाऽत्यन्तबालवरताः शीघ्रमिगस्ततः पलाय-
माताः प्रकर्षेण क्रीडन्ति तथा तत्र तत्र संवरन्तः क्रीडापराः, पयोबा मेवाशु-
त्पाद्य तेषु जलधारिणः । तत्रैव विकल्पितामन्थां पुरोनुवाक्यामाह—

त्रैयामज्जेषु विशुरिति । एषां मरुतामज्जेषु गमनेषु भूमिः परेजते प्रकर्षेण
रजते कम्पते । भृशं भूकम्पजनकानि मरुतां गमनानोरथः । तत्र दृष्टान्तः—विधु-
रेव यथा भर्तुरहिता योपित्पालकामावाद्दत्यन्तं कम्पते तद्गत् । यद् यं हि
मरुतो यामेषु जलस्य नियामकेषु मेघेषु युञ्जते जलं योजयन्ति ते मरुतो महितं
स्वकीयमहिमानं स्वयं पनयन्त स्वयमेवं व्याहरन्ति स्तुवन्ति वा । क्रीडशास्ते,
क्रीडयः क्रीडापराः, धुनयः कम्पयुक्ताः सर्वदा चलन्त इत्यर्थः । भ्राजदृष्टयो
भ्राजो दीप्तिर्विद्युद्ग्रा दृष्टिर्षेवां ते भ्राजदृष्टयः । धूतयः शत्रूणां कम्पहेतवः ।
तत्रैव विकल्पितां याच्यामाह—

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

उपह्वरेषु यदिति । हे मरुदो यद्वा वय इव पक्षिण इव युवं केनापि-
चित्पथा केनापि मार्गेणोपह्वरेषूपेत्य हर्तव्येषु ताडनीयेषु मेघेषु बभिमचिभ्यं गर्ति
संपादितवन्तः । यदा जलपूर्णमेवमास्फालयन्ति भवन्त इत्यर्थः । तदानीं कोशा
भनपूर्णगृहसदृशा जलपूर्णा मेघा वो युष्माकं रथेषुप तमीपमागतेषु तस्तु शो-
तन्ति जलं स्रावयन्ति । यूपमप्यर्धे यजमानाय मधुवर्णं मधुरसोभेतं घृतं घृतस-
मानमुदकमा समन्तादुक्षत सिञ्चत । अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

आग्निमग्निमिति । आग्निमग्निं तत्तद्यागगतास्विष्टकृतं हवीमाभिराह्वानपरेः
सदा हवन्त सर्वदा यजमाना आह्वयन्ति । कीदृशमग्निं, विश्वतिं यजानां पातकं
हृष्यवाहं देवान्प्रति हविषो वोढारं, पुरुषिषं पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रीति-
हेतुम् । तत्रैव याज्यामाह—

तस् हि शश्वन्त इति । शश्वन्तो निरन्तरमनुतिष्ठन्त ऋत्विजो वृत्श्वता
श्रुतं क्षरता(स्या) सुवा युक्तास्तमग्निं देवमीढवे स्तुवते । किमर्थं, हृष्याय
वोढवे हविर्वोढुम् ।

अथ याज्यायानि त्रीणि हवींष्यान्नातानि—“ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमेन्द्रं
चलं वैश्वकर्मणमेककपालम् ” इति, तत्रेन्द्राग्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

इन्द्रामी रोचनेति । इन्द्रामी रोचना दिव इति पुरोनुवाक्या । अयद्वृष-
मिति याज्या । एतच्चोभयमिन्द्रामी रोचना दिव इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथेन्द्रस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

इन्द्रं वो विश्वत इति । इन्द्रं वो विश्वतस्वरीति पुरोनुवाक्या । इन्द्रं
नर इति याज्या । एतच्चोभयमिन्द्रं वो विश्वतस्वरि हवामह इत्यनुवाके
व्याख्यातम् । अथ वैश्वकर्मणस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

विश्वकर्ममिति । तत्र विश्वकर्महविषा वावुवान इति पुरोनुवाक्या ।
विश्वकर्महविषा बर्धनेनेति याज्या । एतच्चोभयं य इमा विश्वा भुवनानि अह-
दित्यनुवाके व्याख्यास्यते । अथ विनियोगसंग्रहः—

अथ याज्या साकमेवे सनीकवति यागके ।

आज्यमागानुवाक्ये द्वे सग्निर्वैवेति वर्णिते ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

भद्रा तिस्रः प्रभाने स्युः स्वस्ति स्विष्टकृति द्वयम् ।

अग्निं सातपनीयाज्यभागयोर्द्वं प्रभानके ॥

सागितिस्रः पिपीत्समे द्वयं स्विष्टकृतीरितम् ।

अग्निना गृहमेधीये द्वे स्यातामाज्यभागयोः ॥

गृह प्रभाने तिस्रः स्युरुप स्विष्टकृति द्वयम् ।

क्रीडं चतुष्टयं क्रीडियागे सामिमिति द्वयम् ॥

संयाज्ये स्वापथेन्द्राम्नी श्रथच्चेन्द्राम्नागके ।

इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे विश्वे वैश्वकर्मणे ॥

अयासिंशद्वचः प्रोक्ता अनुवाक इहान्तिषे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरवतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीश्रीरघुनाराजस्याऽऽज्ञापारिषादकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाभिधानम्)

अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थः पपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

रश्मिरासि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व प्रेतिरसि
धमाय त्वा धर्मं जिन्वान्वितिरसि दिवे त्वा
दिवं जिन्व संधिरस्यन्तरिक्षाय त्वाऽन्तरिक्षं
जिन्व प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा पृथिवीं
जिन्व विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्व
प्रवाऽस्यहने त्वाऽहंजिन्वानुवाऽसि रात्रियै त्वा
रात्रिं जिन्वोशिर्गासि (१) वसुभ्यस्त्वा वसु-
जिन्व प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्राजिन्व सुदी-
तिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽऽदित्याजिन्वौजोऽसि पि-
तृभ्यस्त्वा पितृजिन्व तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा
प्रजा जिन्व पृतनापाडसि पशुभ्यस्त्वा पशु-
जिन्व रेवदस्योपधीभ्यस्त्वोपधीजिन्वामिजि-
दसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वार्धिपातिरसि
प्राणाय (२) त्वा प्राणं जिन्व यन्ताऽस्यपा-
नाय त्वाऽपानं जिन्व सःसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा
चक्षुजिन्व वयोधा असि श्रोत्राय त्वा श्रोत्रं
जिन्व त्रिवृदसि प्रवृदसि संवृदसि विवृदसि
सःरोहोऽसि नीरोहोऽसि प्ररोहोऽस्यनुरोहोऽसि
वसुकोऽसि वेपथिरसि वस्यंष्टिरामि (३) ।

(उशिर्गासि प्राणाय त्रिचत्वारिंशच्च) ।

(पञ्चमचितिशेष-स्तोमभागामिधानम्)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

प्रपाठके तृतीयेऽस्मिन्भिन्नपः पञ्च वार्षिणाः ।

चतुर्थे पञ्चमचितेः शेषः सर्वो विधीयते ॥

तत्र प्रथमानुवाके स्तोमभागा उपपन्ते ।

कस्यः—“ रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिव्वेति स्तोमभागाः सप्त सप्त प्रवि-
दिशमवशिष्टा मध्ये ” इति ।

तत्र पूर्वस्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

राश्मिरसि क्षयायेति । हे इष्टके त्वमादित्यरश्मिरस्याऽऽस्यतः क्षयाय
निवासित्त्वर्यं त्वामुपदधामि । त्वं चास्माकं क्षयं निवासं जिव्व प्रीणय संपा-
दयेत्पर्यः । एवं सर्वं योजनीयम् । पुरुषा गतियस्याः सा पतिः । धर्मो विहित-
कर्मानुष्ठानम् । अनुकूला गतियस्याः साऽऽश्रितिः । द्यौः स्वर्गः । द्यावापृथिव्यो-
र्मध्यवर्ती देशः साधिः । अन्तरिक्षं गन्धर्वादिलोकभागोऽन्तरिक्षम् । पतिविश्वेदेन
भूलोकभाग उपलभ्यते । विशेषेण स्तम्भे जलपत्र धापेत इति विष्टम्भो मेषः ।
प्रथमं वाति गच्छति पर्वतं इति पर्वतःकालः । उवा हि सूर्योऽदयात्पूर्वं
पर्वते । अतोऽहःसित्त्वर्यं त्वामुपदधामि ।

अथ दक्षिणस्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

अनुवाऽसि रात्रिया इति । अनु सूर्यास्तमयात्पश्चाद्वाति चरति प्रया-
तीत्यनुवा सायंसंस्था । अंशिवसुभिः काम्यमानाऽसि । अतो वसुभ्यो वसूनां
प्रीत्यर्थं त्वामुपदधामि । त्वं च वसुभिश्च प्रीणय । एवमुत्तरत्र योग्यम् । प्रच्छेदः
केनो भः [स] मकेतः । रुद्राणां यः मकेनस्तवृषा त्वमसि । शोमना दीति-

१ अ. 'तीये हि जित' । २ स. च. सर्वत्र । ३ स. च. 'क्षय' । ४ स. च. क.
च. इत्युपः । ५ च. क. 'सिगसि का' । ६ क. 'सि वसुभिर्वसु' । ७ क. 'सि व' ।
८ च. 'कृष्टो यः के' । ९ क. यस्व ।

(पञ्चमधितिशेषस्तोमभागाभिधानम्)

वीतिः सुदीदिः सा त्वमसि । ओजो बलं पितृणां यद्बलमनुग्रहसमर्थं तद्रूपा त्वमसि । तन्तुः पुत्रपौत्रादिसांतत्यम् । स्वकीयान्गवादिपशूनपहर्तुमागता या परकीयसेना सा पृतना तां सहवेऽभिभवतीति पृतनाषाद् ।

अथ पश्चिमायां दिशुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

रेवदस्योषधीभ्य इति । रा अस्यास्तीति रेवन् । ओषधिसाध्यं यज्जर्णं जीवनं तद्रूपा त्वमसि । अभितो जयसि शत्रूनामिभवतीत्याभिजित् । पाषाणसदृशो बभूवो ग्रावा, युको हस्ते स्वीकृतो ग्रावा यस्यासौ युक्तग्रावा । इन्द्रभङ्गुरादीन्द्रियाण्यापिठाय पालयिता । यः श्रासत्सो वायुः सोऽधिपतिस्तद्रूपा त्वमसि । बहिर्निर्गतस्य श्रासस्य पुनरप्यन्तःपवेद्याय नियामको यो वायुविशेषः स बन्ता, तद्रूपा त्वमसि । सम्यक्तसंप्रयति बलेन प्रवर्तयति मां चयनवनमस्वा- (स्वकी) रणाम संसर्पो द्वष्टिः । वयः पक्षी तद्देह्यावतीति वयोनाः । पक्षी तत्र तत्र गत्वा स्वकार्यं साधयति तथा ओत्रेन्द्रियशक्तिस्तत्तच्छब्दं प्राप्य निश्चिनोति, तच्छक्तिरूपा त्वमसि । विन्न आवृतोऽव्यवविशेषा यस्य मिथुनीभावस्य सोऽयं त्रिभूतुमान्योवित्तङ्गभेत्यवयवत्रयं, तथाविधमिथुनीभावरूपा त्वमसि ।

अथोदीर्घ्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

प्रवृत्तसि संवृद्धिति । ऋषुरुषयोः संसर्गान्तरभाविनी या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तद्रूपा त्वमसि । प्रवृत्त्यन्तरभावी यः सम्बन्ध्यापारः सोऽयं संवृत्तद्रूपा त्वमसि । तद्बुद्ध्यापारादूर्ध्वं या विवृत्तिः सा विवृत्तद्रूपा त्वमसि । संभोगादूर्ध्वं बीजस्य क्षेत्रे यः समारोपः सोऽयं चरोहस्तद्रूपा त्वमसि । क्षेत्रे पक्षितस्य बीजस्य निःशेषेण गर्भाशयव्याप्तिर्नीरोहस्तद्रूपा त्वमसि । गर्भाशये व्याप्तस्य बीजस्य शरीराकारः परिणामः प्ररोहस्तद्रूपा त्वमसि । तस्य च परिणतस्य शरीरस्यानुकूलः पुत्रादिरूपेण प्रादुर्भावोऽनुरोहस्तद्रूपा त्वमसि ।

अथ मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां त्रीन्मन्त्रानाह—

धसुकोऽसीति । बहु धनमस्यास्तीति धसुको धनी पुत्रस्तद्रूपा त्वमसि ।

१ क. 'पथिता' । २ स. घ. ड. 'नं तद्ज्जवि' । च. 'नं त' । ३ स. च. 'तद-
तः श्वा' । ४ स. च. 'तेनति संसर्पोऽहि । धनद्विष्टारणया धनमवति एवं मामवतुं धने
द्विं प्रसारय । वयः । ५ क. स. 'द्वेद्याती' । ६ क. घ. ड. 'न्तरं भा' । ७ स. च.
'दि । सङ्ख्या' । ८ घ. ड. 'तद्रूपाद्' । ९ स. च. 'क्षितस्य' ।

(पञ्चमचितिशेष तोमभागाभिधानम्)

वेपो ऋत्तं धनं, वेपं भयते सेवत इति वेपाभिः । प्राप्तस्याभिवृद्धिकारीत्यर्थः । तद्रूपा त्वमसि । वसुनोऽभिवृद्धस्य धनस्याष्टिर्भोजनं यस्यासौ वस्यष्टिः । धनं संपाद्य तदभिवृद्धिं च कृत्वा तयाऽभिवृद्ध्या जीवतीत्यर्थः । तद्रूपा त्वमसि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजन ताः स्तोममग्निरेवासृजत यस्तोममागा उपदधाति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति ।

प्रजापतिर्षदा, यज्ञेन प्रजा असृजन तदानीं यज्ञमभ्यवर्तिनः स्तोममागमन्त्रा एव सृष्टिहेतवेव आसन् । त्रिवृदादिस्तोमयुक्तानि यानि बहिष्पवमानादिस्तोत्राणि तानि मजन्त इति रश्मिरित्यादयो मन्त्राः स्तोममागाः । ब्रह्मा तस्तोत्राण्यध्यनुजानन् रश्मिरित्यादिकभेदैकं मन्त्रमुच्चार्याभ्यनुजानाति । एतच्चास्माभिः पूर्वमुपयो वा इन्द्रमित्यनुवाके स्पष्टमुक्तम् । अतो रश्मिरित्यादयः स्तोममागाः । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि स्तोममागाः । तद्रूपधानेन यजमानः प्रजाः सृजत एव । ता एताः स्तोममागारूपा इष्टका यज्ञेजस्त्वेन यज्ञपतिष्ठात्वेन च क्रमेण प्रशंसति—

“ बृहस्पतिर्वा एतद्यज्ञस्य तेजः सप्तभरद्यस्तोममागा यस्तोममागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते बृहस्पतिर्वा एता यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यस्तोममागा यस्तोममागा उपदधाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्य ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति । सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—

“ सप्तसतोप दधाति सर्वापित्वाप तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ५] इति ।

एकैकस्यां दिशि सप्तसतोपधानेन सर्वापित्वं दाढ्यं भवति । मध्ये तिसृणां मुपधानेन प्रतिष्ठा स्थैर्यं भवति ।

प्रजापतिः स्तोममग्निरेवासृजतेति सामान्यत उक्तं, तेषु कैः स्तोममग्निः किय-सृजतेत्येकैकमिष्टकामन्त्रं विभजते—

“ रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत धेतिरिति धर्ममन्वितिरिति दिवः संधारित्यन्तरिक्षं

१ च. यज्ञाःप्रजा । २ स. च. °व वृद्धिहे° । ३ स. घ. ङ. च. °तवः । त्रि° । ४ च. °दयो मन्त्राः स्तो° । ५ स. च. °गाः । त. । ६ स. च. प्रशंसति । ७ क. °भ्येऽपि ति° । ८ स. च. °रेव प्रजा असृ° । ९ स. च. सच्च ।

(पञ्चमचिदिशेःपस्तीमभागाभिवानम्)

प्रतिधिरिति पृथिवीं विष्टम् इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशिगिति वसून्मकैव इति रुद्रान्सुदीतिरित्यादित्यानोज इति पितृस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनापादिति पशून्वेवादित्योपधीः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

तेन राशिरित्यादयो मन्त्रास्तत्सूज्यपदार्थसंबन्धित्वेन पूर्वं व्याख्याताः । अतस्तेन मन्त्रेण तत्तत्पदार्थमसृजतेत्युपपन्नम् । एवं पञ्चदशभिर्मन्त्रैः सृष्टिरभिहिता । अथ सृष्टस्य जगतो रक्षाहेतुभूतं षोडशं मन्त्रं दर्शयति—

“अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यैद्विदभिजित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अस्मिन्मन्त्रे वज्र एव संबोध्यते । हे वज्र त्वमभिजिज्जयहेतुमुक्तग्रावा स्थापितपाषाण इव दृढश्चास्यत इन्द्रप्रतियर्थं त्वां पर्युहामि तेनेन्द्रं प्रीणयेवि मन्त्रार्थः । प्रजापतिरेतं मन्त्रमुच्चारयन्द्दक्षिणहस्तेन सृष्टस्य जगतो रक्षणाय वज्रं प्रेरितवांस्तेन चावकविनाशे सति सृष्ट्या अभिजयोऽभूत् ।

याः सृष्टाः प्रजा वज्रेण रक्षितास्तासु शरीररूपासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेनेन्द्रियस्थापनं दर्शयति—

“ ताः प्रजा अपमाणा असृजत तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं सः सर्पं इति वक्षुर्वपोधा इति श्रोत्रम् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

एवमिन्द्रिययुक्तैः शरीरैर्व्यवहरन्तीषु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन मिथुनीभावसंपत्तिं दर्शयति—“ताः प्रजाः प्राणवीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वतीर्निं मिथुनी अभवन्तासु त्रिवृदसीत्येव मिथुनमदधात् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

मिथुनीभूतासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन प्रजोत्पादनसाधनं दर्शयति—

“ताः प्रजा मिथुनी भवन्तीर्निं प्राजायन्त ताः सः रोहोऽग्निं नरोहोऽग्नीत्येव प्राजनयत् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अररयोपेतानां प्रजांनां मन्त्रत्रयेण पनिष्ठा भवतीत्येतद्दर्शयति—

“ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यनिष्ठन्ता वसुकोऽसि वेपथिरसि वस्याष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽसि वेपथिरसि वस्याष्टिरसीति प्रजा एव

१ स. च. अत्र । २ क. घ. ङ. 'ते । व' । ३ घ. ङ. 'भ्राऽऽसीत । ४ स. च. ङ. 'रतेमन्त्रं' । च. 'रेनं म' । ५ स. च. 'त्रेणाभिर' । ६ स. घ. ङ. च. 'नां प्र' ।

प्रभावा एषु लोकेषु मतिं घापयति" [सं० का० ५ प० ३ अ० ६] इति ।
एतद्वेदनं प्रशंसति—

“सात्माऽन्तरिक्षं रोहति समाणोऽमुष्पिच्छोके मतिं विष्टामप्यभुङ्कः प्राणा-
पानाभ्यां भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ६] इति ।

आत्मा सशरीरोऽन्तरिक्षं गत्वा यक्षगन्धर्वादिलोकेषु मोगान्मुञ्चे, स्वर्गलोकेऽपि
मरणशरीरयुक्त एव प्रतिष्ठितः, प्राणापानाभ्यां कदाचिदपि न विद्युको भवति ।

अत्र विनियोगसमूहः—

इष्टका रश्मिरित्येकत्रिंशत् स्तोमभागकाः ॥ इति ।

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यपञ्चमोऽध्याय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

राश्वसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिप-
तयोऽभिहेतीनां प्रतिधर्ता श्रिवृत्वा स्तोमः
पृथिव्यां श्रयत्वाज्यमुक्यमव्ययस्तम्नातु
रथंतरं साम प्रतिष्ठित्यै विराडसि दक्षिणा
दिग्द्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रति-
धर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु
प्रजंगमुक्यमव्ययस्तम्नातु गृहत्साम प्रति-
ष्ठित्यै सप्राडसि प्रतीची दिक् (१) आदित्या-
स्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्ता
सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु भरुस्वतीय-
मुक्यमव्ययस्तम्नातु वैरूपं साम प्रतिष्ठित्यै

(नाकसदाख्येष्टकाभिधानम्)

स्वराहस्युदीची दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो
वरुणो हेतीनां प्रतिधर्तेकविःशस्त्वा स्तोमः
पृथिव्याः श्रयतु निष्केवल्यमुक्यमव्ययस्त-
भ्नातु वैराजः साम प्रतिष्ठित्या अधिपल्यासि
बृहती दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः (२)
बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिःशौ
त्वा स्तोमौ पृथिव्याः श्रयतां वैश्वदेवामिमा-
रुते उक्ये अव्यययन्ती स्तभ्नीताः शाक-
रैषते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा
प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिणा प्रथन्तु
विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना
नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च
सादयन्तु (३) ।

(पृथिवी दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके स्तोमभागारूपा इष्टका उक्ताः । अथ द्वितीये नाकसदारूपा
इष्टका अभिधीयन्ते । कलः—“ राक्षसि प्राची दिगिति पञ्च नाकसदः प्रति-
दिशमेका मध्ये ” इति । तत्र प्रथमानाह—

राक्षसि प्राचीति । हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना प्राची दिक्त्वद्भासि ।
ते तव वसवोऽष्टसंरूपाका अधिपतयोऽधिकं पालयितारः । अमिस्तवोपद्रवक-

(नाकसदारपेठकाभिधानम्)

राणां हेतूनां परकीयायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । योऽयं त्रिवृदाख्यः स्तोमः
 स त्वां पृथिव्यां स्थापयतु । यदाश्वमुक्त्वाऽप्यनामकं प्र वो देवाप्राग्रय इत्यादिकं
 शस्त्रमवस्थितं [तन्] त्वामव्यथयद्द्वयथारहितं कुर्वंस्तन्नातु दृढी करोतु ।
 यद्ब्रह्मं तं साम तत्प्रतिष्ठित्यै तव चिरावस्थानाय भवतु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
 योज्यम् । अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—

विराडसीति । तत्तत्सामदेवतासंबन्धिनश्चिवृदादयः स्तोमास्ते च “समिधमा
 तिष्ठ” इत्यथैव न्यारूपानाः । वायुरग्नेया इत्यादिकं शस्त्रं पञ्चमम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

सम्राडसीति । “ आ त्वा रथं यथोत्तयः” इत्यादिकं मरुत्वतीयं शस्त्रम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

स्वराडस्युदीचीति । “ अभि त्वा शूर नोनुमः” इत्यादि निष्केवल्यम् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

अधिपत्यसीति । अधिकं पाठयिष्यधिपरनी । बृहती द्विक्रमोऽधोर्ध्वां दिक् ।

“तत्सवितुर्वृणीमहे” इत्यादिकं शस्त्रं वैश्वदेवम् । “ वैश्वानराय पृथ्वाजसे”

इत्यादिकं शस्त्रमाभिमारुतम् । अथ सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुपञ्जनीयं शेषमाह—

अन्तरिक्षायेति । देवेषु मध्ये ये प्रथमजा ऋषयो नारदाद्याः । अत एव
 स्वपंते—‘ देवर्षिनारदस्तथा ’ इति । ते महर्षयस्त्वामिष्टकां दिवो मात्रयाऽऽ-
 काशस्य यत्परिमाणं तेन परिमाणेन पथन्तु विस्तारयन्तु । किमर्थम्, अन्त-
 रिक्षार्थमन्तरिक्षं व्याप्तमित्यर्थः । कीदृशेन परिमाणेन, वरिणा वरणीयेन । न
 केवलमृषयः पथन्तु किंतु विधर्ता चापमधिपतिश्च योऽयमिष्टकानां निष्पाद-
 यिता यश्च पाठकस्तावपि प्रथेताम् । तेन (च) महर्षयो विधर्ता चाधिपतिश्च
 सर्वे संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्त्वा नाकस्य पृष्ठे स्वर्गसदृशस्यास्य क्षेत्रस्यो-
 परि त्वां सादयन्तु, यजमानं च स्वर्गे लोके सादयन्तु ।

अत्र यान्युदाहृतानि शस्त्राणि तान्याभिलाषयो दर्शयति—“ प्र वो देवा-
 येत्याश्वमुक्त्वास्तनुयादिति वायुरग्नेया यज्ञमीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्यास्तस्या
 उपरिर्हाहचमृचं शंसेद्वायवायाहि दर्शयेति सधेऋचां द्वितीयां पञ्चमे त्रिरिति ।

१ क. घ. ङ. ‘तीयमं’ । २ स. च. ‘सत्संब’ । ३ क. ‘तीयम’ । ४ क. ‘तुर्थम’ ।

५ ल. च. ‘द्विक्र नि’ । ६ क. ‘श्रममं’ । ७ क. घ. ‘नं स्’ । ८ क. ‘हाहच तृचं’ ।

अ. ‘हाहच तृचं’ । ९ ल. च. ‘तृचा दि’ ।

(नाकसदाख्येष्टनामिधानम्)

मरुत्वतीपं शस्त्रं शंसेदध्वर्यो शोऽवावोमिति माभ्यंदिने शस्त्रादिष्वाहाव आ त्वा
रथं यथोतय इदं वातो त्तुतमन्ध इति मरुत्वतीपस्य प्रतिपदनुचराविति ।
निष्केवल्यस्याभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतम् इति प्रगाथो स्तोत्रियानु-
रूपो यदि रथंतरं पृष्ठमिति । तत्सवितुर्वृषीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्व-
देवस्य प्रतिपदनुचराविति । स्वर्भ्यग्रमामिमालेतं तस्याऽऽद्यां पञ्च ऋगावांनं
पञ्चः शस्यो चेदर्धंश इतरां संज्ञानमुत्तमेन वचनेन वैश्वानराय पृथुपाजसे ”
इति । राष्ट्रसतीत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्वन्नाकसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसद् उप-
दधाति नाकसद्भिरव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ५ प० ३
अ० ७] इति । नाकः स्वर्गः संद्यने प्राप्यते यैर्मन्त्रैस्ते नाकसदः । तथा च
मन्त्रलिङ्गम्—

“नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु” इति । एतैर्मन्त्रैस्तपधेया
इष्टका अपि नाकसदः । यस्मात्ताभिर्देवाः स्वर्गं गतास्तस्मान्नाकसदिति नाम्
संपन्नम् । तदुपधानेन यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ।

दुःस्वनिवारकत्वेन तदुपधानं प्रशंसति—

“सुवर्गो वै लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति ”
[सं० का० ५ प० ३ अ० ७] इति ।

कं सुखमकं दुःखं न विद्यते दुःखं यत्र सोऽयं नाकः, स्वर्गं तादृशः ।
ततो नाकसेदुपधानेन यजमानस्यं दुःखं न भवति ।

पुनरपि स्थानसंपादकत्वेन प्रशंसति—

“यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसद् उपदधात्यायतनपेक्ष तद्यजमानः
कुरुते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ७] इति ।

पृष्ठस्तोत्रसंबन्धितेजोरूपत्वेन पुनः प्रशंसति—

१ स. “दिनं शं । २ क. “भ्यग्र आमि” । ३ क. “स्ते त” । ४ व. ड. “वार्तं व” ।
५ स. “स्याच्चेद” । ६ घ. ड. सहायमु” । ७ घ. ड. स्वर्ग्यते । च. संपयते । ८ क. सं.
घ. ड. “मंस्तादृ” । ९ स. च. “सदामुप” । १० क. घ. ड. “स्य न दुःखं भ” । ११ क.
“ति । पुनरपि पृ” । घ. ट. “ति पु” ।

“ वृद्धानां वा एतच्चेजः संभूतं यन्नाकतदो यन्नाकसद उपादधाति वृद्धाना-
मेव तेजोऽव रुन्धे ” [सं० का० ५ म० ३ अ० ७] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

राज्ञी नाकसदः पञ्च नवशेषोऽन्तरिरययम् ॥

इति श्रीमत्सार्धणाचार्यविरचिते भाववीये वेदार्थमकारे कृष्णयजुर्वेदीप-

तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रय-
शस्तश्च रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिक-
स्थला च कृतस्थला चाप्सरसौ यातुधानां
हेती रक्षाःसि प्रहेतिरयं दक्षिणा विश्वकर्मा
तस्य रयस्वनश्च रथेच्चित्रश्च सेनानिग्रामण्यौ
मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ वृक्षणवः
पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरयं पश्वा-
द्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्वासंमरयश्च सेना-
निग्रामण्यौ प्रम्लोचन्ती च (१) अनुम्लो-
चन्ती चाप्सरसौ सर्पा हेतिर्व्याघ्राः प्रहेतिरय-
मुत्तरासंयद्भृसुस्तस्य सेनजिच्च सुपेणश्च सेना-
निग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसा-
वापौ हेतिर्वातः प्रहेतिरयमुपर्यवाग्भृसुस्तस्य
ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानिग्रामण्यांबुर्वशी च
पूर्वेषित्तिश्चाप्सरसौ विद्युद्धेतिरवस्फूर्जन्प्रहेति-
स्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यम् (२)

(चोडाख्येष्टकामिधानम्)

द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधाम्या-
योस्त्वा सुर्दने सादयाम्यवतश्छायायां नमः
समुद्राय नमः समुद्रस्य चक्षसे परमेष्ठी त्वा
सादयतु दिवः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभू-
मतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं दिवं यच्छ दिवं
दृश्ह दिवं मा हिंसीर्विश्वस्मै प्राणायापा-
नार्य व्यानार्योदानार्य प्रतिष्ठार्यै चरित्राय
सूर्यस्त्वाऽभि - पातु मत्वा स्वस्त्या छर्दिपा
शंतमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्वृवा सिदि ।
प्रोथस्त्वो न यवसे अविप्यन्यदा महः संवर-
णाद्व्यस्यात् । आदस्य वातो अनु वाति
शोचिरधं स्म ते व्रजं कृष्णमस्ति (३) ॥

(पृष्ठोचन्ती च यस्वस्त्याऽष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्विपीयेऽनुवाके नाकसदारूपा इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये चोडाख्या इष्टका
उच्यन्ते । कल्पः—“ वासु , पुरीषमभ्यु (ध्यु) क्षापं पुरो हरिकेश इति पञ्च
चोडा अभ्युपदधाति द्वेषं मनसा भ्यायन्श्चात्माचीमुत्तमाम् ” इति ।

तत्र मथंमं मन्त्रमाह—

अथं पुरो हरिकेश इति । अयमग्निः पुरः पूर्वस्यां दिशि हरिकेशो
हिरण्यवर्णकेशसमाना ज्वाला यस्यासौ हरिकेशः सूर्यसमानरामिस्तस्य
सादशस्वामेः परिचारकौ द्वौ सेनानिग्रामण्यौ । एकः सेनां परराज्येषु नयत्यपरः

१ त. च. पुर इ । २ क. प. क. 'धमामा' । ३ क. घ. ड. 'वर्णा के' ।

(चोढारूपेष्टकाभिधानम्)

स्वराज्ये ग्रामं नपति । तत्र रथगृत्स इति सेनान्यो नामधेयम् । गृत्सो गर्वं-
नवान् । यस्य रथे महती तुष्णा सोऽयं रथगृत्सः । रथौजा इति ग्रामण्यो
नामधेयम् । ओजो बलम् । यस्य रथात्तद्गणे रत्नाविकर्षं स रथौजाः । पथेनी
मुख्यौ परिचारकौ तथा द्वे अप्सरसौ परिवारिके । तत्र पुञ्जिकस्यछेत्येकस्या
नामधेयं, छतस्यछेत्यपरस्या नामधेयम् । यातुधाना रक्षांसि चेत्यवान्तरजातिमे-
दोऽवगन्तव्यः । हेतिमहेती अप्यामुद्यविशेषौ । तत्र यातुधानाः क्रूरास्तीक्ष्णहेति-
स्वरूपाः । रक्षांस्यतिक्रूराणि अनितीक्ष्णमहेतिरूपाणि । यस्याग्नेरिदं सर्वं हे
इष्टके तदग्निस्वरूपाऽस्तित्यभिप्रायः । एवं सर्वत्र योग्यम् । अथ द्वितीयमन्त्रमाह-

अयं दक्षिणेति । विश्वानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि यस्याग्नेः सोऽयं विश्व-
कर्मा दक्षिणस्थां दिशि स्थितः । तस्य रथस्वनः सेनानी रथेविश्वो ग्रामणीः ।
मेनकेति सहजन्वेति षाप्सरसोर्नामधेयम् । दङ्क्ष्णवो दंशनशीला व्याघ्रादयो
हेतिः । संग्रामे पुरुषसंबन्धी यो बधः स महेतिः । अथ तृतीयमन्त्रमाह-

अयं पश्चादिति । विश्वं व्यचति ग्रामोतीति विश्वव्यचाः । सर्वमन्यपूर्वव-
द्भारुषेयम् । अथ चतुर्थमन्त्रमाह-

अयमुत्तरादिति । संपत्पात्रं वसु धनं यस्याग्नेः सोऽयं संपदसूः । सोऽग्नि-
रुत्तरादुत्तरस्थां दिशि वतंते । शेषं पूर्ववत् । अथ पञ्चममन्त्रमाह-

अयमुपर्यवांगिति । अर्वाग्वसुरधीमुखत्वेन वसुनो मेघान्द्रूपौ पतनाद्द्विद्युतो-
ऽग्निस्तयोच्यते । स चोपर्यर्थायां दिशि पवतंते । भयहेतुमकाशा विद्युन् ।
मारकोऽशनिरवस्फूर्जन् ।

एतेषु पञ्चस्वपि मन्त्रेष्वनुपञ्जनीयं शेषमाह-

तेभ्यो नमस्त इति । योऽयमाग्निर्षी च सेनानिग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ यौ,
च हेतिमहेती तेष्यः सर्वेभ्यो नमोऽस्तु । ते सर्वे नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु ।
यं वौरिणं ते वयं द्विभ्यो पश्च वैरी नोऽस्मान्द्वेष्टि तं वैरिणं युष्माभिरनुगृहीतोऽहं
वो युष्माकं जन्मे विदारितास्ये दामि स्थापयापि । एतैर्मन्त्रैः साधुपमूर्धानं
विधत्ते-

१ स. च. 'धवा' । २ स. 'णि ती' । ३ क. स. च. 'तिस्वरू' । ४ स. च. 'तीयं म' ।

५ स. च. 'यमा' । ६ स. च. 'तुर्थं म' । ७ क. स. ड. 'जम म' । ८ क. स. ड. 'पस्थानं' ।

(षोडाश्वेष्टकामिवानम्)

“ पञ्चचोडा उप दधात्यप्सरस एवैनमेता भूता अमुष्मिह्लोक उप शेरेश्ठीं तनूपानीरेवैता यजमानस्य ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चुड संवरण इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नश्चोडाशब्दः । नाकसदामुपरि च्छिद्राव-
रणार्थं वैदेता इष्टकाश्चोडा इत्युच्यन्ते । पञ्चसंख्याकाश्चोडाः पञ्चचोडास्तासा-
मुपधाने सत्येता इष्टका अप्सरस एव भूताः स्वर्गे लोक एनं यजमानमुपशेरते ।
अपि च, एता अप्सरसो यजमानस्य तनूपानीरेव शरीरपालनपरा एव ।

उपधानकाले ध्यानाविशेषं विधत्ते—

“ यं द्विष्पात्तमुपदधद्ध्यपोदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगा-
र्तिमार्छति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यजमानो यं पुरुषं द्विष्पात्तं द्वेष्यमध्वर्युरुपधानं कुर्वन्ध्यायेत् । तेन ध्याने-
नैताभ्य एवाग्निसेनान्यादिभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्यमावृश्चति सर्वतो विच्छिञ्चं
करोति । ताजगार्तिमार्छति तदानीमेव मरणं प्राप्नोति ।

नाकसदामुपरि पञ्चचोडोपधानं विधत्ते—

“ उत्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति यथा जायाधानीय गृहेषु निषादयति
तादृगेव तत् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

गृहस्थानीया नाकसदो जायास्थानीयाः पञ्चचोडाः ।

तत्रायं पश्चादिति तृतीयमन्त्रेणोपधेया येयमिष्टका तस्याश्चरमत्वं विधत्ते—

“ पश्चात्प्राचीमुत्तरामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यस्मात्पश्चिमायां दिशि पाङ्मुखत्वेनोपधेया इ(मि)ष्टका(कां) चरमत्वेनोप-
धत्ते तस्मात्पश्चिमायां दिशपवस्थाप पाङ्मुखी पत्नी गार्हपत्यमुपविशति ।

कल्पः—“ आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति स्वयमातृणामभिमृशयाश्चेनोपघ्राप्य
परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृथ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्रेरुपदधाति ”
इति । अभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु—

आयोस्त्वोति । एति निरन्तरं गच्छन्तीत्यायुरादित्यः । स च सर्वं जगद-
वति । तस्मादवत आयोरुच्छायायां सत्यां संवापपरिहारेण शैत्ये कृते सतीत्यर्थः ।

सद्नेऽस्मिन्स्थाने हे इष्टके त्वां सादयामि । समुद्राय समुद्रसदृशयाऽऽदिरयाप
नमोऽस्तु । समुद्रस्य चक्षसे प्रकाशकाय नमोऽस्तु । उपधानमन्त्रपाठस्तु-

परमेष्ठी स्वेति । परम उरुष्टे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी - ब्रह्मा । स
त्वा दिवः पृष्ठे' स्वर्गस्योपरि सादयतु । कीदृशीं त्वां, व्यचस्वतीमभिव्यक्तिमतीं,
प्रथस्वतीं विस्तारवतीं, विभूमतीं विविधैर्नूतनोत्पादनशक्तिमतीं, प्रभूमतीं, प्रभु-
त्वशक्तिमतीं, परिभूमतीं परसैन्यपरामवशक्तिमतीम् । दिवं यच्छ स्वर्गमोगं यज-
मानाधीनतया नियतं कुरु । दिवं दृष्टं घृष्टोके मोगं दृष्टी कुरु । -दिवं मा
हिंसीर्दिवं द्युलोकमोगं मां विनाशय । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदाना-
रूपवायुवृत्तिलाभाय, पतिष्ठायै स्वगृहे स्थितिलामाय, चरित्राय . शास्त्रीयावर-
णाय, पाणिनाभेतस्य सर्वस्य सिद्धयर्थमयं सूर्यस्त्वामभितः पातु रक्षतु । -केन
रक्षणमिति तदुच्यते-महा स्वस्तया महत्या योगक्षेमसंपत्त्या, -शंभवेन च्छर्दि-
षाऽत्यन्तसुखकारिणा दीप्तिविशेषेण । तव स्वामिभूतया देवतयाऽनुगृहीता
स्थिरा सती सिद्धिहोषविश । अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चपनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा
स्थिता तद्वत् । कल्पः-“ प्रोथदध इत्युत्तरेऽसे विकर्णीम् ” इति । पाठस्तु-

प्रोथदध्वो नेति । अयमभिरभो नाभ इव प्रोथदधोपथि . जाञ्चत्वमानः
शब्दं करोति । दृष्टान्तभूतोऽभः कथं शब्दं करोतीति तदुच्यते-पदा महो मः
संवरणादधशालारूपत्वंवृत्तस्थानाद्व्यस्थाद्विनिर्गच्छति तदानीमरण्ये यवसेऽवि-
ष्यन्त्यासार्थं गमिष्यञ्जशब्दं करोति । आदतोऽनन्तरमस्य शब्दं कुर्वतोऽग्नेः शोचि-
रनु दीप्तिमनु वातो वाति वायुः प्रवर्तते । अग्निज्वालाशब्दसमनन्तरमेव . वायो-
रवरणं प्रवृत्तेरपमग्निर्वायुसख इति लोकेऽभिधीयते । अधशब्दो वर्गचतुर्थयुक्तोऽ-
प्यानन्तर्यमेवाऽऽचष्टे । हेऽग्ने तव ज्वालाया वायुसंयोगानन्तरं व्रजनपरण्यगमन-
स्थानं लृष्णमस्ति दाहेन लृष्णवर्णमेवावमासते ।

आपोस्त्वेत्यादिमन्त्रसाध्यपुरधानं विधत्ते-

“स्वयमातृणां च विकर्णी चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्वयमातृणाऽऽ-
युर्विकर्णी प्राणं चैवाऽऽयुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्राणश्चाऽऽयुश्च प्राणाना-
मुत्तमौ ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ७] इति ।

(चोढास्येष्टकानाम्)

स्वयमातृण्णा स्वतरिष्ठद्रेष्टका पूर्वमप्युक्ता । उत्तरेऽस्ते संस्पृष्टा सती वाम-
भागे विकर्णः कर्ण इवावभासमानत्वादियामिष्टका विकर्णी युष्यते । या स्वय-
मातृण्णा या च विकर्णी ते उभे अत्युत्तमे उपदध्यात् । सर्वांसामिष्टकानामव-
साम्भे तयोरुपधानमित्यर्थः । स्वयमातृण्णायाः प्राणरूपात्वाद्विकर्ण्यांश्चाऽऽयुःस्व-
रूपत्वात्तयोरुत्तमत्वे सति चक्षुरादीनां प्राणानां मध्ये श्वासरूपमायुश्चोत्तम-
त्वेन धृतवान्भवति । तस्मात्सोऽपि श्वासायुषी सर्वेषां प्राणानामितरेषां मध्य
उत्तमे । तयोः स्थितयोश्चक्षुरादीन्द्रियैकल्पमपि सहन्ते ।

अभ्यासामिष्टकानामुपरि यथैवे इष्टके उपहिते तथा तयोरुपर्यन्येष्टकोपवा-
नप्रसार्किं वारयितुं निषेधति—

“ नाम्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्याद्यदभ्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात्पशूनां च यज-
मानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात्तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेया ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

एतयोरुपर्यन्येष्टकोपधाने श्वासायुषी छादिते भवतः । तस्माद्भ्यां नोपदध्यात् ।
प्रथमक्षिणी या स्वयमातृण्णा सा भूमित्वेन स्तुता, मध्यमचितावन्तरिक्षत्वेन ।
इदानीं पञ्चमधितौ द्युष्टोक्तत्वेन स्तौति—

“ स्वयमातृण्णामुप दधात्यसौ वै स्वयमातृण्णाऽम्रमेवोप धत्ते ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ७] इति । उपधानात्प्रागभोपघ्रापणं विधत्ते—

“ अभ्यमुप घ्रापयति प्राणपेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अभ्यः प्रजा-
पतिर्नैवार्शिं चिनुते— ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

इष्टकाच्छिद्रं प्रशंसति—

“ स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्मानुरूप्या-
त्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति । विकर्णी प्रशंसति—

“ एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विक्रा-
न्तिमनु वि क्रमते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

विकर्ण्यां एव पराक्रमरूपत्वात्तदुपधानेन यजमानोऽपि देववत्पराक्रमवान्भवति ।
उत्तरांस्वरूपं देशं विधत्ते—

“ उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत उपचारोऽग्निः ” [सं० का० ५ प्र०
३ अ० ७] इति । येषूपचारेषु देशविशेषो न विहितस्ते सर्वेऽपि वद्वेत्तरतः
स्थित्वा कर्तव्याः । तद्यथा—म्रलदरणान्वाधानजपादयः ।

(छन्दामिषेष्टकाभिधानम्)

अथैतस्या उपधान आदस्य वातो अनु वाति शोचिरिति वायुवाचिशब्द-
युक्तमृचं विनियुक्ते-“ वायुमती भवति समिद्धये ” [सं० का० ५ म० ३
अ० ७] इति । सति हि वायावाग्निः समिध्यते । अत्र विनियोगसमहः-

अयं पुरः पञ्चचोहास्तेभ्य इत्यनुपज्यते ।

आ स्पृशेत्स्वयमातृष्णां परमेष्ठीति सादयेत् ॥

योद्यद्विकर्णामादृध्या-मन्त्रा अष्टाविहेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्निर्मुर्धा दिवः ककृतपतिः पृथिव्या
अयम् । अपाश्च रताश्चि जिन्वति । त्वामग्ने
पुष्करादध्यथवां निरमन्यत । मूर्धनां विश्वस्य
वाघतः । अयमग्निः संहस्रिणो वाजस्य शति-
नस्पतिः । मुर्धा कवी रयीणाम् । भुवो
यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुङ्गिः सचमे
शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दाधिषे सुवर्षा जिह्वा-
मग्ने चक्षुषे हव्यवाहम् । अर्षोध्यग्निः सामिधा
जनानाम् (१) प्रति धेनुमिवाऽऽयतीमुपा-
सम् । यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः
सिस्रते नाकमच्छ । अर्षोचाम कवये मेध्याय
वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे । गविष्ठिरो
नमसा स्तोमममौ दिवीव रुक्ममुर्ग्यश्चमश्चेत् ।
जनस्य गोपा अजनिष्ट जागविरामिः॥ सुदक्षः
सुविताय नर्ग्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिवि-

(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

स्पृशां द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः ज्ञाचिः । त्वा-
मग्ने अङ्गिरसः (२) गुहां हितमन्वाविन्दन्धि-
श्रियाणं वनेवने । न जायसे मथ्यमानः सहां
महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः । यज्ञस्य केतुं
प्रथमं पुरोहितमग्निं नरास्त्रिषधस्थे समिन्धते ।
इन्द्रेण देवैः सरथः स वहिषि सीदन्नि होता
यजथाय सुकतुः । त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते
विधु जन्तवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय
वोढवे । सखायः सं वः सम्यञ्चमिषम् (३)
स्तोमं चाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामुजो नप्त्रे
सहस्वते । सः समिद्यवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्थ
आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसुन्या भर ।
एना वां अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे । प्रियं
चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य द्रुतममृतम् ।
स योजते अरुषो विश्वमोजमा स इद्रवत्स्वा-
हुतः । सुत्रह्ता यज्ञः सुशमी (४) वसूनां
वेवः राधो जनानाम् । उदस्य शोचिरस्थादा-
जुह्वानस्य मीढुषः । उद्धुमासो अरुषासो
दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः । अग्ने वाजस्य
गोमतं ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि
जातवेदो महि श्रवः । स ईधानो वसुष्क-
विरग्निरिडेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुवं-
णीक दीदिहि । क्षपो राजन्नत त्मनाऽग्ने-

वस्तो_१रुतोपसः । स तिगमजम्म- (५)
 रक्षसो_१ दह प्रति । आ ते_१ अन्न इधीमहि शुम-
 न्ते_१ देवाजरम् । यन्तु स्या ते_१ पनीयसी सामि-
 ह्निदयति_१ धवीपं_१ स्तोतृभ्य आ भर । आ ते_१
 अन्न ऋचा हृषिः शुक्रस्य ज्योतिरूपते । सुश्र-
 न्द्र दस्म विश्वते हव्यवाद्रुभ्यं_१ हूयत इपं_१
 स्तोतृभ्य आ भर । उभे सुश्रन्द्र सर्पिपो_१ द्वीं
 श्रीणीप आसनि । उतो न उत्पूर्याः (६)
 उफ्येपुं शवसस्पत इपं_१ स्तोतृभ्य आ भर ।
 अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न मद्रं_१ हृदि
 स्पृशाम् । ऋघ्यामा त ओहैः । अधा हग्ने
 क्रतोभद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीऋतस्य बृह-
 तो बभूथ । आभिष्टे_१ अद्य गीर्भिर्गृणन्तोऽग्ने
 दाशेम । प्र ते_१ दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ।
 एभिर्नो_१ अकैर्भवां नो अवाङ् (७) सुवर्न
 ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।
 आग्निं_१ होतां मन्ये दास्वन्तं वसोः सनुं_१ स-
 हसो जातवेदसम् । विप्रं न जातवेदसम् । य
 ऊर्ध्वयां स्वध्वरो देवो देवाच्या छुपा घृतस्य
 विभ्राष्टिमनुं शुक्रशोचिप आजुह्वानस्य सर्पि-
 पं । अग्ने त्वं नो अन्तमः । उत आता शिवो
 भव वरूथ्यः । तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः । सु-
 न्नायं नूनमीमहे सासिभ्यः । वसुरग्निर्वसुभवाः ।
 अच्छां नाक्षि शुमत्तमी र्षिं दाः (८) ॥

(छन्दोभिषेकभिषानम्)

[ननानामङ्गिरस इषं सुशमीं विग्मजम्भ पुपुपां अवाङ्वसुश्रवाः पञ्च च] ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके पञ्चचोढादय इष्टका उक्ताः । अथ चतुर्थेऽनुवाके छन्दो-
मिषा इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीः पुरस्तादुपधात्येवमुत्तराणि त्रीणि
त्रीणि त्रिष्टुमो दक्षिणतो जगतीः पश्चादनुष्टुभ उचरतो बृहतीरुष्णिहाः पङ्क्ति-
रक्षरपङ्क्तिरिति विपुत्रपाणि छन्दासि यथावकाशमतिच्छन्दसं मध्ये द्विपदा
अन्ततः ? इति । तत्र तिसृषु गायत्रीषु प्रथमां गायत्रीमाह—

अग्निर्मूर्धेति । अपमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छ्रितो मूर्धा
शिरःस्थानीयः, पृथिव्याः पविर्दाहपाकादिकारित्वेन पालकोऽप्यमम् । किञ्च,
अपां रेतास्पुदककापाणि स्थावरजङ्गमशरीराणि जाठरामिरूपेण जिन्वति
पीणयति । अथ द्वितीयामाह—

त्वामग्ने पुष्करादिति । हेऽग्नेऽथवांरूप ऋषिः पुष्करपर्णादिभि पद्मपत्र-
स्योपरि त्वां निरमन्यत निःशेषेण मथितवान् । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मण-
साम्नातम्—“ पुष्करपर्णे स्नेनमुपभिनममिन्दत् ” इति । कीदृशात्पुष्करपर्णात्,
मूर्ध्नि उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् । विश्वस्य वाघतः सर्वस्य जगतो वाहकात् । इदं
हि पुष्करपर्णमिमिमन्यनयज्ञनिष्पादनाद्विद्वारा सर्वं जगन्निर्वहति । अथ तृती-
यामाह—

अयमग्निरिति । अयं त्रिमिष्यमानोऽग्निः सहस्रसंख्यावतः शतसंख्याव-
त्त्राण्डस्य पञ्चिः । अथ इव मूर्धां शिरोवदुत्तमः, कविर्विद्वान्, वादशो रयीणां
जनानां वावा मवत् । अथ त्रिष्टुपु त्रिष्टुप्सु प्रथमां त्रिष्टुममाह—

मुचो यज्ञस्येति । अयमग्निर्मूर्धोक्तस्य तत्रानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन्पञ्चे मव-
र्षकस्य रजसो गुणस्य च नेता निर्वाहकः । तादृश हेऽग्ने यत्र यस्यां दिवि
सूर्यंरूपो भूत्वा निपुञ्जी रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिरुत्तमाभिरधजातिभिः
२५२

रुचसे सप्तवैषि तस्यां दिवि मूर्धानं शिरोवदुन्नतस्थितिं दधिपे धारयति । कीदृशं
मूर्धानं, सुवर्षां सुवः स्वर्गे स्थितिं सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तम् । सोमपाशब्द-
वापुलिङ्गोऽयम् । हेऽग्ने त्वमस्मिन्वज्रे हृष्यवाहं हविष्पापिकां जिह्वां ज्वालां
चरुपे करोषि । अथ द्वितीयां त्रिष्टुभमाह—

अधोऽधमिरिति । जनानामृत्विजां संबन्धिना(न्या) समिधाऽयममिर-
बोधि बोधितः पञ्चालितोऽभूत् । तत्र दृष्टान्तः—आपतीमुषासं प्रति धेनुमुपः-
काले सपागते सति दोहनाथं शयनाज्जेतुं यथोत्थायति तदत् । बुध्यमानस्या-
ग्नेर्मानवो रश्मयः प्रोज्जिहानाः प्रकर्षेणोद्दृष्टन्तो नाकमच्छ स्वर्गमभिप्राप्तुं प्रसि-
स्तेऽतिशयेन प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः—वर्षां यद्वा इव वर्षां वीनां पाक्षिणां
मध्ये यद्वा महान्तः पक्षिणो यथा प्रकर्षेणोत्पतन्ति तदत् । अथ तृतीयां
त्रिष्टुभमाह—

अधोऽचाम कवय इति । वयं कवये विदुषे वद्वये वचो वाक्यमवोचाम ।
कीदृशाय कवये, मेभ्याय यज्ञयोग्याय, वृषमाय श्रेष्ठाय, वृषणे कामानां वर्ष-
पित्रे, गविष्ठिरो गविष्ठिराय भूमौ स्थिरत्वेनावस्थिताय । कीदृशं वचः, अग्नौ
नमसा स्तोममग्निविषये नमस्कारेण युक्तं स्तोत्ररूपमत एव वन्दारु वन्दनशीलम् ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमुष्यंश्चं विस्तीर्णगतिमादित्यं
संभावन्दनादिषु ब्राह्मणैः मयुक्तं वाक्यमभेदाभयति तद्वदस्मद्वचोऽपि बह्विमाश्र-
यतु । अय तिसृषु जगतीषु प्रथमा जगतीमाह—

जनस्य गोपा इति । अयममिरजनिष्टोत्पन्नः । किमर्थम्, सुविताय
नग्यसे सुष्ठु दीप्ताय स्तुतिशुकाय कर्मणे, एतत्कर्मसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । कीदृशः,
जनस्य गोपाः प्राणिनो रक्षकः । सुदक्षोऽत्यन्तकुशलः । जागृविः कर्मणि
सावधानः । घृतं प्रतीके भुक्ते यस्यासौ घृतमतीकः । तादृशोऽयमग्निबृंहता
मौढेन दिविस्पृशा द्युलोकत्पार्श्विना ज्वालासमूहेन शुभदीप्यमानः शुविः शब्दः
सम्भरतेभ्यो मरणकुशलप्रयजमानाद्यर्थं विमाति विशेषेण भासति । अथ द्वितीयां
जगतीमाह—

त्वामग्ने अङ्गिरस इति । हेऽग्ने त्वामङ्गिरसो महर्षयोऽन्वविन्दन्नन्विष्य
लब्धवन्तः । कीदृशं त्वां, गुहा हितमरणीममृतिषु गोप्यस्थानेष्ववस्थितम् । वने
वने शिभिषाणं तस्मिन्तस्मिन्वने दावाभिरुत्पेणाऽऽश्रितम् । स त्वं महत्सहः

(छन्दोभिधेयकामिधानम्)

मौढं-बलं विमथयमानो जायसे । हेऽङ्गिन्द्रोऽङ्गसांघवयुक्तामे त्वां सहसस्पुत्रं
बलस्य पुत्रमाहुः । महती-बलेन मन्यते सति जायमानत्वात् । अथ तृतीयां
जगतीमाह—

यज्ञस्य केतुमिति । सह स्थितानि स्थानानि सधस्थानि, त्रीणि सध-
स्थानि मस्मिन्देवयजने तत्रिषधार्थं, तस्मिन्नर ऋत्विजोऽग्निं समिन्यते दीपयन्ति ।
कीदृशं, यज्ञस्य केतुं ज्ञातारं, प्रथमं पागोपक्रम एव संपन्नं, पुरोहितं पुरो-
देशवर्तिनम् । सुक्रतुः शोभनक्रतुनिष्पादकः सोऽग्निर्यजथाय यागसिद्धयर्थं
होवा देवानामाह्वाता सन्निन्द्रेण देवैश्च सह सरथं रथसहितो यथा भवति तथा
वर्हिष्पस्मिन्यज्ञे निषीददुपविष्टवान् । अथ त्रिष्वनुष्टुप्सु प्रथमामाह—

रथां चित्रश्रवेति । चित्रं श्रवो विचित्रा कीर्तिर्यस्यासा चित्रश्रवा अति-
शयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । पुत्रुणां यजमानानां प्रियं, तथानिध हेऽग्ने
विक्षु प्रजासु मध्ये-जन्तवो-जन्तव इव जनाररथां हवन्त आह्वयन्ति । किम-
र्थम्, हृष्याय बोढवे हविर्वोदुम् । कीदृशं त्वां, शोचिष्केशं शोचींषि उवासा
एव केशस्थानीया मस्यासौ शोचिष्केशस्तम् । अथ द्वितीयामनुष्टुममाह—

सखायः समिति । हे सखायः परस्परसख्ययुक्ता ऋत्विग्यजमाना वो
युष्पाकं सम्पश्चमिषं समीचीनमभीष्टार्त्नं संपादयतु । समिन्यस्योपसर्गस्यापोक्षितः
शेषोऽभ्याहतः । ययं चामये स्तोमं स्तोत्रं संपादयत । कीदृशयागये, क्षितीनां
मध्ये रसकाणां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाय, ऊर्जो नप्ते बलस्य न पातयिषे
विनाशमकुर्वते, [सहस्वते] स्वयमतिशयेन बलवते । अथ तृतीयामनुष्टुममाह—

सशसमिद्युवस इति । हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने विधानि सखांषी फल्दाग्नि-
संसमितसंपाद्य संपाद्यैवं पुवसे यजमाने समिध्रपासि । अपं आ इंभरस्त्वमागत्ये-
दस्दे पृथिवीरूपाया वेधाः स्थाने समिध्रसे सम्पग्वाल्यसे । स तादृशो महा-
नुभावस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि समाभर सम्पगाहरय मयच्छ । अथ तिसृ-
षु नृहतीषु प्रथमामाह—

एना वो अग्निमिति । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्पाकं संवेन्धिनमग्निमेना
नमसैतेन नमस्कारेण युकोऽहमाहुव आह्वयामि । कीदृशमग्निम् । ऊर्जोऽन्नस्य
नपाठमविनाशयितारं, प्रियं यजमानानां भीतिहेः, चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारं

ज्ञातारमरतिं रती रुक्तदहितं सर्वदोषप्रविरथः । स्वधरं शोभनस्य ऋतोदि-
प्पादकम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतवस्त्राङ्गकोशिकं, सर्वस्य हि गृहे
दाहपाकादिकार्यं कराति । अमृतं मरणरहितं, नहि मनुष्यवद्देवानां तद्वशा मर-
णमस्ति । अथ द्वितीयां बृहतीमाह-

म योजत इति । सोऽग्निर्षोऽजते पस्तुते कर्म योजयतीत्यर्थः । अरुषो रोपरहितो
यजमाने श्लिग्ध इत्यर्थः । विश्वमोजसा विश्वं जगद्भोजनीयं दासत्वेन वरयासौ
विश्वमोजसा । सोऽग्नी राधोऽन्नं दुद्रवेत्संपादयतिपर्यः । कीदृशं राधः, वसूनां
जमानां निवासाग्निनां पाणिनां [देवं] ध्येवहारकारणम् । कीदृशः सोऽग्निः,
स्वाहुत ऋत्विग्भिः सुष्टु कर्मण्याहूतः । सुमसा शोभन ऋत्विग्भूषो मसा पस्या-
सौ सुमसा शोभनमन्त्रो वा । यज्ञो यजनीयः । सुष्मि पारं सुष्टु शमपतीति
सुगमी । अथ तृतीयां बृहतीमाह-

उदस्य शोचिरिति । अस्माग्नेः शोचिर्दीप्तिरुदस्यादुत्थितम् । कीदृश-
स्याग्नेः, आजुद्धानस्य सर्वतो होमनिष्पादकस्य, भीक्षुष आहृविद्वारा वृष्टिसेचन-
समर्थस्य । उद्धूमानो धूमाभोत्थिता अरुपासो रोपरहिताश्चक्षुराद्युपदवमकुर्वन्त
इत्यर्थः । दिविस्पृश आकाशस्पर्शिनोऽमुन्नता इत्यर्थः । मथैतरसर्वं मयति
तथा नर ऋत्विग्यजमाना अग्निमिन्धते दीपयन्ति । अथ तिसृष्विण्क्षु मथमामु-
ष्णिहमाह-

अग्ने वाजस्येति । सहसो बलस्य यही सूनो जातवेद उत्पन्नजगदग्नि-
शाग्ने गोमतो गोभिर्मुक्तस्य वाजस्यजस्येशानस्त्वमस्मि अस्मात्सु माहि श्रवो महतीं
कीदृशं घेहि संपादय । अथ द्वितीयामुष्णिहमाह-

म इधान इति । पुरु बहु अनीकं सैन्यं यस्यासौ पुर्वणीकः । तादृश
हेऽग्ने स त्वमस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तं गृहक्षेत्रादिकं दीदिहि मयच्छ । कीदृशस्त्वम्,
इधानो दीप्यमानो वसुनिवासहेतुः, कविर्विद्वानमिरमणीः । मथयं यज्ञपर्वक
इत्यर्थः । गिरा मन्त्ररूपया वाचेडेन्यः स्तुतयः । अथ तृतीयामुष्णिहमाह-

क्षपो राजन्निति । हेऽग्ने वरतोरहानि क्षपः क्षपय । उतोपि चोषत् उप-
काळानपि क्षपय । द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगवाचित्वात्सर्वेष्वप्युपःकाळेपु राक्ष-
सान्विनाशयेत्यर्थः । हे राजन्दीप्यमानाग्ने न केवलं स्वकीयेसेनानुत्वेन रक्षतां

(छन्दोभिषेदकामिधानम्)

क्षपणं त्मनाऽपि स्वयमपि क्षपयेति । मुखविदारणवाचिना जम्भशब्देन ज्वाला
उपलक्ष्यन्ते । तिग्मास्तीक्ष्णा जम्भा यस्यासौ तिग्मजम्भः । हे तिग्मजम्भ स
त्वं रक्षतो राक्षसान् [पति] दह मस्मी कुरु । अथ तिसृषु पङ्क्तिषु मथयामाह—

आ ते अन्न इति । हेऽग्ने देवाजरं जराराहितं ते त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्त-
मिषीमहि सर्वतः ज्वालयामः । यद्यस्मात्कारजात्पनीयस्यातिशयेन स्तुतियुक्ता
सा (स्या) ह समिदचेतनरूपा सा समिदपि द्यवि पतिदिनं दीपयति
त्वां प्रकाशयति, तस्माच्चेतना वयं दीपयाम इति किमु वक्तव्यम् । त्वं
चेष्टमन्त्रं स्तोतुम्य ऋत्विगम्य आभर संपादय । अथ द्वितीयां पङ्क्तिमाह—

आ ते अन्न ऋचेति । शुक्राय शुद्धस्य ज्योतिषः पते पालक, सुष्ठवाह्ला-
दकारिन्सुश्वन्द्र, पापस्योपक्षपयित्वदंस्म, मजानां पालक विशपते, हविषो वोढा
हव्यवाद्, तथाविष हेऽग्ने त ऋचा त्वत्संबन्धिना मन्त्रेण तुम्यं हविरा समन्ता-
दूपते । इपमित्यादि गतम् । अथ तृतीयां पङ्क्तिमाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वन्द्र सुष्ठवाह्लादकराऽऽसनि त्वदीय आस्ये सर्षिपः
संबन्धिन्या उभे दर्वी दर्विसदृशे हनू श्रीणीषे, हनुपूरणपर्यन्तं सर्षिस्त्वया
पीतमित्यर्थः । उतो अपि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवस्तु
यज्ञेषु नोऽस्मान्पु (नृत्पु) रूपां उत्कर्षेण पूरम प्रापयेत्यर्थः । स्तोतुम्यो यज-
मानेभ्य इपमन्नमामर संपादय । अथाक्षरपङ्क्तिषु चतसृषु मथयामाह—

अग्ने तमद्याश्वमिति । हेऽग्ने हृदिस्पृशं हृद्यमन्तःपियं तं त्वाग्द्यास्मि-
न्कर्मणि ओहैः समूहत्स्यैः स्तोमैस्त्वदीयैः स्तोत्रैर्ऋष्याम समुद्धं करवाम । तत्रैको
दृष्टान्तः—अर्धं न यथाऽर्धं घासादिप्रदानेन समर्थं (र्धं) यन्ति तद्वत् । अथा-
परो दृष्टान्तः—ऋतुं न मद्रं यथा सर्षीचीनं ज्योतिष्टोमादिऋतुं सर्वयामानुष्ठानेन
समर्थं यन्ति तद्वत् । मद्रं कल्याणमित्यभिधिशेषणं वा । अथ द्वितीयामक्षरप-
ङ्क्तिमाह—

अथा ह्यग्न इति । हेऽग्नेऽघाऽस्मदीयस्तोत्रानन्तरं ऋतोरनुष्ठीयमानेस्य कर्मणो
रधीर्बभूथ हि, रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथिः । यथा सारथिर्निर्वाहकस्तथा
त्वं निर्वाहको बभूथ खलु । कीदृशस्य ऋतोः, भद्रस्य कल्याणरूपेस्य, दक्षस्य

स्वफलपदानसमर्थस्य, साधो +रिपभिः साध्यस्य, कवस्य कृतस्याधोपनक्षस्य,
बृहवः पीठस्य । अथ तृतीयामक्षरपङ्क्तिमाह—

आमिष्टे अद्येति । हेऽग्नेऽद्यास्मिन्कर्मण्यामिर्गीर्भिर्यन्त्ररूपामिशृण्वतः स्तुवन्तो
षयं दाशेय हविर्दध्मः(दध्मः) । ते स्वदीयाः शुभ्याः पञ्चत्वा ज्वालास्त्वा मर्कयेण
स्तनपन्ति शब्दपन्ति । तत्र दृष्टान्तः—दिवो न द्युस्या मेघा इव । अथ चतुर्थी-
मक्षरपङ्क्तिमाह—

एभिर्नो अर्कैरिति । हेऽग्ने विधेमिदानीकैः सर्वसैन्यैः सहितः सुयनाः
सौमनस्यं मातृ एभिरीदानीं क्रियमाणैर्नोऽस्मासंबन्धिमिरकैरचनीयैर्नोऽस्मान्प्रत्य-
षांद् भव सपीपस्थो भव । सपीपदेशमभिगच्छनीत्यषांद् । तत्र दृष्टान्तः—सुवर्नं
स्वर्गलोकमकराशरूप आदिशपो यथा सपीपवर्षी भवति मद्गत् । अथाविच्छन्द-
समाह—

अग्निं होतारमिति । इममार्मिं होतारं देवानामाह्वतारमहं मन्ये । कीद-
द्यामग्निं, वसोर्दास्वन्तं धनस्य दातारं, सहस्रः सूनू चतस्र्य पुत्रं, जातवेदसमुत्पन्न-
जगद्भिक्षम् । तत्र दृष्टान्तः—विभं न जातवेदसम् । यथा मास्रणकुलीनमुत्पन्न-
पुत्राद्यभिक्षं मन्यन्ते तद्वत् । योऽग्निर्देव ऊर्ध्वयाऽमुत्पन्नतया देवाभ्या देवान्प्रति
गच्छन्त्या छपया ज्वालयया स्वप्वरः सुष्टु यागनिष्पादको भवति, सोऽग्निर्घृतस्य
विभ्राष्टिं विशेषेण दीमिनुहाम दीप्यत इति शेषः । कीदृशस्य घृतस्य, शुक्र-
शोचिषः शुद्धदीप्तिमुक्तस्याऽऽशुद्धानस्य सर्वतो हूपमानस्य सर्पिषः सर्पणशीलस्य ।

अथ तिसृषु द्विपदासु प्रथमायाह—

अग्ने त्वामिति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽन्तिकृतपो भव । वरूथ्यो
वरूथ्ये गृहे नित्यं संनिहितो भव । अथ द्वितीयां द्विपदायाह—

तं त्वा शोचिष्ठेति । हे शोचिष्ठ दीदिवः शुद्धतम दीप्यमान सखिम्यः
सखीनामस्माकं सुभ्राय सुत्ताय नूनं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वामीमहे प्राप्नुमः । अथ
तृतीयां द्विपदायाह—

वसुरग्निरिति । वसुर्वसुमानममभिवंसुरुद्रादिदेवैरादरेण श्रूयत इति वसु-
श्रवाः । हे तादृशान्गच्छ स्वाभिसुखो नक्षि प्राप्नुहि । एतैरग्निर्घृत्त्यादिभिः
साध्यमुपधानं विवते—

(छन्दोभिषेकामिधानम्)

“ छन्दास्त्पुप दधाति पशवो वै छन्दास्ति पशूनेवाव रुन्धे छन्दास्ति वै देवानां वामं पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एतास् ह वै यज्ञसेनभैभियामण-
ष्विति विदां चकार तथा वै स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ म० ३ अ० ८] इति ।

गायत्र्यादिछन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि छन्दोतीत्युच्यन्ते । तदु-
पधाने सति छन्दसां पशुहेतुत्वाद्यजमानः पशून्माप्नोति । किंच छन्दोस्यैव
देवानां, वननीपधनरूपाण्यतस्तादृशान्पशूनयं माप्नोति । किंच विश्वनामकस्य
कस्यचित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञसेननामकः कश्चित्पुरुष एताभिरछन्दो-
भिधाभिरिष्टकाभिः संपादितानि चित्ति विदिस्वा; स्थितवान् । ततस्तथैव चित्त्वा
पशून्माप्नोत् । एवमन्योऽपि माप्नोति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—

“ गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै गायत्री तेज एव मुत्वतो धत्ते ”
[सं० का० ५ म० ३ अ० ८] इति ।

अग्निमूर्ध्वत्यादिभिर्गायत्रीछन्दोभिर्मुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि गायत्र्यः ।
मन्त्रेषु मूर्धंशब्दस्य तात्पर्यमाह—

“ मूर्धंन्वतीभेवन्ति मूर्धानमेवैनश् समानानां करोति ” [सं० का० ५ म०
३ अ० ८] इति ।

मूर्धंशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्धंन्वत्यः । समानानां मध्ये यजमानस्य
मूर्धत्वं शिरोवदुत्कृष्टावम् ।

भुवो यज्ञस्योषादिभिस्त्रिष्टुप्छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विधत्ते—

“ त्रिष्टुम उप दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो धत्ते ” [सं० का०
५ म० ३ अ० ८] इति ।

जनस्य गोषा इत्यादिभिर्जंगवीछन्दोभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विधत्ते—

“ जगवीन्व दधाति आगता वै पशवः पशूनेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५
म० ३ अ० ८] इति ।

त्वां चित्रभवस्तम हवन्त इत्यादिभिरनुष्टुप्छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विधत्ते—

“ अनुष्टुम उप दधाति माणा वा अनुष्टुप्पाणानामुत्कृष्टधे ” [सं० का०
५ म० ३ अ० ८] इति ।

एना वो अग्निमित्यादिभिरभे वाजस्येत्यादिभिरा ते अम इधीमहीत्यादिभिरभे
तमघेत्यादिभिश्चोपधेया विधत्ते-

“ बृहवीरुष्णिहाः पङ्करीक्षरपङ्करीरिति विपुरूपाणि छन्दास्स्युप दधाति
विपुरूपा वै पशवः पशवश्छन्दास्सि विपुरूपानिव पशून्व रुन्धे ” [सं० का०
५ प० ३ अ० ८] इति ।

पूर्वोक्तेषु छन्दःसु समानाक्षराः सर्वे पादाः । गृह्यादिषु विषमाक्षराः ।
अतो विपुरूपत्वम् । पशवोऽपि गोमहिपादयः परस्परविच्छेदणत्वाद्द्विपुरूपाः ।
छन्दसां च पशुहेतुत्वात्पशुत्वम् । तथा सत्येत्तदुपधानेन बहुविधान्यशूनाप्नोति ।

अधोपधानं वेदनं च प्रशंसति-

“ विपुरूपस्य गृहे दृश्यते यस्मैता उपधीयन्ते य उ धेना एवं वेद ” [सं०
का० ५ प० ३ अ० ८] इति । विपुरूपं बहुविधं धनम् ।

अभिः होतारमिति मन्त्रेणोपधेया विधत्ते-

“ अतिच्छन्दसमुप दधारयति छन्दा वै सर्वाणि छन्दास्सि सर्वेभिरेवै
छन्दोभिश्चिनुते वर्धे वा एवा छन्दां यदाति छन्दा यदाति छन्दसमुपदधाति
वर्धेवैवैः समानानां करोति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ८] इति ।

गायत्र्यादीनां सर्वच्छन्दां येषमक्षरसंख्या तस्या अतिच्छन्दस्त्वामा (स्य-
न्तर्मा) वात्सर्वच्छन्दोरूपत्वम् । किं च सर्वेषामन्तर्मावादेवैतदीपेष्टकाऽतिच्छन्दो-
मिधानादन्यासां छन्दोभिधानानामिष्टकानां शरीरम् । अत एतदुपधानेन यज-
माने समानानां पुरुषाणां शरीरस्थानं करोति, सर्वेऽप्येतेषु जीवन्तीत्यर्थः ।
अभे त्वं न इत्यादिभिरुपधेया इष्टका विधत्ते-

“ द्विपदा उपदधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठिरथे ” [सं० का० ५ प० ३
अ० ८] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः-

अग्निस्तिसस्तु गायत्र्यो भुवस्तु त्रिष्टुमां त्रयम् ।
जनातिस्रो जगत्यः स्युस्त्वा चिदानुष्टुमां त्रयम् ॥
एनातिस्रो बृहत्स्यः स्युरम इत्युष्णिहां त्रयम् ।
आ ते पङ्क्तित्रयं सप्तोऽक्षरपङ्क्तिचतुष्टयम् ॥
अग्निमेका सति छन्दा अभे त्वं द्विपदात्रयम् ।
एकोनविंशदेषानि छन्दास्स्युपदधाति हि ॥

(सयुजादीष्टकामिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्म्या-
घाराभ्यां तेजसा वर्चसोकथेभिः स्तोमैभिश्छ-
न्दोमी र्य्यै पोषाय सजातानां मध्यमस्थेयाय
मयां त्वा सयुजा युजा युनज्म्यम्वा इला
नितत्तिरभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुणी-
का नामासि प्रजापतिना त्वा विश्वाभिर्धी-
भिरुपं दधामि पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा मनु-
ष्यास्ते गोभारोऽग्निर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये
सा (१) मे शर्मं च वर्मं चास्त्वार्धेद्यौरन्त-
रिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्ते गोभारो वायुवि-
यत्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा मे शर्मं च वर्मं
चास्तु द्यौरपरराजिताऽमृतं विष्टाऽऽदित्यास्ते
गोभारः सूर्यो वियत्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा
मे शर्मं च वर्मं चास्तु (२) ।

(साष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थोऽनुवाके छन्दोभिधा इष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे सयुजादप इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनञ्भीत्यष्टी सयुजः” इति ।

पाठस्तु—

इन्द्राग्निभ्यामिति । सह योजयतीति सयुक् । उत्तरेण युक्तशब्देन संबन्धोऽभिधीयते । हे इष्टक इन्द्राग्निभ्यां सह तव योजयिता यः संबन्धस्तेन संबन्धेनाहं त्वां युनञ्भीह क्षेपे युक्तां करोमि । आधाराभ्यामित्यादिभिः सप्तभिः (षड्भिः) स्तृतीयानैः सह पर्येकं त्वा सयुजेत्यादिशेषस्यानुपपत्तेः सति षण्णम्याः संपद्यन्ते । आधारवाहुती । तेजः कान्तिः । वर्चो धनम् । उक्त्यानि शास्त्राणि । स्तोत्रानि स्तोत्राणि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । रम्या इत्यादिरष्टमो मन्त्रः । रम्ये धनार्थं पोषाय षुष्ट्यर्थं सजाताना मध्यमस्थेयाय ज्ञातीनां मध्ये मुरुपस्वेनावस्थानार्थं हे इष्टके मया राह तव योजयिता यः संबन्धस्तेन संबन्धेन त्वापिह क्षेपे युक्तां करोमि । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत्सयुजो नोऽद्भ्याद्देवता अस्याग्निं युञ्जीरन्त्यस्युज उपद्भ्यात्पात्मनेवैनः सयुजं चिनुने नामिना व्युष्यतेऽथो यथा पुरुषः स्नावभिः संतत एवमेरेताभिरग्निः संततः” [सं० का० ५ प० ३ अ० ९] इति ।

योऽयं चीयमानोऽग्निः स सर्वदेवतार्थः । तथा सति सयुजात्त्वानामिष्टकानामनुपधाने सप्तस्याग्निभिन्द्राग्निभ्याधारादिदेवताः परित्यजेयुः । देवताभिः सहाग्निं योजयतीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपेया इष्टका अपि सयुजः । तासामुपधाने सति यजमानः रवेन सह योजयित्वाऽग्निं चितवान्भवति । ततो नामिना विष्णुको भवति । अपि च यथा लोके पुरुषः स्नावभिः शरीरे सर्वतो व्याप्तस्तद्देवताभिरिष्टकामिरग्निः सर्वतो व्याप्तो भवति । तस्यादेता उपद्भ्यात् ।

कल्पः—“अम्बा नामासीति सप्त कृत्तिकाः” इति । पाठस्तु—

अम्बा कुलेति । अम्बादिसुपुण्णिकान्तानि सप्त पदानि सप्तानां कृत्तिकादेवीनां नामानि । नामासीत्यादिशेषः सर्वेष्वपि पदेष्वनुपज्यते । ततः सप्तैने मन्त्राः । हे इष्टके या कृत्तिकाऽम्बानामा तद्रूपा त्वमसि । तादृशी त्वं (शीं त्वां) प्रजापतिना देवेभ्य

(मयुजादीष्टकाभिधानम्)

प्रेरिता या अस्मद्बुद्धयस्तामिः सत्राभिरुदयामि, सावधानोऽहं बुद्धिवैचित्र्येण सम्पुण्ड्रदधामीत्यर्थः । एवं दुला नामासीत्यादिकं योजनीयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्ता अमूः कृत्तिका अभवन्पस्यैता उपधीयन्ते सुवर्गमेव लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ९] इति ।

पूर्वमेताभिरिष्टकाभिधितेनाग्निना देवाः स्वर्गं प्राप्ताः । ताम्हेष्टकास्तैः सह गत्वा तत्रामुद्दंशमानाः कृत्तिका अभवन् । अतस्तदुपधानेन स्वर्गमाभिर्भवति । किञ्च, अग्नेन स्वर्गं प्रकाशं प्राप्नोति । विचित्रमाभरणादिकं चास्य भवति । कल्पः—“ पृथिव्युदपुरमग्नेनेति मण्डलेष्टकाम् ” इति । पाठस्तु—

पृथिव्युदपुरमिति । अग्नेन विष्टाऽग्नेन संपूर्णा या पृथिवी हे इष्टके सा पृथिव्युदपुरमुदकसंपूर्णं [पुरम्] । मनुष्यास्ते तव गोहारो रक्षितारः । अस्यां पृथिव्यामग्निर्विषन्नो रक्षणाय विशेषेण प्रयत्नवान् । [तां] तादृशीं पृथिवी-रूपं त्वामिष्टकामहं प्रपद्ये प्राप्नोमि । सा तथाभिष्टका मे मम यजमानस्य शर्मं शरणं गृहस्थानमस्तु । वयं च रक्षणार्थं कवचस्थानीयमप्यस्तु ।

कल्पः—“ आधियौरिति मण्डलेष्टकाम् ” इति । पाठस्तु—

आधियौरन्तरिक्षमिति । ब्रह्मणा विष्टा मोडेन जनेन विष्टा युक्ताऽधि-यौर्दिवोऽप्यधिका या पू साऽन्तरिक्षमन्तरिक्षनामकं हे इष्टके तव पुरम् । महतो वायवस्नेध्वेको मुख्यो वायुः । शेषं पूर्ववत् । कल्पः—“ यौरपराजितेति मण्ड-लेष्टकाम् ” इति । पाठस्तु—

यौरपराजितेति । अमृतेन विष्टा पीयूषेण पूर्णो यौर्द्वैलोक्या हे इष्टके तवं पूः केनाप्यपराजिता । आदित्या द्वादशसंख्याकास्तेध्वेको मुख्यः सूर्यः । शेषं पूर्ववत् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ मण्डलेष्टका उप दधानीमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव म विशति नाऽऽर्तिमाहृत्यामि चिक्रयानः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ९] इति ।

मण्डलाख्या इष्टकास्तिष्ठः पथमप्यमोक्षचित्तपूषद्भ्यात् । तासां वेद-
कानां लोकत्रयरूपवाह्योक्तवपस्य देवपुरत्वाद्देवपुरा एवाग्निचित्तपविशति । अग्निं
चिन्वानो न नाशं मामोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

इन्द्रेति सयुजस्त्वष्टा आधारादिपदेष्वपि ।

अनुषङ्गस्त्वेति तथा रम्या इत्यष्टमो मतः ॥

अग्नेति ऋत्तिकाः सप्त नापासीत्यनुपज्यते ।

पृथिविमिर्मण्डलाख्या मन्त्रा अष्टादशोरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दस्यनुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पृ॒ष्ठस्पा॒तिस्त्वा सा॒द्यतु॒ पृथि॒व्याः पृ॒ष्ठे
ज्योति॑ष्मतीं॒ विश्व॑स्मै प्रा॒णार्था॑पा॒नाय॒ विश्वं॒
ज्योति॑र्यच्छामिस्तेऽधि॑पनिर्वि॒श्वकर्मा॑ त्वा सा-
द्यत्वन्तरि॑क्षस्य पृ॒ष्ठे ज्योति॑ष्मतीं॒ विश्व॑स्मै
प्रा॒णार्था॑पा॒नाय॒ विश्वं॒ ज्योति॑र्यच्छ वा॒यु-
स्तेऽधि॑पतिः प्रजा॑पतिस्त्वा सा॒द्यतु॒ दि॒वः
पृ॒ष्ठे ज्योति॑ष्मतीं॒ विश्व॑स्मै प्रा॒णार्था॑पा॒-
नाय॒ विश्वं॒ ज्योति॑र्यच्छे परमे॒ष्ठी तेऽ-
धि॑पतिः पुरोवा॑त॒मानि॑रस्यभ्र॒सानि॑रसि वि-
द्युत्सनिः (१) अ॒मि स्त॒नायि॑त्नु॒सनि॑रसि
यृष्टि॑सनि॒रस्य॑मे॒र्यान्या॑मि दे॒वाना॑म॒मे॒र्यान्या॑सि
वा॒यो॒र्यान्या॑सि दे॒वाना॑ं वा॒यो॒र्यान्या॑स्यन्तरि॑क्षस्य
र्यान्या॑सि दे॒वाना॑मन्तरि॑क्ष॒र्यान्या॑स्यन्तरि॑क्षमस्य-

(विश्वज्योतिरादीष्टकामिषानम्)

स्तरिक्षाय त्वा सल्लिस्त्राय त्वा सर्णिकाय त्वा
सर्तिकाय त्वा केत्ताय त्वा प्रचेतमे त्वा विव-
स्वते त्वा दिवस्त्वा ज्योतिष आदित्येभ्यस्वर्चे
त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा यज्ञोदां त्वा यशामि तेजोदां त्वा तेजसि
पयोदां त्वा पयसि वर्चोदां त्वा वर्चसि द्रवि-
णोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा तया देवतंयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (२) ॥

(विद्युत्सनिर्द्युते त्वैकानत्रिशाष्प) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

— — —

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठोऽनुवाके सयुजाद्या इष्टका उक्ताः । अथ षष्ठे विश्वज्योतिराद्या इष्टका
उच्यन्ते ।

कल्पः—“ बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्व-
ज्योतिषम् ” इति । पाठस्तु—

बृहस्पतिस्त्वेति । हे इष्टके त्वां बृहस्पतिः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि स्थापयतु ।
कीदृशीं त्वां, ज्योतिष्मतीं प्रकाशवतीम् । किमर्थम् । विश्वस्मै प्राणायानाय
सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायानवृत्तिलाभार्थम् । विश्वं कस्तु (त्वां) स्वर्ग-
काशकं ज्योतिर्यच्छ नियमय । ते त्वाग्निरधिपतिः पादकोऽस्ति ।

कल्पः—“ विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्यो-
तिषम् ” इति । पाठस्तु—

विश्वकर्मा त्वेति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कल्पः—“ प्रजापतिस्त्वा सादयतु
दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम् ” इति । पाठस्तु—

प्रजापतिस्त्वेति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुत्थानं विषत्ते—

(विश्वज्योतिरादीष्टत्राभिधानम्)

“विश्वज्योतिष उष दधानीमानेयैताभिर्लोकैर्ऋग्येतिष्टमः क्रुतेऽथो प्राणाने-
वेषा यजमानस्य दाधयेता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एषान्वारम्य सुवर्गं लोकमेति”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ९] इति ।

विश्वशब्दोपेतेश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः प्रथममध्यमोत्तम-
वितिषूपदध्यात् । तदुपधानेन लोकान् प्रकाशयतः करोति । किञ्च, एता इष्टका
यजमानस्य प्राणान्दं धारयन्ति । एतेषु मन्त्रेषु प्रतीयमाना बृहस्पत्यादय एता
देवताः स्वर्गयोग्यास्ता एवानुसृत्येष्टका उपधाय स्वर्गं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ पुरोवातसनिरसीति पञ्च वृष्टिमनीरनुपरिहारम्” इति । पाठस्तु—
पुरोवातसनिरिति । पुरोवातं सनोति दधानीति पुरोवातसनिः । हे इष्टके
वधाविधा त्वमसि । एवमभ्रादिषु योज्यम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ३
अ० १०] इति ।

वृष्टिसनिशब्दमुक्तमन्त्रैरुपधेया इष्टका वृष्टिमनयः । तदुपधानेन वृष्टि
प्राप्नोति । एकमण्यनोपधानं वारयितुमनुक्रमेण परितो हत्वा हत्वा तदुपधानं
विधत्ते—

“ एदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारः सादयति तस्मात्सर्वानुत्त्वर्षति ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

एकामिष्टकां हस्ते धृत्वा चयनक्षेत्रं प्रदक्षिणीकृतधोपदध्यात् । एवमनुक्रमेणो-
पधाने सति सर्वेष्वप्युत्तुषु वृष्टिर्भवति । मन्त्रेषु पुरोवातादिशब्दानां तात्पर्यं
दर्शयति—

“ पुरोवातसनिरसीत्यहितद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पुरोवाताभ्रविद्युस्तनमित्नुवर्षणानि मिलित्वा पञ्च वृष्टेः स्वरूपम् । अतो
वृष्टिरूपवाचिना मन्त्रेणैव वृष्टिं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ अग्नेर्मान्यसीति द्वे संपान्यौ ” इति । पाठस्तु—
अग्नेर्मान्यसीति । हे इष्टके त्वमग्नेर्मान्यमानस्य बद्धेर्मान्यं पापिकागसि ।
अनेन मन्त्रेण यजमानस्याग्निप्राप्तिकृता । द्वितीयेन देवाग्नाग्निप्राप्तिकृष्यते ।

(विश्वज्यातिरात्रीष्टकामिधानम्)

हेऽग्ने त्वं पानी प्रापकोऽशीत्येतादृग्चारुणं यस्यामिष्टकायां सेवमग्नेपानी । हे इष्टके देवानां संबन्धिनी तथाविधा त्वमसि ।

कल्पः—“ वायोऽन्यसीति द्वे संयान्यौ ” इति । पाठस्तु—

वायोऽन्यसीति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कल्पः—“ अन्तरिक्षस्य पान्यसीति द्वे संयान्यौ ” इति । पाठस्तु—

अन्तरिक्षस्येति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् । कल्पः—“ अन्तरिक्षस्यन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ ” इति । पाठस्तु—

अन्तरिक्षमिति । हे इष्टके त्वमन्तरिक्षरूपाऽसि । हे द्वितीयेष्टकेऽन्तरिक्षपीत्यर्थं त्वामुपदधातीति शेषः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“संपानीनिर्वे देवा इमाँल्लोकान्तसम्युस्तसंपानीनाः संपानित्वं पत्संपानीरुपदधाति यथाऽस्तु नावा संपात्येवभेवैताभिर्यजमान इमाँल्लोकान्तसंपाति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पानीशब्दोपतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः संपान्यः । ताभिर्देवा इमाँल्लोकान्तसम्युक्तमामाः । ततः सम्यग्यान्ति लोकानामिरिति संपानीशब्दो व्युत्पन्नः । तदुपधाने सति यथा लोके नद्यादिजलेषु नावा परतीरं सम्यग्याति एवमेतामिँल्लोकान्तसम्यक्पानोति ।

पूर्वं नौदृष्टान्तेन प्रशंसा कृताऽथ ष्वरूपत्वमारोप्य प्रशंसति—

“ष्वो वा एयोऽग्नेर्यत्संपानीर्यत्संपानीरुपदधाति ष्वमेवैतमग्नय उप दधाति” ।

[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

धीयमानस्याभिःसमुद्रस्य संपानीसमूहोऽयं ष्वरूपः । अतस्तदुपधानेनाग्न्यर्थं ष्वरूपमेवोपदधाति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

“ उत यस्मैतासूपहितास्वापोऽग्निः हरन्त्यहत एवास्याग्निः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अपि च तदुपधानादूर्ध्वं यदि कथंचिद्बहुलवृष्टिसंपादितमवाहेण धीयमानो हतो भवेत्तथाऽप्यस्य यजमानस्याग्निरहत एव भवति ।

कल्पः—“ सलिलाय त्वेत्यटावादित्येष्टकाः ” इति । पाठस्तु—

सालिलाय त्वेति । सलिलसर्गाकसतीकशब्दा जलावान्तरविशेषवाचिनः ।

(विश्वज्योतिषादीष्टकानिधानम्)

यस्मिन्बहुले जले पतितं वस्तु तंन भवति तद्वद्वैजलं सत्तिलम् । हे इष्टके
तथाविधजलसिद्धयर्थं त्वामुपदधामि । एवमुत्तरत्रापि योग्यम् । प्रवाहरूपेण सर-
णशीलं जलं सर्पाकम् । तत्रैव सद्भावापन्नं जलं सतीकम्, केतो ज्ञानमात्रम् ।
प्रचेतः प्रकृतज्ञानम् । विशेषेण वासहेतुः सूर्यप्रकाशो विवस्वान् । घुटोरुवार्ति-
नक्षत्रादिप्रकाशो दिव्यो ज्योतिः । आदित्याः पसिद्धाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते-

“ आदित्येष्टका उप दधात्यादित्या वा एतं मूर्त्यै पति नुदन्ते योऽर्चं मूर्त्यै
सन्मूर्ति न प्राप्नोत्यादित्या एवेनं भूर्ति गमयन्त्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो
रुचमा इत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसाधेकास्मिन्ना-
दित्यो रुचं दधाति यथाऽऽसौ देवानां रोचते एवमेवैव मनुष्याणां रोचते ॥
[सं० का० ५ प० ३ अ० १०] इति ।

आदित्यशब्दोपेतेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आदित्येष्टकाः । यो राजामात्यादिपुत्र-
त्वेन भूतार्थं समर्चोऽपि भूर्ति न प्राप्नोति एतन्नादित्या एव भूतेरपनयन्ति ।
अतस्तस्याऽऽदित्येष्टकोपधानेनाऽऽदित्या एव भूतेः प्रापयितारो भवन्ति । यो
यजमान उक्कक्रमेणाग्निं चित्वाऽपि मनुष्येभ्यो न रोचतेऽपमन्त्रिचिदित्येवं मनुष्या
मनुष्यान् न कुर्वन्ति तदानीमस्याग्निचितो रुचं प्रीतिमादित्य उपादत्ते । तस्याऽऽ-
दित्येष्टकोपधाने सत्यादित्य एव तस्मिन्स्थापयति । ततः शास्त्रीप्रवचनेन
मथा देवानां पितृ एवमेव मनुष्याणां पितो भवति । ततः-

अग्निविरकपित्वा सत्री राजा भिक्षुर्बहोदधिः ।

इष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्प्रथमेन निर्यशः ॥

इत्यादिस्मृतिविषयत्वेनैवं मनुष्या गणयन्ति ।

कस्यः-“ अचे त्वा रुचे त्वेति पञ्च धृतेष्टकाः ” इति । पाठस्तु-

अचे त्वेति । हे इष्टके पादबद्धमन्त्रसाध्यस्तुत्यर्थं त्वामुपदधामि । एवमु-
त्तरत्रापि योग्यम् । प्रकाशवाचिनो रुग्णुद्भाज्योतिःशब्दा आदित्यचन्द्राग्निनक्ष-
त्रादीदिविषयतया क्रमेण व्याख्येयाः । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते-

“ धृतेष्टका उप दधात्येतद्वा अग्नेः पितृं धाम यद्घृतं प्रियेभ्यश्चैवं धाम्ना
तमर्भयापयो तेजसा ” [सं० का० ५ प० ३ अ० १०] इति ।

(विश्वज्योतिरादीष्टकाभिधानम्)

घृतपिण्डा एव घृतेष्टकाः । अमृन्मपीष्विष्टकासु सूत्रकारेण परिगणित-
त्वात् । घृतस्याभिमियद्रव्यत्वात्तेनाग्निः समृद्धो भवति । किञ्च तेजसाऽपि
युक्तो भवति । तथापि पूर्ववदेकैकरस्या इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं विधत्ते—

“ अनुपरिहारः सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति ” [सं० का० ५
प० ३ अ० १०] इति । परितः कापि वर्जनमकृत्वा सर्वतो यजमाने तेजः
स्थापयति । कल्पः—“ यशोदां त्वेति पञ्च यशोदाः ” इति । पाठस्तु—

यशोदां त्वेति । यशः कीर्तिः । तेजः कान्तिः । पयः क्षीरम् । वर्चो बलम् ।
द्रविणं घनम् । हे इष्टके यशःप्रदां त्वां यशोनिमित्तं सादयामि । केन केन
सह, यस्त्वदभिज्ञ ऋषिः, यच्च ब्रह्म त्वत्प्रतिपादकं मन्त्रवाक्यं, या च त्वदभि-
मानिनी देवता, तैः सर्वैः सह त्वामहं सादयामि । यथाऽङ्गिरसः सादयन्ति
तद्गत् । एनं तेजादां त्वेत्यादिषु चतुर्षु मन्त्रेषु सादयामीत्यादिकं सर्वमनुष्य
व्याख्येयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ मजापतिरभिमचिनुव स यशसा व्याधंत स एता यशोदा अपश्यता उपा-
क्षत तामिदं स यश आत्मनधत्त यद्यशोदा उपदधाति यश एव तामियंनमान
आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० १०] इति ।

अग्निं चित्वाऽप्येतासाभनुपधानात्प्रजापतिर्यशसा वियुक्त आसीत् । तत एता
इष्टका ता उपधाय यशो उन्ववान् । एवं यजमानोऽपि तदुपधानेन यशो
अत्रते । इष्टकासंख्यां विधत्ते—

“ पञ्चोप दधाति पाङ्क्तुः पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति ”
[सं० का० ५ प० ३ अ० १०] इति । इत्तपादशिरोमिः पञ्चभिरवयवैः
पुरुषस्य पाङ्क्तुत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

बृहद्विश्वमजेत्येता विश्वज्योतिष ईरिताः ।

पुरो वृष्टितनीः पञ्च क्षमेः संयानिकाष्टकम् ॥

सत्पादिरयेष्टका अष्टावृचे पञ्च घृतेष्टकाः ।

यशः पञ्च यशोदाः स्युः सादयाम्यनुष्यते ॥

षष्ठानुवाके संमोक्षाधतुस्त्रिंशत् मन्त्रकाः ॥

इति भीमस्तापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

भूयस्कृदमि वरिवस्कृदमि प्राच्येस्युर्ध्वाऽ-
 स्त्रन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्ष सीदाप्सुपदसि श्येन-
 मदसि गृध्रसदसि सुपर्णसदसि नाकसदसि
 पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयाम्यन्तरिक्षस्य त्वा
 द्रविणे सादयामि दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि
 विश्वां त्वा द्रविणे सादयामि द्रविणोदां त्वा
 द्रविणे सादयामि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि
 श्वानं मे (१) पाह्यार्युर्मे पाहि विश्वार्युर्मे
 पाहि सवार्युर्मे पाह्यग्ने यत्ते परं हवाम तावेहि
 सश्रंभावहे पाञ्चजन्येष्वप्येध्यग्ने यावा अर्यावा
 एवा ऊमाः सद्दुः सर्गरः सुमेकः (२) ॥

(श्वानं मे द्वाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदपितृत्तिरीयसंहिनायां चतुर्थाष्टके
 चतुर्थपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके विश्वस्मोतिरादय इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे भूयस्कृदादय
 इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“ भूयस्कृदसीति पञ्च भूयस्कृतः ” इति । पाठस्तु—
 भूयस्कृदसीति । हे इष्टके त्वं भूयो बाहुत्यं करोतीति भूयस्कृत् । तथा-
 विधाऽसि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । वरिवो भूमेः पूज्यत्वं करोतीति वरिवस्कृत् ।
 स्पष्टमन्यत् । एतेर्मेवैः साभ्यमुपधानं विधत्ते—

“ देवासुराः संपत्ता आसन्कनीयास्तो देवा आसन्भूयास्तोऽसुरास्ते देवा
 मृता इष्टका अपश्यन्वा उपादधत भूयस्कृदसीत्येव भूयास्तोऽभवन्वन्वस्वतिभिरो-
 मधीभिर्वरिवस्कृदसीतीमामजयन्मृष्यसीति प्राचीं दिशपजयन्नुर्ध्वाऽसीत्यमृजय-

(भूयस्कृदावीष्टकाभिधानम्)

अन्तरिक्षसदस्मन्तरिक्षे सीदेत्पन्तरिक्षमजयन्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्पैता
सपर्धायन्ते भूयानेव भवत्यमीमाल्लोकाञ्जयति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
भवति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति ।

देवाश्चासुराश्च यदा युद्धायोद्युक्तास्तदा देवाः पुरुषसंरूपया ब्रह्मसंपत्त्या
चाल्पा भूत्वा तत्परिहारायैता इष्टका दृष्ट्वा ता जपधाय प्रथममन्त्रेण वनस्पत्यो-
षदिद्रव्यसंपत्त्या तदुपलक्षितपुरुषसंपत्त्या चातिबहुला अभवन् । उपरितनैर्षन्वै-
भूम्यादिजयं पाप्माः । ततो देवा विजयिनोऽभवन्असुराश्च पराभूताः । यजमा-
नोऽप्येतासामुपधानेन तथा भवति ।

कल्पः—“ अप्सुषदसीति पञ्चाम्निरूपाणि ” इति । पाठस्तु—

अप्सुषदसीति । योऽग्निरप्सु सीदति हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । आरुण-
केतुकचयने जानुदध्नीमुत्तरवेदिमद्भिः प्रयित्वा तास्वग्निश्चीयते । श्येनगृभसुपर्णाः
पक्षिविशेषाः । तत्तदाकारेण स्थितोऽग्निः श्येनसदादिशब्दैरुच्यते । नाके स्वर्गे
षतमानोऽग्निर्नाकस्तत् । तदग्निरूपेष्टके त्वपसीति योऽपम् ।

मन्त्रेष्वप्सुषदादिपदानामग्न्याकारं वाचि]त्वं दर्शयति—

“ अप्सुषदसि श्येनसदसीत्याहेतद्वा अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्वे ”
[सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति ।

अग्न्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण युक्तमग्निमेव प्राप्नोति । आग्नि-
रूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वादृष्टका अप्यग्निरूपाणीत्येवोच्यन्ते ।

कल्पः—“ पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीति पञ्च द्रविणोदाः ” इति ।
पाठस्तु—

पृथिव्यास्त्वेति । पृथिव्याः संबन्धि यद्द्रविणं धनं तस्मिन्द्रविणे त्वा
सादयामि । एवमुत्तरत्र योऽप्यम् । द्रविणमदां त्वामनुक विशेषेऽपि सर्वस्मिन्द्रविणे
सादयामि । मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

“ पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहेमानेवैतामिल्लोकान्द्राविणावतः कुरुते ”
[सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति ।

एताभिरेतन्मन्त्रसाध्याभिर्द्रविणोदाख्यामिः । द्रविणोदाशब्दमुक्तैर्मन्त्रैरुपधेय-
त्वाद्द्रविणोदा इत्यास्तां नाम ।

(भ्रुवङ्कुवादीष्टकाभिधानम्)

कल्पः—“प्राणं मे पाहीति पहायुष्याः ” इति । पाठस्तु—

प्राणं मे पाहीति । हे इष्टके मदीयां प्राणवर्तिं पाठय । एवं सर्वत्र । षष्ठीमायुषः साकल्यं विश्वेदेनोच्यते । स्वसंबन्धिपुत्राद्यायुष्यं सर्वशब्देनोच्यते । एतेभ्यश्चैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“आयुष्या उप दधारयाशुरेवास्मिन्दधाति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति । आयुःशब्दोपेतैर्भन्त्रैरुपधेयत्वादेता इष्टका आयुष्याः ।

कल्पः—“अग्ने यत्ते परं हन्नामेत्यग्नेहृदयम् ” इति । पाठस्तु—

अग्ने यत्ते परमिति । हेऽग्ने हृदिति यत्ते परमुत्कृष्टं नामानिष्टं पापं हरतीति हत्तेन नाम्ना युक्तस्त्वमेहि मत्समीपमागच्छ । तौ त्वं चाहं चेत्पुत्रावादीं संभवावैहै संगती कुवंशः पञ्चजनशब्दः संज्ञायाम् समस्तरवाद्ब्रुवितिपञ्चकमाषष्टे । हेऽग्ने त्वं पाञ्चजन्येऽपि पञ्चचितिसंबन्धिषु सर्वेष्वपि स्थानेष्वेभ्यश्चरिथतो भव । मन्त्रस्य मध्यमपादे हृच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्ने यत्ते परं हन्नामेत्याहैतद्वा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामो-
पाऽऽप्नोति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति ।

हृच्छब्दवार्थं पापहारि स्वरूपं यत्तदेवाग्नेः प्रियं स्थानम् ।

मध्यभागे सञ्चरमावहा इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ तावेहि सञ्चरमावहा इत्याह व्येवैनेन परि धत्ते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति ।

सहानुष्ठानमार्थेने सत्य(त्ये)नेनाग्निना स्वस्य परिधानं प्रावरणं विशेषेण कृतं भवति । तृतीयभागे पाञ्चजन्यशब्दार्थं दर्शयति—

“पाञ्चजन्येऽप्येभ्यस्य इत्याहैव वा अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितिकस्त्र-
स्मादेवमाह” [सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति ।

कल्पः—“यावा अयावा इति सप्ततंष्याः ” इति । पाठस्तु—

यावा अयावा इति । यावाद्याः षट् शब्दा वसन्ताद्यनुवाचिनः । सुमेक-
शब्दः संवत्सरवाची । हे इष्टके त्वं तद्रूपाऽसीति योग्यम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ ऋतव्या उप दधात्येतद्वा ऋतूनां प्रियं धाम यद्वत्तव्या ऋतूनामेव प्रियं
धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामो-
पाऽऽप्नोति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ११] इति ।

(इन्द्रनन्वारुपेष्टकाभिधानम्)

एतद्यावादिशब्दानामृतुसंबन्धित्वाच्चैरुपधेया इष्टका अप्युतव्या इत्युच्यन्ते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

भूपो भूयस्कृतः पञ्च पञ्चाप्स्वित्यग्निरूपकाः ।

पृथि पञ्च द्रविणोदाः पाणमामुष्यकास्तु षट् ॥

अग्नेऽग्नेर्हृदये प्रोक्तं यावाः सप्त ऋतव्यक्यः ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नेकोनविंशदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्षष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अग्निना -विश्वापाद् सूर्येण स्वराद् क्त्वा
 शचीपतिर्ऋपमेण त्वष्टा यज्ञेन मघवान्दाक्षि-
 णया सुवर्गो मन्युना वृत्रहा सौहीर्येन तनुधा
 अन्नेन गर्यः पृथिव्याऽर्मनोदृग्भिरंघ्रादो वृषद्-
 कारेणर्धः साम्नां तनुपा-विराजा ज्योतिष्मान्
 ब्रह्मणा सोमपा गोभिर्यज्ञं दाधार क्षत्रेण
 मनुष्यांश्चैव च रथेन च वज्र्यृतुभिः प्रभुः
 संवत्सरेण परिभूस्तपसाऽनाधृष्टः सूर्यः सन्त-
 नूभिः (१) ॥

(अभिनैकांनर्षाशत्) ।

इति छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्षष्टके

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(इन्द्रतन्वाख्येष्टकान्धियानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाके भूयश्छाया इष्टका उक्ताः । अथाष्टम इन्द्रतन्वाख्या इष्टका
उच्यन्ते । कल्पः—“ अग्निना विश्वाषाहिति द्वाविंशतिमिन्द्रतनुः ” इति ।
पाठस्तु—

अग्निना विश्वाषाहिति । विश्वं सहजे तस्मात्तन्वासासमङ्गी करोतीति
विश्वाषाद् । अग्निना सह विश्वाषाह्य इन्द्रो हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । एवं
सर्वत्र योष्यम् । सूर्येण सह स्वतो राजत इति स्वराह्निन्द्रः । ऋषवेण ज्योतिष्टो-
मादिभौतिकर्मणा सहितः शश्व, देव्याः पतिरिन्द्रः । ऋषभेण वरिषा धर्मेण सह
खण्डा रूपकदिन्द्रः । यज्ञेनास्त्रेण पाकयज्ञेन सहितो मघवानन्नवानिन्द्रः । दक्षि-
णया गवादिस्त्रयया सुवर्गः स्वर्गलोकात्मक इन्द्रः । मय्युना क्रोधेन सह वृषहा
यानुषातीन्द्रः । सुहृदो मावः सौहार्द्यं क्रोहातिशयस्तेन सहितस्तनुवाः शरीर-
धारिन्द्रः । अग्नेन सहितो गयो गृहविशेषरूप इन्द्रः । पृथिव्या सहस्रानुद्ग-
र्यादिदानं हृतवानिन्द्रः । ऋग्मर्मन्त्रविशेषैः सहितोऽन्नादो हविलक्षणस्यान्नस्य
भोक्तेन्द्रः । षट्कारेण हविष्प्रदानेन हेतुना सह ऋद्धः समृद्ध इन्द्रः । ताम्रा
गीयमानेन मन्त्रेण सह तनुवाः शरीरपात्रक इन्द्रः । विराजा दशाक्षरऽण्डता
सह ज्योतिष्पान्द्रकाश्वानिन्द्रः । ब्रह्मणा मृत्युनेन क्रत्विजा मन्त्रेण वा सह
सोमपाः सोमपानस्य कर्तेन्द्रः । गोभिर्दक्षिणात्स्वामिः सह यज्ञं दाधार यशभा-
रक इन्द्रः । क्षत्रेण राजा सह मनुष्यान्दाधारेत्यनुवर्तते । तथा च मनुष्यधारक
इन्द्रः । योऽयमथो यश्च रथस्ताम्यामुमाभ्यां सह वज्री वज्रपुक्त इन्द्रः ।
ऋतुभिर्वसन्तादिभिः सह प्रभुः फलदानसमर्थ इन्द्रः । सैवत्सरेण कालरूपेण
सह परिसूच परितो व्याप्तवानिन्द्रः । तपसाऽशनवर्जमघनदानादिरूपेणानाधुष्टः
केनाप्यतिरस्कृत इन्द्रः । तनुभिर्द्वादशमूर्तिभिः सह सूर्यः सन्तुषंरूपे। भूवेन्द्रो
वर्तते । हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । इति मन्त्रैः ता-
म्युपुषानं विद्यते-

“ देवास्तुराः संयत्ता आसन्ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपामता जवा-
भस ताभिर्वै स वनुवामिन्द्रियं वीर्यं पातमन्नधत्त ततो देवा अभवन्परास्तुरा यदि-
न्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्तेऽथो तेन्द्रमेवा-
मिः सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ५
प० ४ अ० १] इति ।

(यज्ञतन्त्रसायेष्टकाभिधानम्)

देवानामसुराणां च संग्रामे प्राप्ते दुर्बला देवा विजयं न प्राप्ताः । तदानीं विजयाय स इन्द्र एनास्तनूनामिका इष्टका दृष्ट्वा तदुपधानेन शरीरपुष्टिपि-
न्द्रियवाटवं शीर्षपाटवं च ब्रूवन् । ततो देवानां जयोऽसुराणां परामबध्वाऽऽ-
सीत् । ततो यजमानोऽपन्द्रितनूनामुपधानेन तथाविधो भवति । विधाषादि-
त्यादिशब्दा इन्द्रतन्त्रविशेषवाचकाः । तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतनवः ।

अत्र विनियोगमंग्रहः—अग्नीन्द्रतनुनामानो द्वाविंशतिरितीरिताः ॥

इति श्रीमत्सामणान्त्याविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेतो धाता दक्षि-
याः सविता भृत्यां पूषा सोमक्रयण्यां वरुण
उपनद्धोऽसुरः क्रियमाणो मित्रः क्रीतः शिपि-
विष्ट आसादितो नरधिपः प्रोत्स्यमाणोऽधिप-
तिरागतः प्रजापतिः प्रणीयमानोऽग्निराग्नीध्रे
बृहस्पतिराग्नीधरात्प्रणीयमान इन्द्रो हविर्धानि
दितिरासादितो विष्णुरुपावह्नियमाणोऽथर्वो-
पौत्तो यमोऽमिर्षुतोऽपूतपा आध्रुयमानो वायुः
पूयमानो मित्रः क्षीरश्रीमन्थी संक्रुक्षीर्विश्वदेव
उत्तीतो रुद्र आहतो वायुराष्टौ नृचक्षाः प्रति-
रूपातो भक्ष आगतः पितृणां नाराशंसोऽसुरा-
जः सिंशुरवभृधमवप्रयन्समुद्रोऽवगतः सालिलः
प्रप्लुतः सुवरुद्धर्षं गतः (१) ॥

(रुद्र एकविंशविध) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अथेऽनुवाक इन्द्रतन्वारूपा इष्टका उक्ताः । अथ नवमे यज्ञतन्वारूपा
इष्टका उच्यन्ते । कल्पः-“प्रजापतिर्मनसाऽन्वोऽञ्जेत इति त्रयस्त्रिंशत् यज्ञतनुः”
इति । पाठस्तु-

प्रजापतिरिति । अथ संकल्पमारभ्य समाभिषयन्तं ये सोमयागास्ते यज्ञपुरु-
षस्य तनुविशेषाः । तद्रूपत्वविष्टकानामुच्यते । यो यजमानोऽहमसौ मनसाऽ-
न्वोऽन्नं तेन तद्धेतुयज्ञं उपलक्षयते । यज्ञमञ्छेतः प्राप्तुं गतः । मनसा यज्ञं करि-
ष्यामीति संकल्पितवानित्यर्थः । सोऽयं संकल्पदशमापन्नो यज्ञस्य विग्रहः
प्रजापतिनामकः । हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । दीक्षायां यो विग्रहो यज्ञसंभ-धी स-
भाता धातुसदशमूर्तिः । हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । एवं सर्वं योज्यम् । मूर्तिर्वज्र-
भिक्षा तस्यां संवित्समानमूर्तिर्वज्रतनुः । सोमक्रयण्येकहापनी गौस्तस्यां पूषत-
नामो यज्ञविग्रहः । उपनद्धो वस्त्रेण यद्धो यः सोमः स वरुणसमानशरीरो
यज्ञपुरुषः । क्रीयमानो यः सोमः सोऽयमसुर इन्द्रसमानविग्रहः, शत्रूनस्यति
स्त्रिपतीत्यसुरः, असूत्रमाणोऽग्राति दंदातीति वाऽसुरः । यः क्रीत्स्व सोमः सोऽयं
मित्रसमानविग्रहो यज्ञः । आसादितो यजमानस्योरौ यः स्थोपितः सोमः सोऽयं
शिविविष्टो विष्णुसमानविग्रहो यज्ञः । घोसमाणः शकटेन पाग्वंशं पवि
धीयमानो यः सोमः सोऽयं नरंघिषोऽग्निस्समासविग्रहो यज्ञः, नरंघिजमानैर्धीय-
आधीयत इति नरंघिषोऽग्निः । आगतः पाग्वंश आतन्वीं पति समागतो यः
सोमः सोऽयमधिपतिरविकं पाठको य आहवनीयस्तत्समानविग्रहः । मणीय-
मानः पाग्वंशादामीर्धं पति नियमानो यः सोमः सोऽयं प्रजापतिरमानविग्रहः ।
आमीधेऽवस्थितो यः सोमः सोऽयमग्निस्समानविग्रहः । आमीधाव्यविधानं पति
नीयमानो यः सोमः स नृहस्याविसमानविग्रहः । हविर्वाग्ने पविष्ट इन्द्रसमानविग्रहः ।
आसादित आसि-घ्नां स्थापितः सोमोऽदितिसमानविग्रहः । उपावाह्वियमाणः
शकटादधिष्वनण फलकस्थयावस्वबरोप्यमाणः सोमो विष्णुसमानविग्रहः । उपोत्तो
वसतीवरीभिरङ्घ्रिः श्चेदितः सोमोऽथर्वःऽथर्वकापिसमानविग्रहः । [आमिहृतश्रुगितः

(यज्ञतन्वास्त्रेष्टकामिबानम्)

सोमो यमसमानविग्रहः । आधयमानोऽद्वाभ्यग्रहे सोमांशुभिश्चाल्यमानोऽपृतं मूत्रा-
द्युपहतं देशं प्राति शोषयति विशेषेण शुद्धं करोतीत्यपूतया आदित्यः । पूयमानो
दशापवित्रेण शोभ्यमानः सोमो वायुर्वायुसमानविग्रहः । क्षीरश्रीर्मेत्रावरुणग्रहे
पयसा मिश्रितः सोमो मित्रसमानविग्रहः । सक्तुर्भूमिन्धिमहे सक्तुर्मिर्मिश्रितः
सोमो मन्थी मन्थिमहेदेवतारूपेन्द्रसमानविग्रहः । उन्नीतश्चमसेषु पूरितः
सोमो वैश्वदेवो विश्वेदेवैः समानविग्रहः । आहुतो वह्नौ प्रक्षिप्तः सोमो
रुद्रसमानविग्रहः । आवृत्तो भक्षार्थं सदस्यानेतुं प्रतिनिवृत्तः सोमो वायु-
समानविग्रहः । प्रतिरूपातो भक्षार्थंवेक्षितः सोमो नृचक्षा मनुष्यदृष्टिसमान-
विग्रहः । आगत आस्त्रे प्रवेशितः सोमो भक्षो वैश्वानरसमानविग्रहः । भक्ष-
यतीति व्युत्पत्त्य भक्षशब्दस्तद्वाची । नाराशंसो भक्षितशेषः सन्पुनर्वसती-
वरीभिराप्यायितः सोमः पितृसमानविग्रहः । आतोऽवभृथगमनार्थं स्वीकृतः
सोमोऽसुः प्राण्यदेवतासमानविग्रहः । अवभृथमवमप्लवभृथकर्मार्यं मार्गं गच्छ-
न्सोमः सिधुर्नदीदेवतासमानविग्रहः । अवगतोऽवभृथमदेशं प्राप्तः सोमः समुद्र-
देवतारूपसमानविग्रहः । प्रप्लुतो जले प्रक्षिप्तः सोमो जलेदेवतासमानविग्रहः । उद-
चमुत्तमामृचं सप्ताक्षिरूपं गतः सोमः स्वर्गनिवासिदेवतासमानविग्रहः । एतैर्मन्त्रैः
सुभ्यमुपधानं विधत्ते—

“यज्ञो देवेभ्योऽग्निकामत्तमवरुचं नाशकनुवन्त एता यज्ञतनूरपश्यन्ताऽप्यादधत्
तामिर्वै ते यज्ञमवारुन्वत् यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव तामिषंजमानोऽव रुन्वे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरको यज्ञोऽन्यत्रागच्छत् । तं यज्ञं देवा अव-
रोञ्चुं नाशकनुवन् । तदवरोधोपायत्वेन यज्ञतन्वारूपा इष्टका दृष्ट्वा ता उपवाप
यज्ञमवारुन्वत् । एतो यजमानोऽपि यज्ञतनूमिषंज्ञं प्राप्नोति । यज्ञतनुमतिपाद-
कशब्दमुन्मैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका यज्ञतनवः । इष्टकासंख्यां विधत्ते—

“अयस्त्रिंशत्तमुप दधाति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्वेऽथो
सात्मानमेवामिं सतनुं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

हृदिभंजां देवतानामिषं संख्या त्रिंशद्भवत्येति मन्त्रे समाज्ञाता । अतः

संख्यया तावतीर्देवताः प्राप्नोति । अपि च तनूपधानेन सगरीरमेवार्थि चित्तवा-
न्भवति । एतद्देदनं पशंसति-

“ सात्माऽमात्मिहोके भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ०
१] इति । यदुक्तं सूत्रकारेण-“ज्योतिष्मती त्वा सादयामीति दाद्य ज्योति-
ष्मतीः ” इति । तदिदं विधत्ते-

“ ज्योतिष्मतीरूप दधाति ज्योतिरेवास्मिन्धात्येतामिवा अप्राश्चितो भ्यञ्जति
तामिरेवन सवि-व उमयोरस्मै लोकज्योतिर्मवति ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० १] इति ।

ज्योतिष्मतीशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा अर-
ण्यकाण्डे समाह्वानाः । तदुपधानेन ज्योतिः स्थापयति । किंचेतामिभितोऽग्निः
पञ्जलति । अतस्तामिरेवैवार्थि दीपितवान्भवति । ततोऽस्मै यजमानायोमयो-
लोकज्योतिः संपद्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः--

प्रजेति यज्ञतनवस्रयस्त्रिशरसपीरिवाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

छत्तिका नक्षत्रमभिर्देवताऽमे रुचः स्य
प्रजापतेर्धातुः सोमस्यर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते
त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा रोहिणी नक्षत्रं
प्रजापतिर्देवता मृगशीर्षं नक्षत्रं सोमो देव-
ताऽऽर्द्रा नक्षत्रं रुद्रो देवता पुनर्वसु नक्षत्रम-
दितिर्देवता तिष्यां नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवताऽऽ-
श्वेषा नक्षत्रं सर्पा देवता मघा नक्षत्रं पिब-
रो देवता फल्गुनी नक्षत्रम् (१) अर्यमा

(नक्षत्रेष्टकाभिधानम्)

देवता फल्गुनी नक्षत्रं भर्गो देवता हस्तो नक्ष-
त्रं सविता देवता चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता
स्वाती नक्षत्रं वायुदेवता विशाखे नक्षत्रमि-
न्द्रामी देवताऽनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता रो-
हिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवता विचृतौ नक्षत्रं पित-
रो देवताऽषाढा नक्षत्रमापो देवताऽषाढा नक्ष-
त्रं विश्वे देवा देवता श्रोणा नक्षत्रं विष्णुदेवता
श्रविष्ठा नक्षत्रं वरुणः (२) देवता शतभिष-
ङ् नक्षत्रमिन्द्रो देवता प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एक-
पादेवता प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देवता
रेवती नक्षत्रं पूषा देवताऽश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ
देवताऽपमरणीनक्षत्रं यमो देवता पूर्णा पश्वा-
द्यत्ते देवा अर्द्धधुः (३) ॥

(फल्गुनी नक्षत्रं वसवस्त्वयन्तिऽश्वच) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके यज्ञतन्वाख्या इष्टका उक्ताः । अथ दशमे नक्षत्रेष्टका
सम्पन्ते ।

कल्पः—“ पूर्णा पश्वादिति पौर्णमासी पुरस्तादुपधाय छत्तिका नक्षत्रमिति
नक्षत्रेष्टकाः पुरस्तात्पतीचरिसंस्पृष्टाः पूर्वा पूर्वामुपधायापरामपरामा विशाखाम्यां
इक्षिणेन स्वयमातृष्णां रीतिं प्रतिपादयति, यत्ते देवा अर्द्धधुरित्यमावास्यां पश्वा-
दुपधायावशिष्टानां पूर्वा पूर्वामाऽपमरणीम्य उत्तरेण स्वयमातृष्णां रीतिं प्रतिपा-
दयति, पौर्णमासीपन्तत ऋचे त्वा रुचे रेवेति सर्वासु नक्षत्रेष्टकास्वनुषजति ”
इति ।

येयं स्वयमातुण्णोष्टका तस्याः पूर्वस्यां (बी) दिक्षेमास्व्य मक्षिणावृत्त्येष्टका उपदध्यात् । तत्र येष्टका पौर्णमास्याख्या पूर्वस्यां दिशुपधेया तां सर्वांसामन्तत उपदध्यात् । तत्र पथममन्त्रपाठस्तु—

छत्तिका नक्षत्रमिति । अम्बा दृढा निग्निरित्यादिका ज्योतीरूपा या देवता दिव्या मासन्ते ताः छत्तिकाः । तासां समुदायत्वेमेकं नक्षत्रं, तस्य च नक्षत्रस्याग्निर्देवता स्वाभित्वेन वर्तते । हे छत्तिका यूयमग्नेः मजापे र्धांतुः सोमस्य च संचान्धिन्यो रुचो दीक्षयः स्य । मजापतेर्धांतुश्च पाठकत्वोत्पादकवाकारेण भेदः । उक्तदेवतारूपे हे इष्टके, ऋचे स्तुतिरूपमन्त्रसिद्ध्यर्थं त्वामुपदधापि । तथा रुचे शारीरकान्तिसिद्ध्यर्थं त्वामुपदधापि । द्युन्नाज्योतिःशब्दा आग्निसूर्यवन्द्याणां दीप्तिवाचकाः । तत्तत्सिद्ध्यर्थं त्वामुपदधापि । एवमुत्तरेष्वपि नक्षत्रमन्त्रेषु योजनीयम् । द्वितीयनक्षत्रमन्त्रमास्व्य षड्विंशतिनक्षत्रमन्त्राणां पाठस्तु—

रोहिणी नक्षत्रमिति । अध रोहिण्यपादयो नक्षत्रविद्येषा ज्योतिःशास्त्राभिज्ञेषु तदीयव्यवहारामिज्ञेषु च प्रसिद्धाः । विषयः पुष्यः । द्वितीया रोहिणी ज्येष्ठा । विचूतश (च्छ) श्चो मूलवाची । ज्योतिर्मण्डलद्वित्त्वपतामां दिवचनम् । पितृशब्दोऽत्र निःकृतिवाची । आश्वानेन पाठनातिपूरकम् । श्रोणाशब्दः श्रवणवाची । श्रविष्ठाशब्दो धनिष्ठावाची । शतमिषङ्गनक्षत्रस्य षरुणो देवता । स च परमैश्वर्ययोगादिन्द्र इत्युच्यते । मोष्ठपदा मादुपदाः ।

अथ पौर्णमास्यमावास्याभिधेययोरिष्टकयोर्यौ मन्त्रौ तयोः पत्तिकां दर्शयति— पूर्णा पश्चादिति । एतच्चोमयं तृतीयकाण्डस्य पञ्चमपपाठकादौ व्याख्यातम् । एतेमन्त्रैः साध्यमुपचानं विधत्ते—

“नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतीरपि तान्येषाव रुन्धे” [सं० का० ५५८ १३] इति । नक्षत्रशब्देऽपेतेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका नक्षत्रेष्टकाः । यानि छत्तिकादीनि द्युलोकसंबन्धीनि ज्योतीरपि अतस्तद्दु (नेनो) पश्चानेन ताभ्येव प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“सुकृताश्चा एतानि ज्योतीरपि यन्नक्षत्राणि तान्येषाऽऽप्नोत्यथो अनूकाशमेवैनानि ज्योतीरपि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ” [सं० का० ५५० ४ अ० १] इति । ये शोभनं शास्त्राविहितं पुण्यं कर्म कुर्वन्ति ते

(नक्षत्रेष्टकाभिधानम्)

पुच्छतिनः । वेषामेतानि दिवि दृश्येभनोनि नक्षत्ररूपोणि ज्योतीषि । ते हि पुण्यकृतः स्वर्गं गत्वा भासमानविभ्रहास्तान्याप्नुवन्ति । अत एव तदुपधानेन तदीयानि ज्योतीषि पाप्नुवन्ति । अपि चेतानि नक्षत्रज्योतीष्येणु तेनोपधानेन किंचित्प्रकारं करोति । स च प्रकाशः स्वर्गलोकाविर्भावाय संपद्यते । अधो-
पधाने कांचाद्दशष विधत्ते—

“ पश्चस्सृष्टो उप दध्याद्दृष्टये लोकमपि दध्याद्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद-
त्तस्सृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

इष्टकानां परस्परं स्पर्शं सति वृष्टेः स्थानस्याऽऽच्छादित्वात्पर्जन्यो वृष्टि-
राहितो भवति । असंस्पर्शं तु तच्छिद्रेण वृष्टिस्थानत्वान्मेषो वर्षणशीलो भवति ।
उपधाने विशेषान्तरं विधत्ते—

“ पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुप दधाति पश्चान्याः पार्चीगतस्मात्पार्चीनानि च
प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यप्य वदन्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

स्वयमातृण्याया दक्षिणभागो पूर्वो दिशंमारभ्य प्रत्यगवसानाः उत्तिक दि-
विशाखान्ता इष्टका उपदध्यात् । अनुराधाद्यपमरण्यान्ता इष्टकाः स्वय-
मातृण्याया उत्तरभागे प्रतीचीं दिशमारभ्य प्रागवसाना उपदध्यात् । स्वयमा-
तृण्याया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पञ्चमोर्मध्ये पश्चिमायां दिशि समरूपेणा-
मावास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । स्वयमातृण्याया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः
पञ्चमोर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि समरूपेण पश्चिमास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मा-
देवं तस्मात्लोकैऽपि नक्षत्राणि मोलकस्यापि दक्षिणे भागे पश्चिमाभिमुखानि,
उत्तरभागे तु प्राङ्मुखानीत्येवभावर्तन्ते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

उत्ति नक्षत्रेष्टकाः स्युः तेषां विरातिरीरिताः ।

अत्रे त्वा सर्वशेषः स्यात्पूर्णां यत्त इति द्वयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययनकाण्डे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थमपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षतुषांष्टके चतुर्थप्रपाठक एकान्वशोऽनुवाकः) ।

मधुश्च माधवश्च धार्सन्तिकावुत् शुक्रश्च
 शर्षिश्च त्रैष्मावुत् नर्मश्च नमस्यश्च वार्षिका-
 वुत् इपश्चोर्जश्च शारदावुत् सहश्च सहस्यश्च
 हेमन्तिकावुत् तपश्च तपस्यश्च शैशिरावुत्
 अमेरन्तश्चेत्तपोऽसि कल्पेतां धावापृथिवी कल्प-
 न्तामाप ओर्षधीः कल्पन्ताममयः पृथक् मम
 ज्यैष्ठ्याय सन्नताः (१) येऽमयः समन-
 सोऽन्तरा धावापृथिवी शैशिरावुत् अमि
 कल्पमाना इन्द्रामिष देवा अमि सं विशन्तु
 संयच्च प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्योग्रा चं
 भीमा चं पितृणां यमस्येन्द्रस्य ध्रुवा चं पृथिवी
 चं देवस्य सवितुर्मरुतां वरुणस्य धर्त्री च
 धरित्री च मित्रावरुणयोर्मित्रस्य धातुः प्राची
 च प्रतीची च वसूनां रुद्राणाम् (२) आ-
 दित्यामां ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं हिप्पो यश्च नो द्वेष्टि तं वो
 जग्मे दयामि सहस्रस्य प्रमा आसि सहस्रस्य
 प्रतिमा असि सहस्रस्य विमा असि सहस्र-
 स्त्रोन्मा असि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वेमा
 मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका च शतं चं
 सहस्रं चायुतं च (३) नियुतं च प्रयुतं
 चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च
 परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु पाहिः

(ऋतव्याख्येष्टकामिधानम्)

सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्थाः स्थतार्वृधो
घृतश्रुतो मधुश्चुत ऊर्जस्वतीः स्वधाविनीस्ता
मै अम इष्टका धेनवः सन्त विराजो नाम
कामदुघा अमुन्नामुष्मिँल्लोके (४) ॥

(सप्तता रुद्राणामयुतं च पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके नक्षत्रेष्टका उक्ताः । अथैकादश ऋतव्याख्या इष्टका उप्यन्ते ।
कल्पः—“मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया द्वे देवते ” इति । पाठस्तु—

मधुश्च माधवश्चेति । मधुश्चैवो मासः । माधवो वैशाखो मासः । तावुमौ
वसन्तसंबन्धिनावृत्ववयवौ । यद्यप्येतौ द्वौ मन्त्रौ तथाऽपि सहपाठितत्वात्तया देवत-
येति शेषं सकृदेवोच्चार्यं द्वे इष्टके चित्तावुपदध्यात् । कल्पः—“ शुक्रश्च
शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया द्वे देवते ” इति । पाठस्तु—

शुक्रश्च शुचिश्चेति । शुक्रो ज्येष्ठः । शुचिराषाढः । तावुमौ ग्रीष्मसंबन्धि-
नावृत्ववयवौ । एतेन मन्त्रेण द्वितीयस्यां चित्तौ द्वे उपदध्यात् । कल्पः—नमश्च
नमस्यश्चेति षतस्र ऋतव्या द्वे द्वे समानतया देवते ” इति । पाठस्तु—

नमश्च नमस्यश्चेति । नमः भावणः । नमस्यो भाद्रपदः । तावुमौ
वर्षाणां संबन्धिनावृत्ववयवौ । इष आश्वयुजः । ऊर्जः कार्तिकः । तावुमौ शर-
त्संबन्धिनावृत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्याश्चतस्र इष्टका मध्यमचित्तावुपदध्यात् ।
कल्पः—“ सहश्च सहरयश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया [द्वे] देवते ” इति । पाठस्तु—

सहश्च सहरयश्चेति । सहो मार्गशीर्षः । सहरयः पौषः । तावुमौ हेम-
न्तसंबन्धिनावृत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये द्वे इष्टके चतुर्थ्यां चित्तावुपदध्यात् ।
कल्पः—“ तपश्च वपस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया द्वे देवते ” इति । पाठस्तु—

(अतश्चात्स्वेष्टकामिणम्)

तपश्च तपस्यश्चेति । तपो माघः । तपस्यः फाल्गुनः । एतावुभौ शिशिर-
संनिधनावृत्तवप्रवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये हे इष्टके पञ्चम्यां धितावृत्तव्यात् ।

अथ सर्वेष्वप्यनुषङ्गानपि मन्त्रसोपमाह—

अग्नेरन्त इति । हे अतुविद्योष त्वं वीयमान्त्र्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि । यथा
कृद्धस्यान्तर्दाढ्यार्थं काष्ठपापाणादयः श्लिष्टमग्ने हृन्ममाग्निं चिन्वतो मणमा-
नस्य श्लेष्ठपापोत्कर्षार्थंभिमे घावापृथिव्यौ कस्येतां श्लोचितमुपकारं संपादयताम् ।
अपानं यतं कर्म येषां ते सप्तता एकास्मिन्कर्मण्यवधारिता आहवनीयाद्यमयोऽपि
पृथक्त्पन्तां स्वस्वोचितव्यापारं संपादयन्तु । किञ्च घावापृथिवी अन्तरा घावा-
पृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः सप्ततस एकमनस्का येऽमयस्ते सर्वेऽपि शिशिरसंघ-
निधनावृत्तवप्रववावमिकल्पमानाः सर्वतः संपादयन्त एतत्कर्माभिसंविशन्तु । इन्म-
मिव देवा यथाऽप्ये सर्वे देवा इन्मममितः सेवन्ते तद्वत् । हे इष्टक इदं गृत्स्वत्स्वार्थं
एतामुद्धापीति तात्पर्यार्थः । यदा अस्तन्ताद्युत्पन्न*श्लेषत्वेनायं पठ्यते तदानीं
शिशिरावृत्तु शिशिरमानौ वासन्तिकावृत्तु इत्याद्यर्थो व्याख्येयः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ अतश्चा उप दधात्युत्तना चतस्र्यै द्वंद्वमुप दधाति तस्माद्द्वंद्वमृत्तवः ” [सं०
का० ५ प० ४ अ० २] इति । यस्मादिष्टकयोर्द्वंद्वमुपधीयते तस्मान्मासत्रो-
द्वंद्वमृत्स्वत्स्वं भवति । मध्यपचितौ चतुष्टयोपधानं विधत्ते—

“ अधुतेव वा एषा मध्यमया चितिरन्तरिक्षमिव या एषा द्वंद्वमन्त्रासु चि-
मीषुप दधाति चतस्रो मध्ये घृत्यै ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति ।

येषा मध्यमया चितिः सेपं मुभिं न स्पृशति, नापि दिवं, तस्मदिपमभूवोवाऽऽ-
धाररहितैव तिष्ठति । अत एवान्तरिक्षसमाना । तस्मादन्त्रासु चित्तीषु द्वंद्वमात्रो-
पधानेऽप्यस्यां चितौ धारणार्थं चतस्र उपदध्यात् ।

अथ सर्वेष्व्याः सामान्येन मशंसति—

“ अन्तश्श्लेषणं वा एताश्चित्तीना पट्टव्या पट्टव्या उपदधाति चित्तीनां
विधृत्यै ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति ।

यथा कृद्धवादेर्द्वंद्वधारणाय पापाणाद्यन्तःश्लेषणं तथा चित्तीनां द्द्वधारणाय
अतश्चा उपदध्यात् । एतासामुत्पन्नानामुपरि शैवालस्योपधानं विधत्ते—

*आवृत्तपुस्तकेषु “ मन्त्रविशेषत्वेन ” इति पाठः । स प्रामादिकः ।

(ऋतव्याख्येष्टकामिधानम्)

“ अवकामनूप दधात्येषा वा अग्नेर्योनिः सयोनिमेवामिं चिनुते ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति । उदकजन्मां शैवालापरपर्यायामवकामुपयुं-
पदभ्यात् । आपो ह्यग्नेः स्थानं, ‘ स निजायत सोऽपः प्राविशत् ’ इति श्रुत्य-
न्तरात् । अवका च जलस्य कार्यत्वाज्जलवदग्नेर्योनिः । अतस्तदुपधानेन सयो-
निमेवामिं चितवान्भवति ।

प्रकारान्तरेणावकासाहिता ऋतव्यास्तद्वेदनं च पशंसति—

“ उवाच ह विधामित्रोऽदित्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयन्तै य उ-
चैना एवं वेददिति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति ।

यस्य यजमानस्यावकायुक्ता ऋतव्या उपधीयन्ते, योऽप्येता जानाति स उप-
धाता ज्ञाना च ब्रह्मणा मुख्यया ब्राह्मणवृत्त्याऽन्नमदित्सर्वथाऽप्यन्नं मक्षयत्ये-
वेति विशामित्रः स हायमुवाच । तस्माद्भेदाः स्तुत्या इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ अथ यो न मतिदिष्टेत्स ऋतुभारभमाण एकचित्कीकमेव चिन्वीत
संयच्च प्रचेताश्चेति पञ्च नानामन्त्रा उत्तरवेद्योमुपदभ्यात् ” इति ।

तत्र पथमेष्टकामन्त्रमाह—

संयच्च प्रचेता इति । अग्निसोमसूयाणां संयत्संयमनकारणं यदास्ति,
प्रचेताः प्रकाशज्ञानहेतुश्च योऽस्ति, हे इष्टके तदुमपरूपा त्वमसि । अथ द्विती-
येष्टकामन्त्रमाह—

उग्रा च भीमेति । पित्रादीनां येयमुग्रा ताडनादिशक्तियां च भीमा भयं-
करशक्तिस्तदुमपरूपा त्वमसि । अथ तृतीयेष्टकामन्त्रमाह—

ध्रुवा च पृथिवीति । सवित्रादीनां या ध्रुवा स्थिरा शक्तियां च पृथिवी
विस्तीर्णा शक्तिस्तदुमपरूपा त्वमसि । अथ चतुर्थेष्टकामन्त्रमाह—

धर्त्रा च धरित्रीति । मित्रावरुणादीनां या धारणशक्तियां च परप्रेरणा-
रूपा धारणितृत्वशक्तिस्तदुमपरूपा त्वमसि । अथ पञ्चमेष्टकामन्त्रमाह—

प्राची च प्रतीचीति । वस्वादीनां प्राग्वर्तिनी या शक्तियां च प्रतीची-
दि(त्यग्दि)र्ग्वर्तिनी वयोर्हि दिशोः सर्वे प्राणिन एतदाज्ञामनुसृत्यैव वर्तन्ते । हे
इष्टके तथाविधशक्तिरूपा त्वमसि । अथ सर्वेष्वप्यनुपज्जनीयं मन्त्रं शेषमाह—

ते तेऽधिपतय इति । तेऽग्निरोमादयस्तत्तन्मन्त्रोका देवा हे इष्टके ते तवा-
धिकं पालपितारः । तेऽग्नो नम इत्यादिकं तु पञ्चचोडामन्त्रवद्ब्याख्येयम् ।
ता एता इष्टकाः पठन्तौ विधातुमादौ षष्ठीं चितिं विधत्ते—

“संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठामि नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रतिष्ठति पञ्च
पूर्वांश्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते पृथ्वा ऋतवः संवत्सरे ऋतुष्वेव
संवत्सरे प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ५ म० ४ अ० २] इति ।

यो यजमानः पूर्वांशुपकारेण पञ्चवितीकृमार्थं चित्वाऽप्युत्तरकृत्वनुष्ठानाय
द्रव्यादिसंपत्तिरूपां प्रतिष्ठां न प्राप्नोति, एतं यजमानं संवत्सराभिधानी देवः
प्रतिष्ठाया अपनुदते । तथा संति याः पूर्वाः पञ्च चितय आसंस्ताभिः प्रति-
ष्ठाया अलाभात्तदपेक्षया येयं चितिः षष्ठीं तां चिनुयात् । पदसंख्यया बुद्धि-
स्था ऋतवः । तद्द्वारा संवत्सरे प्रतिष्ठति ।

षष्ठीं चितिं विनाय तत्र संवत्सरेत्यादिमन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“एता वा अधिपत्नीनांमिष्टका यस्थिता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां
भवति ” [सं० का० ५ म० ४ अ० २] इति । अधिपतिशब्दमुक्तैर्मन्त्रै-
पधेया इष्टका अधिपतयः । तदुपधानेन स्वसमानानां पुरुषाणां स्वयमधि-
पतिर्भवति । उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते—

“यं द्विष्यात्तमुपदधद्दद्याद्येदेताभ्य एवेनं देवताभ्य आ वृथति ताजगार्ति-
मार्छति ” [सं० का० ५ म० ४ अ० २] इति ।

एतदाक्यं पञ्चचोडाब्राह्मणवद्ब्याख्येयम् ।

कल्पः—“सहस्रस्य प्रभा असीति सहस्रेण हिरण्यशल्कैरुत्तं च्छित्तमिति-
दिशमार्थं प्रोक्षति ” इति । पाठस्तु—

सहस्रस्य प्रमेति । हे इष्टके प्राच्यां दिशीष्टकासहस्रस्य प्रभा तुल्याऽसि ।
एवं दक्षिणस्यां दिशि सहस्रस्य प्रतिभा तुल्याऽसि । तथा पश्चिमायां दिशि
सहस्रस्य विभा तुल्याऽसि । तथोत्तरस्यां दिशि सहस्रस्योन्मा तुल्याऽसि । हे
चित्याग्ने त्वमूर्ध्वायां दिशि महंरुसंभ-भ्यसि । अतः सहस्राय सहस्रं संख्याकफल-
निद्ध्यर्थं स्वा प्रोक्षामि । एतन्मन्त्रसाध्यं प्रोक्षणं विधत्ते—

+ त्वं पस्तके ' ऊर्ध्वं तिष्ठन्निति पठो भवितुं युः इति टिप्पणिः ।

१७ अ. ड. च. 'दृति । तं । ० र. य. ड. 'विमं' ।

(ऋतव्याख्येष्टकाभिधानम्)

“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासित्तामृषिभ्यः प्रत्यौ-
हन्तद्विरण्यमभवद्यद्विरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भेषजमेवास्मै
करोत्यथो रूपेणैवैनं सप्रथयत्यथो हिरण्यज्ज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० २] इति ।

अङ्गिरसो महर्षयः कर्मानुष्ठापिनो यदा स्वर्गं गतास्मदानीं यज्ञस्य यन्मूल्यं
स्वार्धानत्वकारणसाधनद्रव्यं तदप्येभ्य ऋषिभ्यः प्रददुः । तच्च द्रव्यं हिरण्य-
मभवत् । ततो हिरण्यशल्कैर्हस्तोद्धृतैः सह प्रोक्षणं यत्तन्मूल्यदानेन यज्ञनि-
ष्क्यार्थं संपद्यते । अपि च वैकल्पपरिहाररूपं भेषजमन्यर्थं संपादयति । अपि
च हिरण्यसंबन्धादेनमग्निं रूपसमृद्धं करोति । अत एवान्यथाऽऽप्नातम्—
“ यथा ह वै योषा सुवर्णं हिरण्यं पेशलं विभ्रति रूपाण्यास्ते ” इति ।
अपि चायं यजमानो हिरण्यरूपेणैव ज्योतिषा मार्गं दृष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।

तस्मिन्प्रोक्षणे सहस्रस्य प्रमेत्यादिमन्त्रं विनियुञ्जे—

“ साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का०
५ प्र० ४ अ० २ इति । साहस्रोऽसत्येवं साहस्रशब्दो यस्मिन्प्रोक्षणमन्त्रसं-
घेऽस्ति सोऽयं साहस्रवान् । प्रजापतिश्च सहस्रसंख्याकजगदुत्पादकत्वात्साहस्रः ।
अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

कल्पः—“ इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्विनीष्टका धेनूर्पूजमानः
कुरुते ” इति । पाठस्तु—

इमा मे अग्न इति । हेऽग्न इमा उपहिता इष्टका मे मम धेनवो धेनुवत्पी-
तिहेतवः सन्तु । शतादयः परार्धान्ता दशोत्तराः संख्याविशेषाः । एकशत-
सहस्रादिसंख्यासंख्येयाः सत्यो मां प्रीणयन्तु । यदा ममैकया प्रीतिस्तदा शतं
भूवेत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । उत्तरवाक्यसंबन्धार्थमिमा मे अग्न इत्यादेः पुनर्व-
चनम् । हे इष्टकाः पृथ्यादिसंख्यासंख्येयाः सत्योऽक्षीयमाणाः क्षयरहिता
ऋतस्था यज्ञवर्तिन्यः स्थ, ऋतावृवो यज्ञवर्षिभ्यो भवत, घृतश्रुतो घृतक्षण-
शीला मधुश्रुतो मधुररसक्षरगशीला ऊर्जस्वतीर्बलवत्यः स्वध्याविनीरन्नवत्यश्च
स्थ भवथ । ता मे अग्न इत्यादि वक्ष्यमाणवाक्यसंबन्धार्थम् । विराजो विविधं

(ऋतप्यारब्धेष्टकाभिधानम्)

शालमानाः । कामदुषाः कामानां दोग्धवः । अमुष सामान्येन स्वर्गपत्रेऽमु-
ष्पिष्टौके विशेषत इन्द्रादिलोके धेनवः सन्निवसन्धवः । मन्त्रस्य तापस्य दर्शयति—

“ इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सगिवायाह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं काम-
दुषा अमृत्रामुष्पिष्टौक उप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ५ म० ४ अ०२] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

मन्त्रश्च द्वादशार्तव्या अग्नोरिपनुपुण्यते ।

नैपद्योग्या ऋवा धर्वा मार्वी पञ्चैष्टका इमाः ॥

पष्टपां चित्ती मवंशेषस्ते त इत्यादिको मवः ।

तहस्रपञ्चमिर्मन्त्रादिक्षु मध्ये च तां चित्तिम् ॥

तहस्रस्वर्णशकलैः प्रोक्ष्ये(क्षे)तत इमामि(इ)ति ।

स्वामी धेनूः करोत्येताम्रयोर्विंशतिमन्त्रकाः ॥

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थवादे चिन्तितम्—

नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापूर्व(पेक्ष)वतोऽग्निपः ।

अःवृत्तावप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य नोऽग्निपः ॥

अग्नौ श्रूयते “ योऽग्निं चित्वा न प्रति तिष्ठति पञ्च पूर्वाभितयो मवन्मय
चितिं चिनुते ” इति । लाङ्गलेन कृष्टे व्यापमात्रे भूपदेशे नानाविधाभि-
ष्टिकाभिः पक्षपाकारेण स्थाण्डिलं निष्पाद्यते, सेपं चितिः । तादृशः पञ्च
चितयः पूर्वाः क्रियन्ते । अथ षष्ठी चितिः । तत्र पण्णां पूरणी षष्ठीति न्युत्तौ
पूर्वाः पञ्च चितयोऽपेक्षन्ते । अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वासंभवात् । तस्मादेकप-
योगनियमादितराचितिवन्निरयेति चेन्मैवम् । अग्निं चित्त्विति पूर्वाभिरिव पञ्चभिश्च-
तिभिर्नित्यस्याग्निचयनस्य समाप्ती स्यात्पश्चाद्यो न प्रति तिष्ठति असौ षष्ठीं चित्त्वं
चिनुत इति कर्तृसमानाधिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य विधानात्षष्ठी
नैमाचिकी । ततः पञ्चचित्तीको नित्योऽग्निर्नैमित्तिकस्वेकचित्तीक इति न पयो-
गैवर्षं, पूरणप्रत्ययस्तु अभिधानापेक्षयोपपद्यते । पूर्वाः पञ्च चितयोऽग्निहिता
अभिधास्यमानां षष्ठीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ॥

—न्यायमालाविरक्ते तु ‘अपवृक्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतिरितोऽन्तिमः’ इति वाटः ।

१ क. “ष्टे सप्तपुरुषमा” । २ घ. ङ. “ति प्र” ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थपपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

समिद्दिशामाशयां नः सुवर्विन्मधोरतो
मार्धवः पात्वस्मान् । अमिर्देवो दुष्टरीतुरदाभ्य
इदं क्षत्रं रक्षतु पात्वस्मान् । रयंतरं साम-
भिः पात्वस्मान्गायत्री छन्दसां विश्वत्पा ।
त्रिवृत्रो विष्टया स्तोमो अह्नां सुमुद्रो वार्त
इदमोजं पिपर्तु । उग्रा दिशामभिभूतिर्वयोधाः
शुचिः शुक्रे अहन्योजसीनां । इन्द्रार्धिपतिः
पिपृतादतो नो महि (१) क्षत्रं विश्वतो
धारयेदम् । बृहत्सामं क्षत्रभृद्भृद्वृष्णियं त्रिष्टु-
भौजः शुभितमुग्रवीरिम् । इन्द्र स्तोमेन पञ्चद-
शेन मर्घ्यामिदं वार्तेन सर्गरेण रक्ष । प्राचीं
दिशा सहयंशा यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृ-
पाऽह्ना सुर्ववती । इदं क्षत्रं दुष्टरमस्त्वोजोऽ-
नाधृष्टं सहस्रियं सहस्वत् । वैरूपे साम-
न्निह तच्छकेम जगत्यैनं विक्वा वैशयामः ।
विश्वे देवाः समदशेन (२) वर्च इदं क्षत्रं
सलिलवातमुग्रम् । धर्त्रीं दिशां क्षत्रमिदं दाधा-
रोपम्याऽऽशानां मित्रवदस्त्वोजः । मित्राव-

रुणा शरदाऽह्नां चिकित्नु अस्मै राष्ट्राय महि
 शर्म यच्छतम् । वैराजे सामन्त्रिं मे मनीषाऽ-
 नुष्टमा संमृतं वीर्यं सहः । इदं क्षत्रं मित्रव-
 दाद्रंदांनु मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्यैः । सम्रा-
 इदिशा* सहस्राग्नी सहस्वरानुर्हेमन्तो विष्ट-
 या नः पिपतु । अवस्युवाताः (३) बृहतीनु
 शर्करीरिमं यद्धमवन्तु नो घृताचीः । सुर्ववती
 सुदृषा नः पर्यस्वती दिशा देव्यवतु नो
 घृताची । त्वं गोपाः पुरणोत पश्चाद्बृहस्पते
 याम्यौ युङ्गिध धार्चम् । ऊर्ध्वा दिशा* रन्ति-
 राशीषधीना* संवत्सरेण सविता नो अह्नाम् ।
 रेवत्सामार्तिच्छन्दा उ छन्दोऽजातशत्रुः स्योना
 नो अस्तु । स्तोमत्रयास्त्रिंशो मुर्वनरूप
 पत्नि विवस्वद्वाते आमि नः (४) गु-
 णाहि । घृतवती सवितराधिपत्यैः पर्य-
 स्वती रन्तिराशा नो अस्तु । ध्रुवा दिशा
 विष्णुपत्न्यर्षोराऽस्पेशाना सहसो या मनोता ।
 बृहस्पतिर्मातरिश्वात वायुः संधुवाना वार्ता
 आभि नो गृणन्तु । विष्टम्भो दिवो धरुणः
 पृथिव्या अस्पेशाना जर्गतो विष्णुपत्नी ।
 विश्वव्यचा इपयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्व-
 दितिरुपस्ये । वैश्वानरो न ऊत्या पृष्टो दिव्यनु
 नोऽधानुमातिरन्विदनुमते त्वं कया नश्चित्र
 आ भुवत्को अय यरुक्ते (५) ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(महिं सप्तदशोनावस्युवाता अभि नोऽनु नश्वतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

र॒भी रा॒द॒र्ष॒स्प॒यं प॒रो ह॒रीकेशो॒ऽग्नि॒र्भू॒र्ध्नाग्नि॒भ्यां बृ॒हस्पति॑र्भू॒यच्छ॒द॒स्प॒-
मि॒नां वि॒धापाद् प्र॒जाप॑तिः कृ॒त्तिका॒ मधुः॒ समि॑दि॒शां द्वा॒दश ॥ १२ ॥

रा॒श्वि॒र॒सिं प्र॒वि॒धे॒नुरा॑सि॒ स्व॒नयि॑त्सु॒सर्नि॑र॒स्यादि॒त्याना॑ः स॒प्तत्रि॑ंशत् ॥ ३७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशानुवाक ऋत्विषाद्या इष्टका उक्ताः । तावता चितयः समाप्ताः ।

अथान्तिमे द्वादशे याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अभवेधमकरणे कल्पः पठ्यते—“ अभये गायत्रायेति दशहविषं सर्वं पृष्टं
निर्वपति समिदिशाभिति यथाऽऽङ्गं याज्यानुवाक्याः ” इति ।

तत्राभये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्तायाप्याकषात् इत्यस्य पुरो-
नुवाक्यामाह—

समिदिशाभिति । दिशां मध्ये या दिक्समिरसमिन्धनहेतुः । तदेव कथ-
मिति तदुच्यते—सुवर्षितस्वर्गस्थमादित्यं विन्दते उभत ईति सुवर्षित् । आदित्यो-
व्यस्थानत्वात्माच्या दिशः समिन्धनहेतुत्वम् । तादृशी दिमोऽस्मानाद्यया पातु ।
अस्माकं धनादिविषया या काचिदाशा विद्यते तस्याः पूरणेनास्मान्क्षत्विष्यर्थः ।
मधुश्चैत्रमासः । माघवो वैशाखः । त. वृ. भावपि पूर्वदिग्परसमिन्धनहेतुः । तयोर्मा-
सयोरादित्यस्यातितीक्ष्णप्रकाशत्वात् । तत्राप्यतोऽस्मान्मधोश्चैत्रमासादधिकप्रकाशो
यो माघवो वैशाखमासः सोऽस्मान्तंतापमपारमनु । दुःखेन स्तरीताऽऽच्छाद-
यिता दुष्टरीता यो वैरी भावरणवन्नेनेव दुःखेन ऽऽच्छादयति वस्यापि दुःख-

कारिणो वैरिणोऽदाभ्यो दग्मितुं हिंसितुमशक्यो योऽग्निर्देवः सोऽप्यग्निं क्षत्र-
मस्मदीपभिर्दं बलमस्मांश्च रक्षतु । तत्रैव याज्यामाह—

इयंतरे सामेति । यद्ग्रथंतरं साय तदभ्येः सामभिः सहास्मान्पातु ।
छन्दसां मध्ये गायत्री विभक्त्या यवमध्यविपीलिकामध्यादिभेदेर्बहुत्वात्, सा
नोऽस्मान् रक्षतु । त्रिवृदाख्यं यः स्तोमोऽहोमेकाहादीनां संवन्धिन्या विष्टया
विधिधया स्थिरया युक्तः, अहःसु विविधं प्रयुज्यत इत्यर्थः । तादृशोऽस्मान्पातु ।
समुद्राय यो वातोऽस्ति “ समुद्राय स्वा वाताय स्वाहा ” “ समुद्रोऽस्ति
नमस्वान् ” इत्यादावाज्ञानस्तादृशो वायुरिदमोजोऽस्मदीयं बलं पिपतुं पाळयतु
पूरयतु वा ।

अधेन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय माहंताय त्रैष्टुभ्यैकादशकपाल इत्यस्य पुरो-
मुवाक्यमाह—

उग्रा दिशामिति । दिशां मध्ये येयमुग्रा दक्षिणा दिक्, उग्रत्वे हेतु—
अभिभूतिः, पातानामभिमवहेत्त्वादुग्रत्वं, सा वयोवा वय आयुष्यं तस्मिन्वतीति
सति मुक्तान्पुरुषान्पमलोके दधाति स्थापयतीति वयोधाः । वयसोऽन्ते दधातीति
मध्यमपदलोपो द्रष्टव्यः । शुचिरापाङ्गमासः शुक्रो ज्येष्ठस्तमोः संवन्धिनि दिवसे
यदौष्ण्यमस्ति ततोऽपि शुचिरोजसोनाऽतिशयेनौष्ण्यरूपौजोयुक्तः । हे इन्द्र
परमैर्भयंयुक्तं त्वमभिवतिस्तस्या उग्राया दिशस्तयोरत्युग्रयोश्च स्वामी । तादृश-
स्त्वयत उग्रयस्मान्नोऽस्मान्पिपृतात्पालय । किं व विभतो महि सर्वस्मान्ग्रहदिदं
क्षत्रं बलं धारय संपादय । तत्रैव याज्यामाह—

बृहत्सामेति । बृहदाख्यं यत्साम तत्रिष्टुभा छन्दसा सह पिपत्स्विरयनुवर्तते ।
अस्मान्पालयवित्यर्थः । कीदृशं साम, क्षत्रभृद्बलस्य धारयितुं, वृत्तवृष्णिग-
मूर्त्तिगत्पुंस्कम्, ओजो बलपदं, शुभितं शोभमानम्, उग्रहरिं तीक्ष्णमपदम्, हे
इन्द्र पञ्चदशाख्येन स्तोमेन सगराख्येन वातेन सहितः सन्नितं मध्यं रक्षा-
तीतानागतयोर्मध्ये स्थितपिदमस्मदीयं शरीरं पालय ।

अथ विभेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः समदेशेभ्यो वैरुषेभ्यो वार्तिकेभ्यो द्वादशकपाल
इत्यस्य पुरोनुवाक्यमाह—

प्राची दिशामिति । अत्र प्रगन्दः प्रतिगन्दार्थे वर्तते । तथा सति दिशां

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

मध्ये या माची पश्चिमा दिगित्यर्थः । सा च सहयद्या अस्मासु संपाद्यमानेन यशसा सहिता स्वयमपि यशस्वती । सा च सुवर्तती स्वर्गनिवासिनी सूर्येणास्तमयकालभाविना युक्ता । तथाविधा दिग्स्मान्पात्विति शेषः । तथा विश्वे देवाः मात्रया वर्षंतुना तदीयानामद्वां समूहेन सहिताऽस्मान्पालयत्विति शेषः । इदं क्षत्रमस्मत्परिपालकं राजशरीरं केनाप्यन्येन वैरिणा तरितुं लड्वचयितुमशक्यमस्तु । ओजो मदीयं बलमनाधुष्टं केनाप्यतिरस्कृतमस्तु । तथा सहाक्षिपं सहस्रसंख्यायोग्यं सहस्वत्पबलं धामास्तु । तत्रैव याज्यामाह—

वैरूपे सामञ्जिति । वैरूपाख्यं यरसामास्ति तस्मिन्नाश्रिता वपमिह कर्मणि यरफलमपेक्षितं तच्छक्रेम संपादयितुं शक्ताः स्मः । तथा जगत्याख्यया छन्दोदेवतयाऽनुगृहीता वयमेनें यजमानं विश्वं प्रजास्वावेशयामः प्रजानां स्वामिनं कुर्म इत्यर्थः । हे विश्वे देवाः सप्तदशाख्येन स्तोत्रेण युष्मदिभ्यः अनुगृहीतमिदं क्षत्रमस्मत्पालकं राजशरीरं वचंस्तेजोयुक्तं सल्लिलाख्येन वायुविशेषेणानुगृहीतम् । सं च वायुः “ सल्लिलाय त्वा वाताय स्वाहा ” इत्याम्नातः । उग्रं वैरितिरस्कारक्षममस्तु । अथ ‘ मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुमाभ्यामेकविंशत्याभ्यां वैराजाभ्यां शारदाभ्यां पयस्या ’ इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

धर्त्री दिशामिति । दिशां मध्ये धर्म्यस्माकं धारयित्रीयमुदीची दिगिदं क्षत्रमस्मत्पालकं क्षत्रियशरीरं दावार पोषयामास । कीदृशी, आशानामुपैस्थी, अस्माकं अनादिविषयाणामाशानां सिद्धयर्थं सेव्या । य(त)स्या दिशः प्रसादावस्पर्दीयमोजो बलं मित्रवदस्तु बहुभिर्मित्रैरुपेतमस्तु । हे मित्रावरुणा शरदा शरन्नामकेनर्तुना तदीयानामद्वां चिकित्नुं ज्ञातारौ युवामस्मा इदानीं वर्तमानाय राष्ट्राय महि शर्मं पञ्चतं महत्तुसं संपादयतम् । तत्रैव याज्यामाह—

वैराजे सामञ्जिति । वैराजाख्यं यरसामास्ति तस्मिन्ने मदीया मनीषा बुद्धिराभितोऽस्त्विति शेषः । तथा वीर्यमस्पर्दीयं शरीरव्यवहारसापथ्यं सहो वैरितिरस्कारकं बलं चानुष्टुमा छन्दोदेवतया संभृतं संपादितमस्तु । मित्रावरुणा हे मित्रावरुणाविदं क्षत्रं राजशरीरं मित्रवन्मित्रैर्बहुभिरुपेतमादंदानु आदंस्य जलसंपूर्णस्य क्षेत्रादेर्दांतु यथा भवति तथा युवामाधिपत्यै रक्षतमाधिपत्याद्विदिवा

१ स. घ. ड. च. सल्लि । २ स. घ. ड. च. 'य त्वेति, उ' । ३ स. च. 'पश्ये-याऽस्मा' । ४ क. घ. ड. 'स्या, याऽस्मा' । ५ क. स. घ. ड. च. 'ता तथाऽस्त्वि' । ६ स. घ. ड. च. 'वेर्दांतु' ।

(दिक्त्वा) पाटपतम् । अथ बृहस्पतये पाङ्क्त्याप विणवाप शाकराय

हेमन्तिकाय वरुः, इत्यस्य पुरोनुवाक्यमाह—

सम्प्रादृशामिति । दिशां मध्ये सम्प्रमाजत इति सम्प्रादृशां दिक्, सा च सहस्रान्नी सामभिः साहिवा सहस्वती बलवती नोऽस्मान्पितृं पाटपतु । तथा हेमन्ताख्य ऋतुर्विष्टया विशिष्टया स्थिरया नः पितृं । अवस्युवाता अवस्यवो रक्षायितारो वाता वायवो यासां बृहतीनामृचां ता अवस्युवाता बृहतीर्बृहत्याख्यच्छन्दोपुक्ताः शकरीन् शाकरसाम्नो योनिभूता ऋचोऽपि घृताची-
घृताहृतिपुक्ताः सत्वो नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमवन्तु । तत्रैव याज्यामाह—

सुवर्चतीति । दिशां स्वामिभूता देवी सुवर्चती स्वर्गपुक्ता स्वर्गपदेयार्थः । नोऽस्मान्पति सुदृष्या कामधेनुवत्सुष्ठु दोहनशीला । अत एव पयस्वती क्षीरादि-
रसद्रव्यपूर्णा विशेषतो घृताची घृतं प्राप्नुवती । हे बृहस्पते त्वं पुरपता पुरनो-
गन्ता सन्गोषा रक्षक उतापि च पश्चात्पुष्टतोऽपि रक्षकस्तादृशस्त्वं याम्नां यम-
मयीं वाचं युङ्गिष्व योजय, एवमेवं वर्तस्वेत्यादिशेत्यर्थः ।

अथ 'सवित्र आग्निच्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशत्पय रेवताय शैशिराय द्वादश-
कपालः' इत्यस्य पुरोनुवाक्यमाह—

ऊर्ध्वा दिशामिति । दिशा मध्ये येषमूर्ध्वा दिक्ता रन्तिः भीतिहेतुः, सा चौर्ध्वानां वृद्धिद्वारा संपादिकेति शेषः । तादृशी नोऽस्मान्पति स्योना सुखदाऽस्तु । तथाऽह्ना समूहरूपेण संवत्सरेण सह सविता सुखमदोऽस्तु । तथा रेवत्रैवताख्यं यत्सामाविच्छन्दा उ अतिच्छन्दोपुक्ताऽपि तथा तस्यामृचि वर्तमानं छन्दश्चेत्येष समूहोऽजातशत्रुरस्तु, अस्मदीयः शत्रुर्मथा नोत्पद्यते तथा करोतिवत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमत्रयस्त्रिंश इति । हे स्तोमत्रयस्त्रिंशो त्रयस्त्रिंशत्पयः स्तोमो यस्या ऊर्ध्वाया दिशः सा स्तोमत्रयस्त्रिंशा, तत्संबोधनमिदम् । भुवनस्य त्ति भूजा-
तस्य पत्नी पालयिनी [तत्संबोधनमिदम्] । हे विवस्वदाते विवस्वन्नामको वातो वायुर्मस्याः सा विवस्वदाता तत्संबोधनमिदम् । विवस्वते त्वा वाताय स्वाहेत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तथाविधा नोऽभिगृणासस्मान्पति हिमनादिश । हे सवितरिपमाशा दिङ् नोऽस्मान्पति घृतवती बहुलघृतसंपादिकाऽऽपि त्पैरधिकपा-
लनशक्तिभिर्योजयिनी पयस्वती क्षीरसंपादिका रन्तिः भीतिहेतुर ; ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

अथादित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरित्यस्य पुरोनुवाक्यमाह—

ध्रुवा दिशामिति । दिशां मध्ये या ध्रुवा स्थिरा सूर्यगतिसापेक्षमास्या-
दिविमागरहिता समानरूपा दिग्मथ बृहस्पतिर्पोऽपि मातरिभारूपो मुख्यधामुर्भ-
वाभ्ये संधुवानाः सम्यक्त्र तत्र कम्पयन्तो वातास्ते सर्वेऽपि नोऽभिगृणन्वस्मा-
न्प्रति हितमुपादिशन्तु । कीदृशी ध्रुवा, विष्णुपत्नी विष्णुः पतिः पालको यस्याः
सा विष्णुपत्नी, अघोरा शान्तरूपा, अस्य सहस्रः सर्वस्य बलस्येशाना निपा-
मिका, मनोवा मनस्यूता पूजितेत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

विष्टम्भो दिव इति । आदितिरखण्डनीयादिकसामान्यरूपा देवतोपस्थे स्वोत्तङ्गे
स्थितान्नोऽस्मान्प्रति शिवाऽस्तु शान्ता सुखकरी भवतु । कीदृशपदितिः, दिवो
विष्टम्भो घुलोकस्याऽऽधारभूता पृथिव्या धरुणो भूमेर्धारमित्री, अस्य जगत
इशाना त्वस्य जगतः स्वामिभूता, विष्णुः पतिः पालको यस्याः सा विष्णु-
पत्नी, विश्वव्याप्या जगद्व्यापिनी, इषयन्तीषमन्त्रं कुर्वती, सुभृतिः शोभने-
श्वर्योपेता । अथाम्ये वैश्वानराय द्वादशकदाल इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

वैश्वानरो न इति । वैश्वानरो न ऊर्येति पुरोनुवाक्या । षष्ठो दिवाति
याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातम् ।
अथानुमत्यै चरुरित्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अनु नोऽद्येति । अनु नोऽद्यानुपतिरिति पुरोनुवाक्या । अन्विदनुमते
त्वमिति याज्या, एतच्चोभयमिदं वामास्ये हविरित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ काय एककपाल इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

कया नश्चित्र इति । कया नश्चित्र आ भुवादिति पुरोनुवाक्या । को अथ
युक्त इति याज्या । एतच्चोभयमिन्द्राग्नी रोचनेत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथाश्वमेधे या दिवष्टिर्हविर्भिर्दंशभिर्मुता ।

विधीयतेऽग्नये गायेत्यनुवाकेन तत्र च ॥

द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये स्तामित्युचो विंशतीस्त्रिह ॥

(चित्त्यग्निहोमोक्तिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चकुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमाद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीधीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण- विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
चतुर्थकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

नमस्ते रुद्र मन्यवं उतो त इष्ये नमः ।
नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ।
या त इषुः शिवतमा शिवं वभूवं ते धनुः ।
शिषा शरब्द्यां या तव तया नो रुद्र मृडय ।
या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।
तयां नस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभि चां-
कशीहि । यामिषुं गिरिशंत हस्ते (१)
विभ्रम्यंस्तवे । शिषां गिरित्र तां कुरु मा
हिंसीः पुरुषं जगत् । शिवेन वचंसा त्वा
गिरिशाच्छां वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जग-
दयदमं सुमना असत् । अभ्यवोचदधिवक्ता

(चिन्याग्रिहोमोक्तिः)

प्रथमो दैव्यो भिपक् । अहीश्च सर्वाञ्जम्भ-
यन्सर्वाश्च यातुधान्यः । असौ यस्ताम्रो अरुण
उत वभ्रुः सुमङ्गलः । ये चेमां रुद्रा अमितो
दिक्षुः (२) श्रिताः सहस्रशोऽवैपां हेड
ईमहे । असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलो-
हितः । उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नदहार्यः ।
उतैनं विश्वां भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ।
नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुपे ।
अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ।
प्र मुञ्च धन्वन्स्त्वमुभयोरार्त्नियोज्याम् । याश्च
ते हस्त इपवः (३) परा ता भगवो वप ।
अवतत्य धनुस्त्वं सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य
शल्यानां मुस्तां शिवो नः सुमनां भव ।
विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवां उत ।
अनेंशन्नस्येपव आभुरस्य निपङ्गयिः । या ते
हेतिर्मीढुष्टम हस्ते वभूव ते धनुः । तयाऽस्मा-
न्विश्वतस्त्वर्मयक्ष्मया परि वभुज । नमस्ते
अस्त्वार्युधायानां तताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत
ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने । परि ते धन्वनो
हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः । अथो य इपुधि-
स्तवारे अस्मन्नि धेहि तम् (४) ॥

(हस्ते दिक्ष्विपव उमाभ्यां द्वाविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमपत्राठके पथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इहकाचितयः सर्वांश्चतुर्थं हि समाविताः ।

रुद्राभ्यामे पञ्चमे तु चित्यमो होम उच्यते ॥

कर्मप्रकरणे पाठात्कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।

ज्ञानहेतुत्वमप्यस्यं सर्वोपनिषद्धारितम् ॥

किं जप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीत्युक्तो मुनिर्जगौ ।

शतरुद्रीयकेणेति जाबाला आपनन्वि हि ॥

स्मृत्यागमपुराणेषु रुद्राभ्यामपञ्चमम् ।

बद्धस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥

इह कर्माङ्गता यादृशर्णिता ब्राह्मणेन वाम् ।

बोभुन्दुं शब्दाद्यंभाषस्य विवृतिः क्रियते स्फुटा ॥

कल्पः—“शतरुद्रीयं जुहोति जतिं लयमाग्वा वा गर्वाधुक्यवाग्वा वा जतिं—
छगधीधुकस्तकुभिर्वा कुशयवसर्पिषाऽजाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वाऽकंपर्णेनोदङ्
तिष्ठन्नुत्तरस्य पैक्षस्य उत्तरापरस्यां स्रकायां विकर्णयां स्वयमातृण्णायामनुप-
रिचारं (क्रामं) वा नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकाल्लेखा विभज्यापि वा
प्रथमादुपक्रम्य नमस्तक्षम्य इति जानुदमे धारयमाणो रथकारिभ्य इत्युपक्रम्य
नमः स्वायुधायेति नामिदमे शेषेण प्रागवसानेभ्य औस्यदमे हुत्वा सहस्राणि
सहस्रश इति दशावदानानि हुत्वाऽन्वारोहाञ्जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या-
मिति जानुदमे धारयमाणो नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नामिदमे नमो रुद्रेभ्यो
ये दिवीत्यास्यदमे हुत्वेतानेव यजमानं वाचयित्वेतानेव विपरीतान्प्रत्यक्षरोहा-हु-
त्वा संचरे पशूनामर्कंपर्णमुदस्पति यं द्विष्पात्तस्य संचर इति” इति ।

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमामृचमाह—

नमस्ते रुद्रेति । हे रुद्र ते त्वदीयो यो मन्युः कोपस्तस्मै नमोऽस्तु । त
मन्युरस्मद्वैरिष्वेव प्रसरतु नत्वस्मासु । उवापि च ते तवेषवे नमः । त्वदीयाय

१ स. °स्य तयोप° । २ स. च. °स्युक्ते मु° । ३ स. च. तत् । ४ स. च. वा जुह्वया-
जतिं° । ५ स. वा स° । ६ स. च °तिलेखी° । ७ क. पक्षस । ८ घ. ड. आरस्याऽऽस्य° ।

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

बाणाय नमोऽस्तु । तथा ते धन्वने त्वदीयाय धनुषे नमोऽस्तु । उतापि च ते बाहुभ्यां त्वदीयाभ्यां धनुर्बाणोपेताभ्यां हस्ताभ्यां नमोऽस्तु । एतरसर्वं वैरि-
भ्वेव प्रवर्ततां न तु मयित्यभिमायः । द्वितीयामृचमाह—

या त इषुरिति । हे रुद्र ते त्वदीया येयमिषुः शिवतमा शान्तवमा बभूव,
तथा ते त्वदीयं यद्धनुः शिवं शान्तं बभूव, तथा या च तव शरव्या तवेषुषि-
स्तया शान्तयेष्वा तेन च शान्तेन धनुषा तथा च शान्तया शरव्यया नोऽ-
स्मान्मृदव्य संस्रये । भक्तेषु प्रवृत्त्यर्भावात्तेषां शान्तत्वम् । अथ तृतीयामृचमाह—

या ते रुद्रेति । द्वे हि रुद्रस्य तनू । तथा चोपरिष्ठादान्नापते—रुद्रो
वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्मा शिवाऽन्मा ” इति । हिंसिका घोराऽ-
नुमाहिका शिवा । हे रुद्र ते तव या तनूः शिवाऽन्मास्वनुग्रहकारिण्यत एवा-
घोरा हिंसिका न भवति । अघोरत्वमेव स्पष्टी क्रियते—अपापकाशिनी पापं
हिंसारूपमनिष्टं काशयतीति पापकाशिनी, तादृशी न भवतीत्यपापकाशिनी ।
गिरौ कैलासे स्थित्वा नित्यं प्राणिभ्यो यः शं सुखं तनोति स गिरिशंतस्तस्य
संबोधनं हे गिरिशंत । तथाविव हे रुद्र शंतमयाऽविशयेन सुखकारिण्या तथा
तनुवाग्निचाकशीहि मामनिलक्ष्य मकारं कुरु । एतादृशीं त्वदीयां तनुं मकारय
मां सुखिनं कुर्वित्यर्थः । अथ चतुर्थामृचमाह—

यामिषुमिति । हे गिरिशंत यामिषुं बाणमस्तवे वैरिषु प्रक्षेप्यं हस्त्रे विमर्दि ।
कैलासारूपं गिरिं त्रापते पाळयतीति गिरिभ्रस्वत्संबोधनं हे गिरिश । तथाविध
हे रुद्र तां हस्त्रे घृतामिषुं शिवाभस्मात्तु शान्तां कुरु । पुरुषमस्मदीयं मनुष्यं
जगन्मनुष्यव्यातिरिक्तमपि जङ्गलं गवादिकं मा हिंसीः । अथ पञ्चमीमाह—

शिवेन वचसेति । गिरौ कैलासे शेवे तिष्ठतीति गिरिशः । हे गिरिश
स्वामच्छ माप्यं शिवेन मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचसा वदामसि वयं प्रार्थयामहे ।
यथा येन प्रकारेण नोऽस्मदीयं सर्वं भिज्जात्सर्वमपि मनुष्यपथादिकं जङ्गमजात-
मयक्ष्मं रोगरहितं सुमना अतत्सौमनस्योपेतं भवति तथा कुरु । अथ षष्ठीमाह—

अध्यवोचदिति । यो रुद्रोऽधिवक्त्राऽधिकोऽयमित्येवं सर्वेषामग्रे मां प्रति
वर्तुं क्षमस्तेनोक्ते सवि मम सर्वाधिकं तदानीमेव सिध्यति । अवस्नादृशो
रुद्रोऽध्यवोचन्मां सर्वाधिकं वदतु । कीदृशोऽधिवक्त्रा, प्रथमो देवानां मध्ये
मुख्यो देव्यः सर्वां देवानर्हति स्वयं देवान्प्राच्यायितुं क्षम इत्यर्थः । मिथमेतस्य

१९७६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंमेलना- [४३तुर्थकाण्डे-
(चित्प्राप्तिहोमोक्तिः)

ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः । किं कुर्वन्, अर्हन्ति सर्वांस्तप-
स्याग्नादीन्सर्वानपि सर्वांश्च पातुधान्यः सर्वा अपि राक्षसजातीजन्ममन्विनाशयन् ।
अथ सप्तमीमाह—

असौ यस्नाम्न इति । यो रुद्रोऽसौ मण्डलस्थादित्यरूपः । स च ताम्
उदपकालेऽगन्तरकोऽरुण उदपादूर्ध्वभीषद्रकः । उतापि च बभ्रुस्ततोऽप्यूर्ध्व
पिङ्गलः । एवमन्येऽपि वर्णास्तत्तत्कालगता उन्नेयाः । सुमङ्गलो नानावर्णः
संस्तदा तदाऽन्वकारादिनिवर्त्तकवादरयन्तं मङ्गलः । ये चान्धे रश्मिस्त्वा रुद्रा
हमाममितोऽस्या भूमेः परितो दिष्टु भिताः प्राच्यदिदिक्ष्ववस्थिताः । ते च
सहस्रशोऽनेकसहस्रंरूपाकाः । एषामादित्यतन्निवृत्त्याणां सर्वेषां रुद्राणां हेहः
क्रोधसदृशं तक्षित्वमेवेतद्दे मकिनमस्कारादिना निवारयामः । अथाष्टमीमाह—

असौ योऽवेति । यो रुद्रो नीलश्रीवः कालकूटविषधारणेन नीलवर्णा
श्रीवा पस्यासौ नीलश्रीवः । स एव विलोहितो विशेषेण लोहितवर्णः सन्नसौ
मण्डलवर्ती भूत्वाऽवसर्गपुदपास्त्वयौ संपादयितुं प्रवर्तते । तस्य च रुद्रस्य मण्ड-
लवर्तिस्त्वत्प्रधारणे प्रयोजनमुच्यते—उतापि च गोषा वेदशास्त्रसंस्काररक्षिता
गोपाला अप्पेनं मण्डलवर्तिनमादित्यरूपिणं रुद्रमदृशन्पश्यन्ति । उदहार्यं उद-
कानां हारिण्यो योवितोऽप्येनमदृशन्पश्यन्ति । उतापि चैनमादित्यरूपिणं रुद्रं
विधा भूतानि गोमहिष्पादयः सर्वेऽपि पाणिनः पश्यन्ति । सर्वेषां दर्शनार्थ-
मेव हि रुद्रस्याऽऽदित्यमूर्तिधारणम् । कैलासादिवर्ति रुद्रस्य रूपं तु वेद-
शास्त्राभिज्ञैरेव दृश्यते नान्यैः । तादृशो रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखिनः
करोतिवित्यर्थः । अथ नवमीमाह—

नमो अस्तिवति । यः पूर्वोक्तरीत्या नीलश्रीवः स एवेन्द्रमूर्तिधारणेन सह-
स्राक्षः । स पुनः पर्जन्यमूर्तिधारणेन भीटान्नेचको वृष्टिकर्तेत्यर्थः । तादृशाम रुद्रा-
य नमोऽस्तु । अथो अपि च ये केचिदस्य रुद्रस्य सत्त्वानो भूत्यत्प्राः पाणि-
नस्त्वेष्यः सर्वेऽप्योऽहं नमोऽकरं नमस्करोमि । अथ दशमीमाह—

प्रै मुञ्चोति । हे भगवो भगवन्पूजावन्महदैश्वर्यसंपन्न रुद्र त्वं धन्वन्स्वकी-
यस्य भगुष जमपोरार्तिनयोः कोटचोरवस्थितां ज्यां मौर्वीं प्रमुञ्चावरोपय । याश्च
ते इत्य इषवो वर्तन्ते ता अपि परावप परित्यज । अथैकादशीमाह—

(चित्यमिहोक्तिः)

अवतत्येति । इन्द्ररूपेण सहस्रसंख्याकान्यक्षीणि यस्यासौ सहस्राक्षः । शतसंख्याका इषुधयो बाणस्थापनकोशा यस्यासौ शतेषुधिः । तादृश हे रुद्र धनुरवतरयावरोपितज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानीपुगतलोहानामग्नाणि निशीर्षेषुधिषु न्यग्मावेन शीणानि कृत्वा नोऽस्मान्प्रति सुमना अनुग्रहमुद्रः सञ्जिगवः शान्तो भव । अथ द्वादशीमाह—

विज्यं धनुरिति । कपर्दी जटाजूटः सोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुर्विज्यं विगतज्याकमस्तु । उतापि च बाणा अस्मिंस्तिष्ठन्तीति बाणवानिषुधिः । स च विशल्योऽस्तु । इषुगतानां शल्याना तद्दूरे गोपितत्वेन बहिराविभूतशल्परहितोऽस्तु । अस्य रुद्रस्येवो बाणा इषुधौ प्रक्षिप्ता अनेश्वेक्षुमसमर्था भवन्तु । अस्य रुद्रस्य निषङ्गनधिर्बाणावार आभुरस्त्वीतरमभुरस्तु । कृद्वचनित्वा-तशङ्कनवासञ्जितत्वेन बाणान्वारयितुमेव प्रभवतु, न तु बाणाकर्षणयोग्य इत्यर्थः । अथवा निषङ्गयिः खड्गकोटाः । सोऽपि पूर्ववत्कचिदारोपितत्वेन खड्गं धारयितुमेव प्रभवतु न तु खड्गाकर्षणसमर्थः । अथ त्रयोदशीमाह—

स्य ते हेतिरिति । हे भीढृष्टमातिशयेन कामाभिवर्षकं या ते हेतिस्तव सन्निधि खड्गादिरूपं यदायुधं, यदपि ते तव इस्ते धनुर्वभूत, अयक्षमयाऽनुप-द्रवकारिण्या तथा होया तथाविधेन धनुषा च त्वमस्मान्निभतः परिष्मुज सर्वं नः परिपालय । अथ चतुर्दशीमाह—

ममस्ते अस्तिवति । हे रुद्र ते त्वदीयायाऽऽयुधाय बाणरूपाय नमोऽस्तु । कीदृशार्याऽऽयुधाय, अनातताय धनुषि संधनाभावादमत्तारिखाय, धृत्वादे स्वस्त्वेण महर्तुं प्रगल्भाय । किंच ते त्वदीयाभ्यामुभाभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु । तथा तव त्वदीयाय धन्वने नमोऽस्तु । अथ पञ्चदशीमाह—

परि ते धन्वन इति । हे रुद्र ते त्वदीयस्य धन्वनो हेतिर्बाणशस्ये-त्स्याऽऽस्मान्निभतः सर्वनः परिवृणक्तु वर्जितान्करोतु, गा बाधतामित्यर्थः । अथो-अपि च दस्तवेषुधिस्तमस्मदारेऽस्मत्तो दूरे निधेहि स्थापय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चममहादके

पद्यनोऽष्टादशः ॥ १ ॥

(चिन्मन्त्रिभोगिः)

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

नमो हिरण्यवाहवे मेनान्यं दिक्षां च
 पतये नमो नमो बुक्षभ्यो हरिकेशेभ्यः पशुनां
 पतये नमो नमः मस्विर्जगाय त्विषीमते पथीनां
 पतये नमो नमो बभ्रुक्षाय विव्याधिनेऽ-
 श्वानां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने
 पुष्टानां पतये नमो नमो भवस्य हेत्यै जगतां
 पतये नमो नमो रुद्रायाऽऽतताविने क्षेत्राणां
 पतये नमो नमः सूतायाह्नय्याय वनानां
 पतये नमो नमः (१) रोहिताय स्यपतये
 बुक्षाणां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय
 कक्षाणां पतये नमो नमो भवन्तये वारिव-
 स्कृताद्यैर्पथीनां पतये नमो नमो उच्चैर्घोषा-
 याऽऽकन्दयते पत्नीनां पतये नमो नमः दृ-
 ल्क्षिताय धार्वते सत्सवनां पतये नमः (२) ॥

(वनानां पतये नमो नम एकाक्षत्रिशर्च) ।

इति रुण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

पथमानुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रवानमृता तनुस्त्रां बहवा मत्ताद्य तरप
 ये जीलाविग्रहा अगन्निर्वाहहेतवस्तेऽष्टाभिरनुवाकैः प्रमाद्यन्ते । तेष्वनु-
 वाकेषु सर्वाण्यपि यजुर्वि । तानि च द्विविधानि, उभयतो नमः । १००पन्वतरतो-
 नुमस्कराणि च । तत्र विप्वनुवाकेषु नमस्कारादिकं नमस्कारान्तमेतत् पञ्च । इत-

(चित्यमित्तोमोक्तिः)

रपु पञ्चस्वनुवाकेषु नपस्कारादिकमेकैकं यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके ऋषोदश यजुंषि । तत्र प्रथमं यजुराह—

नमो हिरण्येति । हिरण्यनिर्मितान्याभरणानि बाह्योपस्थासौ हिरण्यबाहुः । स च संग्रामेषु सेनां नयतीति सेनानीः । तादृशमूर्तिधरो यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । यश्च दिशां पालको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ द्वितीयं यजुराह—

नमो वृक्षेभ्य इति । हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां वृक्षाणां ते हरिकेशास्तादृशेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षाकाररुद्रमूर्तिभ्यो नमोऽस्तु । यो रुद्रः पशूनां पालकस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ तृतीयं यजुराह—

नमः सस्विञ्जरायेति । सस्विञ्जरो बालतृणवाची । पीतरक्तसंकीर्णवर्णवाची पिञ्जरः । बालतृणवास्पिञ्जरः सस्विञ्जरः । पृषोदुरादित्वात्ताभुः । स च त्विषीमाञ्जीषिमान् । तथाविधरुद्रमूर्तये नमोऽस्तु । पथीनां शास्त्रोक्तदक्षिणोत्तरतृतीयमार्गाणां पतिः पालको यो रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अथ चतुर्थं यजुराह—

नमो बभ्रुःशयेति । विमर्ति रुद्रमिति बभ्रुवृषभः । स एव बभ्रुः । रत्नयोर्भेदाभावः । तस्मिञ्शेते तिष्ठतीति बभ्रुशः । स च विद्वेषिणो विशेषेण विभ्यतीति विव्याधी । तथाविधाय विव्याधिने नमोऽस्तु । यश्चानानां पालको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ पञ्चमं यजुराह—

नमो हरिकृशायेति । नीलमूर्ध्जाय पलितराहितायोपवीतिने मङ्गलार्थं पशोपवीतधारिणे रुद्राय नमोऽस्तु । पुष्टानां परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां पतये स्वामिने नमोऽस्तु । अथ षष्ठं यजुराह—

नमो भवभ्येति । भवः संसारस्तस्य हेतिरायुधं, संसारच्छेत्रे रुद्राय नमोऽस्तु । जगतां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ सप्तमं यजुराह—

नमो रुद्रायेति । आततेन विस्तारितेन धनुषाऽवति रक्षतीत्याततावी, तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । क्षेत्राणां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथाष्टमं यजुराह—

नमः सूतायेति । सूतः साराधिः । अहन्त्यो वैरिभिर्हन्तुमशक्यः । तादृशाय रुद्राय नमोऽस्तु । यो वनानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अथ नवमं यजुराह—

(चित्त्यज्ञिनोमोक्तिः)

नमो रोहितायेति । रोहितो रोहितवर्णः । स्वपतिः पशुः । तस्मै रुद्राय
नमोऽस्तु । वृक्षाणां पः पात्तकस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ दशमं यजुराह-

नमो मन्त्रिण्य इति । राजसमायां मन्त्रातोषनकुशलो मन्त्री । त एव
राजिणां स्वापितेभ्य वाणिजस्तस्मै नमोऽस्तु । वनगता मुद्गपादयः कक्षास्तेषां
पात्तकाय नमोऽस्तु । अधिकादशं यजुराह-

नमो भुवंतय इति । भुवं तनोतीति भुवन्तिः । वरिवो भनं तस्य कर्वा
वरिपश्चात्त एव वारिवस्त्रस्तस्मै नमोऽस्तु । औषधीनां भाम्यारण्यानां पात्त-
कस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ द्वादशं यजुराह-

नम उच्चैर्घोपायेति । पुत्रकात्त उच्चैर्घोपायो स्वनिर्घस्यातावुच्चैर्घो-
पस्तस्मै । आकन्दपर्वारिणां रोहिता तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । पचीनां पाव-
चारिणो घोषाः पचिभश्चपास्तेषां पात्तकाय नमोऽस्तु । अथ त्रयोदशं यजुराह-

नमः छरस्त्रवीतायेति । छरस्त्रं श्रेयं वीतं वेष्टितं पेनासौ छरस्त्री-
हस्तस्मै । धावेत्त पलापमानानां परकीपमैन्धानां वृष्टता मृच्छन्वावंस्तस्मै नमोऽस्तु ।
तस्मान्नः नाचिकः शरणागतस्तेषां पात्तकाय नमोऽस्तु ॥

इति श्रीभारतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चवेदीय-

तेचिरीयसंहितामाद्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाहके पञ्चमपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

नमः सहमानाय निव्याधिर्न आग्याधि-
र्नीनां पतये नमो नमः ककुभाय निपाङ्गिणे
स्तेनानां पतये नमो नमो निपाङ्गिण इषुधि-
मते तस्कराणां पतये नमो नमो वञ्चते परि-
वञ्चते स्तायुनां पतये नमो नमो निचेरवे
परिचरापारण्यानां पतये नमो नमः सूका-
धिभ्यो जिघाश्मद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो
नमोऽस्मिद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः प्रच्छन्तानां पतये

(चिंत्यग्रिहोमोक्तिः)

नमो नम उष्णीपिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां
 पतये नमो नमः (१) इषुमद्भ्यो धन्वावि-
 भ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिद-
 धानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छद्भ्यो विसुज-
 द्भ्यश्च वो नमो नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो
 नमो नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो
 नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमस्ति-
 छद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमः सभाभ्यः
 सभार्पतिभ्यश्च वो नमो नमो अश्वेभ्योऽश्वेप-
 तिभ्यश्च वो नमः (२) ॥

(कुलुञ्चानां पतये नमो नमोऽश्वपतिभ्यर्चाणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके पञ्चम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाक उभयतो नमस्काराणि कानिचिद्यजुष्युक्तानि । अथापराणि
 तथाविधान्येव तृतीयेऽस्पष्टार्थानि द्वादश येजुष्युच्यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह—

नमः सहमानायेति । सहमानो विरोधिनोऽभिभवन् । नितरां विरोधिभ्यो
 विभ्यतीति निष्पायी, तादृशाय रुद्राय नमः । आ सप्तताद्विभ्यन्तीत्याग्याभिभ्यः
 शूराः सेनास्तासां पात्काय नमः । अथ द्वितीयं यजुराह—

नमः ककुभायेति । ककुभाय ककुभसदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः । निष्कृषी
 स्वद्गहस्तस्वस्मै नमः । स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पात्काय नमः । रुद्रो हि लीलपा
 नट इव तत्तद्वेषं धत्ते । यद्वा तस्य सर्वजगदात्मकत्वाद्ये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र

१. क. 'ये द्वा' । च. 'ये कानिचिदुच्य' । २. स. 'श स्पष्टार्थानि पञ्च कानिचि-
 दुच्य' । ३. प. क. 'जुष्याह—' । ४. स. च. 'कुत्सह' ।

तथात्पेण रुद्रो वर्तते इति रुद्रस्य सावात्म्यमनुसंधातुं मन्त्रैरेवमुच्यते । स्तेना-
दिशरैरेषु रुद्रो द्वेषा वर्तते—जीवरूपेणेश्वररूपेण च । तत्र च यज्जीवरूपं तास्ते-
नादिशब्दानां वाच्योऽर्थः । स एव शास्त्रेषु निन्द्यः । यश्चाश्वरूपेण तस्तेनादि-
शब्दैरुपलक्ष्यते । तदनुसंधानं तु पापक्षमहेतुत्वेन परमपुरुषार्थं इति लक्ष्यार्थवै-
यस्यया मन्त्रेषु लाजिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते इति द्रष्टव्यम् । उपलक्षकवाच्यार्थ-
द्वारेण लक्ष्यार्थो मुग्धैरपि सहसा सम्यग्बोध्यं शक्यते । यथा शास्त्रामे यन्त्र
इत्यत्र । तस्मात्लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुज्ञावयोधद्वारत्वेन मुख्यार्थवाचकाः
शब्दाः प्रयोक्तव्याः । अथ तृतीयं यजुराह—

नमो निपाङ्गिण इति । धनुषि संधातुं हस्ते धृतो बाणो निपङ्गः । पृष्ठे
यज्ञो बाणाधोर इषुधिः । तदुभययुक्ताय नमः । तस्कराः पकटचोरारक्षेपां
पालकाय नमः । अथ चतुर्थं यजुराह—

नमो वञ्चत इति । स्वामिन आषो भूत्वा तदोपक्रमविषयवादिष्वप्यवहारेषु
यत्र कापि यत्किञ्चिन्नद्वेषापहवो वञ्चनम् । सर्वेष्वपि व्यवहारव्यपहवः परिव-
ञ्चनं, तदुभयरूपाय नमः । गुप्तचोरा द्विविधाः—दूरादागत्य रात्रावज्ञानाः नन्तः कर्पा-
टोदघाटनेन ये द्रव्यापहतास्ते स्तेनाः । स्वकीया एव भूत्वा रात्रावाह्नि वाऽभ्यैर-
क्षाताः सन्तोऽपहतासौ ये ते स्तामवः । तेषां स्तामूनां पालकाय नमः । अप
पञ्चमं यजुराह—

नमो निचेरव इति । स्वामिगृह एव कदाऽप्यहरेष्वामासिपनया बुद्ध्या
भावधानो निरन्तरं चरणशीलो निचेरुः, परित आपणवीथिभवाटिकादावपहार-
पुद्ध्या चरणशीलः परिचरस्तदुभयरूपाय नमः । मार्गं गन्तुर्द्वेषापहारेण बाधितुं
निरन्तरमरण्ये वर्तमानाधोरा अरण्यास्तेषां पालकाय नमः । अथ षष्ठं यजुराह—

नमः सूकाविभ्य इति । मुकशब्दो वज्रवाची । तेन स्वशरीरमवन्ति
रक्षन्तीति सूकाविभ्यः, पाणिनो हन्तुमिच्छन्तश्चोरा जिघांसन्तस्तदुभयरूपाय
नमः । छपिकाः सन्नः स्वामिवाग्दानामाहारासौ मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ।
अथ सप्तमं यजुराह—

नमोऽसिमद्भ्य इति । असिमन्तः स्वद्वगचारिणश्चोराः । ये रात्रौ चरन्तो
बीथ्यां निर्गताम्पाणिनो बाधमानाधोरास्ते नक्तं चरन्तः । तदुभयरूपाय नमः ।
हृत्वेवापहरन्तः प्रकृन्तास्तेषां पालकाय नमः । अथाष्टमं यजुराह—

(चित्वाग्निहोमोक्तिः)

नम उष्णीषिण इति । शिरोवेष्टनवानुष्णीषी । ग्राम्यजनवदुष्णीषेण शिरो
वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानश्चोर उष्णीषी, गिरौ काष्ठादिसंपादकानां
वस्त्रादिकमपहर्तुं चरतीति गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः । कुं भूमिं गृहक्षेत्रादि-
रूपां लुञ्चन्त्यपहरन्तीति कुलेञ्चास्तेषां पालकाय नमः । अथ नवमं यजुराह—

नम इषुमद्भ्य इति । भीषापितुं हस्ते चाणवारिण इषुमन्तः । तथा
भीषापितुं हस्ते धनुर्वारिणो धन्वाविनः । तदुभयरूपा ह रुद्रा वो युष्मभ्यं नम
इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेत्तुं दिर्नमस्कारः । अथ दशमं यजुराह—

नम आतन्वानेभ्य इति । धनुषि ज्यामारोषय त आतन्वानास्तद्रूपेभ्यो
युष्मभ्यं रुद्रेभ्यो नमः । धनुषि चाणं संदधानाः प्रतिदधानास्तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं
नमः । अथैकादशं यजुराह—

नम आयच्छद्भ्य इति । ज्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तो चाणं मुञ्चन्तो
बिसृजन्तः । तेषां पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथ द्वादशं यजुराह—

नमोऽस्यद्भ्य इति । मुक्तस्य चाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं गगनपतनं तस्य कर्ता-
रोऽयन्तः । लक्ष्यसमीपं गनस्य चाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेद्यस्तस्य कर्तारो
विभ्यन्तः । अथ त्रयोदशयजुरारभ्य तप्तदशयजुःपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि
यजुंष्याह—नम आसीनेभ्य इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

नम आव्याधिनीभ्यो विविध्वन्तीभ्यश्च वो

नमो नम उगणाभ्यस्तुरुतीभ्यश्च वो नमो

नमो गृत्सेभ्यो गृत्सर्पतिभ्यश्च वो नमो

(चित्तमिहोमोक्तिः)

नमो घातेभ्यो घातपतिभ्यश्च वो नमो नमो-
 गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरु-
 पेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यः
 झल्लुकेभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च
 वो नमो नमो रथेभ्यः (१) रथपतिभ्यश्च
 वो नमो नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो
 नमः क्षत्रभ्यः संग्रहीतभ्यश्च वो नमो नम-
 स्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुला-
 ष्टेभ्यः कुमारिभ्यश्च वो नमो नमः पुञ्जिष्टेभ्यो पवहारेषु
 निषादेभ्यश्च वो नमो नमः इपुच्छुच्यो धन्व दिवःपरिष-
 कृद्भ्यश्च वो नमो नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च ततः कपा-
 वो नमो नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो वाऽप्यैर- अथ
 नमः (२) ॥

(रथेभ्यः रथपतिभ्यश्च द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां चतुर्थांशके
 पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयांशुवाके याम्युपयतो नमस्काराणि यजुष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कामि-
 षिद्रुमयतो नमस्काराणि यजुषि चतुर्थेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह—

नम आद्याधिनीभ्य इति । आ समन्ताद्देवैः शक्ताः स्मिन्तं आद्या-
 धिभ्यो विशेषेण वेदुं शक्ता विविधपन्त्यस्ताभ्यो नमः । अथ द्वितीयं यजुराह—

नम उगयाभ्य इति । उत्कृष्टगणरूपाः सप्तमातृकाद्याः स्त्रिय उगयाः,
 द्विषुं सप्तमां दुर्गाद्या उग्रदेवतास्मृत्तयस्ताभ्यो नमः । अथ तृतीयं यजुराह—

(चित्वाग्निहोमोक्तिः)

नमो गृत्सेभ्य इति । गर्भनशीला गृत्सा विषयलम्पटा इत्यर्थः । तेषां पाठका गृत्सपतयस्तेभ्यो नमः । अथ चतुर्थं यजुराह—

नमो ज्ञातेभ्य इति । नानाजातीयानां संघा ज्ञातास्तेषां पाठका ज्ञातपत-
यस्तेभ्यो नमः । अथ पञ्चमं यजुराह—

नमो गणेभ्य इति । देवस्यानुचरा भूवविशेषा गणास्तेषां पाठका गणपतपस्तेभ्यो नमः । अथ षष्ठं यजुराह—

नमो विरूपेभ्य इति । विरूपा विरुतरूपा नम्रमुण्डादयः । विधरूपा-
स्वरंगजवक्त्रादिनानाविरूपवदारिणो भूत्यास्तेभ्यो नमः । अथ सप्तमं यजुराह—

नमो महद्भ्य इति । अग्निमद्यैर्धर्मोपेवा महान्तस्तद्वहिताः क्षुल्लका-
स्तेभ्यो नमः । अथाष्टमं यजुराह—

नमो रथिभ्य इति । रथमाहूढा रथिनस्तद्वहिता अरथास्तेभ्यो नमः ।

अथ नवममारम्य सप्तदशपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजुंष्याह—

नमो रथेभ्य इति । पक्षिपुञ्जानां घातकाः पुञ्जिष्टाः । मरस्यघातिनो
निषादः । शुनां गलेषु बद्धानां पाशानां धारकाः धनयः । अत्र द्वितीयानुवाको
लीलाघंदेवतामूर्तिमाधान्येन स्तोत्रं प्रवृत्तः । तृतीयानुवाकश्चोरमूर्तिमाधान्येन
स्तोत्रं प्रवृत्तः । चतुर्थोऽनुवाको नानाजातिमूर्तिमाधान्येनेति विभागो द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नमो भवार्यं च रुद्रार्यं च नमः शूर्वार्यं च
पशुपतये च नमो नीलंघ्रिवाय च शितिक-
ण्ठाय च नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय च
नमः सहस्राक्षार्यं च शतधन्वने च नमो गिरि-

शायं च शिपिविष्टायं च नमो मीढुष्टमाय
 चंपुमते च नमो ह्रस्वाय च वामनार्यं च नमो
 बृहते च वर्षायसे च नमो बुद्धाय च संवृध्व-
 ने च (१) नमो अग्रियाय च प्रथमार्यं च नम
 आश्वे चाजिरायं च नमः शीघ्रियाय च शी-
 भ्याय च नमं ऊर्म्याय चावस्यन्याय च नमः
 स्रोतस्याय च द्वीप्याय च (२) ॥

(संवृध्वने च पञ्चविंशतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके उभयतो नमस्काराणि यजूंषि समापितानि । अथ पञ्चममा-
 रम्य नवमान्तेऽनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमाप्येव यजूंष्यान्नायन्ते ।

तत्र पञ्चमानुवाके मध्यमं यजुरारम्य पञ्चदश यजूंष्याह—

नमो भवाय चेति । भवन्दि प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुद्रोदनहेतुभूतं
 दुःखं द्वावयतीति रुद्रः । शृणाति हिनस्ति पापमिति शवंः । पद्मसमानानन्ता-
 निनः पुरुषान्पालयतीति पशुपतिः । कालकूटधारणेन नीलवर्णो मृदिकेशो
 यस्यासौ नीलभीरुः । शितिः श्वेतवर्णोऽवशिष्टः कण्ठमदगो यस्यासौ
 शितिकण्ठः । कपर्दी जटाजूटो यस्यास्तीति कपर्दी । मुण्डितकेशो व्युत्-
 केशः । पाशुपतादिवेषेण कपर्दित्वम् । यत्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वम् । इन्द्रवेषेण
 सहस्राक्षत्वम् । सहस्रभुजावतारित्वेन शतसंख्यकैर्धनुर्भिरुपेत इम् । गिरौ
 कैलासे शेते विद्यतीति गिरिशः । विष्णुमूर्तिधारी शिपिविष्टः । “ विष्णुः
 शिपिविष्टः ” इति श्रुतेः । मेघरूपेणात्पन्नं वर्षयिता महिष्ठमः । चाणधारक

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

इपुमान्- शरीरेऽल्पप्रमाणत्वं ह्रस्वत्वम् । अङ्गुल्याद्यवपवसंकोचाद्दामनत्वम् ।
आकारेण प्रौढो बृहन् । गुणैः समृद्धो वर्षीयान् । वपसाऽधिको वृद्धः । सम्य-
क्स्तुतिभिर्वाग्धितः संवृष्टः । जगद्गत्तः पूर्वमवस्थितोऽग्निमः । तभाषां मुत्पः
प्रथमः । आशुभ्यांषी । अजिरो गमनकुशलः । शीघ्रियः शीघ्रगामी । शीभ-
शब्द उदकप्रवाहवाची, तत्रावस्थितः शीभ्यः । ऊर्मौ तरङ्गे स्थित ऊर्म्यः ।
अवस्वने ध्वनिरहिते स्थिरजलेऽवस्थितोऽवस्वन्यः । स्तोतसि प्रवाहे स्थितः
स्तोतस्यः । द्वीने वारिमध्यवर्तिभूमौ स्थितो द्वीप्यः । अवैकैकस्मिन्यज्ञावि चतुर्थ्यं-
न्ताभ्यां पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वेतुं समुच्चयार्थौ चकारौ पठितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथंप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्व-
जाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापग-
ल्माय च नमो जघन्याय च बुध्नियाय च
नमः सोभ्याय च प्रतिसययि च नमो याम्या-
य च क्षेम्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय
च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो व-
न्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवार्य च प्रतिश्र-
वार्य च (१) नम आशुपेणाय चाऽऽशुर-
थाय च नमः शूराय चावभिन्दते च नमो
वर्मिणे च वरुथिने च नमो विल्मिने च कव-
चिने च नमः श्रुतार्य च श्रुतसेनार्य च (२) ॥

(प्रतिश्रवार्य च पञ्चविंशतिश्च) ।

इति छण्यपञ्चवेदीयतात्तिरियसंहितायां चतुर्थाष्टके

पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाके कानिचिदन्वयतरतोनपस्काराणि यजुष्युक्तानि । अथ षष्ठे-
पथाविधान्वेदान्यानि कानिचिद्यजुष्युक्तानि ।

तत्र विद्यमानानि पञ्चदश यजुष्याह—

नमो ज्येष्ठाय चेति । विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । ते रहिवोऽस्यः
कनिष्ठः । पूर्वं जगदादौ हिरण्यममरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः । अंतरिण्यङ्गदवसाम-
काले संहर्तुं कालाग्न्यादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः । मध्यकाले त्रेवदियगादिरूपेणो-
त्पन्नो मध्यमः । अपगल्भोऽपरकालेन्द्रियो बालः । जघने गवादीनां पश्चान्नागे
वासादिरूपेण भवो जघन्यः । बुध्ने वृक्षादीनां मूले शाखादिरूपेणोत्पन्नो
बुध्नियः । उमाम्पां पुण्यपापाम्पां सह ववंत इति सोमो मनुष्यलोकाः । अत
एवाऽऽद्यवर्णिका आमनन्ति—‘पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुमा-
भ्यामेव मनुष्यलोकम्’ इति । तत्र भवः सोम्यः । पतिसरो विवाहादौ हस्ते
भाषमाणो रक्षाबन्धस्त्वमहंतीति पतिसर्यः । यमलोके पापेशिक्षकरूपेणोत्पन्नो
याम्यः । क्षेमो मोक्षस्त्वमहंतीति क्षेम्यः । उवंरा सर्वतस्यावथा भूमिस्त्वामहंति
भान्यविशेषरूपेणोत्पुष्यंभः । खल्ले धान्यविवेचनदेशस्त्वमहंति मेघभादिरूपेणोत्पि
त्तन्यः । श्लोका वैदिकमन्त्रास्तत्पतिपाद्यत्वेन तत्र भवः श्लोक्यः । अवतानं
वेदान्तस्त्वमतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः । वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यः ।
कक्षे लतादिरूपेण भवः कक्ष्यः । श्रूयत इति श्रवः शब्दः । पतिश्रवः पति-
ध्वनिः । आशुः शीघ्रगामिनी सेना परयासावाशुरेणः । आशुः शीघ्रगामी
रथो यस्यासावाशुरथः । शूरो युद्धे धैर्यवान् । अबभिनन्दन्वीरिणा महता । वर्षी
कञ्चुकोपेतः । वरुथी गृहोपेतः । बिल्मं बिलोपेतं युद्धे शिरोरक्षकं तदस्यास्तीति
बिल्मि । कवचः शरीररक्षकः सोऽस्यास्तीति कवची । श्रुतो वेदेषु पतिव्यः ।
श्रुता वेदेषु प्रसिद्धा सेना परयासौ श्रुतसेनः ॥

(चित्यग्रिहोमोक्तिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

नमो दृन्द्रभ्याय चाऽऽहनन्याय च नमो
धुष्णवे च प्रमुशाय च नमो द्रुताय च प्रहि-
ताय च नमो निपाङ्गिणे चेपुधिमते च नम-
स्तीक्ष्णेषवे चाऽऽयुधिने च नमः स्वायुधाय
च सुधन्वने च नमः सृत्याय च पथ्याय च
नमः कात्याय च नीप्याय च नमः सूद्याय
च सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्ताय
च (१) नमः कूप्याय चावत्याय च नमो
वप्याय चावप्याय च नमो मेघ्याय च
विद्युत्याय च नम ईधियाय चाऽऽतप्याय च
नमो वात्याय च रेधियाय च नमो वास्त-
प्याय च वास्तुपाय च (२) ॥

(वैशन्ताय च निशर्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके यान्यन्यतरतो नमस्काराणि पञ्च्युक्तानि तेषोऽभ्यानि कानि-
विद्युषि सप्तमेशमिधीयन्ते । तत्र विद्यमानानि षोडश यजुष्पाह—

नमो दुन्दुभ्यायेति । दुन्दुभौ मेयो भवः शब्दो दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताहप-
 तेऽनेनेत्याहननं दुन्दुम्माघातार्थो दण्डस्तत्र ताहनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः । धृष्णु-
 युद्धे पञ्चायनरहितः । प्रमुखाः परसेन्यवृत्तान्तपरामर्शकः । दृत्स्तद्वृत्तान्तज्ञापनकु-
 शलः । महितः स्वामिना पेषितः पुरुषः । निषङ्गो स्वद्वग्युक्तः । इयुधेमान्याणाधार-
 युक्तः । तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः । चहून्यायुधानि यस्य सन्तोत्यायुधा ।
 शोभनमायुधं विशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः । शोभनं धन्व विनाकरूपं
 यस्यासौ सुधन्वा । स्मृतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमहंतीति स्मृत्यः ।
 पन्था रथाभादिसंचारक्षमः प्रौढो मार्गस्तमहंतीति पथ्यः । कुत्सितमटति जल-
 मत्रेति काठोऽल्पमवाहयोग्यः कुल्यापदेशस्तत्र जलरूपेण भवः काटयः । पस्मि-
 म्प्रदेशे पर्वताग्राज्जलं म्यग्मावेन पतति स प्रदेशो नीपस्तत्र जलरूपेणावस्थितो
 नीप्यः । सूदः कर्दमप्रदेशस्तत्रत्यजलरूपः सूद्यः । सरः प्रसिद्धं, तत्रापजलरूपः
 सरस्यः । नदीगतजलरूपो नाद्यः । अल्पसरो वेशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः ।
 कूपस्थजलरूपः कूप्यः । अवटस्थजलरूपोऽवटयः । वपंजलरूपो वप्यः । वर्ष-
 निरेक्षजलरूपोऽवप्यः । मेघेषु स्थितो मेध्यः । विद्युता सहं चरतीति विद्युत्यः ।
 ईर्धं निर्मलत्वेन दीप्यमानं शरदन्नं तत्र भव ईर्धियः । आतपेन सह वृष्ट
 आतप्यः । वातेन सह वृष्टो वात्यः । रिष्पन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मः
 मृलयकालस्तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः । वस्तु
 धनं (न) गदाधादिपदार्थरूपं तत्र तत्कार्यरूपेणावस्थितो वास्तव्यः । गृह-
 निर्माणार्थां भूमिवांस्तु तत्पालको वास्तुपः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथंमकाशे छण्डयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चममपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चममपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

नमः सोमाय च रुद्राय च नर्मस्ताम्राय
 चारुणाय च नमः शङ्गाय च पञ्चपतये च

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

नमं उग्राय च भीमाय च नमो अग्रेवधाय
 च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च
 नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय नमः
 शंभवे च मयोभवे च नमः शंकराय च मय-
 स्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च
 (१) नमस्तीर्थ्याय च कूर्प्याय च नमः
 पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तर-
 णाय च नम आतार्याय चाऽऽलाद्याय च
 नमः शष्प्याय च फेन्याय च नमः सिकृत्याय
 च प्रवाहाय च (२) ॥

(शिवतराय च विश्वार्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके यान्यन्यतरतो नमस्काराणि यजुष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानि-
 चिदन्यतरतो नमस्काराण्यष्टमेऽनुवाके कथ्यन्ते ।

तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजुष्याह—

नमः सोमाय चेति । उभया सह वर्तत इति सोमः । रुद्रोऽनहेतुर्दुःखं
 तद्द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः । आदित्यरूपेणोद्भवकाष्ठेऽयन्तं रक्तस्तान्नः ।
 उदयाद्भ्रंभीषद्रकोऽरुणः । शं सुसं गमयति प्रापयतीति शंभुः । पशूनां पाळ-
 यिता पशुपतिः । विरोधिनो नाशयितुं क्रोधयुक्त उग्रः । दर्शनमात्रेण विरो-
 धिनां मयहेतुर्भूमिः । अग्रे पुरतो यधोऽस्पेत्यमेवधः । एवं दूरेवधः । पुरतो दूरे
 वा वर्तमानं विरोधिनमनायासेनैव हन्तीत्यर्थः । लोकेऽपि यो यत्र विरोधिनं
 हन्ति तत्र तद्वेणोपमेव हन्ता । अत्र एवेधरेणज्जिनं प्रत्युक्तम्—

‘ मयैवैते निहन्ताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव त्व्यत्ताचिन् ’ इति ।

(चित्त्यग्रिहोमोक्तिः)

संहारकाळेऽतिशयेन च सर्वेषां हन्ता हनीयान् । हरितयर्णानि केशसद-
 यानि पर्णानि येषां ते हरिकेशास्तथाविधा ये वृक्षाः कल्पतरुपमवयवस्तद्वृक्षोऽप्यं
 रुद्र इत्यर्थः । तारः प्रणवप्रतिपाद्यः । शं सुखं भावयत्युत्पादयतीति शंभुः ।
 मयः सुखं भावयतीति मयोभुः । एकं विषयसुखमपरं मोक्षसुखमिति तयो-
 र्विवेकः । पित्रादिरूपेण शं औक्तिकसुखं करोतीति शंकरः । आपायंशास्त्रा-
 दिरूपेण मोक्षसुखं करोतीति मयस्करः । साक्षात्सुखकारित्वमेवास्यां पदाम्पा-
 मुक्तमेतन्मुक्तेन कारयितुत्वं पूर्वाभ्यां पदाम्पापिति विवेकः । शिवः कल्पाणरूपः
 स्वयं निष्कल्पव इत्यर्थः । अतिशयेन शिवः शिवतरः स्वमकानपि निष्कल्प-
 यान्करोतीत्यर्थः । तीर्थे पयागादौ संनिहितस्वीत्यर्थः । कुळे नदीतीरे प्रतिष्ठापि-
 तलङ्कारूपेणावतिष्ठत इति कूल्यः । पारे संसारसमुद्रस्य परतीरे मुमुक्षुभिर्भ्यं-
 येनावतिष्ठत इति पार्यः । अवारेऽर्वाकतीरे संसारमध्ये काम्यफलपदावेनावति-
 ष्ठत इत्यवार्थः । पक्ष्मेन मन्त्रजपादिरूपेण पापतरणहेतुः पतरणः । तरवज्ञा-
 नरूपेण छत्स्नसंसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः । संभवत्यपि संसारोत्तरणहेतौ तरवज्ञाने
 सद्भेदस्य काम्यकर्मानुष्ठानेन संसारे पुनरागमनमातारस्तमहंतीत्यावार्थः,
 काम्यफलपद इत्यर्थः । अलं संपूर्णं यथा भवति तथा कर्मफलमती-
 त्यल्लदो जीवः । “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहाति ” इति श्रुतेः । तस्य
 प्रेरकत्वेन तरसंनिधत्वं ज्ञात्वाद्यः । शब्दं बालमुणं गङ्गादीरादावपन्नं कुशाङ्कु-
 रादि तदहंतीति शब्दः । नदीमध्यगतं फेनमहंतीति फेन्यः । सिक्त्वामहंतीदि
 त्तिकत्यः । मवाहमहंतीति मवासः । मः पुरुषः अस्मात्तुः सन्स्तानादित्यपरो
 निरन्तरं गङ्गादितीरे वर्तते तद्रूप इति शब्दादिशब्दानां चतुर्णां तात्पर्यार्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायकाशे छण्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमपाठके त्रयोऽनुवाकः) ।

नमं हारिण्याय च प्रपथ्याय च नमः किं-

शिक्षाय च क्षयणाय च नमः कपर्विने च

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

पुलस्तये च नमो गोठ्याय च गृध्याय च
 ममस्तल्प्याय च गेह्याय च नमः काट्याय
 च गह्वरेष्ठाय च नमो हृदप्याय च निवे-
 ष्याय च नमः पांसुस्याय च रजस्याय च
 नमः शुभ्र्याय च हरित्याय च नमो लो-
 प्याय चोलप्याय च (१) नम ऊर्याय च
 सुभ्र्याय च नमः पण्याय च पर्णश्याय च
 नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आक्-
 खिदते च प्राक्खिदते च नमो वः किरिकेभ्यो
 देवानां हृदयेभ्यो नमो विक्षिणकेभ्यो नमो
 विचिन्वरकेभ्यो नम आनिर्हतेभ्यो नम आ-
 मीवरकेभ्यः (२) ।

(उलप्याय च प्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके पञ्चम-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अथमानुवाके यान्यन्यवरतोनमस्काराणि यजुंश्चुक्तानि तेषोऽप्यन्यानि का-
 निचिन्वरकेऽनुवाक उच्यन्ते ।

तत्र विद्यमानान्येकोनविंशतिस्तंरुपाकानि यजुंश्चाह-

नम हरिण्याय चेति । हरिणमूषरं तत्र मव हरिण्यः । मयथो यहुमिः
 सेविशो यार्गस्तत्र मवः मयथ्यः । कुरित्ताः क्षुद्राः शिला यत्र मदेशे ताड्यः
 शार्करिभः मदेशः किंशिलः । क्षपणो निवातयोऽयो देशः । कपर्दी जटा-
 यन्धवाभू । मलानां पुरतश्चिखवीषि पुलस्विः । गर्वा रथानं गोष्ठं तत्र नवो गोष्ठ्यः ।

गृहे भवो गृहः। तल्पे खट्वायां शयानस्तल्पः। गेहे मासादे भवो गेहः। कुत्सितपटाति कण्टकलतादिपूर्णतया दुष्पवेशरत्वं प्राप्नोतीति दुर्गमोऽरण्यविशेषः काटस्तत्र भवः काटघः । गह्वरे विपमे गिरिगुहादौ तिष्ठतीति गह्वरेष्ठः । हृदयवगाधजल्पे भवो हृदयः। निवेष्टं नोहारजलं तत्र भवो निवेष्ट्यः । पांसुषु परमाणुष्ववस्थितः पांसव्यः । रजसि विरपटायां धूल्यामवस्थितो रजस्यः । शुष्केषु काष्ठेषु भवः शुष्कव्यः । हरितमार्द्वं तत्र भवो हरित्यः । सृष्ट्यते तृणादिकमस्मिन्निति लोपः कठिणप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः। उलपा मत्वजतृणादपरतत्र भव उलप्यः। उर्ध्वा पृथिव्यां भव ऊर्ध्वः । शोमना ऊर्मयो यस्यां नद्यां सेधं सूर्भिस्तत्र भवः सूर्ध्वः। पणेषु पत्रेषु भवः पण्यः । द्वाष्काणां पणानां संघानः पणसदस्तत्र भवः पण्यशयः । अपगुरमाण उद्यतायुधः । अभिघ्नन्वहरन् । आकित्त्वदग्नीपरत्वेदयन् । प्रकित्त्वदन्त्यन्तं खेदयन् । विरन्ति मक्रेभ्यो धनानीति किरिका उदारा रुद्रावताराः । ते च देवानां हृदयभूताः सर्वदेवप्रियत्वात्तादृशेभ्यो वो मुष्मभं नमः। क्षीणक्रेभ्यो विपरीता विक्षिणिकाः कदाचिदापि क्षयरहिता इत्यर्थः । विचिन्वन्वपेक्षितमर्थं सांपादयन्तीति विचिन्वत्काः । आ समन्तान्निःशेषेण हर्तुं पापं वैस्त आनिर्हताः । आ समन्तान्भीचन्ति स्थूलीमावं प्राप्नुयन्तीत्याभीवत्काः । अत्र विक्षिणकविचिन्वत्कानिर्हताभीवत्केषु देवानां हृदयेभ्य इत्यनुपज्जते । पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमानवेष्ट्वनुवाकेष्वन्यरतो नमस्काराणि चहूनि यजुष्यभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य तावांस्यं प्रविषादयितुमेकैकेन यजुषा रथावरं जङ्गमं श्वैकैकं रूपमाभिहितम् । अनुवाकभेदस्तु ऋतोर्वहिः मयोमे मन्त्रभेदाभिप्रायेण ब्रह्मव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको मन्त्रः । तत्र तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमपञ्चके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्राह्मे अन्धसस्यते दरिद्रश्रीलोलोहित । एषां

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

पुरुपाणामेषां पशूनां मा भेमांसरो मो एषां
 किं चनाऽऽर्ममत् । या तै रुद्र शिवा तनूः
 शिवा विश्वाहभेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी
 तया नो मृढ जीवसे । इमा रुद्राय तवसे
 कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भंरामहे मतिम् । यथा
 नः शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामं
 अस्मिन् (१) अनांतुरम् । मृडा नो रुद्रोत
 नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।
 यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तददश्याम तवं
 रुद्र प्रणीतौ । मा नो महान्तमुत मा नो अर्मकं
 मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो
 वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवंः
 (२) रुद्र रीरिपः । मा नस्तोके तनये मा
 न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः ।
 वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो
 नमसा विधेम ते । आरात्ते गोघ्न उत पूरुपधे
 क्षयद्वीराय सुन्नमस्मे ते अस्तु । रक्षां च नो
 अधि च देव ब्रूहधां च नः शर्म यच्छ
 द्विपर्हाः । स्तुहि (३) श्रुतं गर्तसदं युवानं
 मृगं न भीममपहतनुमुग्रम् । मृडा जरित्रे रुद्र
 स्तवानो अन्यं तै अस्मान्नि वपन्तु सेनाः ।
 परिं णो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परिं त्वेषस्यं डुमं-
 तिरंघायोः । अवं स्थिरा मघवद्रभ्यस्तनुष्व

मीर्हिर्वस्तोकाय तर्जयाय मृडय । मीर्हुष्टम
शिवंतम शिवो नः सुमना मव । परंमे वुक्ष
आयुषं निधाय छर्त्ति वसान आ चर पिना-
कम् (४) चिन्नदा गहि । विकिरिद् विलो-
हित नर्मस्ते अस्तु मगवः । यास्ते सहस्रं
हेतयोऽन्यमस्माभि षपन्तु ताः । सहस्राणि सह-
स्रधा बाहुवोस्तव हेतयः । तासामीशानो मगवः
पराचीना मुरां छधि (५) ।

(अरिभस्तनुषः स्तुहि पिनाकमेकांशविश्वम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्याष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु विविधानि यजुर्व्युत्पत्तौनपरकाराण्यन्व-
वस्तोमस्काराणि चोक्तानि । अथ दशमोऽनुवाकः समूपा मन्त्रा ब्रह्मणे ।
वष मधमामृचमाह—

द्रापे अन्धसस्पत इति । द्रापयति कुरितर्ता गतिं प्रापयतीति द्रापिः ।
शानिनो नरकमदानेन क्लेशयतीत्यर्थः । अन्धोऽन्धं तस्य पतिः पाञ्चकः, मन्त्रा-
नामर्थं पाञ्चयतीत्यर्थः । दरिद्रदकिंचनः स्वयं विरक्तः केवल इत्यर्थः । “ वृक-
नेवाद्दिवापिं बस नेह नानाऽरि किंचन ” इति श्रुतेः । कण्ठे नीलोलोष्णव
ओद्दिष इति नीलोलोद्दितः । एवैः शनैः संज्ञोऽप्यमान हे सत्रैषावश्यदीपानां
पुरुषाणां पुष्यौवादीनामेवापरमदीपानां पशूनां गोवह्निष्यादीनां च तस्युहं वा
वेर्वा भीषय । एषामुकारां तर्वेर्वा मध्ये किंचनैकमपि वस्तु माश्रो मा गच्छतु ।
वा विनश्याविरयर्थः । मो आममन्धैव रुग्णमभूत् । अथ द्वितीयामाह—

या ते रुद्रेति । हे रुद्र ते त्वदीया शिवा ऋन्ता तनुषां विधये तथा
वन्ता नोऽस्माक्रीवसे जीवयितुं मृड कुरुतय । कथं वन्ताः शिवायं, वदुष्यते—

(चित्त्वमिहोमोक्तिः)

यस्मादेवं विशाहमेवजी सर्वेष्वहःनु रोगदारिद्र्यादेरौषधदिनागहेवुस्तस्वा-
च्छिवा । किंच, यस्माद्ब्रह्मस्य तादात्म्यपात्रये मेवज्यपौषधत्त्वा ज्ञानमदानेन
जन्ममरणादिदुःखं निवारयति तस्मादप्येषा शिवा । अथ तृतीयांमाह—

इमां रुद्रायेति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मदीयाय दिपदे पुत्रपौत्रादि-
त्वाय मनुष्याय चतुष्पदे गोमहिष्यादित्त्वाय पशवे च शंभत्तुत्वं स्यात् ।
किंचास्मिन्नामे विश्वं सर्वं पाणिजातं पुष्टं सुखेपूर्णमनातुरमुपद्रवरहितं च यथा
भवति तथा वयं रुद्राय रुद्रार्थं इमां मतिं पूजाभ्यानादिविषयां बुद्धिं ममरामहे
प्रकृष्येण पोषयामः । कीदृशाय रुद्राय, तद्वत्ते बलमुक्तापास्मदपेक्षितं कर्तुं त्व-
र्थापेक्ष्यर्थः । कपर्दिने षट्पादबन्धुत्वाय तापसत्वेवापेक्ष्यर्थः । क्षयदीराय क्षीय-
मायप्रतिपक्षपुरुषायान्धघामानत्त्वपाशविनाशहेतव इत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

मृदा नो रुद्रोतेति । हे रुद्र नोऽस्मान्मृद्वपेह लोके तुल्य । उतापि च
नोऽस्माकं परलोकेऽपि मयः सुखं छधि कुरु । क्षयदीराय क्षपितास्मदीयपाशाय
हे तुभ्यं नमस्ता नमस्कारेण विषेम परिचरेम । पिता पादको मनुः मजापतिः शं
च सुखं च योश्च दुःखपृथग्भावं च यदायजे यत्किञ्चित्तं पादितवांस्तत्सर्वं वयं
हे रुद्र तव मण्णती मण्णये जेहादिशये सत्यश्याम माप्नुवाम । अथ
पञ्चमीमाह—

मा नो महान्तमिति । हे रुद्र नोऽस्मदीयं महान्तं स्याविरं पुरुषं मा
रीरिवो मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्मदीयमभैकं बालं मा रीरिवः । किंच
नोऽस्मदीयमुक्षन्ते तेचनसमर्थं युवानं पुरुषं मा रीरिवः । उतापि च नोऽस्मदीय-
मुक्षितं गर्भस्थं पुरुषं मा रीरिवः । नोऽस्मदीयं पितरं मा बधीः । उतापि च
मातरं मा बधीः । नोऽस्मदीयाः पिपाश्च तनुवः शरीराणि मा रीरिवः । अथ
षष्ठीमाह—

मा नस्तोक इति । हे रुद्र नोऽस्मदीये लोकेऽपत्यमांवे तनये विशेषतः पुत्रे
मा रीरिवो हिंसां मा कुरु । नोऽस्मदीय आयुषि मा रीरिवः । नोऽस्मदी-
येषु गोषु मा रीरिवः । नोऽस्मदीयेष्वधेषु मा रीरिवः । मामितः कुन्दः तन्नो-
ऽस्मदीयान्नीरान्मृतान्मा बधीः । वयं हविष्मन्वो हविर्युंकास्ते तुभ्यं नमस्ता-
ममस्कारेण विषेम परिचरेम । अथ सप्तमीमाह—

(चित्प्रहोमोक्तिः)

आरात्ने गोघ्न इति । गोघ्ने गोघ्नस्य पुरुषघ्ने पुष्यौत्रादिपुरुषघ्नस्य क्षयदी-
राय क्षयितभयस्य ते तवोत्तरूपमारादन्तु दूरे तिष्ठतु । यत्तु सुम्नं त्वदीयं
सुखकरं रूपं तदस्मे अस्मात्स्वस्तु । घोराऽप्या शिवाऽभ्येति यच्छरीरद्वयमुक्तं
तपोद्वेषोर्मध्ये यद्घोरं शरीरं तद्दूरे गच्छतु । शिवं शरीरमत्राऽऽगच्छत्वित्यर्थः ।
किंच नोऽस्मान्क्ष सर्वतः पात्रय । किंच हे देवाधिभूतस्मानितरेभ्यो यजमा-
नेभ्योऽधिकाद्देवेषु ब्रूहि । अथ चापि च द्विवर्णा द्वयोर्लोकयोर्वर्धयिता त्वं
शर्म यच्छ सुखं देहि । अथाष्टमीमाह-

स्तुहि श्रुतमिति । हे मदीयवचः श्रुतं पसिञ्चं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम्,
गर्तसदं गर्तसदृशे हृदयपुण्डरीके सर्वदा तिष्ठन्तम् ।

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ’ इति स्मृतेः ।

युवानं नित्यतरुणम् । उपहरनुमुग्रं पल्लवकाले सर्वं जगत्संहृतमुग्रप्रदपिणम् ।
तत्र दृष्टान्तः-भीमं मृगं न मयंकरं सिंहपिब । यथा गजविदारणाद्योग्रः सिंहो
मवति तद्वत् । हे रुद्र स्तवानोऽस्मद्वचसा स्तूयमानो जरिषे जरणशीले दिने
दिने भीषमाणोऽस्मच्छरीरे मृह सुखं कुरु । ते त्वदीयाः सेना अस्मदन्त्ये वैरिणं
निवपन्तु विनाशयन्तु । अथ मवमीमाह-

परि णो रुद्रस्येति । हन्यतेऽन्येति हेतिरामुधं, रुद्रस्य हेतिर्नोऽस्मान्परि-
बुणक्तु परितो वर्जितान्करोतु । कदाचिदपि मा विभ्यतिरत्यर्थः । त्वेषस्य क्रोधो-
न्वलिप्तस्याघोरस्यं पापं महारूपमिच्छतो रुद्रस्य या दुर्भक्तिरुग्रबुद्धिः साऽ-
प्यस्मान्परिबुणक्तु । स्थिरा विरोधिनाशनाय या दृढा दुर्भक्तिरस्ति तां
मघवद्भ्यो हविर्लक्षणाभ्युक्तेभ्यो यजमानेभ्यः सकाशाद्वतनुष्वावततामपनीतां
कुरु । हे मीढ्वः कामानामभिवर्षकं तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तदीधपुत्राय च
मृहय सुखं देहि । अथ दशमीमाह-

मीढुष्टमेति । हे मीढुष्टमातिशयेन तेषक कामानामभिवर्षक, हे शिवत-
मातिशयेन शान्तस्वरूप नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः सौमनस्येन स्नेहेन
युक्तश्च भव । आयुधं विद्वलादिकं परमेऽयन्ते वृक्षे वटाभत्यादिरूपे निधाय
यथाऽस्माभिर्न द्रयते तथाऽवस्थाप्य छत्तिं वसानो म्पाद्यचर्ममात्रं परिदधान
आचारास्मदाभिमुखेनाऽऽगच्छ । आगच्छन्पि पिनाकं विभ्रन्नूपणार्थं धनुर्मात्रं
हस्ते धारयम्याणादिकं परित्यज्याऽऽज्ञासागच्छ । अथैकादशीमाह-

(चित्वाद्भिहोमोक्तिः)

विकिरिदेति । कार्यन्ते भक्तानां तैनिधौ बहुधा प्राक्षिप्यन्त इति किरयो घनानि तानि ददातीति किरिदः । विशेषेण किरिदो विकिरिदः । विद्योहितो लौहित्यरहितः श्वेत इत्यर्थः । अत्र एव मान्विकाः पञ्चाक्षरध्याने स्मरन्ति—

‘ ध्येयो मुक्तापरामृततरसकलितान्निप्रमः ’ इति ।

यद्वा विशेषेण लोहितो विद्योहिदः । अत्र एवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति—

‘ काञ्चनाभो ध्येयः पद्मासनस्थः ’ इति ।

भगवो भगवन्पद्मगुणसंपन्ना । भगवत्स्य पद्मगुणवाचित्वं स्मर्यते—

‘ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानैवैराग्ययाश्चैव पण्णां भग इतीरणा ’ इति ।

प्रकारान्तरण भगवच्छब्दनिर्वनं च—

‘ उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ’ ॥ इति ।

यथोक्तविशेषणत्रयविशिष्ट हे रुद्र ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ते तव सहस्रं सहस्र-संख्याका हेतयो यान्यायुवानि सन्ति ताः सर्वा अस्मदन्तं विरोधिनं निवपन्तु विनाशयन्तु । अथ द्वादशीमाह—

सहस्राणाति । हे रुद्र तव बाहवोर्हेस्तयोर्हेतयः सहस्रवा सहस्रप्रकाराः सहस्राणि सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । धनुः खड्गस्त्रिशूलमित्येवं जातिभेदेन सहस्रप्रकारत्वम् । एकैकस्थां जातौ बहवः सहस्रसंख्याकाः । हे भगवः पद्मगुणोपेत त्वमीशानः समर्थः संस्वासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराधीना लभ्यस्मत्तः पराङ्मुखानि कुरु ॥

इति श्रीपत्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

सहस्राणि सहस्रं यो ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।

शेषां सहस्रयान्मेऽङ्गानि धन्वानि गन्मानि ।

(वित्प्रिहोमोक्तिः)

वास्मिन्महार्यण्येऽन्तरिक्षे भवा अधि । नील-
 ग्रीवाः शितिकण्ठाः श्वा भयः क्षमाचराः ।
 नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिव्य रुद्रा उर्पश्रिताः ।
 ये बुक्षेभु मस्त्रिभरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।
 ये भूतानामधिपतयो विशिस्तासः कपर्दिनः ।
 ये अक्षेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबन्तो जनाम् ।
 ये पृथा पथिरक्षय ऐलसुदा यष्पुधः । ये
 तीर्थानि (१) प्रचरन्ति सुकावन्तो निष्-
 क्लिणः । य एतावन्तश्च मयांसश्च दिशो
 रुद्रा वितस्थिर । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वा-
 नि तन्मासि । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्त-
 रिक्षे ये दिवि येषामभं वातो वर्षमिपवस्तेभ्यो
 दक्ष प्राचीदंश दक्षिणा दश प्रतीचीदंशोदी-
 चीदंशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृष्टयन्तु ते यं
 द्विष्यो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि
 (२) ।

(तीर्थानि पथ पृथ्वं) ।

इति छण्णमज्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थांशके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

नमस्ते नमो हरिण्यबाह्वे नमः सहमानाम् नम आद्याभिनीषो नम

भवाय च नमो ज्येष्ठाय च नमो दुन्दुभ्याय च नमः तोमाय च

नम इरिण्याय च त्रिषं सहस्राण्येकादश ॥ ११ ॥

नमस्ते नमो मवाय च त्रिषं त्रिषविसृष्टिः ॥ २७ ॥

(चित्पामिहोक्तिः)

हरिः ॐ ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठक प्रकादशोऽनुवाकः) ।

दत्तमेऽनुवाक ऋग्वाः केचिन्मन्वा ऋकाः । अथैकादशे शिष्टा ऋचः
शिष्टानि यजूंषि चोच्यन्ते ।

तथाऽथौ दशसंख्याका ऋचः । वातु मयमामाह—

सहस्राप्तीति । मूल्यामभि मूलपरि ये रुद्राः सहस्रशः सहस्रं प्रकाराः
सहस्राणि सहस्रसंख्याकाः सन्ति । सहस्रश इति जातंयुक्तिः । विनायकमथम-
(मथ) यैश्चन्द्रयो जातिभेदाः, ये सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः । तत्राप्येकस्यां जातौ
बहुभिः सहस्रैः संख्याया मूर्तिविशेषाः । तेषां सर्वेषां चन्वानि चतुर्वि सहस्रयो-
जनेऽस्मत्तः सहस्रयोजनव्यवहितदेशं स्ववन्मसि, अवतवग्याकानि स्थापयामः ।

अथ द्वितीयामाह—

अस्मिन्निति । अस्मिन्हरिमने महत्यर्णवे महासमुद्रसदृशे मौढेऽन्तरिक्षेऽ-
धिभित्त्य वर्तमाना भवा रुद्रमूर्तिविशेषा ये सन्ति, तेषां सहस्रयोजन इत्याद्यु-
क्तायंमुत्तरार्धे द्वितीयादिषु नवमान्तरुद्रासु, अनुषज्यते । तदनुषङ्गद्योतनायैव
दशम्याम्राचि पुनः पठितम् । अथ तृतीयामाह—

नीलमीवा इति । मीवायामेकास्विन्मन्देशे नीलवर्गा नीलमीवाः । मदेशा-
न्वरे चेतवर्णाः शिदिकण्ठाः । वाह्याः सर्वा रुद्रमूर्तिविशेषाः । कीदृशाः,
अपःक्षमाचरा भूमेरुपस्वात्पातान्त्रेषु संचरन्ति । तेषामिरयादि पूर्ववत् । अथ
चतुर्थीमाह—

नीलमीवा इति । दिवमुषामितः सूर्णे वर्तमानाः । अथ पञ्चमीमाह—

ये वृक्षेष्विति । यद्वा लोकेष्ववस्थिता रुद्रास्तथा वृक्षेष्ववस्थिताः ।
तेषु केचित्तसिञ्जराः संस्पृश्यात्तृणवालिञ्जरवर्णाः । नीलमीवा नीलवर्गमीवाः ।
केचित्कृष्णशदशे नीलवर्गोपेवाः । अपरे पुनर्विद्योहिवा विशेषेण रक्तवर्णाः ।
इदंश मे सन्ति तेषामित्यादि । अथ षष्ठीमाह—

(चित्यमिहोमोतिः)

ये भूतानामिति । भूतशब्देनाग्नाहृतेशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकारिणो गणविशेषा उच्यन्ते । तेषामविषतयो ये रुद्रास्तेषु केचिदाश्रितासो मुण्डिव-
सूतानः । अपरे कर्मादिनो जटान्बोपेतास्तेषु भित्त्यादि । अथ सप्तमीमाह—

ये अभेष्विति । ये रुद्रा अभेषु-मृग्यमानेषु मूढत्वेनावस्थिताः सन्तो जनान्विविभ्यन्ति विशेषेण धातृष्वप्यादिना नावन्ते । तथा पापेषु पातम्बेषु क्षीरोदकादिषु मूढत्वेनावस्थिताः भित्तो जनान्विविभ्यन्ति, तेषामित्यादि ।

अथाष्टमीमाह—ये पथामिति ।

ये रुद्राः पथिरक्षयो—सौंक्रिकवेदिकमार्गाणां रक्षकाः । नाम केषांविदेव मार्गाणां किंतु सर्वेषां पथां ते च रक्षकाः । ऐतदुदा इराऽन्नं तस्य समूहं पेरम् । पेरमेवैतं तद्विभ्रतीत्येत्तमृतः । ऐतमृत एवैतदुदा अन्नपदानेन बोधका इत्यर्थः । ते च यम्बुवः, यौति मिथी भवति विरोधं करोतीति यः शत्रुः । युभिः शत्रुभिः सह युध्यन्तीति यम्बुवः । अस्मदान्निदानारका इत्यर्थः । तेषामित्यादि । अथ नवमीमाह—

ये तीर्थानिति । ये रुद्रास्तीर्थानि काशीप्रयागादीनि रक्षितुं पचरन्ति । कीदृशा रक्षाः, सखावन्तः सुकांरुष्टिका हस्ते धार्यपाणास्तक्षिणामा आयुर्वि-
शेषास्तद्युक्ताः केचिन् । अपरे निषाङ्गिणः खड्गपुत्रास्तेषामित्यादि । अथ दशमीमाह—

य एतावन्तश्चेति । ये रुद्रा एतावन्तश्च सहस्राणि सहस्रश इत्याद्युग्मिर्भावन्त उक्तास्तावन्तोऽपि मूयांसश्चितोऽप्यविका अन्ये बहवोऽपि दिशो विवस्थिते तेषां दिशः परिवश्य स्थितास्तेषामित्यादि ।

इत्ये द्वादशैरुद्राका कच उक्ताः । अथ त्रीणि यजूंष्युच्यन्ते—

नमो रुद्रेभ्य इति । अत्र पृथिव्यादिलोकभेदादिषुभेदाच्च यजुस्त्वयं द्रष्टव्यम् । तद्वैवं पाठः संपद्यते—नमो रुद्रेभ्य इत्युपक्रम्य ये पृथिव्यां येषामन्-
मिषव इत्याद्यो मन्त्रः येऽन्तरिते येषां वात इषव इति द्वितीयो मन्त्रः ये दिवि येषां वर्षमिषव इति तृतीयो मन्त्रः । तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि स्र्वां च समानम् । ये रुद्राः पृथिव्यां वसन्ते तेष्वपि रुद्रेषु येषां रुद्रविशेषाणामन्त्रेष्वेषवो नाणाः,

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

अपथ्यान्मक्षणे प्रवत्यं वाञ्छार्थं चौर्यं कारयित्वा वा यान्हिसन्ति तान्प्रदि
 हितकानां रुद्राणामन्मेषवस्तेभ्यः पृथिव्यां स्थितेभ्योऽन्नाणकेभ्यश्च रुद्रेभ्यो
 नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा अन्तरिक्षे वर्तन्ते तेषामपि मध्ये येषां वात इववस्ती-
 म्नेण वायुना रोगानुत्पाद्य हिंसन्ति तेभ्योऽन्तरिक्षवर्तिभ्यो वातेषुभ्यश्च रुद्रेभ्यो
 नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा दिवि वर्तन्ते तेष्वपि येषां रुद्रविशेषाणां वर्षमेवेषवोऽ-
 तिवृष्टयनावृष्टिभ्यां प्राणिनो हिंसन्ति तेभ्यो दिवि स्थितेभ्यो वर्षेषुभ्यो रुद्रेभ्यो
 नमोऽस्तु । कीदृशो नमस्कार इति स एव विशेष्यते—दश पाचीः, प्राङ्मुखत्वे-
 नाञ्जलिकरणे दशाङ्गुल्यः पागत्रा भवन्ति । एवं दक्षिणादिपूर्वांन्तेषु योष्यम् ।
 ईदृशैरञ्जलिविशेषैस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । ते च रुद्रा नोऽस्मान्मृद्वयन्तु सुख-
 यन्तु । ते च वयं नमस्कृत्य रुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवास्थितमपि द्विष्टः,
 यश्च वैरी नोऽस्मांस्तूष्णीमवास्थातानपि द्वेष्टि तमुभयविषं वैरिणं हे रुद्रा वो
 युष्माकं जन्मे विदारिताम्पे दधामि स्थापयामि ।

तमिममेकादशानुवाकारमकं रुद्रोऽभ्यायं विनियुक्ते—

“ रुद्रो वा एष यदाग्निः स एताहिं जातो यार्हि-सर्वश्रितः स यथा वत्सो
 ज्ञातः स्तनं मेत्सत्येवं वा एष एताहिं भागधेयं मेत्सति तस्मै यदाहुतिं न जुह-
 पादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रायं जुहोति भागधेयेनैवैतः शमयति
 नाऽऽर्तिमाछंत्यध्वर्युनं यजमानः ” [सं० [का० ५ प० ४ अ० ३] इति ।

यस्मिन्काळे चीयमानोऽग्निरशेषचित्तिनिष्ठादनेन सर्वश्रितो भवति, एतस्मि-
 न्काळेऽपमग्निरुत्पन्नो भवति । सोऽपमत्पन्नोऽग्निरेव रुद्र इत्युच्यते । देवः स्व-
 र्कायवामवस्वदाने सति रोदनाद्वा प्राणिनां रोदनहेतुदुःखस्य द्रावणाद्वाऽग्निरेव
 रुद्रः । यथा लोके जातो वत्सस्तदानीमेव स्तनं प्राप्नुमिच्छति, एवमेवैष एत-
 स्मिन्श्रितिसंपूर्तिकाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भागमिच्छति । तस्मा
 अग्नये कस्याश्चिदाहुतेरहोमेऽध्वर्युं यजमानं च भक्षयितुं ध्यायेदाग्निः । अतस्त-
 त्परिहाराय शतरुद्रायं जुहुयात् । शतमित्यपरिमितत्वं लक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा
 यस्मिन्ध्याये-पतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रायः । तेन हेमि सति स्वर्कायमा-
 गेन रुद्रस्य तुष्टत्वाद्भवसुं यजमानो न श्रियते । अथ होमद्रव्यं विधत्ते—

—“ यद्रमाभ्याणां पशूनां पयसा जुहुयाद्मग्नाणां शूक्रुचाऽर्षयेद्यदारण्याना-

(चित्पद्मिहोमोक्तिः)

मारण्याङ्गार्तिष्ठयवाग्वा वा जुहुवाद्गवीशुकववाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्दिनस्ति
नाऽऽरण्यान् ॥ [सं० का० ५ प० ४ अ० ३] इति ।

शुभाऽर्पणैस्तथापेन रोगेण भोजयेत् । अर्विता नारण्यातिताः । गवीशुका
नारण्यागोधूमाः । पसान्तरं विधत्ते—

“अथो सस्वाहुरनाहुतिर्वै अर्विताश्च गवीशुकाभित्पक्षीरेण जुहोत्याग्नेवी
वा एवा यदनाऽऽहुर्यैव जुहोति न ग्राम्यान्पशून्दिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ [सं०
का० ५ प० ४ अ० ३] इति ।

अदनीयं पद्मस्यं तदेवाऽऽहुतियोग्यं, ‘यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तरस्य
देवताः’ इति न्यायात् । अर्विता गवीशुकाश्च मनुष्यैर्नाघन्ते, तस्मादाहुति-
योग्या न भवन्तीत्याहुः पूर्वपक्षोपस्थात्तादूर्ध्वमाहुः । तस्मादुभयं परित्यज्या-
नजाक्षीरेण जुहुयात् । अजाग्न्योरुभयोः पजापतिमुखन्यत्वेन साजात्यादि-
यमजाऽऽग्नेयी । अत आहुतियोग्यैव । अतस्तस्तीरद्वयेण जुहोति । ग्राम्या-
रण्यापयतोः स्वीकारात्तेऽपि पशवो न हिरयन्ते ।

होमसाधनभूतां जुहुमपवदितुं साधनान्तरं विधत्ते—

“अङ्गिरसः तुवर्गं ढोकं यन्तोऽजावां धर्मं प्राप्तिश्चगता घोषन्ती पर्णं
पराऽजिहीत सोऽर्कोऽभवत्तदकंस्याकंत्वनकंपर्णेन जुहोति तयोभित्त्वाम् ॥
[सं० का० ५ प० ४ अ० ३] इति ।

प्रवर्गकाठे महावीरे संततं भूतं क्षीरसहिंघं धर्मस्त्वं धर्मं प्रयाणव्यया अङ्गि-
रसः प्रमादादजायां पक्ष्येणासिञ्चन् । सा घोषन्ती साऽप्यजा तेनोष्वाघृतेन
तप्यमाना पर्णसदृशं स्वकीयं रोमसंघं भूमावपावयत् । त एव रोमसंघातोऽर्कः
प्रसिद्धाकंरूपेण प्रकृतः । अर्चनीयेन पूष्येन प्रवर्गधृतेन तथाभिवेनाजारोमसं-
घातेन चोत्पन्नत्वादस्य स्याद्वरस्याकंनाम संपन्नम् । तेनाकंपर्णेन होमि
सति पर्णक्षीरपौरुमपोरप्यन्यकार्वावारत्तमानयोनिर्बं संपाद्यते । होमकाठे
कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“उदहृतिष्ठञ्जुहोत्येवा वै रुद्रस्य दिक्त्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदन्ने
धरमायामिष्टकार्यां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते ॥ [सं० का० ५
प० ४ अ० ३] इति ।

+स. पुस्तकटिप्पणीकायाद् ‘अजहीयेति पादो भवितुं सु ०ः’ इति वर्तते ।

(चित्वाग्निहोत्रोक्तिः)

अन्यपदेशवार्तिनी चरमेष्टका । सा च सूत्रकारेण दर्शिता—“ उत्तरस्य पक्षस्योत्तरापरस्याः सप्तत्वां विकण्यां स्वयमातृणायाम् ” इति । अग्न्यदेशगतेन होमेन क्रूरामिं रुद्रमन्त्रत एव निःसारयति ।

रुद्राभ्याये होमसाधनं मन्त्रविमर्शं विधत्ते—

“ त्रेधाविमर्कं जुहोति त्रय इमे लोका इमामेव लोकान्तमावद्द्वीपांश्चकरोति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

तत्र त्रेधाविमर्ग एव करणीयः—नमस्ते रुद्रेत्यारम्य सभ्रपातिम्बध्व वो नम इत्यम्बः प्रथमो भ्रगः । नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्यावस्यां चेत्यम्नो द्वितीयो भागः । नमः प्रथरण्याय चेत्यारम्य य एतन्नन्तश्चेत्पृष्ठा त्हितस्त्रुवीयो भागः ।

त्रिष्वभ्याहुतिषु क्रमेण जानुदन्नादिदेशेषु सुग्धारण हस्ताभिनयेन विधत्ते—

“ इत्यग्ने जुहोत्यघेयत्यघैपति त्रय इमे लोका एभ्य एवैवं लोकेभ्यः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यादियजुस्यसाध्यां होमं विधत्ते—

तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट्संपद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

पूर्वोत्तरपक्षमङ्गुष्याऽनुपरिक्रम्य होमं विधत्ते—

“ षडनुपरिक्रमं जुहुयादन्तस्वचारिणः रुद्रं कुर्यादथो स्वत्काहुः कस्यां वाऽह दिशि रुद्रः कस्यां चेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

अनुपरिक्राममनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा यदि जुहुयात्तदानीं तं रुद्रमन्त्र-
रवचारिणमभिक्षेत्रस्य मध्ये पश्चिम चरन्तं कुर्यात् । स च पश्चिष्टः क्रूत्वादुपद्रवं
करोत्येव । तस्मात्परिभ्रमणं न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अथोशब्दः सिद्धागतो-
पक्रमार्थः । अमिज्ञास्त्वेषमाहुः—खलुअहशब्द उपम्यस्त्वपक्षानिराकरणद्योद-
नार्थः । षडुक्ते पूर्वपक्षिणा तन्न मवतीत्यर्थः । अयं रुद्रः सर्वत्र संचरन्कदा
कस्यां दिशि वर्तते कस्यां वा न वर्तत इति को भ्रातुं समर्थः । अतो रुद्रमन्त्रे-
ष्टमनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वेव होतव्यम् । तथा सति परितो यत्र कापि

(चित्तव्यतिहोमोक्तिः)

विषयं कृत्वा चान्तरादेशात्तः पवित्रपापं कृत्वा
कृत्वाः संहरन्तोपमं करोतीत्यर्थः ।

नमो रुद्रेभ्य इत्यदिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते—

“ एता वै देवताः कुबर्मा या उक्तमास्ता यजमानं वाचयति तामिरेवेत्
कुबर्णं लोके गमयति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ३] इति ।

एतेर्पञ्चभिः प्रतिपाद्या या देवताः तन्ति ताः स्वर्गहेतवोऽथ एवोत्तमा अष्ट-
हाः । परममन्त्रप्रतिपाद्यावाद्दोत्तमावन् । ता अन्त्यर्पणानं वाचयेत्प्रतिपादकानि
पञ्चभिः पाठयेदित्यर्थः । तथा तन्ति तामिरेव देवताभिरेनं यजमानं स्वर्गं प्राप्-
यति । अर्कपर्णस्य परिवागदेशं विधत्ते—

“ वै दिव्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्पेद्यः प्रथमः पशुरभिविष्ठति स आर्ति-
पाठति ” [सं० का० ५ प० ४ अं० ३] इति ।

वै पुरुषं यजमानो दिव्यात्तस्य पशूनां संचरमदेशे तदर्कपर्णं परिषजेत् ।
अथपकं पर्णं यः पद्याः प्रथम इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वः सप्तमिजस्य विष्ठति स
भिषेत् । अत्र विनियोगसंमहः—

प्रभे तु पञ्चमे मोक्तः सतुरुत्रापहोवकः ।

सप्तमपतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

अवायोवेत्यन्त एकस्तन्मतीत्यन्त उत्तरः ।

नमो रुद्रेभ्य इत्येष प्राधिपादिभिमेदयः ।

वेधा मिर्वास्ततो होमे षण्मन्त्रा इह कीर्तिताः ॥

अत्र भीर्माता ।

एवमाभ्यापस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

जर्तिलोक्तेश्चतुर्धा किं विकल्पोऽथ पयश्चु(स्तु)ष्टिः ।

विकल्पः पूर्वदम्भेन वाचयेकयात्पयसा सह ॥

अग्नौ भूयते—“ जर्तिलववाग्वा वा जुहुवाद्गवीधुकपवाग्वा वा न माभ्या-
न्गृह्णित्वा न्नाऽऽरपमानयो तस्त्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यज-
कीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाऽऽहुत्यैव जुहोति” इति । जर्तिला आर-
पयविला गवीधुका आरप्यगोभूमास्तयोरुमयोर्विकल्पः भौव एव । अनाहुति-
रिति पूर्वयोः पक्षयोर्द्विविधत्वात्प्रोमाभावस्तुतीयः पक्षः । न चान्तरादि-
धुकपवाग्नाहुतिरवचनेन पर्युदासः संभवति । आहुतिपदान्वितस्य नञ्पदस्य

(परिषेचनाविकर्षणायमिधानम्)

जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात् । पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावेन बोद्धव्यमहणवदिकल्पे माधे ज्ञमः—पयोविधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् । माम्भारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगनीधुकयोरभिहोमं मत्प्राहुतित्वं नास्ति । पयस्तस्य तदस्ति । इत्थं महाभागं पय इति । तस्मादर्थवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निरवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्द्विघातीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्द्विघातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणां वार्ते पर्जस्ये
वरुणस्ये शुष्मे । अद्भ्य ओषधीभ्योः वनस्प-
तिभ्योऽधि संभृतां तां न इपमूर्जं यत्त मरुतः
स* रराणाः॥ अश्म*स्ते छद्मुं ते दुग्च्छतु
यं द्विष्मः । समुद्रस्य त्वाऽवाकयाऽमे परि
ष्ययामसि । पावको अस्मभ्य* शिवो भव ।

हिमस्थं त्वा जरायुणाऽमे फरि व्ययामसि ।
 पावको अस्मभ्यं शिवो भव । उप (१)
 जमस्तु वतसेऽवतरं नदीष्या । अमे पित्तमपाम-
 सि । मण्डूकि ताभिरा गंहि तेमं नो यक्ष्म ।
 पावकवर्णं च क्षिधं छाधि । पावक आ चितय-
 न्त्या कृपा । क्षामंरुरुच उपसो न भानुना ।
 वृधंज यामजेतशस्य नृ रण आ यो घृणे ।
 न तंत्पाणो अजरः । अमे पावक शोचिषा
 मन्द्रयो देव जिह्वया । आ देवात् (२) वक्षि
 यक्षि च । स नः पावक दीदिकोऽमे देवाः
 इहाऽऽ बंह । उप यक्ष हृदिश्च नः । अपा-
 मिदं न्यथमः समुद्रस्थं निवेशनम् । अन्यं ते
 अस्मत्पन्तु ~~देवाः~~ पावको अस्मभ्यं शिवो
 भव । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्व-
 चिषे । अन्यं ते अस्मत्पन्तु हेलकः पावको
 अस्मभ्यं शिवो भव । नृपदे ष्ट (३)
 अप्सुपदे षड्वनसदे वज्रपहिपदे वटसंवविदे
 वट । ये देवा देवानां पक्षियां पक्षियानां
 संवत्सरीणमुप भागमानते । अह्नुवादो हृदिषो
 यज्ञे अस्मिन्स्वयं जुहुष्वं मधुनो युतस्यं । ये
 देवा देवेष्वधि देवत्वमायग्ये ग्रहणः पुरएतारो
 अस्य । येभ्यो नते पवते धाम किं घन न छे
 दिषी न पृथिव्या अधि स्तुष्टु । श्राणदाः (४)

(परिषेचनविकर्षणाद्यभिधानम्)

अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दा वर्चोदा वरिवोदाः ।
 अन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्म-
 भ्यं* शिवो भव । अभिस्तिग्मेन शोचिषा
 यश्चद्विश्वं न्यत्रिणाम् । अमिनो वसते
 रयिम् । सैमाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे यथा
 देवा* आर्यजिष्ठः स्वस्ति । अदंब्यो गोपा
 उत नः परस्पा अभे ह्युमवुत रेवहिंदीहि (५)

(उप देवान्वट्पाणदाश्चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेष्वोऽखिलं जगत् ।

निर्ममे त्महं वन्दे विद्यातर्धिंमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके षष्ठमे हि चितिसंपूर्णमन्तरम् ।

वर्णितो रुद्रहोमोऽथ षष्ठे वाच्याऽग्नि संस्कृतिः ॥

परिषेचनमारभ्य संस्कारा ये चिकीर्षिताः ।

ते षष्ठस्वनुवाकेषु प्रोक्तैः शेषोऽश्वमेधेभ्यः ॥

तत्र अथमानुवाके परिषेचनविकर्षणाद्योऽभिधीयन्ते ।

कल्पः—“ उदकुम्भमादायाभ्यर्युररमन्नूर्जमिति त्रिः प्रक्षिणमग्निं परिषि-
 श्वन्मपेति ” इति । पाठस्तु—

अश्मन्नूर्जमिति । हे मरुतः संरराणाः तन्म्यग्दानशीला भूपमग्न्यादिगता-
 मूर्जं बलहेतुमिवमन्नं नोऽस्मभ्यं भक्तं तं पादयत । कीदृशापिषम्, अरमन्वाषाणे
 पर्वते मेरुविन्ध्यहिमवदादौ वाने प्रवष्टवायौ पर्जन्ये वर्षणक्षमे मौढे मेढे
 वरुणस्य शुभे वरुणसंबन्धिनि चले च शिभियाणामाभितामूर्जे सारमूर्ता,
 तथाऽऽम्भो जलेभ्य ओषधीभ्यो वीहियवादिभ्यो वनस्पतिभ्य उबुम्बरादिभ्यः

सकाशादभिसंभूतामधिकत्वेन सम्पत्संपादिताम् । यदन्नपरमादिष्वाभिरय सारत्वे-
नावातिष्ठते, यच्च जलादिभ्यः संपाद्यते, यदप्यस्माकं बलहेतुस्तथाविधमन्नं
मपच्छ । तमेतं मन्त्रं विनिपुञ्जे—

“ अग्निर्जामिति परि पिञ्चति माजं पत्येवैनमसौ तर्पयत्येष स एनं तुमोऽशु-
ध्वन्नशोचन्नमृधिमल्लोक उप तिष्ठते ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ४] इति ।

एनमग्निं माजयामि शुद्धं करोति । अपि च तर्पयति । स तुप्तोऽग्निः स्वर्ग-
लोके क्षत्वाहारहितः संतापराहितः सन्नेनं पजमानं सेवते । एतद्वेदनं पशंसति—

“ तुप्पति पजवा पशामिधं एवं वेदम् ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ४] इति ।

मन्त्रस्य चतुर्थपाद ऊर्जं मरुत इति पदद्वयस्य तारयं प्रदर्शयति—

“ ता न इवमूर्जं धत्त मरुतः सशराणा इत्याहारं वा ऊर्जानं मरुतोऽन्नमे-
वाव रुचे ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ४] इति ।

ऊर्जलहेतुरन्नमेव, मरुतोऽप्यन्नसंपादकत्वादन्नम् । अत उभयोः पठनादर्जं
प्राप्नोति । कल्पः—“ अग्नेस्ते क्षदम् ते शृगुच्छतिविति त्रिरपरिपिञ्चेन्पति
पर्वपि ” इति । पाठस्तु—

अग्नेस्ते क्षदम्भिति । हेअग्नित्कामिदं तं निष्पादितत्वात्पापशुद्ध-
शान्ते मत्ते क्षत्त्वदीया क्षत्वाद्या मा च ते शुक्त्वदीयः संतापस्तदुभयमपि मं
पेरिण द्विष्णः, अमु द्वेष्यमुच्छतु प्राप्नोतु । अस्य मन्त्रस्य तारयं प्रदर्शयति—

“ अग्नेस्ते क्षदम् ते शृगुच्छतु यं द्विष्ण इत्याह यमेव द्वेषि तस्यैव शुभा
च शुचा चार्पयामि ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ४] इति ।

परिषेचनकाले मद्राक्षणावृत्तिं विवचे—

“ त्रिः परिपिञ्चयति त्रिवृद्धा अभिर्पांवाग्नेवाभिस्वस्य शुचं चाम्भति ”
[सं० का० ५ म० ४ अ० ४] इति । अमेराहवनीयादिक्रमेण त्रिगुणावम् ।

परिषेचनराह्वानान्नदक्षिणावृत्तिं विवचे—

“ त्रिः पुनः पर्वपि पृथं पृथन्ते पृथवा म्भतव क्षतुमिरेदारय शुचं चाम-
यति ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ४] इति ।

+त. पुस्तकालयेभ्यः श्रीपरिषेचनराहितो मद्राक्षिणावृत्तिमिति वाच्ये मरुतं युक्तं इति ।

(परिषेचनाविकर्षणाभिमिधानम्)

पूर्वेण प्रदक्षिणप्रयेण सह षट्संख्यासंपात्तिः ।

कल्पः—“ अवकां वेतसशारतां मण्डूकं च दधिबंधे प्रवक्ष्य समुद्रस्य त्पञ्चाक्येति सप्तभिरष्टभिर्वाग्नें विकर्षति ” इति । तत्र प्रथमा माह—

समुद्रस्य त्वेति । अवका शैवालम् । हेऽग्ने त्वां समुद्रस्यावाकया समुद्र-
संबन्धिना शैवालेन परिव्यपामसि परितः संवृणोमि । उपरिभागे सर्वत्र विकर्षा-
मीत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव । अथ
द्वितीया माह—

हिमस्य त्वेति । हेऽग्ने त्वां हिमस्य शैत्यस्य जरायुणा जरायुवदुत्पात्ति-
स्यानीयेन शैवालेन । शेषं पूर्ववत् । अथ तृतीया माह—

उप ज्मन्नुपेत्ति । हेऽग्ने ज्मा पृथिवी तस्यामुपगतो वर्तसे । तथा वेतसे
षट्जुलक उपगतो वर्तसे । तथा नदीष्व्वा नदीजलेष्वपि अवत्तरमतिशयेन रक्ष-
कत्वं यथा भवति तद्योपागतो वर्तसे । तथा त्वमपां पित्तमासि तेजोऽसि ।

अथ चतुर्थी माह—

मण्डूकि ताभिरिति । हे मण्डूकि मण्डूकजातीये ताभिः समन-
न्तैरौकामिक्रग्भिः सहाऽऽगसागच्छ । सा त्वामिमनेनुष्ठोपमानं नोऽम्दीप्यं
यज्ञं पावकवर्णमभिसमानतेजस्कं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं कृधि कुरु । अथ
पञ्चमी माह—

पावक आ इति । हे मण्डूकि पावकेऽस्मिन्नग्नौ विषयभूते सति चिन्त-
धनेयौ चिन्वानया रूपा रूपया सामर्थ्येन युक्ता सरथा इहाऽऽगच्छ । त्वद्या-
गतायां तत्प्रांमयमग्निः क्षामन्क्षात्रि पृथिव्यां रुरुचे दीप्तिवान् । तत्र दृष्टान्तः—
उर्वतो न मानुना । उषःकालसंबन्धिना प्रकाशेन यथा पदार्था दीप्यन्ते तद्वत् ।

अथ षष्ठी माह—

तूर्वन्न यामन्निति । योऽग्निरेतेशस्य गमनकुण्डलस्याधस्य यामन्निपापके
रणे युद्धे तूर्वन् परबलानि हिंसान्निवाऽऽभूणे नु सर्वतो दीप्यते खलु सोऽग्निर-
जरो जरारहितस्तत्प्राणो न तृष्णायुक्तो न भवति । यथा लोके शीघ्रगमनस्व-
भावमर्थं वामहस्तगवैः खलीनेन दृढं निष्य रणे प्रवर्तमानः पुरुषः परबलान्

(पत्येभ्यश्चिकिर्षणाद्यभिधानम्)

हिस्य स्वयं एवमपममिः मण्डलति न कदाचिञ्जीर्षति, नाप्यसौ नृण्यापुङ्गवः
किन्तु गृह इत्यर्थः । अप सप्तमीमाह—

अग्ने पावकेति । हे पावक शोधक देव द्योतनात्मकाम्ने रोहिषा दीप्ति-
माया मन्त्रया श्रवणया जिह्वया वाचा देवानावक्षि आवह मक्षि यज ।
अथाष्टमीमाह—

स मः पावकेति । हे पावक शोधक दीदिवो दीप्यमानाम्ने नोऽस्मदर्थं
देवानिह कर्मण्यावह, अस्माकमिमं यज्ञं हविशोप देवतपीपि पापय । एतैरष्ट-
मिर्मन्त्रैः ताम्यं विकर्षणं विधत्ते—

“अपो वा एतत्पुष्पं पद्वेततोऽपारः शरोऽवका येतस्य स्वया चावकाभिश्च वि-
कर्षणापो वै शान्ताः शान्ताभिरैवास्प शुचं चामपति ॥ [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ४] इति ।

योऽयं वेतसः सोऽयमपो पुण्यस्थानीयोऽस्तु जायमानत्वात् । याव्यावकोः
लोवात्ताभिधास्ता अपो शरः सारं दध्नी मण्डमिव । तस्मादेताभ्यामपि विक-
र्षेत्, चितेरुपरि नानादिक्षु विविधमेतदुमयपाकर्षोदिर्यर्थः । आपो दाहनिवार-
कावाच्छान्ताः । अप्संबन्धिना मन्त्रवृत्तेन विकर्षणे सति शान्ताभिर्कर्मिरे-
वास्याग्नेः शुचं चामपति ।

पूर्वोक्तमन्त्रवृत्तेन सह मण्डूकस्यापि विकर्षणसाधनत्वं विधत्ते—

“ यो वा अग्निं चितं मथमः पशुरधिक्रामतीशरो वै तत्र शुचा मदहो
मण्डूकेन वि कर्षत्येव वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एव माम्पेऽपु पशु-
हितो नाऽऽरण्येषु तमेव श्वाऽर्षयति ॥ [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

गोमहिषाजादीनां मध्ये यः पशुरिममिष्टकाभिश्चितमग्निं मथमपधिकरुस पादे-
नाऽऽकारयति तं पशुं हेतापेन मन्त्रवृत्तमपमिः मन्त्रवृत्ति । तस्मात्पश्चत्तरेण विक-
र्षणं न कुर्यात्किन्तु मण्डूकेन कुर्यात् । मण्डूकश्च यागयोग्येषु ग्राम्येष्वारण्येषु च
पशुष्वनन्तर्मावाहोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनाप्युपजीव्यो न
भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं संतापेन योजयति ।

तस्मिन्विकर्षणे समुद्रस्य स्वेत्पादीन्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ अहामिर्वि कर्षत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्पावानेवाग्निस्त्व हाच
चामपति ॥ [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

(परिवेचनाविकर्षणावधिधानम्)

सामान्यतो विहिताम्भ्रान्विशेषतो विधत्ते—

“ पावकवतीभिर्ब्रुवै पावकोऽन्नेनैषास्य शुचः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति । पावको अस्मभ्यश्शिषो भवेत्येवं पावकशब्दो वास्यसु वर्तते ताः पावकवत्य इत्यर्थः । ताभिर्विकर्षवत्यनुवर्तते । पावकस्याऽन्नेरश्वत्थनहेतुत्वादन्तरम् ।

कल्पः—“ अपामिदं न्ययनं नमस्ते हरसे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमथिो हति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

अपामिदमिति । इदं चित्याग्निस्थानमपां न्ययनं नियमेन प्राप्तिस्थानं यागद्वाराऽप्यापः प्राप्सन्ते । अत एवापां बहुलत्वात्समुत्स्य निवेशनं गृहस्थानीयम् । तद्रूप हेऽग्ने ते त्वदीया हेतयोऽस्मत्तोऽन्यं विरोधिनं पुरुवं तपन्तु क्लेशयन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शुद्धः शिवः शान्तश्च भव । अथ द्वितीयामाह—

नमस्ते हरसे इति । हेऽग्ने ते तव हरसे रसानां हन्त्रे शोचिषे शोषणहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । किंच, ते त्वार्चिषे पदार्थान्प्रकाशयित्रे तेजसे नमोऽस्तु । अन्यमित्यादि पूर्ववत् । एतन्मन्त्रसाध्यादधिरोहणात्पूर्वमुपान्तप्रतिमोचनं विधत्ते—

“ मृत्युर्वा एष पदग्निर्ब्रह्मण एतन्नृपं यच्छृण्वाजिनं काष्णीं उपानहायुष मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अग्नेर्दाहकत्वान्मृत्युत्वं प्रतिशब्दं, कृष्णाजिनं तु ब्रह्मणो वेदस्य रूपम् । अत एव दीक्षाप्रकरणे समाप्तनायते—“ ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञामातिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठताम् ” इति । कृष्णाजिननिर्मिते उपानहौ काष्णीं, तयोः प्रतिमोके सति वेदेनैव मृत्युरन्तर्हितो भवति ।

उपानद्द्वयस्य प्रतिमोकामतिमोकयोर्दोषसञ्जावादेकस्य एव प्रतिमोकं विधत्ते—
“ अन्तर्मुत्पोर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुपमुञ्चतेऽन्यां गान्तरेष मृत्योर्धत्तेऽन्नाद्याः कृन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

उपयोरन्मप्रतिमोकतया मृत्युवाचः । प्रतिमोकेन मृत्योरन्तर्धानं मृत्युरूपं गाम्यति । अस्ति त्वन्यो दोषः—यथा मृत्योरन्तर्धानमेवमन्नाद्यादप्यन्तर्हितो भवतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतस्तत्परिहारार्थेकामुपानहदुपमुञ्चत इतरां नोपमुञ्चत ।

(परिच्छेदविकर्षणाद्यभिधानम्)

व्या सारमुपमोक्तेन मृत्योरन्तर्धानं भवति । अनुपमोक्तिं चाभ्यासं प्राप्नोति ।
 अत्रानुपमोक्तेरुत्कर्षणं यद्येतेभिरोहणं तदङ्गभूते द्वितीयेऽस्मिन्मध्ये प्रथमार्थस्य
 वाच्यं दर्शयति-“ नमस्ते हरते घोषिष इत्याह नमस्कृत्य हि वर्तमानस्तु-
 वचरन्ति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

लोके हि मोक्षतिशयेन वस्तुमान्भवति ते मृत्या आदौ नमस्कृत्य पश्चाद्-
 वचरन्ति । ततोऽग्रेरप्यत्र नमस्कारो युक्तः । तृतीयपादस्य वाच्यं दर्शयति-

“ अयं ते अस्मत्पशु हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति ”
 [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

तं द्वेष्यमस्यामेः संशयिन योजयति । चतुर्थपादस्य वाच्यं दर्शयति-

“ पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहान् वै पावकोऽभ्यमेवाव रुन्धे ”
 [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अपामिदं मयमामिरमादिमन्त्रसंख्याविशिष्टमङ्गीरोहणं विधत्ते-

“ द्वाभ्यामधि ज्ञायति पातित्तर्यै? [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

ताभ्यामेव विनिष्फुक्ती मन्त्री पुनर्विशेषाकारेण विनिष्फुक्ते-

“ अथस्यवर्तीभ्याः शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अपामिदमित्येवमपशब्दो यथोक्तोऽस्ते उपस्यवर्त्यौ । ताभ्यामभिरोहणे
 सारमितापस्य शान्तिर्भवेति । कल्पः-“ नृपदे वहिति पञ्चमिरुत्तरवेदिषद्भिर्
 स्वयमातृष्णा वा व्याघार्य ” इति । पाठस्तु-

नृपदे वहिति । नृप मनुष्येषु जाठराभिरूपेण सीदतीति नृपत्, तस्मै वहृ-
 विदन्तम् । वाडवत्त्वेणाप्यु सीदतीत्यनुवृत् । दावाभिरूपेण वमे सीदतीति
 वनसत् । आहवनीयादिरूपेण वहिषि यज्ञ सीदतीति वहिषत् । आदिरूपेण
 हृदये विन्दते समत इति सुवर्त् । एताभ्यामन्विनिष्फुक्ते-

“ नृपदे वहिति व्याघारयति पशुकर्याऽऽहृष्या पशुसुखमा रमते ” [सं०
 का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

पञ्चतल्पोपेतयाऽऽहृष्या यज्ञे मुल्यमङ्गमुपकाशयन्भवति ।

अथ दक्षिणमंसमुत्तरां श्रोणिभिरयादिकं वक्रावं विधत्ते-

“ अङ्गमा व्याघारयति तस्मादङ्गमा पशुबोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठिये ”

[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

(परिचयविद्वेषणाद्यभिधानम्)

मन्त्रगतं वट्शब्दं प्रशंसति—

“यद्वट्कुर्वांघातयामाऽस्य वपट्कारः स्याद्यन्वा वपट्कुर्वांघातः सति यज्ञः हन्युर्बद्धित्याह परोक्षमेव वपट्करोति नास्य यातयामा वपट्कारो भवति न यज्ञः रक्षाः सति घ्नन्ति” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

एतच्च वाक्यं सं ते वायुर्वातरिश्वा दधात्विति मन्त्रे तस्मै च देवे वपट्कस्तु तुम्भमित्यस्य पदस्य व्याख्यानरूपत्वं ब्राह्मणेभ्योदाहृत्य सम्यग्ब्रूवतम् ।

कलः—“ये देवा देवानामिति द्वाभ्यामनुपरिचारं दध्ना मधुभिर्भेज इमं-
मुमुष्टिनाजर्षी व्यवोक्षति” इति । तत्र मथ्यमापाह—

ये देवा देवानामिति । द्विपिवा देवाः—हविर्भुंज इन्द्रवरुणादयः शरीरनि-
र्वाहकः प्राणात्मकाः प्राणावानादयश्च । इत्येवन्तीति व्युत्पत्तिरुभयत्रापि संभवति ।
उंमयेऽप्येते यज्ञिषाः । तत्रेन्द्रादयो देवा यज्ञेन पूज्यत्वाद्यज्ञिषाः । प्राणादयस्तु
यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञिषाः । एवं सति यज्ञिषानामिन्द्रादीनां देवानां संवत्सरेणः
प्राणरूपा ये यज्ञिषानां (स्ते) संवत्सरेण संवत्सरेण साभ्यं चित्वाभिर्माणं मजनी-
यमुपासते सेवन्ते प्राणाद्य अहुतादः । हुतं स्वाहाकारेण समर्पितमदन्तीति हुताद्
इन्द्रादयस्तद्विपरीतत्वात्प्राणा अहुतादः । तथाविधा हे प्राणा अस्मिन्यज्ञे हवि-
षोऽस्मामिर्हृषमानस्य मधुभ्यो मधुरस्य [घृतस्य] भागं स्वयं जुहुष्वं मदीयेन
स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वी कुरुत । अथ द्वितीयमुदाह—

ये देवा देवेष्विति । ये प्राणा देवेष्वेन्द्रादिष्वप्यपि अधिष्ठातृत्वेन देवत्व-
मायन्प्राणाः प्राणैरभिष्टिता एवेन्द्रादिपिग्रहा व्यवहरन्तीत्यर्थः । किञ्च ये प्राणा
अस्य ब्रह्मणश्चीयमानस्याभ्येः परिवृद्धस्य पुरश्नारः पुरतो गन्तारो निर्वाहका
इत्यर्थः । न खलु प्राणैर्दिन्द्र चरिमानोऽग्निर्वोढुं शक्यते । किञ्च येभ्य ऋदे
मान्विना किञ्चन धाम विशां नं पश्यते न शुद्धं भवति, ते प्राणरूपा देवा दिवो
न दिव्यपि न विष्टन्ति, पृथिव्यां न भूभाषिषि न विष्टन्ति, किं तर्हि स्नुषु पर्वत-
सानुसदशेषु शरीरगतचक्षुराङ्गिगोष्ठकेष्वाभित्त्र वर्तन्ते ।

एतन्मन्त्रद्वयं विनियुञ्जे—

“हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽप्ये तानमिदिद्वोमपान्धीणावि मे
देवा देवानामिति दध्ना मधुभिर्भेजायोसति हुतादभ्ये देवानहुतादश्च यज-

मानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति दम्भैव हुतादः प्रीणाति मधुनाऽहुतादो
ग्राह्यं वा एतदर्थं यदध्वारण्यं मधु यद्वा मधुमिधेणायोक्षारयुमपरयावज्ज्ये ”

[सं० का० ५ प० ४ अ० ५] इति ।

हुताद इन्द्रादयोऽहुतादः प्राणाः । तानुभयानपि, देवानयमग्निप्रिणीज-
पितृमहति । अतो मधुमिधेण दध्नाऽवोक्षणं कुर्यात् । तेन चोमये पीताः
सन्तो यजमानमपि प्रीणयन्ति । तत्रापीन्द्रादीनां दध्ना प्रीतिः, प्राणानां
मधुना प्रीतिः । किंच, दध्नो याम्यारयान्मधुनाऽऽरण्यत्वाद्दध्नामयोक्षणे
त्वारयुमपपि साहितं भवति । अवोक्षणसाधनं पौडदंष्ट्रादि विधत्ते—

“ सुसृष्टिनाऽवोक्षाति प्राजापत्यो वे सुसृष्टिः, सयोनित्वाप ” [सं० का०
५ प० ४ अ० ५] इति ।

गुरुः स्थूलो दंष्ट्रमृष्टिः । तस्य प्रजापतिव-मौडरवारप्राजापत्यत्वम् ।
अतस्तेनावोक्षणं, सयोनित्वाप भवति । अग्निरपि प्रजापतिनोत्पादितरवारप्राजापत्यः
हेन समानयोमित्वम् । मन्त्रदित्वं पशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्ये ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ५] इति ।

अवोक्षणकाले परितो भ्रमणं विधत्ते—

“ अनुपरिचारमवोक्षत्यपरिवर्गमेवेनाऽप्रीणाति ” [सं० का० ५ प० ४
अ० ५] इति ।

अनुपरिचारमनुक्रमेण परितश्चरित्वाऽपरिवर्गमेवाग्न्यवयवेषु कस्यापि वर्जन-
कृतिवैधानान्मवयवा-प्रीणाति ।

कल्पः—“ प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोक्ष ” इति । पाठस्तु—

प्राणदा अपानदा इति । यजमानाय प्राणं ददातीति प्राणदाः । प्राणं
सुस्थिरं करोतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वर्षो बलं, वरिषः प्र(पू)जा ।
आग्निप्रियादि पूर्ववत् ।

प्राणादिदानप्रसक्तिपूर्वकं मन्त्रं व्याचष्टे—

“ वि वा एव प्राणैः प्रजया पशुभिर्कृते योऽग्निं विन्दन्नधिक्रामाति
प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवाऽऽत्म-धत्ते वर्चोदा परिवोदा इत्याह प्रजा वे
वर्चः पशवो वरिवः प्रजामेव पशुनात्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ५] इति ।

यो यजमानोऽग्निमयनकृतेऽग्निमदिरोद्धवेषु प्राणादिभिर्विपुज्यते । अवः
प्राणादिदानं प्राग्भूयति नन्वः पश्यते । तत्र पूर्वभागेऽ(ग) प्राणादीन्स्वात्प्रा-
णादीन्

(पविचनाविर्घ्णायभिधानम्)

तुस्थितान्करोति । उत्तरभागेन(ण) बलवाचिना वचःशब्देन पुत्रपौत्रादि-
रूपाः प्रजा उपलक्षिताः । तास्तु हि ततीषु व्यवहर्तुं प्रचलत्वात् । पूजावाचिना
वरिवःशब्देन पशव उपलक्षिताः । तेषु सतसु क्षीरादिसंपत्त्या पूज्यो भवति ।

“कल्पः—“ आमिस्तिग्मेनेति द्वाभ्यामग्रयेऽनीकवत एकामाहुर्ते हुत्वा ”
इति । तत्र मथयामाह—

अमिस्तिग्मेनेति । अयं चीयमानोऽमिस्तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णया श्वात्त-
याऽग्निं राक्षसादिं विश्वं सर्वं विरोधिर्न नियन्तन्नियमयतु । विनाशयतिवत्यर्थः ।
अन्नमदनशीलं चाबकमनिष्टं तदस्यास्तीरपत्री तं विनाशयतु । किंचायमग्निर्नोऽ-
स्मदर्थं रथिं धनं वंसते वस्तितुं संभाजयितुमिच्छतु । अथ द्वितीयायाह—

सैनाऽनीकेनेति । हेऽग्ने त त्वं द्युमदीन्मानमुत्तापि च रेवद्रहुधनपुत्रं
गृहक्षेवादिकं दिदीहि प्रकाशय । कीदृशस्त्वम्, एनाऽनीकेन सुविदत्रोऽनेन
श्वालासमूहेन सुष्ठु वेदिता, अस्मे देवान्यष्टाऽस्मदर्थं देवानुद्दिश्य यागनिष्पा-
दकः, स्वस्ति विघ्नराहित्यं यथा भवति तथाऽऽयजिष्ठोऽतिशयेन कृत्स्नपागसमा-
धिकारी, अदन्वः केनाप्यहिंसितः, गोषा मन्वस्य गोषा, उतापि च नोऽस्माकं
परस्या श्वापि शयेन पाळयिता । अत्र विनिमोगसंग्रहः—

बृष्टे पश्वानुवाकाः स्पुरभिर्शेषस्ततः परे ।

चत्वारो सश्वमेवार्था अरमेति परिपिञ्चति ॥

अरमंस्ते प्रतिपरोति समुद्रेत्यग्निमष्टभिः ।

विकर्षेदित्यपां द्वाभ्यामारोहति चिदिं नुरत् ॥

— व्याघारः पश्वमिष्ये दे द्वाभ्यामग्निमवोक्षति ।

पाजदा अबल्लामिस्तिग्मेनेत्याहुतिद्वयम् ॥

मथमे त्वमुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिरीरि(तिः स्थि)ताः ॥

अत्र मीमाता ।

नववाश्यायस्य मथमपादे चिन्तितम्—

विकर्षमोक्षणे कार्ये मतीष्टकमुषेकवा ।

आघोऽवयव्यनरयेन मेवं मुदेत्तमरवतः ॥

“ इष्टकांभिरग्निं चिनुते ” इति श्रूयते । तत्रेदमात्रापदे—“ मण्डूकनाग्निं
विकर्षन्ति । वेनंतशासना चाबकामिभ्याग्निं विकर्षन्ति । हिरण्यशकृत्तहस्तेज्याग्निं

पोक्षति ११ इति । शास्त्राग्रे मण्डूकं चद्रव्या तेन विकर्षतीत्यर्थः । ते च विकर्षणपोक्षणे प्रतीष्टकं कर्तव्ये । कुपः । विनाम्य इष्टकाम्यः पृथगग्निशब्दाथस्य करपक्षिद्रव्यविद्रव्यस्याभावादिति चेन्नैवम् । उाहितामेरिष्टकाभिः संपुक्त्स्य मदेशस्यावयविद्रव्यत्वात् । तस्य चाग्न्याधारत्वेनाग्निशब्दाथत्वम् । तस्माद्गमे-
रेकत्वात्सकृदेव विकर्षणपोक्षणे कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठपपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।
य इमा विश्वा भुव्नानि ब्रह्मदृष्टिर्होतां
निपसादां पिता नः । स आशिषा द्रविणमि-
च्छमानः परमच्छदो वर आ विविश । विश्व-
कर्मा मनसा यद्विहाया धाता विधाता पर-
मोत सृष्टक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति
यत्र सप्तर्षीन्पर एकमाहुः । यो नः पिता
जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सज्ज-
जानं (१) । यो देवानां नामधा एक एव
तस्य संप्रश्रं भुवना यन्त्यन्या । त आऽयंजन्त
द्रविणस्य समस्मा ऋषयः पूर्वं जरितारो न
भूना । असूतां सूतां रजसो विमाने ये भूतानि
समकृण्वन्निमानि । न तं विदाथ य इदं जजा-
नान्यद्गुण्माकमन्तरं भवाति । नीहारेण प्रा-
वृता जरण्या चाऽऽहुः उक्थशासंश्वरन्ति ।

(सूक्तभ्यां होमाभिधानम्)

परो दिवा पर एना (२) पृथिव्या परो देव-
भिरसुरैर्गुहा यत् । कः स्विद्भ्रं प्रथमं दध
आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे । तमि-
द्भ्रं प्रथमं दध आपो यत्र देवाः समगच्छन्त
विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमपितं यस्मिन्निदं
विश्वं भुवममधि श्रितम् । विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट
देव आदिद्वन्द्वो अभवद्द्वितीयः । तृतीयः
पिता जनितौषधीनाम् (३) अपां मर्भं
व्यदधात्पुरुत्रा । चक्षुषः पिता मनसा हि
धीरो घृतमेने अजनन्नभ्रमाने । यदेदन्ता
अददहन्त पूर्वं आदिद्यावापृथिवी अप्रथे-
ताम् । विश्वतश्चक्षुरु विश्वतोमृत्वा विश्वतो-
हस्त उत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां नमति
सं पतत्रैद्यावापृथिवी जनयन्देव एकः । किं
स्विदामीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्किमा-
सीत् । यदी भूमिं जनयन् (४) विश्वकर्मा
वि द्यामौर्णोमहिना विश्वचक्षाः । किं स्विद्वनं
क उ स वृक्ष आमिद्यतो द्यावापृथिवी निष्ट-
तक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेद् तद्यद्व्य-
तिष्ठद्भुवनानि धारयन् । या ते धामानि पर-
माणि याऽवमा या मध्यमा विश्वकर्मजुतेमा ।
शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं
यजस्व तनुवं जपाणः । वाचस्पतिं विश्वकर्मा-

णभूतये (५) मनोयुजं वाजे अथा हुवेम ।
 स नो नेदिष्ठा हवनानि जोषते विश्वशीभूरवसे
 साधुकर्मा । विश्वकर्मन्हृषिषा वावृधानः स्वयं
 र्थजस्व तनुवं जुषाणः । मुह्यन्वव्ये अमितः
 सपत्ना इहास्मार्कं मघर्वा मूरिरस्तु ।
 विश्वकर्मन्हृषिषा वर्धनेन ज्ञातारमिन्द्रमळणो-
 रवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमम्रो
 विह्वयो यथाऽसत् । समुद्रार्थं वयुनाय सि-
 न्धुना पतये नमः । नदीनां सर्वाणां पित्रे
 जुहुता विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं हविः(६)॥
 (जजानेनोवंधीनां भूमिं जनयन्नुतये नमो नवं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां चतुर्थाष्टके
 षष्ठमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

षष्ठमानुवाके परिवेचनादिकमुक्तम् । अथ द्वितीयानुवाके सूक्ताभ्यां होमा
 चक्षते । कल्पः—“ बोहनागृहीतेन सुचं पूरयित्वा वैश्वकर्मणानि जुहोति य इषा
 विश्वा भुवनानि जुह्ववचक्षुषः पिता मनसा हि धीर इति नानासूक्ताभ्यां द्वे
 ऋद्धिरी ये कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुष्येतेत्येकैकं तस्येत्युक्तम् ” इति ।

तत्र षष्ठमश्लोके षष्ठमामृचमाह—य इमा विश्वेति ।

ये विश्वकर्मा परमेधर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्पत्पत्काळे पृथिव्यादी-
 निमान्तर्वाङ्मोकान्स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्संहरन्त्परितीन्द्रियवृष्टा सर्वज्ञो होता
 संतारोहोमेकर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निवताद स्वयं स्थितवान्, मळप-
 काळे माते तानि तर्वाङ्मोकान्तं हत्यास्माकमपि संहतां पुनः स्रष्टा च सन्त-

(सूक्तान्यां होमाग्निधानम्)

वैश्वोष्मं परमेभरः स्वयमेक एवाऽऽनीत् । अत एव सर्वा अप्युपनिषद् एव-
माहुः—“ आत्मा वा इदमेक एवाम् आत्मीयान्परिक्रियन् विवस्वदेव सोम्ये-
वमत्र जज्ञीत् । एकमेवाद्वितीयम् ” इत्याद्याः । त तादृशः परमेभर आग्निवा
वैश्व इति प्रजापेयेत्येवत्तरया पुनःसित्तुस्तया इविणमिच्छमानो भनोपलक्षितं
जगद्भोगमपेक्षमाणः परमच्छद्ः परमं स्वकीयमेवाद्वितीयं परमार्थरूपमावृण्वन्पर-
स्तेन तुष्टे शरीरमध्यवर्तिनि पुण्डरीकस्थान आविवेश जीवत्त्वेण प्रविष्टः ।
एवञ्च सर्वभूतनिषयात्मात्म्—“ सोऽह्नामपत । बहु स्यां प्रजापेयेति । त तपोऽ-
बन्धुव । त तपस्वपरा । इदं सर्वमनुष्ठान । यदिदं किञ्च । तत्तुष्टुवा । वदेवा-
नुपाविशात् ” इति । एवमस्या अप्युपनिषद् उदाहरायाः । अथ द्वितीयामृचवाह—

विश्वकर्मा भूमेति । विश्वविषयाणि कर्माणि तृष्टिभित्तिसंहारत्वादि
वस्तुज्ञौ विश्वकर्मा । तस्य च तेषु कर्मसु सत्यत्वात् एव नाधनं तत्संकल्प-
त्वात् । यद्यत्मादयं मनसा संकल्पमात्रेण विश्वकर्मा तस्मात्प्राता विनाता विहाया
इति शोचते । धातोत्पादकः । विधाता पोषकः । विशेषेण जहाति परित्यजतीति
विहायाः । संहर्तेत्यर्थः । अतापि अत एव परमा परमः सर्वेश्व जल्लुष्टः सम्प-
कृतवतीति संदंक्तवैज्ञ इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्परि परस्मिन्नीधरे तत्रर्षिनिकेमाहुः,
न एवे मरीच्यपिपमुस्ताः सप्तवयो विविधा दृश्यन्ते ते सर्वे तुष्टेः पाण्डर-
स्मिन्नेकीमुता इति वेदान्तपारगा आहुः । त च परमेभरस्तेषां तत्रर्षिमृवी-
नामिष्टान्पेक्षितानि स्थानानीवा स्वेच्छामात्रेण संपादयतीति । तेन च ते मह-
र्षयो ह्यप्यग्नि । अथ तृतीयामृचवाह—

यो नः पितेति । यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालयिता न केवलं पाठक
अतादृकोऽपि । किमनेनास्माकमुतादक इति संकोचन, यो विधाता सर्वस्य
जगत अतादृको यो विश्वकर्मा नोऽस्माकम् पालनां सृष्टवंमानमिदं भोग्यजातं तवो
जगत् सदेव सोम्येतिभृत्यत्वात्स्वस्वत्त्वाद्गुत्वाद्युपामात् । यश्च विश्वकर्मा देवानां
नामथाः स्वयमेव सर्वदेवत्त्वेणाऽऽविभूषेन्द्रामिश्रादिदेवतामानानि धारयति । अत
एवान्वयाऽऽज्ञातम्—“ इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरु-
त्मान् । एकं तद्विमा बहुधा वदन्परि ममं मातरिभानमाहुः ” इति । अत
एव बहुनां देवानां नामानि धारयन्नपि वस्तुतः स्वयमेक एव, तं विश्वकर्माणं

(सूक्तान्यां होमाभिधानम्)

परमेश्वरमया भुवना तस्मादप्यामि सृष्टानि तत्राणि भुवनानि संपन्नं यथा
मवाव यथा यन्ति मलयकाल एकत्वं प्राप्नुवन्ति । एकीभावयुक्ते मलयं क
इंश्वरः कालं भुवनानोरपेवं मभ्रः संपधारणं प्रवर्तते । विभागाभावेन आयनामि-
श्रंज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ चतुर्थीसृष्टमाह-

त आऽयजन्तेति । पूर्वोदाहृतेन विश्वकर्मणा मध्यममत्वादिता ये सृष्टार
इमानि भूतानि सर्वानेताम्प्राणिनः तमलुषदन्तम्यगुत्पादितवन्तः, ते पूर्वं सृष्टा-
रोऽपि सृष्टाय जगते द्राघेणं धनत्वं मोग्यत्वं समायजन्त सम्यक्तेवादित-
वन्तः । कीदृशास्ते, ऋषयोऽतीन्द्रवद्रुष्टारः । सर्वज्ञा इत्यर्थः । भूना पारितारो
न भूना स्वकीयेन महत्त्वेन कदाचिदपि जीर्णो न भवन्ति । कीदृशानि भूतानि,
असृष्टाऽसृष्टिः प्राणैरोरितानि प्राणयुक्ताणोरप्यर्थः । तथा रजसो विमाने सृष्टा
रज्जनात्मकस्य विशेषणं प्राप्तिर्त्वा स्वस्वकर्माभिः सृष्ट्वा पेरितानि । अथ पञ्चमी-
सृष्टमाह-

न तं विदायेति । यो विश्वकर्मणं जनामोत्पादितवर्तत विश्वकर्माणं न
विदाथ तेन सृष्टा ह जीवा युवं न जानोथ । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिदमेवं
कर्मोऽपि कर्ममात्मानं विश्वकर्माणं जानाम इति यद्युच्येत तदसत् । न सङ्गमाय-
मगम्यं जीवत्त्वं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य, किन्तु युष्माकमहमत्ययगम्यादात्त-
रिक्तं सर्ववदान्तवैद्यमोक्षवरत्वं भवति विद्यते । तथाऽपि जीवत्त्ववक्रुतो न
जानीम इति चेत् । मोहारेण पादता भवन्तो मोहारेणदृशेमाज्ञानेनाऽऽब्रुवन्त्याज
जानीमि । यथा मोहारे नान्यन्ममत्तन् । दृष्टेरावरकत्वात् । नाप्यपरमं तन् ।
काष्ठपाषाणादिरूपान्तरं संयज्जमयोग्यत्वात् । एवमज्ञानमपि ज्ञानान्तमसदीश्वर-
वत्त्वावरकत्वात् । नापि सद्ब्रह्ममात्रनिवृत्त्यत्वात् । ईदृशानानिर्वचनीयेनाज्ञानेन
अवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृता । न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किन्तु जल्प्या
च देवोऽहं मनुष्योऽहं ममेदं क्षेत्रमित्याद्यन्तजन्तवराद्य । किंचासुतपः, असुतु
तुष्यन्तीत्यसुतपः, केनापि प्रकारेण प्राणान्धोवपित्वा तावतेव तूष्पन्ति भवन्ती
न तु परमेश्वरत्वं विचारायतुं प्रवर्तन्ते । न केवलमिह लोके मोग्यवत्त्वमिदं
किंतु कथशातः परल्लोकेऽपि मोगं संपादयितुं नानाविधेषु यज्ञेषु कथानि शास्त्राणि
शान्तनीरयुक्तशातः । तादृशा भूत्वा भवन्तश्चरन्ति, ऐहिकामुष्पिकमोगे सर्वदा
प्रवर्तन्ते । तस्मादज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतीं नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ।

(सूक्ताभ्यां होमाभिपालम्)

अथ पथीमृचमाह—

परो दिवेति । यदश्वरत्नं गुहा हृदयमुण्डरीके गूढे दिवा परो द्युलो-
कादपि दूरे तिष्ठति, एता पृथिव्या परोऽस्पाः पृथिव्या अपि दूरे तिष्ठति,
देवेभिरसुरैः परो देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च दूरे तिष्ठति । तकारान्तः परःशब्दो दूरवापी ।
दूरत्वं नाम विडक्षणत्वम् । सर्वजगद्विडक्षणत्वाद्गुरुशास्त्रमुखैर्ज्ञायत इत्यर्थः ।
किञ्च यत्र यस्मिन्गर्भे विश्वे सर्वेऽपि देवाः समगच्छन्त संगताः संभूय वर्तन्ते,
तं कंस्विद्गर्भमापः प्रथमं दध्ने । आद्भिः पूर्वं धुने गर्भे देवमनुष्यादयः सर्वे
प्राणिनो वर्तन्त इत्येवं शास्त्रमस्तिद्धिः । सोऽपि गर्भः क इति न ज्ञायते । यदा
स्थूलोऽप्ययं जगदावारो न ज्ञातस्तदाऽऽप्यन्तसूक्ष्मनत्वं न ज्ञायत इति किमु
वक्तव्यमित्यामिषायः । अथ समभिमृचमाह—

तमिद्धर्भं प्रथममिति । इदानीं गुरुशास्त्रानुशासनोपेतेषु पुरुषेषु विद्यमानस्तु-
तिरनयाऽपिधीयते—यत्र यस्मिन्ब्रह्माण्डगर्भे विश्वे देवाः समगच्छन्त तमिच्छमेव
गर्भमापः प्रथमं दध्ने धृतवत्यः । तद्धारणप्रकार एव स्पष्टी क्रियते—अजस्रं
जन्मराहितस्य परमेश्वरत्वस्य नामो नाभिस्थानीये स्वरूपमध्य एकं किञ्चिद्बी-
जमर्ध्वरिपितमाधिकत्वेन स्थापितं यस्मिन्बीज इदं विश्वं सर्वमपि भुवनमभिधितम्-
धिकत्वेन स्थापितं तद्धीजमर्ध्वरिपितम् । तथा च स्पर्धते—

अप एव ससर्जाऽऽहौ तासु र्वायस्रवासृजत् ।

तदण्डममवध्वैमं कोटिसूर्धसर्धमभम् ॥ इति ।

अथाष्टममृचमाह—

विश्वकर्मेति । ब्रह्माण्डगतानामुत्तिरुच्यन्ते—अण्डमध्वे प्रथमं विश्वकर्मा
द्वर्तितयगादिविश्वमेदस्य कर्ता सत्यलोकनिवासी चतुर्मुखो देवोऽजनिष्टोत्पन्नः ।
आदिद्वन्द्वरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वोऽभवदुत्पन्नः । तत्र ऊर्ध्वगोपधर्निर्-
पिता पात्तको जनितोऽत्राङ्कः शोभः पूर्वोऽक्षयपिण्डमा तृतीयोऽभवत् । तदे-
वमर्षा गर्भं ब्रह्माण्डं परमेश्वरः पुरुषा ब्रह्मणाद्ब्रह्मा व्यक्तं छतवान् । इत्यमेकं
सूक्तं समाप्तम् । अथ द्वितीयसूक्ते मध्यमामृचमाह—

चक्षुषः पितेति । चक्षुषश्शरदेः पाणसमुद्रावस्य पितोऽपाङ्को धीरो
धर्मवान् । मनसा स्वच्छमा वृत्तं धृतवत्याभिन्नसुभोगसाधनभूते एने धावापु-

+ अत्र सर्वपुस्तकेषु 'जनिता य उपाङ्कः' इति पठो वर्तते । स न युक्तः ।

(सूक्तान्यां होमामिधानम्)

धिष्यो परमेश्वरानुष्मयेन नन्वपाने नमनोपने अपनदुशादितवान् । पर्येद्यैव
पूर्वं मथमा अन्ता अननपुत्राभेष्टावन्तश्चक्षुरादिमाणा अदर्हन्त दृष्टा अमवन् ।
आदिदनन्तरमेव यावापुष्टिर्षी अपथेता यावापुष्टिष्यो विस्तृते अमृतान् । अथ
द्वितीयामुच्यते—

विश्वतश्चक्षुरिति । चक्षुरादिमाणानां यावापुष्टिष्योभोत्पनेत्सर्वं विश्वत-
परः परमेश्वर एवं मातते । कथमिति तदुच्यते—विश्वतः सर्वतश्चक्षुषि यस्यासौ
विश्वतश्चक्षुः । परमेश्वरस्य सर्वमाणवात्मकराजस्य प्राणिनो ये चक्षुर्षी ते तदु-
पाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्रास्य चक्षुषि संपद्यन्ते । एवं मुखहरतपादेन्द्रि-
योजनीयम् । स तादृश एको देवो यावापुष्टिर्षी अनयन्वाहुभ्यां वाहुस्यानी-
याभ्यां धर्माधिमाभ्यां निमित्तकारणाभ्यां गन्तवति जगत्सर्वं सम्पूजयति स्वाधीनं
करोति । तथा पतनैः पतनशीलैरभिरैः पञ्चमूर्तेरुपादानकारणैः संतमसि
जगत्स्वाधीनं करोति । अथ तृतीयामुच्यते—

किञ्चिद्विद्वत्सिद्धिर्वा । लोके हि विकीर्णः कृत्वातो वृक्षादिकं किञ्चि-
त्स्थानमभिष्टाय मुद्गन्व्येण चक्रादित्पैरुपकरणसाधनैर्वर्तं निष्पादयति । ईश्वरस्य
निरपेक्षत्वात्सर्वमत्राऽऽक्षिप्यते—यावापुष्टिष्योऽनुपादानवेद्यापामिधरस्याभिष्टानं नि-
वासस्थानं किञ्चिद्विद्वत्सिद्धिर्नामाभूत् किञ्चिद्विद्यर्थः । तथाऽऽरम्भं कृतमस्ति-
रिक्तासीत् । आरम्भतेऽनेनेत्यारम्भशुभादानकारणं, तद्वि कृतमङ्गलेत् । नहि
यावापुष्टिष्यो जन्मभित्तुं सपर्यं किञ्चिदुपादानं संभवति । तथा दण्डचक्रादि-
यन्निमित्तमपि किमासीत् किञ्चित्तंभवतीत्यर्थः । विश्वतः सर्वतश्च विश्व-
कर्मा यदि परिमन्काळे भूर्नि भूलोकं अनयन्तर्षे परिमन्काळे हि महिना
महिभूने साधनान्तरं विनेव विशेषेण यामोर्जात्सुष्टा यावापुष्टिष्यायाश्चादि-
तवान् । अचिरपश्चात्किञ्च परमेश्वरः । अथ चतुर्थामुच्यते—

किञ्चिद्विद्वन्मिति । लोके हि पौष्टं मातादं निर्यपण्यः कस्मिन्चित्पौष्टे
वने कञ्चिन्महान्त वृक्षं छिन्वा तक्षणदिना कष्टेः मातादमुष्यैस्तरं संपादयति ।
इह तु परमेश्वरो जगत्सृष्टिं यतो यस्यादनाद्यं नक्षमादाय यावापुष्टिर्षी निष्क-
स्तक्षणेन यावापुष्टिष्यो निष्पादितवास्तद्वनं किञ्चित्किनाम स्वान् किञ्चि-
द्वनं संभवति । तथा क अ स पुत्रस्तादृशः स पौष्टवृक्षोऽपि कः स्वान् कश्चि-

(सूक्ताभ्यां होमाभिधानम्)

त्संभवति । हे मनीषिणो विद्वांसो मनसा स्वकीयेन विचिन्त्य पृच्छतेदिदं सर्वं पृच्छतैव । किंचेश्वरो भुवनानि धारयन्त्यदभ्यतिष्ठद्यत्स्थानमधिष्ठितवांस्तदपि सर्वथा पृच्छत । एतस्य धर्मस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्राह्मणग्रन्थे सूक्तप्रपाठके ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीदित्येतस्यामृच्यप्राप्तम् । स्वरूपव्यतिरिक्तवस्त्वादिनिरपेक्षत्वमेवास्योत्तरस्याभिप्रायः अतोऽत्रापि किंस्विद्वनमित्याद्याक्षेपपरत्वेनैव योजितम् । पृच्छतेदित्यस्याप्यप्यभिप्रायः—भवद्भिः पृष्टेऽपि निरपेक्षत्वमेवाभिज्ञा वादिष्यन्तीति । अथ पशुमृचमाह—

या ते धामानिति । हे विश्वकर्मस्ते त्वदीयानि परमाणि यानि धामान्युत्कृष्टानि सन्ति, यानि मभ्यमान्यवमानि च धामानि स्थानानि सन्ति, वानिमानि सर्वाणि स्थानानि सस्त्रिभ्यः सस्त्रिवत्प्रियेभ्यो हविषि हविष्प्रदाननिमित्तं शिक्षोऽपुदिश । हे स्वधावः स्वधोपलाक्षितहाविर्लक्षणान्त्रयविश्वकर्मस्तनुवं जुषाणो यजमानशरीरं सेवमानः स्वयं यजस्व त्वदनुग्रहमन्तरेण को वाऽभ्यो यष्टुं शक इत्यर्थः । अथ पशुमृचमाह—

वाचस्पतिमिति । विश्वकर्माणं परमेश्वरमद्यास्मिद्भिन्ने वाजेऽन्वे निमित्तभूते सति ऋतये भक्षणाय हुवेमाऽऽह्वयाम । कीदृशं विश्वकर्माणम्, वाचस्पतिमन्त्ररूपाया वाचः पालकं कर्मण्यस्मन्मनसो योजयितारम् । स विश्वकर्माणोऽस्मदीयानि नेदिष्ठान्यत्यन्तसमीपवर्तीनि हवनानि हवींष्याह्वानानि वा जोषते सेवते । किमर्थम्, अव्येऽस्मान्किं राक्षतुम् । कीदृशः सः, विश्वशंभूः सर्वस्मिञ्जगति सुखस्य भावयिता साधुकर्माण्यस्मदनुकूलोऽपारवान् ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

विश्वकर्ममिति । हे विश्वकर्मन्जस्मदीयेन हविषा वावृत्तानोऽविशयेन वर्धमानस्तनुवं जुषाणः शरीरं स्वकीवर्णः त्वयं यजस्व, अस्मत्तोऽन्वे सपत्ना इह कर्मणि मुह्यन्तु भ्रान्ता भवन्तु । अस्माकं तु मघवाऽन्नयुक्तः त्तिर्विद्वान्पुत्रोऽस्तु ।

अथाष्टमीमृचमाह—

विश्वकर्मन्हविषेति । हे विश्वकर्मन्जस्मदीयेन हविषा त्वं वर्धनेन युक्त इमं यजमानं श्रावणमन्त्रेणां रक्षकमिन्द्रं परमेश्वर्योपेतवभ्यं केनापि हिंसितुमशक्यमन्नजोः कुरु । तस्मै यजमानाय पूर्वाविशो वृद्ध्या वितत्यमानाः प्रजाः सपत्नाः सम्पद्धमता एतदर्धाता भवन्तु । अयं यजमान उग्रस्वीवशक्तिः सन्केनाम्बरेभ्यो विह्व्यो विविधयागयोग्यो मथाऽस्तद्यथा भवति तथा कुरु ।

कल्पः—“ यद्येनमुदकेऽभिविन्देदुकाञ्जलिमादाय समुद्राय वयुनापिरपञ्च
 पुहुयादिति अमज्ञसंयुक्तः फल्पः ” इति । पाठस्तु—

समुद्रायेति । यो विश्वकर्मा समुद्ररूपेणावर्तीणस्तस्यै समुद्राय नमोऽस्तु ।
 कीदृशाय, वयुनाय कान्ताय सिन्धुना पतये स्यन्दमानानां मर्षे । समुद्राकारेण
 मर्षा विश्वकर्माकारेण तवांसां नदीनां पितृत्वादकः । तादृशाय विश्वकर्मणे हे
 आदिवयजमाना विश्वाऽह्ना सर्वाण्यहानि निरन्तरमित्यर्थः । अमर्षंमविनभरं
 हविर्जुहुत । अग्निस्निग्धेनेति मन्त्रद्वयेन ‘ य इमा विश्वा ’ इति सूक्तद्वयेन च
 साभ्यं होमं विधातुं मस्तीति—

“ इन्द्रो वृषमहन्तं वृशो हवः षोडशभिर्भोगैरासिनास एतामग्नेऽग्नीकवत
 आहुतिं पश्यन्तामजुहोत्तरपाग्निनीकवाग्स्त्वेन भागधेयेन पीतः षोडशधा वृषस्य
 भोगानप्यदहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निमुञ्चयत ” [सं० का० ५ म० ४
 अ० ५] इति ।

इन्द्रो यदा वृषं वज्रेण महतवांशतश्च वज्रपहतः स वृष आसुरमापया सहसा
 षोडश सर्पाकाराणि शरीराणि स्वी चकार । स्वलि य च भोगशब्दाभिधेयैस्त्वैः
 सर्पाकारशरीरैस्तमिन्द्रं हस्तपादाद्यवयवेषु बहुधाऽसिनाद्वदस्त, तदानींविश्वः
 मर्षीकारं विचार्यानीकेन सन्धेन युक्तायाश्च एतामग्निस्निग्धेनेति मन्त्रद्वयेन
 साभ्यामाहोतिं दृष्ट्वा हुतवान् । ततः षोडशभिर्भोगैरासिनास एतामग्निस्निग्धेनेति मन्त्रद्वयेन
 साभ्यामाहोतिं दृष्ट्वा हुतवान् । ततः ऊर्ध्वमिन्द्रो य इमा विश्वेति सूक्तद्वयसाभ्येन
 वैश्वकर्मणहोमेन वृषवधमन्यात्पाप्मनो निमुञ्कः । इदानीं तदुभयं विधत्ते—

“ यदग्नेऽग्नीकवत आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवाग्स्त्वेन भागधेयेन पीतः
 पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निमुञ्चयते ” [सं० का० ५ म० ४
 अ० ५] इति ।

रोगादिरूपदृष्टवाचोद्देशतोः पापस्यानीकवत आहुत्या दाहः । पारलौकिकार्थ-
 रक्षहेतोः पापद्वैश्वकर्मणहोमेन निर्मोक्तः ।

तत्रेदं चिन्त्यते—किमर्थं वैश्वकर्मणहोमः प्रतिमन्त्रं पृथक्कार्यं, किंवा सूक्त-
 द्वयं सहोच्चार्यं सकृदनुष्ठेयं, आहोस्त्विन्दुकैकं सूक्तमुच्चार्यानुष्ठेय इति । तथाऽर्ध-
 पक्षद्वयं शाखान्तरगतत्वेनाङ्गी करोति—

“ यं कामुपेत चिरं पाप्मनो निमुञ्चयेतेत्येकेकं तस्य पुहुयादिसमेत पाप्मनो

(अग्निप्रणयनामिवानम्)

निर्मुष्यते यं कामयेत ताजक्वाप्मनो निर्मुष्येतेति सर्वाणि तस्यामुद्रस्य जुह-
वात्ताजगेव पाप्मनो निर्मुष्यतेऽथो खलु नानैव सूकम्भां जुहोति नानैव सूक-
बोर्वीर्यं दधारयथो प्रतिष्ठित्यै ” [सं० क० ५ प० ४ अ० ५] इति ।

एकैकमम्बहोमेन शनैः शनैः पापनिर्माको भवति । सर्वसूकहोमेन तु तदा-
नैव पापनिर्माकः । पृथक्सूकद्वयेऽपि सामष्टर्यं पृथक्संपादितं भवति । अपि
च सूकद्वित्वं यजमानस्य पतिश्रापैः संपद्यते । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयानि-
त्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

य इमा चक्षुषो द्वाभ्यां सूकाम्पामाहुविद्वयम् ।

समुदेति जले होमो मन्वाः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तौत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठ्यपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उदेनमुत्तरां नयामे घृतेनाऽऽहुत । राय-
स्पोपेण सृज सृज प्रजया च धनेन च ।
इन्द्रेमं प्रतरां छाधि सजातानामसदृशी । समेनं
वर्षसा सृज क्नेभ्यो भागधा अंसत् । यस्य
कुर्मो हविर्गृहे तममे वर्धया त्वम् । तस्मै देवा
अधि ब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः । उद् त्वा विश्वे
देवाः (१) अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
शिवतमः सुप्रतीको विभावंसुः । पञ्च दिशो
देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं बाध-
मानाः । रायस्पोपे यज्ञपतिमाभर्जन्तीः ।

रायस्पोषे अर्धे यज्ञो अस्थात्मभिद्धे अमा-
 षधिं मामहानः । उक्थयर्षत्र-ईड्यो गृमीतस्तमं
 धर्मं परिगृह्णावजन्त । ऊजां यद्यज्ञमज्ञमन्त
 देवा देव्याय धत्रे जोष्टे । देवध्रीः श्रीमणाः
 ज्ञातर्षयाः (२) परिगृह्ण देवा यज्ञमायन् ।
 सूर्यरश्मिहंरिकेशः पुरस्तात्साविता ज्योतिरुद-
 या अर्जघ्नम् । तस्य पूषा प्रसवं याति देवः
 संपश्यन्विश्वा भुव्नानि गोपाः । देवा देवेष्यो
 अध्वर्यन्तो अरुध्वीत अमीत्रे शमिता यज-
 धे । तुरीयो यज्ञो यत्र हृद्यमेति ततः पावका
 आशिषो नो जुपन्ताम् । विमान एष दिवो
 मर्ष्य आस्त आपाप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम् ।
 स विश्वाचीरामि (३) चष्टे घृताचीरन्तरा
 पूर्वमर्षं च केतुम् । उक्षा समुद्रो अरुणः
 संपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश । मध्ये
 दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसः
 पारयन्तो । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यवसं
 गिरः । रथीवम अरथीनां वाजाना सत्पतिं
 पतिम् । सुभ्रं हृयंशो देवा आ चं वक्ष्यक्षद्-
 भिर्देवो देवा आ चं वक्षत् । वाजस्य मा
 प्रसवेनोद्ग्राभेणोद्ग्रमीत् । अथा सपत्ना
 इन्द्रो मे निग्राभेणार्धरा अकः । उद्ग्राभं चं
 निग्राभं च वक्षि देवा अवीवृधन् । अथा सप-
 त्ना निन्द्रामी मे विपुचीनान्व्यस्यताम् (४) ॥

(अग्निप्रणयनाभिवानम)

(विधे देवाः गतर्षया अभि वाजस्य षड्विंशतिश्च) ।

इति ऋष्याय जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके वैश्वकर्षणहोमोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽग्निप्रणयनमुच्यते ।
कल्पः—“ उदेनमुत्तरां नयेति तिमूमिरोदुम्बरीः समिधो घृतोषितांस्तिस्र
आधाय षड्भक्त्यद्वयं पण्यति ॥ इति । तत्र प्रथमायाह—

उदेनमुत्तरामिति । घृतेन द्रव्येणाऽऽहृत सर्वतो हूपमान हेऽग्न इने यजमा-
नमुत्तरामत्युत्कृष्टमैश्वर्यं पत्युन्नयोत्कर्षेण प्रापय । शीघ्रं प्रापयेत्यर्थः । उत्कृष्टमैश्व-
र्यमेव प्रपञ्चयने—रायस्पोषण घनेसमृद्ध्या संसृज संयोजय । तथा प्रजया
पुत्रपौत्रादिरूपया घनेन च गवांभादिर्ह्येण संसृज । अथ द्वितीयायाह—

इन्द्रं प्रतरामिति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताम इमं यजमानं प्रतरां छवि,
अतिशयेन प्रकृष्टं कुरु । तदेव प्रकृष्टं विद्यदी क्रियते—सजातानां सहोपज्ञा-
नां ज्ञातीनां वश्यसन्निपमनसमर्थो भवतु । किंचेन वचसा वस्तेन संसृज । अयं
यजमानो देवैभ्यो मागधा असद्यज्ञेषु मागपदो भवतु । अथ तृतीयायाह—

यस्य कुर्मो हविरिति । वयमृषिर्जो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः,
हेऽग्ने त्वं तं यजमानं ववेय । देवाश्च तस्मै यजमानायानिमवन्नयं यजमानः
सर्वेभ्योऽभिफ इति ब्रुवन्तु । अयं च यजमानो ब्रह्मणस्पतिर्वैदिकस्य कर्षणः
पात्सको भवतु । तानेवामन्वान्विनियुक्ते—

“ उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति यथा जनं यनेऽवसं करोति तादृगेव
तत् ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ६] इति ।

यथा लोके दृग्देने ग्रामान्तरवर्तिनं प्रति मते गच्छते पुरुषायावसं मागे-
रक्षाकरं पाधेयं संपादयति, तत्समिधायानं प्रणेष्ममाणा[या]भ्ये तादृगेव भवति ।

समित्संरुपां विधत्ते—“ तिस्र आ दधाति त्रिवृद्धा अग्निर्वाग्निवामिस्तस्मै
मागवेयं करोति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ६] इति ।

आहवनीयादिभेदेन त्रिगुणात्मम् । समिद्धस्य विधत्ते—“औदुम्परीमिबन्सुखां
उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ उदु त्वा विश्वे देवा ईत्यग्निमुद्यम्य ” इति । पाठस्तु—

उदु त्वा विश्व इति । हेऽग्ने विश्वे सर्वेऽपि देवाः पाण्डुराणांशित्तिभि-
रुद्यमनकृशन्नाभिरिन्द्रियवृत्तिभिरुदु ऊर्जमेव त्वां मरन्तु धारयन्तु । स त्वं
नोऽस्माकं शिवतमः शान्ततमः सुप्रतीकः सुमुखो विभावसुः प्रमदिता वासयिता
च मव ।

अल्प मन्त्रस्य प्रथमपादे विश्वदेवशब्दार्थं दर्शयति—“ उदु त्वा विश्वे देवा
इत्याह पाणा वै विश्वे देवाः पाणोरेवैनमुद्यच्छते ” [सं० का० ५ प्र० ४
अ० ६] इति । ईव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्तीति देवाः पाणाः ।

द्वितीयपादेऽग्न्यादिशब्दान्परित्यज्य चित्तिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्ने मरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तापोद्यच्छते तेनैवैनं सम-
र्धयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

चित्तिशब्देन + चित्तिमात्रगतेन चित्तमभिधेयकार्यं सूच्यते । यथा त्वि
वस्त्रे कार्याभेदमुद्यमनं तेनैव कार्येणैवमग्निं समृद्धं करोति ।

कल्पः—“पञ्च दिशो देवीरिति पञ्चभिर्हारापामीधात्” इति । तत्र प्रथममाह—

पञ्च दिशो देवीरिति । इयाः पात्पादपः पञ्च दिशो देवीरिन्द्रबनादीनां
देवानां संबन्धिन्यो देवीः स्वयमपि देवतारूपा अमतिधर्मदीपं प्रज्ञापान्द्यं दुर्मतिं
बुद्धौ पापविषयां नुर्द्धे चापवाधमाना विनाशयन्त्यो रायसोपे धनसमृद्धौ यज्ञ-
वर्ति मज्जमानमा समन्तास्तेवमाना इयं यज्ञमवन्तु रक्षन्तु । अथ द्वितीयामाह—

रायरूपोपे अधीति । अयं यज्ञो रायसोपे धनसमृद्धावपस्थादधिकमव-
स्थितः सन्त्सर्वदा धनपुष्टिं ददौर्तात्यर्थः । कीदृशो यज्ञः, तपिद्धे तस्यकमव-
लितेऽग्नावाधि मामहानोऽधिकं पुनः पुनः पूज्यमानः, उक्तपत्र उक्तानि शास्त्राणि
पञ्च वाहनं यस्यात्तायुक्तयजनः, ईदृशः स्तुत्यः, गृभीत क्रतिरग्यजमानैः परि-
गृहीतः । ते च वसं प्रज्वलितं धर्ममग्निं परिगृह्णापयन्तं सर्वदा यजन्ति । अथ
तृतीयामाह—

+ छ. पुस्तकटिप्पण्या ‘ चित्तमन्त्रगतेनेति पाठो भवितुं युक्तः ’ इति वर्तते ।

१ छ. च इत्युत्पद्युम् । २ छ. घ. ङ. च. चित्तमां । ३ छ. च ‘ वात्वित्यं ’ ।
४ छ. च. ‘ न्त यं ’ ।

(अग्निप्रणयनाभिधानम्)

ऊर्जा यद्यज्ञमिति । देवा दीव्यन्तो व्यवहरन्व ऋत्विग्यजमाना धर्मादि-
विशेषणोर्विशेषितायाग्रये यद्यस्मिन्काष्ठ ऊर्जा इविःस्वरूपेणान्नेन यज्ञमशमन्त
शान्तं तुष्टिहेतुमकुर्वत । कीदृशायाग्रये, देव्याय देवानां हिताम, धर्मं यागद्वारा
जगतो चारयन्त्रे, जोष्ट्रेऽस्माभिर्द्वियगानस्य हविषः सेवित्रे । तस्मिन्काष्ठेऽपमाश्री-
रीदृशो भवति । कीदृश इति तदुच्यते—देवभीर्देवानेव भयति हविर्द्विनेनेदि
देवभीः । श्रीमणाः भ्रयते सेवत इति श्रीयजमानस्तस्मिन्ननुमहत्त्वं मनो य-
स्यासौ श्रीमणाः शतपयाः शतसंख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवीं वि यस्यासौ शत-
पयाः । तादृशमग्निं परिगृह्य देवा ऋत्विग्यजमानाय इमं यज्ञमायन्मान्नुवन्पजु-
विष्ठन्तीत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

सूर्यरश्मिरिति । वारिश्यं हरवीति हरिर्हिरण्यं, हिरण्यवर्णाः केशस्थान-
नीयाः शिखा यस्यासौ हरिकेशोऽग्निः । स च सूर्यरश्मिभूत्वा सविता माग्निना
तत्तद्व्यवहारेषु मेरको ज्योतिर्मण्डलरूपः सन्पूर्वस्यां दिशपत्तं पतिदिनमुदयानु-
वेति । यस्मिन्नुदये सति पूषा पोषकः स देवस्तस्य पसवं जगतः मेरणं याति
प्राप्नोति । कीदृशो देवः, गोपा रक्षकः । किं कुर्वन्, विश्वा भुवमानि संर-
क्षन्तर्वाँल्लोकानवलोकयन् । अथ पञ्चमीमाह—

देवा देवेभ्य इति । पशुबन्धरूपो यज्ञश्चतुर्भागः । तत्रोपाकरणान्धः
प्रथमः । उपाकृतस्य शाभिद्देशे स्थितिर्द्वितीयः । यागार्थं यत्संस्कारं करोति
स तृतीयः । हविष्पदानान्तश्चतुर्थः । तदिदं भागचतुष्टयं क्रमेणागामिधीयते ।
देवा ऋत्विग्यजमाना देवेभ्यो हविःस्वीकर्तुंभ्योऽभ्यर्चन्तो यागं कर्तुमिच्छन्तोऽ-
स्थुस्तिष्ठन्ति । उपाकरणान्तमनुविष्ठन्तीत्यर्थः) एत ऊर्ध्वं शाभिधे पीतं शाभिधदेशे
मापिबं पशुरूपं हविर्मवति । तत ऊर्ध्वं शाभिता यजन्त्यै यागार्थं संस्करोति स
तृतीयः । उपरितनश्चतुर्थो अष्टभागः । यत्र यस्मिन्मागचतुष्टयोवेदे यज्ञे ह्यपमेति
देवता हविः प्राप्नोति तद्वस्तस्मान्नागचतुष्टयोवेदाद्यज्ञात्मावका आह्वानो-
यादयोऽभयो नोऽस्मदीया आधिषोऽपेक्षितान्काष्ठविशेषाञ्जुषतां संसादयन्तिव-
त्यर्थः ।

एषु मन्त्रेषु प्रथममन्त्रे प्रथमयादृशं तात्पर्यं दर्शयति—“ पञ्च दिशो देवीब-
न्धवन्तु देवीरियाह दिशो ह्येषोऽनु पश्यदेवे ” [सं० का० ५ य० ४
ब्र० ६] इति । एष यजमानः प्राच्याद्याः पञ्च दिशोऽनुक्रमेण यद्गरन्नाथं

(अग्निप्रणयनाभिधानम्)

मेरयति । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—“ अपामनि दुर्भति नापमाना इत्याह
रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

अमतेर्दुर्भतेश्च रक्षोभिः संपादितरवातद्वाधेन रक्षास्येवापहतानि भवन्ति ।
तृतीयपादे रामस्वोपशब्देन विवाक्षितार्थं दर्शयति—

“ रामस्वोपे यज्ञपतिमाजन्वीरित्याह पशवो वै रामस्वोपः पशून्नेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

उदु स्वा विधे देवा इत्येननोद्यमनमन्त्रेण सहितमुत्तरमन्त्रपञ्चकं विनिगुड्के—

“ पद्भिर्हरति पद्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं हरति ” [सं० का० ५
म० ४ अ० ६] इति ।

रामस्वोपे अधि यज्ञ ऊर्जा यद्यज्ञमिति मन्त्रद्वयं विशेषतः प्रशंसति—

“ द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

परिगृह्यायजन्त परिगृह्य देवा यज्ञमायान्तित्येवं परिगृह्यशब्दो ययोर्ऋचोस्ते
परिगृह्यवत्यौ । परिग्रहः पृथक्स्वीकारस्तेन यज्ञं विनाशयितुमसमर्थानि रक्षांसि
स्वयमेवापहत्यन्ते । षट्सु मन्त्रेषु पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याह प्रसूत्यै ” [सं० का० ५ म० ४
अ० ६] इति । पूषा प्रसवं यातीति तत्राभिधानादयं मन्त्रः प्रसूत्यै संपद्यते ।
षष्ठमन्त्रस्य चतुर्थपादे पावकशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ नतः पावका आशियो नो जुषन्तानिरयाहानं वै पावकोऽन्नेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति । अग्निवाचकः पावकशब्दस्तेन

पच्यमानमन्नमुपलक्ष्यते । कल्पः—“ विमान एष दिवो मध्य आस्त इति
द्वाभ्यामाग्निभिश्शमानं निधाय ” इति । तत्र प्रथमामाह—

विमान एष इति । एषोऽग्ना विमानो विविधं जगत्प्रार्थमाणः सन्दिबो
मध्य आस्त आग्निमस्थानीयस्याऽऽकाशस्य मध्ये तिष्ठति । कीदृशोऽग्ना । रोदसी
द्यावापृथिव्यावन्तरिक्षं चाऽऽपिदान्सर्वतः पूरितवान् । यद्यप्येवमग्ना न किञ्चि-
च्छजगत्प्रार्थयति नापि लोकत्रयमापूर्य तिष्ठति तथाऽपि परमेश्वरगुणैरस्य स्तूयमान-
त्वात् क्रोऽपि विशेषः । स तथा स्तूयमानो विश्वाचीर्ष्वभ्यापिनीर्द्विषोऽमिचष्टे
सर्वतः प्रकाशयति । तथा ज्वाषीर्ष्वभ्यापिनीर्द्विषोऽमिचष्टे । तत्रऽन्तरा

(अग्निप्रणयनाभिधानम्)

ब्रह्माण्डस्य पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तममाम्यां पूर्वापरदिशोऽधिह्रभूतं सूर्यमभिचष्टे ।
अथ द्वितीयामाह—

उक्षा समुद्र इति । अयमशेषोक्षा मेघो यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः ।
समुद्रो बहुफलभदत्वात्समुद्रसदृशः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सर्वमकाशकत्वेनोपचरि-
तत्वात्सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षिसदृशः । तथाविधोऽश्वा
पितुः पालकस्य पूर्वदिग्वातिन आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश
माविष्टवान् । ' येषां दीक्षितानामाहवनीयं ऋद्धापेदाग्नीध्रादुद्धरेत् ' इत्याहवनी-
ययोनिस्वमाग्नीध्रस्यान्यत्राऽऽघ्रातम् । अयं पृथ्विः धेतवर्णोऽश्वा दिवो मध्ये
निहितः स्थापितः सन् रजतो रज्ज्वीयस्य जगतोऽन्तावृत्तप्रलयरूपं कोटिद्वयं
पाति परमेश्वररूपेण पालयति । कल्पः—“ इन्द्रं विश्वा अधीवृधन्निति चत-
सृभिरापुच्छादृत्वा ” इति । तत्र प्रथमामाह—

इन्द्रं विश्वा अधीवृधन्निति । विश्वा गिरः सर्वाः श्रुतय इन्द्रं परमै-
श्वर्योपेतमाग्नीध्रीवृधन्वर्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रं, समुद्रव्यचतं समुद्रवद्व्यापिनम् ।
रथीनां रथीतमं रथ एषामस्तीति व्युत्पत्त्या रथिशब्देन राजामात्यादय उच्यन्ते ।
तेषां मध्येऽतिशयेन रथी रथीतमस्तम् । वाजानां पतिमन्वानां पालकम् । तथा
सप्तर्षिं सन्ध्यामंवातिनां यजमानानां पालकम् । अथ द्वितीयामाह—

सुमहूर्यज्ञ इति । सुमहूः सुम्नस्य प्रजापशुरुपस्य सुखस्याऽऽह्लाता पाद-
पिता यत्नस्य देवानावक्षदावहतु । यक्षदमिश्रं पूर्वोक्ताभिरपि देवानावक्षदाह्वयतु ।
अथ तृतीयामाह—

वाजस्य मेति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तोऽग्निर्वाजस्योऽश्वस्य प्रकृतिनिमित्तेनो-
द्ग्रामेणोद्ग्रहणसामर्थ्येन मां यजमानमुद्ग्रभीदुत्कर्षं मापितवान् । अथानन्तरमिन्द्रः
परमैश्वर्ययुक्तोऽयमग्निर्निग्रामेण निग्रहसामर्थ्येन मे सप्ततान्मदीयान् वैरिणोऽधरा-
नकार्निष्कृतां करोतु । अथ चतुर्थामाह—

उद्ग्रामं चेति । देवाः सर्वे ब्रह्म परिवृढमुद्ग्राममस्वक्षीयमुत्कर्षं निग्रामं च
वैरिणो निकर्षं चाधीवृधन्वर्धितवन्तः । अथानन्तरमिन्द्राग्नी विपूचीनास्तर्बतः
पलायन्नाग्ने सप्ततान्मदीयान् वैरिणो व्यस्पतां विनाशयताम् । अत्र विभियोग-
संग्रहः—

(अप्रतिपद्यसूताभिधानम्)

वज्रिभिः समिधो दध्यादुदु त्योद्यच्छतेऽमजम् ।

पञ्चेति पञ्चमिहत्वा विद्वाभ्याममनः स्थितिः ॥

इन्द्रं चतुर्भिरापुच्छादच्छेत्पञ्चदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे रुष्णवज्रवेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठपत्राठके

तृतीयोऽनुवाकः । ३ ॥

(अथ चतुर्षाठके षष्ठपत्राठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आहुः शिक्षानो वृषभो न युध्मो र्धनाघनः
क्षोभणश्चर्पणीनाम । संक्रन्दनोऽन्तिमिष एक-
वीरः शत ५ सेना अजयत्साकामिन्द्रः । संक्र-
न्दनेनानिमिषेण जिष्णुनां युत्कारेण दुरुच्यव-
नेन धृष्णुनां । तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो
नर इषुहस्तेन वृष्णां । स इषुहस्तेः स निप-
ङ्गिभिर्वशी सः स्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।
स सुष्टजित्सोमपा बाहूश्चर्युर्ध्वर्धवा प्रति-
हिताभिरस्ता । बृहस्पते परि दीय (१)
रथेन रक्षोहाऽमित्रा अपनार्धमानः । प्रमज-
न्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकंमेध्वविता
रथानाम् । गोत्रभिर्द गोविद् वज्रबाहुं जयन्त-
मज्जं प्रमृणन्तमोजसा । इमं संजाता अनु
वीरयध्वमिन्द्रं ससायोऽनु स रंभध्वम् ।
बलविहायः स्यविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी
सहमान उग्रः । अमिषीरो अभिसत्त्वा सहोजा
जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् । अभि गोत्राणि

(अपतिरथसूक्तमिषानम्)

सहसा गाहमानोऽदायः (२) वीरः शतम-
न्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनः पृतनापाडयुध्योऽस्मा-
कं सेना अवतु प्र यत्सु । इन्द्र आसां नेता
बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसे-
नानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्वत्रे ।
इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदिशानां मरु-
ता शर्ध उग्रम् । महामनसां भुवनच्यवानां
घोषो देवानां जयतामुदस्थात् । अस्माकमिन्द्रः
समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु (३) ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानु देवा अवता
हवेषु । उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्त्व(त्त्व)नां
मामकानां महाशंसि । उद्वृत्रहन्वाजिनां वार्जि-
नान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः । उप प्रेत
जयता नरः स्थिरा वः सन्तु बाहवः । इन्द्रो
वः शर्म यच्छत्वनाघृष्या यथाऽसंय । अव-
सृष्टो परा पत शरंव्ये ब्रह्मसशिता । गच्छा-
मित्रान्य (४) विश मैषां कं चनोच्छिषः ।
मर्माणि ते वर्माभिश्छादयामि सोमस्त्वा
राजाऽमृतेनामि वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरि-
वस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनुं मदन्तु देवाः ।
यत्र वाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
इन्द्रो नस्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतु (५) ॥

(दीपादायो जयन्त्वमित्रान्य चत्वारिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयोऽनुवाकेऽग्निपणयनमुक्तम् । अथाप्रतिरथसूत्रमुच्यते ।

कल्पः—“आशुः शिक्षान इति दक्षिणतो मत्सा दशर्चेनाभ्येति मैत्रावरुणः ।
मतिपरथाया वा ” इति । तत्र प्रथमामाह—

आशुः शिक्षान इति । अयमिन्द्रः परमैश्वर्योपेतः शतं सेनाः शतसं-
ख्याकाः परकीयसेनाः साकमेकपत्नेनाजयत् । कीदृश इन्द्रः । आशुः शीघ्र-
कारी, शिक्षानस्तीक्ष्णोऽप्युम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—बुधो न युष्मः ।
यथा बुधो बुधभान्तरेण योद्धुमुत्सुकस्तद्दपमपि घनाघनोऽतिशयेन शत्रूणां
हिंसको घातकः । चरणीनां परसेनागतमनुष्याणां क्षोभणः क्षोभहेतुः । संक्र-
न्दनः समीचीनं क्रन्दनं परमयद्हेतुध्वनिविशेषो यस्यासौ संक्रन्दनः । अनिमिषः
कदापि निमेषं न करोत्यत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकधीरः परानपेक्षेण(क्षः)
स्वयमेक एव जेतुं समर्थः शूरः । अथ द्वितीयामाह—

संक्रन्दनेनेति । युधो युद्धार्थिनो हे नरो मनुष्या इन्वेणानुगृहीताः सप्तस्त-
त्परबलं जयत वशी कुरुत । वशीकृत्य च तत्सहभ्रमामिमवत विनाशयनेत्यर्थः ।
कीदृशेनेन्द्रेण, संक्रन्दनेनानिमिषेण । पूर्वषट्श्याख्येयम् । जिष्णुना जयशीलेन,
पुरकारेण युद्धकारिणा, दुश्च्यवनेन व्यावर्षितुं दुःशक्येन, धृष्णुना प्रतिर-
हितेन, इषुहस्तेन बाणाघायुधोपेतं, बुष्णा कामानां वषंकेण ।

अथ तृतीयामाह—

स इषुहस्तैरिति । इषयो हस्तेषु येषां भटानां त इषुहस्तास्तैः साकं स
इन्द्रो वशी परबलं स्ववशं करोति । निषङ्गिणः स्वहृद्गस्तास्तैः साकं स इन्द्रो
वशी स्वकीयैर्धानुष्कैः स्वहृद्गहस्तैश्चोपेतत्वात्परस्मैः वशी करोतीत्यर्थः । यदा
परस्मैर्यगतैर्धानुष्कैः स्वहृद्गहस्तैश्च सहितं तद्वशी करोति । स इन्द्रो युधो योद्धा
सङ्गजेन परकीयभटसमूहेन संसृष्टा सहता गत्वा सप्त्याह्मिभित्तो भवति ।
मिश्रीभ्य च ये स्वेन संसृष्टास्तांसर्वाञ्जयतीति संसृष्टजित् । यजमानानां यागेषु

(अमतिरथमूक्ताभिधानम्)

सोमं विवर्तयति सोमपा अत एव बाहुशर्धा बाहुबलोपेत ऊर्ध्वधन्वा
निरन्तरमुद्यतधनुष्कः प्रतिहिताभिस्तेन धनुषा मेरिताभिरियुभिरस्ता क्षेमा
विनाशयतीत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

बृहस्पते परीति । बृहदाक्तस्याः पालको बृहस्पतिरिन्द्रः । अत एव
शास्त्रान्तरे समाज्जातम्—“वाग्वै बृहत्तस्या एव पतिस्तस्माद्बृहस्पतिरेवः” इति ।
व्याकरणकर्तृत्वापेन्द्रस्य वाक्यतिसम् । तच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—“ते देवा
इन्द्रमनुवाचिमां नो वाचं ध्याक्वर्षिति ” इति । तथाविध हे इन्द्र त्वं रथेन
परिदीप्य सर्वतो गच्छ । कीदृश इन्द्रः, रक्षोघ्ना रक्षसानां हन्ता, अमिवाञ्छत्रू-
नपबाधमानो यथाऽपयन्ति तथा बाधमानः, सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन्मकर्षेण
भङ्गाः कुर्वन्, प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसको युधा युद्धेन जयन्तवन्न विजयमानः ।
अस्माकमस्मदीयानां रथानामवित्ताधि रक्षको भव । अथ पञ्चमीमाह—

गोत्रमिदमिति । हे सजाताः समानजन्मानोऽस्मदीया ज्ञातयो यूपमि-
मिन्द्रमनुधीरयध्वम् । अयमिन्द्रः पुरतो वरिः शूरोऽभयसध्वाद्युयं शूरा भवत ।
हे सजात इन्द्रमनुसंरभध्वमिन्द्रः पुरतो युद्धं सम्यगारभतां पश्चान्द्रवन्त आरभ-
न्ताम् । कीदृशमिन्द्रं, गोत्रमिदं गोत्रान्पर्वतान्मिनात्ति तदीयपक्षांरिछ-
नतीति गोत्रमित्तं, गां भूमिं विन्दते लभत इति गोवित्तं गोविदं, वज्रो वाहौ
यस्य स वज्रबाहुस्तम्, अष्म जयन्ते भूमिराहिरयं शत्रूणां यथा भवति तथा
विजयमानम्, ओजसा बलेन प्रमृणन्तं प्रकर्षेण हिंसन्तम् । अथ षष्ठीमाह—

बलाविज्ञाय इति । हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयशीलं रथमतिष्ठाऽऽरोह । कीदृ-
शसर्वं, बलं परकीयसामर्थ्यं विजानातीति बलविज्ञायः । स्थविरः पुरातनः ।
पर्वीरः शूरेष्वप्यतिशूरः । सहस्वान्बलवान् । वाज्यन्तवान् । सहमानः परेषाम-
मिमभिता । उग्रो युद्धेषु क्रूरः । अभितो वीराः शूरमटा यस्यात्तापमिवीरः ।
अमितः सत्त्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्यात्तावामिसत्त्वा । सहसो बला-
जातः सहोजा बलाधिक इत्यर्थः । गां भूमिं विन्दते लभत इति गोविन् ।

अथ सप्तमीमाह—

अभिगोत्राणीति । अयमिन्द्रः प्रयुक्तुं प्रलुष्टेषु युद्धेषु अस्माकं सेना
अवतु रक्षतु । कीदृश इन्द्रः, अभि सर्वतोऽवस्थितानि गोत्राणि युद्धक्षेत्राणि

सहसा दीर्घं गाहमानः मविशन् । अरायो दा(द)पारहितः । वीरः शूरः ।
शतमन्युर्वह्विधक्रोधपुकः । दुश्स्ववनश्रुत्यावपितुं दुःशक्यः । पृथनापाद् परकी-
यसेनानामभिमविता । अयुध्यः केनापि दोद्धमशक्यः । अयादमीमाह-

इन्द्र आसामिति । याः सेना अस्मदनुग्रहार्थं वैरिषु गच्छन्त्यास्तां सेना-
नामिन्द्रो नेता भवतु । यो बृहस्पतिमां च दक्षिणा देवी यच्च यज्ञो यच्च सोम
पुतेषामेकैकः पुरतो गच्छतु । याश्चेत्तत्तंबन्विभ्यो देवसेनाः परवष्टममिन्द्राय-
न्त्यो जयन्तीनां ता(न्यस्ता)साममे मरुतो यन्तु गच्छन्तु । अथ नदमीमाह-

इन्द्रस्य वृष्ण इति । वृष्णः कामामिषार्पिण इन्द्रस्य राशो राश्यां कुर्वतो
वरुणस्य शार्धो पलमुद्यं युद्धेष्वतिर्त्विमस्तु । महामनसां युद्धे रिथराचित्तानां
भुवनश्रवणां शश्रुभुवनेभ्यश्च्यावपितुं सन्धानां जयतां विजयमानानां देवानां
घोषो ध्वनिरुदस्थाराशवत उत्थितोऽभूत् । अथ दशमीमाह-

अस्माकमिन्द्र इति । युद्धार्थं परसैन्यं गतेषु सभ्यकपाशेषु सत्स्वस्याक-
मिन्द्रो रक्षितो भवतिविति शेषः । तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैर्मुंकास्ता
भयन्तु परसैन्यानि विध्यन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरा भटास्त उत्तरे भवन्तु
परकीयभटेभ्य उरुच्छ्रुता भवन्तु । देवा इषेषु युद्धेषु अस्मानु अस्मानेवावतावन्तु
रक्षन्तु ।

इत्थं दशममप्रतिरथसूक्तं समाप्तम् । अथ तत्रैव विक्रिस्विताः पञ्चमं उप्यन्ते-
तत्र प्रथमामाह-

सद्धर्षयेति । हे मघवनिन्द्राऽऽयुधान्यस्मदीयान्युद्धर्षय परकीयेभ्य उरुच्छ्रुतप्र-
कृत्वाऽस्मान्दुर्षय । मामकानां मदीयानां सत्व(त्त्व)मां प्राणिनां महासि तेजा-
स्युच्छ्रुतानि कृत्वा तान्दुर्षय । हे वृत्रहन्वाजिनामस्मदीयानामधानां वाजिनानि
शीघ्रगमनान्युच्छ्रुतानि कृत्वा हर्षय । जयतां विजयं प्राप्नुवतां स्थानामस्मदी-
यानां घोष उदेतु महाध्वानिरुद्धच्छ्रुतु । अथ द्वितीयामाह-

उप प्रेतैति । हे नरोऽस्मदीयाः पुरुषा उपमेत परसैन्यस्य तदीये मकर्षेण
मच्छत । ततो जयत विजयं प्राप्नुत । वो युष्माकं बाहवः स्वकीयामुधैः पहरणेषु
रिथराः सन्तु । यथा युषमनाभूष्वा असथ केनाप्यतिरस्कायां भवथ तथाऽप-
मिन्द्रो वो युष्माकं गर्भं मच्छतु सुखं ददातु । अथ तृतीयामाह-

१ स. घ. ट. ष. 'मघ' म' । २ क. घ. ट. 'क्षितिते' । ३ स. च. अधिका ।

४ क. ष. ट. 'यान्यायुषान्य' ।

(अपतिग्न्यसूक्ताभिधानम्)

अवसृष्टेति । हिसिका हेनिः शरण्या । हे शरव्ये ब्रह्मणा संशिता वीक्षणी-
कृता त्वमवसृष्टाऽस्माभिर्मुक्ता सधी परापत सहसा परसैन्ये पतिहा भव । पतित्वा
अधिष्ठाञ्छत्र्णच्छ प्राप्नुहि । प्राप्य च प्रविशैषां शत्रूणां शरीरमध्ये प्रवेशं
कुरु । प्रविश्य चैषां शत्रूणां मध्ये कंचन पुरुषं मोच्छिषोऽवशिष्टं मा कुरु ।
सर्वानपि णहीत्यर्थः । अथ चतुर्थाहा—

मर्माणि त इति । हे यजमान ते तव मर्माणि वर्माभिः क्वचैश्छादयामि ।
सोमो राजा त्वाममृतेन मरणानिवारकेण केनापि क्वचविशेषेणाभिवस्तामभित्
आच्छादयतु । ते तव वरिषो धनमुरोर्वरीयोऽस्तु, अन्यदीपादाधिक्रादप्यत्यन्तम-
धिकमस्तु । जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वां देवा अनुमदन्त्वनुकूला भूत्वा
हृष्यन्तु । अथ पञ्चमीमाह—

यत्र बाणा इति । यत्र यस्मिन्पुद्गे बाणाः परैर्मुक्ताः संपतन्वीतश्चेतश्च
संभूय पवन्ति । तत्र इष्टान्तः—कुमारा विशिस्ता इव, [यथा] मुण्डित-
शिरस्का विशेषीणकेशा वाऽत्यन्तं बालान्प्रपलाः सन्त इतश्चेतश्च गच्छन्ति तद्वत् ।
तत्र पुद्गेऽप्यभिन्द्रो विधाहा परकीयसर्वपाणिघाती वृत्रहा विशेषतो वैरिघाती
सन्नोऽस्मभ्यं शर्मं यच्छतु सुप्तं ददातु । आसुः शिशान इत्येतत्सुकं विनियुक्ते—

“ देवासुराः संपत्ता आसन्ते देवा एतदमतिरथमपश्यन्तेन वै तेऽपरपसुरान-
जयन्तदमतिरथस्यापतिरथत्वं पदमतिरथं द्वितीनो होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन
यजमानो भ्रातृव्याञ्छ्रपत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० ६] इति ।

बदा देवाश्चासुराश्च पुद्गापोयनास्वदानीं देवा विजयमदक्षेनापतिरथात्स्व-
मेवासूकमपश्यन् । + तेनैव यजमानः सर्वान्भ्रातृव्यान्प्रविकृतराहित्यं यथा
भवति तथैव जयति । अपि च पूर्वमनभिजितमपि धनं देशविशेषं वा सर्वपा-
विजयमेव । सूकमन्त्रसंख्यां विपत्ते—

“ दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड्विराजेमौ लोको विधृतावनयोर्लोकपोर्वि-
धृत्या अथो दशाक्षरा विराड्वन् विराड्विराज्येषान्नाद्ये मपि तिष्ठति ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

+अत्र तेन वै तेऽपरपसुरानि-याद्विहोताऽन्वाहेत्यन्तसंहितावाक्यस्य व्याख्यानं ब्रूटितम् ।

१ क. म. ह. विकीर्णं । २ क. म. ह. सोऽम्माक दं । ३ क. “व देवाभ्यायं
क” । ल. स. “व देवा निधायं सौकिचो य” । ४ क. म. ह. “पि च घ” । ५ क. म.
“ह स” ।

अस्मिन्ननुशाके समाग्रावानामुद्धर्षयेत्यादीनां पञ्चानां विकल्पाद्यंत्वात्सूक्तगता ऋषो दशैव संपद्यन्ते । विराट्छन्दसो इन्द्रक्षरवाचस्य छन्दसः सामर्थ्येनैव लोकयोर्विधूतत्वात्तयोर्विधूत्यधामिदं दशैव सूक्तं संपद्यते । अपि च दशाक्षरस्य विराट्छन्दसोऽनाहोऽनुत्वेनाच्चात्पादशसंख्याद्वारा तस्मिन्नच्चाद्ये प्रविविडिति । अथ पूर्वानुवाकौच विमान इत्यादिपञ्चदशसाम्यमभिनधानं विधत्ते—

“असादिव दा अन्तरिक्षमन्तरिक्षानिवाऽग्नीधपशमिधोऽश्वानं नि दधाति सत्पाप ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

भूमिवन्पूर्वैस्वरूपाभावादिदमन्तरिक्षंविद्यमानज्ञदृक् भवति । अन्तरिक्षसदृशं चाऽऽग्नीधिं, हविर्वांनरककल्पहसादनादीनामभावेन शून्यत्वमभिमानात् । अत्र शून्यत्वनिवारणेन च सुसद्भावाप तनापि कंचिदश्वानं निदध्यात् ।

मन्त्रद्वित्वं पशंसति—

“ द्वाभ्या मतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

प्रथममन्त्रे विमानशब्दस्य तत्पर्यं दर्शयति—

“ विमान एव दिवो मध्य आस्त इत्याह ज्येष्ठेयया भिभीते ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

एतयवां पूर्वं शून्यमग्नीधिं वस्व विदिष्टं यथा भवति तथा भिभीत एव प्रमितं करोत्येव । द्वितीयमन्त्रे पृथ्विरन्तात्पर्यं दर्शयति—

“ मध्ये दिवो निहितः पृथ्विरन्तात्पादानं वै पृथ्वचमेवाव रुन्वे ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

एकं शात्म्यत्रं धेवं भवति । अतः धेतेनारमना तादृशमत्रं प्राप्नोति ।

इन्द्रं विधा अवीवृवन्नित्यादिमन्त्रवृष्टयसाध्यं गमनं विधत्ते—

“ चतस्रमिरा पुच्छादीनि चत्वारि छन्दास्ति छन्दोभिरेव ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति ।

आग्नीध्रान्निर्गत्य पुच्छपर्वन्तमेर्मेर्नैर्गच्छेत् । गायत्र्यादीनां मुख्यच्छन्दसां इतुष्ट्वान्मन्त्रसंख्यादाःछन्दोभिरेव युक्तो गतवान्भवति ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादेऽवीवृवन्निति इदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ इन्द्रं विधा अवीवृवन्नित्याह वृद्धिर्नयोपावर्तते ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ६] इति । तत्रैव चतुर्पुरादे वाजसनेय्यात्पर्यं दर्शयति—

(अग्निस्थापनाभिवानम्)

“ वाजानां सत्यतिं पतिमित्याहानं वै बाबोऽन्वमेवाव रुम्हे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति । द्वितीयमन्त्रे तुम्नशब्दत्वात्पर्यं दर्शयति—

“ तुम्नहूर्यज्ञो देवां आ च वक्षदित्याह पञ्चा वै पशवः तुम्नं पञामेव पशूनात्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति । आत्मिन्नेव मन्त्र उच्यते—

“ पक्षदग्निर्देवो देवां आ च वक्षदित्याह स्वमाकृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

देवां आ च वक्षदित्युक्त्या तान्देवान्स्वगतान्स्वार्धीनान्करोति ।

तृतीयमन्त्रगणयोरुद्ग्रामनिग्रामशब्दपोस्तात्पर्यं दर्शयति—

“ वाजस्य मा मसवेनोद्ग्रामेणोद्ग्रामादित्याहासौ वा आदित्य उद्यन्नुद्ग्राम एष निजोचन्निग्रामो ब्रह्मणैवाऽऽत्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं निगृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

ऊर्ध्वग्रहणवाचिनोद्ग्रामशब्देनोद्ग्रहच्छन्निग्रामशब्देनाधो गच्छन्नसावादित्यो लक्षयते । अतस्त्वद्भयमतिपादकेन मन्त्रेणाऽऽत्मानमुद्गृह्णाति उत्कर्षं प्रापयति । स्वभ्रातृव्यं निगृह्णाति निग्रहं प्रापयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आशुरित्यप्रतिरथं होताऽन्वाह दशर्षकम् ।

उद्धर्षेति विकल्पार्था मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्पापणाचार्यविरचिते माववीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकण्ठे षष्ठमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहिं विद्वानमेरंमे पुरो-
अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीर्घानो वि भा-
ह्यर्जे नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे । क्रमध्वमामिना
नाकमरुप हस्तेषु चिभ्रतः । दिवः पृष्ठश्च
सर्वगंत्वा मिश्रा देवेर्मिराब्दम् । पृथिव्या

अहमुदन्तरिक्षमांऽरुहमन्तरिक्षमखिमांऽरुहम् ।
 दिवो-नाकस्य पृष्ठात्सर्वज्योतिरंगाम् (१)
 अहम् । सुषर्यन्तो नोपेक्षन्त आ वा* रोहन्ति
 रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधार* सविद्वा*सो
 वितेनिरे । अग्ने-प्रेहि-प्रयमो देवयतां चक्षुर्वेष्टाः
 नोमृत मर्त्यानाम् । इयक्षमाणाः सुगुप्तिः
 सजोषाः सुवर्धन्तु यजमानाः स्वास्ति । नक्तो-
 पासा सममसा विरूपे धापयेतुः, सिद्धमेक*
 समीचीं । याज्ञा, क्षामा, रुक्मो, अन्तर्वि, माति
 देवा अग्निं धारयन्द्रविण्येदाः । अग्ने, सहस्राक्ष-
 (२) शतमूर्धच्छतं ते प्राणाः सहस्रमपात्राः ।
 त्व* साहस्रस्य राय इशिपे तस्मै ते विधेम
 वाजाय स्वाहा ! सुगुणोऽग्निं गुरुमात्प्राप्ति-
 न्या* सीद, पुष्टे, पृथिव्याः सिद्ध-भासाऽन्तरि-
 क्षमा पृष्ठा, ज्योतिषा, दिवमुचभान, तेजसा दिश
 उह*ह । आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां
 योनिमा सीद साध्या । अस्मिन्तधस्ये अघ्यु-
 त्तरास्मिन्विश्वे देवाः (३) यजमानश्च, सीदत ।
 प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पृष्टे नोऽर्जस्यः सुग्यां
 यविष्ठ । त्वा* शश्वन्व, उपयन्ति वाजाः ।
 विधेम, ते परमे जन्मजमेः विधेम, स्तोमैरवहे
 सधस्ये । यस्माद्योनेहृदारिद्र्या यज्ञे, तं य-त्वे
 हवीऽपि जुहुरे सामिद्धे । ता*, सवितुर्धरेणस्य

(अग्निस्थापनाभिधानिम्)

चित्रामाऽर्हं षृणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यमिस्व
 कण्वो अर्दुहृत्प्रपानाः सहस्रधाराम् (४)
 पर्येसां महीं गाम् । सत ते अग्ने सभिर्ध. सत
 जिह्वाः सतर्षयः सत धाम प्रियाणि । सत
 होत्राः सतधा त्वा यजन्ति सत योनीरा पृणस्वा
 घृतेन । इदृच्चांन्यादृच्चेतादृर्च प्रतिदृर्च
 मितश्च संमितश्च सभैराः । शुक्रज्योतिश्च चित्र-
 ज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च सत्य-
 श्वेतपाश्चार्यःहाः (५) । क्रतुजिच्च सत्यजिच्च
 सेनजिच्च सुपेणश्चान्यमित्रश्च दुरेअमित्रश्च
 गणः । क्रतुश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता
 च विधर्ता च विधारयः । इदक्षास एता-
 दक्षास ऊ पु णं. स्रदक्षास प्रतिसदक्षास
 एतन । मितार्सश्च संमितासश्च न ऊतये सभ-
 रसी मरुतो यज्ञे अस्मिन्निन्द्रं देवोर्विशो मरु-
 तोऽनुवरमानो ययेन्द्रं देवोर्विशो मरुतोऽनुव-
 र्मान एवमिमं यजमानं देवीश्च विशो मानु-
 षीश्चानुवरमानो भवन्तु (६) ।

(अगाः सहस्राक्ष देवाः सहस्रचारामत्यःहा अनुवरमानः षोडश च) ।

इति छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाकेऽग्निमणयनाङ्गमविरधसूक्तमुक्तम् । अथ षष्ठमेऽग्निस्थापनमु-
 ष्यते । कलाः—“ पावीमनु मदिगामीति पञ्चमिरग्निमविरुक्ष ” इति । तत्र
 षष्ठमाहा—

(अग्निस्थापनामिधानम्)

प्रार्थामनु प्रदिशामिति । अग्न इदानीमानाग ह्ये पश्चे मासीं [५] दिशं
मागात्यां पश्चात् दिशं विद्वांसवमनुमेहि, अनुक्रमेण पक्षीं यथा भवति तथा
गच्छ । त्वमग्नेरिष्टकानिष्ठादिगस्य चिदित्यस्य बहूनेरिष्टास्तिपङ्कशोणे पुरो अग्नि-
मंथ पूर्वमागवतीं बहूनिमंथ । यद्वा पुरोगत्या मुष्पोऽग्निमंथोययः । विधा आशाः
सर्वा अपि दिशो दीधानः पकाशयन्निमाहि त्वमपि विशेषेण पकाशस्व । ततो
नोऽस्मदीयाप द्विपदे चतुस्पदे सोजदशं धेहि तदादय । अथ द्वितीयाभाह-

क्रमश्चमग्निनेति । हे कृत्विग्यजमाना नाकं स्वर्गसावनमुरुपमुत्सापा पूर्वं
संपादिवामिं हस्तेषु निम्नतो धारयन्स्तेनाग्निना सह क्रमश्चमग्नेरपरि पादाग्नि-
क्षिपत । ततो दिवः पृथक्कृत्यस्तेपरि वर्तमानं सुवर्गावा स्वर्गंशोकं प्राप्य देवे-
मिर्मिमा देवेरेकीभूताः कन्व आश्वपुत्रिनाथ । अथ तृतीयाभाह-

पृथिव्या अहमिति । अहं यजमानः पृथिव्या उदत्त एतदन्तरिक्षमारुह-
मास्त्वोऽस्मि । तस्मादेधन्परिक्षाद्ददो दिवमारुहं द्युलोकमाहवोऽस्मि । दिवो
द्युलोकसंबन्धी नाको दुःखरहितो यः प्रदेशस्त्वस्य पृष्ठादुपरिष्ठास्वर्गंशोकवासि-
ज्योतिर्वण्डलमादिरपत्स्वमहमनां मातोऽस्मि यदा प्राप्स्यामि । अथ चतुर्थीभाह-

सुवर्षन्तो नेति । ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्टु कर्मानुष्ठानमकारं जानन्वो
विष्वक्शोबारं सर्वस्य जगतो धारणेहेतुं यमग्निं विवेतिरे बिस्तेरणानुतिष्ठन्ति ते
यजमाना घामन्तरिक्षमारोहन्ति । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यावारोहन्ति । ततः
सुवर्षन्तः स्वर्गंनिवाहपादिरपत्स्वजं प्राप्नुवन्तोऽप्यतिक्रमपि स्थानं नापेक्षन्ते ।
अथ पञ्चमीभाह-

अग्ने मेहीति । देवानामग्न इच्छन्तो देवयन्त्रो यजमानास्तेषामुपकाराय
हेऽग्ने त्वं प्रथमः मेहि पुरतो गच्छ । यत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च चक्षुःस्थान-
नीयः । शोके हि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो पान्ति । इपक्षमाणा यष्टु-
विच्छन्तो यजमाना मनुमिः सजोषा अनुष्ठानवरेमंगुनापकैर्मुनिभिः सपानधियाः
सन्तः स्वस्ति कर्मक्षता यथा भवन्ति तथा सुवर्षन्तु । तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं
दर्शयति-

“ प्रार्थामनु प्रदिशं मेहि विद्वांसिनागह देवलोकेमेवैतनोपावर्तते ” [सं०
का० ५ म० ४ अ० ७] इति । देवलोकेमेवैतद्विधानयथां पश्चो भवति ।
द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति-

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

“ ऋष्यमाग्निना माफमि याहेमानेवैतया लोकाम्प्रमते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । इमानेव लोकानुद्दिश्यानयत्वां वाद्विष्वात्तं करोति । तृतीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहामित्वाहेमानेवैतया लोकान्तमारोहति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । इमानेव लोकानुद्दिश्यानयत्वां सप्त्यमारोहति । चतुर्थमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ सुवर्षन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुवर्षेयवैतया लोकमेति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । स्वर्गप्रप्तिपतिपादकशब्दस्यात्र सद्भावात्तद्वा स्वर्ग-
प्राप्तिः । पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्ने मेहि मध्यमो देवयतामित्याहोमेयेवैतया देवमनुष्येषु चक्षुर्दधाति म [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । उन्नमचक्षुःपतिपादकश्च शब्द-
स्यात्र सद्भावादेतयर्थोभयत्र चक्षुःस्थानम् । मन्त्राग्निनिपुञ्जे—

“ पञ्चमिरथि कामति पाङ्क्षुपे यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन सह तुवर्गं लोकमे-
ति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । कल्पः—“ नक्तोपासाग्ने
सहस्राक्षेति द्वाभ्यां संहिताभ्यां दक्षः पूर्णांभौदुम्बरीं स्वयमातृण्णायां जुहोति ”
इति । तत्र प्रथमामाह—

नक्तोपासेति । नक्तं चोपाश्च नक्तोपासा रात्रिदिवतादित्ययः । तन्नता
परस्परमैकमत्ययुक्ते विरूपे रात्रिः लुग्गा दिवसः शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे
समीची समीच्यावबुक्ते सरयावेकं शिशुमन्तिरूपं धापयेते यजमानकर्तृकमग्नि-
धारणं संपादयतः । यावा बुल्लोके क्षामा(म)क्षितावन्तस्त्वब्रह्मयमम्पवर्तिन्त्य-
न्परिक्षे हवमो रोचमानोऽयमग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते । दग्मित्ति इयच्छूर-
न्तीति देवाः प्राणास्ते च द्विजोद्वा यागद्वारेण घनरूपं फलं प्रयच्छन्ति तादृशा
यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन्ध्रुवन्तः । अथ द्वितीयामाह—

अग्ने सहस्राक्षेति । शनसहस्रशब्दा अपरिमिता(तत्त्वा)मिपायेण । विश्वत-
श्चक्षुरित्यादिमन्त्रोक्तमूर्धिरूपत्वेनायमग्निश्च स्तूयते । तस्मादक्षिभूर्दंष्ट्राणापाना हेऽग्ने
तत्र बहवः । तथा एवं साहस्रस्य बहुसहस्रतमूहपरिमितस्य रापो घनस्येति
प्रभुर्भवति । तस्मै ते तादृशाय तुभ्यं वाजापान्तित्पद्यर्थं विधेम परिचरेम
हविषा स्वाहेदं षधिः स्वाहुवमस्तु । तत्र प्रथममन्त्रं विनिपुञ्जे—

“ नक्तोषासेति पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रथये ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति । पुरोमेवाः(वा) प्रदानमन्त्राः पू (म्वाप्) मनुक्रमेणो-
च्यत इति पुरोनुवाक्या, प्रथया उत्तरेण मन्त्रेण हविष्प्रदानावाऽऽदी तान्त्र-
(तां न्) यात् । पुरोनुवाक्यामनुच्य याच्यया जुहोतीत्यमन्त्राऽऽज्ञातवात् ।

द्वितीयमन्त्रस्य वराजरूपमापकात्वं दर्शयति—

“ ओम् सहस्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराधये ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

सहस्रसंख्याकचक्षुरादिसंबन्धो विश्वरूपधरस्य विराणमूर्तेः संभवति नान्यस्य ।
अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिमामेय भवति । अस्य मन्त्रस्य अतुर्थपादे बाणशब्दस्य
तात्पर्यं दर्शयति—

“ तस्मि ते विधेम बाजाय स्वाहेत्याहानं वै बाणोऽन्नमेवाव रुग्धे ” [सं०
का० ५ प० ४ अ० ७] इति । एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

“ दध्मः पूणांमोदुम्बरीं स्वयमातृण्णामां जुहोत्पूर्वैर्दध्मूर्गुदुम्बरोऽसौ
स्वयमातृण्णाऽमुष्पामेवोर्जे दधाति तस्मादमुतोऽवांषीमूर्जमुप षीवावः ” [सं०
का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

जुहोतदृशी काचिरस्तुगौवम्बरी । दध्मुदुम्बरयोरन्तरत्वात्स्वयमातृण्णा-
वाश्च स्वर्गरूपत्वात्तस्यां तद्धोमेन स्वर्गं एवान्नं स्थापयति । तस्मात्स्वर्गं ऊर्गव-
स्थिता तस्मादमुतो द्युलोकाद्वांशीं वृष्टिरूपेणावः पतन्तीमूर्जमन्नं वयमुपशीवावः ।

कल्पः—“ सुपर्णोऽग्निं गरुत्मानिति तिसृषुः स्वयमातृण्णायामग्निं पति-
ष्टाप्य ” इति । तत्र प्रथमामाह—

सुपर्णोऽसीति । हेऽग्ने त्वं सुपर्णः पक्षयाकारो गरुत्मानगरुहसमानोऽसि ।
अतोऽस्यां चित्तिरूपायां पृथिव्यां सीदोपविश । तत्रापि पृथिव्याः पृष्ठ उपविश ।

अथ द्वितीयामाह—

भासाऽन्तरिक्षमिति । भासा स्वकीयेन प्रकाशेनान्तरिक्षमापुण सर्वतः
पूरय । ज्योतिषा स्वकीयेन सामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमानोर्ध्वं स्वाभितं कुरु ।
तथा तेजसा स्वकीयेन सामर्थ्येन दिशः प्राच्यादिका उद्दहोत्कर्षेण दृढी कुरु ।

अथ तृतीयामाह—

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

आजुह्वानः सुप्रतीक इति । हेऽग्ने त्वमाजुह्वान आभिमुख्येन ह्यमानः सुप्रतीकः सुमुखः सन्पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि साध्या साध्वीं सनीषीनां स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासीदाऽऽगत्य प्राप्नुहि । हे विधे देवा यूयं यजमानश्चास्मिन्पुरोवर्तिनि सद्यस्थेऽग्निना सह स्थातुं योग्येऽभ्युत्तरस्मिन्नाधिकमुत्कृष्टे स्थाने सीदतोपविशत । एतान्मन्वान्विनियुङ्क्ते—

“ तिसृभिः सादयति त्रिवृद्धा अभिर्षावानेवाग्निस्तं पतिष्ठां गच्छति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

कल्पः—“ मेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीं समिधमादधाति ” इति । पाठस्तु—

मेद्धो अग्न इति । हेऽग्ने मेद्धः पूर्वमपि प्रकर्षण दीप्तत्वं पुरो नोऽस्माकं पुरोदेशेऽजराया निरन्तरवर्ति-या सूर्यां सूर्भिसमानया ज्वालया दीदिहि पुनरपि दीप्यस्व । ज्वलन्ती षोडशमयी स्थूणा सूर्भी । हे यद्विष्ठ युवतमाग्ने त्वां शश्वतो निरन्तरमाविधो वाजा अन्नान्युपयन्ति साभीष्येन प्राप्नुवन्ति । त्वेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ मेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीमादधात्येषा वै सूर्भी कर्णकावत्ये-
सया ह स्म वै देवा असुराणां दध्नर्हांस्तृहृन्नि यदेतया समिधमादधाति
वज्रोवैतच्छवर्धी यजमानो भ्रानृष्याय प हरति स्तृत्या अछम्बट्कारम् ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

ज्वलन्ती षोडशमयी स्थूणा सूर्भी । सा च कर्णकारती छिद्रवत्यन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः । तत्समानेयमुक्त्वा । एकेनैव महारेण शतसंख्याकान्धारयन्तः शूराः शतवर्हां असुराणां मध्ये सादृशानेतयर्वा देवा हिंसन्ति । अनया क्षमिदार्धनि शतस्त्रीमेतामृचं वज्रं छत्वा पैरिष्ठां महरति । अछम्बट्कारं स्वस्याविनाशो यथा भवति तथेत्यर्थः ।

कल्पः—“ विधेम ते परमे जन्मन्नम इति वैकङ्कतीम् ” इति । समिधमादधातीत्यनुवर्षवे । पाठस्तु—

विधेम त इति । हेऽग्ने ते तव परमे जन्मनि विधेम वयं ज्ञानेन परिचरेम । सद्यस्थेऽस्माभिः सह स्थातुं योग्येऽवरे निकृष्टे भूलोकवर्तिनि जन्मनि स्वोमैः स्वोभैर्विधेम परिचरेम । यस्माद्योनेरिष्टकषिदित्त्वात्स्थानाद्दुदारिध स्वमुत्त-

आविर्भूतोऽसि तं योनिं यजे पूजयामि । सविद्धे सम्पन्नमन्त्ररहिते त्वयि हवींषि
मनुहुर क्वाविलः मकरेण जुहति । एतं मन्त्रं विनियुद्धे—

“ विधेय ते परमे जन्मन्म इति वैकङ्कसीमा दधाति भा एवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

अग्नेर्मातो विकङ्कने मविष्टरात्तदीयसमिधा माः माप्यते ।

कल्पः—“ वा२ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ” इति । पाठस्तु—

ता२ सवितुरिति । पुरा कदाचिरकण्वाख्यो महर्षिरस्याग्नेर्वा सुमति-
मनुमहकारिणीं बुद्धिमदुहृद्दुग्बवान् । तत्र दृष्टान्तः—मपीनां प्रभूतः पीनः
कनसंधो यस्याः सा मपीना तं सहस्रसंख्याकाः क्षीरधारा यस्याः सा सहस्र-
धारा तां महीं पयसा क्षीरेण संपूर्णां गां धेनुं यथा लौकिका दुहन्ति तदत् ।
अयमग्नेः सुमतेरुपश्रितबुद्धेः स्वामीष्टं फलं प्राप्नुवान् । वरेण्यस्य सर्वैर्वरणी-
यस्य सवितुः प्रेरकस्याग्नेः संपन्निर्वा तां कण्वन दुग्वा सुमतिमहावृजे सर्वतः
शार्थये । कीदृशीं कुमतिं, चित्रां स्वविक्षितयहृदिवकल्पदानसमर्थाभित्यर्थः । विधे
जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विधजन्या तां जगदुत्पादनसमर्थाभित्यर्थः । तमेतं
मन्त्रं विनियुद्धे—

“ वा२ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीं शान्त्यै ” [सं० का० ५
प० ४ अ० ७] इति । शम्पाः शमनहेतुत्वाच्छान्त्यर्थत्वं युक्तम् ।

मन्त्रस्य पूर्वार्धे सवितुः सुमतिर्मावृण इत्यस्य वात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्निर्वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाग्निं दुहे वा२ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रा-
मित्याह्वेय वा अग्नेर्दोहः ” (सं० का० ५ प० ४ अ० ७) इति ।

द्विविधो मन्त्रदोहः संभवति । अग्निकर्तृको यजमानकर्तृक एको दोहः ।
आग्निर्हि यजमाने संभावितं हविः स्तुत्यादिरूपं दोग्ध्रि । तथा यजमानकर्तृकोऽ-
ग्निकर्तृको द्वितीयो दोहः । यजमानो ह्यग्नी संभावितं स्वविक्षितं फलं दोग्ध्रि ।
एव सवितुः सुमतिमिति वचनेनाग्निकर्तृको द्वितीयो दोहो विवक्षितः ।

द्वितीयार्धे कण्वोद्गहरणस्य वात्पर्यं दर्शयति—“ तमस्य कण्व एव भाप-
सोऽभ्येत्तेन ह स्मैन् स दुहे ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

अग्नेः संपन्नित्वं तं फलस्वीकाररूपं दोहं कण्वाख्य एव महर्षिः पूर्वं ज्ञात-
वान् । स च कण्वः भयसोऽपत्यं श्रायसः । अतोऽस्मिन्नुत्तरार्धे पठिते सति
तेन कण्वमुनिरिवैनमार्थं स यजमानो दुग्धवान्भवति ।

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

एतन्मन्त्रविशिष्टं समिदाधानं प्रशंसति—

“ यदेतया समिधमादधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । कल्पः—“ द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा मम ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णाहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

सप्त ते अग्ने इति । हेऽग्ने तव नमिधः सप्तसंख्याका अधत्योदुम्बरपलाशशर्मा विकल्लुनाशानिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकार आधानप्रकरणे सप्त संभारान्सप्तमन्त्रकाननुक्रम्येति वानस्पत्या इत्युपनंजहार । ज्वालाख्या जिह्वाश्च सप्त । तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—

“ काली कराळी च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी तेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ” इति ।

ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याकाः “ अधो रूपं कृत्वा यदधत्येऽतिष्ठः ” इत्यादयः समाह्वताः । पिपाणि धाम स्थानानि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्प्रावसध्वमाजहिताग्नीध्रीयाख्यानि सोमयागे वह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतृप्रमुखा वपद्कर्तारो होता प्रशस्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । त्वां यजमानाः सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः पोडशपरित्रात्रोऽष्टोर्यामो वांजपयश्चेति सप्त प्रकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीराहवनीयादि(द्युत्तानि)-स्थानानि धृतेन सर्वतः पूरय ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—“ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह सप्तैवाः साप्तानि नीणानि ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

सप्तसंख्योपेतं द्रव्यस्वरूपं साप्तं, तानि च साप्तानि पुनः सप्तसंख्याकानि : समित्सप्तकमेकं जिह्वानप्तकं द्वितीयमृषिसप्तकं तृतीयं धामसप्तकं चतुर्थं होतृसप्तकं पञ्चमं यजनप्रकारभेदसप्तकं षष्ठं पूरणीययोनिस्त्रकमेकम् । अग्नेः संबन्धीनि साप्तानि समिदादिसप्तकानि यानि सन्ति तानि साप्तानि प्रीणयत्येव । एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विवक्षते—

‘ पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनानि प्रजापतिः प्रजा अगृजत् प्रजानां सृष्ट्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ०]

७] इति । द्वादशगृहीतेनाऽऽग्नेन पूर्णां वा जुह्वन्वा जुहुवान् । प्रजापतेः
प्राप्तत्तर्वाकामश्वापूर्णात्त्वम् । अदस्तापूर्तिः प्रजापतिमाप्तवै भवति । मुख्यक-
स्त्रवेन पूर्णस्वं विधायानुकल्पत्वेन न्यूनत्वमप्यङ्गी क्रियते । न्यूनत्वाङ्गी-
णात्मनापतिः पौढानि शरीराण्यनुजन । अतः प्रजासृष्टये न्यूनत्वमङ्गी
क्रियते, किमु वक्तव्यं पूर्णत्वमित्याभिप्रायः । होमकाले ध्यानं विधत्ते—

“अग्निर्देवेषु निष्ठापत स दिशोऽनु प्राविशज्जुह्व-मनसा दिशो ध्याये-
दिग्भ्य एवेनमव रुधे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

एवं दिक्षु षड्विष्टमग्निम् ।

पूर्वमनुष्ठितां दध्याहुतिमिदानीमनुष्ठीयमानायाव्याहृतिं च विहित्वा प्रशंसति—

“दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याग्नेनोपरिष्ठात्तेजश्चेवास्मा इन्द्रियं च तमीची
दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अग्निस्थापनात्पूर्वं दधिहोम उपरिष्ठात्त्याऽऽग्न्यहोमः । तत्राऽऽग्न्यं तेजोरूपं
दधि चेन्द्रियरूपम् । “तेजो वा आग्न्यम्” “इन्द्रियं वै दधि ” इति श्रुत्यन्त-
रात् । अतो यजमानार्थमुभयमपि सम्यक्संपादितं भवति । कलः—
“उर्वाशु मारुताःसर्वेक्षुताज्जुहोतीदृद्द्वान्यादृद्द्वेति सप्तभिर्गणैरासीनो हस्तेन
गणेन गणमनुवृत्त्य मारुताज्जुहोति मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन गणेन जुहोतीत्येके
मारुतैः सर्वतो वैश्वानरं परिविनोतीत्येके स्वतर्वाश्च प्रधासी च सांवपनश्च
गृहमेधी च क्रीडी च साकी चोर्जिषी चेत्येव षष्ठ आम्नातो मितासश्च संमि-
तासश्च न इति सर्वत्रानुषजति ” इति । पाठस्तु—

इहृक्चान्यादृदिति । अत्र हि मरुतां गणाः पञ्चाऽऽम्नादाः । इहृक्-
त्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतामेको गणः । चकाराः परस्परं समु-
च्चयार्थाः । तथा शुक्रज्योतिरित्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतां
गणो द्वितीयः । ऋतजित्वादिगणस्तृतीयः । ऋतश्चेत्यादिश्चतुर्थः । इहृक्च
इत्यादीनि चत्वारि नामधेयानि, सोऽयं पञ्चमो गणः । हे गणपञ्चकस्था मरुत
एतेन समुच्चयेन वर्तन्ते(माना) द्युयं सर्वे समुच्चित्य सृष्ट नोऽस्मान्प्रयाग-
च्छत । मितासश्च गणचतुष्टयेन सप्तसंख्यया प्रमिताः । संमितासश्च पञ्चमगणे
षट्संख्यया संक्षिप्य प्रमिताः । ऊतये नोऽस्माकं रक्षणाय सभरगो मरेणाऽऽद्-

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

रेण वर्तन्त इति सभरसः । तादृशा हे मरुतोऽस्मिन्पञ्च एतनाऽऽगच्छत । देवीर्विशो
देवसंबन्धिन्यः प्रजात्प्राः । एते मरुत इन्द्रमनुवरमानं इन्द्रं स्वामिनमनुसृत्य तद्व-
नुसारेण यथा वर्तन्ते मरुत एवं दैव्यो मानुष्यश्च सर्वाः प्रजा इमं यजमान-
मनुसृत्य वर्तमाना भवन्तु । एतैर्मन्त्रैः साध्या मारुतहोमा उपरि विधास्यन्ते ।

एतेभ्यो मारुतपुरोडाशेभ्यः पुरा निवेपणीमं वैश्वानरमादौ विधत्ते—

‘द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वै-
श्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे’ [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

उरुपाम्नेः संवत्सरवारणेनाग्नेः संवत्सररूपत्वम् ।

चोदकप्राप्त्यभ्याजन्त्याजानपवदति—“ परमयाजानूयाजान्कुर्पादिकस्तिः
सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्ये ” [सं० का० ५ प० ४
अ० ७] इति ।

विशेषेण कास्तिनांशो विकस्तिस्तत्परिहारप्राप्त्यर्थं परमयाजानूयाजानकृत्वा
पया दर्विहोमं कुर्वन्ति तद्दत्त्रापि दर्विहोमं परमयाजानूयाजरहितं कुर्पात् । ततो
विकस्तेरभावाद्यज्ञः प्रतिष्ठितो भवति ।

वैश्वानरपुरोडाशहोमसम्पन्नन्तरमेव मारुतपुरोडाशहोमं विधत्ते—

“ राष्ट्रं वै वैश्वानरो विष्मरुतो वैश्वानर इत्वा मारुताञ्जुहोति राष्ट्र एव
विशमनु बभ्राति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

राष्ट्रस्थानीयस्य वैश्वानरस्य पूर्वभाषित्वात्पश्चाद्भाषीयप्रजास्थानीयमारुतहोमेन
राष्ट्रे प्रजां योजितवान्भवति । मारुतहोमे मन्द्ब्रुवन्ति विधत्ते—

“ उच्चैर्वैश्वानरस्याऽऽभाव[य]त्यु[त्प]त्सु मारुताञ्जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विशमति
पवदति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

उच्चैर्ब्रुवन्तिस्वमाभावणे चोदकप्राप्तम् । यस्माद्राष्ट्रस्थानीये वैश्वानर उच्चै-
र्ब्रुवन्तिः प्रजास्थानीये मरुत उपांशुत्वं तस्माल्लोकेऽपि प्रजामतिक्रम्य राष्ट्रमेवा-
धिकं सर्वो जनो वक्ति । सति हि राष्ट्रे प्रजानामन्वेषणम् ।

अथ मारुतपुरोडाशान्प्रशंसति—

“ मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनेवास्मै मनुष्यविशमव
रुन्धे ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति । दैव्येन प्रजासमूहेन
यजमानाय मानुषं प्रजासमूहं संपादयति । पुरोडाशानां संख्यां विधत्ते—

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाषिकरस्त्रीकागद्यद्वाभिधानम्)

“ सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मस्तो गगना एव विशभव सन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । अत्र येषु मन्त्रेष्वाम्नाताः पञ्च गणाः । आरण्यकाण्ड आम्नातो धुनिश्च ध्वान्तथेयसो गगः । सूत्रोक्तः स्वतवानिन्यादिरैकः । अतः सप्तगणरूपमिश्च बहुविधगणरूपा प्रजां प्राप्नोति । होमकाले मन्त्रोच्चारं कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“ गणेश गणमनुवृत्त्य जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । यदा प्रथमगणेन ह्रवा द्वितीयगणेन जुहोति तदानीं प्रथमगणमुच्चार्य पश्चाद्द्वितीयगणेन जुहोति । तथा द्वितीयगणमुच्चार्य तृतीयगणेन जुह्वयान् । एवं गतिं सर्वां प्रजासमै यजमानायानुकूलत्वेन वर्णयानां करोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

पार्श्वानि पञ्चभिः सामिरागेहेन्निर्मितां चितिम् ।
पूर्णांशोदुम्बरीं दध्ना जुहाप्येते ऋची तदा ॥
याज्यानुवाक्ये नक्तेति सुाणोऽभ्यादिभिस्त्रिभिः ।
स्वयमातृणकोयां तमुत्तराग्निं स्थापयेत्ततः ॥
पेद्द औदुम्बरीं दध्नाद्विधे वैकङ्कतीं तथा ।
शमीमर्षीं तु नां सेति सप्ताऽऽज्यं हूपते सुचा ॥
पारुनेषु तु यागेषु प्रोक्ताः पञ्च मरुद्गणाः ।
ईदृङ्चेत्पादयः शेषो मिनामधेऽपुर्दारितः ॥
अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्नुक्ता एतेनविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाथंप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थांशके षष्ठ्यपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्दुर्मा याति
सुमदासुपस्ये । अनाविद्धया तनुवां जय
त्वम स त्वा वर्मणो महिमा पिपतुं । धन्वना

(अश्वमेधकर्तृ रथतज्जीकरणमाविष्णवधरत्नीकारायङ्गामिधानम्)

गा धन्वनाऽऽजिं जयेम धन्वना त्रिवाः समदो
जयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना
सर्वाः प्रदिशो जयेम । वक्ष्यन्तीवेदा गनी-
गन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिपस्वजाना ।
योषेव शिङ्के वितताऽधि धन्वन् (१) ज्या
इयं समने पारयन्ती । ते आचरन्ती मम-
नेव योषा मातेवं पुत्रं विभृनामुपस्थे । अप-
शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फु-
रन्ती अमित्रान् । बह्वीनां पिता बहुरस्य
पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनाऽवगत्यं । इषुधिः
सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति
प्रसूतः । रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र
कामयते सुपारथिः । अभीशूनां महिमानम्
(२) पनायत मनः पश्चादनुं यच्छन्ति
रश्मयः । त्रिवाण्योषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा
रथेभिः सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदै-
रमित्रान्क्षिणन्ति शत्रून् रनपव्ययन्तः । रथवा-
हनं हविरस्य नाम यत्राऽऽयुधं निहितमस्य
वर्म । तत्रा रथमुषं शग्मं सदेम विश्वाहा
वयं सुमनस्यमानाः । स्वाहुषं सद्दः
पितरो वयोधाः कृच्छ्रेथितः शक्तीवन्तो ग-
भीराः । चित्रमेना इषुबला अमृधाः मतोविरा
उरवो वातसाहाः । ब्राह्मणासः (३) पितरः

(अश्वमेधकर्तृ रथसञ्जीकरणभाषिद्वयवर्षाद्यातयद्वाभिधानम्)

सोम्यासः शिषे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
 पुषा नः पातु दुरिताहतावधो रक्षा मार्किनो
 अघशश् स ईशत । सुपर्णं वंस्ते मृगो अस्या
 वन्तो गोभिः संनद्धा पताति प्रसूता । यत्रा
 नरः स च वि ध ब्रुवन्ति तत्रास्मभ्यामिषवः
 शर्म यस्सन् । ऋगीति परि वृद्धग्धि नोऽश्मा
 मधतु नस्तनूः । सोमो अर्धि ब्रवीतु नोऽदितिः
 (४) शर्म यच्छतु । आ जह्यन्ति सान्वेषां
 जघनाः उर्प जिघ्नते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽ-
 श्वान्समत्स चोदय । अहिरिव भोगैः पर्येति
 पाहुं जाया हेति परिवाधमानः । हस्तघ्नो
 विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु
 विश्वतः । वनस्पते व्रीडवङ्गो हि मृगा अस्म-
 त्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः संनद्धो असि
 धीढयम्वाऽऽस्याता ते जयतु जेत्वानि । दिवः
 पृथिव्या परि (५) ओज उद्भूतं वनस्पति-
 भ्यः पर्याभूतं सहः । अपामोज्मानं परि
 गोभिरावृतामिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ।
 इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरु-
 णस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदाति जुषाणो
 देवं रथ प्रति हव्या गृभाय । उर्प श्वासय
 पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विहितं जग-
 त् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दुरात् (६)
 दर्वीयो अर्प सेध शङ्गम् । आ क्रन्दय बलमो-

धपा० ६ अनु० ६] छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकारात्प्रज्ञामिधानम्)

जो न आ धा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोय इन्दुमे दुच्छुनाः इत इन्द्रस्य मुष्टि-

रसि वीढयस्व । आऽमूरज प्रत्यावर्तयेमाः कें-

तुमद्दुन्दुभिर्वाविदीति । समश्वपणाश्चरन्ति नो

नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु (७) ॥

(धन्वन्महिमानं ब्राह्मणसोऽदितिः पृथिव्याः परि दुरावेकं चत्वारिंशत्) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्याष्टके

षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठोऽनुवाके चित्पारोहगादयो मारुतहोमान्ता अङ्गविशेषा उक्ताः ।

अथ षष्ठेऽश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकारादीन्यङ्गान्मुच्यन्ते । तस्य चाग्निमकरणे संबन्धाभावाद्दिन उत्कृष्ट्याश्वमेधप्रकरणे संबन्धो द्रष्टव्यः । अध्वपनार्थमेव केवलमत्र मन्त्राठः ।

कल्पः—“ जीमूतस्येति कवचचम्युहते ” इति । पाठस्तु—

जीमूतस्येवेति । यद्यदा वर्षी कवचयुको राजा समदा शत्रूणामुपस्थे समीपे पाति, अनेन सह मारुतर्षेण माद्यन्तीति तमदः शश्वदः, तथा जीमूरस्य मेघस्य पतीकं मुखमिव भवति । सैन्यद्वयं युद्धार्थं यदा मिष्टति तदानीं र्षितुं पतस्तत् आगदाः मौढा मेघा यथाऽन्तरिक्षं सर्वभाबृण्वन्त्येवं भूमिं सर्वां र्ष्यां भवतीत्यर्थः । तस्मिन्काण्डे हे राजन्नाविद्यया परकीयमहारहितया तनुषा स्वशरीरेण युको भूत्वा विजयं प्राप्नुहि । वर्षणः कवचस्य तादृशो महिमा सर्वां विपनुं पाठयतु । कल्पः—“ धन्वना गा इति-धनुः ” इति । पाठस्तु—

धन्वना इति । वयं धन्वना धनुषा गा जयेम परकीयान्गावादीनाहंराम । तथा धन्वनाऽऽग्निं युद्धं जयेम । तथा धनुषा तीव्राः शूरमटोपेवाः तमदो मध्व- संहिताः परकीयतेना जयेम । इदं, धनुः शत्रोरस्मदीयवैरिभ्योऽपकामं लुणोति

१ क. प. ह. 'भूविनि । २ क. घ. ७. मेलयति । ३ क. घ. ह. व्यालो । ४ ल. 'हरेम ।

(अन्वयेनकर्तृ ग्यसज्जीकरणभाविकचक्षुस्पीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

कामंभ्यांऽनयोऽप्यकामस्तं कृणोतु करोतु । किञ्चह्यना, सर्वा अपि मदिश उरु-
ष्टान्सर्वदिग्बर्तितश्चञ्जयेत् । कल्पः-“ वदयन्तीवेति ज्यामभिमृशति ” इति ।
पाठस्तु-

वक्ष्यन्तीवेदा इति । इयं ज्या धनुष्यारोपिता मोर्षी वक्ष्यन्तीव किञ्चि-
द्ग्रहस्पं वाक्यं वदित्यन्तीव कर्णं (पंजा) गनीगन्ति कर्णसमीपमागच्छति ।
तत्र दृष्टान्तः-प्रियं सखायं परिवस्वजाना धीतिमुप नस्विसमानं विश्रम्भव्यव-
हारयोग्यं मत्तारमासिङ्गन्ती योषेव सिद्धेऽप्यकं शब्दं करोति । सा यथा
स्वकीयं योगक्षेमं शनैः कथयति तद्वदियमपि ज्या शब्दयतीत्यर्थः । कीदृशी
ज्या, अविध्वन्धनुष उपरि विवना विशेषण प्रमारिता, समने युद्धे पारपन्वी
युद्धसमाप्ति गमयन्ती ।

कल्पः-“ ते आचरन्ती इति धनोरात्नी संमृशति ” इति । पाठस्तु-

ते आचरन्तीति । ते धनुषः कीदृशः विस्फुरन्ती विस्फुरन्तौ पुनः
पुनः प्रवर्तमाने सत्यौ संविदाने परस्परमङ्गल्य गते अमिदानयन्तविरोधिनः
शत्रून्पविष्यताम् । कीदृशे कीदृशौ, समने युद्धे योषवाऽऽचरन्ती तद्वन्धुरश-
ब्देन हितं बोधयत्यौ । पुनः कीदृशे, उपस्थे चिभूतां माना पुत्रमिव तद्वद्धि-
तकारण्यावित्यर्थः । कल्पः-“ बद्धीना पिता बहुरस्य पुत्र इति पृष्ठ इपुधिं
निनसति ” इति । पाठस्तु-

बद्धीनां पितेति । अयमिपुधिराणावागः समनाऽनगत्य समने युद्धे प्राप्य
चिक्षा कृणोति बाणाकर्षणैः स्यामव्यक्तं ध्वनिं करोति । तस्य ध्वनेरनुकरणं
चिक्षेति । कीदृश इपुधिः, बद्धीनामिपूणा पादकः । अत एवास्म्य पितृस्थानी-
यस्य पुत्रस्थानीय इपुधौ बह्विधः । सोऽयमिपुधिः पृष्ठे निनद्धः पृष्ठमागे
नितरा बद्धः समनो गानुष्पेण प्रेरितः बाणाकर्षणे सङ्घाः सन्धकपाप्ताः सर्वा
अपि पतना जयति । कल्पः-“ रथे तिष्ठन्नयति राजिन इति सारथिममिष-
न्वयते ” इति । पाठस्तु-

रथे तिष्ठन्निति । सुपारथिः सुशिदितोऽयं साराथिः स्वयं रथे तिष्ठ-
न्वय मय कानयते गन्तुं तत्र तत्र पुरः पुरस्ताद्वाजिनोऽथान्नयति प्रेरयति । हे
स्वयं गजपाना अभीज्ञानामध्वारणहनुर्ना ग्भीनां महिमानं पनायत वाचा
स्तुतिं कृत्वा । अत एव स्तुतिप्रकार उच्यते-—अथ एते प्रग्रहाः सारथेर्मनोऽनुसृत्य

(मन्थनेऽकर्तृ रथसज्जीकरणभाविः स्वस्वकारात्तन्नामिषानम्)

वृषाद्यच्छान्ति नियता भवन्ति, सारथेर्यथा मनोबुद्धिः पुरस्तात्प्रवर्तते तेनैव प्रकारेण पश्चाद्धानां नियमं कुर्वन्तीत्यर्थः । कल्पः—“ तीक्ष्णोवाग्ज्वरते वृष-
वाणय इत्यश्वान् ” इति । पाठस्तु—

तीक्ष्णोवाग्ज्वरते । एवेऽश्वतीक्ष्णानरपुश्चान्धोवाग्ज्वरते वाग्ज्वरते कुर्वन्ते ।
कीदृशा अथाः, वृषपाणयः, सेचनवाचिना वृषशब्देन शक्तिरुपलक्ष्यते । पाणि-
शब्दः पादलक्षकः । गन्तुं शक्ताः पादा येषां ते वृषपाणयः । रथेभिः सह
वाजयन्तो रथैः सह शीघ्रं गच्छन्तः । प्रपदैः पादाभिः त्वरैरभिधानैरिणोऽश्वहा-
वन्तः । तादृशा अथा अनवम्यमन्तः प्रत्यापत्तिमकुर्वन्तो भीतिरहिता इत्यर्थः ।
वायुं निक्षिणन्ति हिंसन्ति । कल्पः—“ रथवाहनश्च हविररथ नामेति रथवाहने
रथमरथावाय ” इति । यद्यपीदमरथाधानं रथस्य प्रत्याधानाद्भ्रवंभावि तथाऽप्य-
प्ययनसंभ्रमायादयं मन्थोऽत्र पाठितः । तराठस्तु—

रथवाहनमिति । यत्र यस्मिन्नल्पे शकटेऽस्य यजनानस्याऽऽयुधं धनुरादिकं
धर्मं कवचं चेत्येवमादिकं निहितं स्थापितं, अ(अ) रथ शकटस्य रथवाहन-
मिति नामधेयं, प्रत्यागत्य रथोऽस्मिन्नशकटे स्थाप्यत इति तच्छकटं रथवाहनं,
तस्य हविर्बहुषकारकत्वाद्धविर्बुधं, तत्र तस्मिन् रथवाहने शकटे विभागा सर्वेष्वपि
दिनेषु सुमनस्यमानाः सौमनस्यं प्राप्ता ययं शर्मं सुतगमनेहेतुं रथमुपसदेमोपेत्य
स्थापयाम । कल्पः—“ स्वादुषस्तदः पितरो वयोधा इति तिसृभिः पितृनुपति-
ह्वे ” इति । तत्र प्रथमावाह—

स्वाहुर्यस्तद इति । ये पितरोऽस्मदीयाः सन्ति त एवैर्विशेषतैर्विशिष्टाः ।
कानि विशेषणानीति तान्युच्यन्ते—स्वादुषस्तदोऽस्माभिः समर्पिते स्वाहुर्यव्यये
सम्यक्त्वं दां त तेन तुष्ठा इत्यर्थः । वयोधा अस्मदीयस्य ययस्य आयुषः स्थाप-
यितारः कृच्छ्रे व्यसने प्राप्ते सति रक्षार्थं भीयन्ते पाणिभिः सेष्यन्त इति
कृच्छ्रे— । शक्तीवन्तः शक्तिमुक्ताः । गभीरा अगाधबुद्धयः । विधा विविधा
हस्तयश्च देव्या सेना येषां ते चित्रसेनाः । इषुभिर्षोऽनुमतिमयत्वा इषुमत्ताः ।
अमृधः । रथोऽनुपशक्याः सन्विद्यमानो लोके पतिस्रो यः शूरस्तस्मादप्यतिशूराः
सगोर्धः । उरवो विस्तीर्णा वनगेनादिममृदाः । मातं परकीयमतानां संपातं
सह्येऽने नवन्तीति मातसाहाः । अथ द्वितीयावाह—

द्राक्ष जास इति । येऽस्मदीयाः पितरस्ते द्राक्षजातो ब्रह्म वेदस्तदुद्येत्सु
१९६

(अन्वयेषकर्तृ रथसज्जीकरणभाषिकवचस्वीकारायद्वाभिधानम्)

ब्राह्मणाः । अत एवास्मात् सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपरा इत्यर्थः । यथेते
पितरस्तथा द्यावापृथिवी उभे अप्यनेहसाग्नेहसि सर्वस्मिन्नपि काळे नोऽस्मा-
न्मति गिवे शान्ते अनुग्रहपरे भवतामिति शेषः । तथानांयुधो यज्ञस्य वर्षयिता
पूषा पोषको देवो नोऽस्मान्दुरितात्पातु । हे पितृसमूह रक्षास्मान्वालय ।
नोऽस्माकमघदांसः पापशंसनपरा निन्दका माकिरीशय निन्दितुं समर्था मा
भवेन् । अथ तृतीयामाह-

सुपर्ण वस्त इति । पितृसंबन्धिनो येयमिषुः दशस्यतेऽस्या इषोः सुपर्ण
पृष्ठेऽवस्थितं गोभनं पत्नं भागं वस्त आच्छादयति । अथास्या इषोर्दन्तः
शल्पं युगदन्तवन्दीक्षं, सेयमिषुर्गोभिर्गोसंपन्धिमिः संनद्धा दृढं बद्धा । तादृशे-
यमिषुः प्रभूता पितृभिः मेरिता सूती पतति सहसा गच्छति । कुत्रेति तदुच्यते-
नरः पुरुषा धेद्धारो यत्र यस्मिन्परसैन्ये सं च वि च द्रवन्ति प्रथममासुक्ताः
सन्तः प्राप्नुवन्ति पश्चाद्गीताः सन्तः पलायन्ते च, तत्रेयमिषुः पततीति पूर्व-
शान्वयः । तादृशः पितृणापिपवोऽस्मभ्यं शर्म यंसंसुखं पच्छन्तु ।

कलाः-“ऋजीते परि वृद्धाग्नि न इत्यामानं मत्पमिमृशप” इति । पाठस्तु-
ऋजीते परीति । ऋजीतिशब्द इषुवाची । हे ऋजीतेऽस्यान्परिवृद्धाग्नि
परिवो वर्जितान्कुरु । नोऽस्माकं तनूशपा भवतु पाराणवद्दृढा भवतु । सोमो
नोऽस्मानधिमर्वातु आबिका एते मा-या इति कथयतु । आदितिः शर्म पच्छतु
सुखं पच्छतु । कलाः-“ आ जडवन्तीत्यध्याजनिमादाय ” इति । पाठस्तु-

आजडवन्तीति । कगाधारिणः सारथय एषामध्वानां सानु पर्वतसानुसदृशं
पार्श्वेमाजडवन्ति सर्वतस्ताडयन्ति । तथा पृष्ठमागानुशजिन्नत उर्वत्य ताडयन्ति ।
तथाविधताडनेहेतुभूते हेऽध्याजनि अधमेरके कशे प्रचेतसस्तडनेन मरुष्टगमने
चित्तयुक्तान्सन्तसु युद्धेषु चोदय मेरय । कलाः-“ अहिरिव मोगैरिति
हस्तद्वनममिम-वधते ” इति । पाठस्तु-

अहिरिविति । धानुष्कैर्वामहस्त. केनचिद्रूपेण चर्माविशेषेण वेष्टयते ।
तत्रायं दृष्टान्तः-अहिरिव मोगैः, यथा सर्पः स्वकीयशरीरवेष्टनेः पुरुषस्य हस्तं
पादं वा वेष्टयति तथाऽयं चर्माविशेषः पुरुषस्ये वाहुं पर्वेति परितो व्याप्नोति ।

(अश्वमेधकर्तुं रथञ्जनीकरणभाविक्वचस्वीकाराद्यद्गामिधानम्)

किं कुर्वन्, ज्याया अ'कणंमारुष्य सहसा मुक्ता या हेतिस्तां परिचावमानः
परितो निवारयन् । ज्यायाः प्रहारश्चर्मण्येव लगति न तु चाहौ । हस्ते स्थित्वा
ज्याघातेन हन्यमानश्चर्मविशेषो हस्तघ्नः । सोऽस्मान्विश्वतः सर्वस्मात्पद्गवात्पातु ।
तत्र दृष्टान्तः—विश्वा वयुनानि विद्वान्तर्वाग्मिर्गानभिजानानः पुमान्पुमांगमन्म
पुरुषं यथा पालयति तद्वदिति शेषः । कल्पः—“वनस्पते वडिवङ्ग इति पञ्चमी
रथम् ॥” इति । तत्र प्रथमामाह—

वनस्पते षीङ्घिति । हे वनस्पते वनस्पतिनिष्पन्न रथ वडिवङ्गो हि दृढाङ्ग
एव भूयाः । कीदृशस्त्वम्, अस्मत्सखाऽस्मासु सखिवात्स्निग्धः । प्रतरणः प्रकृष्ट-
गमनसाधनभूतः । सुवीरः शोभनैर्वीरैर्मंडेरुपेतः । गोभिः संनद्धोऽसि गवादि-
चर्मरज्जुभिः सम्यग्बद्धोऽसि । वडियत्वात्प्यन्तं दृढो भव । ते तवाऽऽस्थाता
जेत्वानि जेतव्यानि परसैन्यानि जयतु । अथ द्वितीयामाह—

दिवः पृथिव्या इति । हे यजमान त्वं रथमिमं हविषा बलिर्कर्मणा यज
पूजय । कीदृशं रथम्, दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं द्युलोकान्द्रुलोकाच्च
सर्वतो बलमानीय संपादितं, तथा वनस्पतिम्पोऽसि परितः सहो बलमानियाऽऽ-
भूतं संपादितम् । तथाऽपामोऽमानमत्संबद्धमोज आनीय निष्पादितं, गोभिर्ग-
वादिविकारैः स्लावमिश्चर्मपररज्जुमिश्र परित आवृतमिन्द्रस्य वज्रमिव दृढी-
भूतम् । [अथ] तृतीयामाह—

इन्द्रस्य वज्र इति । यथेन्द्रस्य वज्रोऽप्यन्तं दृढः, यथा च मरुतामनीकं
सैन्यं बहुभिर्मंडेरुपेतं, यथा मित्रस्य गर्भोऽप्यन्तं सुरक्षितः, यथा वरुगस्य
नाभिः केनापि तिरस्कृतं मदाक्षयस्तथाविधैर्गुणैरुपेत हे देव रथ नोऽस्मदीयापिपां
हव्यदातिं हविर्दानं जुषाणो हव्याऽस्मद्दत्तानि हव्यानि प्रति गृभाय प्रत्येकं
गृहाण । [अथ] चतुर्थीमाह—

उप श्वासयेति । रथसमीपवर्तिद्वन्द्वुभिरपि, एवंमहिमा किमुन रथ इति
विषक्षया द्वन्द्वुभिः प्रशस्यते । हे द्वन्द्वुभे पृथिवीमुपधासय त्वदीयेन शब्देन
पूरय । उतापि च द्यां द्युलोकमप्युपधासय । पुरुत्रा पुरुषु द्युलोकमूलोकादि-
स्थानेषु विष्टितं विशेषेण स्थितं सर्वं जगत्ते तव शब्दं मनुतां जानातु । स त्व-
मिन्द्रेणान्यैर्देवैश्च सज्जः समानमीतिः सज्जन्स्मदीयान्दूराद्दृवीयो दूरादप्यत्यन्तं
वृद्धेशं प्रत्यपसेधापसारय । [अथ] पञ्चमीमाह—

(अश्वमेधकर्तृ रथसंज्जीकरणभाविकवचस्यैकाग्रवद्वाभिधानम्)

आ ऋद्धयेति । हे दुन्दुभे वत्सं परकीपत्सैन्यं प्रयाङ्गुदयाऽऽक्रोषां कुरु ।
अमुं वत्समुं महरेत्पत्यन्तभीतिहेतुं शब्दं कुरु । नोऽस्माकमोजो यत्प्रमाणा भाषे-
हि सम्पत्कर्मपादप । दुरिता बाधमानोऽस्मदीयानि दुरितानि विनाशयप्रित्तिनिहि
गर्जनसमानपस्मदुरसाहहेतुं शब्दं कुरु । दुन्दुनान्दृष्टवितान्पुरुषामितोऽस्माद्दयो-
धापत्तारप । त्वामिन्द्रस्य मुष्टिरसि वज्रधारकमृष्टितमानोऽस्यतो वीहवस्व हवी
भव । हेतौदुन्दुभिर्भवानिभिः सहितोऽयं रथः प्रवर्तत इति तावपर्यर्थः ।

कल्पः—“ आऽमूरजेति दुन्दुभिं संह्लादयति ” इति । पाठस्तु—

आऽमूरजेति । हे इन्द्रामुः परकीपत्सेनाः तप्ततादृज मेरप पलामिताः कुरु ।
इमा अस्मदीयाः सेनाः प्रयावर्तयास्तताः सस्यो पथः प्रयाङ्गुला भवन्ति तथा
कुरु । अयं दुन्दुभिः केतुमञ्जानवदस्मदीयो जयो यथा सर्वैर्ज्ञापते तथा बावदीति
कुशं भ्वानि करोति । अभयणां अभयना अभवाहनयुक्ता इत्यर्थः । तादृशा
नो नरोऽस्मदीयाः पुरुषाः संचरन्ति तस्याग्निभ्रमणेन चरन्तु । अस्माकं संव-
त्सिनो ये रथिनो मूलपपुरुषास्ते जयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथाश्वमेधे जीमूत कवचं पतिमुञ्चति ।

धन्वना धनुरादत्ते वक्ष्यन्ती ययामभितृष्टेत् ॥

ते संमुशेयन्नुक्तेऽप्यौ बह्वीतीषुभिर्बभ्रमम् ।

रथेति तारथिं तीक्ष्णधामप्यग्निमभ्रयेत् ॥

रथं काले रथः स्थाण्डो भजेत्स्वादुभवारिवतुम् ।

ऋष्यात्मानयामेत्सुरप ह्या जह्वोपायाहरेत्कशाम् ॥

हस्तं (सन्धं) मभ्रयतेऽहीति(पेञ्चाही) रथंतु वनपञ्चमिः ।

दुन्दुभिं वादयेद्वाऽमूरज मन्त्रास्तु विशानिः ॥

इति श्रीभरतामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोग्यजुर्वेदी-

पतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठ्यर्थकाण्डे षष्ठ्यपठके

षष्ठाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(होमाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके वज्रप्रपाठके मतमोनुवाकः) ।

यदक्रन्दः प्रथमे जायमान उद्यन्समुद्राद्भुत
 वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू
 उपस्तुत्य महिं जातं तं अर्वम् । यमेन वृत्तं
 त्रित एनमायुनागिन्द्रं पणं प्रथमो व्यर्षतिष्ठत् ।
 गन्धर्वो अस्य रक्षनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो
 निरतष्ट । असिं यमो अस्यावित्यो अर्वन्नसिं
 त्रितो गुह्येन वृतेन । असिं मांभेन समया
 विपूक्तः (१) आहुस्ते त्रीणि दिवि वन्धना-
 नि । त्रीणि त आहुर्दिवि वन्धनानि त्रीण्यन्तु
 त्रीण्यन्तः समुद्रे । उतेवं मे वरुणश्छन्त्स्यर्व-
 न्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् । इमा तं
 वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानी* सन्तुनिधा-
 ना । अत्रा ते मद्रा रक्षना अपश्यमृतस्य या
 अभिरक्षन्ति गोपाः । आत्मानं ते मर्नसाऽऽ-
 रादजानामवो दिवा (२) पतयन्तं पतङ्गम् ।
 क्षिरो अपश्यं पयिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमामं
 पत्रि । अघ्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमा-
 णमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु
 भोगमानवादिद्ग्रभिष्ठ ओषधीरजीगः । अनु
 एवा रयो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः
 कनीनाम् । अनु मातामस्नवं मरुत्यमीयुरनु
 देवा ममिरे वीर्यम् (३) ते । हिरण्यना-

(होमामिधानम्)

ज्ञोऽयो अस्य पादा मनोजया अवर इन्द्र
 आमीत् । देवा इदस्य हविरयमायन्यो अर्वन्तं
 प्रथमो अध्वतिष्ठत् । इमान्तासः मिर्तिकम-
 ध्यमासः म०शूरणासो दिव्यासो अर्याः ।
 ह०सा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यम-
 ज्ममश्वाः । तय शरीरं पतायिष्णवर्वन्तव चिन्तं
 धात इव धर्जीमान् । तव शृङ्गाणि विष्ठिता
 पुरुत्राडरंण्येषु जभुराणा चरन्ति । उप (४)
 प्रागाच्छसनं वाज्ययी देवद्रीचा मनसा
 दीर्घानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु
 पश्चात्कवयो यन्ति रेयाः । उप प्रागात्परमं
 यत्सधस्यमवां० अच्छां पितरं मातरं च ।
 अथा देवान्जुष्टमो हि गम्या अथाऽऽशोस्ते
 दाशुषे वार्याणि (५)

(विष्टको दिवा दीर्घमुपैकाजर्षत्वारिःशब्द) ।

इति छण्णयजुर्वेदयितेत्तिरीयसंहिनायां चतुर्थाष्टके
 षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके कवचादिसंनहोऽभिहितः । अथ सप्तमाद्यनुवाकत्रये होमोऽभि-
 धीयते । कल्पः—“ पदकन्दः प्रथमं जायमान इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः पद-
 विशदमश्वस्तोनीयाञ्जुहोति ” इति । तत्र सप्तमानुवाके प्रथमा मृचमाह—

यदकन्द इति । हेऽर्वन्यद्यस्मात्कारणाज्जायमान उत्पद्यमान एव प्रथम-
 मादावकन्दः कन्दितवानासि, अहो अग्न्यादीनामहं सावनामिति महान्तं शब्द-

(होमाभिधानम्)

मकरोत्सस्मात्कारणात्ते तव जातं महि महन् । अत एवोपस्तुत्यं समीचीनमिति सर्वैरपि स्तोतव्यमासीत् । जायमानमे(ए) ऋ विशदी क्रियते—समुदादुद्यन्त-मुद्रोपलक्षितादुदकादुत्पद्यमानः । अप्सुपोनिर्वा अथ इति श्रुतेः । उत वा पुरीषात्, अथवा टौकिकदृष्ट्या पुरीषारपुंस्त्वशकिसंपन्नान्महतोऽधादुत्पद्यमानः । जन्मन उपस्तुत्यत्वे दृष्टान्तद्वयमुच्यते—शेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू । इवश-ब्दोश्वाध्याहतव्यः । यथा शेनारूपस्य पक्षिणः पक्षी शीघ्रोत्पन्नहेतुत्वात्स-र्वैरुपस्तुत्यौ, यथा वा हरिणस्य मृगस्य बाहू पादौ शीघ्रगमनहेतुत्वादुपस्तुत्यौ तद्वदित्यर्थः । अथ द्वितीयामृचमाह—

यमेन दत्तमिति । अत्र यमोऽग्निः । अग्निर्वायं यम इति श्रुत्यन्तरात् । त्रिषु लोकेषु त्रायते विस्तार्यत इति त्रितो वायुः । यमेनाग्निना दत्तमेनमथं त्रितो वायुरायुनत्रये योजितवान् । तत इन्द्रः प्रथमः सर्वेषु देवेषु मध्ये प्रथमं प्रवृत्तः सन्नेनमथमथशतितृद्विधितवान्योगक्षेमं संपादिवितुमभिमानं कृतवानित्य-र्थः । गन्धर्वः कश्चिदस्पाशस्य रक्षणं बन्धनहेतुं रज्जुमगृह्णात्स्वीकृतवान् । हे वसवो यं स्रादादित्यादिमथं निरतष्ट निःशेषेण प्रकाशितवन्तः । यस्याशस्या-भिरानेना, वायुर्योजयिता, इन्द्रोऽभिमन्ता, गन्धर्वा रज्जुमहीता, सूर्यप्रकाशेन वसवः प्रकाशयितारस्तादृशोऽयमथ इति स्तूपते । अथ तृतीयामृचमाह—

आसि यम इति । हेऽवन्मथ त्वं यमाभिवोऽभिरसि । तथाऽऽदित्योऽसि । तथा त्रितो वायुरसि । पूर्वोक्तप्रकारेण वाद्यादित्ययोरनुगृहीतत्वात्तद्रूपत्वम् । यथा गुह्येन गोप्येनाशमेवास्त्वेन कर्मणा ब्रह्मणेन सेनेन च समया समये प्राद-काटे विपुक्तो विशेषेण मुक्तोऽसि । इन्द्रस्य ते तव द्युलोके बन्धनानि बन्धन-साधनानि दामानि त्रिणित्येवमभिज्ञा आहुः । त्रिणितो हि शक्त्याधिक्येनात्य-ग्रमथं विज्ञेत्तुं ग्रामान्तरे नयन्तस्त्रिभिर्दामभिर्बन्धन्ति । दक्षिणधामपार्श्वं पार्श्वं दाम-मुमौ पुरुषो गृहीतः । यदा दक्षिणभागवर्तिनं द्रष्टुमुद्युक्ते तदा वामभागवर्ति-तमाकर्षति । तं चेद्द्रष्टुमुद्युक्ते तदानीमितर आकर्षति । यदा सहसा पुरतः पलायनं करोति तदा तं वारयितुं गळे बद्ध्वा दाम गृहीत्वा पृष्ठतः कश्चिदा-कर्षति । तदिदं बन्धनत्रयम् । यदा नास्तिसिद्धं किञ्चित्कारणनयं द्रष्टव्यम् । तदनेन बन्धनत्रयेणाधिकशक्तिरथ इति स्तुतो भवति । अथ चतुर्थीमृचमाह—

प्राणि त इति । यथा द्युलोके वदोचैः प्रयोत्स्यस्य बन्धनत्रयमभिज्ञा आ-ह्वस्त्यैतान् समुत्रे च । यथा वा वाजपेयोऽस्त्वन्तरमृतामिति मन्त्रेणाधानम् ।

स्नापयन्ति तथाऽपि पूर्वोक्तीत्या बन्धनवयमपेक्षितं तथा समुद्रमध्ये स्थिताया
बहवाया बन्धनवयमपेक्षितमभिज्ञा आहुः । उतापि च हेऽथ च ते तव यत्र
पस्मिन्निवृत्तौ परमं जनिवमुत्तमं जन्मेत्येवंसङ्गणामिज्ञा आहुः, तस्मिन्पृथिवी
त्वेन बहवस्तस्मिन्नेनेनिवारणाया भूत्वा ये मम छन्तीव कथयन्तीव । अय-
नर्थः-भक्षस्य पितृपक्षभागित्वाग्मातरि स्वत्वापामपि सत्या मौढ्येदो दशयेत
कस्य पिता मौढ इत्युपेक्षितं शक्यत इति । अथ पश्यामीमुषवाह-

इमा ते याजिञ्जिति । हे वा जेजथ ते तवेयैतानि दृश्यमानानि अद्वयार्ज-
मानि शरीरशोधनसाधनानि टोहपयानि । यैर्लोहमैः मातःकाञ्चादावधस्य पा-
न्वाद्यवनयनाय शरीरं मुषवते सर्वेणो गोभ्येन क्षाम्यशमार्जनानि । तथा शफानां
सुराणां सनिनुदांतुः पाषाणबहुते मार्गं प्रक्षेप्य(न्तु)श्च शक्येदन्तरिहास्यं-
मिमा त्रिवानैतानि लोहपवान्वावरणविशेषरूपानि निर्भीषन्ते शक्यंभिवि निभा-
नानि । राजानो हि महाहार्णां प्रोक्तानामथानां लोहमयैः साधनैः पातकिर्न
द्रुणदूरपमन्ति, शक्ये च लोहपाणि कश्चिपत्वि । किंच ते इव मद्राः सुव-
र्णादिस्वचित्स्वेन कल्याणरूपा रशनाः स्वस्तीनलोहकक्षयाः पुच्छपथा अनारिप-
न्नेव देवो ह्यापिता अहमप्यपश्यम् । कीदृशस्य तव, क्षतस्य सत्यस्य बहुमु-
स्याहंस्येत्यर्थः । कीदृशो रशना इति ता विशेष्यन्ते-या रशना गोपाः पुच्छे-
द्यम्थादिपरिहारेणार्शवं गोपापन्त्वोऽभिरक्षन्ति उपपांरुवं पुच्छमभितः एता-
दिभ्यः पालयन्ति । अथ पश्यामीमुषवाह-

आरामानं त इति । हेऽथ ते तवाऽऽत्मानं । बह्व्यनारातभीव एव मनसा
चिन्तेनाजानामभिज्ञातवानसि । कीदृशमात्मानम्, अतो रक्षकम् । शीघ्रगामी
क्षयः परिते-यमञ्जनेन स्वादिन रक्षति । तथा दिवा पतपन्तमाद्गानेन धार-
णम् । स्वदीपवावनवेष्टाया वेगानिशयेन भूमोराकमणं केनापि द्रष्टुं न शक्यत
इत्यर्थः । यस्मादाकाशगामी तस्मादेव च पतञ्जं पक्षिसदृशम् । तथा स्वदीपं
शिरोऽप्यहमपश्यम् । कीदृशं शिरः, सुगेभिर्गन्तुं शक्यैररेणुभिर्दुर्लभितः पथि-
मिराकाशमार्गैर्जैहमानं शीघ्रगामिकमव एव पतन्ति पक्षिसदृशम् । यदा सव-
सुधः प्रायेण भूमिस्पर्शं विनाऽऽकाशमार्गेण धावति तदानीं पाषाणदिस्वितरवा-
चमं मार्गः सुगमो भूमिस्पर्शबाहुत्यामावाद्दुर्लभितश्च । तथाविधमार्गेण धावतोऽ-
न्वस्योपरिवर्ति शिरः सुत्वेन दृष्टुं शक्यते, अन्तदेशवर्तितात्वात्स्वत्वावरणामा-
नात्तेति । ईदृशवेगवानथ इति स्तुतिः । अथ पश्यामीमुषवाह-

(होमाभिधानम्)

अत्रा ते रूपमिति । हेऽथ यदा यस्मिन्काले ते तव भोगं घृतमुद्गादिभक्ष-
णरूपमनु मर्तो मनुष्यः परिचारक आनद्भोगं प्राप्नवान् । पौढेषु राजगृहादि-
ष्वश्वघासार्थं दक्षैर्घृतमुद्गादिभिः परिचारका अपि जीवन्तीति प्राप्तेद्धम् । आदि-
दीदृशवृत्तान्तादनन्तरमेव ग्रसिष्ठोऽतिशयेन ग्रसितुकामस्त्वमोषधीश्वणकाद्या अजी-
गः । पितोऽसि । अत्रास्मिन्नवसरे ते तव रूपमुत्तमं सर्वोत्कृष्टमित्यपश्यमहं निश्चि-
तवानस्मि । कीदृशस्य तव, इपोऽन्नानि आ समन्तात्पदे प्राप्तुं गोगच्छतः । कीदृशं
रूपम्, जिगीषमाणं जेतुमिच्छायुक्तम् । अयमर्थः—पौढराजगृहे त्वदीयभोगमनु
अश्ववारा नीचाः सर्वेऽपि रुम्यग्भुञ्जते । त्वं च राजाज्ञया केनाप्यनिवारितः
संश्वणकादिक्षेत्रेषु स्वेच्छया गच्छसि । अस्मिन्नवसरे त्वन्मुखेन सर्वाण्यन्नानि
प्राप्तुं शक्यन्ते, विजयश्च भविष्यति । एवं त्वदीयमहिमानं निश्चितवानस्मीनि ।

अथाष्टमीमृचमाह—

अमु त्वेति । हेऽर्षस्त्वामनु रथः प्रवर्तते । नहि त्वया विना रथो गन्तुं
शक्तः । मर्षो मर्त्येऽश्ववारस्त्वामनु जीवति । तच्च पूर्वभेदोदाहृतम् । गावोऽपि
त्वामनु जीवन्ति, बालस्य तव क्षीरनवनीताद्यर्थं मवृद्धस्य तव घृतार्थं च गाः पोष-
यन्ति । कनीनां कन्यकानां बालानां दासीनां भगः सौभाग्यं त्वामनु संपद्यते ।
अश्वशालापरिचारार्थं हि ता अन्नवत्तदानेन त्वत्स्वामिनः पोषयन्ति । व्रातासो
व्राताः सेनारूपा मनुष्यसंघास्तव सख्यमनु त्वदीयं साहाय्यमनु पश्चादीयुर्जयं
प्राप्नुवन्ति । देवाः प्रजापत्यादयस्ते बीर्यं त्वदीयं सामर्थ्यमनुपलक्ष्य ममिरे
स्वकीयहृदिष्ट्वेन प्रमिन्वन्तः । ईदृशोऽयमथ इति स्तुतिः । अथ नवमीमृच-
माह—

हिरण्यशृङ्ग इति । अयमथो हिरण्यशृङ्गो हिरण्यसमानवर्णः शृङ्गस्था-
नीयो मूर्धदेशो यस्मासौ हिरण्यशृङ्गो हिरण्याङ्घ्रि इत्यर्थः । अयो लोहवदत्य-
न्तदृढः । यस्माश्वस्य पादा मनोजवा मनोवृत्तिसदृशेन वेगातिशयेन युक्ताः । एतेना-
थेनोद्धेत् । नवसा विनेन्द्रोऽप्यवरो निकृष्ट एवाऽऽसीत् । देवा इत्सर्वे हि देवाः स्वयम-
स्याश्वत्सु संवन्धि हविरद्यं हविर्भक्षणमायन्नाश्वन् एतदीयमेव हविरत्तुं योग्यमिति
निश्चितवन्तः । प्रथम आद्यो यः प्रजापतिरवन्तमेनमश्वमप्यतिष्ठदाधिष्ठितवान्स्वकी-
यत्वेन स्वीकृतवान्सोऽप्येतदीयमेव हविरयामिति निश्चितवान् । अथ दशमीमृच-
माह—

ईमान्तास इति । सर्वेऽप्यश्वा एवंविधाः । कीदृशा इति तदुच्यते-ईमां-
न्तासः । गलमागो जघनमागभ्याश्वस्या-ती, ताधीर्षो मसृताबुज्जती येषां त ईमां-
न्तासः । सिलिकं संकुचितं निम्नं मध्ये पृष्ठभागे येषां ते सिलिकमभ्यपसः ।
यत्र मनुष्या आरोहन्ति स देशो निम्नः । न तु गजस्येव पृष्ठभाग उन्नतः ।
संश्रणातो युद्धे जपहेतुरेव सम्पन्नशूराः । दिव्यामो मासगमनादित्पय्यबहा-
रनिष्पादकाः । अत्याः संततगमनशीलाः । ते च हंता इव भेजिशाः संघशो-
कहवः संहता युद्धाय पपत-ते । यद्यस्मारकाग्नादश्वा दिव्यं क्रीडाविजिगीषाघ-
र्धमजं गमनमक्षिषुर्वाप्यन्तस्तस्मादश्वाजातिमात्रस्यैवं पशस्त्रवारस क्रतुनि-
ष्पादकः पशुनोऽश्वः पशस्त इति किमु वक्तव्यः(व्यम्) । अथैकादशीमृचमाह-

तव शरीरमिति । हेऽर्वास्तव शरीरं पतपिष्णु पतनशीलं शीघ्रगमनशील-
मित्यर्थः । तव चिन्तं वात इव वातसदृशश्च(गं च) । वायुः कीदृशः, धर्मीमान्दे-
गवान् । तव शृङ्गाणि शृङ्गस्थानीयानि । उरि प्राक्षिप्तान्वायुधानि विष्टिता-
विशेषण तत्र तत्र स्थितानि सावितानि । अथस्योपरि क्वचिद्विषुभिः कषित-
हृग इत्येवं बहूयायुधानि प्राप्यन्ते । तानि च पुरुषु बहुषु अरण्येषु ग्रामेषु
बाहिर्भूतेषु युद्धपदेशेषु जमुंराणा परसैन्यान्पतिशयेन भरमाजानि चरन्ति प्रव-
न्ते । अथ द्वादशीमृचमाह-

उप प्रागादिति । वाजी क्रतुद्वाराऽजहेतुरर्वाऽप्यमथः शसनमस्मिंक्रतौ वि-
शसनस्थानं पर्युपमागारसमीपं प्राप्सवान् । किं कुर्वन्, देवद्वीषा मनसा दीप्वानः,
देवानश्चति प्राप्नोतीति देवस्यद् तादृशेन निरन्तरं देवविषयेण मनसा ध्यानं
कुर्वन् । अजः मजापतिः पुरो नीयतेऽस्मादभ्यात्पूर्वमृतिगिभनीयते, मजापतिं
पुरतो गच्छ-तमृतिजो व्यापन्तीत्यर्थः । मद्वा छाग पवाजः । स ह्यथस्य पुरतो
नीयते । अस्मात्प्रवस्य नाभिर्नाभ्युपलक्षितं शरीरं मजापि मनु नीयते । अस्था-
श्वस्य पश्चात्पृष्ठभागे कवपो विदास प्रातिजो रेभा यन्ति स्तुतिं कुवांणा गच्छ-
न्ति । अथ त्रयोदशीमृचमाह-

उप प्रागादिति । अर्वाऽशीघ्रगमनवानपमथः परममुत्कृष्टं परत्तधस्यं शभि-
तूमिः सह स्थातुं योग्यं यत्स्थानमस्ति तदुपमागात्तरतीति भाषयान् । किमर्थम्

३. क. घ. ड. च, 'त्र स्थि' । २ स च कुो ।

(केषांचिदश्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानम्)

पितरं मातरं चोपि प्राप्नुं, स्वर्गलोके दिव्यो यः पिता या च माता दिव्या
 ताबुमौ प्राप्नुं देवताजन्मन इत्यर्थः । हेऽथाद्यास्मिन्दिने जुष्टतमोऽतिशयेन भीतः
 सन्देवान्गम्याः प्राप्नुहि । अथानन्तरं द्वाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि
 वरणीयानि फलानि अयमृत्विक्सष आशास्ते धार्थयति ॥

इति श्रीभद्रसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ॥

(अथ चतुर्धाष्टके षष्ठमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

मा नो मित्रो षरुणो अर्यमाऽऽयुरिन्द्रं ऋ-
 भुक्षा मरुतः परिं रूपन् । यद्वाजिनो देवजा-
 तस्य संतैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि । यन्नि-
 र्णिजा रेकर्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभृतां मुत्त-
 तो नयन्ति । सुप्राङ्जो मेम्यद्द्विश्वरूप इन्द्रा-
 पूष्णोः प्रियमप्येति पार्थ । एष च्छागः पुरो
 अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदे-
 व्यः । अभिप्रियं यत्पुरोढाशमर्वता त्वष्टेत् (१)
 एनं सौश्रवसार्यं जिन्वति । यद्द्विष्यं-
 मृतुशो देवयानं त्रिमानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
 अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः
 प्रतिवेदयन्नजः । होताऽध्वयुरार्षया अग्निमि-
 न्धो ग्राषग्राभं उत शंस्ता सुविप्रः । तेन
 यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन यक्ष्मा आ पृर्धध्व-
 म् । यूपमस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अ-

(केचिदश्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानेन)

श्वयुपाय तक्षति । ये धार्वते पचन्* संघर-
 न्त्युतो (२) तेषाममिगूर्तिर्न इव्वतु । उप-
 प्रागांसुमन्त्रेऽधायि मन्त्रं देवानामाशा उप-
 वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति
 देवानां पृष्ठे चञ्चुमा सुबन्धुम् । यद्वाजिनो
 दामं मंदानमर्षतो या शिपिण्या रक्षना रज्जु-
 रस्य । यद्वा घास्य प्रमृतमास्ये तृण* सर्वा ता
 ते अपि देवेष्वस्तु । यदश्वस्य ऋविषः (३)
 मक्षिकाऽऽश यद्वा स्वरो स्वर्धितो रिप्तमस्ति ।
 यद्धस्तेयोः शमितुयंन्नस्वेषु सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु । यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य
 ऋविषो गन्धा अस्ति । सुच्छता तच्छमितारः
 छण्वन्तु मेध* शृतपाके पचन्तु । यत्ते मा-
 त्राद्गमिना पच्यमानादामि शूलं निहतस्याव-
 धार्वति । मा तद्भूम्यामा श्रिपन्धा तृणेषु देवे-
 भ्यस्तदुशब्धे रातमस्तु (४) ॥

(इदुतो ऋविषः श्रिपत्सम च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाकेऽश्वस्तोमीयमन्त्राः केचिदुक्ताः । अश्वस्तोत्रिमश्वस्तोपसहस्रपति-
 पादका अश्वस्तोमीयाः । अथाष्टमे त एवान्ये केचिदुच्यन्ते । अनुवाकभेदस्तु
 सांप्रदायिकोऽप्यज्ञसंपुकेषु प्रयोगेषु मन्त्रमेदार्थो वा ।

(केषं चिदश्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानम्)

तत्राष्टमेऽनुवाके प्रथमामृचमाह—

मा नो मित्र इति । मित्रादयः प्रसिद्धाः । एति सर्वदा गच्छती-
त्यायुः । ऋभवो देवाः क्षी(क्षि)यन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति ऋभुक्षाः पजा-
पतिः । मरुतो देवान्तराणि । ते सर्वेऽपि नोऽम्मान्मा परिरुयन्मा निन्दयन्तु-
(न्दन्तु) । यद्यस्माद्वाजिनो यागद्वाराऽन्नसाधनस्य देवजातस्य देवार्थमुत्पन्नस्य
समेरुश्वस्य वीर्याणि पान्थ्यानि विदथेऽस्मिन्पक्षे प्रवक्ष्यामो वयं प्रकर्षेण कथ-
पिष्यामस्मस्मादस्मन्नित्दा न युक्तेत्यर्थः । अथ द्वितीयामृचमाह—

यस्त्रिणिजेति । निर्णिजा प्रोक्षणादिकृतया शुद्ध्या रेक्जमा सुवर्णरजवा-
दिमणिरूपेण धनेन च प्रावृतस्य प्रकर्षेण सर्वतो वेष्टितस्य, अश्वमेधे हि चत्वार
ऋत्विजः समुक्षन्तीति प्रोक्षणं हिरण्ययाः काचा इत्यादिना सुवर्णादिमणिभि-
रलंकारधामिधीयते । अतस्तथाविवस्य संबन्धिनीं गृभीतां हस्ते स्वीकृतां रार्ति
हविषो दानं मुखतोऽग्रे यद्यदा नयन्ति ऋत्विजः नपादयन्ति तदानीमजो गति-
मानश्वः सुमाङ् सुष्ठु प्रकृतान्देवान्प्राप्नुवन्मेम्वत्, मेम्वदिति हेपाशःऽस्यानुकरणम्
विश्वरूपो नानारूपः सन्नित्द्रापूष्णोरिन्द्रपूपप्रभृतीनां देवानां पितृं पाथोऽप्येति
प्रीतिकरमन्त्रमावं प्राप्नोति । अथ तृतीयामृचमाह—एष च्छाग इति ।

वाजिनाऽन्नसाधनेनाधेन सह यः कश्चिदजः पुरो नीयते तस्मादश्वात्पूर्वे-
मागे । कीदृशोऽजः, पूष्णो भागः रूषदेवताया भागस्वरूपो विश्वदेव्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यो हितः । अभिपियं सर्वतः प्रीतिकरं पुरोडाशवत्स्वादुभूतमेनमजमवन्ताऽधेनं
सह स्वष्टेऽष्टैव सौश्रवसाय श्रूयने सर्वैरपि जनैः प्रीतिपूर्वकामिति श्रवोऽन्नं, तुष्टु
श्वः सुश्रवस्तस्य भावः सौश्रवमस्तस्मै सम्यक्शोभन्भाषाय यद्यस्मात्कारणा-
ञ्जिन्वति प्रीणयति तस्मादयमजः पुरो नीयते । अश्वमेधप्रकरणे पौष्णमन्वञ्च-
मित्येवं पृषदेवताक्रमजं विधास्यति । स पूर्वो नेतव्यः । तद्विषयोऽयं मन्त्रः ।
अनेन न्यायेन पूर्वमन्त्रोऽप्यजविषयो योजयितव्यः । अश्वमेधप्रकरणे ऐन्द्रापौ-
ष्णमुपरिष्ठादिति व्यासकदेवताकस्याजस्य विहितत्वान्मन्त्रे च तस्मिन्नजशब्दस्य
नेम्यदिति योग्यशब्दानुकरणस्य श्रूयमाणत्वाच्च । अथ चतुर्थीमृचमाह—

यद्दक्षिष्यामिति । यद्यत्र मानुषा ऋत्विजोऽर्थं विः परिणयन्ति त्रिवारं

+ स. पुस्तके “ आयुर्वायुत्विष्वरूप. कश्चि रात्रो भवितु युक्तः ” इति टिप्पणी ।

(केशविद्वन्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानम्)

मदक्षिणी कुर्वन्ति । कीदृशमथं, हविष्यं हविषो योग्यम् । कतुञ्जो इवमानु-
 सावृत्तौ देवान्गच्छन्तम् । अत्रास्मिन्देवोऽजः पथम एति । कीदृशोऽजः, पूष्णो
 भागः । किं कुर्वन्, देवेषो यज्ञं पतिवेदयन्, हे देवा यज्ञः पवतेत इत्येवं
 देवेषो ज्ञापयन् । अथ पञ्चमीपुत्रमाह—

ह्योताऽध्वर्युरिति । यो पस्विन्पञ्चे होता विद्यते, पश्चात्पुंराववा आ
 सप्तम्याद्देवि गच्छति तत्र त्वानुष्ठानाय त्रीषं पवतेत इत्यावयाः, योऽप्यग्निवि-
 ष्णोऽग्नेर्वीर्यक आग्नीध्रः, यश्च मावमामो मावस्तुत्, उतापि च चंस्ता यः
 यथावता, यश्च सुविपः पस्तोता, एते सर्वेऽपि स्वरंरुवेन सुष्टवत्कृत्वेनापेक्षितद्वयैः
 संपूर्णेनोपथः । स्थितेन सुष्टवन्नुष्ठितेन [तेन] यज्ञेनाश्वपेधेन वक्षणाः कृत्वा-
 हिनीधृतकृत्वा आपृणध्वं हे होतादयो यूयं सर्वेऽप्यापूरयध्वम् ।

अथ षष्ठीपुत्रमाह—

यूपयस्का इति । ये यूपयस्का यज्ञार्थं यूपं ब्रूयन्ति, उतापि च वे यूप-
 बाह्यान्निन्नं यूपं यज्ञमूढौ वहन्ति, येऽप्यन्वेऽध्वर्युसार्थं चवालं यूपकटकं तस्यै
 तक्षणेन संस्कुर्वन्ति, उतो अपि च येऽप्यन्वे पुरुषा अर्धेनेऽर्धार्थं पवनं पाकसा-
 धनकाठं संमरन्ति संसादयन्ति, तेषां सर्वेषामनिर्गूर्भिः संकृत्वा बोऽस्मानिन्द्रतु
 भीणयन् । अथ सप्तमीपुत्रमाह—

उप प्राग्गादिति । सुप्तु मदहेतुरतिहर्षकारणं कलं कुबलवसानुपमागारसर्वापे
 मामोषि । मन्व मननीयं कलं मे मदर्धमथापि देवैः संसादितम् । + उप हीत-
 पृष्ठः कपमीवपृष्ठोऽयमथो देवनामागा देवैराशासनपिपानि हवीषि उपमागादेव-
 हविष्ट्वं मामोषीत्यर्थः । ऋषयो विषा अभिज्ञातार ऋत्विज एनमथ्वयु मद्गति
 कतुकृतेः स्तोत्रैर्हृषयन् । देवानां पुष्टे पुष्टयर्थं सुवन्धुं चक्षुमैतमथं बन्धुवदाप-
 न्त्वमिधं चलम् । अथाष्टमीपुत्रमाह—

यद्वाजिन इति । वाजिनोऽश्वस्य यदाप गलबन्धनं, यश्च संदानं पृष्ठपादे
 बन्धनसाधनं दाम पादसंदानादि, अथा गले बद्धा अपि पुनः पृष्ठपादे रज्जु-
 न्दरेण बन्धन्ते, या चार्धवोऽश्वस्य शीर्षणमा रशना शिरसि संबद्धा रज्जुः,
 याऽप्यन्वा पुञ्जलमाऽस्याश्वस्य रज्जुः, यदा यदपि आ(अस्वाऽऽ)स्ये मुत्से

— सर्वपुस्तकेषु उपेत्यधिकम् ।

(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

प्रभृतं क्षिप्तं तृणं, सर्वां ता तत्सर्वमपि देवेष्वपि मार्भस्य ते तव यजमानस्यास्तु विद्य-
ताम् । यथेह लोके सर्वसाधनसंतूर्णोऽश्वस्तवास्ति तद्वत्परलोकेऽप्यस्तिव्यार्यः ।
अथ नक्षमीमृचमाह—

यदश्वस्येति । अस्याश्वस्य ऋषिः कव्यं यन्मांसं मक्षिकाऽऽवा मक्षिक्य
मक्षितवती, यद्वा यच्च रक्तं स्वरावञ्जनार्थं शकले स्वधितौ छेदनहेतौ शस्त्रे च
रिक्तमीषक्षिप्तमस्ति, यदपि शमितुर्हस्तपोलिप्तं, यच्च तदीयेषु नक्षेणु क्षिप्तं,
हेऽश्व ते त्वदीयं सर्वां ता तत्सर्वं देवेष्वप्यस्तु देवेष्वेव द्रुतं भवतु । यथा पूर्व-
मन्त्रे नियोजनकालीना गलशिरःपादादिबन्धनरञ्जवो देवेषु समर्पिता एवमप्य
मांसलेशोऽपि देवेषु समर्प्यते । अथ दशमीमृचमाह—

यदश्वस्यमिति । उदरस्य मध्ये यदश्वस्यमर्धज्यांषकं शकृदादि दुर्गन्धस्त्व-
रेण वायुना तद्वाऽऽगच्छति, य आमस्यापक्रस्य ऋषियो मांसस्य गन्धो दुःस-
होऽस्ति तत्सर्वं तुळता तुळतं यथा भवति तथा शमितारः छण्वन्तु । उतापि य
मेवं यज्ञयोग्यं शतपाकमपाकविपाकौ परित्यज्य सम्यक्पक्वं यथा भवति तथा
पचन्तु । अथैकादशीमृचमाह—

यत्ते गात्रादिति । हेऽश्वामिना पच्यमानान्ते तव गात्राच्छरीरावपचसकान्
शाघदल्पमवधावति अशृतं सद्भूमौ पतति, निहतस्य नितरां हन्वमानस्य तवामि
शुभं शुभे सक्तं यद्यद्भ्रमवधावति तद्भ्रमं भूम्यामपि मा भिषच्छ्लिष्टं लभं मा
भूतुगेष्वपि लभं मा भून्, किंतुशुश्रूष्यः कामयमानेष्वो देवेष्वो रातं दक्षमस्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षण्ण्यष्टके षष्ठपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः
सुरभिर्निहरेति । ये चार्वातो मांसमिक्षामुपा-
संत उतो तेषामभिगूर्तिर्न हन्वतु । यज्जिक्षणं
मांसस्पचन्या उखाया या पात्राणि युष्ण

। ल. ड. ड. अ. 'समस्य । २ ल. ड. न. च, 'मर्धं श्रीर्ण ए' ।

आसेचनानि । ऊष्मण्याऽपिधानां चरूणाम-
 रुकाः सूनाः परि भूपन्त्यश्वम् । निक्रमणं-
 निपदनं विवर्तनं यच्च पद्दवीशमर्वतः । यच्च
 पपी यच्च घासिम (१) जघास सर्वा ता ते
 अपि देवेष्वस्तु । मा त्वाऽमिध्वनिभिर्द्रुमगन्धि-
 मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जर्दिः । इष्टं धितम-
 भिर्गूर्तं वपदृक्तं तं देवासः प्रति गृभ्ण-
 न्त्यश्वम् । यदश्वाय वासं उपस्तुणन्त्यधीवासं
 या हिरण्यान्यस्मै । संदानमर्वन्तं पद्दवीशं प्रिया
 देवेष्वा यामयन्ति । यत्तं सादे महसा शूक-
 तस्य पाणिंया वा कशया (२) वा तुतोद् ।
 स्रुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा
 सूदयामि । चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्व-
 रुक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा
 गात्रा वयुमां कृणोत परुषपरुनुघुण्या विशस्त ।
 एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवत-
 स्तयर्तुः । या ते गात्राणामृतथा कृणोमि ताता
 पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ । मा त्वां तपत् (३)
 प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ
 तिष्ठिपत्ते । मा तै गृधुरविशस्ताऽतिहार्यं
 छिद्रा गात्राण्यासिना मिथू कः । न वा उवेत-
 न्निर्गसे न रिप्यासि देवा इदेषि पथिभिः
 सुगोभिः । हरीं ते युआ पृपती अमुत्रामुपास्था-

(अश्विष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

द्वाजी धुरि रासभस्य । सुगन्धं नो वाजी
स्वाश्वियं पुंसः पुत्राः उत विश्वापुषः रयिम् ।
अनागास्त्वं नो अदितिः ऋणोत् क्षत्रं नो
अश्वो वनताः हविष्मान् (४) ।

(वासि कशया तपद्रयि नर्व च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अश्वम्य इमो देनमाशुः शिशानुः मार्चीं जीमूतस्य यदक्रन्दो मा नो पित्रो
बर्हणो ये वाजिनं नर्व ॥ ९ ॥

अश्वमनोयुजं मार्चीमनु शर्मं यच्छनु तेषामभिर्यतिः पट्वत्वारिश्वात् ॥ ४ ६ ॥
हरिः ॐ ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके पूर्वाऽनुवाकवदधस्तोषीषाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । अथ नवमोऽश्व-
शिष्टा अश्वस्तोत्रमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र पथमामुचमाह—

ये वाजिनमिति । ये पुरुषा वाजिनमेतमश्वं पक्वं पाकं प्राप्तं परिपश्वन्धि
परित आगत्याऽऽदरेण पश्यन्ति, य ई येऽप्यन्ये सुरभिः सुगन्धोऽयमश्वोऽश्वमा-
न्धिर्हरिर् (गच्छन्त्याहरेत्याहुः, जतो अपि च ये चान्येऽश्वोऽश्वस्यं संवन्धिर्मी
मासमिक्षादुपासते मार्यमन्ते, तेषां सर्वेषामभिर्यतिः संकल्पो न इन्धु प्रान्णो-
त्परापकं धेयसे भवतिवश्यम् । अथ द्वितीयामुचमाह—

यशिक्षणमिति । प्राप्तं पश्यते मर्यामुत्पापां सा मास्वचर्नी, तस्या उत्साया
मीक्षणं नितरामीक्षणमादरेण दर्शनं यदस्ति, यानि च पात्राणि मूष्णी रत्त-
स्याऽऽस्तेचनानि सर्वतः सेचनाधारभूतानि, चरूणां मांसादीनामपिधानाऽऽ-
च्छादयन्त्याणि ऋणयोऽश्वरक्षणार्थानि यानि सन्ति, अङ्गुल मांसलेधेना-

१. अ. घ. क. ख. 'कल्पः प्रते प्रा' । २. ल. ख. 'चक्रापा' । ३. क. ख. मांस-
स्पाटीन् । ४. ल. व. क. ख. 'कोहकिना' ।

स्तुताः स्तनाः स्वधिविवेकगतात्वाद्या याः सन्ति, तानि सर्वाण्यक्षं परिभूषन्ति
अथस्य याकार्यं तदेव कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ तृतीयामृचमाह—

निष्क्रमणमिति । निष्क्रमणमथस्य पादपक्षेपस्थानं निषद्वन्दं निवासस्थानं
विवर्तनं परिवर्तनस्थानं च मदस्ति, यद्व्यवर्तनोऽथस्य षड्वीशं पादवन्धनस्थानं
पादभ्रूणरजो वाऽस्ति, यद्व्यवर्तनं पौ पञ्च चासिं तुणादिकं जघास मक्षि-
तवान्, ते त्वदीयं सर्वा ता तत्सर्वं देवेव्यवस्यु देवेव्येव सर्वापितं भवतु ।

अथ चतुर्थामृचमाह—

मा त्वाऽमिरिति । हेऽथ त्वा धूमगन्धिधूमगन्धापादहोमिमां भवनमित्था-
कशब्देपितं मा करोतु । काष्ठविशेषमुक्तेन केनचिदग्निना एकषोडशदिकं धूमग-
न्धोपेतं भवति । तथा दुष्पाकेन (ण) कुगर्दं यथा भवति तथा पच्यते ।
तदुभयपत्र मा भूदित्यर्थः । किंच आजन्त्युत्वा सम्यक्जता स्थान्ती माऽमिवि-
कातिपाकेनाभितो विकं विदग्ने मा करोतु । त्वं तु जघिराद्भाजभोग्यः सुगन्धो
म(निवर्धं)वेति शेषः । इष्टमत्यन्तेच्छाविषयं धीं कान्तं रमणीयपाकमभि-
गूतं देवयोग्यमस्त्विति यजमानैः संकल्पितं षषट्कृतं षषट्कारेण मदत्तमथं देवाः
प्रतिगृण्णन्ति देवाः स्वी कुर्वन्तु । अथ पञ्चमामृचमाह—

यदश्वायोति । ह-यमानस्याश्वस्याधस्ताद्वस्त्रमुपरिष्ठाच्च किंचिद्वस्त्रं प्रसारयन्ति,
तदुभयपत्र वास.गन्धेनाधीवासशब्देन चोच्यते । पदासोऽध्यायमुपस्तृणन्त्यधः
प्रसारयन्ति यचनाधि(धी)वासमुपरिष्ठादयन्ति, यानि चान्यानि हिरं-
ण्यमणवादी-यस्या अधार्थं संपादितानि, अर्ध-तमर्षतोऽथस्य यातदानं बन्धन-
साधनं राम, यच्च षड्वीशं पादवन्धनस्थानगता रज्जुस्तानि षाणि देवेषु
मिया मियाणि भूत्वाऽऽयागयन्ति सर्वतः प्रसारयन्तु । अथ षष्ठीचतुर्माह—

यत्ते साद् इति । हेऽथ तत्र सादे गमने [महसोत्सवेन] शूलतस्य
शूकारो भव्यनुकरणं प्रौढस्याश्वस्य शीघ्रगमने शूकारो जायते, तेन शूकारेण
युक्तस्य शीघ्रगमनायोपर्यारुढः पार्श्विण्या स्वकीयेन पादपृष्ठमग्निं हस्तधृतपा
कशया वा तु(यत्तु)भोद व्यथा चकार, ते त्वदीयं सर्वा ता तत्सर्वं ब्रह्मणा
मन्त्रेण सुदयामि जहोमि । तत्र दृष्टान्तः—अश्वरेषु पागेषु हविःसंघन्धीनि तानि
सर्वाण्यग्नादिविशेषरूपाणि सुचेव यथा सुवाऽऽज्यं शुद्धति तद्द् । सप्तमीमाह—

(अवशिष्टाश्वसोत्रमन्त्राभिधानम्)

चतुस्त्रिंशदिति । वाजिनोऽन्नसाधनस्य देवबन्धोर्देवमियस्य देवार्थं बध्यमानस्याश्वस्य संयन्धिनीवंङ्कीर्वाकाणि पार्श्वद्वयगतान्यस्थीन्विकैकस्मिन्पार्श्वे तस्यदशोत्पेवं चतुस्त्रिंशत्संख्याकाः, अन्यस्य तु पशोः षड्विंशतिरेव । अतः सावधाना स्वाधितिरश्वं सपेति संगच्छताम् । यथाऽस्थिलेशोऽपि हेवींषि न मितति तथा विपुनर्का (क्वि) इत्यर्थः । हे शमितारो गात्रा हृदयाद्यङ्गानि अच्छिद्रा वयुना छिद्ररहितानि यथा भवन्ति तथा लुणोत कुरुत । तत्र चाय-
मुपायः—परुष्परुरुनुघुष्प तत्पदानुक्रमेण तदीदृशमिति कथमपि ज्ञात्वा विशस्त विशस्तनं कुरुत । अथाष्टमी[मृच]वाह—

एकस्त्वष्टरिति । त्वष्टुर्दीप्तमसोऽश्वस्यतूपलक्षितकालीन एको विशस्ता हिंस्ता । तथा द्वा यन्तारा विशस्तनकाले यथेतस्ततो न चलति तथा नियामकौ द्वौ । अत एवान्यत्राऽऽज्ञातम्—“अग्निगुश्वावापश्च । उभौ देवानां शमितारौ ” इति । हेऽश्व ते तव गात्राणां पान्यङ्गानि ऋतुधतूपलक्षिते तत्तत्काले लुणोमि च्छिन्नान्नि, पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये ताता तानि तान्यङ्गानि मज्जुहोम्यभ्रो मकर्षेण जुहोमि । अथ नवमी[मृच]वाह—

मा स्वेति । हेऽथापियन्तं शरीरं विसृज्य देवान्गच्छन्तं त्वां मिय आत्मा प्रीतिहेतुर्विग्रहो मा तपरसंतापं मा कार्षीति । तथा स्वाधितिस्ते तनुषो गात्राणि माऽऽतिष्ठिपन्मैव स्थापयतु, किमप्यङ्गमनवशेष्य सर्वं छिनात्त्वस्पर्धः । अविशस्ता विशस्तनकौशलरहितः केवलं मांसतृष्णायुक्तोऽतिहाय विशस्तनकौशलरहितप्रकारमति लङ्घ्य ते गात्राणि तवाङ्गाम्यसिना शस्त्रेण मिथु च्छिद्राणि मा कर्मा करोतु । अथ दशमी[मृच]वाह—

न वा उवेतदिति । शास्त्रानभिज्ञानां लौकिकानां दृष्ट्या त्वमेतरमत्यक्षमेव त्रियसे शमितुभिर्हिंस्यसे च । शास्त्रदृष्ट्या तु त्वं न वा उवेतन्त्रियसे एतन्मरणमेव न भवति, न च रिष्यसि नापि शमितुभिर्हिंस्यसे, किंतु सुगोभिः पथिभिः सुगममार्गैर्देवानिदेषि देवानेव प्राप्नोषि । तत्र देवेषु मध्य इन्द्रत्वं प्राप्तस्य ते हरी हरिनामकावधौ रथे युकावभूतां सर्वथा भविष्यतः । * एवं

* एवमित्यधिकम् ।

ॐ

(अत्रशिष्टाश्वत्थोत्रमन्त्राभिधानम्)

इथा महद्रूपं प्राप्तस्य ते पृथ्वी चित्रवर्णे अभस्त्रियौ युञ्जोवभूतां रथे युक्ती
मविष्पतः । इदानीं रासमस्य धुरि वर्तमानस्य गर्दभवज्जारवाहिनस्त्रय वाग्भुवा-
स्थारवा धोतुं कश्चित्तोऽश्वः प्राप्नो मविष्पति । अथैकादशी[मृच]माह-

सुगन्धमिति । अयं बार्गी नोऽस्माकं सुगन्धं कल्पयामोत्तमूहं स्वशियं
कल्पयामाश्वसमूहं पुंसः पुत्रान्वंशखलक्षणसंपन्नापुत्रान्, उतापि च विभापुषं
विभं पोषाधितुं रयिं धनं कृणोतु करोतु । अदितिरिभं भूमिर्नोऽस्माकमनागासव-
नपराभराहिर्यं करोतु । हविष्पान्हाविःस्वल्पेण निष्पन्नोऽपमथो नोऽस्माकं
शत्रं वरुं वनतां संपादयतु । तदेवमेतेषु त्रिष्वनुवाकेषु अभस्तोत्रपातिपादफलेना-
श्वस्तोमीया मन्त्राः पञ्चविंशद्भाताः । अत्रशिष्टा तु पञ्चमकाण्डे सपञ्चास्यते ।
तथा च सूत्रकार आह-“ क्रमैरत्यकपीदित्येतां षड्विंशीम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः--

पञ्चविंशदकन्दोनुवाकेषु त्रिषु भुताः ।

अश्वस्तोमीयहोमास्तैरिति षष्ठः समीरितः ॥

अत्र पीमांसा ।

मवपाप्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम्--

न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधो नियतो न वा ।

गिरापदवदाद्यः स्यान्निषेधकारहत्वत्ततः ॥

निषेधः यासिपूर्वोऽवः परपत्रोऽवामुमीयते ।

निषेधमापकाम्यां च चतुस्त्रिंशदिकल्पयते ॥

अथमेधे त्रयः सधनीयाः पशवः भुताः--“ अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते पाञ्चा-
शयाः ” इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्भूकपः । तथा च मन्त्रः पठ्यते--“ चतु-
स्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोर्वेङ्ककारिभस्य स्वाधितिः सपेति ” इति । वाजी गन्ध-
र्वबाहको जातिविशेषः । अत्र एवान्मन्त्राऽऽज्जायते--“ हयो देवानवहृद्वांश्चुरा-
न्वाजी गन्धर्वानथो मनुष्यान् ” इति । देववन्धुर्देवानां मिषः । स्वाधिति-
रुच्छेदनहेतुः शास्त्रमित्यर्थः । एवं सति अधिगुप्तैव विशेषोऽपभाज्जायते--“ न
चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् । षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् ” इति । तैःस्यं चतुस्त्रिंशदा-

१ ल. "जाऽम्" । २ ल. च. "कन्वानु" । ३ ल. च. "यमन्त्रास्तै" । ४ क. घ. क.
"कल्पते" । ५ क. "मिषो" । ६ क. घ. ल. नाय ।

(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

जिन इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यो न तु विकारितः । यथा “ न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्वेपम् ” इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरगिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य निरयनिवृत्तिः । तथा चतुर्दशान्मन्त्रानिषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते सति निरयनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेन्मैवम् । षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात् । षड्विंशतिमन्त्रस्तावच्छोदकमाप्तवान् विधेयः । तस्य चतुर्दशान्मन्त्रेणाभावात्प्रसक्तौ न चतुर्दशान्मन्त्रेणाभावात्कं मन्त्रं प्रनिषिष्य चोदकमाप्तस्मान्पोदितत्वेन यथापूर्वमवस्थानमनुद्यत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रसक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः । अपामावाद्गिरापदं तत्र विधीयते । तेन च विहितेन पाठपक्षे गिरापदे चाधिते च बाधो न गिरागिरेति निषेधेनानुद्यते । ततो दृष्टान्ते निषेधानुवादा दार्ढ्यान्तिके विध्यनुवाद इति महद्वैषम्यम् । ननु विधिवाक्यस्यैवकारमुक्तस्त्वानुवादात्ते सति न चतुर्दशान्मन्त्रानिषेधे कृत्वाक्यप्रतापर्यान्निषिद्धस्य निरयनिवृत्तिस्तदवस्था स्यात् । मैवम् । प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधमाप्तिम्पां चतुर्दशान्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् । अयोच्येत—चतुर्दशान्मन्त्राजिन इत्येवं मन्त्रः केवलं स्वरूपेण पठितः, न त्वस्याधिगुणैवत्प्रापकं किञ्चिदस्तीति । तत्र । प्रापकवचनस्य कल्पनापत्त्वादन्यथा प्रसक्तप्रभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्मात्प्रसक्तकेनोपधीभ्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समानबलतया चतुर्दशान्मन्त्राभ्यं मन्त्रोऽश्वस्याधिगुणैवे विकल्प्यते ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदवितैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य अकारणेन तस्यो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देवादिद्यामीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्दिद्यातीर्थमहेभरारावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य भीषीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाठकेन भावदाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(वसोवारादभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अमाविष्णु मजोर्षमेमा वर्धन्तु वां गिरः ।
 पुत्रैवांजेभिरा गतम् । वाजश्च मे प्रमवश्च मे
 प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च
 मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे आचश्च मे श्रुतिश्च
 मे ज्योतिश्च मे सुधश्च मे प्राणश्च मेऽपानः
 (१) च मे स्यान्श्च मेऽर्मुश्च मे चित्तं च
 म आधीति च मे वाक्च मे मनश्च मे चक्षुश्च
 मे श्रोत्रं च मे दर्शश्च मे बलं च म ओजश्च
 मे महश्च म आर्युश्च मे जरा च म आत्मा
 च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि
 च मेऽस्थानि च मे परुश्चपि च मे शरीराणि
 च मे (२) ।

(अयानस्वन्श्च मेऽशार्दृश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयमंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तपहं वन्दे विद्यावर्धिपहेभरम् ॥

परिषेवनमुह्यास्तु संस्काराः षष्ठ इतिवाः ।

वसोवारादपः शिवाः प्रोषन्तेधर्मस्तु सप्तमे ॥

(वसोर्धाराचमिवात्म)

कल्पः—“ अग्नाविष्णु सजोषतेति चतुर्गृहीतिं ह्रुवौदुम्बरीं सुचं न्यायाम-
मोर्त्रीं मृदा प्रदिग्भां पश्वादासेचनवतीं घृतं पुरायित्वा वाजश्च मे पतवश्च म
इति संगतां वसोर्धारां जुहोत्या मन्त्रसमापनात् ” इति ।

अत्र शेकादशभिरनुवाकैर्मन्त्रः समाप्यते । चतुर्गृहीतहोममन्त्रपाठस्तु—

अग्नाविष्णु इति । हेअग्नाविष्णु युवां सजोषता समानंभीवी भवेतेम् ।
वां युवयोरिमा गिरः स्तुतिरूषा वाचो वर्धन्तु वृद्धिं प्राप्नुवन्तु । युवामपि घृन्ने-
धनेर्वाजेभिरन्नेश्च मुकावागतमिहाऽऽगच्छतम् ।

अथैकादशानुवाकारमको मन्त्र उच्यते । अनुवाकमेदरावयज्ञसंपुके
कर्मेणि पृथक्मन्त्रत्वेनानुष्ठेयत्वादुपपद्यते । तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु—

वाजश्च म इति । वाजोऽन्म । चशब्दो वक्ष्यमाणंद्रव्यापेक्षया समुच्च-
मायंः । मे मम कल्पतामिति १दं दशमानुवाके वक्ष्यमाणं सर्वानुषण्यते । संघ-
तामित्यर्थः । मसवोऽन्नस्यानुज्ञानम् । मयतिः शुद्धिः । प्रतिविवेचनमन्त्रविषयक-
मौत्सुक्यम् । धीविरन्नधारणम् । क्रतुरन्नहेतुर्धृजः । स्वरो मन्त्रगत उदात्तादिः ।
श्लोकः स्तुतिः । भावः श्रावयितृत्वसामर्थ्यम् । श्रुतिः भवणसामर्थ्यम् ।
ज्योतिः प्रकाशः । सुवः स्वर्गः । प्राणायानव्याना वायुंवाचिविशेषाः ।
असुस्तद्वृत्तिमान्वायुः । चित्तं मनोजन्मं ज्ञानम् । आधीतं तेन ज्ञानेन सर्वदा
विषधीकृतं द्रव्यम् । वागादपश्चत्वारः प्रसिद्धाः । दक्षो ज्ञानोद्भयगर्व
कौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियगतं सामर्थ्यम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहो
पेरिविषयमभिभवितृत्वम् । आयुः प्रसिद्धम् । जराऽऽयुषो वलीपडितादिपर्य-
न्तत्वम् । आत्मा शास्त्रप्रसिद्धः परात्मा । वनूः शोभनसंनिवेशं वपुः । शर्म
सुखम् । वभं शरीररक्षकं कवचादि । अङ्गानि संपूर्णावयवाः । अस्थानि
मघास्थानं स्थितान्पस्थीनि । पक्षिणि अङ्गस्यादिपक्षाणि । शरीराणि
पूर्वमनुकाः शरीरावयवाः ॥

इति भीमरहायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदायंमकायो छन्दोयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

* इयाममात्रीमिति भवितव्यम् ।

१ स. मात्रा इति । २ स. च. मदनम् ।

(वसोधारावभिवानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च
 मे भामंश्च मेऽमंश्च मेऽर्धंश्च मे जेमा च मे
 महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे
 वर्ष्मा च मे द्राघुया च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च
 मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च (१) मे
 धनं च मे वशंश्च मे त्विषिंश्च मे क्रीडा च मे
 मोदंश्च मे जातं च मे जानिष्यमाणं च मे सूक्तं
 च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं
 च मे भाविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं च म
 ऋद्धं च म ऋद्धिंश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिंश्च
 मतिंश्च मे सुमतिंश्च मे (२) ॥

(जगच्चाद्धिंश्चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुषेर्दीपतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयमाह—

ज्यैष्ठ्यं च म इति । ज्यैष्ठ्यं पञ्चमस्तमत्वम् । आधिपत्यं स्वामित्वम् ।
 मन्युमादशब्दौ क्रोधावान्तरविशेषवाचिनौ । एको मानसोऽपरोऽक्षमादिसिद्धजन्मो
 यासः । अमोऽप्रमेयावं विरोधिभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्मः
 शैत्यमाधुषोपेनमुदकम् । जेमा जयसामर्थ्यम् । माहिमा महत्त्वं जयसंपादितधना-
 दिसंपत्तिः । वरिमा वरणीयत्वं पूज्यत्वम् । प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः ।
 वर्ष्मा पुत्रपौत्रादिशरीराणि । द्राघुया पुत्रपौत्रादिविषयं दीर्घत्वमविच्छिन्ना
 सत्त्वानिरित्यर्थः । वृद्धं प्रभूतमन्नं धनं च । वृद्धिर्विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । सूक्तं

(बसोर्घाराधभिवाणम्)

वधार्धभाषणम् । भक्षा परलोकोऽस्तीति बुद्धिः । प्रगजङ्गमोजङ्गमात्मकम् ।
 धनं सुवर्णादि । वशः स्वस्वाधीनत्वम् । रिदधिः शरीरकान्तिः । श्रीहाऽक्षघ्-
 नादिः । मोदस्तज्जन्मो हर्षः । जातं पूर्वतिद्धापर्यम् । जनिष्यमाणं भविष्य-
 दपर्यम् । सूक्तमृक्तमूहः । सुकृतं तज्जन्मपूर्वम् । वित्तं पूर्वलब्धम् । वेद्यमितः
 परं लब्धव्यं द्रव्यजातम् । भूतं पूर्वतिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यपरसंपरस्यमानम् । जुगं
 सुष्टु गन्तव्यं बन्धुजनमुक्तमामान्तरादि । सुपथं चोरादिरहितो मार्गः । ऋद्धं
 बर्षितं धनादिकमनुष्ठितकर्मफलं वा । ऋद्धिरनुष्ठास्यमानस्तत्रफलम् । ऋद्धं
 सपर्यं स्वकार्यक्षमद्रव्यम् । कृत्स्नि, स्वर्कयत्तामध्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः ।
 सुमतिदुर्बन्तराजकार्पादिनिश्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तप्तममपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तममपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च
 मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भद्रं च
 मे श्रेयश्च मे वस्यश्च मे यशश्च मे भर्तृश्च मे
 द्रविणं च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च
 मे धृतिश्च मे विश्वं च (१) मे महश्च मे
 संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे
 सीरं च मे लयश्च म ऋतं च मेऽमृतं च
 मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयश्च मे जीवातुश्च मे
 दीर्घायुत्वं च मेऽनामित्रं च मेऽमयं च मे
 भुगं च मे शयनं च मे सुषा च मे सुविनं
 च मे (२) ॥

(विश्वं च शयनमष्टौ च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

तृतीयपादः—

शं च म इति । शंशब्द ऐहिकसत्त्ववाची । मयःशब्द आमुष्मिकसत्त्व-
वाची । मियं प्रीतिकारणं वस्तु । अनुकामोऽनुकूलत्वनिमित्तेन फाम्यमानः
पदार्थः । एतदुभयमैहिकमेव तारतम्योपेतम् । काम आमुष्मिकः स्वर्गादिः । तौ-
मनसो मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भद्रं कल्याणमिह लोके रमणीयम् । भयः
परलोकहितम् । वस्यो निवासहेतुगुहादिः । यशः कीर्तिः । भगः सौभाग्यम् ।
श्रविणं धनम् । यन्ता निपायक आचार्यादिः । पर्वो पोषकः पित्रादिः । क्षेमो
विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिर्वैयमापथापि निश्चलत्वम् । विश्वं सर्वजना-
नुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्वेदशास्त्रादिविज्ञानम् । ज्ञानं ज्ञापितृत्वसामर्थ्यम् ।
सूः पुत्रादिपेरणसामर्थ्यम् । पसूभृत्यादिमेरुसामर्थ्यम् । तीरं' लाङ्गलादिकृषि-
साधनसंपत्तिः । लयस्तत्प्रतिबन्धानिवृत्तिः । कृतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलम् ।
अपक्षं राजपक्षमादिमन्त्रव्याधिप्रहित्यम् । अनामपञ्चराद्यल्पव्याधिराहित्यम् ।
पीवानुर्जावनकारणं व्याधिपरिहारार्थमौषधम् । दीर्घायुत्वमपमृतपुराहित्यम् ।
अनमिषं वैरिराहित्यम् । अमयं मयराहित्यम् । सुगं शोभनगमनं सर्वैरङ्गी-
कृताचरणमित्यर्थः । शयनं शय्योपधानादिसंपत्तिः । सुषा स्नानसंस्कारान्दना-
दिकः शोभनः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाभ्ययनादिमुक्तं कृतं दिनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
वेत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(दसोर्षाराधभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ऊर्कं च मे सुनृता च मे पर्यश्च मे रसश्च मे
घृतं च मे मधु च मे मग्धिश्च मे सपीतिश्च
मे छपिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिद्यं
च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च
मे विभु च (१) मे प्रभु च मे घृह च मे
भूर्यश्च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मेऽक्षितिश्च मे
कूर्यवाश्च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे व्रीहयश्च मे
यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे
खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुराश्च मे प्रियंग-
वश्च मेऽर्णश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवारा-
श्च मे (२) ॥

(विभु च मसुराश्चतुर्दश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चतुर्थमाह—

ऊर्कं च म इति । ऊर्गन्तत्तामान्यम् । सुनृता पिप्लोक्तिः । पर्यःपभृतयोऽन्न-
विशेषाः । पर्यः क्षीरम् । रसस्तत्रत्यं सारम् । घृतमधुनी पत्तिद्ये । मग्धिर्बन्धु-
भिः सह भोजनमित्यर्थः । तथा सपीतिः सहपानम् । छपिवृष्टी अन्नस्य हेतु-
त्वेन पत्तिद्ये । जैत्रं जयशीतं तुक्षेत्रमित्यर्थः । औद्भिद्यमुद्भिदां तरुगुल्मादीना-
मुत्पत्तिः । रयिः तुवर्णम् । रामो मणिमुक्तादिः । पुष्टं पूर्वोक्तमेव तुवर्णमति-
समृद्धम् । पुष्टिः शरीरपोषः । विम्वाद्योऽक्षित्यन्ता धान्यविषया उत्तरोत्तरा-
भिवृद्धयः सन्तापि तारतम्येन द्रष्टव्याः । न केवलं प्रवृद्धान्येव धान्यानि किं-
त्वात्प्रतीत्युच्यन्ते—कूर्यवाः कृत्तितपवाः । अन्नं पत्तिद्यम् । अक्षुद्भन्ताभ्यः

क्षुपरिहारः । अहिपक्षमावतिष्ठमुदाः प्रसिद्धाः । खल्वा मुद्देश्योऽपि स्थूळपी-
णाः । गोधूमाः प्रसिद्धाः । मरुरा मुद्देश्यरूपहेतवः । मिथगवः प्रसिद्धाः ।
जणवः सूक्ष्मशाल्यः । श्यामाका ग्राम्या धा-वविशेषाः । नीवारा आरण्यः ॥

इति भीमत्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथंभकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्थांशुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थांशुवाकं सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अश्मा च मे मूर्त्तिका च मे गिर्यश्च मे
पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे
द्विरण्यं च मेऽयश्च मे सीसं च मे त्रपुश्च मे
श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च मे आपश्च
मे बरिधश्च मे ओषधयश्च मे कृष्टपच्यं च
(१) मेऽकृष्टपच्यं च मे ग्राम्याश्च मे पशवं
आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तं च मे वित्ति-
श्च मे भूतं च मे भृतिश्च मे वसुं च मे यस्त-
तिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च मे
परमश्च मे इतिश्च मे गतिश्च मे (२) ॥

(कृष्टपच्यं चाष्टाक्षरवारिशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया चतुर्थांशुवाकं
सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठमवाह-

अश्मा च मे इति । अश्मादयः प्रसिद्धा । श्याम कृष्णायत्नम् । लोहं का-
श्यपादि । अग्नादयः प्रसिद्धाः । ग्राम्यारण्यपशवो यज्ञेन निर्दिष्टीभूतेन

(वसोर्धातायभिधानम्)

कल्पन्तां समर्थां भवन्तु । विसं पूर्वंछम्भम् । विचिर्मांविस्तामः । हृतमैर्बर्षेपेवं
पुत्रादिकम् । भूतिः स्वकीयमैश्वर्यादिकम् । वसु निवास्तत्ताभनं गवादिकम् ।
वसतिर्निवास्तावारो गृहादि । कर्माग्निहोत्रादिकम् । शक्तिस्तदनुष्ठानतामर्भन् ।
अर्भः मयोजनविशेषः । एष एतन्मं प्राणतन्मं त्वात् । इतिरब्रवामिष्टमाभ्युवाचः ।
मविरिष्टमादिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृकीये वेदार्थमकारे छण्डयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थपाठके तप्तमपराठके
ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तप्तमपराठके ब्रह्मोऽनुवाकः) ।

अमिश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे
सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्र
श्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म
इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म
इन्द्रश्च मे त्वष्टा च (१) म इन्द्रश्च मे वाता
च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च म इन्द्रश्च मेऽम्बिनी
च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे
च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च
मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म इन्द्रश्च
मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे
प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे (२) ।

(त्वष्टा च द्यौश्च म इन्द्रश्चमेव) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तप्तमपराठके ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठोऽनुवाकः-

ध्वंमिहं म इति । आग्नादयः प्रसिद्धा देवताः । तैः तवैः सह समा-
नमागोपेवत्वादिन्द्र एकैकया देवतया सह पठयते । दिव्यशब्देन पाष्याद्याश्वत्थ
वृक्षान्ते । नृपशब्देन चोर्वा दिक् । सा च मुख्यवामिषामेण पृथङ्निर्दिष्टा ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीवतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अ॒रु॒ष्टु॒र्भ मे॒ रा॒श्मि॒भ मे॒ऽदा॒भ्यश्च॒ मे॒ऽधि॒-
प॒ति॒भ मे॒ उपा॒रु॒शुश्च॒ मे॒ऽन्तर्या॒मि॒भ मे॒ ऐ॒श्व॒-
बा॒य॒व॒भ मे॒ मै॒त्रा॒वरु॒ण॒भ मे॒ आ॒श्वि॒न॒भ मे॒
प्र॒ति॒प्र॒स्यान॑भ मे॒ शु॒क्र॒भ मे॒ म॒न्यी॒ षं मे॒
आ॒ग्र॒य॒णे॒भ मे॒ वै॒श्व॒दे॒व॒भ मे॒ भु॒व॒भ मे॒ वै॒श्वा॒-
न॒र॒भ मे॒ ऋ॒तु॒ग्र॒हा॒भ (१) मे॒ऽति॒ग्रा॒सा॑भ मे॒
ऐ॒न्द्रा॒भ मे॒ वै॒श्व॒दे॒व॒भ मे॒ म॒रु॒त्व॒ती॒या॑भ मे॒
मा॒हे॒न्द्र॒भ मे॒ आ॒दि॒त्य॒भ मे॒ सा॒वि॒त्र॒भ मे॒ सार॒-
स्व॒त॒भ मे॒ पौ॒ष्ण॒भ मे॒ पा॒त्नी॒व॒त॒भ मे॒ हा॒रि॒-
यो॒जन॑भ मे॒ (२) ॥

(ऋतुग्रहाष चतुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(वसोर्भारायभिवानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तमपाठ—

अशुश्च म इति । अंभादयः सोमग्रहविशेषाः सोमपकरणे प्रतिज्ञाः । एष रश्मिग्रहादर्शनाददाभ्यस्यैव ग्रहस्य गृहमाणस्वदर्शा पृथक्कृत्य रश्मिग्रह्येन निर्दिश्यते । रश्मीनां तु तद्ग्रहणसाधनत्वात् । तथा च तद्ग्रहणमन्त्रः पठ्यते— “शुकं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहनो रूपेण सूर्यस्य, रश्मिभिः” इति । अभिर्पंतिग्रह्येन इभिर्ग्रहो विवक्षितः । तस्य च श्रेष्ठत्वादाधिपत्यम् । अत एव भ्रूयते— “व्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम् ” इति । प्रतिमस्थानशब्देन द्विदेवस्यग्रहसहमासी प्रतिनिधि-प्रांसो विवक्षितः । ध्रुवरूपस्यैव ग्रहस्पावनपनदशायां वैधानररूपपाठात्तद्-वस्थापन्नो वैधानरशब्देनोच्यते । आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः । उत्तरस्तु-तीयसवनगतः । सारस्वतग्रहोऽभिषेचनीयारूपविकृतौ ब्रह्मण्यः । “ सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति ” इति तत्राऽऽम्नानात् । एवं पौष्णोऽपि विकृतिगामी ब्रह्मण्यः ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाधर्मकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहितामाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इ॒मश्च॑ मे॒ वा॒हि॒श्च॑ मे॒ वेदि॑श्च॒ मे॒ धि॒न्वि॑-
याश्च॑ मे॒ अ॒र्च॑श्च॒ मे॒ च॒म॒साश्च॑ मे॒ ग्रा॒वा॒णश्च॑
मे॒ स्वर॑वश्च॒ म॒ उप॒र॒वाश्च॑ मे॒ऽधि॒प॒व॒णे॒ च॒ मे॒
ऋ॒ण॒क॒ल॒शश्च॑ मे॒ वा॒य॒व्या॑नि॒ च॒ मे॒ पू॒त॒भृ॒श्च॑
म॒ आ॒ध॒व॒नी॒र्यश्च॑ म॒ आ॒मी॒र्धं॑ च॒ मे॒ ह॒वि॒र्धा॑नि॒
च॒ मे॒ गृ॒हा॒श्च॑ मे॒ स॒द॑श्च॒ मे॒ पुरो॒डा॒शा॑श्च॒ मे॒
प॒च॒ता॑श्च॒ मे॒ऽव॒मु॒यश्च॑ मे॒ स्व॒गा॒का॒रश्च॑ मे॒ (१) ॥

(गृहाथ षोडश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अथमथाह—

अग्निश्च म इति । इत्यादीनि यज्ञाङ्गव्याणि यज्ञमकरणे पत्तियानि ।
पृष्टाः परतीशाळादयः । पशताः घामिनादयः । स्वगाकारः संयुवाकः । तेन
इति वधात्वं देवतानां इवित्गमनं क्रियते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहितायाग्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे
प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च
मे दितिश्च मे द्यौश्च मे शर्करारङ्गल्यो दिशश्च
मे यज्ञेन कल्पन्तामृक्च मे सार्व च मे स्तोम-
श्च मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च म ऋतु-
श्च मे द्युतं च मेऽहोरात्रयोविष्टया बृहद्रथंतरे
च मे यज्ञेन कल्पेताम् (१) ।

(श्रीसाष्टाईश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अथमथाह—

अग्निश्च म इति । अग्निधीयमानो यज्ञिः । घर्मः ब्रह्मर्षः । इत्याचार्येते
पुरोवासापि विहितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विहितो यागः सूर्यः ।
माजाय रवाहेति विहितो होमः प्राणः । अश्वमेधः पत्तियः । पृथिव्यादयो देवता-
विष्टेयाः । शर्कराः शर्कराः । अङ्गुल्योऽङ्गुलिपद्मिनाङ्गुल्यवत्त्वात्पयवविष्टेयाः ।

(बसोर्धारायभिधानम्)

दिशः प्राच्याद्याः । चशब्दादिदिशोऽपि । ताः सर्वा मे मदीयेन यज्ञेन कल्पन्तां
स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः तापावृत्तिरूपं
स्तोत्रम् । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः षापक्षयार्थमनशनादि । ऋतुर्यज्ञा-
ङ्गमृतः कालः । ब्रतमेकस्तनादि । अहोरात्रयोः संबन्धिनी या वृष्टिस्तया
मदीयं सस्यं कल्पतामिति शेषः । बृहद्रथंतरे तामनी, ते च मदीयेन यज्ञेन
कल्पेतां स्वस्वव्यवहारसमर्थे भवेताम् ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे छणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

मवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे ज्यविश्च मे ज्यवी
च मे दित्यवाद् च मे दित्यौही च मे पञ्चा-
विश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा
च मे तुर्यवाद् च मे तुर्यौही च मे षष्ठवाच्च मे
षष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋष-
मश्च (१) मे वेहश्च मेऽनड्वाच्च मे धेनुश्च म
आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पताम-
पानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां
चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा
यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् (२) ॥

(ऋषमर्थं चत्वारिंशच्च) ।

इति छणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दशममाह—

गर्भाश्च म इति । गर्भां वरसाश्च मसिद्धाः । सार्धसंवत्सरो वरसत्स्यः पुंग्व-
वरूपविः । तथाविधा गौरुयवी । द्विसवत्सर ऋषभो द्वित्यवाट् । तथाविधा
गौरित्यौही । सार्धद्विसवत्सर ऋषभः पञ्चाविः । तथाविधा गौः पञ्चाषी ।
संवत्सरत्रयोपेत ऋषभस्त्रिवत्सः । तथाविधा गौस्त्रित्सा । सार्धत्रिवत्सर ऋषभ-
स्तुषवाट् । तथाविधा गौस्तुषौही । चतुःसंवत्सर ऋषभः षडवाट् । तथाविधा
गौः षडौही । सेचनसमर्थं ऋषभ उक्षा । वन्ध्या गोवंशा । अक्षणोऽप्यधिकव-
पस्क ऋषभः । गर्भधातिनी गौर्वेहत् । शकटस्य बाहकोऽनड्वान् । नवपसुता
गौर्धेनुः । आयुरादयः मसिद्धाः । आत्मा शरीरम् । उक्षा आयुरादयो मदी-
येन यज्ञेन कापेक्षमा भवन्तु । यज्ञः करिष्यमाणोऽभ्येसादिः । सोऽप्यनेना-
नुष्ठीपमानेन यज्ञेन स्वकार्षमो भवतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमपपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

एकां च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च
मे नव च मे एकादश च मे त्रयोदश च मे
पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे
एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्च-
विंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंश-
तिश्च मे एकत्रिंशच्च मे त्रयोस्त्रिंशच्च मे
चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश
च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टा-
विंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे पटत्रिंशच्च मे

(वसोर्वागदभिधानम्)

चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टा-
 चत्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रमवश्चापिजश्च
 क्रतुश्च सुवश्च मुर्धा च व्यश्रियश्चाऽऽन्त्यायन-
 श्वाग्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च (२) ॥

(त्रयस्त्रिंशच्च व्यश्रिय एकादश च) ।

इति वृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ षतुर्थंकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

एकादशमाह—

एका च म इति । एकादिशब्दाः संस्वापराः । वाजादपः सर्वे मम
 सन्तिवेति शेषः । वाजोऽञ्जम । प्रमवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्प-
 तिः । क्रतुः संकृतो भोगादिविषयो यागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः ।
 अथवा वाजदिपश्चादिमात्तानां नामविशेषाः । तदानीं ते सर्वे प्राणन्विति
 वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थां अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्थां वा ।

यथोक्तैकादशानुवाकस्त्वपञ्चमाह्यं होमं विषने—

“ वसोर्वांरां जुहोति वसोर्मे वाराऽस्मादिनि वा एषा हूपते घृतस्य वा एन-
 वेवा वाराऽमुष्मिहोके पिन्वमानोव निष्ठेते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८]
 इति । वसोर्भनस्य वारा तांनयं यथाऽऽहुरथा लभ्यते सेयमाहुर्विंशो-
 र्वांरा तां जुहुयात् । तदेतदुक्तं निर्वचनं सूष्यते—यो यजमानो वसोर्वांरां
 जुहोति स यथमं मम धनस्य नैरन्त्यं भूपादित्येवं कामये । ततस्तेनेयमाहु-
 निर्वृते । तेन होमेनेनं यजमानं स्वर्गं लोके घृतस्य वारां पिन्वमाना प्राण-
 वदि सेवते । तत्र द्रव्यं विषने—

“ आग्नेन जुहोति तेजो वा आग्नें तेजो वसोर्वांरा तेजसैवास्यै तेजोऽव
 च्छन्दे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

सुखभादिधनसमुच्चयेषु वृत्तवत्तेजोत्पत्तये मत्तिञ्चम् ।

आनयात्तिहेतुत्वेनापि तासांहुविं पशंसति—

“ अथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ८] इति । अथयस्यतिरेकाम्पां तांतायं विधत्ते—

“ वं कामयेव माणानस्यान्नाद्यं वि च्छिन्धामिति विमाहं तस्य जुहुयात्माणा-
नेवास्यान्नाद्यं वि च्छिनत्ति यं कामयेव माणात्तस्यान्नाद्यं संतनुयापिति संद-
र्भा तस्य जुहुयात्माणानेवास्यान्नाद्यं सं तनोति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ८] इति । अस्य यजमानस्य माणानन्नं च विच्छिन्धामित्येवं द्विवचनपर्यन्तं

वचनं वचने विगृह्य जुहुयात् । यस्तु माणानामन्नस्य च तांतायं कामयेव सोऽयं
संवत्सामाहुतिं जुहुयात् । अथ वाजस्य म इत्यादीन्वचनं च मेऽक्षुश्च म इत्यतः-
त्राकानामि चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्याकानि वाक्यानि । तानि द्वादशसंघ-
ख्येण विभज्य पशंसति—“ द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संघ-
त्वरः संवत्सरैरेवास्या अन्नमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ८] इति ।

द्वादशानां वाक्यानां समूहो द्वादशम् । तानि च द्वादशानि पुनर्द्वादशसं-
ख्याकानि । तथा सति चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्या संपद्यते । तदन्वर्गसंघ-
ख्यसंख्यायां मासद्वारा संवत्सररूपवार्त्तसंवत्सरताभ्यमन्नं प्राप्नोति ।

अथ चतुर्धातुवाक्यवानि वाक्यानि पशंसति—

“ अयं च मेऽक्षुश्च म इत्याहेतद्वा अन्नस्य रूपं रुन्धेनेवाजमव रुन्धे ”

[सं० का० ५ प० ४ अ० ८] इति ।

अन्वित्यादिभिर्वाक्यैरेतद्विषयं तत्तदेमन्नस्य रूपम् । अद्मादस्याजसाभ्य-
ञ्जाबुपरितनानां च व्रीह्यादीनामन्नसाधनत्वात् ।

अथ यजमानुवाक्यगतवाक्यानि पशंसति—

“ अग्निश्च म आदध म इत्याहेतद्वा वा अन्नस्य योनिः समोऽयेवान्नमव
रुन्धे ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ८] इति ।

अग्नेः पाकहेतुत्वाद्वाक्योक्तिरिवम् । अथां चैषविजन्करत्वादन्नयोनिरिवम् । एत-
न्नन्वपात्रेनानेकप्रकारकारणसहितमन्नं प्राप्नोति ।

अथ षडानुवाक्यगतानि वाक्यानि पशंसति—

“ अर्धेऽग्नाणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्तत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मा-
द्विभ्रो देववानां भूविह्वामकम् इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिहाइधाति ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ८] इति ।

(दसोर्धागभिधानम्)

येषां वाक्यानामर्थोऽप्येन्द्रः पठथते तान्यर्थेन्द्राणि, तेषु वाक्येष्वर्थप्रतिषेधादीनां हेतूनां पूर्वापेक्षान्नातत्वाद्देवताः प्राप्नोति । यच्चस्मात्कारणात्सर्वेषां वाक्यानां अर्थमर्थमिन्द्रः पठथते तस्मात्कारणादर्थमिन्द्रो भूयिष्ठभाक्तो भूयिष्ठं पभूतं हविर्भक्ततीति भूयिष्ठभाक्, अतिशयेन तादृशः । यस्माद्देद इन्द्रमत्रोत्तरार्धगतं पाह तस्माद्दस्मिन्धजमानेऽप्युपरिष्ठाच्छिरोभागे चक्षुरादीन्द्रियं स्थापयति । सप्तमाष्ट-
मपोरनुवाकयोरवस्थितानि वाक्यानि प्रशंसति—

“पशायुधानि जुहोति पशो वै यशायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अंशदाभ्यादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपाणि । ईश्वरार्हिरादिभिर्यज्ञः परम्परया निरूप्यते, न तु ग्रहैरिव साक्षान्निष्पाद्यते । अस्मात्तानि यज्ञस्य रूपम् । एतैरन्तरङ्गैर्बाहिरङ्गैश्च यशायुचैर्यज्ञं प्राप्नोति । अन्तिमस्य स्वगाकारवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“अवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाच्छोमे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति । स्वार्थिनत्वकरणापेत्यर्थः । नवमानुवाके पूर्वापेक्षितानि वाक्यानि प्रशंसति—

“अग्निश्च मे घमंश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवचंस्तस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवचंस्तमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अग्न्यादिभिर्नास्त्रज इमनिष्पत्तेरेतेषां ब्रह्मवचंस्वरूपत्वम् । एतस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“कृक्च मे साम च म इत्याहैतद्वै छन्दसार्ं रूपं रूपेणैव छन्दसस्वव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

सगादिकं छन्दसां वेदानां स्वरूपमिति मत्तित्त्वम् । दशमानुवाके पूर्वापेक्षितवाक्यानि प्रशंसति—

“गर्गांश्च मे बरताश्च म इत्याहैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशूनाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

गर्गबरातादीनां पशुरूपत्वं मत्तित्त्वम् ।

१ स. च. "स्वमितोमा" । २ स. च. "न्द्रः प्रत्येकमुत्तरार्ध इन्द्रः प" । ३ स. ग. ड. च. इत्याद" । ४ स. च. "निमय" ।

एवस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि पशंस्तवि—

“कल्पाऽऽजुहोत्यवत्सवस्य वल्लभ्यै ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ८] इति
 व्याख्यंशेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः कल्पाः । पूर्वं यद्यद्दशवक्त्रं स्वस्वका-
 र्थं तर्पय म भवति तस्य तस्य सामर्थ्यापायं होमः ।

एकादशानुवाके पूर्वभागगतानि वाक्यानि पशंस्तवि—

“ युग्मदयुजे जुहोवि मिथुनरवाम् ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ८] इति ।
 चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इत्यादिकं तमसंख्यारूपं युग्मम् (तु) । एका च मे
 विस्रश्च म इत्यादि विषमसंख्यात्त्वात्पुंशे (क्), राशिद्वयं स्त्रीपुरुषवत्परस्पर-
 विचक्षणरवाम्मिथुनरवाम् तेषधत्ते । राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराभिव्यक्तं पशंस्तवि—

“ उत्तरावती भवदोऽमिक्कागम्यै ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ८] इति ।

एकत्वादुत्तरं शिवं, तस्माद्योत्तरं वञ्चत्व, तथा चतुष्ट्वादुत्तरमष्टवम् । तस्मा-
 द्योत्तरं द्वादशवम् । एवमुभयोरुत्तरावध्वेनाभितो व्याधिर्भवति ।

भुग्मायुग्मसंख्यावाचिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति—

“ एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं वा एका च विस्रश्च मनुष्य-
 छन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रुन्धे ” [सं० का०
 ५ म० ४ अ० ८] इति ।

विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि ऋच्छांसि निष्पाद्यन्ते, तमसंख्यया तु मनुष्य-
 प्रियाणि । अतस्तदुभयं प्राप्नोति । राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसंख्यावृद्धेरवार्धिं पशंस्तवि—

“ आ त्रपस्त्रिंशतो जुहोवि त्रपस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्ध आऽष्टा-
 चात्वारिंशतो जुहोमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पञ्चो जगत्पैवास्वै
 वशूनव रुन्धे ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ८] इति ।

अस्मिन्ननुवाक उत्तरभागगतानि वाक्यानि पशंस्तवि—

“ बाजश्च पत्तवश्चेवि द्वादशं जुहोवि द्वादश माताः संवत्तरः संवत्तर एव
 इति विद्यति ” [सं० का० ५ म० ४ अ० ८] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अमाविष्णु वसोभारामेकादशभिरादिवः ।

अनुवाकेजुहोरेकामाहुर्वि संततां घृतात् ॥ इति ।

(वाजप्रसवोपहोमाभिधानम्)

अथ भीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

मन्त्रादौ किं वसोधारा मन्त्रान्ते वाऽव संवतेः ।

आद्यो होमेषु संवत्या द्वादशान्तेषु तद्धतिः ॥

अग्नौ किञ्चित्कर्म विहितम्—“ संवतां वसोधारां जुहोति ” इति । तत्र ता-
वत्त्वं निश्चितवत्त्वं । तच्च मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमे सत्युपपद्यते । तस्मान्मन्त्रादौ
कर्मसंनिपात इति प्राप्ते ब्रूमः—तस्मिन्वसोधाराख्ये कर्मणि द्वादश द्वादशानि
जुहोतीति श्रुतम् । द्वादशमिमन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशम् । तद्य-
था—“ वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्राप्तिश्च मे भीतिश्च मे क्रतुश्च मे
स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे उपोषिश्च मे सुवश्च मे ” इत्येतै-
र्द्वादशमिमन्त्रवाक्यैरेकाऽऽहुतिर्होतव्या । एकादशोत्तराहुतयः “ माणश्च मेऽपा-
नश्च मे ” इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये विद्यन्वामावः
सांवत्स्यं, न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । तस्मात्पूर्वव्यापेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य
नास्ति विघ्नः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययकाशे कृष्णवज्रुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थाहके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

वाजो नः सप्त प्रदिशाश्चतस्रो वा परावर्तः ।
याजो नो विश्वेर्देवधेनसाताविहारवतु । विश्वे
अथ मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वभयः
समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसाऽऽ गमन्तु
विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे । वाजस्य प्रसवं
देवा रथैर्याता हिरण्ययैः । आमिरिन्ब्रो बृहस्प-
तिर्मरुतः सोमंपतिये । वाजैवाजेऽवत वाजिनो

नो धनेषु (१) विद्या अमृता ऋतताः ।
 अस्य मर्ष्वः पित्त मादयध्वं तुमा यांत पयि-
 भिर्देवयानैः । वाजः पुरस्ताद्भुत मध्यतो नो
 वाजो देवाः ऋतुभिः कल्पयाति । वाजस्य
 हि प्रसवो नञ्भीति विश्वा आशा वाजपति-
 भवेयम् । पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो
 दिव्यन्तरिक्षे पयो धाम् । पर्यस्वतीः प्रदिशः
 सन्त मह्यम् । सं मा सृजामि पर्यसा वृतन
 सं मा सृजाम्यपः (२) ओषधीमिः ।
 मोऽहं वाजः सनेयममे । नक्तोषासा समनसा
 विरूपे धापयेते शिशुमेकः समीची । यावा
 क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा आभि धार-
 यन्द्रविणोदाः । समुद्रोऽसि नमस्वानादंदातुः
 शंभूर्भयोभूराभि मां वाहि स्वाहां मारुतोऽमि
 मरुती गुणः शंभूर्भयोभूराभि मां वाहि स्वाहांऽ-
 वस्युरासि दर्वस्वाञ्छंभूर्भयोभूराभि मां वाहि
 स्वाहां (३) ॥

(धनेष्वपो दर्वस्वाञ्छंभूर्भयोभूराभि मां दे व) ।

इति छन्दोजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

पवेरेकादशमिरनुवाकेर्वसोधाराहोम उक्तः । अथ द्वादशे वाजपत्तवीपरोम
 छन्दसे । छन्दः— वाजपत्तवीपं जुहोवि सप्त भ्रात्या ओषधयः सप्तारण्याः

(वाजप्रसवीयहोमामिधानम्)

पृथगन्तानि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाजस्येमं प्रसवः सुपुव इति ग्राभ्या
हुत्वाऽऽरण्याञ्जु (जु)हेति ॥ इति ।

तत्र ग्राभ्याणां मन्वाः प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके दशमानुवाके समाह्वताः ।
आरण्यानां मन्वा अत्राऽऽभ्यायन्ते ।

तत्राऽऽरण्यास्य वेणुधान्यस्य होमाय मथमामृचमाह—

वाजो न इति । पाच्याद्याश्चतस्रो दिश ऊर्ध्वाधोमध्यमास्तिस्र एताः सप्त
प्रदिशः प्रकृष्टा दिशो वाजोऽन्नस्वरूपा अन्नप्रदा भवन्त्वित्यर्थः । तथा परावतोऽ-
त्यन्तदूरवर्तिन्यश्चतस्रो वाग्नेय्याद्याश्चतुःसंख्याका विदिशो विदूरस्था इवावभा-
सन्वे । ताश्चास्माकमन्नप्रदा भवन्तु । स वाजोऽन्नामिहास्मिन्देशे धनसातौ धन-
प्रदेशे यज्ञे विश्वैर्देवैः प्रेरितः सन्नोऽस्मानवतु रक्षतु ।

अथ श्यामाकधान्यस्य होमाय द्वितीयामृचमाह—

विश्वे अद्येति । अद्यास्मिन्दिने विश्वे सर्वेऽपि मरुतः, तथाऽप्ये विश्वे सर्वेऽपि
देवा ऊर्ती रक्षणाय भवन्तु प्रवर्तन्ताम् । तथा विश्वे सर्वेऽप्यस्यः सविद्याः
सम्पन्नप्रज्वलिता भवन्तु । तथा विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकभवता रक्षणेन
निमित्तभूतेनाऽऽगमन्त्वागच्छन्तु । तथा विशं द्रविणं सर्वमपि धनमस्मे अस्मात्
अस्तु भवतु । अथ नीवारहोमाय तृतीयामृचमाह—

वाजस्य प्रसवमिति । [हे देवा] वाजस्य प्रसवमस्मदीयस्यान्नस्य प्रेर-
णसंपादनमुद्दिश्यान्-पादयस्त्रयो देवाः [मरुतश्च] सोमपीतये सोमपानार्थं हिरण्य-
यैर्हिरण्यमयैः सुवर्णनिर्मितै रथैः सह यातास्मद्यागस्थानं प्राप्नुत ।

अथ नार्तिलहोमाय चतुर्थामृचमाह—

वाजेवाजेऽवतेति । हे वाजिनोऽन्नसंपादका देवा वाजेवाजे तत्तदन्नानि-
मित्तं धनेषु धननिमित्तं च नोऽस्मानवत । विषा वाक्षणवच्छुद्धा अमृता पर-
गरहिता ऋतज्ञा ऋतं सत्यं यज्ञं वा जानन्तीत्पूतज्ञाः । तादृशा हे देवा अस्म्य
मध्व इदं मधुरमन्नं पिबत । पानोपलक्षितं मोजनं कुरुत । ततो मादयध्वं इष्टा
भवत । तदस्तुसाः सन्नो देवयानैः पथिमिषांतं स्वं स्वं स्थानं *प्राप्नुत ।

अथ गवीधुकहोमाय पञ्चमामृचमाह—

वाजः पुरस्तादिति । नोऽस्माकं पुरस्तात्पूर्वं वपति उत मध्यतो मध्यमे

* सर्वपुस्तकेषु प्राप्नुवतेति प्रामादिकः पाठः ।

(वाजपसवीयहोमाभिधानम्)

वपति वाजोऽन्नं भवतिवति शेषः । किंवापं वाज ऋतुभिः कालविशेषदेवान्क-
स्वपति वत्तकाले यष्ट्यान्देवान्संपादयति । सति सन्ने यष्टुं शक्यते । हि
यम्माद्वाजस्यान्तरप प्रसवः भरणं समृद्धिर्विधा आशाः सर्वा अपि दिशो नन्-
नीत्यतिशयेनावननाः करोति, अनसमृद्धौ तत्यां तरेदिग्बर्तितः पाणिनः स्वा-
धीना भवति, तस्मादहं वाजपतिर्भवेयम् । अथ नर्कटकारूपेभान्वहोमाय पृथी-
सुचमाह—

पयः पृथिव्यामिति । वाजममृदयर्थं पथि०यां पयो जलं धारहं स्याप-
यामि । तद्यौषधीष्वपि पयो धाम् । तथा दिवि द्युलोकेऽपि पयो धाम् । अन्त-
रिक्षेऽपि पयो धाम् । पदिग्ः प्रकृष्टाः सर्वा दिग्ः पयस्वतीः सन्तु मह्यं मर्दथं
जलवत्यो भवन्तु । अथ गार्मुतहोमाम कुल्लयहोमाय वा सप्तमीसुचमाह—

मं मा सृजामीति । हेऽग्ने त्वत्पसादान्मायहं पयसा क्षीरेण संसृजामि संयो-
जयामि । तथा मा घृतेन संसृजामि । अपथ्यौषधीभिः संसृजामि । क्षीरादिभिः
संसृष्टः सोऽह वाजमन्नं त्वदन्नं सनेयं लभेयमग्न्येभ्योऽहमद्याम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होम विवते—

“ अग्निर्देवेभ्योऽनात्नापद्गागवेयमिच्छमानस्तं देवा अद्भुदभूव न आ वरंस्व
हभ्यं नो वहति सोऽजवीद्वरं वृजे महमेव वाजपसवीयं जुहवन्निति तस्मादिम्ये
वाजपसवीयं जुह्वति यद्वाजपसवीय जुहोत्यग्निमेव तद्गागवेयेन समभंयत्यथो
अग्निवैक एवास्य सः ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

पूर्व मागरहितोऽग्निर्मागवेक्षणाजो देवेभ्योऽपरक्तः क्वाप्स्यगमत् । स पुनर्देवैर्ह-
विर्वहनायाऽऽहृतः स्वमागवेन वाजपसवीयं होमं वन्ने । तस्मात्सर्वे मज्जमाना
अग्नये वाजपसवीयं होमं जुह्वति । अतोऽत्रापि तज्योमेनाग्निमेव स्वमागेन समभं-
यति । अपि च स होमोऽस्याग्नेरभिषेकस्थानीपस्तस्मात्कर्तव्यः ।

अथ पथमकाण्ड आम्नातैर्वाजस्येमे प्रसव इत्यादिभिः सहानाऽऽम्नातानां
होममन्त्राणां संख्या विषते—

“वतुदंशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उमधीवामवरुद्धथै”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

(वाजप्रसवीयहोमाभिवानम्)

तिलपापमाहिषवमियङ्गवणवो गोधूमा इति तप्त ग्राम्पाः । वेणुश्यामाका-
इष उदाहृता आरण्याः । उमयविधधान्यतमृद्धये चतुर्दशभिर्होमः ।

एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होमं विधत्ते—

“ कन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्धये ” [सं० का० ५ प० ४
अ० ९] इति । अर्ताकर्षेण तत्तदन्नपाप्मथंपीदशो होमः ।

षोडशमातां जुहूं चावितुं ताधनान्तरं विधत्ते—

“ औदुम्बरेण सुवणे जुहोत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जेवास्मा ऊर्जमन्नमव-
धत्ते ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

ऊर्गंशब्दः स्वादुरत्तवाची । उदुम्बरान्नयोस्तथा विवरतोपेतत्वादूर्गमपत्वम् ।

अत्र कत्वङ्गत्वया धावनं निषेधति—

“ अग्निर्वै देवानामभिविक्रोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिदर्पति न धावेत् ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

देवानां मध्ये यथा चीयमानोऽग्निगमिविक्रस्तथा यजमानानां मध्येऽग्निविद्-
मिविक्रः । वृष्टिश्चाभिवेकस्वरूपा । तस्मादर्पसमये धावनं न कुर्यात् ।

प्रमादाद्भावने पुनरावृत्तिं विधत्ते—

“ अवरुद्धं हस्यन्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्भवेद्नाद्याद्भावेदुपावर्तेता-
न्नाद्यवेवान्पुत्रावर्तेते ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

हि यस्मादस्माभिचिनोऽन्नं तवमवरुद्धं संपादितं, वृष्टिश्चान्नेहेतुत्वाद्दन्नमेव ।
अतो वृष्टिमोचनपरिहाराय धावने सत्यन्नाद्यादपमृच्छति । अतोऽन्नाप्रये
पुनरप्यावर्तेत । कलाः—“ नक्तोषासेति छट्गापै श्वेतवत्सायै ययता हृत्वा ”
इति । पाठस्तु—

नक्तोषासेति । नक्तं चोषाश्च नक्तोषास्ता रात्रिर्देवतावित्यर्थः । ममस्ता
परस्परमेकमत्ययुक्ते विरूपे रात्रिः छष्ट्या दिवसः शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे
समीची समीच्यावनुकूले सत्यावेकं शिशुमग्निरूपं धापयेते यजमानकृतं कर्मा-
नुष्ठानं संपादयतः । यावा द्युलोके क्षाम क्षिती, अन्नात्प्रमदमप्यवर्तिन्पन्तरिक्षे
विभाति रुचमो रोचमानोऽप्यमग्निर्विशेषेण प्रकाशते । दीव्यन्ति एषवहरेन्तीति
देवाः प्राणाः । ते च द्रविणोदा यागदारेण धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति । तादृशा
यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन्धुवन्नः ।

इतम्प्रसाध्यं होमं विधत्ते—

“ मन्त्रोवासेति छत्राद्यै श्वेतवरतायै पयसा जुहोत्येहवास्मै रात्रिं प
 दापयति रात्रिमाऽहरहोरात्रे एवास्मै मत्ते काममन्त्राद्यं उहावे ” [सं०
 का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

अयमध्वरुंरस्मै यजमानायाहा वसतत्पेण रात्रिं धेनुत्तमां प्रदापयति पयः-
 त्तमं फलं (ऽस्या मत्तं करोति) तथैव रात्र्या वसतत्पया धेनुत्तममहः प्रदापयति
 जग्मेऽन्यदानायैव मन्त्रेऽस्मिन्रात्र्यहर्ना तद् निर्विद्वेदे । ते चाऽन्येभ्यं मत्ते सति
 अस्मै यजमानायाहाद्यत्पं कामं तं पादयतः ।

शुक्लं सूत्रकारेण—“ षड्भिः पर्वायैर्दांश्च राष्ट्रभूतो जुहोत्युत्पापाहृतधा-
 भेति पर्वायमनुत्तरय तस्मै स्वाहेति प्रथमामाहूर्तिं जुहोति ताम्यः स्वाहेत्युत्तरा-
 नेवमितरान्यर्वापाग्विभजति भुवनस्य पत इति पर्वायाणां सप्तम्याहुतीनां
 त्रयोदशेतेन व्याख्याता भुवनस्य पत इति रथमुत्से पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति इष
 वा ” इति । तत्र ऋतावाहित्यादिमन्त्राध्यं होमं विधत्ते—

“ राष्ट्रभूतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।
 राष्ट्रभूतसंज्ञका ऋतावाहित्यादिमन्त्रास्तृतीयकाण्डे अनुर्थमपाठके सप्तमानु-
 वाके समाप्ताः । अथ पर्वायसंख्यां विधत्ते—

“ षड्भिर्जुहोति षड्वा ऋतव ऋतुधेव पति निष्ठति ” [सं० का० ५ प्र०
 ४ अ० ९] इति । राष्ट्रभूतस्त्वेवोपरितनाहुतिषु पञ्चसंख्यापक्षं विधत्ते—

“ भुवनस्य पत इति रथमुत्से पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रैर्गैव
 दिषोऽभि जयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

इषामं रथमुत्तम् । “ रथस्तृतीयम् रथस्तृतीयम् ” इत्यत्र रथस्य दञ्जत्वं
 स्पष्टमान्नावम् । कल्पः—“ तमुद्रोऽस्ति नमस्वानित्यञ्जलिना शीणि वाननामानि
 जुहोति ” इति । तेषु प्रथमामाह—

तमुद्रोऽसीति । हे वात देवानां त्वं तमुद्रोऽस्ति तमुद्रवद्भृच्छोऽस्ति । नमस्वा-
 न्मन्मन्वाराय विस्तीर्णाकाशवानार्द्धं वृष्टिजलं ददातीत्यर्द्रिदानुः । शमैहिकं सुप्तं
 भावयतीति शंभूः । मय आमाभिकं त्वत्वं भावयतीति मयोभूः । तादृशस्त्वं
 मायभि वां प्रति बाहि गच्छ, एवं संचारेण शैत्यमापादयेत्यर्थः । अथ-द्विती-
 यामाह—

(वाजपसवीयहोमाभिधानम्)

मारुतोऽसीति । योऽयं बहूनां मरुतां वायुविशेषाणां गणो मारुतशब्दा-
प्यस्तद्रूपस्त्वसीति । शेषं पूर्ववत् । अथ तृतीयायाह—

वस्युरसीति । अवं रक्षणमिच्छतीत्यवस्युः । दुवस्वान्परिचर्योपेतः । ताह-
णस्तवसति । शेषं पूर्ववत् । एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

“ अग्निचितं ह वा अमुष्मिँल्लोके वातोऽभि पवते वातनामानि जुहोत्य-
भ्येवैनमर्षाष्मँल्लोके वातः पवते ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

स्वर्गे लोक एतमग्निचितमभिलक्ष्य गैत्यमान्द्यमौगन्ध्ययुक्तो वायुर्वाति । अतस्त-
स्तिद्धये समुद्रोऽसत्पिादिवातनामानि जुहुयात् । तेन होमेन वायुस्तथा पवत
एव । पाठपाठं त्रित्वं प्रशंसति—

“ त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

मन्त्रगतेन समुद्रशब्देन बाहुन्पसाम्पमुपजीव्य वातो लक्ष्यत इत्येतरसर्वं दर्श-
यति—“ समुद्रोऽसि नभस्वानित्प्राहितद्वै वातस्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

अत्र वातस्यैव होतव्यद्रव्यत्वात्तद्योग्यं साधनं विधत्ते—

“ अञ्जलिना जुहोति न सेतेषामपथाऽऽहुतिरवकल्पते ” [सं० का० ५
प० ४ अ० ९] इति ।

अस्य हस्तद्वयमेलनरूपेणाञ्जलिना बद्धौ वायोरुत्पादनमेवात्र होमः । यस्मा-
देषां वातरूपाणां होमद्रव्याणामञ्जलिव्यतिरेकेणाऽऽहुतिर्न संभवति, न खलु वातो
जुह्यामवदातुं शक्यते । अन एव सूत्रकारो ब्राह्मणान्तरमुदाजहार—“ नसेदस्या-
पदानमस्तीति विज्ञापते ” इति । तस्माद्ब्रह्मजनेनेवाञ्जलिना बद्धौ वायुं संचार-
येत् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

वाजो नः सप्तभिर्वाजपसवीयं जुहोति हि ।

नक्तेति पयसा होमः समुद्रो वातनामाभिः ॥

त्रिभिर्जुहोत्यत्र मन्त्रा एकादश समीरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

न धविद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्तावुत ।

आघभितोर्निमित्तत्वात् क्तावभिचिष्वतः ॥

(अग्नियोगाभिधानम्)

इदमाज्ञायते-“ अग्निविद्वन्ति न धावेन स्त्रियमुपेयात् ” इति । वान्धेता-
 अग्निविद्वन्तानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां वेदायमृतिं प्रवर्तन्ते, न तु चिनेऽग्नौ
 -कारवनुष्ठानं प्रतीक्षन्ते । कृतः । अग्निचित्पदे चपनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात् ।
 न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विद्वम्बो युक्त इति प्राप्ते नूनः-कनावुपयोकु-
 मभिधयेन संस्क्रियते । न चानिष्पन्ने कतौ चपनसंस्कारः सफलो भवति ।
 इत्याक्तौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चपनसाफल्यपादयं पुरुषोऽग्निं चितवानित्यमुपधे-
 मर्हतीति ज्ञायन्ते तानि भवानि ॥

इति धौमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

८ पदैत्तिरीपसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थांशके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अग्निं युनक्ति शवंसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं
 वयंसा चूहन्तेम् । तेन वयं पतेम वृष्णस्य
 विष्टपं सुवो रुहणा अधि नार्क उत्तमे ।
 इमौ ते पक्षावजरौ पतात्रिणो याम्या रक्षा-
 स्यपहस्यमे । ताम्यां पतेम सुष्ठताम् लोकं
 यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः । चिदासि समुद्र-
 योनिरिन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा । हिरण्यपक्षः
 शकुनो भुरण्युर्महान्सधस्ये ह्रुवः (१) आ
 निपत्तः । नमस्ते अस्तु मा मां हिःसीर्वि-
 श्वस्य मुर्द्धजार्धि तिष्ठासि श्रितः । समुद्रे ते
 हृदयमन्तरायुर्द्यौर्वापृथिवी भुवनेष्वपिते ।
 उद्दनो दत्तोदार्धि मिन्त दिवः पर्जन्यादन्तारिक्षा-

(अग्नियोगाभिधानम्)

तृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत । दिवो
 मूर्धाऽसिं पृथिव्या नाभिरुगंपामोर्षधीनाम् ।
 विश्वायुः शर्म सप्रया नर्मस्पथे । येनर्षयस्त-
 पर्सा सत्रम् (२) आसतेन्धीना आंमिः सुव-
 राभरन्तः । तस्मिन्नहं नि दंधे नाकं आंमिमेतं
 यमाहुर्मनवः स्तीर्णवाह्विषम् । तं पत्नीभिरनु-
 गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।
 नाकं गृह्णानाः संकृतस्य लोके तृतीयं पृष्ठे
 अधि रोचने दिवः । आ वाचो मर्ध्यमरुहद्भु-
 रण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या
 निहितो दविद्यतदधस्पदं कृणुते (३) ये
 पूतन्यवः । अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सह-
 स्त्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः
 सरिरस्य मष्य उप प्र यात दिव्यानि धाम ।
 सं प्र ष्यवंश्वमनु सं प्र यातामै पथो देवया-
 नांकृणुध्वम् । अस्मिन्सधम्ये अघ्युत्तरस्मि-
 न्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत । येना सहस्रं
 षहासि येनामि सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो
 वह देवयानो यः (४) उक्तमः । उद्बुध्य-
 स्वामे प्रति जागृह्येनामिष्ठापूर्ते सः सृजेथा-
 मयं च । पुनः कृण्वस्त्वा पितरं युवानम-
 न्वाताः सीत्वायि तन्नुमेतम् । अयं ते योनिः

अंत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नं-
आ रोहार्था मो वर्धया रयिम् (५) ॥

(भ्रुवः सत्रं कृणुते यः सप्तत्रिंशत्ष्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

इदं वाजसनेयिहोमोऽभिहितः । अथ त्रयोदशोऽग्नियोगोऽभिधीयते ।
कृष्णः—“ पुरस्तात्पातरनुवाक्रादग्निं पुनश्मीति तिसृभिरभिभृशन्नग्निं मुनक्ति ”
इति । तत्र प्रथमामाह—

अग्निं पुनश्मीति । अग्निं चितमेतं बद्धिं शवसा बलेन दृनेन श्रुतादिदृश्य-
मुक्तेन कर्मणा पुनश्मि रथेनाभिमिवाहं योजयामि । कीदृशमग्निं, दिव्यं द्योतना-
त्पकं, सुवर्णं पक्ष्याकारं, वयसा बृहन्तं चिरकालमाविनम् । तेनाग्निना वयं यज-
माना ब्रह्मस्वाऽऽदित्यस्य विष्टपं तापरहितं स्थानं पतेम पाप्नुयाम । कीदृशा
वयम्, उत्तमे नाकेऽप्युच्छृष्टे स्वर्गलोके सुवोऽधिरुहाणाः सुखभाषकमदेशमधि-
रोदुक्रामाः । अथ द्वितीयामाह—

इमो ते पक्षाविति । पक्षत्रिणः पक्ष्याकारस्य ते तद्वाग्नेरिमो पक्षावजरो
क्रदाचिदपि जीर्णो न भवतः । हेऽग्ने पक्ष्यां पक्ष्याम् त्वं रक्षांस्यपहंसि मारयसि
ताभ्यां वयं सुकृताम् पुण्यकृतामेव पुरुषाणां योग्यं लोकं पतेम पाप्नुयाम । ये
पुराणा अनादिसिद्धा क्रपयो महर्षयः सन्ति ये च प्रथमजाः सृष्ट्यादावेवोत्पन्ना-
स्तादृशा यत्र लोके निवसन्ति तं लोकं पतेम । अथ तृतीयामाह—

चिदसि समुद्रेति । हेऽग्ने त्वं चिदादिविशेषणैर्विशेषितोऽसि । विश्वजग-
दध्येतयिता यजमानैश्चितो वा । समुद्रयोनिर्पथा समुद्रः सर्वेषां जलमहाणां
स्थानं तथा त्वं सर्वेषां कर्तॄणां स्थानम् । इन्दुः परमैश्वर्ययुक्तः । दक्षः कर्मनि-
ष्पादनकुशलः । श्वेनः पक्षिविशेषाकारः । क्रतावा जलवान् । हिरण्यपक्षः
सुरर्णमपाम्नां पक्षाभ्यामुपेतः । शकुनः कामनादिभेदेन कङ्कादिपक्ष्याकारः ।

(अग्नियोगाभिधानम्)

मुरण्डुः सर्वं मरितुं क्षमः । महान्बह्वीभिरिष्टकामिभित्त्वात्पौडः । सधःस्थ
आदित्येन सहैकत्र स्थितियोग्ये मण्डने [भुवः स्थिरः] । आनिषत्तः सपन्नत
वपविष्टः ।

कल्पः—“ यज्ञायज्ञिस्य स्तोत्रं एकपाश्वस्तुतं मवत्यथ नमस्ते अस्तु मा मा
हिंसीरिति द्वाभ्यामग्निमिमृशति ” इति । तत्र प्रथमायाह—

नमस्ते अस्तिवति । हेऽग्ने ते नमोऽस्तु । त्वं कर्मणि त्वद्यागकारिणं मा मां
मा हिंसीमां विनाशय । त्वं विश्वस्य सर्वस्य जगतो मूर्बञ्जिशरोबदुत्तमे चिति-
मदेशे श्रित आश्रितः सन्नचितिष्ठसि । अधिको भूत्वा वर्तसे । ते इदं त्वदीयं
चित्तं सपुद्गे वर्तते । यद्वृष्टिद्वारेण समुद्रसमानं जलं संपादयिष्यामीत्येवं सर्वदा
भवानुग्रहः तथाऽन्तरायुस्त्वदीयचित्तस्य मध्ये सर्वेषां प्राणिनामायुस्तिष्ठति । चिरं
जीवन्वेत्ते प्राणिन इति यदा स्मरसि तदानीं तेषामायुर्भवत्येव । किंच भुवनेषु
सर्वेषु लोकेषु निमिनन्नेषु घावापृथिवी अपि ते उपरि घोरवो मूषिभ्य त्वया
स्थापिते । एतयोर्मध्ये सर्वे लोकास्तिष्ठन्तिवत्येवं तवानुग्रहः । अथ द्वितीयायाह—

उद्दुनो दत्तोदधिमिति । अत्र पुजार्यमेकस्तिन्नेवामौ बहुत्वमारोप्य निर्दे-
शयते । हेऽग्नयो म्यमुद्दुनो दत्तोदकानि प्रयच्छत । उदकदाने क उपाय इति
वदुष्यते—उद्विं मिन्त, उदकं वीपितेऽस्तिपचित्पुदधिर्भवत्सं विदारयत । केभ्यो
निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्या लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघवि-
हारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या मोऽस्थानवत रक्षत । पुनरप्येकत्वेनैव
संधोष्योष्यते—हेऽग्ने त्वं दिवो मुवांसि घृलोकस्य मूर्बस्यानीय आदित्यत्पौड-
सि । पृथिव्या नामिरसि नामिवभ्यस्यदेशे वर्तसे । अरामोपधीनां चोर्मसोऽसि ।
त्वया हि पाके क्रियमाणे सति तत्र रसो जायते । तथा विश्वामुरसि सर्वस्य
जगद आयुष्मदोऽसि । शर्मं शरणमूतोऽसि । सपयाः सविस्तारोऽसि । एषे
पुण्यंलोकमार्गत्वाय तुभ्यं नमोऽस्तु । अग्नियोगमन्त्रं व्याख्यातुं दत्तौति—

“ सुवर्गाय वै लोकाय देवरयो पुत्र्यते यवाऽऽकृताय मनुष्यरथ एव सवृ
वै देवरयो यदग्निः ” [सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

द्विजिहो हि रयो देवरयो मनुष्यरथश्चेति । तत्र स्वर्गनाप्तये देवरथः सर्वा

१ स. घ. ड. च. 'ते । पावद्वृ' । २ ड. 'प्यसृङ्' ।

क्रियते । यत्र कापि मापविशेषे गन्तुमाकूनमभिमायो भवति तदर्थं - मनुष्यरथः सर्जा क्रियते । योऽथ यत्र चीपमानोऽग्निः स एव देवरथो न तु मनुष्यरथः । इत्थं मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्निं युनक्ति शवसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनञ्च स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि बहति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

एनं देवरथरूपमग्निमनेन मन्त्रेण युनक्त्येव । स च युक्तोऽग्निरेनं यजमानं स्वर्गं धापयति । उक्तमन्त्रपञ्चके मन्त्रत्रयं विमज्य विनियुङ्क्ते—

“ यत्सुवाभिः पञ्चमियुञ्ज्याद्युक्तोऽस्याग्निः पच्युतः स्वादपविष्टिवा आ-
तयः स्युरपविष्टिताः स्तोमा अपविष्टिवान्युक्तयानि तिसृभिः मातःसवनेऽमिमृ-
शति त्रिवृद्धा अग्निर्षावानिवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽनसि युक्त आसीपत एवमेव
तत्तस्याहृतमस्तिष्ठन्ति पनि स्तोमाः पत्युक्तयानि ” [सं० का० ५ प्र० ४
अ० १०] इति । आदावेव मन्त्रपञ्चकेन योजने सति काष्ठान्तरे योजयितुं
मन्त्राभावात्पुं युक्तोऽग्निः पच्युतो भवेत् । पच्युतेऽभावाद्दृवीनां स्तोत्रशस्योश्च
प्रतिष्ठा न भवेत् । अतः पथाद्योक्तं मन्त्रद्वयमवशेष्य मातःसवने तिसृमिरमि-
मृशेत् । तथा सति त्रिगुणमग्निं सर्वमप्यभिमृशति । ततो यथा लोके चर्त्वी-
वैर्दुंधुके शकंठ सर्वं प्राधान्तरे नैतन्म्यं वस्तुजावमभिनिवीयत एवमेवास्मिन्प्रावा-
हृतयः स्तोत्राणि [शस्त्राणि] च प्रतिविष्टन्ति । अथात्रशिष्टं मन्त्रद्वयं
विनियुङ्क्ते—

“ यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामग्नि मृगत्येवावान्ने यज्ञो यावानभिष्टोषो
भूमा त्वा अस्याव ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्वमन्त्रतोऽन्वारोहति ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

यज्ञायज्ञा वो अग्रय इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञियं, तस्य साम्नः
संचन्धि स्तोत्रं तृतीयावने भवन्ते । तस्मिन्मवर्तमाने सति शिष्टाभ्यां द्वाभ्यां
मन्त्राभ्यामग्निमिमृशेत् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रान्तो हि पञ्चातिमूर्तोऽग्निष्टोमः । स
च यावांस्वावानेवोक्थयानिरात्रादिः सर्वोऽपि यज्ञः । एवावदेव हि सर्वस्यापि
यज्ञस्य भुक्त्यं शरीरम् । अस्त्योक्थयादित्रयोपज्ञायज्ञियस्तोत्रादूर्ध्वंस्तु स्तोत्रसमूहो
यः क्रियते स तु भैव क्रियते, तेनाविरिकेन पूर्व विद्यमानस्य यज्ञशरीरस्य

(अग्नियोगामिषानम्)

‘वाहृत्यमेव भवति, न तु किञ्चिन्नूतनं शरीरम् । एवं सति यज्ञायज्ञिप-
स्तोत्रकालीनामिषशनेनातिरिक्तेनाग्निष्टोमोक्थयानिराशादिस्तो यज्ञो यावानस्ति
तं सर्वमप्यन्तःकाटेऽन्वारोहति क्लृप्तमपि यज्ञजातं प्राप्नोतीत्यर्थः । मन्त्रद्वित्वं
प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

स्तोत्रमध्य एवावान्तरकालविशेषं विधत्ते—

“ एकपाऽप्रस्तुतं भवत्यधाभि मृशत्युपैनमूत्ररो यज्ञो नमत्पथो संतस्यै ”

[सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

यज्ञायज्ञिपस्य स्तोत्रे श्लोकविंशः स्तोमो विहितः । तिस्रो हि ऋच एकविं-
शतिसंख्यापूरणायाऽऽवर्तनीयाः । तत्र हि विंशतिस्तोत्रीयासूक्तासु याऽन्वा
(न्या) स्तोत्रीया तथा स्तोत्रमप्रस्तुतमनुपक्रान्तं यदा भवति तदानीं मन्त्राभ्या-
मिमिश्रेण । एव सत्युत्तरकालभावी यज्ञः सर्वोऽप्येनं यजमानमुपनमति । अपि
च तदमिषशनं यज्ञेनैरन्तर्मांयं संपद्यते ।

कल्पः—“ पुनश्चित्स्त्रिष्वर्थेषु भूयोऽस्तबणार्थं तमृच्छचर्थे संतानार्थं चास्त्र-
बणार्था व्याख्यास्यामो यदीष्टया यदि यज्ञाना यदि सांमेन यजेत योऽप्यस्य
पुरोगभिरतमन्ववस्ताप यजेतापि वा येनर्षय इत्यथौ नाना मन्त्रा उत्तरवेद्यामुप-
ख्यात् ” इति । तत्र प्रथमामाह—

येनर्षय इति । येन स्वर्गेण निमित्तभूतेन पूर्वं महर्षयस्त्वत्सा संतापयुक्ते-
नाग्निना सत्रमासतानुष्ठितवन्तः। कीदृशा महर्षयः, अग्निभिन्धानाः पञ्चलप्रन्दः ।
सुषराभरन्दः स्वर्गमाहर्तुं नमुद्यताः । अहमपि तस्मिन्नाके निमित्तभूते सति एत-
मग्निं निदधे स्थानमिति । यमग्निं मनवः पूर्वं मनुष्याः स्वीणं बर्हिषं प्रसारितय-
ज्ञपाहुस्तमग्निं निदध इत्यन्वयः । अथ द्वितीयामाह—

तं पत्नीभिरिति । हे देवा आत्विजः सर्वे वयं परम्यादिभिः सर्वैर्मनुष्यैरुन
वा हिरण्यैर्हिरण्यादिभिः सर्वैः ताभनव्रम्येथ संहितास्तमग्निमनुगच्छेमानुगताः
सन्तः कलं प्राप्स्याम इत्याशयः । स एव सटी क्रियते—दिवः पृष्ठे स्वर्गं-
स्योपरि नाकं दुःस्तरहितं स्थानं गृह्णाना महीतुकाया वपभित्यर्थः । कीदृशो दिवः

(अग्नियोगनिबानर.)

दृष्टे, तुल्यतस्य लोके तस्यगगुष्ठितस्य कर्मणः फलमूये, तृतीये पृथिवीपारम्भ
मज्जनायां त्रिसंरुपापुरके, अधिरोचनेऽधिकारत्वेन द्वाप्यमाने । अथ तृतीयायाह-

ना वाचो मध्यमेति । अयमग्निर्वाचो मध्यमारुह्यस्तोत्ररूपाया वाचः
प्रविवाद्यमयंमारुहः स्तोत्रगतसर्वगुणमुञ्च इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः, सुरपुञ्ज-
ज्जरणशीलः । सत्यतिः सतां पाञ्चकः । चेकितानोऽग्निश्चानवान् । स च पृथि-
व्याः पृष्ठे भूमेरुपरि निहितः स्थापितो द्वाप्युत्तदतिशयेन घृतवे । ये तु विरो-
धिन्ः पृतन्यदोऽस्याग्निः सह फलं कर्तुं विच्छेदित्वा तानवस्वदं कृतोऽस्माकं
पादस्याधस्तादवस्थितान्करोति । अथ चतुर्थीमाह-

अयमग्निरिति । अयमग्निर्द्वाप्यतामस्मिन्कर्मणि प्रकाशताम् । कीदृशः,
वीरतमोऽतिशयेन शूरः । वयोधा वयस आयुषः स्थापयिता । तद्वसिय इह-
काकहृक्केण संपादितः । अयमुच्चमस्मिन्कर्मणि प्रसादराहितः । सरिरस्य जलरूप
मध्ये विभ्रान्तमान और्ध्वविद्युदादिरूपेण विशेषतः प्रकाशमानः । हे अग्निवाय-
वमानास्तस्य प्रसादादग्निव्यानि धाम स्थानानि त्वं प्रयात वाप्नुत । अथ
पञ्चमीमाह-

सं प्र अयमध्यमिति । हेऽग्ने त्वं विश्वे देवा यजमानश्च सर्वे युयं संपञ्च-
वधं तस्यैवमध्यमवयत, अस्य कर्मणो विप्रं विनाशयतेत्यर्थः । अनुत्तममात्रा-
नुक्रमेण कर्मसिद्धिं प्राप्नुत । ततो देवमानान्देवलोकरमाप्तिहेतून्वधो मागांश्च-
क्षुष्यं कुरुत । सधःस्थे सहस्रिधितयोग्येऽग्निःकर्मणि सीदतोत्तरस्मिन्लोकेशधिकारत्वेन
सीदत । अथ षष्ठीमाह-

येना सहस्रमिति । हेऽग्ने देवमानो देवमापको यत्स्वमुत्तमः स त्वं येन
व्यापारेण सहस्रं बहसि सहस्रादक्षिणाकं यज्ञं निर्वहसि, तथा येन व्यापारेण
सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं बहसि, तेन व्यापारेण नोऽस्पृशीयामिं यज्ञं बह
देवान्मापय । देवमान इत्यादिकं यज्ञविशेषणं वाऽस्तु । यो यज्ञो देवान्माप्य
वक्ष्यमी मवति तमिम यज्ञं बहस्यर्थः । अथ सप्तमीमाह-

उत्सृज्यस्वाग्न इति । हेऽग्ने त्वमुद्बुध्यस्वाग्नादिषुमे सावधानो नव ।
एवं यजमानं प्रति आगृहि प्रतिदिनं जागरत्कं सावधानं कुरु । जयं च त्वं च
नितित्वेषापूर्णे श्रौतरमार्तं कर्मणी संतुजेथां संपादयत्वम् । हे यजमान त्वां पितरं

(अग्नियोगाभिधानम्)

षाट्कं युवानं यौवनोपेतं पुनः कृण्वन्भूयो भूयः क्ववंजमग्निस्त्वपि निमित्तब्रूवे
सत्येतं तन्तुं यज्ञप्रवाहमन्वातांसीदनुक्रमेण वनोतु संपादयतु । अथाहमीमाह—

अयं ते योनिरिति । हेऽग्ने योऽपमिष्टकाचितिरूपप्रदेशस्ते तव योनिः
स्थानं, यतो यस्या इष्टकाचितेर्जाति उत्पन्नास्त्वमरोवथा दीप्तो भवसि, तं योनिं
जानन्स्वकीयत्वेनावगच्छन् आरोह । अधानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वर्षय ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यां पुनश्चितिं विधत्ते—

“ य वा एषोऽस्माह्लोकाप्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक आहु-
तिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति वै सा तारस्रवन्ती
यज्ञोऽनुपरा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चितिं चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै
माषाहुतमस्तिष्ठन्ति न यज्ञः पराभवति न यजमानः ” [सं० का० ५ म०
४ अ० १०] इति ।

अग्निं चिन्वानः पुरुषः स्वर्गाभिमुखत्वादस्माह्लोकात्पुतो भवति । एतस्य
पुरुषस्येष्टकारहिते देश आहुतिर्न संभवति, भूप्रदेशस्य स्वकीयत्वाभावात् । एवं
सप्तस्येष्टकारहिते प्रदेशे यामाहुतिं जुहोति सा स्रवति, यथा भिन्नभाण्डे जळं
गच्छति तद्वत् । स्रवन्ती ताषाहुतिमनु यज्ञो नश्यति । यज्ञमनु यजमानोऽपि नश्यति ।
अथ आहुतिप्रतिष्ठार्थं पुनश्चितिं कुर्यात् । तत आहुतियज्ञयजमानाः प्रतिष्ठित्यै ।
अस्यां चित्ताविष्टकासंख्यां विधत्ते—

“ अष्टावुप द्वात्रिंशदक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते ” [सं०
का० ५ म० ४ अ० १०] इति ।

एतच्छास्त्राज्ञातमन्वानुसारेण संख्यां विधाय शास्त्रान्तरानुसारेणान्यौ द्वौ
यज्ञौ विधत्ते—“ यदेकादश वैश्वमेन यद्द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते ”
[सं० का० ५ म० ४ अ० १०] इति । प्रकारान्तरेण पुनश्चितिं प्रशंसति—

“ नपारको वै नामिषोऽग्निं यत्पुनश्चितिं एवं विद्वान्पुनश्चितिं चिनुत जा
हृतीषात्पुरुषादन्नमत्ति ” [सं० का० ५ म० ४ अ० १०] इति ।

न पातयति न विनाशयत्याहुतिं न स्रावयतीति पुनश्चितिरूपस्याग्नेर्नपारक
इति नामधेयम् । एवं ज्ञात्वा चित्तवान्पुरुषः पुत्रपौत्रपर्यन्तमन्नसमृद्धो भवति ।

— पुनःशब्दत्वार्यं दृष्टान्तेन दर्शयति—

“ यथा वै पुनराधेय एवं पुनश्चित्तियोऽग्न्याधेयेन नर्ध्नोति स पुनराधेयना
धत्ते योऽग्निं चित्वा नर्ध्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्ये ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

पुनराधेयपुनश्चित्योः पूर्वमृद्धयभावेन पश्चाद्द्विगन्तवेन च सादृश्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षत्वेन शास्त्रान्तरमतमुपन्यस्यति—

“ अथो खल्वाहुर्न चेतव्येति रुद्रो वा एष यदग्निर्मथा ष्याद्भुतं बोध-
यति तादृशे तत् ” [सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

यथा लोके सुप्तो ष्याद्भुतः केनचिन्मार्गे गच्छता पुरुषेण बोधितस्तमेव बोध-
यितारं मारयति, एवमयं क्रूरोऽग्निः पूर्व चितः कथंचिरपुष्पवशात्सुप्तवच्छान्तो
वर्तते । स चैत्पुनश्चीयेत प्रबोधितव्याद्यन्मारयेत् । वक्ष्यामि चेतव्येयं पुनश्चि-
तिरिति पूर्वः पक्षः । तस्मिन् पक्षमनादृत्य स्वपक्षमेव स्थापयति—

“ अथो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसीयाश्च सं मागधेयेन बोधयति तादृशे
वत् ” [सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

लोके धनादर्थं प्रभुं चिरकालमवधानेन विमृत्वन्तं भृत्यः पुनरमुपाय-
नमानीय यथा बोधयति, स च बोधित एवामीदृशार्थं करोति, एवमयं प्रमु-
रग्निः पुनश्चितः “ जमीष्टं साधयतीति चेतव्येयं पुनश्चितिः ।

वस्थाः पुनश्चितेः समृद्धिहेतुत्वमुदाहरणमुत्वेन स्पष्टयति—

“ मनुरग्निचिनुत तेन नाऽऽध्नोत्स एतां पुनश्चितिमरयत्तापचिनुत यथा
वै स आध्नोद्यत्पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्ये ” [सं० का० ५ प० ४ अ०
१०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नित्रयं पुरा मातरनुवाकात्स्पृशेदिहै (?) ।

नभोद्वाभ्यां वह्निमर्षो येनाष्टाविष्टकाष्टकम् ।

पुनश्चितिरिति प्रोक्ता मन्त्रा अत्र त्रयोदश ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायप्रकाशे षष्ठ्यापञ्च-
मीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थंकाण्डे सप्तमपपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(विहन्यास्येष्टकाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

ममाग्ने वचो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धाना-
 स्तनुवं पुपेम । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्वतस्त्र-
 स्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम । मम देवा
 विहवे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णो-
 रग्निः । ममन्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मह्यं वातः
 पवतां कामे अस्मिन् । मयि देवा द्रविणमा
 यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहीतिः । दैव्या
 होतारा वनिपन्त (१) पूर्वेऽरिष्टाः स्याम
 तनुवा सुवीराः । मह्यं यजन्तु मम यानि
 ह्न्याऽऽकृतिः सत्या मनसो मे अस्तु । एनो
 मा मि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो आधि
 वोचता मे । देवीः पडुर्वोरुरुणः कृणोत विश्वे
 देवास्त इह वीरयध्वम् । मा हास्माहि प्रजया
 मा तनुभिर्मा रंधाम द्विपते सोम राजन् ।
 अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन्पुरस्तात् (२) अदब्धो
 गोपाः परि पाहि नस्त्वम् । प्रत्यञ्चो यन्तु
 निगतः पुनस्तेऽमैषां चिच्चं प्रबुधा वि नेशत् ।
 धाता धातृणां भुवनस्य यस्पतिर्देवः सविता-
 रममिमातिपाहन् । इमं यज्ञमश्विनोभा बृह-
 स्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्यात् । उरु-
 व्यर्षा नो महिपः शर्म यः सदास्मिन्हवे पुरुहूतः
 पुरुहु । स नः प्रजायै हर्यश्व मृष्टयेन्द्र मा(३)

(दिग्द्वारोपेष्टकामिधानय)

मो रीरिषो मा परा दाः । ये नः सपत्ना अप
 ते भवन्त्विन्द्रामिध्यामर्च बाधायहे तात् ।
 यमको रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोमे चेत्ता-
 रमाधिराजमकन् । अर्वाच्चमिन्द्रममुतो हवा-
 मोहे यो गोजिह्वनजिदंश्वजियः । इमं नो
 यज्ञं विह्वे जुपस्वास्य कुर्मो हरिको मेदिर्न
 त्वा (४) ॥

(वनिवन्त पुरस्तात्मा विषत्वारिश्शब्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थांशके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

यपोदद्ये पुनश्चितिरुक्ता । अथ चतुर्दशोऽविह्वन्पारुषा इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ ममाग्रे बर्चा विह्वोदित्यनुवाक्रेण प्रतिपन्नामिहकामिधि-
 क्लिमाश्चिनोत्पश्मनवमा आग्नीध्रिय उपदधाति द्वादश षोडशैकार्षिण्यधि
 चतुर्विंशतिं वा शोडशै एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये षण्णार्जांतीयेऽष्टावष्टा-
 दन्येषु धिग्णियेषूपदधातीति विज्ञायते” इति । तत्र मयमावाह—

ममाग्रे बर्च इति । हेऽग्रे विह्वेषु यज्ञेषु यद्वर्चः कलं तन्मयास्तु । यद-
 क्षुतिव्यजमानास्त्वापमिधिन्यानाः पश्वलपन्तस्त्वनुवं त्वदीपं शरीरं पुत्रेव पुत्रं
 कुर्मः । महं यजमानाय प्राच्याद्याध्वतस्तः प्रदिशो नमन्तां यथा भवन्तु,
 हवाया जना मदधनिा भवन्तु । अप्यक्षेण स्वामिना त्वया साहिहा बर्चं पूतना
 विरोधितेना जयेम । अथ द्वितीयावाह—

मम देवा इति । सर्वे देवा मम विह्वे मदीयवष्टे सन्तु, विह्वन्तु ।
 देवा एव विशेष्यन्ते—इन्द्रावन्त इन्द्रयुक्ता मरुतो मरुद्गणा विष्णुरभिधेयिष-
 वाद्याः । इदमुरु विस्तीर्णमन्तारिर्क्षं मम गोपं रक्षकमस्तु । अयं बानो वायुर्दक्षं
 मर्दयन्स्मिन्काये यज्ञफले निमित्तभूते सति पक्तां संचरतु । मदीयकामं साप-
 रित्यर्थः । अथ तृतीयावाह—

(विह्व्यारुयेष्मिभिवानम्)

मायि देवा इति । एते देवा मयि यजमाने ऋषिणं धनमायजन्तां सर्वतः संवाद्-
यन्तु । आशीराशास्यमानं फलं मय्यस्तु यजमाने सिद्धं भवतु । तथा देवहृति-
देवानामाह्वानं च मयि भवतु । देव्या होतारा देवसंभन्विन ऋत्विजः पूर्वं त्वना-
दासिद्धा वनिपन्तास्मैद्यं संभजन्तु । वयं च तनुवा शरीरेणारिष्टा
हिंसारहिताः सुवीराः शोभनपुत्रपुत्राः स्वाम भवाम । अथ चतुर्थीमाह—

मह्यं यजन्त्विति । यानि मम हव्या मदीयानि हर्षीणि सन्ति तानि
सर्वाणि ममं मदीयं देव्या ऋत्विजो यजन्तु । मे मम मनस आकृतिर्मदीयस्य
मनसः संवधी योऽयं संकल्पः साऽऽकृतिः सत्याऽस्तु । संकल्पितार्थः सिध्परिव-
त्यर्थः । अहं कतमच्चनेनः किमपि पार्यं मा निगां नितरां मा प्राप्त्वानि ।
विश्वे देवासो हे विश्वे देवा मे मदीयमविबोचताऽऽधिक्यं भूत यजमानानां मध्येऽ-
यमधिक इति देवानामग्रे कथयत । अथ पञ्चमीमाह—

देवीः षडुर्वीरिति । देवीः षडुर्वीरुर्वीनामिकाः षट्शतपाका हे देव्यः ।
अत एव आखान्तरेऽन्युपस्थाने समाह्वानम्—“ षण्मोर्वीरिंहसस्त्वान्तु धौश्च
पृथिवी चाऽऽपश्रौषधयश्चोक्चं सूनृता च ” इति । तादृशो हे देव्यो नोऽस्म-
दीयभिर्दं कर्मोरु छणोत विस्तीर्णं कुरुत । विश्वे देवासो हे विश्वे देवा हि
कर्मणि धरियध्वं वीरा भवत । विभं परिहरतेत्यर्थः । वयं यजमा पुत्रादिरूपया
मा हास्महि परित्यक्ता मा भूम । तथा तनुमिः पुष्टशरीरैर्मा हास्महि । हे
सोम राजन्दिदृषते वैरिणे मा रधाम काभंसिद्धिं मा करवाम । अथ षष्ठीमाह—

अग्निर्मन्युमिति । अयमग्निर्मन्युं वैरिणां कोपं प्रतिनुदन्विराकुर्वन्पुर-
स्तादस्माकं पुरतो गच्छत्विति शेषः । हेऽग्रे त्वमदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपा
रक्षणंसमर्थः सञ्जोऽस्मान्परिपाहि सर्वतः पात्स्य । तव पात्सने सति ते वैरिणः
मत्पञ्चः प्रतिमुखा विमुखाः सन्तो निगुतो नितरां गमनशीलाः पञ्चायनपराः
पुनर्वन्तु भूयो भूयो यत्र कापि गच्छन्तु । एषां वैरिणां चित्तमन्तःकरणं
मयुधाऽमा विनेशत्प्रबोवेन सह धिनश्यतु । अथ सप्तमीमाह—

धाता धातुणामिति । धातूणां जगत्कर्तृणां दक्षयजापत्पादीनामपि
धाता यः स्रष्टा भुवनस्य लोकस्य पतिः पात्सकश्च । तथाऽधिनोभोगावधिनो
पृथहरपतिश्चेत्येते देवा नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यजमानं च न्यथात्फलवैगुण्यलक्षणा-

द्वैपथ्यात्तान्तु रक्षन्तु । कीदृशं यज्ञम्, देवं तत्तन्मन्त्रव्यवहारस्युक्तं सवितारं
महाफलजनकमभिधातिपाहं ॥१७८॥क्षणस्यामिमानेरैरमिवितारम् ।

अथाष्टमीमाह—

उरुव्यचा इति । पुरुषिबहुभिर्पञ्चमैर्भूत आहूतः पुरुहूत इन्द्रः । हूपते-
ऽस्मिन्निति हवो मत्तस्त्रिपञ्चमे स इन्द्रो नोऽस्माकं शर्म सुखं पंसद्यञ्जतु ।
कीदृश इन्द्रः, उरुव्यचा अत्यन्तं व्यापो बहुदेशाविपतिरित्यर्थः । महिषो
महाञ्शोषादिगुणसंपन्नः । पुरुक्षु पुरुषु बहुमन्त्रेषु क्षपते चन्दयते मविपाद्यत
इति पुरुक्षुः पुरुक्षुरेव पुरुक्षु । हरिनामानावभौ यस्यासौ हर्षभः । तादृश हे
इन्द्र मजायै पुत्रादिमजासिद्धयर्थं स त्वं नोऽस्मान्मृडय सुखय, नोऽस्मान्मा
शिरिषो मा हिंसीर्मा परादा मा च विरस्कुरु । अथ नवमीमाह—

ये नः सपत्ना इति । ये केचिन्नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः सन्ति तेऽपम-
वन्वपनपयुक्ता भवन्तु । वयं तान्सपत्नानिन्द्राभिभ्यामनुग्रहयुक्तान्यां सहिता
अवचावामहे सर्वदा बाधिताकुर्मः । वसुरुद्रादित्या देवता मामेतादृशमक्र-कु-
र्वन्तु । कीदृशमिति तदुच्यते—उपरितनं स्वर्गं स्पृशतिपारिस्पृकम्, उमं
शत्रुविरस्कारक्षमं, चत्वारमभिज्ञातारम्, अचिराजमन्वेष्टी सर्वेषामविपतिम् ।

अथ दशमीमाह—

अर्धाध्यामिन्द्रमिति । य इन्द्रो गोजितरकीपगवां जेता, तथा यो धन-
जितरकीपधनस्य जेता, योऽध्याजितरकीपाध्याना जेताऽस्ति, अर्वाञ्चमस्मदाभि-
मुत्वं तमिन्द्रममुतोऽमुं यज्ञं निमिचीच्छत्य हवापह आह्वयामः । हे इन्द्र विह्वे
विविवाहाने सति नोऽस्मदीपमिमं यज्ञं प्रुपस्व सेवस्व । हरिनामकावभौ
यस्य स हरिवान् । हे हरिव इन्द्र त्वामस्य यजमानस्य मेदिनं स्नेहवन्तं कुर्मः ।

पतैर्भन्त्रैः साध्यमुत्तमानं विधित्सुरादौ कानिचित्काम्यचयनानि दृश्यन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ छन्दश्चितं चिन्वीत पद्माकाम इति विज्ञायते सर्व-
१७८॥उन्दोमिश्चिनुयादित्येकं पाठ्यैरित्यपरम् ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ छन्दश्चिनं चिन्वीत पद्माकामः पद्मवो वै छन्दासि पद्मानेव भवति ”

[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

(विह्वयान्येदकाभिधानम्)

अग्निर्मुखां दिवः ककुदित्यनुवाकोक्ता नानाछन्दोयुक्तमन्त्रास्त्रैरेव चितो न तु पञ्चमिरेति च्छन्दश्चिनस्तादृशमग्निं पञ्चमामश्चिनुयान् ।

यच्च सूत्रकारेणोक्तम्—“ श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते वक्र-
पक्षो व्यस्तपुच्छो भवति पश्चात्पाङ्कुद्गृहति पुरस्तात्पत्यङ्कुद्गृहत्येषामिव हि वयसां
मध्ये पक्षानिर्णामो भवतीति विज्ञायते ” इति । तदिदं विवक्षे—

“ श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा
सुवर्गं लोकं पतति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

वयसां मध्ये श्येनोऽतिशीघ्रं पतितुं समर्थः । श्येन एव श्येनवच्छीघ्रगाम्येव ।
पदुक्तं सूत्रकारेण—“ कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ” इति । तदि-
दमुच्यं क्रमेण विवक्षे—

“ कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षणवानमुष्मिँल्लोके स्यामिति शीर्ष-
णवानेवामुष्मिँल्लोके भवत्यलजचितं चिन्वीत चतुःस्रातं पतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव पति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

कङ्कलजौ श्येनस्यैवावान्तरजातिभेदी । तत्र कङ्कस्य शिरो मण्डलाकारम् ।
अजलस्य तु पादपोर्विशेषः । अत एव पादस्थानीयासु सीतासु द्वादशसंख्या-
मपोद्य चतुःसंख्यां ब्रूते । तत्र कङ्कचिता स्वर्गलोके शीर्षणवान्सर्वेषां मध्य उन्न-
तशिरस्कः पदुर्भवतीत्यर्थः । अथालजचिता सीताचतुष्टयदिग्द्वारा पतिष्ठां प्रा-
प्नोति । यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ पञ्चगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते
यावानग्निः सारत्निमादेशो द्विस्तावर्ती भूमिं चतुरश्रां कृत्वा पूर्वस्थाः करण्णा
अर्धाच्छोर्णा प्रत्यालितेत् ” इति । तदिदं विवक्षे—

“ पञ्चगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्यैव भ्रातृव्यानुदते ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० ११] इति । पञ्चगमनोमुखं, यथा शकटस्य पश्चाद्भागो विस्तृतः
पूर्वभागः संकुचितस्तद्वत् । एतेन भ्रातृव्यानुदते ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ उमपतःपञ्चं चिन्वीत यः कामयेत पजातान्भ्रातृ-
व्यानुदेयं प्रति जनिष्यमाणानिति विज्ञायते यथा विमुखे शकटे ” इति । तदिदं
विवक्षे—“ उमपतःपञ्चं चिन्वीत यः कामयेत पजातान्भ्रातृव्यानुदेयं प्रति
जनिष्यमाणानिति मैव जातान्भ्रातृव्यानुदते प्रति जनिष्यमाणान् ” [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ११] इति ।

पाकपश्चाच्च शकटमुखसदृशमुभयतःपउगं तेनोत्पन्नान्भ्रानुष्याम्बिनाशयति ।
उत्पश्यमानानामुत्सर्जि पतिवध्नति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते
यावानग्निः सारग्निमादेशस्तावतीं भूर्धि परिमण्डलां कृत्वा ” इति । तदिदं वि-
धत्ते—“रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः
म हरति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ११] इति । रथचक्रवदतुल्यत्वेन
शीघ्र इति रथचक्रचिन् ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“द्रोणचितं चिन्वीताश्वकाम इति विज्ञायते द्रुपानि
तु खलु द्रोणानि चतुरभाणि परिमण्डलानि च तथै याथाकापी ” इति । तदे-
तद्विधत्ते—“द्रोणचितं चिन्वीताश्वकामो द्रोणे वा अन्नं ध्रियते सपोन्धेवान्मम
हृद्ये ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ११] इति । द्रोणे हि धान्यं मर-
त्यतो धान्यस्थानसहितमज्जं प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“समूसं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते समूहन्विष्ट-
का उपदधाति” इति । तदिदं विधत्ते—

“समूसं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति ” [सं० का० ५ प० ४
अ० ११] इति । समूहमर्हतीति समूसः ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“परिचार्यं चिन्वीत ग्रासकाम इति विज्ञायते मध्यमां
स्वयमातुण्णां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति स परिचार्यः ” इति । तदिदं
विधत्ते—“परिचार्यं चिन्वीत ग्रासकामो ग्रास्पेव भवति ” [सं० का० ५
प० ४ अ० ११] इति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक ऋध्नु-
यामिति विज्ञायते द्रुपानि तु खलु श्मशानानि चतुरभाणि परिमण्डलानि च
यत्र याथाकापी” इति । तदेतद्विधत्ते—

“श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक ऋध्नुयामिति पितृलोक
वर्षर्णेति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ११] इति ।

तदेवं काम्यवचनानि समापितानि । अथ प्रकृतैर्ममाग्ने वर्च इत्यादिभिर्मन्त्रैः
साध्यमुपधानं विधत्ते—

(विहव्याख्येष्टकाभिधानम्)

“ विधापित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधेतां स एता जमदग्निर्विहव्या अपश्यता
उपाधत्त ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धं यद्विहव्या उपशधातीन्द्रियमेव
ताभिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृभ्यस्य वृद्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११]
इति । विहवशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विहव्याः । उपधानदेशं विवत्ते—

“ होतुर्विधिष्य उप शधानि यजनानायननं वै होता स्व एवास्मा आयतन
इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

देवाह्वानादिकस्य यजमानकार्यस्य होत्रा निष्पाद्यत्वाद्धोता यजमानस्याऽऽ-
यतनम् तत्र संख्यां विधत्ते—

“ द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्येवास्मै पशुनश्च
रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

यद्यप्यत्र मन्त्राणां दशत्वान्मन्त्रकर्मणोः समसंख्या नास्ति तथाऽपि मन्त्रावृ-
त्त्या कर्मसंख्या पूर्याया । तत्प्रकारश्च सूत्रकारेण दर्शितः—“अल्पीयांसो मन्त्रा
भूयांसि कर्माणि तत्र समशः प्रतिविभज्य पूर्वेः पूर्वाणि कारयेदुत्तरैरुत्तराण्य-
ल्पीयांसि कर्माणि भूयांसो मन्त्रास्तत्र प्रतिमन्त्रं कूपांश्वाशिष्टा विकल्पार्थां
यथायुषद्रव्याणीत्यन्ताहोपो विवृद्धिर्वा ” इति । अतोऽत्र पूर्वभागस्यान्तिमं
पञ्चममुत्तरभागस्यान्तिमं द्गमं चाऽऽवृत्त्या वर्धयित्वा संख्या पूर्याया । स्थाना-
न्तरेषु संख्यां विधत्ते—

“ अष्टावष्टावन्धेषु धिष्णियेषु दधात्यष्टाशकाः पशवः पशुनेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १२] इति ।

प्रशास्त्रीयपोत्रीयनेष्ट्रीयाच्छावाकीयादीन्यन्यानि विधिष्यमानि । तत्र नवम-
दशममन्त्रयोर्लोपेनाष्टसंख्याऽवगन्तव्या । क्वचित्संख्यान्तरं विधत्ते—

“ पण्पाजांतीये पड्वा ऋतव ऋतवः रसु वै देवाः पितर ऋतूनेव देवा-
न्पितृन्प्रीणाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

द्वैविकस्य पैतृकस्य च कर्मिभ्यिद्वितौ कर्तव्यत्वाद्दत्तानां देवत्वं पितृत्वं च । अत्र
सप्तमादीनां चतुर्णां मन्त्राणां लोपः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

यमाभे दशभिर्मन्त्रैर्धिष्णियेषु यथायथम् ।

इष्टका उपवत्तेऽत्र बद्धिकाण्डः समापितः ॥

अत्र भीमांसा ।

पृथीयाभ्यायस्याष्टमपादे चतुर्दशशिकरणे विधितम्—

ममाम इति कस्यात्र फलं लिङ्गेन वक्तव्यम् ।

श्रुत्या स्वायिनि न ऋते लिङ्गं तत्रोपचयताम् ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेद्विरयं* म-त्र इष्टकाचयानाङ्गभूतोऽश्वयुंणा पठघते ।
विशिष्ट हवन येषा यज्ञानां ते विहवास्तेषु वर्चस्तेजसोऽप्युत्सित यत्फलं त म-
मास्तिव्यापनेन लिङ्गेन म-त्रमुच्चारयितुरश्वयोस्तत्फलमिति चेन्मेवम् । +अग्निं
धिनुव इत्यात्मनेपदश्रुत्या, साङ्गमथानप्यस्य यजमानगामित्य प्रतीयते ।
७ ५ परिक्रीतस्याश्वयोर्दक्षिणातिरिक्तफलसंबन्धो -याप्यः । तस्माच्छ्रुति-या-
प्याभ्यां विरुद्धं तद्विङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम् । मदीययजमानस्य तद्-
योऽस्तिवति सुपचारः । तस्माद्यजमानेन पाठयेष्वायुदां अग्नेऽस्यायुंमे देहीत्या-
दिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीमन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमान तथवा-
श्वयुंणा पाठयेषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदी-

पतैत्तिरीपसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पार्श्वजन्यं
बहर्षः समिन्धते । विश्वस्यां विशि प्राविवाशि-
वाः समीमहे स नो मुञ्चत्वहसः । यस्येदं
प्राणन्निमिषयदेजति यस्य जातं जन्मानं च
केवलम् । स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स
नो मुञ्चत्वहसः । इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य
प्रचेतसो वृत्रघ्नः स्तोमा उप मामुपागुः । यो
वाशुपः सुरुतो हवमुप गन्ता (१) स नो

*न्यायमालायां "त्ययमाहवनीयस्यानुवाधाने करणभूतो मन्त्राऽश्व" इति पाठः ।

+ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजत' इति न्यायमालापाठः ।

(अश्वमेधमन्त्रिनिययाज्यानुवाक्याभिधानम्)

मुञ्चत्वहंसः । यः सङ्ग्रामं नरति सं वशी
युधे यः पुष्टानि ससृजति त्रयाणि । स्तौ-
मीन्द्रं नाथितो जौहवीमि म नो मुञ्चत्वहंसः
मन्वे वां मित्रावरुणा तस्य वित्तं सत्यौजसा
दृहणा यं नुदथे । या राजानं सरथं याथ
उग्रा ता नो मुञ्चतमार्गसः । यो वा रथं ऋजु-
रश्मिः सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तमुपयाति द्रुपयन् ।
स्तौमि (२) मित्रावरुणा नाथितो जौहवी-
मि तौ नो मुञ्चतमार्गसः । वायोः संवितुर्विद-
यानि मन्महे यावात्मन्वाद्भिभूतो यौ च रक्षतः ।
यौ विश्वस्य परिभू बभूवतस्तौ नो मुञ्चतमा-
र्गसः । उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धमं
अस्थिरन् । स्तौमि वायुं संवितारं नाथितो
जौहवीमि तौ नो मुञ्चतमार्गसः । रथीर्मौ
रथानामह ऊतये शुभं गमिष्ठौ सुयमभिरश्वैः ।
ययोः (३) वां देवौ देवेष्वनिशितमोजस्तौ
नो मुञ्चतमार्गसः । यदर्यातं बहुतसूर्यायास्त्रि-
चक्रेण ससृजमिच्छमानौ । स्तौमि देवाव-
श्विनीं नाथितो जौहवीमि तौ नो मुञ्चतमा-
र्गसः । मरुतां मन्वे अर्धे नो ब्रुवन्तु
प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वं । आशुन्दुवे
सुयमानुतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसः । तिरम-
मार्युधं वीढितं सहस्वाद्दिव्यं शर्धः (४)

(अश्वमेधसवन्धिपाज्यानुवाक्याभिधानम्)

पु०त०नासु जिष्णु । स्तोमि देवान्मरुतो
 नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ।
 देवानां मन्ये अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां
 वाचं विश्वामवन्तु विश्वे । आगून्हुवे सुयमा-
 नूतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसः । यदिदं मांऽमिशो-
 चति पौरुषेण देव्येन । स्तोमि विश्वान्देवा-
 ज्जाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः । अमुं
 नोऽद्यान्मतिरनुं (५) इदंनुमते त्वं वैश्व-
 नरो न ऊत्या पृष्टो दिवि । ये अप्रयेतामामि-
 तेभिरोजोभिरे प्रतिष्ठे अभवता वसूनाम् ।
 स्तोमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते
 नो मुञ्चतमहसः । उर्वीरोदसीवरिवः कृणोतं
 क्षेत्रस्य पत्नी अधि नो ब्रूयातम् । स्तोमि
 द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो
 मुञ्चतमहसः । यत्ते वयं पुरुपत्रा यविष्ठा-
 विद्वांसश्चक्रुमा कच्चन (६) आगः । कृधी
 स्वस्मा अदितेरनागा व्येनांसि शिश्रथो
 विष्वगमे । यथा ह तद्दसवो गौर्यं चिस्पदि
 पिताममुञ्चता यजत्राः । एवा त्वमस्मत्प्र मुञ्चा
 व्यहृ. प्रातार्यग्ने प्रतरां न आयुः (७) ॥

(गन्तां दुपयन्स्तोमि ययोः शर्वोऽनुं मतिरनुं चन वतुस्तिश्शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥१५॥

(अश्वमेधसवन्धियाज्यानुवास्याभिधानम्)

अग्नाविष्णु ज्यैष्ठ्यश्च शं चोक्वाशमां चाग्निश्चाश्वेध्मश्चाग्निश्च घमं गमां--
भैकां च वाजो नोऽग्निं युनक्ति ममाग्नेऽग्नेर्मन्वे पञ्चदश ॥ १५ ॥

अग्नाविष्णु अग्निश्च वाजो नो अद्भ्यो गोषा एकान्चत्वा-
रिश्शत् ॥ ३९ ॥

हरिं ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां
चतुर्थाष्टकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्दशानुवाके विह्वयात्या इष्टका उक्ताः । तावदेष्टकाचयनपन्त्राः
समाप्ताः । अथ पञ्चदशेऽश्वमेधसंबन्धि-धो याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अयं
षानुवाकोऽस्मात्काण्डादुत्कष्टव्यः ।

कल्पः—“ अग्नेऽऽहोभुचेऽष्टाकपाल इति दशहाविषं मृगारोधिमनुनिर्वपति
समानं तु स्विष्टकृदिद्वपमेर्षन्वे पथमस्य पचेतस इति यथास्ति ॥ याज्यानुवाक्याः”
इति । तत्रोदाहृतस्य पथमहाविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नेर्मन्व इति । पञ्चजना निषादपञ्चमा वर्णास्तेभ्यो हितः पाञ्चजन्यस्ता-
दृशं यमग्निं बहवो यजमानाः समिन्वते प्रदीपयन्ति, पथमस्य स्पृष्ट्यादावुत्प-
न्नस्य पचेतसः प्रकृष्टज्ञानवत्तस्याग्नेर्भूते मन्वे मनसा चिन्तयामि । विश्वस्यां
विशि सत्त्वस्यां प्रजापां पविविशिवासं जाठराग्निरूपेण पविष्टवन्नं तमग्निमीमहे
वयं प्राप्नुमः । सोऽग्निर्नोऽस्मानंहसः पाषा-मृञ्चतु मुक्कान्करोतु । तैव याज्यामाह-
यस्येदं प्राणञ्जिति । प्राणच्छ्वासोपेतं त्रिषिषन्निमेषोपेतं यदिदं जगदेजावि
कल्पते चेष्टत इत्यर्थः । तत्सर्वं यस्याग्नेरवीनं जातं पूर्वमुपजं जनमानमितः
परं जन्निष्पमाणं च जगत्सर्वं केवलं परनिरपेक्षं तद्यस्यावीनं तमग्निं स्तोमि ।
नाधितः फलयात्रायुकोऽहं जोहवीमि पुनः पुनजंहोमि । शेषं पूर्ववत् ।

(अश्वमेधसवन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अथेन्द्रामाहोमुच एकादशकपाल इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रस्य मन्य इति । पथमस्य सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानवत् इन्द्रस्य मूर्ति मन्येऽहं मनसा चिन्तयामि । वृत्रघ्नः शत्रुघातिन इन्द्रस्योप सभर्षिं प्राम्नाः स्तोभाः स्तोत्राणि वा यजमानमुपागुः प्राम्नाः । इन्द्रगुणकथनपराणि स्तोत्राणि मज्जिह्वामाश्रयस्थितानीत्यर्थः । य इन्द्रो दाशपो हविर्दत्तवतः सुकृतः सुष्ठु कर्मानुतिष्ठतो यजमानस्य हवमाह्वानं यज्ञं बोधयन्ता माप्स्यति ।

तत्रैव याज्यामाह—

यः संग्राममिति । य इन्द्रो युवे योद्धं वशी स्वावीनपरिवारोपेतः सम्राट् युद्धदेशं प्रति संनयति स्वकीया सेना सम्पक्वपापयति । यश्रेन्द्रः पुष्टानि संपूर्णानि त्रयाणि गवाश्वपुरुषरूपाणि संसृजति यजमानेन योजयति । शेषं पूर्ववत् ।

अथ भित्रावरुणाभ्यामागोमुग्ध्या पयस्येत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

मन्वे वामिति । भित्रावरुणा हे भित्रावरुणी वा युवयोर्मूर्ति मन्वे मनसा भ्यायामि । सत्पौत्रसाऽश्वविमयलौ हंहणा स्तम्भयन्तौ युवा यमस्वदेरिणं नुदथे निराकुरुत(य)भ्यस्य वैरिणो विच द्रुष्टवद्भिं जानीतम् । या युवां यावमौ राजानं दीविमन्व सरथ रथसहितमादित्यं याथो लोकोपकाराय वृष्टिमुत्पात्रयितुं माप्नुयः । उग्रानिष्टानिवारणेऽप्यन्त रिक्षणौ ता तौ युवा नोऽस्मान्नागसः पापा-मुञ्चन्तं मुक्क कुरुतम् । तत्रैव याज्यामाह—

यो वा० रथ इति । हे भित्रावरुणी वा युवयोर्पौ रथ क्रजुराग्निरकृष्टि-स्रपग्रहः सत्पथमांशवितधवारणश्च भवति सुरथो मिथुश्चरन्तं मिथुपाचारिणमन्पाय-कारिण शत्रु दूषयन्नपयति बाधमानः माप्नोति । स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथ बापोसावित्र आगोमुग्ध्या चरुरित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

वायोः भवितारिति । यो वायुर्ध्वं सविता तपोरुमपोर्विदधानि वेदना-भ्यभिप्रायविशेषान्मन्हे जानीमः । यौ वायुसवितारावात्प-वत्स्वशरीरमिष भिभृतः सर्व जगद्धारयतः । किञ्च यौ वायुसवितारौ रक्षतो जगत्पात्तयतः । किञ्च यौ वायुसवितारौ विधस्य कृत्स्नस्य जगतः परिभू परितो व्यापकौ बभूवतुःशावि-त्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

उप श्रेष्ठा न् इति । श्रेष्ठाः प्रसस्ता नोऽस्मदीया आशिषः कृत्विशेषा

(अश्वनेधसंबन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

देवयोर्वायुसवित्राः संबन्धनि घर्मे कर्मण्युपास्थिरन्नुपास्थितास्तदधीना इत्यर्थः ।
स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथाश्विभ्यामागोमुग्म्यां धाना इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

रथीतमाविति । रथीनां रथीतमौ ये रथिनो देवाः सन्ति तेषां मध्येऽति-
शयेन रथिनौ सुयमेभिः सुष्टु निषन्तुं शक्येत्यर्थः शुभं सर्वाचानं देशं गमिष्ठः-
धतिशयेन गच्छन्तावधिनौ । +अह्मऽहमाह्वयामि । [हे] देवावाधिनौ देवेषु
सर्वेषु मध्ये ययोर्वा युवयोरोजो बलमनिशितमन्येन कनापि न तीक्ष्णीकृतं किं-
तु स्वमावत एव तीक्ष्णमित्यर्थः । तावित्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

यदयातं बहतुमिति । यद्यस्मात्कारणात्सूपांयाः सूर्यपत्न्याः स्वमातुः संस-
दमिष्ठमानौ । सन्नावस्थानमिच्छन्तावधिनौ युवां विचक्रेण चक्रवपयुक्तेन
रथेन बहतुं वाहायितुमयातं रथस्योपरि गतवन्तौ तस्मात्कारणात्तथाविधौ देवौ
स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथ मरुद्भ्य एनोमुग्म्यः सप्तकपाल इत्यस्य पुरोनुवाक्या-
माह—

मरुतां मन्व इति । मरुतां मरुत्संज्ञकानां देवानां मूर्ति मन्वेऽहं मनसा ध्या-
यामि । तेन च मरुतो नोऽस्मानधि ब्रुवन्तु अधिकान्ब्रुवन्तु । ते च विश्वे सर्वेऽपीमां
वाचं मदीयां मार्थनां विश्वां सर्वामपि प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु । आशुऽशीघ्रा-
मिनः(णः) सुयमानसुष्टु निषामकान्मरुदाख्यान्देवानूतये रक्षणाय हुव आह्वयामि ।
ते न इत्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

तिग्ममायुधामिति । मरुदाख्यानां देवानामायुधं तिग्मादिविशेषणविशिष्टं
तिग्मं तिष्ठं वीडितं दृढम् । किं च, मरुतां शर्षो बलं महस्वत्परेषामभिभवितुं
दिव्यं यथोचितव्यवहारयोग्यम् । अत एव पृथनासु परकीयसेनासु जिष्णु जय-
शीलं, स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथ विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्म्यो द्वादशकपाल
इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

देवानां मन्व इति । पूर्वोक्ता मरुतां पुरोनुवाक्या, तथेयं विश्वेषां देवानां
पुरोनुवाक्या योजनीया । तत्रैव याज्यामाह—

यदिदं मेति । पौरुषेयेण मनुष्यव्यापारेण दैव्येन देवव्यापारेण च संपादितं
यदिदं दुःखं माऽमिशोचति, अभितो मां क्लेशयति । तस्य दुःखस्यापनोदनायै
स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अधानुमस्यै चरुतित्यस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः मतीके
दर्शयति—

(अश्वमेधसंबन्धितयाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अनु नोऽद्येति । अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञमिति पुरोनुवाक्या । अन्विदनुमने
खं मन्यासा इति याज्या । एतद्योमयमिदं वामास्ये इविरितपनुवाके व्याख्यातम् ।

अथाम्रये वैश्वानराय द्वादशकपाल इत्यस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः पतीके
दशंपति—

वैश्वानरो न इति । वैश्वानरो न क्रामा प्र यासिवति पुरोनुवाक्या । पृष्टो
द्विदि पृष्टो आभिरिति याज्या । एतद्योमयं वैश्वानरो न क्रामेत्यसिपसनुवाके
व्याख्यातम् ।

अथ द्वावापृथिवीभ्यामसहोमुभ्यां द्विकपाल इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

ये अग्रथेतामिति । ये द्वावापृथिव्यावपिनोभिरोजोभिः परिच्छेत्तुमश्वमेधं-
स्तेरथेतां प्रख्याते अमूताम् । किञ्च, ये द्वावापृथिव्यौ वसूनां धनानां प्रतिष्ठे
आभयभूते अभवतां ते द्वावापृथिव्यौ स्तोमीत्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

उर्षी रोदसी इति । उर्षी उर्ष्यावत्यन्तं विस्तृते रोदसी रोदस्यौ हे द्वावा-
पृथिव्यौ वरिवो धनं पूजां वा छणोर्नं कुरुतम् । क्षेत्रस्य पानी परस्यौ हे द्वावा-
पृथिव्यौ नोऽस्मानधिभूयातमधिकान्कथयतम् । स्तोत्रादीनि पूर्ववत् ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

यत्ने वयमिति । हे यविष्ठ युवतमाधे वयमविक्षासो ज्ञानरहिताः सन्तस्ते
स्वदीपेषु पुरुवा पुरुषेषु यत्कच्चनाऽऽगो यं कल्पपरारवं चकम कृतवन्तः ।
अदितेरत्तण्डनीयस्य तवास्माननागा अपराधरहितान्सुलाधि सुष्टु कुरु । हेऽग्र-
वर्णास्यस्मदीयानि पापानि विष्वक्सर्वथा विशिष्यो विशेषेण आधितानि कुरु ।

तत्रैव याज्यामाह—

यथा ह तदिति । यजत्रा यष्टन्या वसवो जगज्जिवासेहेतवोऽग्निना सहिता हे
देवाः यदि सितां बन्धनस्थाने स्वकीयस्य पाशस्याऽऽक्रमणेन पादे यदां गीर्षेचि-
द्वैरीमपि यां काञ्चिद्द्वौरवर्णां गाममुञ्चत बन्धांमुक्तां कृतवन्तः । हेऽग्ने तद्यथा ह
येनैव प्रकारेण तद्वन्धोचनं कृतमेवा त्वमेवमेव त्वमपि अस्मदस्मत्तत्कामाद्ब्यंहो
विबिधं पापं प्रमुञ्च प्रकर्षेण मुक्तं कुरु । नोऽस्पदीयपापुः पतरापत्वाधिकं यथा
भवति तथा मातारि पतर तैपादय ।

(अश्वमेधसंबन्धियज्यानुवाक्याभिधानम्)

अथ विनियोगसंग्रहः—

अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाक्रपाल इत्यादिनेरिताः ।

इष्टयोऽग्नेर्मन्वयुक्ता याज्यास्तासु क्रमादिमाः ॥

अग्नेरग्नेपके द्वी(ही)न्द्रस्पैन्द्रे मन्वे सनन्तरे ।

मैत्रावरुणके वापोवाँयोसावित्रके रथी ॥

आश्विने मरुतां मारुते देवा वैश्वदेविके ।

अनुद्वयोश्चाऽऽ(यं चाऽऽ)नुमते वैश्वा वैश्वामरे तथा ॥

द्यावापृथिव्यके ये तु यत्ते स्विष्टकृतीपते ।

अनुवाकें पञ्चदशे मन्त्रा द्वाविंशतिपताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमपथाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाविरजिपरनेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरु-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमः पथाठकः ॥७॥

२१२६ श्रीमात्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [४चतुर्थकाण्ड-

(अश्वमेधसंबन्धिषान्यानुवाक्याभिधानम्)

इति श्रीमाद्वियातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्यप्रकाशे
ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
चतुर्थः काण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥

मूलक्रमेण चतुर्थाष्टके—प्र० ७ अनु० ७२।

भाष्यक्रमेण चतुर्थकाण्डे—प्र० ७ अनु० ७२।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यहङ्काः—अष्ट० ४ प्र० २६ ज० ३४८।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यहङ्काः—अ० ४ प्र० २६ ज० ३४३।

समाप्तोऽयं श्रीमात्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतायाः
ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाश्चतुर्थः काण्डः ॥४॥
